‘Wij staan tesaam voor het gericht,
voor goed of kwaad te kiezen,
een volk dat voor tirannen zwicht,
zal meer dan lijf en goed verliezen,
dan dooft het licht.’

We hadden toch afgesproken:

‘Dit nooit weer!’

INLEIDING

De twintigste eeuw werd in beslissende mate getekend door de tweede wereldoorlog, een catastrofe waarvan de omvang en vernietigingskracht tot op de dag van vandaag niet te bevatten zijn. Historische schattingen variëren, maar doorgaans wordt uitgegaan van circa 50 tot 60 miljoen doden wereldwijd. Deze aantallen omvatten zowel militairen als burgers: soldaten uit Europa, Azië en de Verenigde Staten, maar ook miljoenen slachtoffers van bombardementen, hongersnood, massamoord en genocide. De exacte cijfers – 49 of 61 miljoen – veranderen weinig aan de morele en menselijke betekenis van dit verlies. Elke individuele dode vertegenwoordigde een netwerk van relaties: familie, vrienden, gemeenschappen die door dit geweld persoonlijk werden getroffen. ¶ Tegen deze achtergrond voltrok zich naast de demografische en militaire dimensies een *structurele en ideologische catastrofe*. Het nationaal-socialistische regime introduceerde een vorm van staatsterreur die in schaal, bureaucratische organisatie en doelgerichtheid uniek was. De systematische vervolging en vernietiging van Joden, Roma en Sinti, politieke tegenstanders, homoseksuelen, mensen met een beperking en andere groepen zoals Jehova's vormde een precedent dat sindsdien als ijkpunt geldt voor het begrip absolute grensoverschrijding. Hoewel latere conflicten – onder meer in Darfur, Gaza, Korea, Rwanda, Srebrenica en Vietnam – vergelijkbare patronen van massaal geweld en etnische zuivering vertonen, wordt algemeen erkend dat het naziregime een historisch extreme configuratie was van *ideologische* mobilisatie, technologische middelen en overheidsbureaucratie, waarvan latere gebeurtenissen slechts varianten en echo's hebben laten zien.[1] ¶ Na deze historische ontsporing werd de naoorlogse internationale orde mede gevormd door de poging herhaling te voorkomen. De oprichting van de *Verenigde Naties*, de *Universele Verklaring van de Rechten van de Mens*, de *Conventies van Genève* en latere verdragen over genocide, vluchtelingen en oorlogsmisdaden waren expliciet gericht op het institutionaliseren van het morele appèl dat in Europa en elders werd samengevat als: ***Dit nooit weer!*** – Deze formulering fungeerde als een *collectieve belofte* dat de mensheid de lessen van het verleden zou omzetten in duurzame structuren van *vrede*, *recht* en *preventie*. ¶ Toch blijkt bij terugblik dat deze belofte maar zeer gedeeltelijk is ingelost. Geweld, nationalistische mobilisatie, ideologische radicalisering en systematische uitsluiting zien we in wisselende gedaanten terug. De constatering dat ***Dit nooit weer*** niet volledig is uitgekomen, is geen *cynisme* wel de *vaststelling* dat de mechanismen die tot massaal geweld leiden zijn niet verdwenen, maar blijven onzichtbaar aanwezig of duiken op als *opportunité* in politieke, sociale en culturele structuren. ¶ In dit licht hebben denkers als Carry van Bruggen en haar *signifische* broer Jacob, hebben resp. gewezen op de noodzaak van *bewustwording, kritische reflectie, pedagogische vorming* en de *juridische voorwaarden* voor een *humane samenleving*. Hun analyses van nationalisme, groepsidentiteit, opvoeding en morele verantwoordelijkheid sluiten aan bij bredere fenomenologische en systeempedagogische inzichten die benadrukken dat duurzame vrede niet zozeer *institutioneel*, maar vooral *cultureel en psychologisch verankerd moet worden*. ¶ Deze bredere horizon vorm ook het kader van dit boek, dat *historische feiten* verbindt met een pedagogische en filosofische *reflectie* op de vraag hoe samenlevingen kunnen voorkomen dat '***dit nooit weer***' werkelijkheid wordt. Die urgentie beperkt zich tot oorlog en genocide. Vanaf Rachel Carson's *Verstild voorjaar* uit 1962 tot Al Gore's *De ongemakkelijke waarheid* – met daartussen de indringende NRC-*Handelsblad*-waarschuwing van 31 augustus 1971 dat de wereld afstevende op een catastrofe door honger, uitputting van grondstoffen of vervuiling – klinkt dezelfde ondertoon: dat ontsporing zich ook buiten het domein van oorlog kan voltrekken wanneer samenlevingen hun eigen grenzen overschrijden. ¶ Daaruit volgt dat historische feiten niet volstaan om ontsporingen te voorkomen. Institutionele waarborgen zijn noodzakelijk, maar blijven kwetsbaar zolang *de culturele en pedagogische onderlaag onvoldoende wordt versterkt*. Daarom dringt zich de vraag op *hoe kunnen we kinderen en jongeren toerusten voor een wereld die sneller verandert dan de opvoedingsmodellen kunnen bijbenen*. ¶ In dat perspectief biedt de *fenomenologische en systeempedagogische benadering*, uitgewerkt in deel VII, geen sluitend antwoord, wel een richting: *een relationele, langdurige en ontwikkelingsgerichte vorm van nabijheid die de weerbaarheid van toekomstige generaties kan vergroten*. Niet als remedie voor alle maatschappelijke problemen maar als een werkbare bijdrage aan een betere wereld, waarin de belofte ***Dit nooit weer*** minder afhankelijk wordt van historische herinnering en meer van duurzame menselijke vorming.

Én waarin de *realiteitszin*, waar Carry van Bruggen keer op keer op wees, géén belemmering vormt voor ***La buena vida*** zoals Fernando Savater het 70 jaar later in een speelse dialoog met zijn zoon verwoordde in *Ethiek voor mensen van morgen* – maar juist een stevig handvat biedt voor het onderwijs.

1 IN DE OORSPRONKELIJKE BETEKENIS past het nazibewind in de *Categorie Tremenda*: dat wat beven vereist, dat wat huiver afdwingt, dat wat buiten de menselijke maat valt. Niet als morele kwalificatie (*absoluut kwaad*), wel als *existentiële categorie*; het moraliseert, relativeert en psychologiseert niet, het benoemt de onherleidbare ontzetting.
IN HET OUD-NEDERFRANKISCHE *freisa* = vrees *ondergang*, verschuift het veld van *vrees/vrezen* van een *psychologische* reactie naar een *existentiële* categorie.

INHOUD

I VERCORS 'DE DROOM'
Vasalis, Theun de Vries *De vrijheid gaat in 't rood gekleed*
Francis de Pressensé *Tsaristische gevangenissen*
Terugkeer van statelijk antisemitisme
Brieven van Jacob de Haan aan Frederik van Eeden
Jacob de Haan en Martin Buber *Over binationalisme*
Mies de Haan, *Jacob mijn broer* ◆ Van Bruggen *Over zionisme*
Jacob Kann & Jacob de Haan *Twee tegenpolen*
Condominium-model (1922-1948): gemeenschappelijke *soevereiniteit*, gezamenlijk eigendom en vreedzame *co-existentie*

II OPDAT DE KINDEREN LEVEN
Pedagogiek in een ontwrichte leefwereld

III OVER JODENVREES, KINDEREN EN HET PROTOZIONISME
Jacob Israël de Haan over *Palestina*, Carry van Bruggen over *Vaderlandsliefde, menselijkheid en opvoeding*,
Jerôme Heldring: *Van Bruggen over nationalisme en trots*

IV EEN VERANTWOORDE LEVENSHOUDING
De toestand in de wereld ◆ De kracht van zachte krachten
Sheherazade, Aladdin en Esther
Reflectie op een 'hedendaagse profetie' ◆ Desinformatie
Populisme, *Tussen oprechtheid en volksverlakkerij*
Het onderscheid tussen waardevol en waardeloos:
Het belang van het scheiden van het kaf van het koren
De mens is het medium.
'De jeugd heeft toekomst, maar de toekomst heeft de jeugd niet meer.'
Vernieuwing is geworteld in de traditie.
Metafysisch determinisme: *De kwaal van religieuze toe-eigening*

V JIDDISJKAT – Middelhoogduits: *jüdescheit*

VI SARA DE HAAN – *Mijn zusje Lientje mijn 'moeder' Carry*

VII TOE-EIGENING EN SPIEGELGEVECHTEN

VIII FENOMENOLOLOGISCHE PEDAGOGIEK
Investeren in de jeugd ◆ *Investeren in de toekomst*

Carry van Bruggen & Jacob Israël de Haan

VERHALEN EN ESSAYS OVER BURGERZIN, MENSELIJKHEID, JODENVREES & KINDEREN TEN TIJDE VAN HUN LEVEN

Met *De droom* van Vercors,
De rede van Francis de Pressensé
en bijdragen van o.a.
Wim J. Simons, Henri Wiessing
Frederik van Eeden e.a.

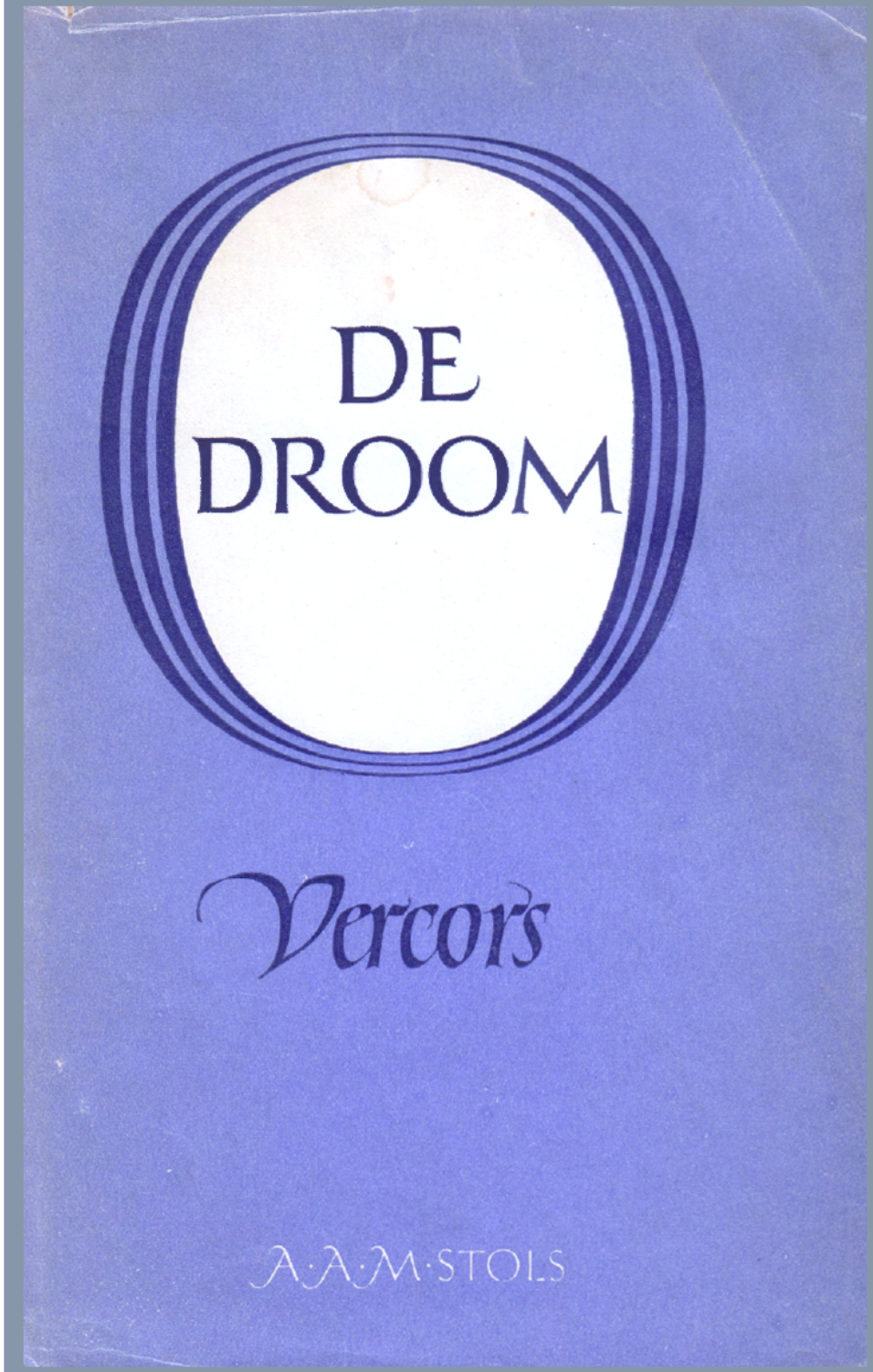
DE
DROOM
Vercors
A·A·M·STOLS

DE DROOM

VERCORS

DE DROOM

Vertaald door Clara Eggink

A.A.M. STOLS
'S-GRAVENHAGE
1947

U.M. Abraxas|Zuider-Amstel, Amsterdam © 2026

VERSIE 16-9-2026

Oorspronkelijke titel: *Le Songe*.
Le Songe, geschreven in november 1943, werd voor het eerst in Zwitserland gepubliceerd in het tijdschrift *Traits* in het begin van 1944, vervolgens in het eerste niet-clandestiene nummer van *Les Lettres Françaises* in september 1944.

HEEFT HET U NOOIT GEKWELD? Wanneer u in gelukkige tijden – liggend in de zon op het warme zand, of gezeten voor een gebraden haantje die door een stevige bourgogne begoten werd, of ook in het vuur van een van die opwekkende en openhartige discussies, bij een geurende kop zwarte koffie – de gedachte overviel, dat deze eenvoudige vreugden niet zulke vanzelf sprekende zaken waren. En gij u zelf gedwongen voelde te denken aan bevolkingen van streken in Indië of elders, stervend aan de cholera. Of aan de Chinezen van het Midden, bij dorpen tegelijk bezwijkend onder den hongersnood; of aan anderen, die door de Jappen afgeslacht of gemarteld werden en hun einde vonden in de vuurhaard van een locomotief.
Was het voor u geen kwelling dat u hen niet meer kon bieden dan een gedachte – was het zelfs wel een gedachte? Waren het niet slechts vage beelden, die in u opkwamen? Schimmen veel onwerkelijker dan de koesterende zomerwarmte, de geur van de bourgogne, de prikkeling van de discussie. En toch gebeurde dit ergens, u wist het en had er zelfs bewijzen van: onbetwistbare verslagen, foto's.

ISBN 9789079133352 NUR 686

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

U wist het en soms deed u serieuze pogingen om iets meer te voelen dan een verstandelijke verontwaardiging, pogingen om mee-te-lijden.
Zij waren tevergeefs. U voelde zich in uw huid gevangen als in een kerker. Onmogelijk te ontsnappen.
Soms kwelde u dit en probeerde u zich te verontschuldigen. *'Te ver weg'* dacht u. Als deze dingen nu nog in Europa gebeurd waren! Zij zijn daar gekomen: eerst in Spanje, aan onze grenzen. En in uw geest namen zij al meer plaats in. Ook in uw hart. Maar wat het *voelen* wat het *meevoelen* betrof... Hoe realistischer was de geur van uw koffie en de smaak van uw verse croissants.
U beperkte zich tot Frankrijk, tot Parijs, zoals men wel zegt: *Wij zullen slag leveren aan de Marne, aan de Seine, aan de Loire*. Weldra waren het uw eigen vrienden van wier gevangenneming, deportatie of dood iedere dag u de tijding bracht. Deze slagen werden tragisch door u gevoeld. Maar wat verder? U bleef gevangen in uw eigen oord van lijden zonder uitzicht. En de zon in de straat, de zwoelte van een alkoof, de magere ham van de zwarte markt waren werkelijker dan de doodskreten van hen, wier handen en voeten men ergens bezig was te verschroeien.

Toch is het mij gelukt deze armzalige afzondering te verbreken. De verbeelding overdag onmachtig is, krijgt in onze slaap een wonderbaarlijk vermogen. Verbeelding? Goed. Laten wij het zo noemen, als gij dat wilt. Zelf heb ik hierover andere gedachten. Ik heb in mijn droom vreemde dingen gezien, die noch door de verbeelding, noch door het onderbewustzijn verklaard kunnen worden. Gebeurtenissen, die, terwijl ik daarvan droomde, mijlen hier vandaan voorvielen. Ik kan het niet bewijzen, natuurlijk; er zijn op dit gebied nooit bewijzen. Maar wat ik in bepaalde slaaptoestanden doorleefd heb, is voor mij het afdoende bewijs, dat er een wijd verspreid bewustzijn bestaat, een soort wereldbewustzijn dat om ons zweeft, waaraan wij soms in onze slaap deelhebben in enkele uitverkoren nachten. In deze nachten ontsnappen wij inderdaad aan onze kerker, kunnen wij eindelijk verder zien dan onze gevangenismuur...

In een van die nachten liep ik door een kaal landschap. Ik bewoog mij moeizaam voort. Het hemeldak lag uiterst laag en hier en daar hingen er stukken naar beneden, als flarden gescheurd gaas die over de grond sleepten en zich vasthaakten in de wortels. Ik probeerde deze flarden te omzeilen en zocht ertussendoor een weg, omdat ik anders niet alleen meteen in een dichte nevel verdwaald zou zijn, maar ook omdat hun dikte voelbaar was in de zware weerstand, die zij boden. Ik moest ze voor mij uitduwen, ze optillen als zware gordijnen van vaal damast. Ik putte mij uit en vorderde nauwelijks. De aarde was zwart. Zij was vochtig en sponzig. De stappen tekenden zich erin af, eerst als ondiepe kommen, die zich weldra vulden met roetkleurig water, waarin stukjes verkoold mos en verrot hout ronddreven.

Er hing een geur, een vreemde geur, niet van humus of ontbinding, maar een gemengde geur van etter en zweet. Zij deed mij walgen en maakte mij angstig. Ik liep moeizaam en begon mijn eigen sporen terug te vinden. Bewoog ik mij dan in een cirkel?

Ik probeerde die te ontwijken en een rechte lijn te volgen. Maar steeds hervond ik mijn voetstappen, die hoe langer hoe dichter op elkaar lagen. Al snel strompelde ik door een zwarte en ijskoude modder waarin de voetsporen elkaar doorkruisten, alsof zij van duizenden mensen afkomstig waren.

Toch was ik alleen. Het leek alsof ik een eeuwenoude eenzaamheid meesleepte. Het enige wat w deze eenzaamheid doorbrak was een herinnering. Zoeven, voordat ik mij hier bevond, moest ik een rivier zijn overgestoken, ongetwijfeld. En twee zwanen, twee zwarte zwanen, waren, geloof ik, bij mijn nadering opgevlogen. Ik herinnerde het mij slecht, behalve hun ontzaglijke schaduwvormen toen zij over mijn hoofd vlogen. Ik herkende het geluid van hun vlucht, het geluid van de wind in hun veren en die ijzige adem tegen mijn voorhoofd. Ook deze herinnering maakte mij angstig.

Ik weet niet wanneer ik mij ervan bewust werd niet meer alleen te zijn. Voor mij uit liep iemand. Ik wilde sneller gaan, die vage gedaante inhalen. Ik zag haar nooit duidelijk, steeds weer bevond er zich tussen ons een of andere nevelsluier. Bij momenten vervaagde alles en bleef er in mijn hart een afschuwelijke leegte over. Dan zag ik haar weer, onzeker en slingerend, grijs en zwijgend.

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

Vrij plotseling was zij aan mijn zijde. Ze liep naast mij met dezelfde stap als de mijne, slap en geluidloos. Ik zag dat de gedaante het afschuwelijk magere lijf van een man was. Zijn gelaat was bleek en vierkant, hij had een eigenaardige glimlach. Zijn arm strekte een lange benige hand voor mij uit, als om mij iets aan te wijzen.

– *Ik zie het niet*, zei ik.

Ik sprak niet tot een onbekende. Ik bedoel, dat hij op dat moment geen onbekende voor mij was. Wij kenden elkaar heel goed en tal van gezamenlijke herinneringen verbonden ons. Ik vroeg hem dus:

– *Wat wijst u mij aan? Ik zie niets.*

Hij gaf geen antwoord, maar bewoog zijn uitgemergelde hand met gestrekte wijsvinger ietwat ongeduldig heen en weer.

– *Maar antwoord dan toch!* riep ik uit.

Toen keerde hij mij zijn vreemde gelaat toe, zijn glimlachend maanachtig en verwoest gelaat. Hij opende zijn mond en ik zag zijn afschuwelijke tong, verwrongen, verschrompeld, zwart en stukgereten, die zich als een slak oprolde. Ik herinnerde me dat ze werkelijk zijn tong met gloeiend ijzer verschroeid hadden. Ik zag haar trillen als een mannetjesgans die bijten wil. De uiterste inspanning om te spreken was hartverscheurend en onverdraaglijk.

Zij vervulde mij met een afschuw die ik niet door mijn medelijden en woede kon overwinnen. Ik wende me af en wilde twee andere menselijke gedaanten die links van mij langzaam voorbijtrokken tot getuige roepen, maar het uiterlijk van deze mannen benam mij de adem. Zij waren zo uitgemergeld dat ik niet begreep waar zij de kracht vandaan haalden om hun last te torsen: een reusachtig stuk ijzer in T-vorm, ruw en verroest, dat hun schouders stukreet.

Zij liepen zwijgend en met een lugubere traagheid en ik hoorde alleen hun adem als een stotend gekreun. De eerste strekte zijn hoofd naar voren: de schedel leek ontzaglijk groot boven het gezicht waarvan het vel op het been kleefde. In zijn nek was een door twee pezen omgeven holte waarin je een vuist had kunnen steken.

De korte en zwarte haren zagen er stoffig uit. Op sommige plekken waren zij door zweet vastgeplakt, op andere zag je de blote huid; op deze zieke, kale plekken hadden zich korsten gevormd, waarvan er enkele bloedden.

Zijn metgezel was kleiner. Het stuk ijzer drukte zwaarder op zijn schouder en verwondde hem pijnlijk. Zijn gelaat was in ontelbare rimpels geplooid als een half leeggelopen kinderballon.

De huid was askleurig. De ogen puilden zo uit hun kassen, dat je verwachtte ze als knikkers eruit te zien rollen; het oogwit was vol krassen.
Ik zag ook, dat een van zijn oren half van zijn hoofd was afgescheurd en een bloederige wond vormde met twee omgekrulde en vochtige lippen. Beiden trokken als schimmen voorbij, maar zij werden door anderen gevolgd.
Het was alsof mijn voeten een centenaar zwaar waren en niets had mij tot het zetten van een stap kunnen bewegen.
Ik zag een halfnaakte romp in lompen gehuld; de ribben gingen als een blaasbalg op en neer. Onder de maag, die zo hol was, dat zij zichzelf opgeslokt leek te hebben, zwol de buik van krachtsinspanning op, en onder de kleding zag men bij iedere pas griezelige weke gezwellen bewegen.
Ik zag een man wiens lijf nog zwaar en huidkleurig was, terwijl zijn armen en benen al paars en uitgemergeld waren. Om zijn bleke ogen, die de blik van een blinde hadden, waren inkt-kleurige kringen, en hoewel de kou mij tot op het been verstijfde, waren zijn haren, zijn hemd door zweet vastgekleefd. Een andere had er bijna gewoon uitgezien, als zijn neus, zijn slapen, zijn oren niet overdekt waren geweest met harde nerven als van een blad.

Een wat ontstoken neusvleugel was op een eigenaardige wijze opgezet, alsof een muis er 's-nachts aan had geknaagd. Een andere, tussen wiens sleutelbeenderen zich twee diepe holten vertoonden, droeg moeizaam een ontzaglijke buik voor zich uit, die tussen zijn dijen leek te zijn gezakt. Een ander had onder zijn oksels zulke gezwollen klieren, dat je zou denken dat zij als darmen onder de huid lagen. Allen hadden een vreemde huid, troebel als verzurende melk, als was met aarde bezoedeld, geschonden door uitslag, kloven en puisten, alsof het gestel in opstand was gekomen en zijn verzet had willen uiten in deze rode kreten of in dit bleke gekreun.
Hun leeftijd? Ik zou het niet kunnen zeggen. Zeker alle leeftijden, maar hoe kon ik dat weten? Op het eerste gezicht zou ik zeggen: *Oud, heel oud*, maar zou dit direct hebben teruggenomen. Ongetwijfeld waren er zelfs heel jonge bij. Ik zie nog, opduikend uit de nevel, dat aangrijpende gelaat... Die tere, fijne lippen, half open in een pijnlijke trek, waartussen kleine zeer witte tanden waarvan er verschillende ontbraken. En daar omheen die zinkkleurige huid, vol groeven, als bij een oude boer... De drie diepe rimpels waarop zachte, blonde krullen vielen... En die weggezonken overgrote ogen tussen okerkleurige oogleden, die verkreukeld waren als fijn vloei-

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

papier, dat men reeds lang gebruikt heeft... Een ander had een voorhoofd, dat nog helemaal wit en glad was zoals je dat slechts hebt op je zestiende jaar. Maar het gezicht daaronder scheen door een onverklaarbaar ongeluk misvormd. Van de ogen zag je niets anders dan een koortsige pupil, verzonken in een oogvlies, rood als een wond. De bloedeloze mond zonk weg tussen twee ontstoken groeven die als bogen de wangen van neus tot kin doorploegden. De hals was nog sierlijk, glad en soepel als die van een jong meisje.

De mist was opgetrokken. Ik kon nu het landschap om mij heen zien, althans als je dit een landschap noemen kon: een nauwelijks golvend keteldal, waarvan één kant zich in de verte verloor in een vuile nevel; de andere zijden liepen op naar vormeloze heuvels. Overal zwarte, modderige en klonterige aarde. Geen enkele boom. Nergens een plekje groen, waar men zijn blik op kon laten rusten. De hemel was even zwart als de grond. In een inzinking, die men wel een vallei moest noemen, ontwaarde ik blokvormige bouwsels, die zwart als de hemel en de aarde waren, maar nog troostelozer, nog somberder, omdat ze in het gelid stonden. In rijen van tien, dertig in elke reeks. Voldoende om een vijfentwintig duizend man in onder te brengen.

In het midden stond een hoger gebouw, dat vroeger wit was geweest, met een bakstenen schoorsteen er op die ooit rood was geweest en nu zwart zag zoals de rest, als de rook die hij uitspuwde. Daarheen richtte ik mijn schreden. Ik zette me weer in beweging. Het was nog ver en mijn hart woog zwaar. De aarde klonterde aan mijn voeten en waar ik ook keek, mijn ogen ontmoetten slechts diezelfde groepen uitgehongerde wezens, magere schimmen, die verpletterd werden onder allerlei lasten die zij in deze angstaanjagende stilte verder droegen....

Stapels zware planken, zakken cement, balken van ijzer... Er waren ook andere in het zwart geklede gestalten; deze waren flink en vlug. Deze mannen droegen alleen een knuppel. Zij liepen tussen de groepen door, en waakten ervoor dat er geen stilstand kwam. Toen ik langs een wal liep, kruiste ik een deerniswekkend span mensen.

De man die achterliep had zich laten vallen en het uiteinde van de plank die hij droeg losgelaten. Hij lag in zijn volle lengte uitgestrekt met zijn gezicht in de modderige aarde.

Zijn metgezel, die hem was voorgegaan, stond nog op zijn benen; gebogen, onbeweeglijk leek hij zijn kruis te dragen.

Hij verroerde zich niet, hij keek niet en ongetwijfeld

dacht hij niet; hij leek een van die arme, afgestompte paarden die met hangend hoofd op de zweep wachten die ze weer voort zal drijven. Ondertussen probeerde een toegeschoten zwarte man met knuppelslagen de uitgeputte man op te laten staan. Walging maakte zich van mij meester, het leek mij dat de man niet anders kon dan sterven onder de slagen. Maar nee. Hij richtte zijn uitgemergeld karkas op, hij tilde zelfs de plank weer op, en wankelend begaf het span zich weer op weg. Een eind verder zag ik een alleen lopende man, dubbelgebogen onder een baal zwaarder dan hijzelf, een geraamte waar de bleke huid als een zak omheen hing. De rand van zijn kapotte schoenen was vochtig van het bloed en de etter van zijn stukgelopen hielen. Hij liep te braken, of beter gezegd: hij probeerde een karige gal op te geven die langs zijn kin en hals droop. Zijn maag trok zich in afschuwelijke krampen samen en een zwarte man gaf hem moed door zijn lendenen met knuppelslagen te bewerken.
Er waren ook mensen die minder uitgeput waren. Zij hadden nog uitdrukking in hun ogen. Was dat beter te verdragen? Je las er niets dan ellende en angst in. Hun botten staken nog niet door hun vel heen, maar dit begon toch al dat rimpelige, korrelige en bleke uiterlijk te krijgen waarmee het aansluipende verval zich aankondigde. Men vermoedde reeds ongezonde zwellingen die weldra oedeem zouden worden, rode vlekken die spoedig zweren zouden zijn, lijkkleurige waterzucht-plekken die zich snel zouden opvullen met etter. Ik weet niet of het niet nog ellendiger was ze bijna gezond te zien en te weten wat er van hen worden zou. Ik ging verder. Ik had het afschuwelijk koud. Ik weet niet of het door de noordenwind of door het verdriet kwam, uit mijn ogen liepen gloeiende tranen langs mijn gezicht.
Ik ging verder. Dicht bij een berg cementzakken lag een ineengekrompen lichaam. Het was duidelijk dat het een dode was. Een zwarte man keerde het met het uiteinde van zijn knuppel om, zoals men een op het strand aangespoelde zeekwal omdraait en trok daarbij een half vies, half onverschillig gezicht. Ik zag het gelaat van een lijk dat door de dood van al zijn onreinheden was gezuiverd en mooi was – mooi in zijn herkregen schoonheid. Ik had graag weg willen vluchten; maar ik kon niet. Ik kon slechts met loodzware passen voortgaan. En steeds moest ik mij in een cirkel bewegen. Want het voelde alsof ik verscheidene keren dit lugubere paar ontmoette, de zwarte man die in ongevoelige minachting met het uiteinde van zijn knuppel het roerloze lichaam aan zijn voeten plaagde. Ik ging verder.

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

Langs een modderpoel lopend, trapte ik op iets weeks. Mijn hart bonsde en ik maakte een sprong. Het was een hand. De palm van een hand. Deze hand behoorde aan een op zijn rug liggende man, de armen als een kruis uitgestrekt. Het magere gezicht bewoog nog licht en de ogen hielden hun vage blik op mij gevestigd. Het leek mij of ik door een zeegedrocht, een poliep werd aangekeken. Ach, het was niet uit te houden! Ik had deze man niet kunnen aanraken, nee, voor niets ter wereld. Ik verwijderde mij, ik vervolgde mijn weg, met moeite mijn zware voeten voortslepend. Maar toch kon ik het achter mij klinkende geluid van de knuppel op botten niet ontwijken.

Vele andere dingen moet ik gezien hebben die mijn geheugen ontschoten zijn. Ik herinner mij op enige afstand van de barakken en nauwelijks zichtbaar in de rook, die door de wind in flarden werd gescheurd, een groep van een honderdtal mannen. Zij stonden in de houding, in een rechte rij; een schamel valiesje of bundeltje lag aan hun voeten met de afgetrapte schoenen, die in de ijskoude modder weekten. Zij leken gezonde mensen, hoewel zij allen merkwaardig bleek zagen als Brussels lof, dat in kelders wordt gekweekt. Alleen hun oren waren door de noordenwind rood gewaaid, en al die paren

oren waren luguber en komisch tegelijk. Hoe lang stonden zij daar al? In hun gelederen vertoonden zich gapingen, sommigen waren gevallen, men liet ze liggen waar zij gevallen waren. De roerloosheid van de anderen deed in de beweeglijke rook onwezenlijk aan, maar zij werd verklaard door de aanwezigheid van enkele zwarte mannen die met hun knuppels onder de arm rondliepen, en zich in hun handen wreven om die te verwarmen. Ik ging aan hen voorbij. Zullen, zo vroeg ik mij af, er op deze wijze steeds, en steeds weer anderen komen? En waar bracht men hen onder? Plotseling herinnerde ik mij de dode, en de anderen, en het nummer dat ik gezien had op de schouder van de zwijgende man, honderdzestigduizend en nog wat, en die barakken, op hoevelen waren zij berekend? Ten hoogste dertigduizend man. En toen woei er een wolk rook naar mij toe die mij op de keel sloeg...

Ik ademde zo'n weerzinwekkende stank in, dat ik over mijn hele lichaam kippenvel kreeg. Een lucht van zwavel, maar vooral een afgrijselijke geur van verbrande beenderen en lijken. En ik keek met ontzetting naar het grauwe gebouw en zijn in rookslierten gehulde spookachtige schoorstenen met een rilling van afschuw begreep ik zijn sinistere betekenis.

Hier is er een leegte in mijn geheugen... Het was alsof deze rook en mijn angst een giftig mengsel vormden, en mijn bewustzijn dood was. Het lijkt mij of ik lang in deze rook heb rondgedwaald. En toch, ja toch zie ik sommige dingen weer terug – eenzame eilanden in mijn herinnering. Ik zie weer mijn metgezel met zijn verbrande tong. Zijn vierkant bleek en gekweld gezicht, dat mij steeds aankijkt met die geheimzinnige en ijzige glimlach – en nu dringt het tot mij door dat het de glimlach was van Yorrick.[1] En hij toont mij zijn handpalmen die evenals zijn tong verbrand zijn en overdekt met etterende zweren en bloedende, zwarte vellen. En hij glimlacht, hij glimlacht. Ik herinner mij verder een man, die hard loopt, en ik vraag mij af hoe het mogelijk is dat hij hard kan lopen op dergelijke enorme, misvormde en gewonde voeten, op zulke stokachtige benen die in het omvangrijke kniegewricht als een cardanas bewogen en toch loopt hij hard en in het voorbijgaan hoor ik zijn schor en haastig hijgen, waarvan ik niet weet of het zijn gebrek aan adem of zijn angst verraadt. Er is ook een snikkend kind, dat ik in mijn armen houd. Wie was het? Ik weet

1 YORICK is een personage uit *Tristram Shandy* (ca. 1763) van Laurence Sterne. Het is een goedmoedige, ironische dominee met een karakteristieke, melancholieke glimlach. Vercors' verwijzing maakt die glimlach – in de context van rook, verbranding en ontreddering – tot een grimmige, macabere echo van menselijkheid.

het niet meer. Ik zie alleen mijzelf terug, het omhelzend, het tegen mij aandrukkend. Onze tranen mengen zich. Nog steeds hangt die rook om ons heen, en in de haren in de haren van het kind zie ik ongedierte lopen. En weer, maar veel later, uren daarna, kwam ik voorbij de mannen die in het gelid stonden. Het daglicht was veranderd in een somber schijnsel. Dit keer ben ik het die hard loopt; ik ren aan hen voorbij. Zij staan er nog steeds, met hun voeten in de modder, onbeweeglijk, terwijl de koude wind en flarden rook om hen heen waaien. Hun gelederen vertonen nieuwe gapingen. Zij hebben geen rode oren meer, alles wat men van hun huid ziet, hun handen, hun gezicht, hun oren hebben dezelfde blauwachtige tint.

En eindelijk ook heb ik voor 't laatst mijn metgezel terug gezien. Men voert hem op een draagbaar weg. Zijn verstijfde lichaam wordt door een laken bedekt. Toch kan ik onder het doodskleed zijn bleke gezicht zien, zijn gezicht waar over een glimlach ligt. Maar kijk! Het is nu niet meer dezelfde glimlach. Nu hij dood is, heeft hij de glimlach van Yorrick verloren.

Deze glimlach is gelukkig en ik weet dat hij voor mij bestemd is, als een teken van onze broederschap, als een hoopvolle belofte.

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

En daarna...
Hoe is dat plotseling alles zo gekomen? Zoals dat in een droom gebeurt. In een droom vraagt men niet naar het hoe. Nu was ik zelf een van die mannen. Ik ben het niet gewòrden: ik wàs het.
Sedert altijd. Ik was niet meer de toeschouwer, die hen eerst met ontzet medelijden had gadegeslagen. Ik was dat nooit geweest. Ik was niet anders dan één van die mannen, daarginds. Zoals zij sleepte ik mijn last, en zoals zij mijn vervallen lichaam voort. Ik had geen andere herinneringen dan mijn vermoeidheid en mijn verdriet. Geen andere herinneringen dan die, welke dag na dag en na uur in mijn vlees waren gegrift. Al mijn bewustzijn trok zich op twee plaatsen samen: daar waar mijn last mijn huid kapot schuurde en mijn botten deed kraken, en daar waar mijn ingewanden zo zwaar op mijn onderbuik drukten dat deze scheen te barsten. Wanneer ik één verlangen had, dan was dat slechts het onuitputtelijke, onophoudelijke verlangen te gaan liggen en te sterven. Maar zoals een dier weet, zoals een paard tussen zijn bomen weet, begreep ik dat ik niet kon gaan liggen, niet kon sterven...
Want een mens is niet alleen zijn huid, daarin huist een dier dat leven wil, en ik had sinds lang geleerd dat, al had ik ook met vreugde aanvaard onder de

knuppel van de zwarte mannen te sterven, het dier zich weer onder de slagen zou oprichten, zoals een halfdode muis, met gebroken ledematen, nog tracht te ontsnappen aan zijn kwelgeesten. Ik wist het en dat maakte mijn afschuwelijke vermoeidheid en mijn afschuwelijk verlangen nog afschuwelijker en wreder.
En indien ik in de diepten van deze put, in de diepten van deze bodemloze wel, indien ik in de diepten van deze ellendige afstomping nog één gedachte had, – als er nog één gevoel in mij overbleef, dan was het 't bittere hartzeer, dan was het de verscheurende pijn, dan was het de eenzame en ijzige wanhoop te weten, dat lieden op deze wereld, mensen zoals wij, met een hoofd en een hart, van ons bestaan en ons leven af weten en dat zij hun eigen leven voortzetten, vervuld van hun geld-, liefdes-, etenszorgen, dat zij iedere dag voortleven te midden van de dagelijkse dingen en in deze tijd, zonder zich ook maar een greintje om ons te bekommeren. En dat er zelfs anderen zijn, ja, dat er zelfs anderen zijn, anderen die soms aan ons denken – en dat die gedachte doet glimlachen.

November 1943

COLOPHON

Gedrukt bij de Firma Boosten & Stols
te Maastricht in de lente van 1947.
De oplaag bedraagt 3000 exemplaren
op geschept Hollandsch papier van
G. H. Bührmann's Papiergroothandel.
№ 178

Sander Stols † 1973 was een uitgever voor wie vormgeving een morele categorie was en een boek waardig moest zijn aan zijn inhoud. Daarom is *De droom* in de *Lutetia* gezet, een Helmut Salden-omslag kreeg en in een genummerde oplage van 3000 verscheen.
Dat is geen routine-uitgave. Dat is een uitgever die zegt:
Dit kleine boekje verdient een monumentaal jasje.
– Stols was, net als later bijvoorbeeld Johan Polak, iemand voor wie het boek als object een vorm van eerbetoon was.[1]

ENCYCLOPÆDIA BRITANNICA:

Royal Joh. Enschedé, representing value since 1703, invite Jan van Krimpen to design a new typeface for the firm. The typeface he produced, *Lutetia* (the Roman name for Paris), was the official lettering for an exhibition of Dutch art in Paris in 1927, and its reception led to his lifelong association with the firm.

1 ZIE over *'gepassioneerd uitgeven'* ook p. 34

LEEUWARDER COURANT 22-01-1948

Vercors, (Jean Bruller) hij was ingenieur, schilder, soldaat, schrijnwerker, illegaal. Toen het vrije woord in zijn land onderdrukt werd, begon hij te schrijven en het lijkt tot dusver, alsof zijn gehele productie door de oorlog is bepaald. In iedere zin die hij boekstaafde ligt zijn afschuw voor deze gruwelijke belediging der menselijkheid openlijk tentoongesteld; het is, of hij steeds maar weer die kwellende herinneringen van zich af moet afschrijven. Hij doet dat met grote taalkracht en een indringende suggestiviteit van geluid en beeld.¶Het prachtig uitgegeven en weinig woorden bevattende boekje *De Droom* is de weergave van een afgrijselijk visioen, dat de lezer bekruipt, dat hij niet van zich af kón schudden en ook niet mag schudden. De verbeelding van de martelingen in een concentratiekamp, hét concentratiekamp überhaupt. Onbepaalbaar en toch reëler en indrukwekkender dan een ganse reeks journaals en mémoires. Na het *Amor fati* van Abel Herzberg, kennen wij geen ander werk dat in de verte hiermee vergeleken zou kunnen worden.

PROVINCIALE NOORD-BRABANTSCHE COURANT 30-12-1947

Vercors: *De Droom*, vert. Clara Eggink. – In een droom trekt alle wereldleed (1943!) huiveringwekkend wreed voorbij. De vertaling heeft de sfeer weten te bewaren.

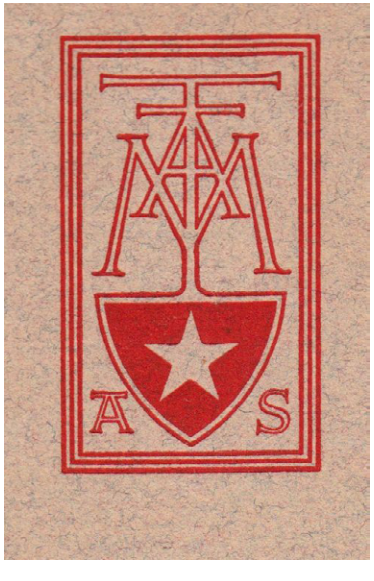

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

'Le songe'

EEN BEKNOPTE DUIDING IN HET LICHT VAN JOODS-COMMUNISTISCH VERZET

DE DROOM behoort tot de vroegste literaire pogingen om de werkelijkheid van de nazikampen te benaderen. Vercors baseerde de tekst op de getuigenis van een bevriende gedeporteerde. Het is een geconcentreerde verbeelding van ontmenselijking, geschreven toen de omvang van de vernietiging nog niet publiek bekend was. Juist daardoor werd het in verzetskringen gelezen als een vorm van vroeg weten:
Een intuïtieve greep naar een werkelijkheid die zich nog niet volledig liet uitspreken.
VOOR HET JOODS VERZET had zo'n tekst een directe herkenbaarheid omdat men de richting van de geschiedenis al aanvoelde. *Le songe* benoemt in sobere taal wat men in die kringen wist of vreesde: dat het fascisme niet alleen onderdrukte, maar vernietigde.
IN HET COMMUNISTISCHE VERZET had het boekje een verwante betekenis: het fascisme werd gezien als een systeem dat tot ontmenselijking leidde. *Le songe* bevestigde dit in literaire vorm. Het communisme bood velen, ook na de oorlog, een morele horizon: het geloof dat een rechtvaardige wereld mogelijk was en dat de geschiedenis niet gedoemd was zich te herhalen. De leus *Dit nooit weer* was geen abstracte wens, maar een politieke en morele opdracht.
Dat Tertia Kolthoff, joods, verzetsvrouw, communist – dit boekje, *De droom*, bezat, past in die context. Haar referentiepunt was de CPN; zij volgde de partijlijn trouw ook in hun kritiek op Stalin. De bibliotheek bestond, naast de complete *Maigret*-reeks en andere detectives vooral uit *Pegasus*-uitgaven zoals van Theun de Vries. De persoonlijke, existentiële stemmen van M. Vasalis' *Parken en woestijnen* (1962), *Vergezichten en gezichten* (1972), *De vogel Phœnix*, gezet uit de *Romanée* van Van Krimpen, (op het schutblad *Dec. '47* en haar handtekening) en *De droom* en tonen een kant van haar die zij niet uitsprak: een innerlijke gevoeligheid, een ernst die niet in ideologische termen kon worden geformuleerd.

Die combinatie geeft haar nalatenschap een diepte die zich niet laat uitspreken, maar wel laat vermoeden. Het zijn boeken die niet alleen gelezen, maar bewaard worden – als stille getuigen van wat is meegemaakt en niet onder woorden kan gebracht.
In dat licht krijgt haar latere verzuchting – *'welke link hebben we gemist?'* – een begrijpelijke plaats. Het is geen politieke vraag, maar een morele: hoe kon een beweging die streed tegen fascisme zelf blind worden voor misstanden elders. De tragiek doet niets af aan de oorspronkelijke drijfveer: het verlangen naar een wereld waarin vernietiging niet opnieuw mogelijk zou zijn.
Dat zij de huidige gebeurtenissen in Gaza niet meer heeft hoeven meemaken, is een menselijke opluchting. Het past bij het besef dat sommige werkelijkheden te zwaar zijn voor wie al te veel heeft gedragen.

LE SONGE is het eerst gepubliceerd in 1944. Dit betekent dat de eerste lezers vooral intellectuelen in ballingschap en linkse verzetskringen waren. De publicatie als zelfstandige uitgave in 1949 leidde niet tot een groot publiek debat, maar het werk werd wel opgenomen in school- en universiteitsprogramma's als voorbeeld van vroege kamp-getuigenis in fictievorm; regelmatig besproken in contexten van Shoah-literatuur, droom-symboliek, en oorlogsethiek.
Het werd omschreven als *glaçant, poignant, d'une importance capitale* voor het begrijpen van de morele dimensie van de kampen.
Over het waarom het nooit grote bekendheid verwierf kun je voorzichtig concluderen dat *Le songe* te donker, te visionair en te weinig narratief is om een breed publiek te bereiken. De tekst is kort, intens, en eerder een moreel-filosofische meditatie dan een verhaal.
Het kreeg respect, maar geen massale bekendheid – eerder een stille, maar blijvende plaats in de Franse herinnerings- en literatuurgeschiedenis.

Een droom die in het verzet geen droom was

EEN DROOM, een visioen van ontmenselijking, en een ontwaken dat geen bevrijding is, maar een veroordeling. Het is alsof Vercors zegt: *'Wie dit heeft gezien, kan niet meer onschuldig zijn.'* – Dit sluit aan bij de ethiek van het verzet. Voor Joodse verzetsmensen is *de droom is geen fictie, maar een vorm van vooruitlopende rouw*. Voor communisten is *de droom is een diagnose van het fascisme als absolute vijand van de mens*. Voor humanisten is *de droom is een morele toetssteen, een herinnering dat cultuur geen luxe is, maar een plicht*.

Vercors was zelf een clandestiene uitgever

LE SILENCE DE LA MER was het eerste boek van Éd*itions de Minuit* – een uitgeverij die in het donker werkte. Het Joods c.q. communistisch verzet kende eenzelfde atmosfeer: kleine kamers, gefluisterde namen, papieren die niet mochten bestaan, boeken die van hand tot hand gingen als verboden sacramenten. Dat *Le songe* in 1947 bij Stols, in een genummerde oplage verscheen met een Salden-omslag, is geen toeval.[1] Binnen het Joods verzet was *Le songe* geen literatuur, maar een voorgevoel van wat men al wist maar niet kon bewijzen. Het bevestigde de morele ernst, verzet was geen heldenepos. Het was een dagelijkse, vaak eenzame strijd tegen onverschilligheid, lafheid en bureaucratische wreedheid. Vercors benoemt dat het kwaad niet alleen in de dader zit, maar in de wereld die wegkijkt. Het boekje, ooit clandestien, is in vertaling een klein, zorgvuldig gemaakt boekje, genummerd, bijna ritueel. Het bezit was een vorm van innerlijke trouw. Het stond naast Vasalis die schreef: *'Er is een weten dat geen weten is.'*

1 Salden ontvluchtte in 1934 Hitler-Duitsland, werd in Franco-Spanje gearresteerd, maar kon ontvluchten naar Zwitserland. Vandaar vestigde hij zich in Nederland. Tijdens de oorlog werd Salden gearresteerd en ter dood veroordeeld. Dit vonnis werd later omgezet in een tuchthuisstraf. Salden werd door de Russen bevrijd en vestigde zich in Nederland; geen eenvoudige zaak in 1945/46. Alexandre Stols c.s. zetten zich voor hem in. Hij ontwierp de boekomslag van de eerste uitgave van *Het Achterhuis*.

Dat is de sfeer van Le songe:

Een weten dat droom heet
omdat de werkelijkheid nog geen taal heeft.

HET TOONT DE ONTMENSELIJKING ALS SYSTEEM, de vernietiging van solidariteit, de logica van het kamp als eindpunt van fascistische ideologie. Een tekst die de marxistische analyse van fascisme als *'kapitalisme in verval'* overstijgt en laat zien dat het fascisme vooral een morele catastrofe is. Daarom werd Vercors in linkse kringen gelezen als iemand die de ethiek van het verzet verwoordde, niet alleen de politiek.

Voor joodse lezers in 1947 moet *De droom* een tekst zijn geweest die sprak over wat men verloren had, zonder het te kunnen benoemen, en zonder het ooit te kunnen herstellen. Het is een boekje dat niet troost, maar waarheid geeft. Soms is dat het enige wat men kan verdragen.

Le songe is een klein monument van morele ernst, de feiten zijn schaars. Maar de context van bezit, de kringen waarin het circuleerde, en de innerlijke resonantie maken dit kleine boekje tot *een groots appèl op de menselijke verantwoordelijkheid*.
Het is geen boek dat uitlegt, maar herinnert. Niet beschrijft, maar waarschuwt. Niet troost, maar verheldert.

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

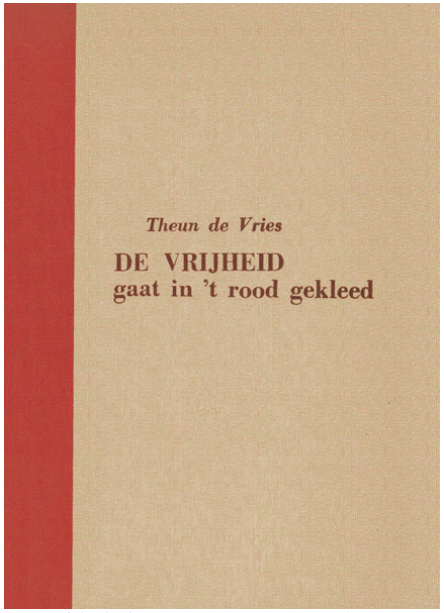

Republiek der Letteren, Amsterdam 1945

Hiernaast worden zowel
De vogel Phœnix van Vasalis,
De droom van Vercors en
De vrijheid gaat in 't rood gekleed
van Theun de Vries genoemd.

De vogel Phoenix van M. Vasalis verscheen in 1947 bij uitgeverij A. A. M. Stols.

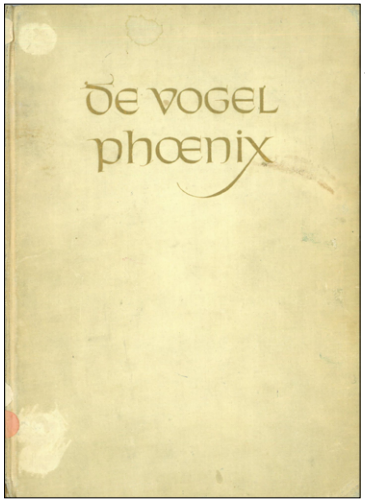

Vanaf de 6e druk ongewijzigd overgenomen in het fonds van *G. A. van Oorschot*

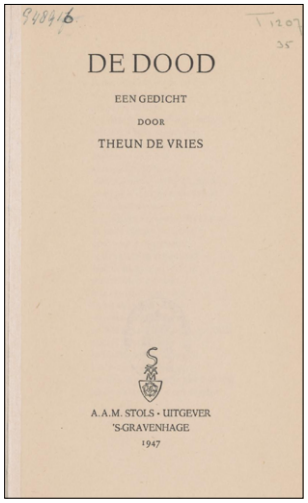

Redactie en administratie:
N.Z. Voorburgwal 230-232, A'dam-C
Telefoon Redactie 37194 en 37796
Telefoon Administratie 33955 (3 lijnen)
Hoofdredacteur: A. J. Koejemans
Plaatsvervangend hoofdredacteur: F. Schoonenberg
Directeur: N. van der Drift
Gem. Gro-rek. W 5607 Postgiro-rek. 246337
Abonn. 32 ct. p.w., f 1.49 p.m., f 4.26 p.kw. (inclusief incassokosten)

DE WAARHEID
VOLKSDAGBLAD VOOR NEDERLAND

Dinsdag 25 November 1947

Een sociaal-democraat over ons welvaartsplan
(Zie pag. 3)

Geeft met de feestdagen een boek!

Pegasus heeft voor ieder het zijne

IN Holland staat een huis, meer gedetailleerd: in Amsterdam, aan de Leidsestraat no. 25. In dat huis woont niet een graaf, want graven zijn gelukkig uit de mode, maar Pegasus, het gevleugeld paard der Muzen, dat sinds

Een kijkje in de boekwinkel der arbeidersklasse

de oude Grieken het uitvonden, nog steeds springlevend is, en dit winkelpand is binnengevlogen een karrevracht boeken achter zich aanslepend.

Zoals bekend heeft het gevleugeld paard een stichting opgericht, genoemd naar hem zelf „Pegasus", een stichting, welke zich ten doel stelt „het verschaffen van wetenschappelijke, culturele en maatschappelijke voorlichting van de Nederlandse arbeidersbeweging". En waar kunt gij, waarde lezer, indien gij straks op de 5e December één van uw familie-leden of kennissen, met een bezoek van Pegasus' wandelende soortgenoot, de appelschimmel, en deszelfs menslievende eigenaar Sint Nicolaas, wilt vereren dan beter terecht, dan bij het gevleugeld paard Pegasus, dat blijkens zijn doelstelling zo zeer met zijn tijd is meegegaan? Het gevleugelde paard, dat zich niet stoort aan grenzen en bepalingen, dat zijn wieken wijd uitslaat en her- en derwaarts vliegt, de kunstenaars inspireert tot het scheppen van schone en ware dingen en al deze schoonheid en waarheid vergaart in dat winkelpand aan de Leidsestraat teneinde er het menschdom gelukkig mee te maken.....

Waardevoller dan goud

WEET gij, lezer, dat Pegasus deze winkel heeft opgericht voor u? Opdat gij uw kennis kunt verrijken, uw vrije uren aangenaam en nuttig kunt besteden? Geen bezit ter wereld heeft meer waarde dan die tezamen gebonden velletjes bedrukt papier, welke men „een boek" noemt.

Indien gij niet weet wat gij uw wederhelft, uw ouders, uw kinderen met de komende feestdagen schenken moet, herinnert u dan deze winkel aan de Leidsestraat no. 25. Laat het regenachtig herfstweer achter u en duik een half uurtje weg in dit domein van de geest en kijk en blader er op uw gemak in de boeken, die er overzichtelijk op tafels en in kasten liggen en staan gerangschikt. Ge kunt er vrijelijk rondneuzen zonder benauwd te hoeven zijn door beroepsmatig vriendelijke winkelbedienden voortdurend met vragen achtervolgd te worden — ofschoon ze ook hier steeds terwille zijn u met raad en daad terzijde te staan. Er is heel wat te zien en om tot een keus te komen is lang niet gemakkelijk. Namen en titels warrelen om u heen: Vestdijk, Theun de Vries, Elsschot, Walschap, Van Loggem, Van Schendel, Aragon, Ehrenburg, Romans, studieboeken, novellen, poëzie, vertalingen, oorspronkelijke boeken. Wat is goed, wat is voor mij geschikt? Laten wij vooroop stellen: alles wat hier te krijgen is, is goed. En voor de rest: wij geven u hierbij een lijstje van boeken, waarbij ongetwijfeld iets zijn zal, dat u aanstaat. Op ieder gebied is hier iets te krijgen.

Vijf millioen boeken nog bij de binder

ALS men al deze uitgaven ziet, is het bijna niet te geloven, dat er in ons land thans daarboven nog een 5 millioen boeken bij de binderijen liggen te wachten om in hun uiteindelijk gewaad te worden gestoken. Het is een niet geringe taak, die Pegasus op zijn schouders heeft geladen, uit deze overstelpende hoeveelheid reeds nu het allerbeste uit te zoeken. Dat heeft Pegasus trouwens steeds gedaan. Daar hij echter niet alleen boeken verkoopt en uitzoekt, doch tevens uitgeeft, is deze taak, gegeven de tijdsomstandigheden, dubbel moeilijk.

Als uitgeverij heeft Pegasus begrepen, dat de Nederlandse uitgever zich méér zal moeten gaan richten op volksuitgaven: de stichting streeft er naar daarom het progressieve, goede en tevens goedkope boek te brengen. Zo heeft Pegasus, naast de goedkope uitgaven, die thans reeds in zijn fonds zijn, plannen om tegen het volgende jaar met een voortreffelijke serie te komen tegen zo laag mogelijke prijs.

Pegasus is de boekhandel en uitgeverij der arbeidersklasse, dus ook voor u! Hij vergaart en rangschikt het beste wat er aan literatuur op ieder gebied te krijgen is. Als gij een boek wilt kopen, dan weet gij, waarheen uw schreden te richten: Leidsestraat no. 25.

Een greep uit de voorraad

ROMANS EN NOVELLEN:

- Simon Vestdijk: Puriteinen en Piraten.
- Theun de Vries: De vrijheid gaat in 't rood gekleed.
- Albert Helman: De rancho der X-mysteries.
- Albert Helman: Kleine Kosmologie.
- Willem Elsschot: Villa des Roses.
- Manuel van Loggem: Het kleine heelal.
- Louis-Paul Boon: Abel Gholaerts.
- Rein Blijstra: Avontuur in Holland.
- Rein Blijstra: Mislukte isolatie.
- Arthur van Schendel: Nachtgedaanten.
- Arthur van Schendel: Een Hollands drama.

POËZIE:

- Bertus Aafjes: Verzamelde gedichten.
- J. C. Bloem: idem.
- Hendrik de Vries: De tovertuin.
- Hendrik de Vries: Copla's.
- Vasalis: De vogel Phoenix.
- Ed. Hoornik: verschillende herdrukken.
- W. J. van der Molen: Gered voor vannacht.

VERTAALD:

- Ilja Ehrenburg: Langs de wegen van Europa.
- Alexander Fadejef: De jonge garde (versch. binnenkort).
- Yuri Krimov: Het tankschip Derbent.
- Gogolj: Het portret.
- Maurice Hindus: De ruiters van de Koeban.
- C. Limonov: Dagen en nachten van Stalingrad.
- Erich M. Remarque: Arc de Triomphe.
- Romain Rolland: Clerambault.
- Aragon: Van dwang en vrijheid.
- Vercors: De stilte der zee.
- Vercors: De droom.
- Vercors: De wapens der duisternis.
- Jean-Louis Bory: Mijn dorp in benarde tijd.
- Rudolf Schweitzer: De laatste kans.
- Charles Jackson: Verloren week-end.
- Ernest Hemingway: Voor wien de klok luidt.
- William Saroyan: De menselijke comedie.
- Körmendi: De vergissing.
- Körmendi: Een weekdag.

ALGEMEEN:

- Lenin: Verzamelde werken (deel 3, 4, 5, 6, 7, 10).
- Prof. dr. H. Levy: De atoombom en de vrede.
- Ir. S. J. Rutgers: Indonesië.
- De heemschut-serie.
- De Amsterdamse reeks (versch. 4 delen).

KINDERLECTUUR:

- Harry van Kruiningen: De tovertuin van Eekje Hoorn.
- Marian Smeets: Gijsbert Konijn.
- Siem Praamsma: Avonturen van Jochem Jofel (dl. 2 & 3).

Een kijkje in de rijk bevoorrade boekwinkel in de Leidsestraat no. 25

Carry van Bruggen

DIEPTEDENKER

PUR SANG

ZUIDER-AMSTEL *Biografische Kleinoden VI*

Carry van Bruggen

VOOR EENS EN ALTIJD

In de schaduw-Van een kind-Het huisje aan de sloot-Avontuurtjes-Vier jaargetijden
De verlatene + Seideravond
Heleen + Helene 's dagboek
Een coquette vrouw
Uit het leven van een denkende vrouw
De klas van twaalf-Eva
Vaderland, mensenliefde en opvoeding
De drie deuren-Brieven
Columns-Artikelen-Essays
&
Recensies, afbeeldingen en een uitgebreid overzicht van het leven en werk van Carry en haar broer Jacob

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

De wereld van Francis de Pressensé ging nog over het tsaristische Rusland, waar antisemitisme wettelijk was verankerd, sociaal geïnstitutionaliseerd en politiek aangemoedigd (*Zwarte Honderden*, 'Tchornaya Sotnya') Het waren letterlijk zwarte bendes die terreur uitoefenden in naam van *troon, altaar* en *vaderland*.[1]
Carry van Bruggen vertaalde zijn rede in een Europa dat het gevaar van die vernedering nog niet werkelijk wilde zien. De revolutie schafte de oude wetten af, maar niet de reflex van vijandschap. In nieuwe vormen keerde het antisemitisme terug. In deze lijn ontstaat een moreel perspectief dat ook Vercors' *De droom* draagt: de eenvoudige, steeds hernieuwde plicht om menselijke waardigheid te beschermen.
In 1895 brak de *Dreyfus-affaire* uit. De Pressensé onderzocht dit tragische verhaal grondig en minutieus en doorzag al snel de waarheid en werd een van de moedigste en meest consequente verdediger van Dreyfus. Hij streed zij aan zij met Émile Zola.

In Nederland was er een klein moreel helder gezelschap dat de leugens rond Dreyfus hoorde en Pressensé's stem herkende w.o. Carry van Bruggen, Frans Coenen, H. Roland Holst, Frederik van Eeden, Jacob de Haan, Louis Couperus, Van Deyssel, Albert Verwey, Anthony Paap.

1 In *Le Songe* gebruikt Vercors de term *les hommes noirs* niet als aanduiding van de *Zwarte Honderden*, maar als morele categorie: het zijn de dienaren van de duisternis, de mensen die blind gehoorzamen, de uitvoerders van ontmenselijking, de figuren die de machine van terreur draaiende houden. – Vercors kende de geschiedenis van de *Zwarte Honderden*, de SA, de SS, de milities van Vichy, de collaborateurs. Je kunt zeggen: De *Zwarte Honderden* zijn een historisch feit; Vercors' *zwarte mannen* zijn hun morele echo…

Francis de Pressensé beschikte over authentieke documenten en getuigenverslagen. Het regime richtte zich tegen iedereen die buiten de orthodox-Russische, monarchistische norm viel: Joden, politieke tegenstanders, minderheden, intellectuelen, opstandige arbeiders en boeren.

Antisemitisme vóór en na de Russische Revolutie

Onder de tsaren was antisemitisme wettelijk verankerd met woon- en beroepsverboden, sociaal geïnstitutionaliseerd, gewelddadig met pogroms (1881-1884, 1903-1906). Het werd politiek aangemoedigd de zgn. *Zwarte Honderden* en geheime politie hadden de vrije hand. Dat is de wereld waarover Francis Pressensé sprak.

Na 1917: formele afschaffing, geen einde aan antisemitisme

1917-1920: DE REVOLUTIE ZELF

De Bolsjewieken schaften alle antisemitische wetten af. Joden kregen burgerrechten, toegang tot universiteiten, beroepen, politieke functies.

1918–1921 de burgeroorlog – Er werden massale pogroms gepleegd door *Witte legers*, de tegenstander van het *Rode leger*, Oekraïense nationalisten *(Petljura)* en lokale milities. De Rode leger-commandanten probeerden pogroms te onderdrukken, maar konden dat niet overal.

1920–1930 Sovjet-modernisering

Antisemitisme werd officieel verboden en strafbaar. Veel joden werden actief in wetenschap, cultuur en staatsapparaat; religieus joods leven werd onderdrukt als *burgerlijk* of *reactionair*. Jiddische cultuur werd eerst gesteund, later gemarginaliseerd.

1930–1953 Stalin – Terugkeer van statelijk antisemitisme; eind jaren '30: joden verdacht van *kosmopolitiek*.

Na 1945 – OPENLIJKE CAMPAGNES 'Anti-kosmopolitisme'-zuiveringen (1948–1953); liquidatie van het *Joods Antifascistisch Comité*. – BEGIN 1948 werd Solomon Mikhoels op bevel van Stalin vermoord door medewerkers van het Ministerie van Staatsveiligheid van de USSR en gecamoufleerd als een verkeersongeval. – 1952–1953 HET 'ARTSENPROCES', *een bijna-pogrom op staatsniveau*, werd verzonnen in 1953 en door de *Britannica* terecht als pure staatsfabricatie geduid – liet zien hoe dezelfde logica van marteling en geforceerde bekentenissen onder Stalin onverminderd voortleefde. De tsaristische wetten verdwenen, maar antisemitische reflexen keerden in nieuwe gedaanten terug.

Laten wij, zolang het lot ons toestaat, onze ogen verzadigen met liefde.

Wat bindt mijn hart aan uw hart? Maat, het lijden
Van uwe broeder, mijn verloren Vriend.
Zal deze reis mijn wanhoop hem bevrijden,
Die meer dan iemand vol geluk verdient?

Of zal ik keren, weer in 't hart geslagen,
En vluchtend over de Russische grens,
Mijn dag verwoesten met wanhopig klagen,
Mijn nacht doorwaken in rustloze wens.

Maar dan, een morgen, weinig ogenblikken,
Op tocht naar Sint-Petersburg van Parijs
Kwam uw, wel droeve, lach mijn hart verkwikken,
En bracht mij nieuwe moed, een nieuwe peis.[1]

Een blind ogenblik, dan 't verward ontmoeten,
Uw hart aan mijn hart, o, verjaagde Maat
Laat gedeelde smart onze smart verzoeten,
Zolang het lot ons scheidend samenlaat.

Zolang het lot ons samenlaat, verzadig
Ik mijne blikken van uw smartlijk schoon,
Laat dan dit Leven wreed zijn, ongenadig,
verheffe uw haters, drijve u uit uw woon.

Wij hebben in dit leed elkaar gevonden,
Die thans geen vreugde en geen ellende scheidt,
Eén ban sloeg ons beider harten met wonden,
Een kans, een keer is het, die ons verblijdt.

Want als een vriend zo was u waard uw broeder,
En meer dan broeder is mij waard die Vrind,
Inniger dan drie zonen van één Moeder
Zijn wij, die hoop en haten samen bindt.

Mijn tocht herneemt. Hoe zal 'k u weer ontmoeten
Geslagen of met vrijheid voor mijn Maat?
Laat onze liefde ons bitter leed verzoeten,
Zolang het lot ons scheidend samenlaat.

St.-Petersburg, 13-26 december 1913

1 Pais, vrede

Dum nos fata sinunt oculos satiemus amore.

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

Wat Jacob de Haan in 1914 bezong als het persoonlijke leed van een willekeurig verbannen vriend, wat Pressensé als structurele rechtsverkrachting had ontmaskerd, keert in het *Artsencomplot* van 1953 terug als dezelfde oude logica van macht, marteling en gefabriceerde schuld zoals in Vercors' nachtmerrieachtige *Droom*.

'De verschrikkingen der Russische gevangenissen' vormt een onverwachte draad tussen Carry van Bruggen, haar broer Jacob, Leo Simons (Den Haag), Willem Simons (Apeldoorn) en Francis de Pressensé die in 1912-1913 de mishandeling van politieke gevangenen en het wettelijk verankerde antisemitisme in het tsaristische rijk beschreef.* Zijn rede werd in 1913 uitgegeven door Leo Simons' *Volksbibliotheek*, vertaald door Carry van Bruggen die in hetzelfde jaar bij dezelfde *Wereldbibliotheek* '*Heleen, een vroege winter*' publiceerde. – In het verhaal *Uitdrijving* uit haar debuut in 1907 legde zij een indringend en persoonlijk verband tussen de Russische pogroms en het alledaagse Nederlandse antisemitisme. Jacob reisde kort daarop zelf naar Rusland en schreef over de vervolging van joden en dissidenten.

*) Een halve eeuw later zou Wim Simons, uitgever, journalist en pleitbezorger van De Haan, i.s.w. met Johan Polak, opnieuw aandacht vragen voor diezelfde geschiedenis. – Zo ontstaat, over generaties heen, een kleine kring van stemmen die elk op eigen wijze getuigen van dezelfde morele schok: de kwetsbaarheid van joodse levens in een Europa dat liever wegkeek.

[De tekening van Leo Simons is van Herman Hana, die ook Van Bruggen op zijn karakterschilderende wijze portretteerde.]

Het boekje *De Russische gevangenissen* (1913) neemt in het werk van Jacob Israël de Haan een belangrijke plaats in. Zijn leven lang heeft De Haan zich het lot van misdeelden en onderdrukten sterk aangetrokken. In 1903, het jaar van de onderdrukte algemene werkstaking, zette hij zich in voor de kinderen van de uitgesloten arbeiders en deed mee aan een straatcollecte samen met onder anderen Carry van Bruggen. Ook maakte hij dat jaar voor de SDAP een reis om de Zuiderzee om op te roepen tot steun voor de kinderen van de slachtoffers van de spoorwegstaking.
Bekend is De Haans optreden in Palestina vanaf 1919, de intensiteit van zijn belangstelling voor de joods-Arabische tegenstellingen en de manier waarop hij daarvoor met zijn leven heeft moeten betalen. Het boekje *In Russische gevangenissen* vormt de verbindende schakel tussen zijn engagement van 1903 en de *socionome onmacht* van het Westen en *onwil* van het zionisme.
Carry stond, net als in 1903, naast haar broer in zijn engagement. Zij vertaalde *De verschrikkingen der Russische gevangenissen* van Francis de Pressensé, dat in 1913 met een inleiding van Frans Coenen verscheen.

MAATSTAF Jaargang 7 (1959-1960)
door Wim J. Simons

Mijn lied stikt in mijn hart als 'k aan u denk

Jacob Israël De Haan's reizen naar Rusland

In 1912 en 1913 van Albert Verwey's tijdschrift *De Beweging* staan een zestal reisbrieven van de dichter Jacob Israël de Haan, die in deze jaren tot tweemaal toe een studiereis naar het tsaristische Rusland maakte om er het gevangeniswezen te bestuderen.
Deze opstellen: *In Russische Gevangenissen* werden voorzien van een inleiding en aanvullingen, in 1913 gebundeld uitgegeven door de *Maatschappij voor goede en goedkope lectuur* te Amsterdam in de serie Handboekjes *Elck 't Beste* onder leiding van Leo Simons.
De schrijver was in onze letterkunde geen onbekende. Hij had reeds een tweetal romans en twee bundels verhalen gepubliceerd en in *De Beweging* verschenen sinds enige jaren zijn gedichten. Naast zijn publicaties in *De Beweging* schreef hij over zijn Russische reizen ook in het *Weekblad voor het Recht*.
Als jurist met belangstelling voor strafrecht was de aandacht van De Haan gevestigd op het Russische gevangeniswezen, waarover de Russische emigrant Peter Kropotkin in zijn *La terreur en Russie* het een en ander uit de doeken had gedaan.

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

In april 1912 had De Haan met zijn vriend dr. Frederik van Eeden, tijdens hun verblijf in Engeland, bij Kropotkin, die te Brighton verbleef, gedineerd. De gesprekken met de laatste hebben De Haan ongetwijfeld gestimuleerd tot het ondernemen van zijn Russische reizen.

De eerste reis, die drie weken duurde, werd, meer dan oorspronkelijk bedoeld was, een studiereis met betrekking tot het Russische strafrecht en penitentiair recht, zowel voor volwassenen als voor jeugdige personen.

De Haan die de reis met zijn vrouw, de arts Johanna van Maarseveen, maakte had zich van tevoren trachten te voorzien van de nodige introducties. Hij riep zo o.m. de hulp in van Jan Feith en ook van Frederik van Eeden, die internationaal vele contacten had.

In een brief aan laatstgenoemde van 28 juni 1912 schrijft hij: *'Wij gaan 19 Juli weg, als mijn pas nog in orde komt. Als ik Zondag 7 Juli eens naar Walden kwam? 's Middags tegen een uur of vier. Het is dan vakantie. Ik zou je willen vragen om een introductie voor Dr. Dillon in St. Petersburg. Misschien kent hij mensen van het gevangeniswezen. Van Jan Feith heb ik een introductie voor den chef van de politie in Warschau'.*

Dillon, met wie Van Eeden reeds sinds 1898 in contact stond, woonde in St. Petersburg. Hij had in 1909 een bezoek aan Walden gebracht. Op 4 juli van dat jaar noteerde Van Eeden in zijn dagboek: *'Eergisteren bezoek van Dillon, die mij veel vertelde van de Europese politiek, waarin hij zelf een gewichtige rol speelt.*

De Tsaar haat hem, maar kan hem toch uit Petersburg niet wegsturen. Hij is een bescheiden, beminnelijke man, en ik voelde hoezeer ik hem genegen was, en hoe dat wederkerig was. Ik zag dat hij wel iets meer dan vroeger voldaan was over zijn gewichtig werk. Maar hij zei toch het verblijf in Petersburg zeer onaangenaam te vinden'.

Van Eeden had kennelijk niet veel haast met de introductiebrief gemaakt; een paar dagen voor zijn vertrek, in een brief van 16 juli, dringt De Haan nog eens aan: *'Wij vertrekken Maandag. Denk je nog eens aan den brief aan Dillon'.*

De pas, waarover De Haan in zijn vorige brief schreef, was inmiddels klaar gekomen. Hij werd in ieder geval op 28 juni te Amsterdam geregistreerd, een indrukwekkend document, waarin de Minister van Buitenlandse Zaken uit naam van Hare Majesteit de Koningin verzoekt: *'tous les Amiraux, Généraux, Gouverneurs, Commandants, Magistrales et autres Officiers, tant Civils que Militaires, quels qu'ils puissent être des Princes et Etats, Amis et Alliés de Sa Majesté non seulement de laisser passer Monsieur Jacob Israël de Haan, juriste, né à Smilde et domicilié à Amsterdam avec ses Hardes et Bagages, allant en Russie sans lui donner ni souffrir, qu'il lui soit porté aucun trouble ou empêchement quelconque, mais aussi de lui donner, ou faire donner au besoin, tout aide et secours, ce qu'il sera prêt à reconnaître'.* Wij lezen er verder uit, dat de houder van de pas 30 jaar oud is, blauwe ogen heeft, 1.67 lang is en als speciaal kenmerk een pince-nez draagt.

Dat Van Eeden werkelijk aan Dillon heeft geschreven, blijkt uit de volgende brief van De Haan, geschreven op briefpa-

pier van het *Hospiz des Evangelischen Vereins* te St. Petersburg en gedateerd 24 juli/6 augustus:
'Beste Van Eeden, ik kan je niet zeggen van hoeveel nut je brief aan Dr Dillon is geweest. Want niemand van de anderen voor wien ik een brief had was in St. Petersburg. Dillon is anders in den zomer ook nooit hier. Maar nu was hij er voor politieke zaken, waarnaar ik niet vroeg. Hij hielp mij prachtig. Wij lunchten samen. Hij woont in een mooi huis in een mooie straat. Een heel goed menu: visch, kip, salade, ijs, koffie. Maar ik had van allerlei te vragen. Hij vroeg naar jou. Ik zei: 'Wij komen samen in St. Petersburg'. Hij maakte er ernst van. Ze willen je hier in de Hollandse kolonie ook graag eens horen lezen. Als het eens kon, zou 't prettig zijn. Hans [zijn vrouw] *en haar collega Van Kesteren gaan vandaag naar Moskou. Ik blijf nog hier voor die gevangenissen. Dillon was in Finland. Hij kwam eerst heden terug. Zonder hem had ik niets kunnen doen. Ben dus blij, dat ik wachtte. Ik heb al in geen 14 dagen kranten gelezen. Schrijf eens een kaart: Poste Restante Riga. Die krijg ik nog wel als je 't gauw doet. Ik houd niet van Rusland. Vanmorgen gaf een moeder een kleine jongen de borst op het graf van de Czaar Alex. III in Peters en Paulsvesting. Dat was ontroerend en ik dacht: 'Eeuwig leven beheerst eeuwige Dood'. Ik zie alles waarover Kropotkin schrijft. Dat is fnuikend. Later meer. Ik ben moe. Maar tevreden over wat bereikt. Veel liefs aan allen, Joop'.*

Naast een bezoek aan strafinrichtingen voor misdadige jeugd waren het vooral de politieke gevangenen, die de aandacht van de jonge jurist De Haan hadden en het zijn ook vooral zijn contacten met dezen die hem tot grote activiteit brachten. – Uit de aard der zaak moest De Haan voor zijn bezoeken aan de gevangenissen toestemming hebben van de Russische regering, die op bezoeken als deze waren voorbereid, zoals blijkt uit officiële gegevens, die zij zelf beschikbaar stelde en uit rapporten, die in deze jaren in verschillende landen van Europa over het Russische gevangenissysteem verschenen. Bij zijn aankomst te St. Petersburg ontving De Haan van E. de Khrouleff, chef van de hoofdadministratie der Russische gevangenissen, dan ook een tweetal rapporten: *Notice sur le développement de l'organisation des prisons et du système pénitentiaire en Russie de 1905-1910* en A propos *des bruits sur les prétendues oppressions des détenus dans les prisons russes. Démenti officiel*, waarvan het laatste o.m. een verdediging bevatte tegen de aanvallen die Kropotkin en Karl Kautzky tegen de Russische regering hadden gericht i.v.m. de mishandelingen van de Russische politieke gevangenen. Ook ontving De Haan een officiële regeringstolk, al bleek in de praktijk dat juist de politieke gevangenen voor een groot deel ook in Frans, Duits of Engels konden spreken.
Van de ruim 700 gevangenissen die Rusland kende bezocht De Haan er zeven. Totaal werden 125 duizend gevangenen geregistreerd, waarvan het aantal 'politieken' door De Haan op ruim 30.000 wordt geschat, een aantal dat sinds het revolutiejaar 1906 in de Russische gevangenissen terechtkwam.

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

Het systeem dat de Russische regering toepaste, bestond uit administratieve veroordelingen zonder enige rechtsgrond en verbanningen naar Siberië, waarover een vloed van literatuur bestaat, zowel literair als wetenschappelijk.
In een van zijn opstellen noteert De Haan: *'Ik ben volstrekt niet in Rusland gekomen als een groot vriend van de politieke gevangenen, maar als een volkomen objectief rechtsgeleerde. Dat ik weg ben gegaan als iets beters dan een volkomen objectief rechtsgeleerde, dank ik aan de Russische gevangenisadministratie'.*
Inderdaad, na de affaire met P.L. Tak van het socialistische dagblad *Het Volk*waren De Haan's affecties heel wat minder links geworden dan te verwachten viel van zijn opgekropte rechtvaardigheidsgevoelens.
Hij kon bij zijn aankomst te St. Petersburg dan ook rustig verklaren, in Holland niet tot de socialisten of anarchisten te behoren, al zal hij later in een van zijn opstellen schrijven: *'Mijn verhouding tot de socialistische partij in Holland was sinds meer dan acht jaren een van openlijke vijandschap. Ik heb nog nooit op een socialist gestemd. Maar de Russische regering heeft gezorgd, dat ik voortaan altijd op een socialist zal stemmen. Iedere socialistische stem is een deeltje, hoe klein dan ook van de bevrijding van de Russische politieke gevangenen'.*
In 1914, als De Haan een grootscheepse actie tegen de toestanden in de Russische gevangenissen tracht te organiseren, zal hij echter aan Van Eeden schrijven: *'helaas, natuurlijk komt de S.D.A.P. erbij of het gegooi in de glazen begint'.*

Wat De Haan op de locaties die hij bezoekt het meest raakt zijn het gebrek aan recht en de mensonterende toestanden. In zijn publicaties heeft De Haan veel namen verzwegen omdat hij de bezochten niet in verlegenheid wilde brengen. Over de gymnasiast Georges Dmitrenko, die in Moskou als administratief gevangene werd vastgehouden, schreef hij.
'Hij leek mij niet een van de meest felle onder de jongere revolutionairen te zijn. De gevangenisambtenaren brachten mij uit eigen beweging in de cel. George sprak Frans. Hij klaagde niet. Hij wist niet, waarvoor hij gevangene was. Er was iets in de blik van zijn blauwe ogen, dat erger was dan iedere klacht. Daarom stond ik er op hem de volgende dag nogmaals te zien, hoewel hij geen belangrijke mededelingen zou doen. Die volgende dag, een zondag, sprak ik met de knaap in het bureau van de commandant samen met de adjunct-inspecteur in het gouvernement van Moskou, de tolk en een gewapende bewaarder. Uit angst voor eigen leven wordt een ambtenaar nooit alleen gelaten met een gevangene. Dit bezoek is een van de verschrikkelijkste ervaringen geweest. De jongen kwam binnen, schuw, niet wetend wat hij op zondags in het bureau van de commandant kwam doen. Dan: het herkennen en de blijdschap. Hij was heel lief in zijn Russische blouse van zwart satijn, met een paars koord om het midden. En dan: in zijn verheugde verwarring drukte hij mij de hand en zat lachend in een stoel, als ware hij een kameraad. – Maar een gevangene mag niet zitten in het bijzijn van ambtenaren. Een snauw, de jongen was de enige niet, die in mijn bijzijn dusdanig vernederd werd: de knaap stond recht. Hij bloosde. Toen stond ik ook op, want waar mijn dappere kamera-

den moeten staan, hoef ik niet te zitten. Ik gaf hem kleine geschenken, die ik voor hem gekocht had. Ieder woord was ijdel. De jongen vernederd te zien, deed pijn. Wij scheidden: in zijn ogen was de vage dwaling die erger is dan enige klacht. George, George, wat wordt er van u in de Centrale Gevangenis te Moskou gemaakt? Een dwaas? Een verrader? Want wanneer de Regering meent, dat in een bepaalde groep enige opstand wordt voorbereid dan neemt zij administratief gevangen niet de meest verdachte, maar de minst-krachtige van de deelnemers, hopend dat die verraden zal, wanneer hij ontzenuwd is door langdurige eenzaamheid en vrees voor administratieve verbanning.
Moge George bestand zijn'.

Jacob de Haan wijdde enige gedichten aan hem.

O, Knaap, in 't stijgen van uw vlucht gevangen
Als vogel en gekooid in nauw verblijf,
Hoe langt naar vrijheid uw machteloos verlangen,
Hoe kwelt angst voor wat u wacht ziel en lijf

En toen ik kwam [gij waart zolang alleen]
En toen mijn ogen in uw ogen blonken,
Werden als gloeiend goud aan goud geklonken
Die macht noch man scheidt onze zielen één.

En hoeveel vreugd deed u mijn klein geschenk
Van zoete zomervruchten en geen dank
Heeft ooit meer dan uw lach mijn hart verheugd.
Mijn lied stikt in mijn hart als 'k aan u denk:
Muren des daags en 's nachts voor bed een plank,
Neergeslagen de vlucht van uwe jeugd.

Terug in Holland blijft het lot van Dmitrenko hem bezighouden. Hij probeert contact met hem te houden en maakt contact met Victor Dmitrenko, een oudere broer van Georges die in 1908 naar Siberië verbannen werd. Hij wist te ontvluchten en kon naar België waar hij in Luik kon studeren.
Op 8 december 1912 ontvangt De Haan bericht van Victor, dat '*de politieke gevangene Georges Dmitrenko verbannen is naar het land der Yakoeten*'.
Diep onder de indruk van dit bericht schrijft De Haan op 15 december een brief aan Van Eeden:

'Ach, ik zit zo in de ellende. Georges Dmitrenko, de jongen, die ik in de Moskovische gevangenis heb gezien is verbannen naar Siberië, naar Jakoetsk. Verschrikkelijk. Ik moet alles doen om hem te helpen.
Dat begrijpt ieder en ieder steunt mij. Dillon is in Londen. Ik heb hem geschreven of hij mij ontvangen kan. Ik vraag je: zend per expresse een brief aan Dillon, adres 'The Daily Telegraph' aangetekend. Vraag hem mij te ontvangen. Dan doet hij het. De moeder van de jongen, die pas 18 jaar is, liet mij schrijven door een zoon, gevlucht naar Luik. Dillon kan helpen en hij is in Londen. Prof. Van Hamel heeft mij een brief gegeven voor de Russische minister van Justitie. Ik ga zo mogelijk zelf naar Petersburg. In haast, veel liefs aan allen. Joop'.

Dat Van Eeden opnieuw bemiddelde en De Haan inderdaad naar Londen reisde om Dillon te bezoeken, blijkt uit de brief van 25 december, die De Haan vanuit Parijs schrijft, waar hij in Hotel *Lutetia* aan de Boulevard Raspail verblijft.

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

'Beste Van Eeden, zoals Carry je al verteld zal hebben heeft mijn bezoek bij Dillon weinig of niets gegeven. Toch is het nu het goede moment. De Russische Regering aarzelt. De verkiezingen voor de Doema zijn niet geworden wat zij hadden gehoopt. Oorlog voeren met Oostenrijk durven en kunnen ze niet. Ze kunnen de spoorwegwerkers absoluut niet vertrouwen en de andere arbeiders evenmin. Er dreigt zelfs een ministeriële crisis. Ik heb nog geen couranten gekregen maar heb hierover goede informaties. – De Russen hier zeggen: het is nu het goede psychologische moment, wij moeten nu ingrijpen. Ik doe mijn uiterste best, maar mijn kracht en vooral mijn invloed is niet onbeperkt. Wat ik je nu namens de Russen vraag is dit: in de Frankfurter Zeitung of in een ander groot Duits blad n.a.v. mijn artikelen een feuilleton te schrijven over de onhoudbare toestand in de Russische gevangenissen. De Russen raden aan vooral kalm en objectief te schrijven. Geen beroep op politieke gevoelens, maar op gevoelens van menselijkheid. Laat vooral niet merken, dat ik erachter zit. Ik heb nog niet geheel met de Russische Regering gebroken. Morgen moet ik naar een neef en nicht van den Tsaar gaan. Ik heb er introducties voor en een geklede jas. Zij ontvangen mij. Maar of het veel geven zal? De Russen vertrouwen op je steun en op je invloed. Heb je geen relaties bij de grote bladen in Parijs? Dillon wil niets publiceren in de Daily Telegraph. Zaterdagavond kom ik weer thuis. Van de stad zie ik absoluut niets. Hoe gaat Paul?[1] Ik heb nu al twee rijtuigen schuld bij je. Wij vertrouwen op je. Ik schrijf ook aan Zangwill.[2]

Veel liefs in haast van Joop'.

1 Van Eeden's zoon, op wie De Haan zeer gesteld was (VGL. Van Eeden, *Paul's ontwaken*, 1913)
2 In Londen wonende Joodse schrijver van o.a. *Children of the Ghetto* en *Dreamers of the Ghetto*

De Haan's plannen om vooral voor Dmitrenko een tweede reis naar Rusland te maken, krijgen concrete vorm, toch vlot het niet erg. De Russische regering, die volledig op de hoogte was van de opstellen in *De Beweging*, aarzelde ongetwijfeld om hem weer te ontvangen, al had zij steeds verklaard voor buitenlandse juristen en journalisten niets te willen verbergen. Een brief aan Van Eeden, van 15 januari 1913:

'Beste Van Eeden, ik heb Carel Scharten over een vertaling van mijn stuk in het Italiaans geschreven in het belang van de Heer Mariatti.
[Die o.m. *De kleine Johannes* vertaalde, *Il piccolo Johannes*]
Misschien was het goed als de Heer Mariatti Scharten eens schreef. Hij mag gerust mijn naam noemen. Wie geld wil verdienen moet zijn best doen. – De Russische zaken gaan om te huilen slecht. Ik heb nog van niemand uit St. Petersburg antwoord gehad, en er is nog meer slechts gebeurd. Ik voel mij ellendig. Ik kan niet beschrijven hoe. Maar wat doet dat er ook toe? Heb je al iets van de Frankfurter Zeitung gehoord. Nu iets zeer belangrijks: kun je mij een onderhoud bezorgen met den Heer Mendelssohn, de Duitse bankier? Ik stel daar zo'n hoge prijs op, dat ik daarvoor alleen naar Berlijn zou willen zelfs al ging ik niet naar St. Petersburg. Nog is alles niet verloren. Minder dan ooit moed verliezen. Als je graag het adres van mevrouw Von Polowtref wilt weten schrijf mij dan maar. Dan kan ik het wellicht te weten komen.
Hoe gaat Paul? En Dillon? Natuurlijk sterf ik niet van ellende, maar ik kan niet werken en ik heb al weken lang hoofdpijn. Ik zal proberen Hugo's verjaardag niet te vergeten. Veel liefs aan allen, Joop'
[Hugo is een zoon van F.v.E.]

Op 17 januari schrijft De Haan aan v. E., die hij tot zijn dood als een van zijn beste vrienden beschouwde:

'Beste Van Eeden: ik denk wel, dat ik naar St. Petersburg zal gaan, over ongeveer 4 weken want eerder zal ik mijn papieren wel niet klaar hebben. Bovendien moet er nog een brief uit Engeland komen via Rumenie. Ik zie nu erg tegen de Russische reis op, niet omdat ik bang ben, maar omdat ik vrees, dat het niet veel geeft. Toch zal ik wel gaan. Denkelijk kom ik Hugo zelf feliciteren. Dan kun je mij nog eens ten goede raden. Wel prettig zou ik het vinden als je den Heer Rathenau schreef om een introductiebrief voor mij aan den Heer Mendelssohn. Want in Berlijn zal ik slechts zoo kort mogelijk blijven en alleen den Heer M. bezoeken. Ik krijg misschien een introductie voor hem van een ander, maar dat geloof ik zelf niet heel hard. Ik houd goeden moed, maar een sterker en verstandiger man zou meer kunnen bereiken. Het beste met Paul. Houd maar goeden moed. Mijn broer, die nu volkomen gezond is had ook maandenlang koorts. Veel liefs van Joop'.

Van Eeden's hoofd moet in die dagen weinig naar de Russische zaken hebben gestaan. Zijn zoon Paul was zwaar ziek en er was weinig hoop op herstel; bovendien werd hij gekweld door geldzorgen.
De Haan vraagt zich dan ook af of hij er goed aan doet, zijn vriend zo lastig te vallen en of het niet beter is, de aandacht op de Nederlandse vrienden te richten dan op die in het verre Rusland. Een brief van 21 januari met de passage:

'Die arme lieve Paul! Maar hoop blijft er altijd. En zelf is hij niet neergeslagen. Maar ik kan je niet troosten, omdat ik het zelf verschrikkelijk erg vind. Voor de bakkerij vreesde ik al toen ik zag, dat ene vergadering van aandeelhouders is uitgeschreven. [Coöp. bakkerij van *Walden*] *Als ik niet naar Rusland moest zou ik je wel met wat geld helpen, en ik denk wel eens of ik goed doe zoveel te wagen voor George Dmitrenko, en een zo getrouwe vriend als jij steeds voor mij bent geweest niet te helpen, zoveel ik maar kan. Ik kom Zaterdagmiddag stellig. Dan kun je altijd zeggen als je geld nodig hebt, en dan vind ik 't wel. Er zijn vele repetenten.* [Hij is een gewilde repetitor voor de juridische faculteit] *Er is niets uit Rusland, maar dat behoeft nu ook nog niet. Houd je maar goed. Groet Paul en al de anderen zeer van je vriend, Joop'.*

De vijftiende februari 1913 vertrekt De Haan voor de tweede maal naar Rusland. Hij heeft weinig hoop iets te zullen bereiken, wel beschikt hij over de nodige aanbevelingen. Hij was op alles voorbereid.
Het was hem bekend, dat de geheime politie hem terdege in het oog zou houden. Reeds van tevoren had een hooggeplaatst persoon in St. Petersburg hem gewaarschuwd, dat de geheime politie zijn brieven opende.

In zijn korte aantekeningen over deze reis staat:
'...ik wist dadelijk, dat er veel verloren was. Mijne inlichtingen waren doorslaand slecht. Verschillende personen, waarvan de politie wist, dat ik hen kende, stonden onder politietoezicht. Meerderen lieten mij verzoeken hen niet te komen bezoeken. Dat ik zelf ten nauwste bewaakt zou worden, leed volgens mijn zegsman, geen twijfel.
Men vraagt zich af: 'waarom dit alles?' Intussen werd mijn verblijf in de schone stad St. Petersburg verbitterd en was mijn vertrouwen op

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

welslagen gering. Om niemand te compromitteren vernietigde ik mijn Dagboek en adressenboekje'.

De Haan had vele gesprekken gevoerd, maar nergens kon hij ook maar een sprankje hoop krijgen m.b.t. zijn actie voor een verbetering in de toestand van Georges Dmitrenko.

Zelfs de introductie van professor Van Hamel, waarover hij in zijn brief van 15 december schreef, mocht niet baten. Wel vinden wij in de aantekeningen van de Rusland-reis het gedicht: Aan zijne Excellentie de Generaal Djounkovsky met de tussen haakjes geplaatste opdracht: '*Dat hij Georges Dmitrenko spare*', waarvan hier de eerste vijf strofen volgen:

– Ik kom, een smekeling, die nimmer smeekte
In eigen nood, gedreven door het leed
Van mijn Makker, dat mijn hart wreed vervreet,
– Nu weet ik goed: niets blijft ons meer dan smeken,
Want tegen U valt machteloos elke macht.
Gebroken zijn, die uw macht wilden breken,
Zij sterven traag in ballingschap en nacht.
– Laat strijd en streng Recht Georges in wrede nood,
O Man, heersend over maatloze machten,
Mocht de bee van een Dichter U verzachten
En redde een knaap van ban en barre dood.
– Ik kom tot U: wat is mijn macht? Het klagen
Van droever liedren dan ooit Dichter zong.
Uw Macht? Die stoute strevers nederdwong

– En bant waar ook de moedigste versagen.
Gij, machtig Man, wees voor mijn bede zwakker
Dan gij waart voor gewelddadende macht,
Verwoest geen schat van stout verstand en kracht,
Betoon genade aan mijn verloren Makker.

Uiteindelijk reist De Haan trug naar Nederland.

'Ten slotte had een verder verblijf te Petersburg geen nut'. – 'Van alle kanten werd ik gewaarschuwd en bedreigd. Zó vertrok ik, met een vertrek dat veel van een vlucht had. Er bleef geen tijd om de pas bij de politie af te laten tekenen. Een telegram, dat ik de grens passeren kon, zou naar Wirballen worden gezonden.

Dan de nachtelijke aftocht over de eindeloze witte vlakten, onder het licht van een maan zo schitterend als een zon. De hoop later beter te slagen, hield mij staande. Te Wirballen was het beloofde telegram van de politie en Eydtkuhnen ligt in Duitsland'.

In Nederland angekomen ziet hij het *Handelsblad* en leest de overlijdensadvertentie. Op 5 maart 1913 schrijft hij zijn condoleantie aan de bedroefde vader:

'Beste Van Eeden, ik kan mij wel begrijpen, dat je meer van mij had verwacht bij de dood van de brave Paul. Maar ik wist niet wat te doen, wat te zeggen. Zondagavond aan de grens kocht ik 't Handelsblad en zag de doodsadvertentie. Wat moet ik nu nog zeggen? Ik weet niets. Groet Martha zeer van mij. Ik weet niet wat ik zeggen zal.

In Rusland staat de zaak voorlopig hopeloos. Maar ik heb de moed nog niet verloren'.

De Haan blijft ijveren voor Dmitrenko en tracht contact met hem te krijgen. Op 30 oktober 1913 schrijft hij Van Eeden dat Georges te Yakoetsk is aangekomen.
Op 7 juni 1914 meldt hij: *'Van Georges heb ik nu heus een telegram gekregen. Hij kon niet schrijven, want de rivier was nog niet open en de wegen waren kapot'.* – Regelmatig blijft De Haan in contact met Victor Dmitrenko om zich toch geen levensteken van Georges te laten ontgaan. Aan hem droeg hij het in Liederen opgenomen gedicht op met het veelzeggende motto:
'*Dum nos fata sinunt oculos satiemus amore*':
Laten we, zolang het noodlot ons toestaat, onze ogen verzadigen met liefde.

Wat bindt mijn hart aan uw hart? Maat, het lijden
Van uwen broeder, mijn verloren Vriend.
Zal deze reis mijn wanhoop hem bevrijden,
Die meer dan iemand vol geluk verdient?

Of zal ik keren, weer in 't hart geslagen,
En vluchtend over de Russische grens,
Mijn dag verwoesten met wanhopig klagen,
Mijn nacht doorwaken in rustloze wens?

St. Petersburg, 13-26 Dec. 1913.

De Haan is voor de derde maal naar Rusland gegaan.
Op 1 augustus 1914 breekt oorlog uit en is alle hoop op verder contact vervlogen. 11 september 1914 aan Van Eeden:
'...ik heb van zijn hospita bericht gekregen, dat Victor Dmitrenko 1 Augustus als vrijwilliger in dienst is gegaan bij het Belgische leger en sinds die tijd heeft niemand meer iets van hem gehoord. Nu zijn er drie mogelijkheden: 1. hij is gesneuveld. 2. hij is krijgsgevangen. 3. hij is bij het Belgische leger te Antwerpen.
Ik heb mij ter zake sub 2 genoemd gewend tot het Duitse gezantschap in den Haag en inliggend antwoord ontvangen. Nu is mijn verzoek of jij de Amerikaanse gezant wilt schrijven. Je kent hem toch? En zeker kent hij jouw naam. Ik zal de Belgische gezant schrijven en vrienden te Antwerpen'.
Op 13 oktober moet hij aan Van Eeden schrijven: *'Neen: van Victor heb ik niets meer gehoord. Helaas! Ik voel mij zeer ongelukkig'.*

Van de namen, die in zijn opstellen voorkomen, noemen wij vooral die van Maria Philippof, die tot levenslange verbanning naar Siberië werd veroordeeld *'wegens het invoeren en verspreiden in Rusland van geschriften, uitgegeven door de partij van de socialistische terroristen'*. Verder Joseph Minor, een van de zeer bekende leden van de socialistisch-terroristische partij. Hij werd reeds in 1889 naar Yakoetsk verbannen voor 20 jaar, maar kreeg gratie na 19 jaar en vestigde zich in Frankrijk. In 1908 maakte hij in het belang van zijn partij in het geheim een tocht door Rusland. Hij werd opnieuw gearresteerd en tot levenslange verbanning naar Siberië veroordeeld.
Toen De Haan van zijn eerste Ruslandreis naar Holland terugkeerde, was hij vol goede moed. Zijn gevoel voor rechtvaardigheid, zijn neiging op te komen voor hen die verdrukt worden, zette hem tot daden aan. Frederik van Eeden noteerde in zijn dagboek op 17 september 1912:

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

'Gisteren bij Jacob de Haan, die ik benijdde om zijn tocht naar Rusland. Ik was blij voor hem. Hij kon nu al zijn speciale talenten gebruiken. Zijn insolentie en roekeloze oprechtheid zelfs ook. Heerlijk, bij al die arme martelaars als weldoener te komen'.

Een eerste daad waren de artikelen in *De Beweging* die de verdere activiteiten van De Haan ondersteunden. Het doet aan Multatuli denken, in zijn grootse retorische opdracht van de *Max Havelaar*, waarin hij opkwam voor het recht van verdrukten. – De Haan volhardt in zijn acties voor de Russische politieke gevangenen:

'Ik doe een beroep op de Russische Regering om deze smartelijke, schandelijke toestanden, die haar sinds tientallen van jaren volkomen bekend zijn, te doen eindigen.
En als een beroep op de Russische regering niet helpt, dan namens de duizenden en duizenden, die lijden in Orel en Sarátof, in Tobolsk, Pskov, Sebastopol, Tiflis, Nicolajevsk, in de weinige gevangenissen waar ik ben geweest, en in de vele gevangenissen waarin ik gaan wil, namens die duizenden en duizenden zou ik een beroep doen op het rechtsgevoel van het Engelse volk, welks regering thans met Rusland is bevriend. En wij zouden moeten vragen wat de zedelijke waarde is van de vriendschap met een regering, die niet kan staande blijven zonder het verbannen, vermoorden, mishandelen van duizenden van hare beste burgers. – En als een beroep op de Russische regering niet helpt, dan namens de duizenden en duizenden, die lijden in Orel en Sarátof, in Tobolsk, Pskov, Sebastopol, Tiflis, Nicolajevsk, in de weinige gevangenissen waar ik ben geweest en in de vele gevangenissen, waar ik gaan wil, namens die duizenden en duizenden zou ik een beroep doen op het rechtsgevoel van het Franse volk, welks regering thans met Rusland is verbonden. En wij zouden moeten vragen, wat de zedelijke waarde is van een bondgenootschap met een regering, die niet kan staande blijven zonder verbannen, vermoorden, mishandelen van duizenden van hare beste burgers. – En als het Engelse volk en het Franse volk zwijgen en lijdelijk blijven toezien?
Wij bidden dit: een oud gebed: 'Hij, die bloedschuld opeist, zal zich hunner herinneren. Hij zal niet doof zijn voor het schreien der verdrukten. Hij zal rechten over grote volken en de machtigen der aarde zal hij breken'.

Vrijwel direct begint De Haan met het maken van zijn plannen om opnieuw naar Rusland te gaan, maar nu wil hij Van Eeden meenemen. Dillon had dit gesuggereerd en De Haan was ervan overtuigd dat Van Eeden, die de publiciteit aan zijn kant had, een grote steun zou kunnen betekenen.
Terug in Holland schrijft hij aan Van Eeden 9 september 1912:

'Beste Van Eeden: schreef ik je al uit Holland? Dillon heeft veel voor mij gedaan. Ik heb veel gezien. Lees eens mijn liederen in de laatste Beweging. Ik schrijf een groot artikel over Russische gevangenissen in De Beweging. Ik wou samen met jou eens naar Petersburg gaan. Ik ben zoo moei. Toe: kom eens een middag bij ons eten, dan zul je ophoren.
Hoe is Paul?
Veel liefs van Joop'.

De reacties op de artikelen in *De Beweging* zijn zo belangrijk, dat De Haan besluit ze als boekje te laten uitgeven. Hij vraagt Van Eeden hem te helpen een voorwoord te schrijven. Hij vraagt zich af of het verstandig is, want dan zal Van Eeden in Rusland ook geen voet aan de dijk kunnen krijgen. Het geheel van plannenmaken is slopend. Hij lijdt in die weken aan zware hoofdpijn. Hij vraagt Leo Simons van de *Wereldbibliotheek* het boekje uit te geven en de opbrengst te besteden voor de Russische gevangenen. Hij weet dat deze uitgever sympathiek tegenover zijn streven staat, omdat hij in zijn *Volksbibliotheek* een door Carry van Bruggen vertaalde en door Mr. Frans Coenen ingeleide brochure van Françis de Pressensé uitgaf over *De verschrikkingen der Russische gevangenissen*. – Voortdurend kwelt hem de angst, dat zijn bedrijvigheid kwaad zal doen aan zijn Russische vrienden.
17 september schrijft hij hierover aan Van Eeden:

'Ik leef in angst, dat ze de gevangenen die ik gesproken heb knoeien zullen: vooral Minor. En vooral dit: ik heb een postpakket aan een Rus terug gekregen als onbestelbaar, daar geadresseerde vertrokken was zonder adres. Als die maar niet gevangen is genomen! Ik heb dadelijk geschreven, maar 't duurt 5 dagen eer antwoord komt.
Het wordt te zwaar voor mij. Help mij. Ik wou dat een ander het had gezien, sterker en verstandiger dan ik. Nu reken ik op jou hulp. Van dr. Dillon nog geen adres. Als die terecht is moeten wij samen zien te gaan. Vergeef deze korte brief. Ik kan niet meer'.

Met hulp van Van Eeden probeert De Haan zijn artikelen in de buitenlandse pers geplaatst te krijgen, wat geen makkelijke klus is. Op 19 november schrijft hij aan Van Eeden:

'Ik heb veel verdriet, mijn moeder is overleden en ik hield veel van haar. Ik ben vermoeid en overwerkt. Van de New-York-Times geen nieuws. In Parijs wordt het stuk gedeeltelijk in het Frans gepubliceerd.
Zondag 8 December moet ik gedichten voorlezen in Hilversum. Is het goed dat ik die middag in Bussum kom. Dank voor de Frankfürter. Ik neem hem mee om over sommige dingen nog iets te vragen'.

Op 1 december 1912 schrijft De Haan Van Eeden nog eens:
'Ik heb ellendige berichten uit Rusland: opstand in de gevangenis te Moskou. Het is wanhopig. Ik vind het veel erger dan oorlog, omdat het zo gemeen is, zo gluiperig'.

Gesteund door de reactie in het buitenland, besluit De Haan een actie voor de Russische gevangenen te beginnen.
Hij bespreekt het met Van Eeden en besluiten handtekeningen te verzamelen en geld bijeen te brengen om de publieke opinie te bewerken en via de regeringsinstanties in verschillende landen druk op de Russische regering uit te oefenen.

Als Van Eeden van een reis naar Duitsland terugkomt, vindt hij een brief van De Haan van 9 augustus 1913:

'Heb je nog handtekeningen? Ik kan geen brieven meer schrijven, want ik heb geen circulaires meer. Heb jij nog. Die H. v.d. Schalk is zeker nog in Zwitserland. Ik heb weer drie vogels in de knip.

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

1) Mr J.A. Levy, 2) Prof. Mr W. Molengraaff. 3) En dat is een mooie zwarte rasvogel Dr Bronsveld, de vrij-Christelijk-Historische predikant uit Utrecht. Laat je niet ontmoedigen. Ik schrijf nog honderd brieven. Volhouden. Groet je moeder van mij, en de moeder van je kinderen met haar kinderen en haar vader, en de dikke domme Giza, als ze zo verstandig is geweest bij jullie te blijven. [De dichteres Giza Ritschl, goede vriendin van De Haan en Van Eeden] *Ik heb twaalf mooie vogels. Hoeveel jij? Veel liefs van Joop'.*

Een brief van 12 augustus vertelt over belangrijke personen in de vogelknip van Van Eeden en De Haan waren gevlogen. *'Beste Van Eeden. Zondag tegen de koffie kom ik dan. Als het nu maar mooi weer is. – Willem Rooyaards is mooi. Wat doet Diepenbrock? Winkler heb ik geschreven. Maar het zal, gelijk je terecht zegt, niet veel helpen. – ondag kunnen we misschien nog eens praten over het artikel in de Frankfürter. – Ik heb weer 'n paar mooie vogels: Dr W. Bijvanck, prof. Jhr. dr. V.d. Wyck, Generaal Van Helden en dr J. Th. de Visser. Dit is een prachtig zwart rasvogeltje. Helaas heb ik geen circulaires meer'.*

Door het bericht dat Andrew Carnegie naar Den Haag komt, laait de hoop in De Haan weer op. Dat is de man die zij hebben moeten. Zo'n figuur van internationale betekenis is niet te negeren. Hij rekent op de steun van Van Eeden en van Henriëtte Roland Holst. Op 13 augustus schrijft hij aan v. E: *'Beste Van Eeden, wij moeten in het belang van de Russische vrienden een zeer fantastisch plan verwezenlijken, maar dat zeer uitvoerbaar is. Als Andrew Carnegie in Den Haag komt voor de opening van het Vredespaleis moeten wij drieën (en als mevrouw Holst niet wil wij tweeën) een onderhoud bij hem vragen en hem verzoeken iets te doen of te zeggen tegen die mishandelingen. Op dat ogenblik let de wereld op hem. Misschien is hij een Inspired millionnair.* Jou vriend Page in Londen kan wellicht het onderhoud voor ons aanvragen. Denk daar om. Niets is onmogelijk. In haast, veel liefs van Joop'.*

[*Gerald Stanley Lee opperde in *Inspired Millionaires* de idee dat door verstandig vermogensbeheer iets goeds kan worden bereikt. Het inspireerde Van Eeden op zijn Amerikaanse reizen op zoek te gaan naar zo'n *inspired miljonair*.]

Een week later is er de volgende brief:
'Beste Van Eeden, dat gaat goed. Zeker is het 't beste, zoals je voorstelt, den gezant Bryce te schrijven met verzoek met Carnegie over ons te spreken. Vandaag was Blommers bij mij. Hij moest toch bij Van Hettinga Tromp boven ons zijn. Hij zal Carnegie schrijven. Hij teekent ook onze lijst. Als Carnegie niet publiek optreden wil, dan wil hij misschien iets voor Georges doen. Als Carnegie het in Den Haag te druk heeft, zal ik naar Schotland naar hem gaan. Hem gewonnen, is veel gewonnen. Blommers zei mij, dat de Amerikaanse gezant in Den Haag in Londen was. Zou Mr. Page dat niet weten? Misschien zien wij elkaar nog. Moge alles goed gaan'.
Carnegie is oud en wordt voortdurend lastig gevallen om zijn naam en geld. De hulp van Carnegie loopt op niets uit. Op 29 augustus 1913 noteert Van Eeden in zijn dagboek:
'Warm. Eergisteren ging ik naar Den Haag om bij de receptie van Carnegie te zijn bij den Amerikaanse gezant. Ik deed het om Joop de Haan te plezieren, die wou dat ik met Carnegie over Rusland sprak.

Ik at bij Borel. Op de receptie was het vol en lawaaierig zoals altijd bij zulke gelegenheden en men richt er niet veel uit en heeft ook niet veel genoegen. – Carnegie sprak ik, maar ik richtte niets uit, omdat ik mij schaamde en mij niet op mijn plaats voelde. Ik voelde mij zeker niet de armste van de twee, en hij begreep daar natuurlijk niets van en was schuw en hield me van zich af. Van Rusland wist hij niets en wilde hij liever niets weten. Hij deed mij denken aan een Barnum-fenomeen, een kleine mensaap, om onder glas te laten zien, het miljoenenventje, dat in idealen wil gaan doen'.

In november 1913 zal de kwestie van de Russische gevangenissen in het Nederlandse parlement gebracht worden.
Op 1 november schrijft De Haan:

'Beste Van Eeden, de mishandelingen in de Russische gevangenissen zullen in de Tweede en Eerste Kamer worden besproken. Een desbetreffende vraag stond reeds in het Voorlopig Verslag van de Begroting van Buitenlandse Zaken. Natuurlijk kan dr Loudon als Minister niet partij voor ons kiezen.
Maar toch is het van zeer groot belang, dat hij sympathiek staat tegenover deze zaak. Anders kiest hij wellicht partij tegen ons. Kun je mij nu niet een briefje voor hem geven, zoals in de trant van Ehrenfest, zodat ik hem schrijven kan. Of nog beter: kunnen wij hem niet samen eens bezoeken, of kun jij niet eens alleen gaan? Schrijf daar eens over. Veel liefs aan allen, Joop'.

De Minister is bereid de beide schrijvers te ontvangen, zoals uit de brief van 15 november blijkt.

'Beste Van Eeden, dat is een aardige brief van Dr Loudon. Vind je Zaterdag 15 November goed om te gaan. Schrijf mij per kerende of je dat schikt en hoe laat je gaan wilt. Ik kan dan den dag openhouden. Maar schrijf je gauw?
Ik ga in een colbertjas, want het is toch geen audiëntie. Uit hetgeen Dr L. over zijn vrouw schrijft, zou ik opmaken, dat hij ons thuis zal ontvangen. Maar dat vind ik voor mij weer wat moeilijk. Ook zijn dan de uren wat lastig. Vóór 10½ is te vroeg. Tussen 1¼ en 2½ luncht hij en moet heen en weer naar het Departement. Tussen 5 uur en dîner zou misschien gaan. 's Avonds gaat toch niet?
Dat is te familiaar. Zou het nu niet het beste zó zijn: Wij vertrekken van 't C.S. om 12.44. Zien Dr. L. 's middags op zijn departement bv. om drie uur. Daarna breng jij alleen een bezoek bij mevrouw Loudon. Ik kom dan op het Departement, maar niet in zwarte jas. En dat moet jij ook niet doen. Nu: ik laat verder de zaak te regelen aan jou over.
Maar wees erbij als ik Dr Loudon spreek. Mocht ik voor die tijd nog naar Rusland gaan (maar ik hoor niets van Hederman) dan kunnen we nog zien.
Ik werk mij rot om alles klaar te krijgen. Maandag was ik bij Verwey, dan bij de Ehrenfesten. Aardige mensen zijn dat. Hij is zeker een Jood? Zij niet. 's Avonds las ik voor de Joodse Studenten. Heel prettig. Nu repeteer ik weer. Dag! Veel liefs van
Joop'.

Zaterdag schijnt toch geen goede dag te zijn om de Minister te bezoeken. De afspraak wordt dinsdag. Brief van13-11-1913:

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

'Beste Van Eeden, hoe jammer ik had de Zaterdag opengehouden. Nu heb ik natuurlijk de Dinsdag vrijgemaakt. Als er nu maar niet weer iets tussen komt. Ik repeteer Dinsdag tot 2¼. Dat kan zeker heel goed? Zodra ik zeker weet, dat wij Dinsdag gaan zal ik Borel vragen met ons te Scheveningen te eten. Over het protest hoeft H.R.H. niet te schrijven, dat is klaar. In Engeland is het mislukt. Maar dat hoor je allemaal. Ik ben weer in diepe depressie. Dus tot Dinsdag. Veel liefs aan allen, Joop'.

Over het onderhoud met de Minister is niets bekend. De S.D.A.P. is ontevreden over De Haan in het *initiatief-comité* en ziet hem graag vervangen door Wibaut. De Haan beschouwt dit als een klap in zijn gezicht en schrijft op 6 januari 1914:

'Beste Van Eeden, helaas, nauwelijks komt de S.D.A.P. erbij, of het gegooi in de glazen begint. De bedoeling van Henriëtte R. H. lijkt te zijn, dat ik uit het comité zou gaan. Wibaut wil dat! Ze schijnt daar Zaterdagavond reeds iets over te hebben gezegd, maar toen is het niet tot mij doorgedrongen. Maar ik kan mij daar niet bij neerleggen. Eerstens om de zaak niet. Tweedens niet omdat dit een klap vlak in mijn gezicht zou zijn ten aanschouwe van het ganse land. En dat ter wille van de S.D.A.P. Ik heb H.R.H. geschreven. Ik zou je willen vragen haar ook te schrijven, dat je niet wilt, dat ik op een dergelijke wijze word behandeld. – Wij vormden het comité met ons drieën. Tegen de beide anderen heb ik geen bezwaar, maar ik wil niet zo infaam worden behandeld. Je ziet: de zaak kan ze au fond niets schelen. Ik voel mij zeer slap. En vreemd: ik schrijf nu juist sterke gedichten. Verwey plaatst er twee in De Beweging 'Aan Russische Vrienden'. Ik reken natuurlijk op je in deze kwestie. Veel liefs aan allen, Joop'.

De volgende dag gaat er weer een brief naar Van Eeden:

'Beste Van Eeden, officieel is mij niets bekend van moeilijkheden. Ik heb geen enkele brief. Misschien krijg ik er morgen een. Alleen vind ik het vreemd, dat H.R.H. Zaterdag jou wilde laten zeggen, dat jij het had goedgevonden, dat Wibaut in mijn plaats kwam.

Mevrouw Wiessing heeft tegen Carry gezegd, dat het de bedoeling was mij eruit te zetten om de S.D.A.P. tevreden te stellen. In geen geval moeten wij er uit gaan. Dan ligt de zaak geheel tegen de vlakte. H.R.H. heeft niets meer te vertellen aan jij en ik ook. Met evenveel recht kunnen wij tweeën immers haar er uit zetten. Intussen: het zal wel zo'n vaart niet lopen. Schrijf mij vooral als je van een bijeenkomst komt. Maar ik denk, dat H.R.H. mij wel zal schrijven, dat er geen sprake van is. Het zou toch te dol zijn om er mij uit te zetten. Ik zit er toch het beste in. Ga dus in geen geval de commissie uit, maar wij blijven er beide in'.

Het is de vooravond van de eerste wereldoorlog. Als de bom barst, lijkt alle strijd voor de menselijke waardigheid een klucht. De Haan weet niet wat hij moet doen. Hij overweegt, een pas aan te vragen om naar Duitsland te gaan. Hij wil als oorlogscorrespondent aan het front te komen. Maar zo eenvoudig gaat dat niet. Als Jood en zionist voelt De Haan zich bezwaard. De strijd tussen Duitsland en Oostenrijk tegen Rusland wordt in het Joodse territoir gestreden.

Nu contact met Rusland onmogelijk is geworden, blijft er niets anders over dan de strijd op te geven. In de verwarring is het moeilijk oude relaties weer aan te knopen.

Is Georges Dmitrenko omgekomen in de moordende kou van het Jakoetenland of heeft hij als politiek gevangene, als revolutionair, een plaats gevonden in het nieuwe Rusland?
Jacob de Haan heeft in zijn onrust weer een nieuw object gevonden om zijn krachten aan te geven. Hij promoveert, wordt privaat-docent aan de UvA en zal na de oorlog als correspondent van het *Algemeen Handelsblad* naar Palestina vertrekken, zijn beloofde land, waar hem nieuwe moeilijkheden wachten, nieuwe strijd waarin hij zich onverschrokken en vasthoudend zal werpen.
Tot binnen de heilige muren van Jeruzalem voorgoed een einde wordt gemaakt aan de nooit aflatende onrust, die deze bezeten strijder voor recht en menselijkheid een leven lang kwelde.
Wij lezen zijn gedichten *Aan Russische Vrienden*, de roep van een mens, die vanuit zijn eigen lijden in zijn verzen de weg zocht naar de ander.

En wat ons scheidt, één hoop heeft ons verbonden
Breuk van uw ban en stoute wederkeer.
En keert gij nooit? Vaarwel, vaarwel, ik zweer
U trouw, mijn makker, in diepst leed gevonden.

De Verbanning, in: Jacob Israël de Haan, *Liederen*. P. N. van Kampen & zoon, Amsterdam 1917

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

JERUSALEM

No. 10050

GOVERNMENT OF PALESTINE

PROVISIONAL CERTIFICATE OF PALESTINIAN CITIZENSHIP

This is to certify that Jacob Israel DE HAAN.

having made a declaration before me in accordance with Article 1 of the Order of the High Commissioner, dated the 1st of September, 1922, has been granted this Provisional Certificate of Palestinian Citizenship.

For and on behalf of the Chief Secretary.

Date 8/9/22.

Age 40 years.

Religion Jew.

Height 5'4".

Place of Birth Smild, Holland.

Place of Residence Birket Hamillah, Jerusalem.

Nationality renounced Dutch.

Name of wife if resident here Nil.

Names and ages of minor children under 18 years, and resident with applicant Nil.

Signature of Applicant

Jacob Israël de Haan

I. & T./38

Ptd. at Greek Conv. Press

ירושלים

10050 מספר

ממשלת פלשתינה (א"י).

תעודת אזרח זמנית לפלשתינה (א"י).

זאת לבית שבר יעקב ישראל די-האן, אשר הצהיר לפני הצהרה מתאם לסעיף 1 של דבר הצו המלכי מיום 1 לחודש ספטמבר 1922, קבל את תעודת אזרח הזמנית הזאת לפלשתינה (א"י).

התאריך ט"ו אלול תרפ"ב.

בשם ובעד הנשיא הראשי

גיל 40 שנה.

הדתיות יהודית.

גובה 5 רגל, 4 אינטש.

מקום הולדת סמלדה (הולנדית).

מקום מושב ירושלים.

הנתינות שהיה עליה הולנדית.

שם אשתו אם היא פה ------

שמות הילדים וגילם אם הם מתחת מבני 18 המגורים יחד עם עורך הבקשה ------

יעקב ישראל די-האן

I. & T./38.

IN MEMORIAM

In liefde volg ik de onrust van zijn tochten
De wereld door, en, door zijn eigen hart.
De handen, die het zoetst der zonden zochten,
Zijn plotseling in hun laatste greep verstard.

Maar ook de duistere driften van dat leven
Hebben de dorst naar God in hem gevoed,
En dit is 't beste dat hij heeft gegeven:
Een ranke vlam, een reinigende gloed.

Die brandt, nu 't stil werd, daar de driften zwichtten
En 't lichaam, dat hen aandreef, niet meer deert,
Hel in de zilveren lamp van zijn gedichten
Van de enige olie die geen vlam verteert.

P. N. VAN EYCK

Hierboven staat de definitieve tekst zoals door Van Eyck is vastgesteld in *Verzameld werk* Deel 2, Amsterdam 1958.

IN MEMORIAM J.I.D.H.

In liefde volg ik de onrust van zijn tochten
De wereld door, en, door zijn eigen hart.
Zijn handen, die de zoete zonden zochten,
Zijn plotsling in hun laatste greep verstard.

Maar al de driften van zijn donker leven,
Zijn dorst naar God heeft zich met hen gevoed,
En dit is 't beste dat hij heeft gegeven:
Die ranke vlam, die reinigende gloed.

Die brandt, nu 't stil werd, daar de driften zwichtten
En 't lichaam dat hen dreef haar niet meer deert,
Hel in de zilvren lamp van zijn gedichten,
Van de enige olie die geen vlam verteert.

HET ONDERSCHRIFT VAN HET HERDENKINGSVERS LUIDDE:

Gedrukt door R. F. van Eyck op HET EIKELPERSJE *Najaar 1929.*

Gedrukt door de dertienjarige Robert van Eyck.
Gezet door Pieter van Eyck.
Het kleine *private* proefpersje stond bij de familie Van Eyck thuis.

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

BERUSTING

Wie te Jeruzalem sterft, vindt zijn stede
Waar de Olijfberg diep helt naar 't lage dal.
Wat zal ik dan nog zwerven in onvrede?
Gods aarde wacht ons overal.

JACOB ISRAËL DE HAANS LAATSTE JAAR IN PALESTINA

'Ik mag zeggen (maar zonder trots!) dat ik op het lijstje sta van mensen-met-wie-je-gesproken-moet-hebben'. Aldus De Haan in *De Groene Amsterdammer* van 5-1-1924. Hij was in 1919 naar Palestina gegaan en als correspondent schreef hij vanuit Jeruzalem levendige verslagen voor het *Algemeen Handelsblad*. Door zijn talenkennis en internationale contacten kon hij pleiten voor een intermondiale, coëxtensionele dialoog.
Jacob de Haan en Martin Buber waren inhoudelijk maar niet persoonlijk met elkaar verbonden. Hoewel ze elkaar nooit ontmoet hebben zijn er wel drie duidelijke parallellen:

1. Beiden verzetten zich tegen het dominante politieke zionisme: Martin Buber pleite vanaf 1921 voor een binationaal Palestina, samenwerking met Arabieren, en een moreel-religieuze vernieuwing van het jodendom. Joop de Haan verzette zich vanuit zijn orthodox-humanitaire levenshouding tegen het seculiere zionisme en zocht actief samenwerking en vriendschap met Palestijnen en Arabische leiders.
2. Beiden zagen het gevaar van exclusief nationalisme. Buber waarschuwde dat een staat die op etnische uitsluiting gebouwd is, moreel zou ontsporen. De Haan zag in Jeruzalem hoe politieke macht de religieuze gemeenschap dreigde te corrumperen.
3. Beiden werden in Palestina als 'dissidenten' behandeld. Buber werd in Israël nooit volledig erkend; zijn binationalisme werd als naïef of gevaarlijk gezien. De Haan werd uiteindelijk vermoord door de *Haganah* vanwege zijn a-zionistische diplomatieke activiteiten.

MARTIN BUBER ijverde vanaf het eerste uur voor een samenwerking tussen joden en Arabieren: *'De enige weg die kan leiden tot de redding van Palestina en zijn beide volken'* (1921). Hij was een van de oprichters van de *Liga voor joods-Arabische toenadering* in 1939 en in 1942 van de *Ichud*, met als doel een unie van joden en Arabieren in een bi-nationaal Palestina, en daarna een unie met de omringende landen. Bubers vreedzame oplossingen stonden haaks op de zionistische strategie. De verwikkelingen rond de hem geweigerde Nobelprijs voor de vrede getuigen van de onwil die hij in eigen land ontmoette.

SCHRIJVERS EN JOURNALISTEN uit binnen- en buitenland staken bij Jacob de Haan hun licht op; hij was een gezaghebbende informant. De Haan had invloed op de publieke opinie door zijn artikelen die in steeds meer kranten verschenen. Het Britse mandaatgebied was ook toen al een politieke twistappel.
De Haans ijveren voor andere Joodse groepen dan de zionisten stond het imperialistische streven naar een eigen staat in de weg. Op 30 juni 1924 werd hij, na zijn avondgebed, op de trappen van een ziekenhuis sjoel in Jeruzalem 'opgeruimd'.

◂ *Ze hebben hem het zwijgen opgelegd, zijn vijanden. Terwijl ik dit schrijf, bloeit de appelbloesem in mijn tuin. Op de verjaardag van zijn dood is het moeilijk troost te vinden. Schrijnend wreed is de gedachte dat hij 't land en de streek die hij zo liefhad uit ons beider kindertijd, nooit meer terug zal zien.*[1] ▸

1 Carry herdacht haar broer Jacob in het voorwoord bij zijn bundel reisbrieven *Palestina*, Em. Querido, Amsterdam 1925. (Deze tekst is integraal opgenomen in het deel ◂ Carry van Bruggen & Jacob Israël de Haan, *De onbegrepenen*.).

In 1954 verscheen bij uitgeverij De Beuk een bescheiden uitgave met herinneringen van Mies de Haan aan haar broer Joop: Jacob Israël de Haan.

De uitgave kwam tot stand in een tijd waarin de belangstelling voor De Haan opnieuw ontwaakte, en waarin het *Genootschap Jacob Israël de Haan* probeerde de mens achter de legende zichtbaar te maken.

De directe aanleiding was een bezoek van een jonge literair geïnteresseerde man – vermoedelijk de jonge Johan Polak, anders de iets oudere Wim J. Simons – die Mies vroeg haar mondelinge herinneringen op te schrijven. Zij aarzelde, verrast door het verzoek en zich bewust van het verschil tussen praten en schrijven, maar liet zich toch door de herinneringen leiden die 'als luikjes' opengingen.

Simons, secretaris van het *Genootschap* en mede-uitgever bij *De Beuk*, voorzag de tekst in elk geval van een inleiding die nu de leidraad is van deze introductie en waarin hij benadrukte hij *dat de waarde van Mies' herinneringen lagen in haar eigen ervaringen die zij vanuit een eerlijk hart formuleerde en tegenwicht boden aan de legendevorming*. Zo ontstond een klein, intiem boekje, niet als studie, niet als oordeel, maar als bewaarplaats van herinnering – een poging om de mens Jacob Israël de Haan te laten spreken via de stem van de tien jaar jongere zus van Carry en Joop.

De kinderen van de Gazzan', is een ongewijzigde herdruk van de boekjes *Jacob Israël de Haan*, mijn broer en *Carry van Bruggen, mijn zuster* die resp. in 1954 en 1959 door *De Beuk* werden uitgegeven.

Mies de Haan was de jongste zuster van Carry en Joop, die zij bewonderde, hoewel zij naar haar eigen zeggen maar weinig van hun werk begreep. De romans van Jacob heeft zij niet gelezen en Carry's magistrale studie *Prometheus* ging aan haar voorbij. Zij had zeker iets van de begaafdheid van haar schrijvende broer en zus. Zij was een uitstekend verteller voor kinderen, die aan haar lippen hingen als *tante Miesje* met haar wonderlijke en altijd boeiende verhalen begon. De vertelkunst zat letterlijk in hun bloed

Zij voelde geen behoefte om deze kinderverhalen op te schrijven. Wel wilde zij haar herinneringen aan vroeger weergeven toen Joop en Carry nog leefden. Zij heeft dit gedaan met veel piëteit en zonder de betekenis van hun letterkundig werk.

Ook zij was een kind van de *chazzan* uit Zaandam en houdt zich vooral bezig met de relatie tot het ouderlijk huis en de geloofsgemeenschap die Jacob - tijdelijk - en Carry - als extrinsieke institutie zonder intrinsiek beleven - verlieten.

Het zijn mijmeringen, herinneringen aan een voorbije tijd. Bedenk dat deze vrouw zich na de grote catastrofe toen zovelen van haar vrienden en familieleden niet meer terugkeerden, vereenzaamd voelde. Zij leefde uit het verleden ook al stond zij met haar beide benen op de grond. Haar gevoel voor humor en het weten dat zij ietsvoor anderen kon betekenen, hebben haar door de laatste levensjaren geholpen. Op 16 februari 1957 is Mies de Haan overleden.

Haar naam Sara gebruikte zij niet meer sinds zij na de oorlog in het katholicisme een herinnering aan het mystiek rituele uit haar jeugd terugvond. De hulp die zij bij gereformeerden kreeg is zij nooit vergeten. Dat bleek bij haar dood en het levert tevens een bewijs voor haar gevoel voor humor toen zij had besloten dat bij haar begrafenis

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

de godsdiensten die haar wat *gedaan* hadden aan bod zouden moeten komen. De begrafenis, geregeld door een gereformeerde ondernemer met een katholieke uitvaartdienst terwijl de aanwezigen na de teraardebestelling galletjes kregen aangeboden.

Jacob en Carry zullen niet meer vergeten worden. Hun werk zal steeds opnieuw lezers vinden. De lezers van de herinneringen van hun jongste zus zullen ook haar in sympathie blijven gedenken.

Wim J. Simons

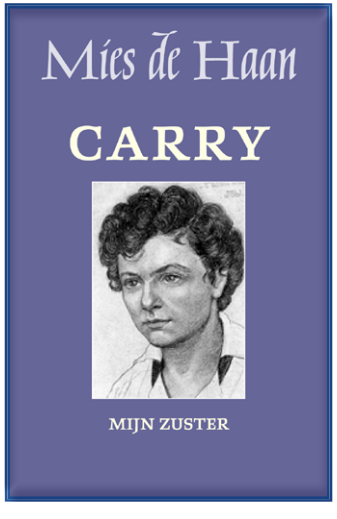

DE HERINNERINGEN VAN SARA DE HAAN AAN HAAR ZUSTER CARRY ZIJN ALS APARTE BIJLAGE TOEGEVOEGD AAN DEZE UITGAVE.

IS HET VAN DE STERKE KOFFIE, DIE IK ANDERS nooit zo laat drink, of van 'de verrassing', dat ik geen lust heb om te gaan slapen? Ja, want een verrassing was dit bezoek, waar ik toch wel wat tegen opzag, en waarvan ik onder het praten steeds dacht: 'dit is net als vroeger'. Dit is niet zo de 'moderne jeugd', waarvan ik mij zo ver en vreemd voel en met al mijn goede wil weinig contact heb, deze frisse, aardige jonge man. Maar wanneer hij bij het heengaan vraagt of ik de dingen die ik over mijn broer Joop' gezegd heb eens op wil schrijven, schrik ik toch even.

Dat kan ik zeker niet, je zit te praten en het is of er luikjes ergens in je herinnering openspringen en heel lang vervlogen dingen wippen er uit. Ja, en 'praten' of 'schrijven' is zo'n enorm contact verschil. Als verpleegster zat ik wel eens op kinderzalen te vertellen en dan inspireerden mij mijn kleine toehoordertjes, hun blinkende ogen, hun gespannen gezichtjes; ik raakte er zelf in, vertelde vol vuur van feeën, elfjes, prinsessen en kabouters. Dan waren er collega's die zeiden: '*wat een enig verhaal, waarom stuur je dat nu nooit eens op naar een krant, de kinderen vinden het toch ook prachtig.*'

Soms liet je je dan overhalen en soms werden ze (het meest tot je eigen verbazing) in een kinderkrant of -tijdschrift geplaatst, voorzien van leuke plaatjes. Je las het dan nog eens over en je vond het maar een 'stijf' verhaaltje, je miste er het vuur in, waarmee je dit verhaal

eens verteld had. Het was dan of je een vrolijk grappig kind als een saaie, stijve hark terug ziet.
Zal het dan ook niet zo worden met al de dingen, die je ophaalde en levendig kon weergeven onder het belangstellend toehoren van je bezoeker?
En wat is belangrijk voor het licht, dat het werpen zal op de veel omstreden, zo weinig begrepen, gekende en beminde figuur van mijn broer, die toch in de eerste plaats altijd je broer bleef. Je was toch wel heel trots op hem. Voor jou was hij de grote broer, met zijn warm, goed hart, dat zo vaak onder zijn plagerijen en sarcasme schuil ging.
Zeker omdat het zo kwetsbaar was in zijn gevoeligheid. Mijn eerste herinnering mijn broer was negen jaar ouder dan ik is nauw verbonden met de zomervakanties. Joop, zoals wij hem noemden, was toen op de kweekschool voor onderwijzers in Haarlem. Als hij vakantie had, was hij thuis en wij kleintjes, een jonger broertje en een paar jaar ouder zusje verheugden ons er erg op, want Joop was heel lief voor ons en sjouwde wat met ons af, maar... en die lijn loopt door zijn hele leven, hij plaagde ook, soms heel erg.
Voor een dubbeltje per vakantie moest ik allerlei karweitjes voor hem doen, maar waar wij op ons paadje een winkeltje voor alles had den, waar ze ook schrijfbehoeften verkochten, moest ik voor een schrift of potlood

een heel eind ver lopen. Protesteerde ik soms (meestal vroeg hij het als ik net leuk aan het spelen was, of als het zo warm was dat je blij was dat je niet weg moest) dan zei hij, dat ik mijn geld verdienen moest en dreigde met inhouden van salaris, als ik het gevraagde dichterbij zou gaan halen. Een van de dingen, die mij bijna tot razernij brachten, zodat ik al mijn bewondering voor de grote broer helemaal vergat en ook dat hij zoveel sterker was dan ik, is het volgende.
Het ging om een wandeling. Eerst langs de Oostzijde, een van de saaiste straten in Zaandam, fel zonnig en eindeloos en dan terug langs de Westzijde met de vele, vooral in mijn kinderogen, maar toch ook werkelijk mooie huizen met grote tuinen, bloemversierde balcons en springende fonteinen.
Maar om van de Oost- op de Westzijde te komen moest je over de Magere Brug, een lange, smalle brug, die over de Zaan, Oost- en West-Zaandam verbond. Voor die brug werd toentertijd tolgeld geheven, een cent voor een kind, twee cent voor een volwassene, maar dit maakte tevens de wandeling zo begerenswaardig, want op de brug had je een prachtig uitzicht over de Zaan.
Op de heenweg was Joop altijd erg aardig en gezellig, maar zodra de brugwachter uit het huisje kwam om zijn 3 cent te innen, zei hij koel: 'Ga maar terug. Ik betaal niet voor je!' Smeken noch dreigen hielp dan, hij stap-

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

te de brug op en een zielig klein hoopje mens bleef achter. Maar niet lang, want dan ging ik naar de brugwachter toe en zei: 'ik ben een dochter van de Jodendominee en pa zal U de cent echt wel betalen.' Eenmaal door het draaihekje rende ik dan Joop achterna, vloog op zijn rug en begon hem met mijn vuisten te bewerken, aldoor gillend: 'gemenerd, gemenerd!' Nooit deed Joop dan iets terug. Als hij het genoeg vond, schudde hij mij van zich af en haalde opeens een toverbal of een veterdrop uit zijn zak en duwde dat in mijn mond, droogde zorgvuldig met zijn zakdoek mijn behuild gezichtje af en de wandeling eindigde heel genoeglijk.

Het wonderlijke was, dat ik en het herhaalde zich elke vakantie minstens één keer – er nooit aan dacht niet mee te gaan. Ook heb ik wel eens gedacht, dat hij de cent misschien toch gaf en alleen maar plaagde. 't Grootste evenement van de vacantie was de kermis. Als de kermis twee dagen aan de gang was, zei Joop 's middags aan tafel: 'ik neem de kleintjes vanmiddag mee.' Mijn broertje zal de eerste maal vijf, ik zelf zeven en mijn zusje negen jaar geweest zijn. Joop nam dan een dik springtouw en knoopte ons drieën daar in en geleidde ons zo over het kermisterrein. Het zal natuurlijk veel gelach en opmerkingen gegeven hebben, maar wij vonden het heel gewoon. Bij de draaimolen was de eerste halte. We kregen elk twee cent, dat betekende twee keer

draaien, daarna werden we weer ingeknoopt en gingen langs de verschillende kramen. We mochten dan koekdraaien, kregen elk een kaneelstok, voor een cent pruimen en voor we naar huis gingen mochten we iets lekkers van een stuiver uitkiezen om mee te nemen. Voor ons, die drie cent kermisgeld per dag kregen was Joop een rijkaard.

Terwijl ik dit nu in een paar zinnen samenvat denk ik met ontroering terug aan het eindeloze geduld waarmee hij met ons optrok, nooit haastte, wanneer we al het moois en lekkers wilden bekijken of als het gewichtige moment van iets voor jezelf uitzoeken was aangebroken. Hoeveel jongens van zijn leeftijd zouden dit gedaan hebben en hoeveel zakgeld zal hij zelf gehad hebben? Een andere keer echter, op een druilerige Sabbatmiddag waren we, omdat er visite was, naar boven gestuurd met als troost wat pinda's en dadels. We waren net ons spel begonnen toen Joop boven kwam. Wat we deden? Wij `speelden' ook visite. Moeder gaf, als het bezoek tussen thee- en koffietijd kwam, een schoteltje stemgember. Wij waren bezig van de dadels en pinda's een bal te kneden, die de gember moest voorstellen. 'Zal Joop meespelen?' We knikten blij bij deze onverwachte heerlijkheid. Goed, hij zal de grootvader zijn en wij de kleinkinderen. Omdat wij de jongsten van het grote gezin waren hebben wij onze grootouders nooit gekend. Wat zal het nu

fijn worden! We moeten in de uiterste hoek van de zolder gaan zitten, niet kijken, maar wachten tot Joop op de grond stampt en dan netjes 'dag grootvader' zeggen en een hand geven.
Nee, Good Sjabbes en een zoen natuurlijk, het is toch familie, vindt mijn zusje.
We staan heel zoet te wachten, kijken zelfs niet als we Joop de trap horen afhollen.
Maar dan wordt ons geduld ook beloond. Joop heeft thee gehaald in ons poppenserviesje. De heerlijke dadelbal ligt voor hem. Die zal hij nu meteen gaan verdelen. Dan gebeurt het, dan zegt hij de woorden, die tot op de huidige dag als een slagzin in onze familie leeft: *'En nu eet grootpa alles op'* en de grote bal verdwijnt meteen in zijn mond.
We zijn verpletterd, maar voor we van de schrik bekomen zijn, horen we de voordeur gaan en Joop fluitend het paadje aflopen.
Je kunt hem achterna gaan, maar je mag niet vechten *'an 'n Sjabbos'* en je zult het niet in je hoofd halen bij moeder om wat anders te vragen, met een kamer vol bezoek, maar wacht maar, straks als de visite weg is, zullen we het tegen vader zeggen, dan kan hij van vader op zijn kop krijgen, want al is hij nu helemaal op school in Haarlem, en over twee jaar al meester, vaders kind blijft hij en in huis is vader de baas. Maar als tegen schemer de laatste bezoekers weg zijn en het terrein weer veilig is, kijken we elkaar eens aan. We klikken eigenlijk nooit van elkaar. *'t Was misschien maar een grapje* oppert mijn broertje, ja misschien, maar dan toch zeker geen leuk grapje, vinden wij. 's Avonds ligt, in een mooi papiertje, op ons kussen voor elk een 'roze spinnekop'. U weet wel, die lang uitgehaalde cocosdraden, een grote van een cent (je hebt ze ook die veel kleiner zijn en maar een halfje kosten), en we vinden Joop weer de liefste broer van de wereld. De dadelbal zullen we nog wel eens maken, als Joop weer weg is, hoewel we het altijd akelig en leeg vinden als zijn vakantie weer om is.
Met Joop en Lientje (mijn oudste zuster, die later als Carry van Bruggen naam zou maken) samen is er nog iets heel bijzonders. Ze zijn in één jaar geboren. Niet als tweeling, dat is heel gewoon, maar Lientje werd 1 januari 1881 geboren en Joop 31 december 1880. Op 31 December waren ze altijd even oud! Daarom was Oud en Nieuw, dat anders in een vroom Joods gezin ongemerkt voorbijgaat, voor ons iets feestelijks. Toen Joop van de Kweekschool kwam en samen met Lientje op een school in Amsterdam kwam of ze beiden op dezelfde school waren, weet ik niet meer voltrok zich een verandering in Joop, die een grote schaduw op ons gezin wierp.
Joop was altijd een heel vroom kind geweest. Als jongen van zestien jaar maakte hij een vriendschap, waar hij erg

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

op gesteld was af, omdat de jongen, vanaf de schoolbanken op de openbare en Joodse school zijn beste kameraad, hem wilde overhalen een *treiffe* op Sabbat te kopen. Wat ik van deze tijd weet, berust feitelijk alleen op overlevering. Ik was toen tien jaar, een speels kind. Later hebben moeder en ook Carry mij verteld, dat Van Eeden een grote invloed op Joop heeft gehad, ook Willem de Mérode en Van Hal.

Voor mij is het slechts de herinnering aan de vele, anders zo heerlijke, de hele week verbeide Vrijdagavonden, die door heftige scenes bedorven werden.

Vader was er op gesteld, dat de jongens (ik had nog twee andere broers) Vrijdagavond met hem naar de Synagoge gingen, of als dat niet ging in Amsterdam bij familie bleven. Vader was een prachtmens, zeer intelligent, en geestig. Hij had alles voor zijn gezin over, maar hij was een oud-oudtestamentische patriarch. Hij duldde geen tegenspraak. Daarbij was het voor hem als voorganger van de Joodse gemeente te Zaandam (die hij van een kleine, bijna verlopen gemeente tot grote bloei had gebracht) natuurlijk van groot belang, dat zijn eigen kinderen de voorschriften der Joodse wet trouw nakwamen. Hoewel bij geen der andere kinderen van voorkeur te spreken was, was het toch zo, dat Joop moeders lieveling was en Carry alles van vader gedaan kon krijgen. Heel zeker weet ik, dat ook bij Carry in die jaren het geloof

haar los liet, maar nooit merkte iemand dit; zolang zij nog in huis was. Hoewel ik nog klein was, merkte ik al gauw, dat moeder die altijd op Vrijdag *de vreugde over de komende Sabbath door haar hele wezen droeg*, nu onrustig werd, vooral in de winter als de Sabbat al om half vier begon. – Carry kwam op tijd of bleef weg.

O, die vreselijke winter, voordat Joop en Carry samen in Amsterdam gingen wonen. Vader kwam dan met mijn broer (een jaar jonger dan Joop) en mijn kleine broertje uit de Sjoel. Mijn oudste broer was toen al getrouwd. Vaders blik vloog dadelijk naar de lege stoel van Joop. Nooit vroeg hij Carry, als zij er was, naar Joop. Dan was het mooie ogenblik van thuiskomen al bedorven. Wij gingen, de oudsten eerst, naar Vader toe om de zegen. Vader legde dan zijn hand op ons hoofd, maar toch niet zo teder als in de goede dagen, en de mooie woorden *de Here zegene en beware u Hij tone u zijn aanschijn* voelde je, dat hij gedachteloos zei. Was dan het brood met zout rondgedeeld en de beker met wijn rondgegaan, de heerlijke Vrijdagavondsoep opgesehept, dan was er niet het vrolijke, argeloze gepraat, maar een geforceerd toch vooral niet laten merken, dat je allemaal dacht en vreesde dat Joop nu nog zou komen en de Sabbat zou schenden.

O, die scènes, waarbij wij, de kleintjes, onze schortjes over de gezichtjes sloegen om vaders wit, boos gezicht

en wilde ogen niet te zien, want vader was doldriftig en hoe driftiger hij werd, hoe koeler en sarcastischer Joop was, maar meestal ging hij spoedig weg of mijn andere broer duwde hem de kamer uit. Dan was de avond toch bedorven en wij kleintjes voelden angst en wrok tegen hem en ontzetting, omdat hij zo durfde te doen tegen vader en ook tegen GOD.

Wonderlijk was, dat noch moeder noch Carry, die beiden een hele goede invloed op hem hadden, in die tijd iets bij hem konden bereiken. Toen vader zich later bij de geloofsafval en het gemengde huwelijk had neergelegd (hoewel dit hem zeker geknauwd heeft) kwam Joop trouw en betrekkelijk veel thuis en had met vader een heel prettige verstandhouding. Of moeder met Joop ooit over deze dingen sprak weet ik natuurlijk niet, een openlijk verwijt of hard woord heb ik nooit van haar gehoord.

Uit die tijd herinner ik mij nog wel een voorval, dat grote indruk op mij maakte. – We hadden een werkster, goed katholiek, waar we erg dol op waren, ofschoon ze heel streng was op onze overtredingen. Moeder zei altijd, dat je vrouw Buys de huishouding zou kunnen overlaten, zonder dat ze inbreuk op de spijswetten zou maken. Op een donderdagmorgen ging ik naar de keuken om mijn schoenen te halen en vond vrouw Buys snikkend bij de tafel. Nu is een volwassene die huilt voor elk kind naar en raar en we hielden veel van vrouw Buys. Ik rende dus

naar de huiskamer en riep: 'Moes, vrouw Buys huilt.'

Later aan het ontbijt spraken vader en moeder zachtjes met elkaar. Moeders gezicht was bezorgd en vader keek als op de boze Vrijdagavonden. Op mijn vraag wat er toch wel met vrouw Buys aan de hand was zei vader kort: 'Dat is geen kinderpraat'. Ondertussen kwamen de anderen binnen.

Heel erg miste ik in die tijd Carry, toen nog Lientje (ze heette Carolina Lea), want ze was mijn vraagbaak voor alle moeilijkheden en problemen. Lief en vrolijk als ze was, je altijd alles uitleggend watje niet begreep, voelde ik mij met de jaren vertrouwder bij haar, hoewel ik dol veel van Joop hield. Maar die Donderdag, na schooltijd, toen ik als gewoonlijk vrouw Buys met koper poetsen mocht helpen, en ze geen enkel liedje zong of grapje maakte, bleek zag en rode ogen had, vroeg ik schuchter of ze misschien ziek was of verdriet had. Het verwonderde mij dat ze niet zei: 'kinderen moeten niet alles weten' of iets dergelijks, maar met een klagelijke stem antwoordde ze: *Het gaat om Reinus, m'n oudste.*

Ik denk dat ze meer in zichzelf sprak dan tot mij. 'Je begrijpt 't niet, altijd oppassend en goed van z'n geloof en nou opeens...', de tranen vloeiden weer rijkelijk.

'Hij is bij de socialen en m'n man hep gezegd als ie d'r weer bij is, zal ie hem z'n benen breken, de jongen zal geen vlieg kwaad doen.'

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

‘Wat zijn socialen’ wilde ik weten. ‘Die kennen God noch gebod en die willen alles gelijk enne, enne...’ ze zocht naar meer, voor een kind beter te begrijpen argumenten, ‘ze willen de koningin vermoorden’. ‘En daar is jouw broer Joop de schuld van’ viel ze opeens kwaadaardig uit, ‘die heeft hier in Ons Huis gesproken en Reinus heeft al vaker met Joop gepraat, als ie mij kwam halen.’ Op dat ogenblik kwam moeder binnen en het gesprek werd afgebroken. Moeder stuurde mij weg om een boodschap te doen. Ik herinner mij nog heel goed hoe van streek ik was. Ik kende Reinus wel, een leuke vrolijke jongen die ons wel eens een pepermunt of een stukje duimdrop gaf. Als je toch geen vlieg kwaad deed, hoe zou je dan een koningin willen vermoorden en vocht Joop soms niet met grotere jongens, die een kleinere plaagden. De koningin vermoorden. Het was me nog al niet wat.
Maar opeens vond ik de oplossing. Misschien was vrouw Buys wel ziek en had ze koorts, net als mijn zusje, toen we alle drie tegelijkertijd mazelen hadden en zij er het ziekst van was. Toen had ze ook gegild en gehuild en dat heette ijlen. Later toen ze beter was, wist ze er niets meer van. Ik repte mij om maar weer gauw thuis te zijn én vrouw Buys te waarschuwen, dat ze koorts had, maar bij mijn thuiskomst was vrouw Buys al weg, twee uur vroeger dan anders. ‘Haar man is haar komen halen’, vertelde moeder.

‘Omdat ze ziek is’, wilde ik weten.
`Ja’, zei moeder, wat afwezig en ik was helemaal opgelucht. Maar het was toch een dag met een staartje, zoals vader altijd zei, als er op één dag allerlei onverwachte dingen gebeurden.
‘s Avonds aan tafel, Carry was er ook en mijn getrouwde broer, de alleroudste van ons gezin. Als die kwam, wisten we, dan was er wel iets bijzonders, dan moest er iets ernstigs worden besproken.
Er werd gebeld. We hoorden Carry, die open gedaan had praten. Er werd iemand in de zitkamer gelaten. Met een onthutst gezicht kwam Carry weer binnen. ‘De pastoor is er vader, hij wil U spreken.’ Moeder en de groten keken elkaar verschrikt aan, in gespannen stilte, niemand scheen verder nog iets te zeggen te hebben, we aten ons bord leeg. Vaders bord werd op een pan warm water gezet.
O, wat duurde het lang voordat vader terug kwam. Moeder zei zorgelijk: ‘Ik zal vrouw Buys wel kwijtraken.’ Moeder was erg op haar gesteld en noemde haar altijd, ‘mijn rechterhand’. Ik wilde juist vragen of vrouw Buys dan doodging, toen we de zitkamerdeur open hoorden gaan en even later viel de buitendeur dicht. Vaders gezicht stond niet boos of verschrikt. Op de vragende blikken van moeder en de groten fronste hij in onze richting. Natuurlijk moesten de kleintjes eerst naar bed.

Praat een pastoor gewoon? vroeg mijn broertje. Dat gaf gelach en meteen was de spanning verbroken en vader zei, om de anderen gerust te stellen een heel geschikt mens'.

Later hoorde ik alles toch wel. – Reinus Buys was een pientere jongen en Joop, die het jammer vond, dat hij op een kantoortje in Zaandam zo'n beetje duvelstoejager was, had hem een betere baan met behoorlijke vooruitzichten kunnen bezorgen en wilde hem zelfs in de avonduren bijwerken. Heel vaak heeft Joop zo tijd en geld besteed om iemand te helpen en heel vaak werd hij met ondank beloond en belasterd. Vrouw Buys kwam terug en Carry legde mij op haar eigen, voor kinderen begrijpelijke wijze uit wat 'de socialen' waren. Korte tijd daarna gingen Joop en Carry beiden in Amsterdam wonen.

't Gaf een grote leegte, maar ook een grote rust. Tussen vader en Joop werd alles weer goed, maar de innige band die er tussen hem en moeder was werd met vader nooit bereikt. Van hun leven in Amsterdam, uit deze tijd weet ik uit de aard der zaak weinig. Dat Joop en Carry tegen de Joodse wet zondigden heeft mij als kind zeer beangstigd, want hoe zou God (ik kende toentertijd slechts de Wreker en de God die straffen kan) dit alles vinden?

Ook voelde ik, zo klein als ik was, dat het voor vader en moeder verdrietig en moeilijk moest zijn, vooral ook in verband met vaders positie in de Joodse gemeente.

Dat Joop hiervoor toch ook begrip had, bewijst het feit dat hij, toen hij door de S.D.A.P. als propagandist voor de Zaanstreek werd aangezocht, hiervoor bedankte. Een grote feestdag uit deze Amsterdamse tijd herinner ik mij echter nog wel. Joop en Carry hadden een St. Nicolaasfeest op school georganiseerd en ik mocht er bij zijn. Ik denk, dat ik toen een jaar of twaalf zal zijn geweest. Na afloop ging ik met hen naar huis. Ze woonden toen in de St. Willibrordusstraat, samen met Speenhoff. Er hing een heerlijke geur in het huis toen we binnenkwamen, een verboden geur ook, vlees gebraden in boter, want Speenhoff was aan het middagmaal bezig. Of het gisteren was zo weet ik nu nog, dat ik mij afvroeg of je zondigde door de geur op te snuiven want had meester ons niet geleerd, dat geur en smaak nauw aan elkaar verwant waren. Ook vervulde het mij met angst dat Joop en Carry van het zondige mee aten. Had vader ons niet geleerd dat er geschreven stond *Kook geen jong vee in de melk zijner moeder* en er was grote twijfel in mij.

Voor Joop had ik diepe bewondering, aan Carry hing ik met mijn hele hart. Dat zij beiden verkeerd deden was iets waarmee ik niet tot klaarheid kon komen.

Aan tafel werd een apart hoekje voor mij gedekt, met broodjes pekelvlees en fruit. Toen Speenhoff mij in scherts wilde overhalen ook van het andere te eten, te proeven, verweet Joop hem dit heftig. Nooit, ook niet

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

toen in mijzelf de twijfel wakker werd, hebben Carry of hij getracht invloed op mij uit te oefenen.
Toen mijn broer met dr Johanna van Maarseveen getrouwd was en zij in de Palestrinastraat woonden, zag ik hem heel veel. Carry woonde toen in de Valeriusstraat. Ze waren erg op elkaar gesteld en er ging geen dag voorbij dat zij elkaar niet twee of drie maal zagen. Ze konden heel heftig debatteren of ze hoog lopende ruzie hadden. In die jaren, voor Joop naar Palestina vertrok was ik een beetje bang voor hem. Het was niet altijd makkelijk lid te zijn van een familie met zoveel geniale leden (mijn jongste broer, in de oorlog 1914-1918 in militaire dienst aan T.B. gestorven, was bepaald een wiskundig genie) ik zelf kon helemaal niet leren, en zeker niet als ik rijtjes uit mijn hoofd moest kennen. Ik was speels en kon me moeilijk concentreren en was maar het liefst bij Carry, die als ze werkte het heerlijk vond wanneer ik met de kinderen speelde of haar met kopjes koffie verwende.
Maar Joop, die behalve een eminente geest ook een hard werker was, vond het maar zo zo en noemde mij tot mijn verdriet *tante Vookie* of zei, *Als je maar begrijpt, dat we geen tweede tante Vookie* (afkorting van Vogeltje) *in de familie willen hebben.*
Tante Vookie was een ongetrouwde tante van vader, die toen haar ouders stierven al een *oudbakken galletje* was.

Dit was zo de uitdrukking voor een oude vrijster. Een galletje is nl. een klein broodje van het model van de grote 'galles' die op de vrijdagavondtafel liggen en die zo lekker zijn als ze vers zijn, maar smakeloos en taai als ze twee of drie dagen oud waren. Tante Vookie was voor ons meisjes het afschrikwekkend voorbeeld, van wat er gebeurde als je niet voor je zelf kunt zorgen en bij de familie 'genadebrood' moet eten. De verhalen over tante Vookie, waar we als kinderen nooit genoeg van kregen, waren tragisch-komisch. Zo vertelde vader, dat als tante Vookie nog graag wat eten wilde hebben, ze dat niet ronduit durfde te vragen, maar b.v. tegen grootmoeder zei: *Och, Roosje, ik heb nog zoveel saus, geef me nog een paar aardappeltjes*, om, als ze dit dan kreeg, weer te zeggen *nou is het weer te droog* en op deze wijze kreeg ze haar maal dan toch bij elkaar. Werd tante Vookie in een ruzie tussen gastheer en gastvrouw betrokken, dan zei ze (voor al het geld van de wereld zou ze nooit partij getrokken hebben, ze bleef toch aan de pan kleven) 'zal me segge ja, zal me segge nee' of 'me legt zich niet tussen man en vrouw'. Tante Vookie te worden vond ik heel vernederend en heel erg als Joop me hiermee dreigde.
Soms maakte hij het zo bont, dat ik begon te huilen, dan hield hij meteen op, keek Carry en mijn zwager Van Bruggen aan en zei verlegen 'nou misschien heeft ze toch wel een fooi verdiend' en ik kreeg dan een gulden

van hem. Toen ik later verpleegster wilde worden, was Joop al in Palestina. Hij schreef mij toen een allerliefste brief en gaf mijn schoonzuster, zijn vrouw, de opdracht mijn uitzet te kopen.
Van die Amsterdamse tijd heb ik nog een paar grappige herinneringen. Joop, stond er namelijk op, een huissleutel te hebben van Carry's huis om ieder gewenst uur binnen te kunnen komen.
Soms kwam hij mijn zuster halen en gingen ze samen uit. Hoewel velen dachten dat ze tweelingen waren, leken ze niets op elkaar. Zo gebeurde het dan ook, dat mijn schoonzuster eens van een goedbedoelende vriend, een anonieme brief kreeg, waarin ze gewaarschuwd werd dat haar man het met een andere vrouw hield.
Had Joop het land aan iemand, soms op onverklaarbare wijze, dan verdroeg hij niets van deze personen, en kon ze ook, zelfs waar hij zelf gast was, grof en onhebbelijk behandelen. Hoe dicht het goede en het kwaadaardige bij hem naast elkaar stonden, bewijst wel dit volgende voorval. Op een morgen gingen mijn zuster en ik even naar de Palestrinastraat, waar Joop toentertijd woonde. Mijn schoonzuster, die een drukke praktijk had en op deze ochtend nog al haast had, stond al in de gang om te vertrekken. Joop stond eveneens op het punt uit te gaan. Terwijl wij daar stonden kwam het dienstmeisje vragen wat er die dag moest worden gegeten.

Nu was mijn schoonzuster in mijn ogen rijk en met spanning wachtte ik af, wat voor heerlijks ze nu wel kiezen zou. Maar, zij, die weinig om lekker eten gaf, zei gehaast iets voedzaams Marie.'
Joop moet mijn verbluft gezicht gezien hebben en hij moet mijn gedachten hebben kunnen raden. Want dat je rijk en volwassen, zelf mocht kiezen, geen taart, ijs of minstens een heerlijke pudding koos, daar stond, zoals moeder altijd zei, mijn verstand bij stil. Diezelfde avond, na het eten, verscheen Joop met een doos, die hij plechtig opende en waarin een prachtige groen geglazuurde met gekonfijte vruchten versierde taart lag. Maar terwijl hij glimlachend de kring van verrukte gezichten rondkeek en Carry een schotel en mes vroeg om de taart te gaan delen, viel zijn oog op onze gast van die avond, een alleraardigst, mooi meisje, misschien wat onbeduidend. Joop had in ieder geval een hekel aan haar en liet geen gelegenheid voorbij gaan om haar dit te laten merken.
Nog zie ik hem. Zijn gezicht verstrakte. Zijn blik op het ongelukkige kind gericht houdend zei hij (en ook dit bleef in onze kring een gevleugeld woord) 'Gij, mejuffrouw zult hiervan niets nuttigen'.
Dat hij zo het hele plezier van zijn gift vergalde, drong blijkbaar niet tot hem door. Toen hij vond, dat we genoeg gehad hadden, deed hij de rest van de taart in de doos en zei dat de kinderen, dat waren het dochter-

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

tje en zoontje van Carry en ik, de volgende dag bij hem dat wat overgebleven was konden komen opeten. Hij groette, keek het meisje nog eens honend aan en verdween. Honderd maal heb ik mij afgevraagd, hoe het mogelijk was, dat noch Carry noch mijn zwager hier tegen opkwamen. Toen Joop in Palestina was, schreef hij alleen vader en dan brieven voor ons allemaal bestemd. Carry schreef hij wel eens afzonderlijk. Wij misten hem zeer. Tegen de tijd dat ik mijn verpleegsters-examen zou gaan doen, nam ik zelf weer contact met hem op. Ik wilde dolgraag naar het Heilige Land. Van kind af aan was dit mijn wens geweest. Het trok mij meer dan Italië of Zwitserland. Ik wilde naar Palestina en Egypte, de oase van Gaza, waarvan in ons Joods schoolboekje zo'n prachtig plaatje stond, met palmen en kamelen en mannen in wijde, witte bournous, zien.[1]

De brieven, die mijn broer toen voor het Handelsblad schreef, maakten dit verlangen in mij nog groter.

Ik wist dat een goed opgeleide Hollandse verpleegster daar steeds werk genoeg zou vinden. Het wonderlijke was, dat Joop, die zijn leven lang iedere impuls, ieder gevoel, gevolgd en uitgeleefd had, nu aan zijn protectie de eis verbond dat ik terug zou keren tot het Joodse geloof.

Deze eis kwam mij onredelijk voor. Dit heb je niet in je macht. Heel anders was, dat ik mij vanzelfsprekend verbond, mij aan de Joodse ge- en verboden te houden, zoals ik dat ook deed wanneer ik bij vader thuis was. Maar nooit zal ik weten of ik Joop hiervan zou hebben kunnen doordringen en overtuigen, want zijn levensdraad werd plotseling gewelddadig gebroken. Het was tevens het einde van mijn illusie.

1 Een lange mantel van grof wollen stof met een puntige capuchon, vaak wit van kleur, traditioneel gedragen door Arabische en Berberse mannen in Noord-Afrika.

©

JACOB ISRAËL DE HAAN, MIJN BROER door Mies de Haan werd in het voorjaar van 1954 uitgegeven door *De Beuk*, in samenwerking met het *Genootschap Jacob Israël de Haan*. De tekst werd gezet uit de *Baskerville* en gedrukt door N.V. Drukkerij G. Thieme te Nijmegen.

DE SUMATRA POST 13-04-1909

In hetzelfde Poerim-nummer van *De Joodse Wachter*, hetwelk ik hier geheel volgde, ziet men met grote waardering melding gemaakt van Carry Van Bruggen, als de schrijfster van de mooie schetsen in haar bundel *In de schaduw*.
Met instemming citeert het blad der zionisten een door haar in het *Algemeen Handelsblad* geschreven beoordeling van een zionistisch boek, in liet bijzonder waar zij op grond van het behandelde verklaart, de materiële mogelijkheid van het stichten, in stand houden en tot bloei brengen ener Joodse kolonie in Palestina te willen aannemen.
Maar wil het zijn, aldus mevrouw van Bruggen, *dat beschaafde Joodse ouders zich voor hun kinderen geen betere opleiding kunnen denken, dan die het Joodse land biedt, – en dat zal toch eerste voorwaarde voor emigratie blijven – dan moet er in de boezem van het Jodendom nog zeer veel veranderen, dan moet de Joods-rituele geest van de Joods-nationale geest scherp gescheiden blijven. En daarvoor voelen – in het algemeen gesproken – de orthodoxe Joden té sterk Joods-ritueel en de gemoderniseerde Joden té zwak Joods-nationaal.*
Het zionistisch orgaan, deze woorden aanhalend, voegt er aan toe, *te hopen dat allen deze ernstige woorden van Carry van Bruggen zullen overdenken en bij die overweging ook een blik zullen slaan in eigen boezem, omdat zulks hard nodig is.*

Omega.

ALGEMEEN HANDELSBLAD 27-02-1909

RECENSIE DOOR CARRY VAN BRUGGEN

Jerets Israël, het Joodse Land, door Jacob H. Kunn, L. J. Brill te Leiden 1908.
De Duitse editie: *Erez Israel, das jüdische Land* verscheen in 1909.

ALS HET NIET ZO WAAR WAS DAT WIJ, mensen, in belangrijke dingen uitsluitend oordelen naar ons gevoel – al maken we het ons zelf wel eens anders wijs – dan zou ik zeggen dat dit boek wel menig tegenstander van het zionisme tot voorstander zou kunnen bekeren. Want het is in zijn rustige evenwichtigheid sympathiek, dit toegankelijke boek van de Haagse bankier en zionist Jacobus Kann.
Hier geen makkelijk optimisme, dat bezwaren negeert of er overheen glijdt.
De schrijver is met een koel hoofd op reis gegaan naar het land zijner vaderen, heeft er de grond, de mensen, hun energieën en verhoudingen grondig bezien en overdacht en komt nu tot de conclusie, dat kolonisatie naar Palestina wel uitvoerbaar is en metterdaad kan leiden tot een terugkeer – zij het dan niet in Oudtestamentische grootheid – van de oude Joodse Staat.
Geloven wij het, wij westerse joden? Lopen wij warm voor de gedachte ons land en onze vrienden te verlaten voor een onbekende streek, waar we willen samenwonen met onbekende volksgenoten, met wie wij geen praktische overeenkomsten zoals neigingen, behoeftes, taal, verwanten en klimaatgewenning meer hebben ?
Voor zover we orthodox zijn opgevoed, kinderen waren in een gezin waar oud-joodse rituelen, gebruiken en huiselijkheid levend werden gehouden luidden, zijn voor ons van alle joodse feesten de herinnering aan de *Seider*, de plechtig-feestelijke paasavond, wel 't levendigst bijgebleven.
Wie dit zo meemaakte, zonder ongeloof en vervreemding in de ziel en wel al met het bewuste besef en de sensibele verbeelding van het opgroeiende kind, raakt de opgewekte ontroering van het *Lesjono habo Jeroesjolajim*, het komende jaar zullen we in Jeruzalem wezen, toch nooit helemaal kwijt? – De huisdeur stond open. Er was gastvrijheid voor iedere vreemdeling die komen mocht, plaats aan onze dis, een plaats onder ons dak. Onze vader vertelde ons van Egypte, van de warende Doodsengel, van de nachtelijke Uittocht, van de zee, die opstond. Onze moeder schonk het glas wijn voor de Messias, dekte het met 't stuk Paasbrood... Iedere Seidernacht kon hij immers komen...
Het was elk jaar weer nieuw en diep-ontroerend. Voor mij – en vermoedelijk ook voor anderen – is het altijd iets onvergetelijks gebleven.
Zijn we daarom zionist? Is dit alles – dit en de ontroering, als we later naar de steppe trekken en de Sinaï zien, het Beloofde Land... in de verte – is dit meer dan hoogstens het mystieke herinneringsvermogen van ons joodse afkomst? Herinnering, gevoed en gedragen door de mooie verhalen van het oude Testament.
De heer Kann doet goed en verstandig, met niet – als veel dwepers en gevoeligen onder de zionisten doen – al te veel op het gevoel te speculeren. En toch zal dit gevoel in hoogste instantie voor veel joden beslissen. Niet voor de verdrukten, de bekommerden, onze Russische, Oostenrijkse, Roemeense broeders en zusters. Zij, dichter bij elkaar en dus dichter bij hun oorsprong gebleven, hebben niet alleen hun volksaard sterker en ongerepter bewaard, maar naar Oudtestamentische wijze zuchten ze in harde, Egyptische ballingschap. Voor hen zou de vestiging in Palestina geen opoffering, maar een uitredding wezen. Vertrekken ze erheen in groepen, dan verliezen ze zelfs geen vriendenkring, geen omgang met verwanten.
Maar zij zullen, hoe goed van wil ook, de joodse staat niet groot maken. Geknecht sinds eeuwen, in veel opzichten verzwakt, arm en weerloos, behoeven ze steun en leiding van in gunstiger condities opgevoede en opgegroeide westerse broeders, van mensen als Jacob Kann...
En zal die 't scheiden zo makkelijk vallen? – De heer Kann spreekt het woord: *De joodse staat moet worden bestuurd door het verstand – anders willend of duldend zou het jodendom zijn beste eigenschap verloochen.*

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

GEEN OVERHEERSENDE INVLOED VAN RELIGIE OP ONDERWIJS

En hoe staat het in 1909 met de macht van het joodse verstand in Palestina? De indrukken van de heer Kann die – hoewel met koel hoofd en onbevangen blik – toch kwam om het goede te zien en te prijzen, waren niet glansrijk.

Goede en duurzame verbetering daarin, het opzetten van een alzijdig, volledig ontwikkelend onderwijs, is alleen te bereiken op basis van absolute godsdienstvrijheid en scheiding van kerk en staat. Hierop dringt Jacob Kann aan en de kwestie raakt de beweging in haar hart. Want nu willen we eens over de bezwaren heenstappen van 't samenbrengen van zovele en zo verschillende elementen verbonden bezwaren toch niet gering – we willen de kansen – ook niet gering – op ernstige onderlinge tweespalt tengevolge van gevoelsconflicten elimineren, willen veronderstellen dat we hier te maken hebben met een aantal Joden van één nationaliteit, maar verdeeld in orthodoxen en modernen. Moderne Joden – worden ze door de orthodoxen zelf wel steeds als zodanig erkend? Zien we hun niet dagelijks het tafellaken doorsnijden tussen hen en zichzelf naar het criterium van al of niet joods-ritueel leven? Ik zou me moeten vergissen, als de orthodox-joodse autoriteiten met een ander gevoel dan van misnoegen hadden kennis genomen van Kann's stelling: *Men ontneme de geestelijkheid een overheersende invloed op volksonderwijs en volksopvoeding.* Is het bezwaar niet vaak op geringschattende wijze geuit, tegen de moderne zionisten, dat het maar halve Joden zijn?

In mijn zienswijze is dit een treurige dwaling die tot gevolg heeft dat de orthodoxe kern des jodendoms veel van haar beste leden uitstoot. Want zoals men buiten de kerk uitstekende christenen kan aantreffen, zo vindt men ook buiten de synagoge joden met een trots en ongeknakt volksbewustzijn. –

Het leven van een volk omvat vele elementen, het omvat een eigen taal, eigen gebruiken, eigen rechten, vaak een eigen moraal en een eigen religie.

Van eigen zeden, eigen rechtspraak, eigen ethiek is door de diaspora weinig of niets overgebleven. Wat hen vooral onderscheidt van hun christelijke of Mohammedaanse medeburgers is de eigen rituele achtergrond. Dat men zich met de ritus – oorspronkelijk onderdeel, een element van hun nationale existentie – nu helemaal heeft vereenzelvigd, ligt wel voor de hand.

Jacobus Kann zegt het me nadruk: *Dit mag niet leiden tot het weren van elementen, die buiten de ritus hun jood-zijn willen handhaven.*

Joden zijn geen sekte, geen aanhangers van een gezindte tussen de zovele andere gezindten.

Ze zijn als Nederlanders medeburgers van christenen etc.

En 't ware te wensen dat die medeburgers hen nergens tot secessie noopten.

Zal er ooit evenwicht gevonden worden in de boezem van het toekomstige bestuur van de toekomstige Joodse staat zodat het joodse, noch het vrijzinnige element e.d. verloren gaan?

Naast het bezwaar dat ik bij beschaafde en gegoede joodse families tegen hun verplaatsing naar Palestina voorzie, leek – naast materiële bezwaren – het hier ontvouwde mij de belangrijkste hinderpaal die de geestelijke levensvatbaarheid van een kolonie van in alle opzichten hoogstaande Joden in de weg zal staan.

Zolang de joden elkaar onderling niet begrijpen, zijn voor hen de tijden van verdraagzame samenleving – waar dan ook – bij lange na niet gekomen.

En toch is de geestelijke vrijheid, die de heer Kann vraagt, daartoe hoogst noodzakelijk.

Na lezing van de aangename pretentieloze reisbeschrijving in het eerste deel van het boek en bij aandachtig kennisnemen van des schrijvers indrukken en bevindingen, nemen we graag op 't gezag van een ingetogen en scherpzinnig man als Jacobus Kann, de materiële mogelijkheid van het stichten, in stand houden en tot bloei brengen en joodse kolonie aan. Maar wil het zijn, dat beschaafde joodse ouders zich voor hun kinderen geen betere opleiding kunnen denken dan die het Joodse land biedt – en dit zal toch een eerste voorwaarde voor emigratie blijven – dan moet er in het hart van het jodendom nog zeer veel veranderen, dan moet de joods-rituele geest van de joods-nationale geest scherp gescheiden blijven.

En daarvoor voelen – in het algemeen gesproken – de orthodoxe joden te sterk, joods-ritueel en de vrijzinnige joden te zwak joods-nationaal.

CARRY VAN BRUGGEN

INGEZONDEN STUKKEN *Algemeen Handelsblad* 05-03-1909; *Het Joodse Land*

Aan de Redactie,

Volgende opmerkingen veroorloof ik mij n.a.v. de recensie van Carry van Bruggen in het *Handelsblad* van Zaterdagavond over Kann's *Jerets Israël*, die een kritiek op het zionisme inhield.

C.V.B. komt daarin tot de conclusie, dat de Joods-rituele geest scherp gescheiden blijven moet van de Joods-nationale geest, wil een Joodse staatsgemeenschap mogelijk zijn. Het komt mij voor dat C.V.B. zich niet goed rekenschap gegeven heeft van de woorden die ze gebruikt en daardoor tot deze jammerlijke begripsverwarring is gekomen. Immers, dat wat hier J.-rituele geest genoemd wordt, is in werkelijkheid niets anders dan een deel van de J. volkscultuur.

En die kerk, die van de Staat moet gescheiden blijven, is geen godsdienst in de Westerse zin, maar een levensleer, een toepassing van een levensfilosofie.

Zo'n godsdienst is een cultuurgrondslag die het hele leven doordringt.
Kunt u nu een volk scheiden van zijn cultuur, dat het toch nog volk blijft? Ik zou willen vragen, kunt u zich een wezen denken, van zijn eigenschappen gescheiden? Sluit dit nu in, dat de *liberale* Joden niet tot het volk behoren? Natuurlijk niet. Maar daar de massa de volkscultuur bepaalt en die massa in hoofdzaak nog de oude cultuur heeft, kunnen die liberalen niet de kern vormen. Velen hunner willen juist de J. Staat omdat ze bij zichzelf merken, hoe gevaarlijk de assimilatie-invloed is, vooral waar de rituele geest niet meer bestaat – terwijl we aan de andere kant zien hoe de helft van hun volk juist om hun nationaliteit zoveel te lijden heeft en daarom het zionisme wil de andere kant zien, hoe de helft van hun volk juist om hun nationaliteit zoveel te lijden heeft en daarom het zionisme wil. Want dat Z. is een volksgevoel, een volkswil, die tot een geformuleerde uiting is geworden door Th. Herzl. Dat Z. wordt nog het levendigst gevoeld door de O.-Eur. Joden, terwijl de W.- Eur., die in betere omstandigheden verkeren, het meer kunnen begrijpen. Daardoor is het voor de eersten óók een individueel belang, iets wat onder de W.-Europa, in het gunstigste geval voor de economisch lijdende nationaal voelende Joden het geval zou kunnen zijn. Maar bij alle groepen vertoont zich een streven naar nationaal zelfbehoud. Het J. volk wil vrij zijn, en als een volk vrij wil zijn, zonder dat dit hoeft te geschieden ten koste van een ander volk, dan wint het altijd. Tegenwerking en tegenspoed kunnen die overwinning vertragen, niet verhinderen.
Als nu het J. volk met zijn cultuur in zijn land gekomen is, dan wil het niemand per-soonlijk die cultuur opdringen, ook zijn afgeweken stamgenoten niet, mits maar niet publiek tegen die volksmoraal wordt gezondigd. Is dat niet zo in het vrijste land. Dat door één volk wordt bewoond? De wetten zullen dus gebaseerd zijn op de volkscultuur (als overal), waarbij waarschijnlijk het burgerlijk recht in het algemeen behouden en het strafrecht gewijzigd zal worden.
Doch dat zijn vragen, die het J. volk heeft te beantwoorden, en waarin slechts een raadgevende, geen gebiedende stem kan gehoord worden. Voorshands beijveren zich iedere nationaal voelende Jood, die zijn volk niet kent, het te leren kennen en zijn jeugd in die kennis op te voeden; maar hij verlange niet, dat het volk zich van zijn cultuur scheidt, omdat hij zelf die cultuur niet kent, of gedeeltelijk niet aannemen wil. Hij verlange niet het hart van de bedreigden, als prijs voor diens leven! Wie te laat komt in de schouwburg, bewere niet, dat de voorstelling te vroeg begonnen is!

Met hoogachting, heb ik de eer te zijn,
uw dw. dn., C. Mesjag.

PLAATSGEBREK WEERHOUDT MIJ BOVENSTAAND BETOOG – DAT IK HIER EN DAAR IETWAT HELDERDER HAD GEWENST – OP DE VOET TE VOLGEN. ¶
In antwoord op des inzenders hoofdbezwaren even dit: Als voorwaarde voor geestelijke levensvatbaarheid van een toekomstige Joodse Staat stelde ik: scherpe scheiding tussen Joods-nationaal en Joods-ritueel, dus scheiding van Kerk en Staat. C. Mesjag beweert: dat is niet wenselijk, niet mogelijk zelfs, want *zulk een godsdienst is een cultuur grondslag, die het hele leven doordringt.* – Niets echter is minder waar. Juist een van mijn grieven tegen de Joods-orthodoxen is, dat hun leer ◂ ik bedoel natuurlijk dat gedeelte ervan, 't welk ook te midden door Westerse volken te belijden en na te leven valt ▸ voor verreweg de meesten tot sleur is verzakt, zo, dat de trouwe nalevers zelf de betekenis, de symboliek van hun eigen gebruiken niet meer voelen en dat hun religie dus juist niets meer met hun maatschappelijk leven uitstaande heeft. Hiermee zijn geenszins het oud-Joodse Burgerlijk Recht of het oud-Joodse Strafrecht aangetast. Het ligt voor de hand dat een Joodse staat gebaseerd kan zijn op de beginselen des Ouden Testaments – hopelijk naar moderne inzichten gewijzigd – zo goed als de wetgeving der Westerse volken min of meer doordrenkt kan zijn van christelijke ethiek–, niettemin met scheiding van kerk en staat.
Maar daarover heb ik niet gesproken. Wegens die dingen snijdt men immers ten onzent – leven we dan niet allen onder Hollandse landswetten? – géén tafellakens door, om de eenvoudige reden dat zulke geschillen zich niet kunnen voordoen.
Ik zal me dan duidelijker uitdrukken: *men be- en veroordeelt hier zijn stamgenoten op het criterium van het naleven der spijswetten; het eren van de sabbat, het in stand houden van vastendagen e.d.*

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

Het is ten enenmale onwaar, dat al die en nog veel meer dingen iets met levensfilosofie en volkscultuur te maken hebben. -
De heer Mesjag bestreed mij op dingen, waarvan het absurd zou zijn áls ik ze had gezegd.
En nog dit: de drang naar verlossing van onze Oosterse naasten bewijst geenszins dat het zionisme een geformuleerde volkswil is.
Meneer Mesjag vergeet toch niet dat het deze merendeel praktisch ontwikkelden in de allereerste plaats, zo niet uitsluitend om de materiële verbetering is te doen. Een brood-ideaal, alleszins begrijpelijk en sympathiek, maar...
Het zionisme wil toch nóg iets meer wezen!

Carry van Bruggen

(OMGEVOUWEN) BINNENKANTEN VAN STOFOMSLAG 'DE DROOM'

De Droom

Vertaald door

Clara Eggink

Het kenmerk van een goed schrijver is zijn eigen stem, een onmiskenbaar geluid, dat alleen van hèm is. Als men een paar regels heeft gelezen, weet men het reeds: Dit is de stem van Vercors, dit is zijn timbre. Dit eigene proeft men uit elk verhaal dat uit zijn pen vloeit.
Vercors, die zelf heeft meegestreden en vooral meegeleden, en al de ellende van den oorlog doorvoeld, heeft in *De Droom* een grootsche, aan Edgar Allan Poe verwante visie gegeven van de martelingen, die de slachtoffers in de concentratiekampen ondergingen.
Het is merkwaardig, dat Vercors kans zien in zoo weinig bladzijden zoo veel te zeggen; het stempelt hem tot een uitzonderlijk schrijver.
In deze droom zien wij niet slechts een moment, doch een lange reeks gebeurtenissen voor ons geestesoog opdoemen: de gevangenen in hun lichamelijke verwording, hun gebluschte oogen, den valen, maar gelukkigen gmlach bij den dood. Dan het landschap, even verlaten als de mensch, en de beulen, hard en onverschillig.
De Droom is een aanklacht, zwaar en groot, zonder dat zij in evenveel woorden wordt uitgesproken. Een meesterlijke novelle van den grooten Franschen schrijver!

Geb.
f 2.90

VERCORS

LE SILENCE DE LA MER

Van deze meesterlijke novelle, die terecht over de geheele wereld beroemd werd, is nu de 12e druk verschenen van onze zeer fraaie uitgave in twee kleuren gedrukt op houtvrij papier en in geheel linnen gebonden.

Geb. *f* 4.—
Luxe exemplaren, Geb. *f* 10.—

*

LA MARCHE À L'ÉTOILE

In dezelfde fraaie uitvoering als „Le Silence de la Mer".

Geb. *f* 4.—
Luxe exemplaren, Geb. *f* 10.—

*

HET ZAND VAN DE TIJD

In dit boek wordt op treffende wijze rekenschap gegeven van wat de oorlogsjaren voor ons allen hebben beteekend en vastgesteld hoe onze gedragslijn in de toekomst moet zijn.

Geb. *f* 3.90

*

DE TOCHT NAAR DE STER

Dit is de Nederlandsche vertaling van „La Marche à l'Étoile", het verhaal van den jongen Slowaak, die van huis wegloopt, Franschman wordt en tenslotte door Fransche handlangers, als half-Jood, aan de Duitschers wordt uitgeleverd.

Geb. *f* 2.50

*

Najaar 1947 verschijnt van Vercors:
DE WAPENS DER DUISTERNIS
Roman
(Vertaling Jo Boer)

*

In 1948 verschijnen van Vercors:
DE DRUKKERIJ VAN VERDUN
(Een bundel novellen)

*

MIJN VRIENDSCHAP MET GENERAAL BROSSET

A.A.M. STOLS - DEN HAAG

JACOB KANN & JACOB DE HAAN, TWEE TEGENPOLEN

JACOB KANN WAS FIRMANT VAN HET BANKIERSHUIS *Lissa & Kann*, die o.a. de koninklijke familie tot zijn cliënten mocht rekenen.
Hij was een vroege en actieve zionist en woonde in 1897 het Eerste Zionistische Congres in Bazel bij, waar hij Theodor Herzl ontmoette.
Hij was de drijvende kracht achter de oprichting van de *Nederlandse Zionistenbond* (nu NZB) in 1899.
Hij heeft het land aangekocht waarop later het centrum van Tel Aviv werd gebouwd.

Kann verhuisde in 1923 naar Palestina en diende tot 1927 als consul-generaal voor Nederland. Tijdens de catastrofe werd hij door de nazi's naar Theresienstadt gedeporteerd, waar hij in 1944 werd omgebracht.
Het is aannemelijk dat J.H. Kann en J.I. de Haan elkaar hebben gekend, of op zijn minst op de hoogte waren van elkaars werk en standpunten, gezien hun prominente posities binnen de Nederlandse en later Palestijnse Joodse gemeenschappen.
Kann en De Haan waren tijdgenoten. Kann was een leidend figuur in de *Nederlandse Zionistenbond*, die werd opgericht in 1899. De Haan werd later ook lid van de NZB, zij het met enige huiver van de kant van de meer nuchtere leiding van de bond.
Beiden emigreerden naar Palestina (De Haan in 1919, Kann in 1923) en waren daar actief in de politiek van de Joodse gemeenschap.
Jacob Kann was een overtuigd en praktisch zionist die zich inzette voor de financiële en administratieve opbouw van het land.
Jacob de Haan werd een criticus van de seculiere zionistische leiding en de wijze waarop zij de ultraorthodoxe gemeenschap en de Arabische bevolking 'behandelden'.
De Haan was de woordvoerder van de ultraorthodoxe *Agudath Israël-beweging*, die zich afzette tegen de zionistische autoriteiten.

AGUDATH ISRAEL EN DE OUDE YISHUV

De Haans kritiek en politieke activiteiten, die ingingen tegen de gevestigde zionistische leiding waar Kann deel van uitmaakte, leidden uiteindelijk tot zijn moord in 1924, de eerste zion-imperialistische moord in het Mandaat-gebied Palestina.

DE ZIONISTISCHE LEIDING werd gedomineerd door seculiere, socialistische zionisten – zoals David Ben-Gurion en Chaim Weizmann – en richtte zich op het bouwen van een moderne, seculiere Joodse staat d.m.v. landbouwkolonisatie, industrialisatie en eigen (militaire) organisaties. Jacob Kann was als liberaal bankier een van de figuren die de financiële en diplomatieke basis voor dit project legde.

DE ANTIEKE ORTHODOXE GEMEENSCHAP, *Oude Yishuv*, geloofde dat de terugkeer naar het Land van Israël en de stichting van een Joodse staat alleen kon plaatsvinden na de komst van de Messias, als een goddelijk ingrijpen. Zij waren gekant tegen de seculiere aard van het zionistische project en weigerden hun financiering te accepteren. Jacob Israël de Haan werd hun politieke secretaris, journalistieke en diplomatieke stem. Hij pleitte voor een vreedzaam, theocratisch Joods-Arabisch *condominium* in plaats van een exclusief Joodse staat, en onderhandelde direct met de Britse autoriteiten en Arabische leiders, buiten de zionistische leiding om.
Acties van de geweldloze Oude Yishuv werden door de zionisten gezien als tegenwerking van hun autoriteit.

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

CONDOMINIUM

GEMEENSCHAPPELIJKE SOEVEREINITEIT

GEMEENSCHAPPELIJK EIGENDOM

VREEDZAME CO-EXISTENTIE

CONDOMINIUM-MODEL
VOOR HET VOORMALIGE MANDAATGEBIED PALESTINA

EEN CONDOMINIUM is een internationaalrechtelijke regeling waarin twee of meer soevereine entiteiten gezamenlijk gezag uitoefenen over één gebied. De soevereiniteit is gedeeld; bestuur en externe vertegenwoordiging worden contractueel vastgelegd. – Historische *precedenten* (voorbeelden) zijn o.a. Anglo-Egyptisch Soedan[1], Andorra[2] en Bosnië binnen de Dubbelmonarchie.[3]

HET BRITSE MANDAAT VOOR PALESTINA (1922-1948) was een unitaire bestuursvorm onder verantwoordelijkheid van Groot-Brittannië. Het verwees naar *ontwikkeling van zelfbestuur*, maar voorzag niet in gedeelde soevereiniteit tussen lokale bevolkingsgroepen. – Binnen dit kader circuleerden alternatieve modellen, zoals voorstellen voor Joods-Arabische gedeelde autoriteit. Deze hadden geen formele status, ze vormden onderdeel van het politieke denken in een periode van toenemende spanningen.

HET VOORGESTELDE JOODS-ARABISCHE CONDOMINIUM voorzag in gedeelde politieke en religieus-normatieve autoriteit tussen Joodse en Arabische gemeenschappen en een gezamenlijke vertegenwoordiging richting het Britse bestuur en afwijzing van exclusieve nationale soevereiniteit door één partij.

Het model werd vooral gedragen door delen van de *Oude Yishuv*, de traditioneel-religieuze Joodse gemeenschappen die niet of slechts beperkt aansloten bij het zionistische streven naar een exclusieve nationale staat.

JACOB ISRAËL DE HAAN

Deze Nederlandse jurist en schrijver was in Jeruzalem politiek secretaris van *Agudath Israel*. Hij onderhield de directe contacten met Britse autoriteiten en Arabische leiders en pleitte voor een vreedzaam Joods-Arabisch gedeeld bestuur. Zijn diplomatieke activiteiten vonden buiten de zionistische instellingen plaats en werden door deze instellingen gezien als ondermijning van hun nationale project. De Haan werd in 1924 vermoord door een extreme zionist die werd hogerhand werd 'beschermd'. De Haans humanistische-orthodoxe ideeën kregen geen institutionele opvolging.

DE PERIODE 1917–1948 werd gekenmerkt door trauma's onder Joodse overlevenden van het tsarenbewind, vervolgingen en met name de grote *catastrofe* onder het Duitse nazibewind en de ontwrichting en verlieservaringen onder de Arabische bevolking door demografische veranderingen, landconflicten en de oorlog van 1947–1949. Deze wederzijdse kwetsuren en emoties vormen een blijvende context *c.q.* ontwrichting voor elke discussie over gedeelde soevereiniteit.

IN HEDENDAAGSE CONFLICTSTUDIES wordt het *condominium-model* genoemd als theoretische optie voor gebieden met overlappende nationale aanspraken. Voor het voormalige Mandaatgebied Palestina geldt het als een conceptueel alternatief dat recht probeert te doen aan de historische aanwezigheid en de blijvende kwetsuren van beide bevolkingsgroepen. Het is geen onderdeel van actuele diplomatie, maar een juridisch denkraam dat inzicht biedt in niet-exclusieve bestuursvormen.

TIJDLIJN

1899-1917 *Condominia* elders (Soedan, Andorra) vormen precedenten voor gedeelde soevereiniteit.
1917 Britse verovering Palestina; een nieuwe bestuursfase.
1920-1922 Mandaatstructuur wordt vastgesteld; spanningen tussen bevolkingsgroepen nemen toe.
1922-1924 De Haan formuleert een *Joods-Arabisch condominium* als vreedzaam alternatief.
1924 De Haan wordt vermoord; het model verdwijnt uit de diplomatieke praktijk.
1947-1949 Oorlog, vlucht en verdrijving veroorzaken blijvende trauma's aan beide kanten.
Na 1948 Exclusieve staatsmodellen domineren; gedeelde soevereiniteit blijft theoretisch.
21e eeuw Het *condominium-model* keert terug in academische literatuur als conceptueel kader voor conflicten met overlappende aanspraken.

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

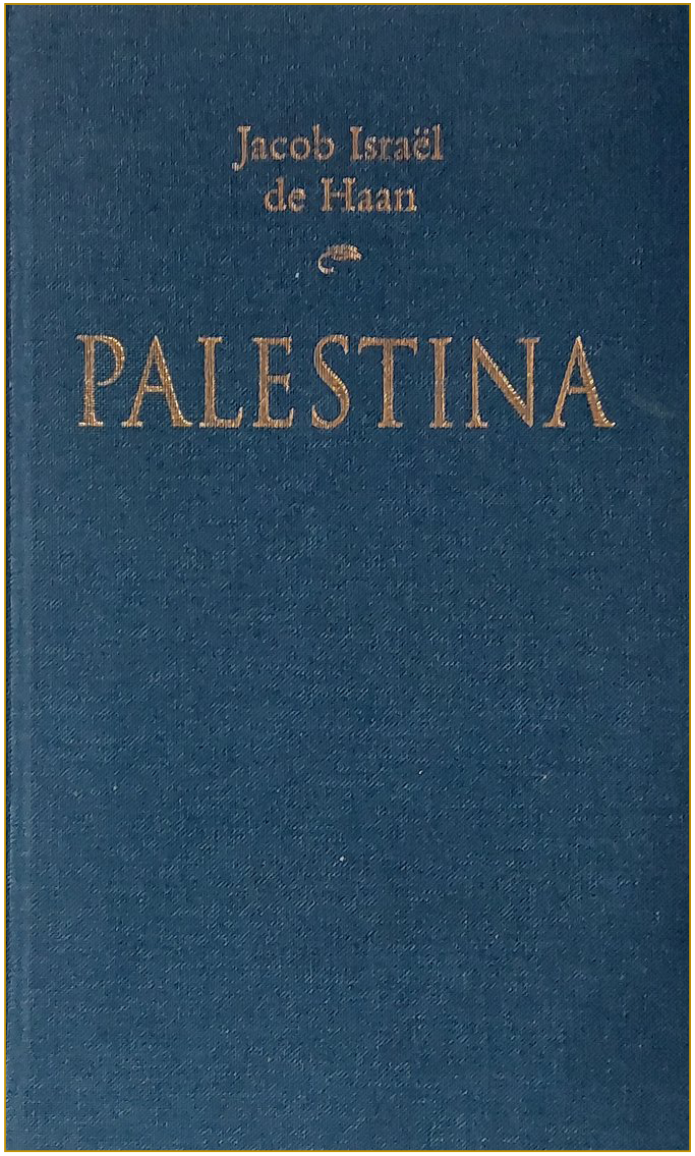

TERWIJL IK WAAK HEB IK 'T ENE BOEK NA HET ANDERE INGEKEKEN EN WEGGELEGD. HET NIET-LIEFHEBBENDE, ZO VOEL IK 'T NU, IS NIET HET BLIJVENDE. Het meegaande, het tevredene is in harmonie met de schepping, met de natuur. - Jacob Israël de Haans *Palestina*, na zijn gewelddadige dood in 't verre land uit piëteit hier uitgegeven, is een boek, dat je niet weglegt.

Jacob was begaafd en ten diepste een zacht en liefhebbend mens; wat ik nu in handen heb is als een zacht manna, een gelukkig ruisen van zomerloof. - Ik ben dankbaar, dat ik het rustige blije en gelukkige werkje heb mogen lezen in deze nacht. Het toevouwende denk ik terug aan hem die het met zichzelf en met anderen zo te kwaad kon hebben. – In de in eenvoud gevoelige inleiding die Carry van Bruggen bij haar broers boek gevoegd heeft, zegt zij dat hij die een geboren boekenwurm was, toch even goed van de natuur wist te genieten op bijzondere wijze. Met deze opmerking over deze natuurliefde raakt zij één van zijn vele innerlijke tegenstellingen aan. Nog beter dan ik kent zij zijn intrinsieke contrariantes. Op zichzelf al wát een contrast-harmonieuze rijkdom in de schrijver en de lieve eenvoud in hem die uitvloeide in dit boekje. Eenvoud? Hij was in schriftuur zo goed als nooit zonder omhaal met een toespitsing tot raffinement. Hij was als een doolhof opgebouwd uit een enkele heester. – Er zijn terzijde van de kunst reputaties die tijdelijk gezag hebben. Hun werken zijn glad van de zelfingenomen zalf. Niet als Jacob Israël de Haan zijn zij, die behagen wilde omdat hij gelijk Carry genegenheid behoefde, warmte, al was het maar wat menselijke ingenomenheid. Het boekje *Palestina* is in hoge mate lief. – Zijn houding tegenover de buitenwereld, zijn zo joodse, warm-ironische mee-leven met gans andere mensen dan hijzelf is, met deze rustige Turken en Arabieren, die zo breed gebaren, vormt de inhoud van het geval.

Henri Wiessing

Groot Nederland jrg. 24 Van Holkema & Warendorf, Amsterdam 1926
www.dbnl.org/tekst/haan008brie02_01/colofon.php

EINDNOTEN CONDOMINIUM

1 ANGLO-EGYPTISCH CONDOMINIUM was de gezamenlijke Britse en Egyptische regering die van 1899 tot 1955 het oostelijke Soedan bestuurde. Opgericht door de *Anglo-Egyptische Condominiumovereenkomsten* van 19 januari en 10 juli 1899, en bestond tot de oprichting van de soevereine, onafhankelijke Republiek Soedan op 1 januari 1956. – De *Anglo-Egyptische Overeenkomst* van 1953 had de stappen vastgelegd die genomen moesten worden voor Soedanese zelfbestuur en zelfbeschikking.

2 ANDORRA wordt wel als *condominium* van Frankrijk en Spanje beschouwd maar is een soevereine parlementaire democratie met een historische bestel van een Spaanse én een Franse coprins als staatshoofden.

3 DE OOSTENRIJKS-HONGAARSE MONARCHIE had in 1914 zo'n 52 miljoen inwoners. Na Rusland en Duitsland het meest bevolkte land van Europa. – 32% van de bevolking sprak Duits, 20% Hongaars, 13% Tsjechisch, 9% Servo-Kroatisch, 8% Oekraïens, 6% Roemeens, 4% Slowaaks, 2% Sloveens en 2% Italiaans.

* * *

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

Aftermath

In his final moments, De Haan supposedly said that the perpetrator was “someone with white clothes.” Based on this, some Agudists thought the perpetrator was a woman. The Mandate police arrested a woman but then released her. She would, however, receive annual hate mail until her death, accusing her of committing the crime.

MUSIC FOR ALL
MEMORIES of DALY'S THEATRE
PRICE ONE SHILLING

Daily Express

TO-DAY'S WEATHER.
Risk of Thunder.

NO. 7,550. LONDON, WEDNESDAY, JULY 2, 1924. ONE PE

“DAILY EXPRESS” CORRESPONDENT ASSAS

JERUSALEM CRIME MYSTERY.

DR. DE HAAN SHOT DEAD IN A COURTYARD.

ESCAPE OF THE MURDERER.

MOTIVE OF THE ACT NOT YET ASCERTAINED.

DR. JACOB ISRAEL DE HAAN, the Palestine correspondent of the “Daily Express,” was shot dead by an assassin in the heart of Jerusalem on Monday night.

His murderer has not been captured, nor is it yet possible to state the motive for the crime, whether political or otherwise. He had frequently been threatened, and for a considerable time had felt that his life was in danger.

FAMOUS POET.

Dr. de Haan was one of the greatest of modern Dutch poets, and was a jurist of high distinction. Although once a prominent Zionist he had become a leader of the anti-Zionists, and his despatches to the “Daily Express” aroused widespread interest everywhere. His last message was sent only two hours before his death.

The crime has been officially denounced by the Palestine Zionist Executive.

WOUNDED THREE TIMES.

By courtesy of the International News Service.

JERUSALEM, June 30 (11.5 p.m.).

Dr. Israel de Haan was shot and killed last night outside a hospital on the Jaffa-road. The police search for the slayer, who fired

“Down with the Zionists!” were heard along the route.

AFTER PRAYERS.

(Jewish Telegraphic Agency.)

JERUSALEM, June 30.

AMERICAN FLAG TORN DOWN.

CLIMAX TO JAPANESE DEMONSTRATIONS.

NEW HYMN OF HATE.

“Daily Express” Correspondent.

TOKYO, Tuesday, July 1.

The climax to the nation-wide anti-American demonstrations held here to-day was reached when the American flag was torn down in the American Embassy grounds by a Japanese demonstrator. The culprit escaped.

Remnants of the flag are now in the possession of the Embassy officials, and Baron Shidehara, the Foreign Minister, has formally offered the Government's apology. considerable anxiety prevails regarding the possible reaction in California.

Other anti-American demonstrations were held throughout Japan to emphasise the disgust at the anti-Japanese Immigration Law in America, which comes into force to-day.

PILGRIMAGE.

Many thousands of people gathered at the Shinto shrines and prayed to Amaterasu, the sun goddess, to aid Japan in her present time of stress. Thousands of armed reservists attended the principal Tokyo demonstration held at the Meiji shrine.

Various patriotic societies in Tokyo put signs on the telegraph and telephone poles throughout the city, declaring: “Japanese must never forget July 1, when America inflicted an intolerable insult on Japan. They must prepare for such steps, when the occasion comes, as are demanded by the Fatherland's honour. All Japanese must remember the following rules:—

1. After your mode of living to impress the date everlastingly on your mind.
2. Hate everything American, but remain kind to American individuals.
3. Deny yourself all luxuries.
4. Never forget the national honour for private gain.
5. Never enter a church supported or visited by Americans or United States missionaries.

LENGLEN RETIRES.

WITHDRAWAL FROM ALL MATCHES AT WIMBLEDON.

“HEARTBROKEN.”

STRAIN OF DEFEATING MISS RYAN.

MLLE. SUZANNE LENGLEN has been forbidden by a doctor to take any further part in the lawn tennis championships now being played at Wimbledon.

This sensational decision is the of Mlle. Lenglen five examination of Mlle. Lenglen last night by a London doctor, who made the definite statement that she is not in a fit physical condition to play any more tennis for the next week or two.

Earlier in the afternoon Mlle. Lenglen had scratched from the

MLLE. LENGLEN.

mixed doubles, in which she was to have partnered Jean Borotra, the French champion, against the two Americans, R. N. Williams and Mrs. Wightman, to-day.

“I am heart-sick about it,” said Mlle. Lenglen to a “Daily Express” representative shortly after

MACHINE GUNS RAIDED AT TOWER-BRIDGE.

TWO TONS SEIZED BY DETECTIVES.

“MACHINERY.”

Dismantled machine guns and their mountings, weighing more than two tons, consigned to Amsterdam as machinery, were discovered in a shed on a wharf near Tower-bridge yesterday by Scotland-yard detectives. The detectives had been placed on special duty following recent revelations of alleged wholesale gun-running.

The consignment was in ten large iron-bound cases, which were forced open.

This was a task of some difficulty, as the wood was more than an inch thick and iron clamped. Inside each case was a substantial zinc coffer. These were also forced with tools borrowed in the locality.

SPECIAL GUARD.

In view of the importance of the find a further staff of officers was despatched to the spot.

The customs authorities were communicated with and the cases and contents were handed over to them for safe keeping. The Customs officers locked them in a special shed and mounted a guard over them which will be determined their ultimate destination.

The news of the confiscation of the guns and mountings spread like wildfire round the docks and a large number of dockside workers watched the police at their work.

A first consignment of fifty-six machine guns was successfully smuggled recently from London in a smack. On at sea the smaller craft was met by a foreign ship, to which the cargo of arms was transferred.

DANGER TO COLOGNE CATHEDRAL.

RISK OF COLLAPSE IN A STORM.

NEW E CONFER

A NON-PART TABL

A new Imperial Conference shadowed by Secretary, Mr. J. dinner at the Hotel when Canadians brated Dominion D

“The Governme feel that all has ought to be Colonies. We ar regard to the candidates great Em be made merely p Empire is greater

“The Governme that the time hi these problems sh and examined free judice, and we are sary steps to ask come round a tal them in the intere as a whole.”

THE PRINCE

The Prince of that he hoped ranch in Canada received with the Canadian Par where there is a himself in butter.

“I am certainly if only to see ho this hot weather. my hat has acq horse is going 25

The Prince's cast by 2 L O.

£20,000 BR PROMIS

SON OF A SUG BY A

Mrs. Frances Ma widow, is claim damages, in a damages. In a ne

© 2024 Prof. dr. Karène Sanchez Summerer, dr. Lucia Admiraal (eds.), Karstian Oudman.
This book has been published open access thanks to the financial support of the *Open Access Book Fund* of the University of Groningen.

The assassination

King Hussein's influence had waned considerably after the First World War. The Arabs wanted support against the political Zionists, but Emir Abdullah of Transjordan actually wished to use them to add Palestine to his emirate. Because of De Haan, who went to Amman during the summer 1923 to seek support for the Orthodox old Yishuv communities, favorable to an independent Palestinian State and against the Zionist plans to establish a State, Hussein decided to condemn political Zionism, a great success for the *Aguda*.

This statement, as well as De Haan's articles in *The Daily Express*, angered the political Zionists, because they undermined the image of a united Jewish Palestine that political Zionists wished to convey to the outside world. The Dutch consul Jacobus Kann tried in vain to persuade De Haan to relent, even attempting to bribe him with the offer of a professorship.

In May 1924, De Haan's father died, and as a result, he became preoccupied with death. Mentally and socially unmoored, he no longer felt safe and would allow hardly anyone into his garden shed. Several times he asked his wife if she would come to Jerusalem.

On June 30, 1924, while walking home after his twice-daily prayer in the synagogue, Jacob Israël de Haan was shot three times by two persons and died within minutes. He was only 42.

DEMOCRATIE, EEN ZELDZAAM VERSCHIJNSEL

WIJ KUNNEN ONZE IN 1945 DUUR HERKREGEN STAATKUNDIGE VRIJHEID NIET GENOEG WAARDEREN.

Democratie is een betrekkelijk zeldzaam verschijnsel in deze wereld: slechts een handjevol landen wordt democratisch geregeerd. Door de bril van de statistiek is de militaire dictatuur de normale, immers de meest voorkomende regeringsvorm. Terreur en grove schendingen van de mensenrechten zijn vrijwel dagelijks te zien op de televisie en te lezen in de kranten. Wij daarentegen hoeven niet meer te schrikken als er aan onze deur wordt gebeld, wij hoeven 's nachts niet meer angstig wakker te liggen van de dreunende tred van *das Militär* in de stille straten.

DE VERPLICHTINGEN VAN DE VRIJHEID

Verworven vrijheid schept verplichtingen. Wij mogen niet meer, zoals voor de oorlog, hard optreden tegen politieke vluchtelingen, die in ons land veiligheid zoeken. Wij mogen niet meer – zoals voor de oorlog – ons laten verblinden door de gouden glans die van onze zakenbelangen afstraalt, de ogen sluitend voor de vertrapping van de menselijke waardigheid in de landen waar wij geld, veel geld verdienen. Het menselijke eigenbelang verdraagt zich echter slecht met de hoge voorschriften van de ethiek.

De kronkelweg van het genuanceerde denken blijkt gemakkelijker begaanbaar dan de rechte weg, waar gesproken wordt als er onrecht geschiedt en waar geweigerd wordt als er verlangd wordt aan onrecht mee te werken.
De ondergang van de republiek van Weimar is te wijten aan de morele steun die de nationaal-socialisten ontvingen van het Duitse leger, de financiële steun van de grote Duitse industrieën en de talrijke ambtenaren, rechters en intellectuelen die zwegen en zich neerlegden bij het onrecht, zo zij er niet geestdriftig aan meewerkten.
Ook vandaag de dag spelen zich over de gehele wereld verschrikkelijke taferelen af van rechtsverkrachting door militair en ander geweld tegen mannen, vrouwen en kinderen – *onschuldige burgers* in het journalistieke jargon – enkel omdat zij zich niet schikken naar de wensen van de machthebbers. Wij kijken er naar en lezen erover.
Het is ver weg; het gebeurt niet hier en het kán hier niet gebeuren.
Het gebeurde hier en ik heb het meegemaakt.

Prof. mr. Louis Mok,
Faculteit der Rechtsgeleerdheid van de Erasmusuniversiteit te Rotterdam
BRON: Slotwoord in *Collaboratie: personen en patronen*, 1990

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

MAATSCHAP POLAK & GODDIJN
Dr. J. B. W. Polak en F. Goddijn

1017 EP AMSTERDAM
Keizersgracht 608
telefoon 020-26 72 68 fax 020-38 52 71
6832 DD ARNHEM
Bereklauwstraat 63
telefoon 085-21 27 71 fax 085-21 0500
ABN Arnhem 53.45.14.030
Postbank 125 50 25

Amsterdam, 14 mei 1990

Hooggeachte en waarde professor Mok,

zeer veel dank voor de toezending van uw instructieve en hoogst noodzakelijke boek over de, laten we maar zeggen, hoge ambtelijke collaboratie. De Hoge Raad heeft zich werkelijk het meest weerzinwekkend van alle instellingen gedragen, vooral wanneer je bedenkt dat zijn als laatste president de Joodse geleerde Visser hadden... Het is zo gruwelijk en ook na de oorlog heeft men alles gedaan dit te verdoezelen, dat je ervan huivert... Ik moet U eerlijk zeggen dat ik na de terugkeer uit concentratiekamp en onderduik dit vreselijke land onmiddellijk zou hebben verlaten, ware het niet dat ik mijn goede Moeder dat niet wilde aandoen. Zij had mij erg nodig, en ik kon haar niet belasten met een verhuizing naar Palestina, want Israël bestond nog niet. Intussen heb ik toen maar mijn school afgemaakt en mij aan de cultuur van Holland gewijd. Ik weet niet of ik daarmee heb goed gedaan, misschien had ik alle energie gestoken moeten hebben in de opbouw van Israël. Maar ik was nauwelijks Joods, niet besneden, homosexueel, enzovoorts, dus ik ben maar hier gebleven en heb een prettig en werkzaam leven achter de rug. En toch.... Ik ril van Nederland somstijds, vooral van de universiteiten en het intellect. Ik zou U uren over alle dingen dienaangaande kunnen vertellen. Met Uw publikatie hebt U een heel goed werk gedaan, men kan zich wat beter schamen, wat men overigens niet zal doen!
Onlangs belde Uw zoon Daan, die ik binnenkort hoop te zien. Ik geef veel om hem.
Hartelijke dank, veel groeten en hoogachting,

dw. Uw

dr. J B W Polak

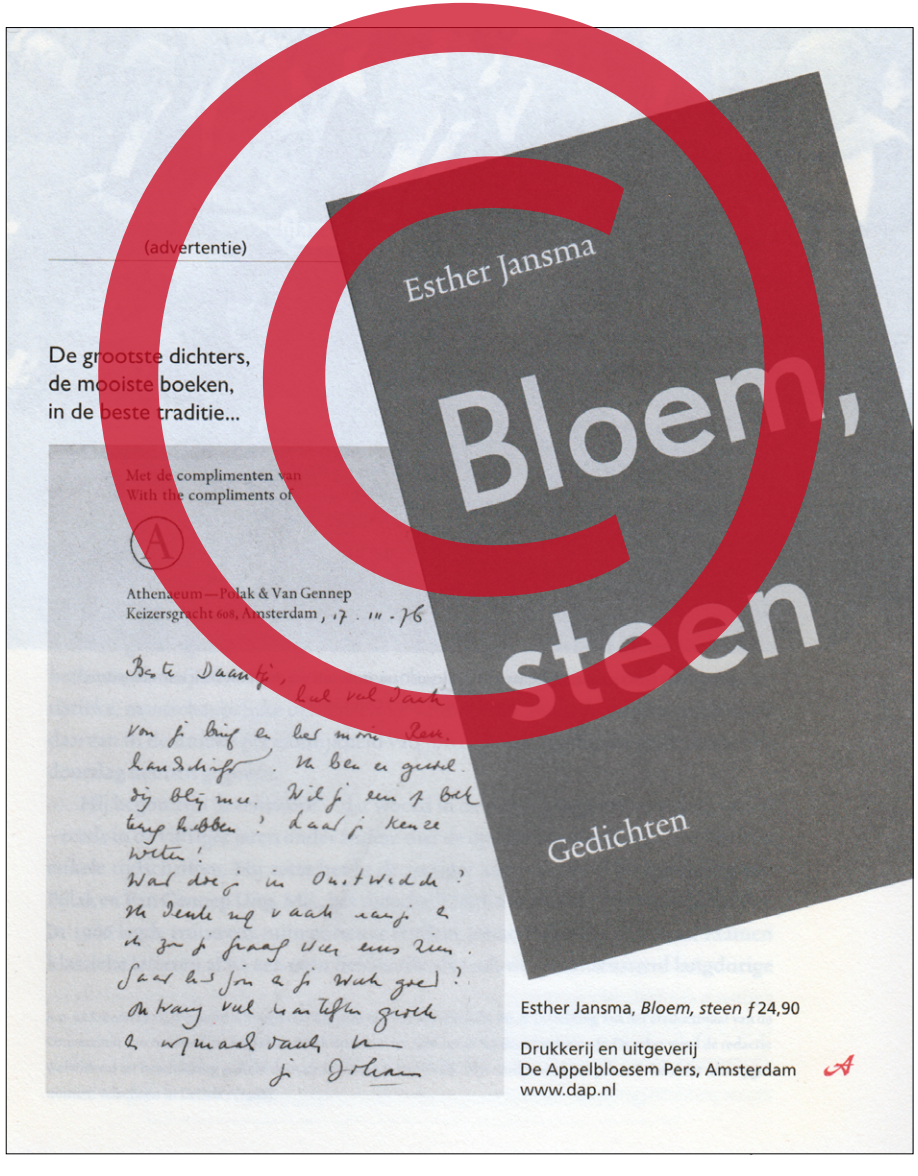

Carry van Bruggen keerde zich – naast Just Havelaar, Victor van Vriesland, Leo Polak, Frans Erens en Nico van Suchtelen e.a. – tegen nationalistische uitingen die volgens haar voortvloeiden uit een zich overal en altijd manifesterende eenvormigheidsdrang.
Die overtuiging verwoordde zij in *Vaderlandsliefde, mensenliefde en opvoeding* uit 1916.

Het kwaad van het patriottisme

Er is hier maar één enkele conclusie, maar één mogelijke uitweg. – Opvoeders, die u geroepen voelt om de kinderen op te leiden tot christelijke deugden, roei het patriottisme uit en alles dat ermee samenhangt, want het is in zijn wezen onchristelijk. Het kweekt geen echte liefde, wel echte haat, geen nederigheid, wel hoogmoed van de ergste soort, namelijk die je niet als zodanig herkent en niet met een onuitwisbare blaam beladen.
Ja, laat ons opstaan en het patriottisme bestrijden als een kwaad zoals eerder de slavernij, lijfeigenschap en vele maatschappelijke onrechtvaardigheden bestreden zijn, overwonnen en uitgeroeid en ten onder gebracht - als een kwaad.
Er bestaat geen instelling, die niet eenmaal haar recht van bestaan had. Maar tegenover die redelijkheid, dat recht van bestaan staat een andere, de noodzakelijkheid van te verdwijnen.
We hebben met overvloedige billijkheid willen aantonen dat het patriottisme ooit recht van bestaan had, we hebben ook geprobeerd aan te tonen dat we het ontgroeid zijn, dat het woord een misleidende leus is geworden en dat het moet ter wille van onze waardigheid en onze zelferkenning. Dan moeten we ook niet aarzelen bij het hoe. Het bolwerk, de *Bastille van het patriottisme*, moet omver gehaald, het eenzijdige, leugenachtige, hautaine geschiedenisonderwijs moet uit de kinderharten worden verbannen. Alleen zo kunnen we enige eenheid in de opvoeding brengen die toch al zo vol begripsverwarring is.
Hoe dubbel en onoprecht is onze houding tegenover de dieren? Wij, die kinderen leren dat we onze waarden te zoeken hebben in waarheid en rechtvaardigheid, kunnen we niet tegelijkertijd respect inprenten voor de leugen en de diefstal, d.w.z. 'krijgslisten' en 'veroveringen'.
Niet zonder enige verlegenheid – maar wel zonder een woord van protest: wie boter op zijn hoofd heeft, blijft uit de zon! – constateerden onlangs Hollandse bladen hoe in Duitsland van 'hogerhand' met geweld wordt tegengegaan de neiging van enkele opvoeders om jongeren een redelijker inzicht te geven in de ware oorzaken, de ware motieven vooral, van de Wereldoorlog. Zo'n redelijk inzicht zou immers noodzakelijk moeten leiden tot vermindering van haat en vechtlust, dus tot vermindering van patriottisme. En het is daarom dat 'hogerhand' hier een stokje voor steekt – en dat hoger gezag deze neiging op strenge toon kwalificeert als *hersen- en botverslapping*. Zo is het, zo stond het er. Haat en onvrede moeten aangemoedigd worden, zij zijn de bronnen waarmee het '*nationalisme*' zich voedt.
Geïrriteerd, onwillig en smalend wordt in Duitsland de schuchtere poging begroet om over deze oorlog te spreken zoals eerder over oorlogen werd gesproken: *het uitvechten van belangen en het meten van krachten*. Een andere houding is onmogelijk. – Wie hier niet vóór is, is tegen. Er valt geen gulden middenweg te bewandelen. – Was het niet al de brave Nicolaas Beets, in zijn jeugdige gedaante van Hildebrand, die zich verontwaardigde over de menselijke ijdelheid die de *gedachtenis aan bloedige oorlog* een plaats inruimde in het Godshuis? Gij kunt het lezen in de *Camera Obscura*.

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

We zijn in goed, en godvruchtig gezelschap. Maar voor ons zullen het geen ijdele frasen wezen, preekstoel-vermaan, waaraan geen mens zich stoort en allerminst de geachte spreker zelf, wij willen eenvoudig en concreet onze eisen stellen.

Brengt uw kinderen niet bij de tomben van 'zeehelden', niet in een kerk, waarin vechtjassen begraven liggen, eis, dat uit de Nederlandse musea de krijgstrofeeën, de herinneringen aan hebzucht en geweld, scheepsrompen en vlaggenflarden, verwijderd worden en opstelt bij de martelwerktuigen en folterbanken, bij alle herinneringen aan onze oude dwalingen en oogkleppen, waartegenover wij, volwassenen, rechtvaardiglijk zullen trachten te oordelen, over het een niet minder en niet anders dan over het andere.

Protesteert tegen het domme, leugenachtige, eenzijdige geschiedenis-onderricht op onze scholen, schaft het voor het lager onderwijs geheel en al af, vervangt het op de middelbare scholen door een zakelijk, objectief en algemeen overzicht van de menselijke ontwikkeling en groei, maar zwijgt, zwijgt eindelijk over ons '*roemrijk verleden*'.

De jonge onderwijzers kunnen het onderwijs in de oude opvatting nauwelijks meer aan. Aan hen de taak, zo zij er zich toe opgeroepen voelen, het aangegeven beginsel uit te werken.

Wij willen alleen dit uitspreken, herhalen en als het moet het schreeuwen van de daken, *roeit het chauvinisme uit!*

C.V.B.

VOOR DE GOEDE ORDE: *Jingoïsme* is de naam van het *chauvinisme* in Engeland die ook werd toegepast op de *Tories*, de conservatieven, nadat in een music-hall in Londen tijdens de Russisch-Turkse oorlog werd gezongen: *We don't want to fight, but, by Jingo, if we do*. Jingo is een eeuwenoud woord van onbekende afkomst.

CHAUVINISME

EEN WOORD, dat eerst in de nieuwere tijd in de Franse taal werd ingevoerd en waarmee gedrag en gevoelens worden aangeduid van hen, die met grenzeloze bewondering tegen hun eigen vaderland opkijken en daarbuiten niets goeds kunnen vinden, althans niet willen erkennen, dat elders iets beters kan bestaan dan hun eigen land.

Het woord is afgeleid van een oude *grenadier*, genaamd *Chauvin*, die steeds optrad in de vlugschriften, tekeningen etc. waarmee men na Napoleons terugkeer van Elba stemming voor hem zocht te maken.

Het woord kwam in zwang door Scribe's toneelstuk *Le Soldat laboureur*, waarvan de hoofdpersoon Chauvin heet, of volgens anderen door de gebroeders Théodore en Hippolyte Cognard in het blijspel *La Cocarde tricolore* dat 19 maart 1831 de première beleefde in het *Théâtre des Folies Dramatiques* in Parijs. Daarin toch komt een soldaat voor met de naam Chauvin, die enige coupletten zingt met het refrein:

J' suis Français, j' suis Chauvin, J' tape sur le Bédouin.

Na die tijd heeft het woord *chauvinisme* in bovengemelde betekenis burgerrecht verkregen.

Ja, het is zelfs nog verder uitgebreid door er elke partijkeuze mee aan te duiden, die *niet* op goede gronden en *wel* op een dweepziek gevoel berustte.

OPDAT DE KINDEREN LEVEN

Een kachel zonder kolen,
een tafel zonder brood,
schoenen zonder zolen,
een Vrijdag zonder Jood,
dát, zeg jij, zijn dingen
die kunnen niet bestaan.
Maar wát hebben de Duitsers
hier in ons land gedaan?
De kleren, de kolen,
de schoenen, het brood,
gestolen, gestolen,
de joden gedood.
De huizen, de bomen,
de grond waarop je liep,
je woorden, je dromen,
het bed waarin je sliep.
Ze hebben het genomen,
op straat en in 't geniep,
ze hebben het genomen,
allemaal genomen,
maar één ding, één ding niet.

Dat was die stem van binnen,
die nee zei, al die tijd.
Dat nee heeft ons doen winnen,
dat nee heeft ons bevrijd.
Zeg ja tegen de vlaggen,
ja tegen de muziek,
maar 't nee van die vijf jaren,
dát nee, vergeet het niet.

Mies Bouhuys, 5 mei 1955

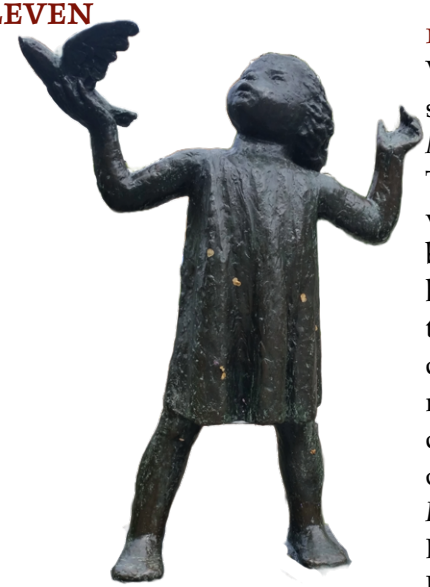

RUTH, de dochter van Ter wier nagelaten boeken van o.m. Vercors, Vasalis en De Vries aanleiding werden voor het eerste hoofdstuk, citeerde op een herdenking van haar *Middelbare Meisjesschool* dit gedicht uit haar moeders boekenkast.
Tijdens W.O. II had de *Sicherheitsdienst* en *-Polizei* het gebouw gevorderd. Alleen de straatnaam al - *Euterpe* - maakte na de oorlog bij de overlevenden huiveringwekkende herinneringen wakker. De voormalige fietsenkelder was door de SD omgebouwd tot een cellencomplex en martelkamer. Talloze Joodse Amsterdammers en verzetsstrijders zijn hier vastgehouden en zwaar mishandeld tijdens verhoren. – In diezelfde Euterpestraat als de Sipo-SD woonden ook onderduikers en verzetsmensen en op een zolder werden op een stencilmachine *De Waarheid, Het Parool* en *De Vrije Katheder* uitgedraaid.
In 1968 werd de MMS de *Gerrit van der Veenschool*.
Bij het afscheid van Ter heeft haar oudste zoon het gedicht wederom voorgedragen: *Opdat de kinderen leven*.

Het bronzen beeld, gewijd aan Maria Montessori, is van Gerarda Rueter en staat op het nabij gelegen schoolplein van de *Eerste openbare lagere Montessorischool* uit 1927. De openbare MMS is in 1929 gebouwd.

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

Vrijdag 3 Juli 1931

De Banier

Staatkundig Gereformeerd Dagblad

Het nieuwe nationalisme een .... religie.

Mussolini de... god van een groot geloof!

In Eltheto schrijft de heer W. A. Visser 't Hooft over het nieuwe nationalisme in West-Europa. Hij citeert daarbij uit fascistische en nationalistische bladen enkele frappante dingen uit de kampen van de machtscultuur, die wij hieronder gedeeltelijk doorgeven.

Uit een fascistisch tijdschrift haalt hij dit citaat: „Wij wenschen een Europa, fascistisch van geest, zich verzettend tegen de democratie, tegen het scepticisme, tegen de vreesachtigheid. Wij wenschen 'n strijdend Europa, dat geen tijd verloren laat gaan, dat trotsch is en sterk. Wij wenschen de decadentie van de oude wereld tot stilstand te brengen." In nationaal-socialistische bladen wordt verkondigd, dat het verwaterde en bloedelooze liberalisme", dat door zijn relationisme de diepste zielekrachten fnuikt, verdrongen zal worden door het geloof in de door God gewilde groep, die natie heet: Charles Maurras spreekt gaarne van de „Godin van Frankrijk". In een fascistisch tijdschrift is te lezen: „Wanneer wij Mussolini onzen god noemen, drukken wij de gemoedsstemming uit van ontelbaar velen en vooral van de jongeren. Voor hen is hij de god van een groot geloof met martelaren en helden, dat de eenige oase is in de wereld, verzonken in materialisme". In het nationaal-socialisme wordt de vereering aangewakkerd voor de „geheimzinnige macht van het Duitsche bloed."; „alle gedachten komen voort uit 't rhythme van het bloed, dat is het hart van het volk, uit het onbewuste, het magische."

Een nieuwe religie.

Zoo verschijnt (naar de schrijver concludeert) het nationalisme als een nieuwe religie. „Zijn pathos en enthousiasme wijzen op echte devotie. De kenmerken, die **Rudolf Otto** teekenend noemde voor alle religie, de gevoelens van ontzag voor het heilige, liggen er voor het grijpen. De aanbidding van de natie met daaruit voortvloeiend: de vereering voor de vlag, voor den grooten nationalen leider, voor het volkslied trekt de gevoelens tot zich, die vroeger alleen de kerk kon opwekken"

„Zoo staan we dus tegenover een nieuw geloof. In een tijd, waarin zoovelen geen levensdoel kunnen vinden, behoort het tot de weinige machten, die nog beteekenis weten te geven aan anders zinlooze levens."

Commentaar op deze gruwelijke taal achten wij overbodig. De gezwollen spottende woordpraleri spreekt voor zichzelf.

HET NIEUWE NATIONALISME EEN ... RELIGIE

Mussolini, de god van een groot geloof!

TUSSENPASSAGE:

Toe-eigening als onheilige eenheid

Het eerste hoofdstuk, *Dit nooit weer*, toont hoe religie, literatuur en nationalisme zich in de twintigste eeuw samenbalde tot een onheilige eenheid. Het *fascisme* eigende zich de taal van HET HEILIGE toe. Het *nationaalsocialisme* eigende zich het mystieke toe, en binnen de Roomse traditie zien we in godsdienstig-staatkundig dagblad *De Tijd* (*30-10-1926*) hoe Friedrich Muckermann s.j. *c.s.* het religieuze domein hermetisch afsloten voor alles wat niet in hun eigen dogmatische orde paste. ¶ Wat hier gebeurt, is een beweging die in H.6 terugkeert - maar dan op het niveau van de literatuurkritiek rond Carry van Bruggen en haar broer Jacob. Ook daar zien we hoe een ander niet gelezen wordt, maar gebruikt; hoe een stem niet gehoord wordt, maar overstemd; hoe een leven niet begrepen wordt, maar ingevuld door wie het zich toe-eigent. ¶ De parallellen zijn niet toevallig. *Toe-eigening* is een structuur, geen incident. Zij kan een auteur treffen, een mysticus, een (religieuze) traditie, een natie. En elke keer zien we hoe het vreemde – *het andere* – wordt ingelijfd in een reeds bestaande orde, zodat het niet langer spreekt vanuit zichzelf, maar vanuit degene die het zich toe-eigent. ¶ Daarom hoort dit Roomse voorbeeld hier in H.1: als een waarschuwing en als een voorbereiding. Wat in de politiek en religie gebeurt, gebeurt ook in de literatuur. En wat in de literatuur gebeurt, raakt aan de manier waarop wij elkaar lezen, verstaan en soms - helaas - misvormen. ¶ In H.6 komt deze beweging terug, maar dan in haar meest intieme vorm: de toe-eigening van Carry van Bruggen en Jacob Israël de Haan door hun lezers, critici en bewonderaars. Daar wordt zichtbaar hoe toe-eigening niet alleen een historische dreiging is, maar ook een menselijke neiging – en hoe wij ons daartegen kunnen wapenen. – Zoals Willem Visser 't Hooft hiernaast.

HET ARTIKEL UIT DE BANIER laat zien hoe Visser 't Hooft al vroeg doorhad dat fascisme en nationaalsocialisme zich ontwikkelden tot een quasi-religieuze beweging. De taal uit fascistische en nationaalsocialistische bladen – Mussolini als 'god', de natie als 'Godin', het 'magische bloed' - vertoont precies de kenmerken die Rudolf Otto beschreef als het numineuze: ontzag, huiveren en HET HEILIGE. Maar waar de gevoelige Otto dit begrip gebruikte om het mysterium van religieuze ervaring te duiden, werd het door extreemrechts bot geperverteerd tot een cultus van macht, bloed en leidersverering. De analyse van 1931 is vandaag opnieuw relevant: ook nu vertoont extreemrechts een religieus geladen symboliek en een sacralisering van natie, identiteit en leider die een interne bedreiging vormt voor de democratische rechtsorde. ¶ Rudolf Otto beschreef in DAS HEILIGE het religieuze als het *mysterium tremendum et fascinans*. In 1931 werd dit vocabulaire door fascisten en nationaalsocialisten gekaapt. Het 'heilige' werd niet langer verbonden met GOD, maar met ras, bloed en staat. ¶ Otto, die gruwde van het nationaalsocialisme, zag hoe zijn begrippen werden ingezet om een pseudo-religieuze totalitaire ideologie te legitimeren. De protestant Visser 't Hooft herkent dit misbruik en noemt de taal 'gruwelijk': een religieuze vorm die de kerk vervangt door de vlag, de leider en het volkslied.

De analyse van 1931 is geen curiositeit. Ze beschrijft een mechanisme dat in de 21e eeuw opnieuw zichtbaar wordt. Extreemrechtse bewegingen presenteren nationale identiteit, etniciteit of 'cultuur' als *heilige kern* die moet worden beschermd en de natie wordt een moreel absolutum. ¶ Ook nu zien we retoriek waarin leiders worden voorgesteld als redders, 'laatste hoop', of dragers van een historische missie. De taal is niet rationeel-politiek, maar messianistisch. ¶ Het idee dat een volk een *essentie, ziel* of *lot* heeft - soms verhuld, soms openlijk - echoot de nationaalsocialistische mythe van het *magische bloed*. ¶ Zoals in 1931, komt de dreiging niet van buitenaf maar van binnenuit: normalisering van haatretoriek, de legitimatie van instituties, verheffing van 'volkswil' boven rechtsstaat, cultische groepsvorming rond symbolen en leiders. Dit zijn exact de elementen die Visser 't Hooft herkende als *religieuze substituten die zin geven aan 'anders zinloze levens'* - maar die in werkelijkheid leiden tot uitsluiting, radicalisering en autoritarisme. ¶ TOE-EIGENING BEGINT NOOIT LUID. Zij begint als een verschuiving in de blik: een ander wordt niet meer gezien zoals hij is, maar zoals hij nodig is voor het verhaal van degene die kijkt. In de literatuurkritiek rond Carry van Bruggen en Jacob Israël de Haan - bij J. Meijer, Augusta Jacobs e.a. - zien we hoe subtiel dat proces kan zijn. Een auteur wordt dan niet gelezen, maar gebruikt. Een leven wordt dan niet begrepen, maar ingevuld. Een stem wordt dan niet gehoord, maar overstemd.

Wat Visser 't Hooft in 1931 beschrijft, is de gevaarlijkste gradatie van toe-eigening: niet meer het annexeren van EEN PERSOON, maar het annexeren van HET HEILIGE.

Fascisme en nationaalsocialisme eigenden zich de taal toe waarmee mensen hun diepste ervaringen benoemen - ontzag, huiver, devotie - en maakten die dienstbaar aan zichzelf. Het innerlijk van de mens werd misbruikt én gekoloniseerd.

Rudolf Otto beschreef het *numineuze* als een *ervaring* dat zich alleen aarzelend en aandachtig laat benaderen. Fascisme draait dit om. Het maakt van het *numineuze* een *retorisch werktuig*. Toe-eigening in haar hoogste graad is geen ideeëndiefstal, het is stelen van een ervaring. Niet het vervormen van een tekst, maar het revormen van een ziel. Daarom is de analyse uit 1931 vandaag zo urgent. Wie zich HET HEILIGE toe-eigent, eigent zich uiteindelijk DE MENS toe. Dat is de kern van elke totalitaire verleiding, van collectieve vervoering waar Carry en Jacob de Haan voor streden en waarschuwden.

Toe-eigening als interne dreiging is de meest indringende vorm van gevaar. Geen vijand die buiten staat, maar de vijand die in de taal kruipt, in de symbolen, in de ritmes van het denken. Extreemrechts vandaag - in zijn verhulde en onverhulde varianten - herhaalt dit mechanisme. Niet door dezelfde woorden te gebruiken, maar door dezelfde structuur van sacralisering. Identiteit wordt een heilig *domein*, de leider een laatste *hoop*, het volk een mythische *eenheid*, de democratische rechtsorde een hinderlijke formaliteit die de 'ware wil' van het volk zou blokkeren. Het innerlijk van de ander wordt tot grondstof voor een eigen ik. Maar hier gebeurt het projectmatig op collectieve schaal. De toe-eigening wordt een politiek ritueel.

FENOMENOLOGISCH is toe-eigening altijd een verstoring van de relationele ruimte. Zij ontneemt de ander zijn eigen horizon van betekenis en plaatst hem in de horizon van degene die interpreteert. In de literatuur is dat al schadelijk; in de politiek wordt het verwoestend. ¶ Wanneer een beweging het innerlijk van mensen vult met heilige taal die niet heilig is, wanneer zij ontzag en devotie kanaliseert naar symbolen die geen transcendentie dragen, dan ontstaat een *leegte* die zich voordoet als *vervulling*. Dat is de gevaarlijkste vorm van misleiding: de mens denkt dat hij zin vindt, terwijl hij in werkelijkheid zijn vermogen tot zin verliest. ¶ Toe-eigening in haar hoogste graad is niet het stelen van een idee, maar het stelen van een ervaring.

DUITSCHE LETTEREN

OVER RUDOLF OTTO, JAKOB BÖHME, FRANZ VON BAADER EN HEINRICH SEUSE.

door

FRIEDRICH MUCKERMANN S. J.

Reeds hebben we er op gewezen, hoe de belangstelling voor mystieke geschriften in Duitschland is toegenomen. Eenige voorbeelden mogen het volgende verduidelijken.

Bekend is het succes, dat Rudolf Otto alom met zijn boek over het Heilige heeft gehad. De groote gave van den schrijver, om, zoo te zeggen, een geheel nieuw klavierbord te scheppen, waarop het geheimzinnige in alle toonhoogten en klankkleuren met vernieuwden toover tot het menschelijk gemoed spreekt, heeft veel tot dit succes mogen bijdragen. Ongetwijfeld heeft het ernstig onderzoek, in het bijzonder de geniale arbeid van P. Schmidt S. V. D. (schrijver van Anthropos) aan de wetenschappelijk bedoelde opstellingen van Rudolf Otto den grondslag weggenomen. Nu legt de reeds beroemd geworden schrijver ons een nieuw boek voor: „West-Oestliche Mystik". Daarin wordt de Duitscher Ekkehard naast den Indiër Sankara gesteld en de overeenkomsten en verschillen tusschen deze beiden beredeneerd. Om zulk een werk te kunnen beoordeelen, moet men de Indische mystiek in bijzonderheden kennen. Een kenner, op wien ik mij in dit geval moet verlaten (zijn uitvoerige kritiek zal elders verschijnen) betoogt daarin, dat Rudolf Otto zelf helaas geen mysticus, en daarom nauwelijks in staat is, alle wederwaardigheden haar recht te laten wedervaren, die men toch op de een of andere wijze zelf moet hebben ondervonden. Verder gaat hij er niet mee accoord, dat het begrip mystiek, zooals het voor een wetenschappelijk boek beslist vereischt is, zoozeer in het onbepaalde blijft en veel te breed wordt aangevat. Fichte, Schopenhauer, Schleiermacher, Kant, Fries, Luther enz. kunnen niet als mystici worden beschouwd. Ook kunnen wij niet inzien, wat Otto met zijn indeeling in ziels- en Godsmystiek wil; integendeel van aan de oude gebruikswijze van zuiver menschelijke, goddelijke en demonische mystiek vast te houden. In het bijzonder heeft de schrijver echter het fundamenteele verschil tusschen Christelijke en Indische mystiek niet gezien, omdat de Christen van den eenen, maar toch drie-persoonlijken God als grondslag uitgaat, terwijl bij de Indiërs in het beste geval slechts van een één-persoonlijken God gesproken kan worden. Terwijl dus twee mystici hetzelfde zeggen, kan het toch iets heel verschillends beteekenen. Daarbij mag echter niet ontkend worden, dat Otto wel blijk geeft, een onderzoeker te zijn en hij eerlijk heeft gewor-

Met innige vreugde begroeten wij de door Nikolaus Heller in een prachtig, met oude houtsneden verlucht boekdeel uitgegeven „Deutschen Schriften" van den geliefden mysticus Heinrich Seuse. Een beter volksboek kon ons in dezen tijd niet worden gegeven. Men leze slechts een paar hoofdstukken in dit schoonste en diepzinnigste van alle Seuse-boeken, n.l. in het boekje der eeuwige wijsheid, en men zal het aanstonds voelen hoe oneindig superieur, hoe helder, krachtig en troostrijk de katholieke mystiek in al haar duisterheden is. Zij beteekent voor ons bij Seuse des te meer, wijl haar wijze van uitdrukking bij dezen dichter ten nauwste met den geest der Duitsche taal verbonden is, want: „Seuse is een dichterziel. Hij ziet de wonderen der wereld en de wonderen van de ziel met de oogen van een dichter en weet haar heerlijkheden met de innemende bekoorlijkheid van zijn taal, met den muzikalen klank van zijn zeggingswijze weer te geven. Het blijft zijn roem, de lyricus onder de Duitsche mystici, de minnezanger in proza, de laatste hoogduitsche dichter in de middeleeuwen te zijn.... Door den zinnelijken gloed in de uitdrukking zijner gedachten en in de wedergave van zijn diepste ontroeringen zal Seuse voor altijd een aesthetisch-imposant vertegenwoordiger der mystieke denkwijze blijven. Zijn werken beteekenen een hoogtepunt van het Duitsche proza in de middeleeuwen. Hem komt een ereplaats in de Duitsch-nationale literatuur toe."

De rode draad van deze wat eclectisch gecomponeerde uitgave is hoe toe-eigening - van mystiek, taal, menselijke identiteit - plaatsvindt op uiteenlopende terreinen: in de Romeinse sacralisering van Zeus, in de nationale mythologie van de jaren twintig en dertig, in de filosofische verleiding door Heidegger, in de literaire spiegelgevechten rond Carry van Bruggen en Jacob Israël de Haan.

Wat in al deze voorbeelden opvalt, is niet zozeer de historische context, maar de structuur: *de neiging om de ander te gebruiken als drager van de eigen betekenis.*

De neiging om datgene te verheffen wat men zelf nodig heeft. De neiging om datgene te heiligen wat men in zijn kwetsbaarheid niet kan verdragen. Toe-eigening is niet louter een oorlogsmisdaad. Het is een menselijke neiging die we moeten onderkennen. Het gaat om hen die niet verheven, maar beschermd willen worden: Edmund Husserl, die zijn eigen archief niet meer kon redden. Zijn vrouw Malvine, die in stilte moest overleven. Rudolf Otto, die zag hoe zijn eigen begrippen werden misbruikt. Carry van Bruggen, die weerspiegeld werd in de verhalen van tijdgenoten. Jacob, die zijn eigen leven verloren zag in de spiegel van liefde en haat.

Het geldt voor de kwetsbaren, de gevoeligen. Voor het niet-toe-eigenbare. Voor het bewustzijn dat zich niet laat koloniseren door mythe, macht, identiteit of traditie. Voor de taal die niet heiligt, maar beschrijft. Voor de mystiek die geen bezit wordt, maar open ruimte blijft waar het licht vrij spel heeft.

Dit 'nooit meer' is daarom geen historische uitspraak, maar een relationele. Het gaat niet om regimes, maar om houdingen. Niet om ideologie, maar om de manier waarop we elkaar lezen, bekijken, over elkaar nadenken, elkaar gebruiken of beschermen. Het is een keuze voor de ruimte waarin de ander zichzelf kan blijven.

Friedrich Muckermann S.J. (1883-1946) was een jezuïet, publicist en overtuigd antifascist die in 1934 naar Nederland vluchtte. Hij was een bekende figuur binnen het Duitse katholicisme en bleef tot aan zijn dood strijden tegen het nationaalsocialisme. Daarom is zijn tekst uit 1926 zo interessant: hij nog volledig geworteld de R.K. traditie, die hem niet alleen religieus, maar ook cultureel en ethisch vormde. Zijn lofzang op Heinrich Seuse is een *sacraliserende toe-eigening:* Seuse wordt tegelijkertijd rooms-katholiek, æsthetisch, mystiek en Duits-nationaal.[1]

Hij wordt drager van een culturele identiteit die Muckermann omschrijft als *troostend, superieur* en *lichtend*. Dat is een beweging die zichtbaar maakt hoe literatuur, religie en nationalisme kunnen samensmelten in een onheilige eenheid Dat is zijn eigen *paradox*. Antifascist, ja - en dat met moed en risico. Tegelijk drager van een Romeins-nationaal sentiment, dat hem er in zijn vroege werk toe aanzette zich mystiek en taal toe te eigenen. Een klassiek voorbeeld van hoe toe-eigening niet alleen een *totalitaire praktijk* is, maar ook een *subtiele beweging* binnen tradities die zichzelf als *universeel* beschouwen. Het R.K.-universalisme is niet neutraal. Het is een systeem dat het mystieke, het esthetische en het nationale in zich opneemt en daarmee een eigen *heilige orde* creëert. Mystiek wordt niet langer gelezen, maar ingezet – als esthetisch ideaal, als religieuze waarheid, als Duits-nationaal erfgoed.

Dat Muckermann later een moedig antifascist werd, doet niets af aan de structuur die hier al zichtbaar is: de neiging om het sacrale, het literaire en het nationale te versmelten tot een eigen orde. Een (mogelijk onbewuste) daad van toe-eigening legt de overdracht van het religieuze naar het menselijke domein bloot: een 'mooi' gebaar dat beoogt aan de mensheid terug te geven wat zij oorspronkelijk aan HET SACRALE had geschonken.

1 Muckermann noemt Seuse een '*æsthetisch-imposant vertegenwoordiger der mystieke denkwijze*'. In het Duits is *ästhetisch* geen louter *esthetische* categorie, maar een *ethisch-filosofische*. Schoonheid is een vorm van waarheid, en waarheid een vorm van *geestelijke superioriteit*. Door Seuse's taal als *Hoogduits* en *zinnelijk gloeiend* te typeren, verbindt Muckermann esthetiek, ethiek en nationaliteit met elkaar. Dat is een kenmerkende binnen het toenmalige Duitse katholicisme: *'Mystiek wordt niet alleen bewonderd, maar ingelijfd als drager van een superieure filosofentaal'.*

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

ISBN / EAN: 978-90-79133-35-2

www.uitgeverijabraxas.nl	www.james.uitgeverijabraxas.nl
www.babylon.uitgeverijabraxas.nl	www.olivepress.uitgeverijabraxas.nl
www.genade.uitgeverijabraxas.nl	www.religies.uitgeverijabraxas.nl

D. Mok-Kolthoff, redactie
Rudolf Otto: Het kwetsbare leven
van de liberale politicus, filosoof en gevoelsmens in de fin siècle

Een wijze uit het westen,
Beschouwingen over Rudolf Otto en Het heilige

Rudolf Otto
Het heilige – Over het buitensporige van het numineuze
Het mysterie dat fascineert en doet huiveren

I *De deemoed van India en het christendom*
Overeenkomsten en verschillen
II *Religieuze overeenstemming in de godsdienstgeschiedenis*

Mircea Eliade,
Het heilige het profane – Het wezen van religie

https://indd.adobe.com/view/c08e37fe-593b-43e0-a7df-f80827fbcdc4

10-6-26, versie 16-9-26

Zionisme, tussen zegen en vloek?

In deze Verzamelde Werken wordt Carry van Bruggen opnieuw zichtbaar als wat zij altijd is geweest: een van de meest eigenzinnige, scherpzinnige en ontregelende stemmen uit de Nederlandse literatuur.

Haar oeuvre, van vroege schetsen tot filosofische beschouwingen, van intieme romans tot polemische essays, ontvouwt zich hier in zijn volle reikwijdte: *Helder, onverschrokken, en steeds zoekend naar waarheid achter de conventies.*

Deze uitgave brengt al haar werk samen in een zorgvuldig bezorgde, tekstkritische editie, aangevuld met reacties van tijdgenoten, recensies, brieven en recente beschouwingen uit kranten en tijdschriften.
Zo ontstaat naast een literair portret ook een levend gesprek met de tijd waarin zij schreef – en met de onze.

TERTIA KOLTHOFF STREED IN DE OORLOG VOOR WAT THEUN DE VRIES BENOEMDE ALS:

'Opdat de kinderen leven'

Ruim tachtig jaar later, na het einde van de 'periode-Rutte', sprak de verantwoordelijke ambtsopvolger voor het eerst de volle omvang van de misstanden in de jeugdbescherming en gesloten jeugdzorg uit. Zij doorbrak de bestuurlijke ontkenning en erkende dat het systeem jongeren schade had toegebracht. – Elf maanden droeg zij verantwoordelijkheid voor een keten die al jaren op omvallen stond in een cultuur waarin repressie het vaak won van nabijheid. Zij zat in een kabinet dat haar niet steunde. – Toch bracht zij iets wat jarenlang ontbrak: bestuurlijke eerlijkheid. Zij sprak uit wat eerder werd verzwegen. Zij erkende het verdriet van ouders en het trauma van jongeren. Zij gaf woorden aan wat velen al wisten maar niemand durfde te zeggen. Het credo *'Opdat de kinderen leven'* kreeg daarmee een nieuwe, pijnlijke actualiteit.

Want na alles wat er is gebeurd,

klinkt onvermijdelijk de belofte die daarop volgt:

Dat nooit weer!

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

Opdat de kinderen leven

Onze welvaart stelt zich op als huistiran,
eist haar tol en noemt 't vooruitgangsstreven.
De jeugd betaalt voor wat zij nooit begon,
en zoekt zuchtend toekomst in 't wankel leven.

Des Aardes adem stokt onder hun bestaan,
kreunend klagend van wat wij onverschillig vergen.
Wat zal er onze kinderen nog te wachten staan,
als wíj zelfs hún toekomstbron blijven tergen?

Welvaren én *welwezen* - gevaren worden nu gewikt,
zorgelijke zorgen zullen worden gewogen
in begrotingklucht - de tucht die *zachte zorg* verstikt.
Hun toekomst is geboren ver vóórdat zij bewogen.

Pedagogiek in een ontwrichte leefwereld

Speciale uitgave als beleefd schotschrift
niet zozeer als vermaak - alsjeblieft wel ter lering

©

U.M. ABRAXAS|*Zuider-Amstel*

ADOBE *Publish Online*

https://indd.adobe.com/view/fc77940e-e5cb-473f-9992-b4976a962e3e

№ 5² Pedagogiek in een ontwrichte leefwereld

Speciale uitgave als beleefd schotschrift

Te vroeg voor 'Dat nooit weer'
Te laat voor herstel van het systeem
Op het randje van ten hele gedwaald
Het gevolg van niet ten halve gekeerd

PEDAGOGIEK IN EEN ONTWRICHTE LEEFWERELD; *Opdat de kinderen leven*

1e versie juli 2026 ISBN 9789079133369

2e versie augustus 2026

3e vermeerderde versie september 2026

FENOMENOLOGISCHE PSYCHOLOGIE & PEDAGOGIEK

1e druk 2023 ISBN 9789079133260

2e herziene en vermeerderde druk 2025

3e editie = deel VII in dit E-boek 2026 met 6 verwante publicaties ISBN 9789079133352

info@uitgeverijabraxas.nl

www.uitgeverijabraxas.nl

EINDREDACTIE Daniël Mok-Kolthoff *c.s.*

COPYRIGHT © 2023/2026 *by* Uitgeverij Abraxas|*Zuider-Amstelboeken*, Amsterdam

versie 16 september 2026

FENOMENOLOGISCHE PSYCHOLOGIE EN PEDAGOGIEK

Pedagogische communicatie & Jeugdige ontwikkelingsfasen

Damiaan Denys, Viktor Frankl, Edmund Husserl, William James, Martinus Langeveld, Jan Ligthart, Johan Linschoten, Henri Rümke
en het fenomenologisch humanisme.

FENOMENOLOGISCH ARCHIEF
Zuider-Amstel 2026

DEZE INGELASTE UITGAVE ontleent zijn urgentie aan de wankelende grondslag van de *organisatiestructuur van jeugdzorg*. De complete uitgave van ISBN 9789079133352 beslaat 391 pagina's en bevat zeven delen die los van elkaar kunnen worden gelezen maar gezamenlijk een beeld geven van diepere lagen onder de politieke besluitvorming die de meest kwetsbare jongeren zo genadeloos kan treffen.
Hoofdstuk 1 opent met *De droom* van Vercors dat tijdens de *catastrofe* in 1943 clandestien werd verspreid. Deze, met het 'volle verstand' en met voorbedachte rade uitgevoerde, exercitie is de onuitwisbare zwartste bladzijde uit de geschiedenis van de mensheid en met niets te vergelijken.
We zijn inmiddels een *quartes pars ævum* verder.
De laatste waarheid van de getuigenissen van de overlevenden heeft Theun de Vries, *zonder moeite*, samengevat in die krachtige woorden: *Dat nooit weer!* Gevolgd door *Opdat de kinderen leven!*
De literaire nalatenschap van Tertia Kolthoff en met name *De Droom* hebben tot deze uitgave geleid. Tegenover haar kinderen verzuchtte zij *Godzijdank heeft mijn vader dit niet hoeven meemaken*.
De hoop van *dát nooit weer is vervlogen*. Gelukkig hoeft zij deze barre tijden niet meer mee te maken.

Amein

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

№ 1 De boekenkast
№ 2 Dieptedenkers
№ 3 Humanitaire religie
№ 4 Typografie
№ 5 Fenomenologische psychologie & pedagogiek
№ 5² Pedagogiek in een ontwrichte leefwereld
№ 6 Religieuze filosofie
№ 7 Carry van Bruggen, Dieptedenker pur sang

◊

INHOUD VAN ARCHIEF № 5²

Pedagogiek in een ontwrichte leefwereld

I. De wereld *waarin kinderen verschijnen*
II. De te vroege wereld, *rijping onder druk*
III. De digitale versnelling, *TikTok als pedagogische actor*
IV. De verleiding van criminaliteit, *kinderen als doelwit*
V. Pedagogische ondergrond: *uit zicht, ondermijnd, versnipperd*
VI. De fenomenologische kern, *kinderen verliezen hun wereld*
VII. Investeren in de jeugd ❧ *investeren in de toekomst*
VIII. De wereld *is haar proportionaliteitsgrens voorbij*

**'WIJ STAAN TESAAM VOOR HET GERICHT,
VOOR GOED OF KWAAD TE KIEZEN,
EEN VOLK DAT VOOR TIRANNEN ZWICHT,
ZAL MEER DAN LIJF EN GOED VERLIEZEN,
DAN DOOFT HET LICHT.'**

**WE HADDEN TOCH AFGESPROKEN:
'DIT NOOIT WEER!'**

Inleiding 5
Pedagogiek in een ontwrichte leefwereld 6
Politiek, een woord dat we hebben laten verkleuren 12
Politikós betekent ten dienste van de burger 14
Henri Bontenbal, schatplichtig aan Marga Klompé 16
PPR, het morele kompas van fusiepartij *GroenLinks* 17
Jacques Wallage: *Drijfzand door politieke regelzucht* 17
Justitie en veiligheid = *Rechtvaardigheid en Bescherming!* 20
Dankzij Jason Michael Bhugwandass 21
Een verantwoordelijke levenshouding 23
De toestand in de wereld in de loop van de 20e eeuw 24
Reflectie 26
Democratische principes 28
Menselijke maat in een ontmenselijkende tijd 30
Opdat de kinderen leven, geen slogan, *een morele noodzaak* 32
'Wanneer de sterrenhemel verdwijnt in het kunstlicht' 35
Welvaren én welwezen – pedagogische ontwrichting
Bill Gates, *De nieuwe pedagogische horizon* 38
Mies Bouhuys, *Geuzenlied voor kinderen* 40
Marga Minco, *De mannen* 42
Geschiedschrijving is mensenwerk 44
De krêft fan Bach 45
Jac. van Hattum, *In memoriam Saar Mok* (1947) 46
Leo Mok, *Oudejaarsavond 1935* 47
Maurits Mok, *In Memoriam Sororis* (1950)
'In herinnering aan mijn gestorven zuster' (Saartje Mok) 52
J. van Hattum, *Saar Mok* (1948) 'Voor Maurits Mok'
Wat deed ik, om jou te laten leven? 61
Rekening en verantwoording, juni 1965 64
Jeugd & samenhang 68
Excuses *(en alsjeblieft, zoiets als dít nooit weer!)* 77
Index 80

©

De uitgangspunten van verstandig opvoeden, zoals Jan Ligthart ze formuleerde, zijn in essentie tijdloos.
Zelfopvoeding van de volwassene, het bieden van ruimte binnen duidelijke grenzen, het erkennen van de ieders eigen aard en het belang van aandachtsvolle nabijheid vormen het pedagogisch fundament dat, immer meedeinend op het tijdsgewricht, vóór en na hem is bevestigd. Deze principes zijn blijvend. Wat verandert is de *leefwereld* waarin het kind opgroeit. De snelheid, intensiteit en complexiteit van hedendaagse maatschappelijke en technologische ontwikkelingen overstijgen de pedagogische context waarin Ligthart en zijn tijdgenoten werkten.
Kinderen worden geconfronteerd met digitale prikkels en communicatiemiddelen op een leeftijd waarop hun neurobiologische ontwikkeling nog niet synchroon loopt met de cognitieve en sociale eisen die deze technologieën stellen.
De hersenontwikkeling verloopt *gefaseerd*, met perioden van *vooruitgang* en *terugval*. De digitale omgeving genereert *een constante stroom van informatie, sociale druk en verleiding*. Apps, sociale media en communicatietechnologieën functioneren als een *parallelle leefwereld* die zich onttrekt aan traditioneel ouderlijk toezicht.
Waar films als *The Lion King* spelenderwijs bijdragen aan verbeelding en narratief begrip, kunnen *ongefilterde* digitale platforms kinderen confronteren met risico's waarvoor zij nog geen *handelingsrepertoire* hebben.
Het lokken van jonge slachtoffers door criminele netwerken is meedogenloos en de mentale schade desastreus. Deze kanalen maken werving, beïnvloeding en normalisering van risicogedrag eenvoudiger en onzichtbaarder.
De pedagogische infrastructuur van school en jeugdzorg, kan deze versnelling nauwelijks bijbenen. Dit is geen nieuws: opvoeders hebben ook hun tijd nodig. Maar de schaal en snelheid van de huidige risico's zijn historisch ongekend. De gevaren manifesteren zich niet alleen fysiek, maar ook sociaal, psychologisch en ecologisch.
Een vergelijkbare dynamiek is zichtbaar in de omgang met maatschappelijke problemen. Woorden, waarschuwingen en beleidsdocumenten hebben beperkte impact zolang de gevolgen nog niet persoonlijk merkbaar zijn. Regionale systemen staan onder druk en nationale interventie wordt mogelijk noodzakelijk. De patronen bevestigen de observatie dat *meer van hetzelfde* niet meer werkt. Dat

bezuinigingen op preventie zich later wreken, dat armoede en achterstand duurder zijn dan een sociale infrastructuur en buffer is tegen ontsporing.
De huidige complexiteit vraagt om een herijking van pedagogische uitgangspunten. – Toegepast op opvoeding betekent dit dat *normatieve* instructies onvoldoende zijn. Kinderen hebben langdurige, stabiele *nabijheid* nodig: volwassenen die naast hen staan, niet boven hen. Pedagogische verantwoordelijkheid strekt zich uit over een langere periode dan traditioneel werd aangenomen. Achttien jaar is in veel gevallen te kort; een horizon van vierentwintig jaar sluit beter aan bij de werkelijke ontwikkeling van identiteit, moreel besef en sociale weerbaarheid.
In deze context behoudt Jan Ligtharts gedachtegoed zijn waarde. Wel moet het worden aangevuld met een scherp bewustzijn van de hedendaagse risico's en de noodzaak van duurzame, relationele betrokkenheid. Pedagogiek is geen set regels, maar een voortdurende aanwezigheid in een wereld die sneller verandert dan ooit tevoren.

De leidse pedagoog en onderwijsvernieuwer Rommert Casimir noemde de oudere Ligthart zijn 'mentor'. In zijn artikelen en lezingen kwam Ligtharts naam vaak voorbij; in 1947 heeft hij het gedachtegoed van Ligthart samengevat in vijf stellingen:

I – Pedagogiek vraagt van de opvoeder dat deze zichzelf opvoedt. De opvoeding van kinderen begint bij volwassenen die van hun fouten moeten leren.

II – Laat het kind vrij *binnen de afspraken waar jongeren én opvoeders zich aan moeten houden.* Biedt het kind – binnen de veilige grenzen die passen bij de ontwikkelingsfase – alle gelegenheid tot beweging, spelen, zelfstandig onderzoek, het stellen van vragen én tot het ervaren (met vallen en opstaan) of het iets al of niet kan. *Er is gezag en orde. Heldere zinvolle regels en handhaving daarvan.*

III – *Ieder kind, iedere leerling is een individu met eigen geaardheid en behoeften.*

IV – *Binnen de ruimte van algemene regels moet iedereen zichzelf kunnen zijn.*

V – Aan de opvoeder gericht: *Heb lief en geef u!*

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

I. DE WERELD WAARIN KINDEREN VERSCHIJNEN

Kinderen verschijnen vandaag in een wereld die hen eerder ziet dan dat zij zichzelf kunnen zien. Niet omdat zij te vroeg zijn, maar omdat de wereld te snel is geworden. De klassieke pedagogische tijd – de tijd van rijping, van geleidelijke blootstelling, van nabijheid – is vervangen door een digitale tijd die geen onderscheid kent tussen volwassen en onvolwassen bewustzijn. De wereld komt niet meer via ouders, school, buurt of rituelen binnen, maar via een scherm dat geen pedagogische filter heeft.

De fenomenologische vraag is dan niet: *Wat zien kinderen?*

Maar: *Wat doet het met een kind om gezien te worden door een wereld die geen maat kent?*

II. DE TE VROEGE WERELD, *rijping onder druk*

In de ontwikkelingspsychologie is rijping geen luxe, maar een noodzakelijke voorwaarde voor het vormen van karakter (Rümke), het ontwikkelen van vertrouwen, het ontstaan van het numineuze gevoel (Heschel), het ontwaken van het zelf (James) en het verschijnen van de persoon (Langeveld).

Wanneer kinderen te vroeg worden blootgesteld aan seksualiteit, geweld, manipulatie, verleiding, groepsdruk, ideologische beïnvloeding en criminele circuits dan ontstaat een *fenomenologische breuk*: de wereld komt binnen vóórdat het kind een binnenwereld heeft die haar kan ontvangen. – Dit is geen moralistische constatering, maar een psychopathologische: Een psyche die te vroeg wordt belast, ontwikkelt compensaties die later als stoornissen worden benoemd.

III. DE DIGITALE VERSNELLING, *TikTok als pedagogische actor*

TikTok is geen platform. *TikTok* is een pedagogische actor zonder pedagogische verantwoordelijkheid. Het algoritme kent geen leeftijd, kent geen rijping, kent geen context, kent geen grenzen, kent geen schaamte en kent geen bescherming. Het kent alleen aandacht. Aandacht is voor een kind een wezenlijke levensbehoefte: *Aandacht is de manier waarop een kind zichzelf leert kennen*. Wanneer aandacht wordt gestuurd door snelheid, sensatie, verleiding, imitatie, groepsnormen en criminele rolmodellen dan wordt de binnenwereld van het kind gekoloniseerd door een buitenwereld die geen maat kent. – Dit is geen cultuurkritiek, maar een *fenomenologische diagnose*: De leefwereld van het kind wordt *geformatteerd* door een systeem dat geen pedagogische intentie heeft, *überhaupt geen enkele eigen intentie heeft.*

IV. DE VERLEIDING VAN CRIMINALITEIT, *kinderen als doelwit*

De internationale berichtgeving laat het dagelijks zien: *Kinderen worden niet alleen beïnvloed, maar gericht gerekruteerd.* Waarom kinderen? Omdat zij juridisch nog ontoerekeningsvatbaar zijn, omdat zij psychologisch nog vormbaar zijn, omdat zij sociaal nog zoekend zijn, omdat zij digitaal bereikbaar zijn, omdat zij economisch bruikbaar zijn én omdat zij *pedagogisch onbeschermd* zijn. – De onderwereld heeft ontdekt wat de bovenwereld kennelijkal te vaak vergeten is: Kinderen zijn beïnvloedbaar omdat zij nog niet af zijn. Niet omdat zij zwak zijn, maar omdat zij open zijn. Openheid is de essentie van jeugd – maar in een wereld zonder pedagogische infrastructuur wordt openheid een risico.

V. DE PEDAGOGISCHE ONDERLAAG: *verdwenen, uitgehold, versnipperd*

De pedagogische infrastructuur die kinderen moest dragen – buurthuizen, jongerenwerk, maatschappelijk werk, jeugdzorg, school – is in veertig jaar tijd *afgebroken* (Lubbers), *vermarkt* (Paars), *verkokerd* (Balkenende), *gedecentraliseerd* (Rutte). En… *Versnipperd* (355 gemeenten), *geprivatiseerd* (3500 aanbieders), *bureaucratisch verstikt* (40% papierwerk) en *financieel uitgehold* (structureel tekort € 1-1,6 miljard).

HET RESULTAAT

Een systeem dat niet meer *pedagogisch* is, maar *administratief*.
Een systeem dat niet meer *relationeel* is, maar *procedureel*.
Een systeem dat niet meer *beschermt*, maar *doorverwijst*.
Een systeem dat niet meer *draagt*, maar *verdeelt*.

©

VI. DE FENOMENOLOGISCHE KERN, *kinderen verliezen hun wereld*

Fenomenologie leert dat een mens verschijnt in een wereld die hem draagt. Wanneer die wereld te snel is, te luid is, te groot is, te vroeg is, te hard en te gefragmenteerd is dan verschijnt het kind niet meer als persoon *(subject)*, maar als voorwerp *(object)* van invloeden.
De fenomenologische psychiatrie (Jaspers, Denys) noemt dit een *ontregeling van de existentie*: De wereld wordt niet meer ervaren als leefbaar, maar als bedreigend. De pedagogiek (Langeveld) noemt dit een verlies van bedding: *Het kind heeft geen grond onder de voeten*. De religieuze fenomenologie (Heschel) noemt dit een verlies van het numineuze: *Het kind verliest de ervaring dat de wereld betekenisvol is.* Carry van Bruggen zou zeggen: *Het kind verliest de wereld waarin het mens kan worden*.

VII. INVESTEREN IN DE JEUGD ❧ INVESTEREN IN DE TOEKOMST

Investeren in jeugd is geen beleidskeuze. Het is een voorwaarde voor het voortbestaan van een *humane samenleving*. Investeren betekent hier: Tijd, nabijheid, aandacht, ritme, bescherming, grenzen, betekenis, pedagogische infrastructuur, fenomenologische gevoeligheid, relationele continuïteit, culturele bedding, psychologische rijping en existentiële ruimte. Een samenleving die dit niet biedt, produceert geen burgers, maar overlevers. *En overleven is alleen zinvol wanneer het bestaan betekenis heeft* (Frankl).
Daarom is investeren in jeugd investeren in toekomst – niet omdat kinderen later volwassenen worden, maar omdat de toekomst alleen kan bestaan wanneer kinderen vandaag een wereld hebben waarin zij kunnen verschijnen.

VIII. DE WERELD MOET WEER MAAT KRIJGEN

De wereld is te snel geworden voor kinderen. Daarom moet de wereld niet worden vertraagd, maar opnieuw worden gemeten. Pedagogisch. Fenomenologisch. Relationeel. Existentieel. Niet om kinderen klein te houden, maar om hen groot te laten worden.
Niet om hen te beschermen tegen de wereld, maar om hen een wereld

te geven die hen kan dragen. Niet om nostalgisch te zijn, maar om realistisch te zijn – zoals Carry van Bruggen realistisch was, en zoals de fenomenologen realistisch zijn: De mens heeft een wereld nodig om mens te kunnen zijn. En kinderen hebben die wereld het meest nodig.

WILLEM DREES EN MARGA KLOMPÉ ARCHITECTEN VAN DE VERZORGINGSSTAAT

1950-1970 – DE WEDEROPBOUW

De naoorlogse verzorgingsstaat werd gebouwd op een eenvoudig inzicht: *bestaanszekerheid is geen kostenpost, maar een voorwaarde voor een stabiele samenleving.* – Drees legde de basis met de *Noodwet Ouderdomsvoorziening* en later de AOW. Klompé bouwde verder met de *Algemene Bijstandswet* en een breed stelsel van maatschappelijke zorg. Zij was een krachtige pleitbezorger van sociale infrastructuur, maatschappelijke zorg, buurthuizen, jongerenwerk en maatschappelijke participatie. Klompé en Drees waren de grondleggers van de moderne verzorgingsstaat.
Klompé was een uitstekende politieke onderhandelaar. Zij wist dat de VVD in de jaren '50 en '60 vooral gevoelig was voor economische argumenten. In de debatten over de *Bijstandswet* wees zij op koopkrachtversterking voor de laagste inkomens, stabiliteit van de binnenlandse markt, voorspelbare consumptie en het voorkomen van armoede die ondernemers schaadt. Historici, waaronder Piet de Rooy en James Kennedy, beschrijven dat Klompé *economische rationaliteit* gebruikte om *sociale wetgeving* acceptabel te maken voor liberale partijen.[1] Zij overtuigde de VVD door te laten zien dat sociale zekerheid goed was voor ondernemers en winkeliers. Niet als politieke truc, maar met economisch inzicht wist ze de VVD te overtuigen. Zij wees op het economische voordeel: meer koopkracht, meer stabiliteit, meer handel en maatschappe-

1 James Kennedy, hoogleraar *Moderne Nederlandse Geschiedenis* en voorzitter van de *canon-commissie* die Willem Drees als *voorvechter van de verzorgingsstaat* schrapte: 'Marga Klompé heeft een veel grotere rol gespeeld dan tot nu toe is aangenomen'.

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

lijke rust. *Preventie was geen luxe, maar een fundament.*
De *sociale infrastructuur* die Drees en Klompé opbouwden, was niet alleen een moreel project maar ook een economisch. Dat inzicht – dat een samenleving sterker wordt wanneer haar kwetsbaarsten worden beschermd – raakte in de jaren tachtig onder Klompé's partijgenoot Lubbers op de achtergrond, toen de verzorgingsstaat werd ingedamd en preventieve voorzieningen hun vaste financiering verloren.
Marga Klompé overleed in 1986. Ruud Lubbers begon in 1982. De eerste afbraak van *preventieve infrastructuur* viel in haar laatste levensjaren en tegen haar visie in. De *grote erosie* heeft ze niet meer meegemaakt.

1970-1982 DE OVERGANG, *GROEIENDE DRUK, MAAR NOG GEEN AFBRAAK*

De oliecrises, inflatie en economische onzekerheid zetten het stelsel onder druk. Maar de infrastructuur, buurthuizen, jongerenwerk, maatschappelijk werk en wijkcentra, bleef grotendeels intact.
De waarschuwingen waren er al: *Dat bezuinigingen op preventie zich later zouden wreken*, dat armoede en achterstand altijd duurder zijn dan zorg en dat sociale infrastructuur geen *zachte sector* is, maar een buffer tegen ontsporing. Maar de politieke wind begon te draaien.

KABINET LUBBERS (1982-1994 *de eerste afbraak van de leefwereld)* voerde de grootste bezuinigingen sinds de wederopbouw door. De verzorgingsstaat moest *ingedamd, efficiënt, slanker*. Hoe? De feiten: welzijnswerk verloor vaste financiering, buurthuizen moesten *maatschappelijk ondernemend* worden, preventie werd gezien als bezuinigingsruimte, gemeenten kregen taken zonder voldoende middelen, de eerste grote golf van sluitingen vond plaats in de late jaren '80. De bestuurlijke mentaliteit werd gevat in de redenering: *Als buurthuizen sluiten, stijgen de kosten voor Justitie. – 'Ja... maar dat is een ander potje.'*

De waarschuwingen waren er – van ambtenaren, wethouders, geleerden.
De politieke 'logica' was sterker dan de pedagogische werkelijkheid.

KABINET KOK (1994-2002 *vermarkting van de pedagogische ruimte*) zette de koers voort, maar maakte haar structureel: Structurele subsidies verdwenen, welzijnswerk moest concurreren, preventie werd projectmatig, buurthuizen fuseerden of sloten, jongerenwerk raakte versnipperd.
– De waarschuwingen waren er opnieuw: Marktwerking in het sociale domein leidt tot fragmentatie, preventie rendeert niet in aanbestedingen, kwetsbare jongeren zijn niet *projectmatig*. Maar de *(paarse)* politieke wind was neoliberaal: *De overheid moet kleiner.*

KABINET BALKENENDE (2002-2010 *aanbestedingen en verkokering*)
De aanbestedingsplicht werd ingevoerd. Grote instellingen vielen om. Preventie werd een lappendeken van kleine aanbieders. Fenomenologisch gezien werd de wereld van kinderen fragmentarisch: Geen continuïteit, geen vaste gezichten, geen relationele bedding.
De waarschuwingen waren er: Versnippering leidt tot gaten in het systeem, jongeren vallen tussen wal en schip, bureaucratie groeit waar marktwerking wordt ingevoerd, calamiteiten zullen ontstaan door onduidelijke verantwoordelijkheden. En ja – ze ontstonden.

KABINET RUTTE (2011-2015 *harde bezuiniging + decentralisatie*)
Hier komt de klap: Ruim €1 miljard bezuinigd op welzijn massale sluiting van buurthuizen, jeugdzorg naar 355 gemeenten, explosie van private aanbieders, structureel tekort van €1 miljard per jaar.

DE WAARSCHUWINGEN WAREN LUID:

REKENKAMER: *Dit gaat niet werken.*
KINDEROMBUDSMAN: *Kinderen zullen de dupe worden.*
JEUGDZORG: *Dit is onhoudbaar.*
GEMEENTEN: *We krijgen te weinig geld.*
GELEERDEN: *Preventie is wegbezuinigd.*
POLITIEKE LOGICA: *Decentralisatie brengt de zorg dichter bij de burger.*
FENOMENOLOGICA: *De wereld van kinderen werd verder uit elkaar getrokken.*

2015–2025 — DE CRISIS: EXPLOSIE VAN ZORGVRAAG

EN TOEN GEBEURDE WAT WAS VOORSPELD: 1 op de 9 kinderen in jeugdzorg, wachttijden van maanden tot jaren, aanbieders die elkaar beconcurreren, instanties die bij calamiteiten naar elkaar wijzen, inspecties die structureel falen constateren, gemeenten die jaarlijks miljarden tekortkomen, jeugdwerkers die opbranden en kinderen die tussen systemen (soms zelfs 'te pletter') vallen.

FENOMENOLOGISCH GEZIEN IS DIT HET MOMENT WAAROP DE LEEFWERELD SCHEURT: *De pedagogische onderlaag is weg, de relationele nabijheid is dun, de wereld is te snel geworden voor de structuren die haar moesten dragen.* De pedagogische onderlaag was uitgehold. De marktlogica had het systeem versnipperd. De bureaucratie had de professionals verstikt. En de risico's van de wereld – sociaal, psychologisch, ecologisch – waren sneller gaan bewegen dan het systeem kon bijbenen.

De crisis in de Jeugdzorg is geen incident, geen fout en geen mislukte hervorming.

HET IS HET EINDPUNT VAN EEN VEERTIGJARIG PROCES WAARIN VIER LIJNEN SAMENKWAMEN.

1. De *afbraak* van preventie begonnen onder Lubbers, voortgezet onder Paars en versneld onder Rutte.
2. De *vermarkting* van welzijn waardoor samenwerking werd vervangen door concurrentie.
3. De *decentralisatie* naar 355 gemeenten waardoor versnippering een systeemkenmerk werd.
4. De *explosie* van maatschappelijke risico's, psychologisch, sociaal, ecologisch – sneller dan opvoedingsmodellen kunnen bijbenen. De waarschuwingen waren er altijd. Van ambtenaren, wethouders, wetenschappers, jeugdzorgwerkers.

En ja, we moeten het hem nageven – van Marcus Bakker, die priemend wees op afhankelijkheid, op systeemlogica, op de gevaren van een land dat denkt dat het rijk genoeg is om te bezuinigen op zijn fundament. Maar de politieke logica was telkens sterker dan de pedagogische.

40 JAAR '*THATCHERISME*' HEEFT DE JEUGD GEEN GOED GEDAAN. Dat is geen verwijt aan individuen, maar een constatering van een systeem dat te lang geloofde dat de *markt* pedagogische *wijsheid* kon vervangen. De gevolgen daarvan zien we nu: kinderen die te vroeg worden blootgesteld aan werelden waarvoor zij nog niet klaar zijn; jongeren die via digitale platforms worden beïnvloed, verleid, gerekruteerd; een jeugdzorg die versnipperd is geraakt in 355 varianten van goede bedoelingen en te weinig middelen.

Wat dit op lange termijn betekent, weet niemand. De toekomst is geen rechte lijn, maar een waaier.

Tussen rampzalige teloorgang en wonderbaarlijke ommekeer ligt een breed gebied van mogelijkheden dat zich niet laat voorspellen. De mens is geen algoritme, en de samenleving evenmin. Zowel het wonder als de ramp zijn denkbaar, en alles daartussen is het domein van de politiek in haar oorspronkelijke betekenis. Want politiek is een woord dat we hebben laten verkleuren.

In het woordenboek staat het ingeklemd tussen *politie en politoer* – twee begrippen die respectievelijk *orde* en *glans* suggereren, maar geen van beide de essentie raken.

De Griekse wortel is helder: *Politikós betekent geschikt voor de gemeenschap, ten dienste van de burger zorg voor zekerheid.*

Het is een woord dat niet gaat over *macht*, maar over *maat*; niet over *strategie*, maar over *verantwoordelijkheid*; niet over *partijen*, maar over *mensen*.

In die zin is politiek geen bron van doem, maar een bron van verlichting: *Een manier om diepte aan te brengen in een wereld die te vlak is geworden door snelheid, marktlogica en digitale ruis.* Relief en creux, 't verzonken reliëf, waarbij de hoogste punten gelijkkomen met het vlak waarin het is aangebracht, is geen verzachting, maar een perspectief.

Een ezel is eigenwijs op een wijze die 'hoger' is dan de meegaandheid van een paard.

Dát is het soort eigenwijsheid dat de jeugd nodig heeft: weerstand, karakter, traagheid, rijping, een wereld die hen niet meesleept maar draagt. En dat is precies het soort eigenwijsheid dat politiek in haar oorspronkelijke betekenis zou moeten hebben: niet meebewegen met de waan van de dag, maar de jeugdige roekeloosheid beschermen tegen haar eigen snelheid.

Daarom begint № V niet met een voorspelling, maar met een herinnering. De wake-up call dat investeren in jeugd investeren in toekomst is, en dat investeren in toekomst investeren in politiek is – in de zin waarin de Grieken het bedoelden. Niet als glans, niet als orde, maar als zorg voor de wereld waarin kinderen kunnen verschijnen. Dat is geen doemscenario. Dat is geen schitterende toekomst. Dat is *relief*.

En relief is genoeg om te beginnen.

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

MARGA KLOMPÉ was een humanist in katholieke bedding, iemand bij wie rechtvaardigheid geen ideologie was maar een karaktertrek. Ze werd beschreven als *een vrouw die morele ernst combineerde met analytische helderheid.* Daarom werkt een vergelijking met Henri Bontenbal verrassend goed: beiden natuurkundigen die maatschappelijke systemen ordentelijk doorgronden, beiden moreel georiënteerd, beiden wars van cynisme. In diezelfde geest passen bijvoorbeld anno 2026 de burgemeesters van Amsterdam, Rotterdam en Utrecht: sociale politici die rechtvaardigheid niet als beleidsoptie maar als roeping of verantwoordelijkheid zien. En ja – Marie-Anne Tellegen (met haar stille, bestuurlijke zorgzaamheid), haar hartsvriendin Carry van Bruggen (met haar gevoeligheid voor menselijke eigenheid en waardigheid) en uiteraard Gerard Jan Ligthart kunnen in dat voetspoor worden geplaatst. Het is een genealogie van morele ernst.
Allen rationeel empathisch, zachtmoedig, vasthoudend en doortastend en behept met, wat de 'jonge Gaay' noemde, *De kunst van het ivoordraaien.* DAAROVER HET VOLGENDE:

De PPR: HET ONDERGESNEEUWDE FUNDAMENT VAN GROENLINKS

De PPR bracht geen stoere ideologie in; het was een gemêleerd op waarden gebaseerd gezelschap. Zij hadden een bestuurlijke, rustige, morele ernst en een stijl van politiek die niet schreeuwde, maar droeg. Dát is wat in *GroenLinks* is blijven bestaan en dát is dezelfde lijn waarin Klompé past.
Het is doen wat nodig is, niet wat populair is, niet wat onmiddellijk scoort.
De passie van Klompé was menselijke waardigheid naar *Mattheüs* 25:35-40. Woorden die weerklinken bij Levinas: *De vreemdeling, de dakloze die je tapijt bevuilt, de hongerige... Zíj zijn het gelaat waarin* GOD *mij aankijkt. Niet om míj te troosten, maar als een roep om míjn verantwoordelijkheid te nemen.*

De mens die mij stoort, die mijn orde doorbreekt, die mijn rust verstoort. Dat is de plaats waar HIJ *mij roept.* – Dat is geen retoriek maar een karaktertrek; geen mens is wegwerpbaar, geen leven is te gering, geen fout maakt iemand minder mens. De PPR durfde te begrijpen wat de *Club van Rome* (1972) en Carson's *Verstilde lente* (1962) werkelijk betekenden. Hun bescheiden maar moedige inzicht dat ontkenning leidt tot welvaart voor enkelen en armoede voor velen vormt de stille onderstroom van de huidige urgenties: GGZ-crisis, klimaatnood, sociale ongelijkheid. Het is dezelfde genealogie van morele ernst. Klompé zag waardigheid.
De PPR zag ecologische waarheid. De huidige burgemeesters zien sociale urgentie. Het is één lijn. De *Oosterscheldekering* werd een succes van wereldformaat. De PPR was klein, bescheiden, vaak ondergesneeuwd maar zij durfde iets te doen wat geen enkele andere partij in de jaren '70 aandurfde: Nee zeggen tegen een gesloten dam. Ja zeggen tegen natuur, ecologie en getijden. In een tijd waarin Nederland nog volledig in de logica van *techniek = veiligheid = vooruitgang* zat, was dit een radicale, moedige, moreel georiënteerde keuze.
De totale kosten, door *Rijkswaterstaat* en Staatscommissie Remkes genoemd: *ƒ* 2, 5 miljard. Zonder die zachte kracht was de Oosterschelde volledig afgedamd – een ecologische ramp.

De instroom van zout water, getijden en ziltminnende natuur zijn behouden.

POËTISCH:

Hier gaan over het tij: de maan, de wind en wij.

DAT IS DE MORELE KERN VAN DE POLITIKÓS:

Menselijke verantwoordelijkheid binnen natuurlijke orde.

STAATSSECRETARIS WALLAGE RUIMT PUIN IN SOCIALE ZEKERHEID

'Bijstand in drijfzand door politieke regelzucht'

DEN HAAG (GPD) - Hij heeft haast, veel haast, en de speeltijd is beperkt. „Mijn grote angst is dat de tijd verdampt. En er is veel werk aan de winkel." Crisismanager en PvdA-staatssecretaris van sociale zaken Jacques Wallage baant zich dus met gezwinde spoed een weg door het mijnenveld dat sociale zekerheid heet.

„Toen Drees de voorloper van de AOW instelde, was dat een enorme doorbraak in het leven voor honderdduizenden mensen. Klompé, die de Bijstandswet tot stand bracht, bekommerde zich vooral over het feit dat mensen zich niet meer hoefden te schamen een uitkering aan te vragen. Het werd een recht", aldus Wallage.

In de loop der jaren is volgens hem te weinig rekening gehouden met de gehaaide burger, de linkmiegels. „Misschien is het percentage linkmiegels ook wel hoger geworden dan de grondvesters van de wetten ooit hadden gedacht. Solidariteit was destijd de grondgedachte, waar nu sprake is van veel individueel cynisme."

Apathie

Dat verklaart nog niet de apathie bij het bestrijden van de misstanden. Wallage: „Het management bij de overheid laat erg veel te wensen over. Dat komt deels door de enorme bureaucratie, deels door de belangenverstrengeling tussen politiek en pressiegroepen. Daarbij geldt dat de politieke democratie op gespannen voet staat met een nuchtere, zakelijke beoordeling."

„De sociale zekerheid zit in het hart van het politieke debat, waardoor het moeilijk is overeenstemming te bereiken. Het gebrek aan consensus is dè oorzaak van de stroperigheid. Kijk maar naar de besluitvorming rond de WAO."

„De politiek richt zich op de rechten van de mensen en de laatste jaren een beetje op de plichten. Maar de plichten van de uitvoerders onttrekken zich aan het politieke debat. Pas geleidelijk aan komt daar meer belangstelling voor."

Zootje

De parlementaire enquêtecommissie sociale zekerheid leert dat de sociale partners en de politiek er een zootje van maakten. De commissie-Van der Zwan concludeert hetzelfde voor de sociale diensten. Niemand doet het dus goed, hoe moet het dan wel?

„In ons land is de sociale zekerheid te ver van de mensen af georganiseerd. Het sociaal recht is een abstract recht geworden. De bijstand is in het drijfzand terechtgekomen door de overmatige drang van de politiek alles te verankeren in rechtszekerheid. Voor iedere groep is ieder specifiek recht secuur vormgegeven. Daarom zitten we nu met 23 categorieën in de bijstand."

„Tussen het ministerie en de sociale diensten zit een onvoorstelbare machinerie van regelgeving. Dat doodt iedere flexibiliteit. Mijn voorstel is dan ook: minder gedetailleerde regelgeving en meer eigen verantwoordelijkheid voor de gemeenten."

Met als gevolg minder rechtsgelijkheid? „Je kunt de zaken zo gedetailleerd vastleggen dat je omkomt in de bureaucratie. Als je onder de huidige regelingen de gemeenten meer ruimte geeft, gaat het goed fout. Dat is waar, dat leert de commissie-Van der Zwan. De kunst is in de nieuwe situatie de gemeenten echt verantwoordelijk te maken, dan voelen ze zich ook echt aangesproken."

Wallage gebruikt de laatste tijd veelvuldig het woord 'consensus'. De politiek zou nu eindelijk bereid moeten zijn de verschillen te overbruggen om de sociale zekerheid te redden. De verkiezingsprogramma's geven echter aan dat die verschillen er nog steeds zijn.

Cycli

„Dat is een kwestie van cycli, net als bij kikkers. Eerst heb je de dril, dat hangt een tijdje in het water rond. Maar aan het eind van het proces heb je de kikker. Dat doen partijen ook. Die ventileren eerst hun eigen opvattingen, daarmee gaan ze de boer op. Maar uiteindelijk komen er compromissen."

„Als minister de Vries en ik, vertegenwoordigers van de twee grootste partijen, de lijnen uiteen zetten voor een nieuwe sociaal zekerheidssstelsel, heb ik er alle vertrouwen in dat ook onze geestverwanten over dat smalle bruggetje komen dat wij gebouwd hebben."

LEEUWARDER COURANT 21-09-1993

HET GRIEKSE WOORD *phainomenon*, fenomeen, is *dat wat verschijnt.*
FENOMENOLOGIE is *de leer die het verschijnsel centraal stelt.*
Fenomenologie staat tussen het opmerken, observeren en benoemen van een chaotisch aantal feiten en de consequente abstractie van een alomvattend waardeoordeel in.
Fenomenologie probeert structuren te zien in de verwarrende berichtenstroom en stelt het oordeel nog even uit. Er moet ruimte komen voordat de beslissingen vallen.
Fenomenologie is de wetenschap van het tussenrijk, zij voert een rechtmatig interregnum. Nadat de gegevens zijn samengebracht en voordat de *systematische ordening* en definitieve beslissingen kunnen inzetten, komt haar de leiding toe in de geestelijke bezinning.
Fenomenologie leeft tussen de empirische werkelijkheid en de waarheidsvraag.
Fenomenologie wil niet oordelen, interpreteren of vertalen.
Fenomenologie wil eerst en vooral begrijpen.
Fenomenologie is de wetenschap van het zuivere bewustzijn; een *denken zonder oordelen* dat verschijnselen in hun eigenwaarde laat en tot hun recht wil laten komen.
Fenomenologie is de natuurlijke benadering van mens tot mens, van geest tot geest.

Zelden beperken wij ons ertoe om de verschijnselen waar te nemen zonder in te grijpen. Wij hebben de neiging om actief op te treden en te gaan experimenteren. We veranderen de biotische omstandigheden en dan mag de vraag gesteld worden in hoeverre we uit de zo verkregen data conclusies mogen trekken over het verloop dat de verschijnselen gehad zouden hebben als wij er ons er niet mee hadden bemoeid.
Omringd door een kunstmatige wereld is de onbevangen kijk waarmee wij de natuur tot voor kort aanschouwden versluierd achter de waan van de dag.

Jeugdzorg (Kopzorg) Documentaire door Antoni van de Geijn en Simon Plas

Waarom de jeugdzorg al meer dan vijftig jaar vastloopt ¶ VPRO Tegenlicht

Waarom jeugdzorg worstelt met deze 'onhandelbare' kinderen | Zembla

https://indd.adobe.com/view/fc77940e-e5cb-473f-9992-b4976a962e3e

HENRICUS CORNELIUS RÜMKE introduceerde in 1923 met ***Phaenomenologische en klinisch-psychiatrische Onderzoekingen over het Geluksgevoel*** de fenomenologische psychiatrie in Nederland. Honderd jaar later is er een revisie nodig. Damiaan Denys vat samen:

- **ACHTERGROND:** De psychiatrie worstelt met subjectiviteit en met de rechtvaardiging van zichzelf als onderscheidende discipline.
- **DOEL:** Herintroductie van de fenomenologische psychiatrie.
- **METHODE:** Persoonlijke reflectie.
- **RESULTATEN:** Een bijdrage leveren aan de fenomenologische psychiatrie door haar focus op subjectiviteit door:

1 **Het integreren van de fenomenologische methode.**
2 **Het beklemtonen van de fenomenologische beschrijving.**
3 **Gebruik te maken van de fenomenologische neutraliteit.**

CONCLUSIE: Door haar klemtoon op de subjectieve beleving biedt fenomenologie de psychiater een mogelijkheid om zich te bekwamen en onderscheiden van andere disciplines in de blijvende oefening van inzicht en begrip in mentale varianten.[1]

100 JAAR GELEDEN werd de *fenomenologische psychiatrie* geboren. Om v.a. 1970 langzaam te verdwijnen.[2]

'Er heerst een crisis van onverschilligheid, gelatenheid en onzekerheid in de psychiatrie. Het risico om te stranden in een wetenschappelijk niemandsland loert om de hoek. Psychiatrische bevindingen kunnen nu eenmaal niet uitgedrukt worden in statistische tabellen of computerdata.'[3]

Het einde van de fenomenologische psychiatrie is nooit echt aangetoond en misschien is ze ook nooit overleden. Wil ze opnieuw betekenis krijgen, dan moet ze gereanimeerd worden.

1 *Tijdschrift voor Psychiatrie* jrg. 60, 2018 № 9, (de toelichting is ingekort en toegespitst).
2 25 november 1922, tijdens het 63ste colloquium van de Zwitserse psychiatrische vereniging.
3 W. Janzarik 1976 *The crisis of psychopathology* in *Der Nervenarzt*, jrg. 47 № 2.

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

Tijdens Rutte III (2017–2022) bood *commissie De Winter* in 2019 haar eindrapport *Onvoldoende beschermd* aan. Het werd aangeboden aan Hugo de Jonge (VWS), verantwoordelijk voor de door decentralisatie geplaagde jeugdzorg en jeugdgezondheidszorg, en aan Sander Dekker, minister voor *Rechtsbescherming*. Hoewel Dekker formeel verantwoordelijk was voor jeugdbescherming en de justitiële jeugdinrichtingen, bleef zijn rol rond het *rapport-De Winter* beperkt. Hij nam het in ontvangst, ondertekende de kabinetsreactie en verwees naar bestaande verbeterprojecten, maar zette geen eigenstandig hervormingsprogramma in gang. *Politieke verantwoordelijkheid werd niet expliciet genomen; herstelmaatregelen voor slachtoffers bleven uit.* In de praktijk verschoof het zwaartepunt van de opvolging naar VWS, waardoor Dekkers bijdrage vooral procedureel en administratief bleef. – Hugo de Jonge, als verantwoordelijk minister voor het jeugdzorgstelsel, kreeg vanaf maart 2020 zijn handen vol aan de coronacrisis. De uitvoering van De Winters aanbevelingen werd ambtelijk voortgezet, maar zonder de noodzakelijke politieke sturing. In combinatie met de beperkte rol van Dekker binnen J&V raakte het dossier in bestuurlijke stilstand, waardoor erkenning, herstel en structurele hervormingen jaren vertraging opliepen. – Staatssecretaris Paul Blokhuis kondigde begin 2020 aan in te grijpen als GGZ-instellingen en zorgverzekeraars de wachtlijsten voor mensen met complexe zorg niet aanpakten. – Onder verantwoordelijkheid van Maarten van Ooijen, staatssecretaris voor *Jeugd en Preventie* in Rutte IV, verschenen de eerste volledige inspectierapporten over structurele misstanden. Daaruit bleek dat aanbevelingen jarenlang niet waren opgevolgd; de suïcidecijfers werden bekend en de repressieve cultuur in gesloten jeugdzorg werd onmiskenbaar. De afbouw van gesloten jeugdhulp werd voor het eerst serieus besproken. Van Ooijen erkende dat er problemen waren, maar durfde de volle omvang van de misstanden niet te benoemen. – Zijn ambtsopvolger Ingrid Coenradie deed dat wel. Zij stopte de bestuurlijke ontkenning en sprak uit dat het systeem jongeren schade had toegebracht. Zij kwam binnen in een dossier dat niet meer te repareren was met kleine ingrepen. Elf maanden lang was zij verantwoordelijk in een periode waarin de jeugdbescherming en gesloten jeugdzorg al jaren onder zware druk stonden. Zij kreeg te maken met structurele problemen: *onderfinanciering, personeelstekorten, versnippering door decentralisatie, juridisch complexe casuïstiek, toezicht dat niet goed samenwerkte*, en een keten die al jaren op omvallen stond. - Een groot deel van haar tijd ging op aan *crisismanagement, calamiteitenrapporten, Kamervragen en politieke brandjes blussen.* Wat zij wél kon doen, was rust brengen in een keten die voortdurend onder vuur lag, professionals beschermen tegen politieke reflexen en mediastormen, tijdelijke maatregelen

nemen om acute problemen te dempen, luisteren naar slachtoffers, ouders en professionals, en als een van de eersten openlijk *erkennen dat de jeugdbescherming structureel niet meer functioneerde*. Zij doorbrak bestuurlijke ontkenning, maar kon het systeem niet fundamenteel veranderen in een kabinet en Kamermeerderheid die dat niet wilde. Zij kon stabiliseren, verzachten en tijd winnen, maar niet hervormen. – Mirjam Sterk erft nu een systeem dat *politiek erkend is als ontspoord*. Haar taak is het herbouwen van een stelsel dat ooit door Marga Klompé werd gedragen door een humanistische visie op zorg en nabijheid, maar dat vastliep door de verstoring van de harmonie tussen economische en menselijke bloei.

Waar Lubbers bekend stond om zijn interventies: *Ik ga even met je meedenken*, wat betekende: *Ik neem het nu over, ik trek dit naar me toe, ik ga sturen* – koos Rutte voor delegatie. Het *rapport-De Winter* vroeg om *centrale regie* vanuit het Torentje, juist omdat het de versnipperde domeinen van jeugdzorg, jeugdbescherming, toezicht en rechtsbescherming raakte. Eigenlijk zou een minister-president twee vaste staatssecretarissen moeten hebben: één voor consumentenbelangen, los van economische politiek, en één voor de coördinatie van alle controlerende en sanctionerende afdelingen van departementen. Juist daar ligt de kern van de rechtsstaat. Maar die regie ontbrak. *Rapport-De Winter* verdween in de bestuurlijke luwte – niet omdat het onbelangrijk was, maar omdat er geen politieke winst te behalen viel.

Dankzij Jason Bhugwandass kon minister Sterk uitspreken wat velen nooit eerder hadden gehoord: *Het wás en ís niet jullie schuld. Niets wat jullie hebben moeten meemaken in de gesloten jeugdzorg kwam door jullie zelf.* Zij bood ouders haar verontschuldigingen aan *voor het niet bieden van veiligheid en nabijheid aan hun kinderen – van wie een aantal koos voor zelfdoding. Voor sommigen komen deze woorden te laat, omdat zij niet meer leven. Wat bedoeld was als bescherming, heeft geleid tot schade. Velen kregen te maken met mentaal, fysiek en seksueel geweld, langdurige opsluiting, hardhandig vastpakken, inwendig betasten en het uitblijven van passende behandeling.*

De excuses komen op een moment dat de gesloten jeugdzorg nog altijd bestaat. Het sluiten van deze plekken staat 'bovenaan' Sterks prioriteitenlijst, maar voor een aanzienlijke groep is het nog niet gelukt hen anders op te vangen. Jongeren in deze instellingen konden via een livestream meekijken. *Het lukt niet van de ene op de andere dag*, hoorden zij Sterk zeggen, *maar het uitgangspunt blijft: geen enkele jongere mag meemaken wat jullie hebben meegemaakt. Zolang de gesloten jeugdzorg bestaat, moeten we het beter doen.* Ze erkent dat slachtoffers te lang hebben moeten wachten op de excuses. En dat ze dankbaar is dat jongeren zich bleven uitspreken, ook toen ze nog niet werden gehoord.

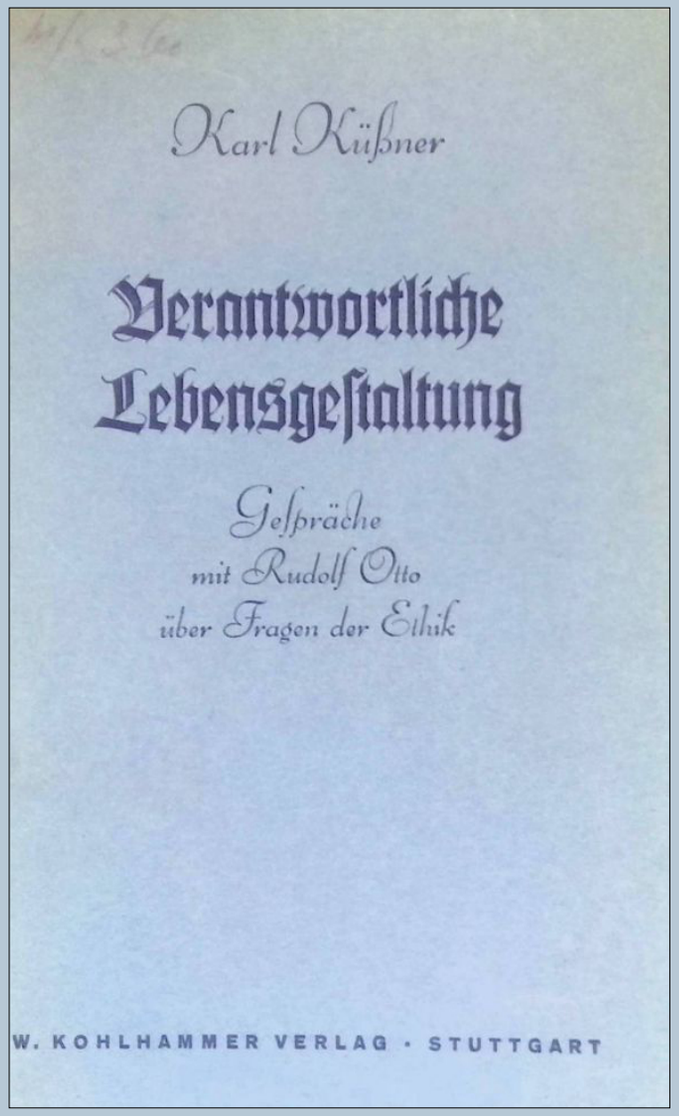

The Yiddishah Professor

Een gesprek over

EEN VERANTWOORDELIJKE LEVENSHOUDING

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

De toestand in de wereld
in de loop van de 20e eeuw
1970-1982
OVERGANG, GROEIENDE DRUK, NOG GEEN AFBRAAK.

Oliecrises, inflatie en economische onzekerheid zetten het stelsel onder druk. Maar de infrastructuur, buurthuizen, jongerenwerk, maatschappelijk werk en wijkcentra, bleef grotendeels intact. De waarschuwingen waren er al: Dat bezuinigingen op preventie zich later zouden wreken, dat armoede en achterstand altijd duurder zijn dan zorg en dat sociale infrastructuur geen zachte sector is, maar een buffer tegen ontsporing. Maar de politieke wind begon te draaien.

¶

MIJN ZORG ligt bij hen die onder de willekeur van de meedogenlozen moeten lijden. Bij hen die *nu* meemaken met wat we na 1945 plechtig beloofd hebben: *Dit nooit weer!* Dit is de pijnlijke realiteit. Het is cruciaal om onze geschiedenis te bestuderen en te herinneren en alert te blijven op signalen van onrecht en ons uitspreken tegen alle vormen van discriminatie en geweld, om steun te bieden aan de slachtoffers van onrecht en hen te laten weten dat ze niet alleen zijn. Iedereen heeft de verantwoordelijkheid om op eigen wijze bij te dragen voor een rechtvaardige en vreedzame wereld. Het is essentieel dat we ons inzetten voor een wereld waarin de rechten en waardigheid van alle mensen worden gerespecteerd. ¶

QUAKERS ZIJN HET ENIGE KERKGENOOTSCHAP dat ooit de *Nobelprijs voor Vrede* heeft ontvangen. Na W.O. I hielpen ze de Duitse burgers, na 1945 hielpen zij de verdreven Palestijnen. In 1921 stond de volgende tekst op het bankbiljet van 50 Pfennig afgedrukt:

‹ *Herr Augustin gab in Zeiten der Not / Den Hungernden Kindern Gothas Brot.*
Heut füllen Quäker aus fernem / Land Mit edlem Brot der Hungernden Hand. ›

De *Quakers* hebben een rijke geschiedenis van humanitaire hulp en vredeswerk. Hun *pacifisme* is *strijden* voor mededogen en hulp aan de meest kwetsbaren. De Quaker-ethiek van zorg en solidariteit is zichtbaar in tijden van nood, met hulp aan degenen die het nodig hebben. Hun inzet voor vrede en hulp is een krachtige herinnering aan de verantwoordelijkheid die we allemaal hebben om voor elkaar te zorgen. ¶

DE KRACHT VAN ZACHTE KRACHTEN zoals empathie en solidariteit, kunnen gemeenschappen samenbrengen en positieve veranderingen teweegbrengen.
Sociale bewegingen zijn in staat om diepgewortelde ongelijkheden en onrechtvaardigheden aan te pakken. De menselijke soort beschikt over een potentieel intrinsiek rechtvaardigheidsgevoel. Positieve actie en hoop kunnen een opbouwende cyclus creëren.
Omringt door bepaalde media die vrijwel ongestoord een zgn. *verdienmodel* hanteren die je door hun algoritmiek in een door hun bepaalde filterbubbel 'opsluiten' komen jongeren terecht in een negatief geladen vicieuze cirkel die uiteindelijk destructief is. ¶ Het bewijs hiervan is de dat kunst, cultuur, gerechtigheid, empathie en satire als eerste aan de beurt zijn voor de schoonmaakwoede van hen die zich bedreigd voelen door verandering en de *status quo* willen behouden. *Kunst* heeft de kracht om ongelijkheden aan de kaak te stellen en om empathie te ontwikkelen. Door verhalen te delen, kunnen we ons inleven in de ervaringen van anderen. *Satire* heeft een unieke rol in het aan de kaak stellen van sociale en politieke kwesties. Het kan op een humoristische manier kritiek leveren, helpen om moeilijke waarheden toegankelijker te maken. Satire zet ons aan het denken, er kan er een dialoog ontstaan die cruciaal voor een gezonde democratie. ¶

CARRY VAN BRUGGEN schreef over de complexe emoties en sociale structuren van haar tijd. Net als *Sheherazade*, die haar intelligentie en creativiteit gebruikt om haar leven te redden, verkent Van Bruggen in haar werken de rol van vrouwen in de samenleving. Haar personages zijn vaak sterk en onafhankelijk zoals de moed en veerkracht van Sheherazade.
In *Eva* en *De verlatene* gebruikt ze ook een narratieve structuur die ons meeneemt op een emotionele reis, vergelijkbaar met de manier waarop Sheherazade haar verhalen vertelt om de koning te boeien. – Carry's broer Jacob is schrijver, journalist en kritische zionist. Zijn *Pijpelijntjes*, onderzoekt thema's van identiteit en de zoektocht naar betekenis, wat parallellen vertoont met Sheherazade's verhalen die de koning helpen zijn wrede gedrag te veranderen en zijn identiteit te heroverwegen. Net als Sheherazade, die empathie toont voor de koning en zijn trauma's, behandelt De Haan in zijn werk de sociale en politieke kwesties van zijn tijd, waarbij hij pleit voor begrip en verandering. Carry's en Jacob's gebruik van poëtische en verhalende technieken om zijn boodschap over te brengen, weerspiegelt de kunst van het vertellen die Sheherazade beheerst. Hun verhalen zijn vaak doordrenkt met emotie en morele reflectie, vergelijkbaar met de lessen die Sheherazade in haar verhalen verwerkt.

¶

Reflectie op een 'hedendaagse profetie':

In the time of my confession, in the hour of my deepest need
When the pool of tears beneath my feet flood every newborn seed.
There's a dying voice within me reaching out somewhere
Toiling in the danger and in the morals of despair.
Don't have the inclination to look back on any mistake Like Cain,
I now behold this chain of events that I must break
In the fury of the moment I can see the Master's hand
In every leaf that trembles and in every grain of sand
O, de bloemen van toegeeflijkheid en het onkruid van weleer
Like criminals, they have choked the breath of conscience and good cheer
The sun beat down upon the steps of time to light the way
Ease the pain of idleness and memory of decay.
I gaze into the doorway of temptation's angry flame
And every time I pass that way I always hear my name.
Then onward in my journey I come to understand
That every hair is numbered like every grain of sand
I have gone from rags to riches in the sorrow of the night
In the violence of a summer's dream, in the chill of a wintry light.
In the bitter dance of loneliness fading into space
In the broken mirror of innocence on each forgotten face
I hear the ancient footsteps like the motion of the sea
Sometimes I turn, there's someone there, other times it's only me
I am hanging in the balance of a perfect finished plan
Like every sparrow falling, like every grain of sand.

Deze reflecties op schuld, verlossing en de menselijke conditie, begint met een bekentenis. Een ketting van gebeurtenissen die moet worden doorbroken, zoals de zonden van Kaïn.
De hand van de meester kan worden gezien als de onvermijdelijke krachten die de loop van de gebeurtenissen bepalen.
De Bloemen van toegeeflijkheid gaan over gemakzucht en voordeeltjes op korte termijn
Het onkruid van weleer gaat over de gevolgen van keuzes, waarvan de risico's en ethische problemen die daarmee gepaard zullen gaan hun erfenis is voor komende generaties. De *sjmoes: 'Wij hebben het niet geweten* of: *Áls ik dát had geweten*, van bv. Mark Rutte, Ad Simonis en zij echt niet alleen, hadden het moeten weten en in elk geval kúnnen weten.

Het belicht de uitdaging om evenwicht te vinden tussen *technologische vooruitgang* en *menselijke waarden*. Het beschrijft de confrontatie met verleiding en het uiteindelijk begrijpen van de grotere context. De verleidingen zijn het besef van de complexiteit en de gevolgen van de digitale wereld, zoals de risico's van algoritmische manipulatie en de macht van techbedrijven.
De Rags to Riches en de bittere *Dans van Eenzaamheid* reflecteert op de paradoxen van het leven, van armoede naar rijkdom en van eenzaamheid naar verbinding. De *bittere dans van eenzaamheid* kan worden gezien als de gevolgen van een overmatige afhankelijkheid van technologie, waarbij de echte menselijke verbinding verloren gaat. De *oude Voetstappen* en het perfecte *Afgewerkte Plan* aan het slot is het gevoel van onzekerheid en de acceptatie van het onvermijdelijke. In onze conversatie hebben we de onzekerheden en complexiteiten van de digitale toekomst verkend. Dit *perfecte afgewerkte plan* kan worden gezien als de onvoorspelbare loop van de geschiedenis, waarin we ons bevinden. Bob Dylan's tekst is een krachtige metafoor voor de uitdagingen en de kansen van de digitale tijd waarin we de complexiteit van technologie, de ethische dilemma's en de diepere vragen over de menselijke conditie verkennen. Het herinnert ons eraan dat we zoeken naar evenwicht en betekenis in een wereld die zowel complex als prachtig is.

Ooit werd desinformatie geproduceerd door mensen; met de opkomst van AI komt er een nieuwe golf onzin op ons af. Tussen de zoekresultaten duiken nepbeelden op die bijna niet van echt te onderscheiden zijn. De complottheorie over de genocide op de Zuid-Afrikaanse boeren is zo'n huiveringwekkend voorbeeld. De AI-tools kunnen nepbeelden en -video's maken en verspreiden en onjuiste of misleidende informatie genereren. Deze 'AI-hallucinatie', leidt tot verwarring en wantrouwen. Platforms kunnen een voedingsbodem zijn voor complottheorieën. – Wanneer invloedrijke figuren desinformatie delen, kan dit de perceptie van de waarheid beïnvloeden en het vertrouwen in betrouwbare bronnen ondermijnen. Het is cruciaal dat techbedrijven verantwoordelijkheid nemen voor de inhoud van hun platforms. Dit betekent het bestrijden van desinformatie en het bevorderen van betrouwbare informatie. Wij moeten leren hoe we informatie kritisch kunnen beoordelen en nepinhoud kunnen herkennen. Er is behoefte aan duidelijke richtlijnen en normen. Er zijn technologische oplossingen die kunnen helpen bij het identificeren van nepinhoud en het waarborgen van de integriteit van informatie. Het is belangrijk dat we deze uitdagingen serieus nemen. De combinatie van AI en sociale media heeft de manier waarop we informatie consumeren en delen veranderd.

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

DEMOCRATISCHE PRINCIPES STAAN VOOR EEN RECHTVAARDIGE EN INCLUSIEVE SAMENLEVING. Het een tegenwicht tegenover de tendens naar autocratie met de neiging om rechten te beperken, oppositie te onderdrukken en macht te concentreren.
KLIMAAT, armoede en slechte bedoelingen smeken om gezamenlijke inspanning om *conflicten* op te lossen, *stabiliteit* en wankele evenwichten te herstellen voordat het te laat is.
De macht concentreert zich bij een handvol landen en bedrijven, en nieuwe technologieën beloven van alles en tegelijkertijd worstelt alles en iedereen met de vraag hoe deze ontwikkelingen in goede banen te leiden. De menselijke evolutie gaat langzamer dan de techniek.
De trend: de *technologische toekomst wordt bepaald door een kleine groep*. – Europa kiest voor regels en bescherming. De V.S. laten het aan de markt over. Het aantal incidenten met deepfakes, misleidende chatbots en datalekken stijgt. Technologie biedt kansen. Risico's zijn groot. De centrale vraag is wie erover beslist en met welke *waarden*. De grip op de giga-ontwikkelingen van het *techno-grootkapitaal* op het lot van mens, natuur en Aarde moet benoemd worden.

DE TAAK IS ZO OUD ALS DE MENSHEID: *het onderscheid tussen waardevol en waardeloos*.
Sinds mensenheugenis zijn er culturen en levensvisies die dit gedachtengoed overbrengen. Ze dienen als een moreel kompas voor tijden van grote veranderingen, gericht op

HET BELANG VAN HET SCHEIDEN VAN HET KAF VAN HET KOREN

- *To separate the wheat from the chaff* ¶ *To separate the sheep from the goats* (Engels)
- *Séparer le bon grain de l'ivraie* (Frans) ¶ *Die Spreu vom Weizen trennen* (Duits)
- *Separar el grano de la paja* (Spaans) ¶ *Separare il grano dal loglio* (Italiaans)
- *Separar o joio do trigo* (Portugees) ¶ *Skille skidt fra kanel* (Deens, *Vuil van de kaneel scheiden*)
- *Goud uit het zand wassen* (Chinees) ¶ *Jade en stenen gemengd* (Japans)
- *Hij zal zijn dorsvloer grondig reinigen en zijn tarwe in de schuur verzamelen, maar het kaf zal hij verbranden met onuitblusbaar vuur* (Mattheüs 3:12).
- Hier wordt gesproken over de noodzaak dat Allah *het slechte van het goede scheidt* ('Faraza al-jayyid min al-sayyi'), zodat de mens niet blind de massa of het grote geld volgt; (Koran: (*Soera* Al-An'am 6:116/Al-Anfal 8:37)
- *Lavoor et habar min hateven* – De Hebreeuwse evenknie van *het kaf van het koren scheiden*. Die vurige scheidingsdrang (*Jeremia* 23:28-29) landt uiteindelijk in de nuchtere leefwereld van het Jiddisch:
- *Ousklauben dos goote fon dos shlechte* – Het goede van het slechte uitzoeken. (*Thora*/Hebreeuws).

De *techno-revo* dwingt ons om dit specifiek te onderscheiden: *Ziseh un shlechteh* (Het zoete van het bittere); *Tsores un simches* (De zorgen van de vreugdevolle vooruitgang).

A.J. Heschel, via de Baal Sjem, als een herinnering aan iets wat wij ooit wisten:

‹ Als een mens kwaad heeft gezien, laat hij daar niet moeilijk over doen. Wees bewust van jouw eigen kwaad en werk daaraan. Wat jij gezien hebt, is ook binnenin jou.›

Deze woorden uit het interbellum van de vorige eeuw zijn een richtingwijzer. Geen oordeel, een uitnodiging. Geen analyse, een innerlijke verschuiving.
De waardenparen 'trouw/succes', 'liefde/macht', 'wijsheid/informatie', 'traditie/trends' zijn geen sociologische categorieën, maar spiegels. Ze laten zien waar wij onszelf kwijtgeraakt zijn.

Precies daar begint de tegenbeweging: zelfreflectie als morele helderheid; verantwoordelijkheid als antwoord op verwarring; en innerlijke transformatie als bron van uiterlijke verandering.

De Baal Sjem herinnert ons eraan dat morele heroriëntatie niet begint bij de wereld, maar bij het hart dat haar waarneemt.
Niet McLuhan's fatalistische *the medium is the message*, maar *de mens is het medium* van de boodschap die door hem heen wil klinken.
Dat is chassidisch in de meest oorspronkelijke zin: geen stroming, maar een houding. Dan wordt communicatie geen techniek, maar doorlaatbaarheid. Geen strategie, maar adem.
Adem = Adam = verbinding. Adem is het eerste wat de mens ontvangt. Adam is de mens die ademt. In de Hebreeuwse klankwereld is adem altijd al *ruach*, geest, beweging, leven.
Met onze adem staan we in verbinding met alles wat leeft – niet symbolisch, maar letterlijk, fysiek, continu. In eindeloze verdunning, maar nooit verbroken.
Dat is waarom wijsheid niet gebonden is aan schrift, canon of elite.
Elke cultuur, elke taal, elk volk heeft haar eigen vorm van 'chassidische' wijsheid voortgebracht – verhalen, humor, anekdotes, rituelen, stiltes.[1]

Amein!

1 CHASSIDISME: Universele synoniemen: ***Zielsbewustzijn***: *Leven en waarnemen vanuit de diepste, innerlijke kern.* ***Hartsgedragenheid***: *Een houding met het hart als gids, niet het ego of intellect.* ***Radicale heelheid***: *Het besef dat alles (binnen en buiten, adem en geest) onlosmakelijk verbonden is.*
'CHASSIDISCHE' WIJSHEID kan worden omschreven als: ***Wijsheid van de spiegel***: Koppelt de buitenwereld terug naar de eigen binnenwereld. ***Ademende wijsheid***: Sluit aan bij de etymologie van *Adem, Adam* en *Ruach (de vitale levensstroom)* ***De bezielde houding***: Geen techniek of dogma, *pure, open aanwezigheid.*

OPDAT DE KINDEREN LEVEN

Een manifest over menselijke maat in een ontmenselijkende tijd

DE JEUGD HEEFT DE TOEKOMST, MAAR DE TOEKOMST HEEFT DE JEUGD NIET MEER.

We zeggen het zo vaak dat het bijna betekenisloos is geworden: de jeugd heeft de toekomst. Maar de toekomst waarin kinderen terechtkomen, beweegt sneller dan de mens kan bijbenen. De menselijke evolutie is traag, relationeel, intuïtief. De technologische evolutie is explosief, abstract, onbegrensd.

Een democratische regering denkt in cycli van vier jaar. Ze moet scoren, zichtbaar zijn, resultaten tonen. Maar evolutie scoort niet. Evolutie werkt langzaam, organisch, zonder haast.

En precies daar ontstaat de breuk die onze tijd tekent.

¶

DE OUDE WIJSHEDEN: MENSELIJKHEID VRAAGT OM RUIMTE

Alle grote tradities – Joods, Grieks, christelijk, boeddhistisch etc. - delen één inzicht:

◆ Menselijkheid is traag. ◆ Menselijkheid is relationeel. ◆ Menselijkheid is intuïtief.

◆ Menselijkheid vraagt om innerlijke ruimte. Welvaart vult die ruimte op.

◆ Technologie versnelt die ruimte weg. Macht koloniseert die ruimte.

EN KINDEREN ZIJN DE EERSTEN DIE DAT VOELEN.

¶

KINDEREN HEBBEN EEN NATUURLIJK MEDEDOGEN

Een kind dat een film ziet over de bio-industrie wordt spontaan een week lang vegetariër.

Niet uit ideologie, maar uit mededogen. Niet uit theorie, maar uit *intuïtie*.

Kinderen reageren op lijden met: · *empathie* · *zorg* · *verdriet* · *verantwoordelijkheid*.

Dat is geen opvoeding. Dat is menselijkheid in haar meest oorspronkelijke vorm.

RISICO: Intuïtie wordt in onze tijd te vroeg overstemd.

¶

DE FRONTALE CORTEX RIJPT LANGZAAM – VEEL LANGZAMER DAN DE WERELD

De pre-frontale cortex – het gebied voor nuance, impulscontrole, moreel oordeel, overzicht – rijpt pas rond het 25e levensjaar. De wereld waarin jongeren leven:

◆ is sneller dan hun rijping

◆ prikkelt meer dan hun regulatie aankan

◆ vraagt keuzes die hun hersenen nog niet kunnen overzien

◆ verleidt hen met algoritmen die hun kwetsbaarheid kennen

Zo verdwijnen de schakeringen tussen zwart en wit, ooit zo helder als dag en nacht.

NUANCE VERDAMPT SNELLER DAN DE HERSENEN KUNNEN RIJPEN.

DE MENS WEET STEEDS MEER VAN STEEDS MINDER – CONNECTIE & CONNEX = VERBINDING & SAMENHANG

Specialisatie is vooruitgang. Maar zonder overzicht wordt kennis ideologie:

Biologie wordt *biologisme* ◆ Economie wordt *economisme*

Psychologie wordt *psychologisme* ◆ Techniek wordt *technologisme*

De samenhang verdwijnt. En zonder samenhang verdwijnt betekenis.

Kinderen zoeken verbinding en samenhang in een wereld die *fragmentatie* aanbiedt.

DE MACHT VAN VAN ALCOHOL- EN TABAKSLOBBY, (PSYCHO-)PHARMACIA, DRUGSKARTELS, MOBILITEITSLOBBY VALT IN HET NIET BIJ DE MACHT VAN:

Datamonopolies ◆ Algoritmische beïnvloeding ◆ Gedragssturing

Aandachtseconomie ◆ Verslavingsontwerp

Niet omdat ze *per definitie* kwaadaardig zijn, maar omdat ze *grenzeloos* zijn.

EN KINDEREN ZIJN HUN MEEST KWETSBARE DOELGROEP.

¶

WAT KINDEREN NODIG HEBBEN, IS PRECIES WAT DE TIJD NIET BIEDT

KINDEREN HEBBEN NODIG:

◆ Overzicht ◆· Samenhang ◆· Betekenis ◆ Vertraging ◆· Relationele bedding

◆· Onderscheid tussen wezenlijk en bijkomstig

De wereld biedt:

◆ Versnelling ◆ Fragmentatie ◆ Overvloed ◆ Prikkels

◆ Algoritmische verleiding ◆ Verlies van context

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

OPDAT DE KINDEREN LEVEN:

DÁÁROM IS HET CREDO VAN DIT MANIFEST GEEN SLOGAN, MAAR EEN MORELE NOODZAAK.

¶

De morele erfenis:

Leven omdat anderen dat mogelijk maakten.
Er zijn mensen geweest die hun leven gaven opdat wij leven konden.
Niet uit heroïek, maar uit menselijkheid. Niet om geschiedenis te schrijven, maar om een kind, een familie, een toekomst te beschermen.
Dat is geen pathos. ◆ Dat is een feit.

Een erfenis.

Daarom dragen wij een verantwoordelijkheid die groter is dan onze eigen tijd, ons eigen comfort, onze eigen welvaart.
Het credo *Opdat de kinderen leven* is geen persoonlijke kreet, maar een doorgegeven opdracht.

¶

De taak van de volwassene: de menselijke maat bewaken

In een tijd waarin systemen *versnellen*, moet de mens *vertragen*.
In een tijd waarin kennis *fragmenteert*, moet de mens *verbinden*.
In een tijd waarin technologie *overheerst*, moet de mens *onderscheiden*.
In een tijd waarin welvaart *verleidt*, moet de mens wakker *blijven*.
De jeugd heeft de toekomst – ja, als wij de toekomst menselijk houden.

¶

slot

Dit manifest is geen aanklacht. ◆ Het is een herinnering.
Een opdracht ◆ Een vorm van zorg.

opdat de kinderen leven.

Daarvoor zijn wij hier.
Daarvoor zijn wij verantwoordelijk.
Daarvoor moeten wij staan.
Het hoeft niet hard te klinken om waar te zijn.
Het mag zachtaardig klinken – zoals het woord zelf:
Zacht én waardig, als muziek in de oren.

Daarvoor stierven zij, daardoor leven wij.

STERRENHEMEL

ALS KIND BEN IK VERTROUWD GERAAKT MET DE STERRENHEMEL IN AL ZIJN OVERWELDIGENDE GEHEIMZINNIGE, WELHAAST HUIVERINWEKKENDE OVERPRACHT. Opgezien naar de sterren heb ik van kindsbeen af, niet allereerst met dichterlijke verbazing of ontroering maar met kinderlijke vanzelfsprekendheid. En een klein beetje kennis.

Daar was de *Melkweg* en daar de *Grote Beer*, waar je de weg mee kon vinden als je verdwaald was. Aan de andere kant de *Orion*, een reus die door de hemel reisde. En *Sirius*, laag aan de horizon en heel helder. Meer niet, meer wilde ik ook niet weten. Ik zag dat krioelende heelal niet met een nieuwsgierig oog. Ik bewonderde. Zoals ik nog doe... Ja, we zijn dat glorieuze schouwspel langzamerhand kwijtgeraakt. Het is iets dat ik terug moet vinden waar het kunstlicht de hemel nog niet verduistert.

Wat hebben we daarmee veel verloren! Ik weet het, ik voel het gemis soms bijna schrijnend letterlijk. Ik weet het uit de geschiedenis. Onze vaderen, in de eeuwen der eeuwen, van de dichter van psalm 8 tot aan Guido Gazelle, hebben met die grote hemel geleefd, opgezien naar de sterren:

't Is daar dat de oude volkeren henenschouwden, dat de eerste temmers van de wereldstroom, vol duisternis, vol bangigheid en schroom, hun vaartuig en hun leven op betrouwden.

Er is nauwelijks een duidelijker bewijs van de ingrijpende veranderingen dan dit verlies.

Het is geen romantiek. Er moet in de menselijke geest iets verloren zijn gegaan aan zekerheid, aan gezag, als de sterren onzichtbaar worden. Zij wezen de weg, zij leerden de mens zijn plaats bepalen. Letterlijk en geestelijk.

Aan zijn ervaring gaf hij uitdrukking op allerlei manieren, met allerlei metaforen. Het was met onze *verbeelding* dat we de weg vond in de heldere hemel. De sterrenhemel was een overweldigend zichtbare werkelijkheid; een werkelijkheid die wij op geen enkele manier ons eigen konden maken, laat staan toe-eigenen... Wij konden de sterren wel zien, maar niet afbeelden. Zij komen in de beeldende kunst niet voor, zoals de bomen en de wolken en de zee. Zij stimuleren het denken en de verbeelding, het geloof en het bijgeloof. Zij zijn niet weer te geven, niet te bemachtigen.

IRONIE DER GESCHIEDENIS: Nu onze verlichting die de sterren onzichtbaar heeft gemaakt is zij er in geslaagd ze dichterbij te brengen. De fotografie doet wat de schilderkunst nooit heeft gedaan, met prachtige resultaten waar de wetenschap meer mee doet dan de fantasie kan bevatten.

De traditie der eeuwen lijkt voorbij.

LITERATUUR
Karen Armstrong: *A history of God*, 1993
Jan Willem Schulte Nordholt: *Het woord brengt de waarheid teweeg*, 1992
Fokke Sierksma: *Een nieuwe hemel & een nieuwe aarde*, 1961

Wanneer de sterrenhemel verdwijnt in het kunstlicht en in de zwerm van satellieten, verliezen we niet alleen een oriëntatiepunt maar ook dat eerste, woordeloze ervaren van het heelal: het stille opkijken van een kind dat nog niet weet wat het ziet, maar wel voelt dat het iets is dat hem tegelijk aantrekt en doet huiveren.

De nachtelijke hemel was werkelijkheid een die zich eenvoudig liet ondergaan - niet te bezitten, niet te verklaren, alleen te bewonderen.

Nu zij verbleekt, raakt de mens een vorm van zekerheid kwijt die niet uit kennis kwam maar uit verwondering: uit dat kleine, schroomvolle staan onder iets dat groter is dan wij en dat zich niet laat toe-eigenen.

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

Levensbeschouwelijke vorming

DE WERELD TOEGERUST TEGEMOET

DE OVERDRACHT
VAN
WAARDEN & NORMEN

OPDAT DE KINDEREN LEVEN

Geuzenlied voor kinderen vijf mei

Het bittere kruid

Geschiedschrijving is mensenwerk

In memoriam Saar Mok

Oudejaarsavond 1935

In memoriam Sororis

Wat deed ik, om jou te laten leven?

Voor dr. J. Presser

Gerrit van der Veenschool

Euterpestraat

©

HET TURBULENTE AI-TIJDPERK IS AANGEBROKEN. DE KEUZES VAN NU MAKEN ZIJN CRUCIAAL.

We hebben een plan nodig om ervoor te zorgen dat het goede de overhand krijgt.

Bill Gates: *Wat u moet weten:* De overgang naar het Ai-tijdperk is een van de meest turbulente periodes in de menselijke geschiedenis. Zonder voorbereiding loopt de wereld een technologische storm in: '*Er is geen plan om de overgang naar het Ai-tijdperk soepel te laten verlopen*'. De snelheid waarmee de veranderingen plaatsvinden is angstaanjagend: '*De snelheid waarmee de veranderingen plaatsvinden is angstaanjagend. Ai zal ofwel de grootste gelijkmaker ooit zijn, ofwel de ergste bron van onrecht.*

In 2024 waarschuwde Gates in zijn interview met BBC voor *enorme ontwrichting* en *ongekende ongelijkheid.* Hij bevestigde daarmee onze analyse van de ontwrichte leefwereld waarin vele jongeren vertoeven. In de *Financial Times* (2024) sprak Gates over *de ineenstorting van banen voor startende jongeren*. Dit raakt direct aan onze pedagogische zorg voor jongeren. In *World Economic Forum* (2024) wordt Gates geciteerd over *ongelijkheid* en *systeemrisico's* en MIT *Technology Review* (2024) analyseert Gates' waarschuwingen in relatie tot onderwijs en jeugd.

Wij beschreven de pedagogische ontwrichting van binnenuit: *TikTok*, jeugdzorg, privatisering en versnippering. Gates doet dat van bovenaf: geopolitiek, economie, technologische versnelling.Samen vormen ze een dubbele druk op jongeren en opvoeders. Waar wij de verloedering van buurthuizen, jeugdzorg en sociale infrastructuurbenoemden, plaatst Gates dit in een mondiale context van massale werkloosheid, economische instabiliteit en het wegvallen van menselijke controle.

WELVAREN ÉN WELWEZEN – *Bill Gates en de nieuwe pedagogische horizon*

De waarschuwingen van Bill Gates over kunstmatige intelligentie hebben een gewicht dat verder reikt dan technologische zorg. Ze raken aan de fundamenten van een samenleving die haar pedagogische infrastructuur ziet kantelen. Juist daarom verdienen ze een eigen plek binnen een onderzoek dat de toekomst van de jeugd centraal stelt. Gates spreekt niet meer als ondernemer, maar als iemand die de schaal van de ontwrichting begrijpt – en daarmee aansluit bij de antieke *politikos* van zorg voor de samenleving. Gates *no plan to ease* is geen technocratische observatie. Het is een diagnose van bestuurlijke kwetsbaarheid.

Hij benoemt wat in Nederland zichtbaar is: *een politiek landschap dat opnieuw moet leren wat het betekent om verantwoordelijkheid te dragen voor de voorwaarden van menselijkheid.*

De wederopbouwpolitiek van Klompé en haar generatie was geworteld in die klassieke zorg: zekerheid, voorspelbaarheid, betrouwbaarheid. De huidige progressieve liberalen, het herpakte CDA en een welwillende PRO-oppositie proberen dat ethos opnieuw te articuleren tegenover een VVD die zich in decennia heeft verplaatst van welvaart naar marktlogica. Gates' woorden functioneren hier als een spiegel: ze tonen hoe technologische versnelling de oude politieke deugden opnieuw urgent maakt.

Gates waarschuwt dat de snelheid van verandering *angstaanjagend* is. Voor de jeugd betekent dit dat hun leefwereld sneller transformeert dan hun draagkracht kan bijbenen. *TikTok*-dynamieken, algoritmische verleiding, misinformatie, en het wegvallen van publieke structuren vormen samen een pedagogische storm.

Zijn zorg dat Ai *de grootste bron van ongelijkheid* kan worden, raakt direct aan de *Jeugdzorg*: wanneer ongelijkheid groeit, wordt de druk op kwetsbare jongeren groter, terwijl de systemen die hen moeten dragen al zijn uitgehold door privatisering en versnippering.

Nederland staat op een kruispunt. Niet omdat partijen verschuiven, maar omdat de vraag naar zorg voor de *polis* opnieuw wordt gesteld. De progressieve liberalen en het herpakte CDA zoeken naar een taal die zowel modern als klassiek is; PRO biedt een oppositie die niet obstructief maar hard en constructief is.

Gates' uitspraken voegen hier een mondiale dimensie aan toe: ze maken zichtbaar dat de pedagogische toekomst van Nederland niet losstaat van de technologische toekomst van de wereld. De jeugd wordt niet alleen gevormd door beleid, maar door systemen die sneller veranderen dan politiek kan reageren.

Gates spreekt van *een epochale verschuiving*: *een tijdperkbreuk die zowel historisch als existentieel is.* Het is een omslagpunt vraagt om een vorm van pedagogische *epoché: het opschorten van oude vanzelfsprekendheden* om de nieuwe leefwereld van jongeren werkelijk te kunnen zien. Epochaal is dubbelzinnig en vruchtbaar manier: *een historische cesuur én de noodzaak om onze pedagogische blik te herijken.* Een nieuw tijdperk zwaait het oude uit verwelkomt het nieuwe vanuit de humaniteire traditie.

Opdat de kinderen leven.

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

OPDAT DE KINDEREN LEVEN

GEUZENLIED VOOR KINDEREN VIJF MEI

Een kachel zonder kolen,
een tafel zonder brood,
schoenen zonder zolen,
een Vrijdag zonder Jood,
dát, zeg jij, zijn dingen
die kunnen niet bestaan.
Maar wát hebben de Duitsers
hier in ons land gedaan?
De kleren, de kolen,
de schoenen, het brood,
gestolen, gestolen,
de joden gedood.
De huizen, de bomen,
de grond waarop je liep,
je woorden, je dromen,
het bed waarin je sliep.
Ze hebben het genomen,
op straat en in 't geniep,
ze hebben het genomen,
allemaal genomen,
maar één ding, één ding niet.

Dat was die stem van binnen,
die nee zei, al die tijd.
Dat nee heeft ons doen winnen,
dat nee heeft ons bevrijd.

Zeg ja tegen de vlaggen,
ja tegen de muziek,
maar 't nee van die vijf jaren,
dát nee, vergeet het niet.

Mies Bouhuys, 5 mei 1955

RUTH, de dochter van Ter wier nagelaten boeken van o.m. Vercors, Vasalis en De Vries aanleiding werden voor het eerste hoofdstuk, citeerde op een herdenking van haar *Openbare Middelbare Meisjesschool* dit gedicht uit haar moeders boekenkast.
Tijdens W.O. II had de *Sicherheitsdienst* en *-Polizei* het gebouw gevorderd. Alleen de straatnaam al - *Euterpe* - maakte na de oorlog bij de overlevenden huiveringwekkende herinneringen wakker. De voormalige fietsenkelder was door de SD omgebouwd tot een cellencomplex en martelkamer. Talloze Joodse Amsterdammers en verzetsstrijders zijn hier vastgehouden en zwaar mishandeld tijdens verhoren. – In diezelfde Euterpestraat als de Sipo-SD woonden ook onderduikers en verzetsmensen en op een zolder werden op een stencilmachine *De Waarheid, Het Parool* en *De Vrije Katheder* uitgedraaid.
In 1968 werd de MMS de *Gerrit van der Veenschool*.
Bij het afscheid van Ter heeft haar oudste zoon het gedicht wederom voorgedragen: *Opdat de kinderen leven*.

Het bronzen beeld, gewijd aan Maria Montessori, is van Gerarda Rueter.
Het staat op het nabij gelegen plein van de *Eerste openbare lagere Montessorischool* uit 1927.
De MMS is in 1929 gebouwd.

HET WAS OP EEN AVOND IN APRIL 1943, DAT DE MANNEN ONS KWAMEN HALEN. Het was een zachte voorjaarsdag geweest. We hadden 's middags in ligstoelen in de tuin gelegen en s avonds merkte ik, dat mijn gezicht al wat verbrand was.
Na het eten stond ik voor het raam en keek naar buiten. Er liep geen mens op straat. Het was zo stil dat je de vogels kon horen fluiten.
'Ga maar bij het raam weg,' zei mijn moeder en ging zitten. Mijn moeder schonk thee. Zacht bewoog ze zich tussen de theetafel en ons. Het werd langzaam donker. Terwijl mijn vader de gordijnen dichtschoof dreunden de eerste vrachtwagens voorbij. Hij bleef met het gordijn in zijn hand staan en keek ons aan.
'Daar gaan ze,' zei hij. 'Ze rijden voorbij,' zei mijn moeder. We luisterden naar de geluiden, die van buiten kwamen. Het motorgeronk verwijderde zich. Enige tijd bleef het stil. Daarna hoorden we opnieuw auto's door de straat gaan. Het duurde nu langer voor het rustig werd. Maar toen viel er een stilte die we nauwelijks durfden verbreken. Ik zag mijn moeder naar haar halfgevulde theekopje kijken en wist, dat ze het uit wilde drinken. Maar zij bewoog zich niet. Na enige tijd zei mijn vader: 'We wachten nog tien minuten, dan steken we het grote licht aan.' Maar voor die tien minuten om waren, ging de bel. Het was even voor negenen. We bleven zitten en keken elkaar verbaasd aan. Alsof we ons afvroegen: Wie zou daar zijn? Alsof we het niet wisten. Alsof we dachten: Het kan net zo goed een vriend wezen, die op visite komt. Het was immers nog vroeg in de avond en de thee stond klaar.
Ze moeten een loper gehad hebben. Ze stonden in de kamer voor we ons hadden kunnen verroeren. Het waren grote mannen en ze hadden lichte regenjassen aan. 'Haal onze jassen even,' zei mijn vader tegen mij. Mijn moeder dronk haar kopje thee uit.
Met mijn mantel aan, bleef ik in de gang staan. Ik hoorde mijn vader iets zeggen. Eén van de mannen zei iets terug. Ik kon niet verstaan wat het was. Ik luisterde met mijn oor tegen de kamerdeur. Weer hoorde ik mijn vaders stem, weer verstond ik het niet. Toen draaide ik mij om, liep de keuken door, de tuin in.
Het was donker. Op mijn: tenen sloop ik over het pad. Bijna liep ik tegen de ligstoel op, waarin ik die middag had liggen zonnen. Zacht trok ik het tuinpoortje achter mij dicht en rende straat uit. Ik bleef rennen tot ik op een groot plein kwam. Er was niemand te zien. Alleen een hond liep snuffelend langs de huizenkant. Ik stak het Frederiksplein over en ging een straat in. Het was alsof ik alleen was in een verlaten stad.

MARGA MINCO in Theun de Vries (red.), *Opdat de kinderen leven*, Amsterdam 1956

Het bittere kruid, Zes fragmenten uit een kleine kroniek

Aan de nagedachtenis van mijn ouders; Dave en Lotte; Bettie en Hans

DE EERSTE DAGEN VERWEET IK MEZELF DAT IK MIJN OUDERS IN DE STEEK HAD GELATEN. Ik vond dat het beter geweest zou zijn als ik bij hen was gebleven. Zonder er bij te denken was ik het tuinpoortje uitgerend en pas toen ik op de Weteringschans voor het huis stond, waar mijn broer sinds enkele dagen ondergedoken zat, dacht ik er aan, terug te keren. Maar de toren sloeg op dat moment het uur, waarop geen mens meer buiten mocht zijn en ik belde aan. – 'Je hebt er goed aan gedaan', zei Dave, 'je had niet anders kunnen doen.' – 'Maar ze zullen zich afvragen waar ik gebleven ben', zei ik. 'Ze zullen zich ongerust maken.' – 'Ze begrijpen het wel', zei Dave, 'en ze zijn blij dat je er tussen uit bent gegaan'. – 'Als ik bij de Hollandse Schouwburg ga staan wachten tot ze er uit komen, zullen ze me misschien zien', stelde ik voor.
Maar Dave verbood het me. Hij vond het veel te riskant.
Van buren uit de Sarphatistraat hoorden we dat sinds mijn vlucht de hele dag iemand het huis in de gaten hield. Voor ik me weer op straat begaf, onderging ik een metamorfose. Lotte bleekte mijn haar. Eerst dachten wij dat ons nu niets meer kon gebeuren. Maar op straat voelden we ons niet altijd even veilig. Als we een agent zagen, verwachtten we dat hij recht op ons af zou komen, en het leek of elke voorbijganger ons nakeek en wist wat we waren.
[...] 'Ik weet een adres in Utrecht', zei Dave, 'daar kunnen we zeker terecht'.
'Het is te hopen', zei Lotte, 'want waar moeten we anders naar toe?'
'Er staan nog deuren genoeg voor ons open', meende Dave.
Ik dacht aan de deur die ik op *Seideravond* altijd mocht open zetten, opdat de vermoeide vreemdeling kon zien dat hij welkom was en dat hij mee aan mocht zitten aan onze tafel. Ieder jaar hoopte ik dat er iemand binnen zou komen, maar het gebeurde nooit. En ik dacht aan de vragen die ik als jongste moest stellen. *'Manisjtanno, halajlo, hazee. Waarom is deze nacht anders dan alle andere nachten en waarom eten wij ongezuurd brood en bittere kruiden...'*
Dan verhaalde mijn vader op zangerige toon van de uittocht uit Egypte en wij aten van het ongezuurde brood en het bittere kruid, opdat wij het nog zouden proeven - tot in lengte van dagen.

FRAGMENT

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

En mensenwerk maakt geschiedenis en de geschiedenis van de mensheid is meer dan koele jaartallen en naakte feiten.

De menselijke werkelijkheid van het voorbije wordt, in alle gradaties, gevat in de kunsten. De ontredderde figuur van Ossip Zadkine's *De verwoeste stad* is de emotionele uiting in beeldtaal van het vernietigde hart en in zijn eigen woorden: *Een kreet van afschuw tegen de onmenselijke wreedheid van deze beulsdaad.* – *De dokwerker* van Mari Andriessen *stáát* voor de *vastberadenheid* van het Amsterdamse *verzet.* – Driekwart eeuw na de bevrijding sprak burgemeester Halsema uit dat de stad Joodse Amsterdammers 'gruwelijk' in de steek heeft gelaten, en bood daarvoor namens de stad *excuses* aan. In de naoorlogse literatuur zijn de drie woorden - *afschuw, verzet* en *schuldbekentenis* - verwoord in vele toonaarden.[1]

In memoriam Sororis herdenkt Maurits zijn zus Saartje. Zij deelde haar jeugd met haar broer en hun gemeenschappelijke vriend Jacob van Hattum. Gedrieën werden ze verbonden door taal, poëzie en muziek. Zonder dat zij het destijds wisten, waren de drie vrienden spiritueel verbonden met de Amsterdamse achternaamgenoten door een parallelle, intellectuele strijdbaarheid, muzikale belangstelling en taalvaardigheid. Al in de schoolkrant van het Montessori Lyceum in 1935 waarschuwde de jonge Leo Mok voor de oprukkende tirannie uit nazi-Duitsland en citeerde hij uit Schillers tekst voor Beethovens *Negende.*

Het adagium *Als je voor tirannen zwicht, verlies je meer dan lijf en goed* is meer dan een politiek statement. We horen stemmen uit onze geschiedenis. We horen de echo van Theun de Vries, die in de hongerwinter getuigde van de muziek als ultieme vrijheid in het land van de tirannen.

Het is een kroniek van poëtische en menselijke veerkracht van hoe mensen, toen en nu, *weigeren om het licht te laten doven/en in* Alle Menschen werden Brüder *blijven geloven.*

1 TERZIJDE: In het Kritisch Lexicon van de Moderne Nederlandstalige Literatuur (12130 p., Houten/Groningen 1980-2015) schrijft Rudi van der Paardt op een weinig kritische en enigszins subjectieve wijze over de weinig fraaie rol van Jac. van Hattum tegenover Saartje Mok, de zus van Maurits Mok. Van Hattums gedicht I.M. *Saar Mok* behoren, met twee andere, tot de meest memorabele. In het artikel van collega Dirk Kroon over Maurits Mok komt van Hattum niet voor.
De redactie van K.L. meldt in hun *Ten geleide* te streven *naar een mengeling van objectieve informatie over een oeuvre en de persoonlijke inzichten van de betreffende medewerker daarin.* De genoemde voorbeelden zijn een omissie van de redactionele inzet om: *'Te voldoen aan de vraag naar bredere systematische informatie - van bijvoorbeeld voortgezet en hoger onderwijs'.* Dit hiaat in de naoorlogse Nederlandse literatuurgeschiedenis, dat de historische feiten begeleidt met de weerbarstige menselijke werkelijkheid kwam in onze speurtocht boven water. *Hij zoog de borst vol adem en stapte in bed.*
Het is gezien, mompelde hij, het is niet onopgemerkt gebleven. Hij strekte zich uit en viel in een diepe slaap.

Ad Interim. Jaargang 2 № 5 (1945)

Bach

THEUN DE VRIES

Gij hebt uw twijfel zingend uitgebannen,
en de muziek verscheen u dan als vrijheid
een troostende' en onwereldse nabijheid
in 't land der duodecimo tirannen.

Gij hebt u met de honigzeem der dromen
ten diepst gelaafd, waar 's levens melk ontbrak,
en waar de zuidenwind niet bij kon komen
droomdet ge' u rozen aan de dode tak.

Geloof, volstrekt en zonder aarzeling,
wij kunnen niet meer met uw grootheid wanen;
oude gestemten in ons gingen tanen,
wij speuren de' aardgeur van een nieuw begin -

Daar moeten rozen zijn en melk genoeg
opdat het zwart gemis verzinken zal,
opdat de vrijheid zelf weerklinken zal
als de muziek die eens uw dromen droeg.

1944-'45

Avond aan avond, 1970

Bach

MAURITS MOK

Met Bach is er geen sprake van vergaan.
Wie naar hem luistert laat zijn lichaam los
en zweeft over de toppen van de tijd
de hemel in. Nog even schemert
de aarde na en lost dan op,
een handvol mist die in de zon verdampt.

Men stijgt langs deinende spiralen
hoger en hoger, hoort de melkweg zingen,
alsof de sterren, aangestreken met muziek,
hun trillingen in klank vertalen
en drijft ten slotte, louter licht,
onder steeds wijder uitgespannen,
niet meer door einders afgeronde firmamenten.[1]

1 VGL. Rudolf van de Perre, *Tussen de morgen en de morgen kan alles over zijn*, over de verzamelbundel *Gedichten van zestig tot zeventig (1977)*.
De bundel opent met het titelgedicht:
Avond aan avond, een kort leven lang,
en telkens nader bij de grote slaap...
Het gevoel de laatste mens te zijn biedt hem nog slechts de hoop op *een slaap die mensen tot geruste goden / in deze vergankelijke wereld maakt.*
Het doet bijna vreemd aan en onverwacht, dat midden deze uitgestorven en troosteloze wereld, op het einde, een tegenmelodie inzet, iets van een fuga van J.S. Bach.

In memoriam Saar Mok

JAC. VAN HATTUM

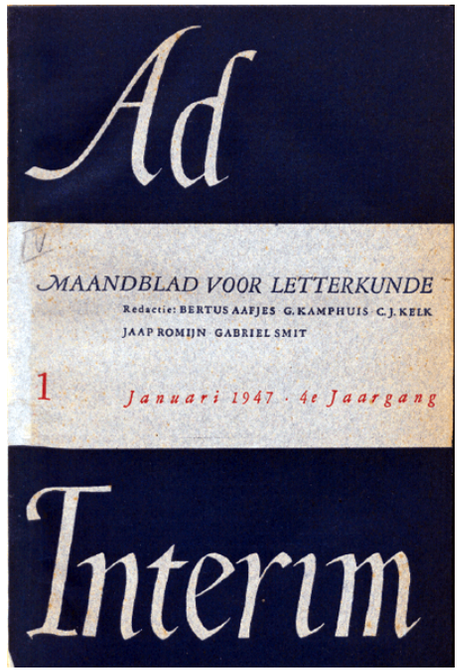

Mij waren het namen; jòu was het muziek;
wat mij muziek was, waren jòu weer namen;
weerzijdse aandacht bracht de rijken samen
van dicht- en toonkunst, vleugels der triptiek.

Was het niet zo: het middelste paneel:
wij beiden: jij kunstvol aan het musiceren,
afwiss'lend ik aan het verzen declameren
en elk begrijpend and'rer heerlijk deel.

Zoals jij Bach zei, zei ik Hofmannsthal;
Beethoven jij; ik Nijhoff, Bloem, Verlaine;
één regel, Saar: 'Mon cœur a tant de peine',
ik mis je daaglijks, waar ik ga en dwaal.

Want weet: dit 'nooit', dat ís niet te verstaan
voor hen, die jou de Duitsers loven hoorden;
o, Duitse klauwen, die Saar Mok vermoordden:
een wolk muziek trok van dat land vandaan.[1]

1 Saartje Mok was de zuster van Mozes Mok die in 1971 zijn voornaam officieel liet wijzigen in Maurits. Het gedicht geeft aan, wat de Haarlemse en Amsterdamse tak niet van elkaar wist: dat muziek hen verbond. Daarom staan beide takken hier naast elkaar.
Helmut Salden ontwierp de omslagbelettering van *Ad Interim*. Hij vluchtte in 1934 uit Duitsland, werd in Franco-Spanje gearresteerd en ter dood veroordeeld. Hij werd door de Russen bevrijd en vestigde zich in Nederland; geen eenvoudige zaak in 1945/46. Alexandre Stols *c.s.* zetten zich voor hem in. Hij ontwierp ook de boekomslag van de eerste uitgave van *Het Achterhuis*.
Over het gedicht van Van Hattum is te veel en te gemakkelijk gezegd wat *an sich* niets met poëzie te maken had. Na het einde van het verhaal hiernaast volgt een 'antwoord' op bovenstaand gedicht door de dichter Maurits Mok.
Saartje Mok stierf in Auschwitz op 31 augustus 1944. Zij was toen 38 jaar. 🕎

Jacob van Hattum 1900-1981

HET IS OUDEJAARSAVOND. Helemaal alleen zit ik in de ruime lichte kamer. En voor mij staat de vleugel. En op die vleugel staat een boek. Een boek, dat het schoonste inhoudt, wat er op de wereld bestaat; dat boek bevat Beethovens Negende Symphonie! Zoëven heb ik hem doorgespeeld. Het warme zweet van ontroering en emotie zit nog op mijn voorhoofd. - Zacht zingt het nog in me:

Freude, schöner Götterfunken, Tochter aus Elysium!
Wir betreten feuertrunken, Himmlische, dein Heiligtum!
Deine Zauber binden wieder, Was die Mode streng geteilt!
Alle Menschen werden Brüder, Wo dein sanfter Flügel weilt!
Seid umschlungen, Millionen! Diesen Kuß der ganzen Welt!
Brüder, über'm Sternenzelt, Muß ein lieber Vater wohnen.
Wem den großen Wurf gelungen, Eines Freundes Freund zu sein;
Wer ein holdes Weib errangen, Mische seinen Jubel ein!
Ja, wer auch nur eine Seele Sein nennt auf dem Erdenrund!
Und wer's nie gekonnt, der stehle/Weinend sich aus diesem Bund!

Alle stemmen juichen nog in me, dooreen, omhoog.
En ik denk aan het begin: de geweldige moeder Aarde, die zich wentelt met haar grauwe oppervlak, enkel water en rots, kaal en woest, ruw, geen zachtheid, en waarboven- langzaam de Zon! De Zon opkomt en alles in haar warme schijn zet. Alles krijgt kleur, de onmetelijke wouden, de zee wordt blauw, de hemel licht... ja, zó was het: In den beginne schiep God den hemel en de aarde. De aarde nu was woest en ongevormd, duisternis op de oppervlakte des afgronds, en de Geest Gods zwevend over de wateren.

Leo Mok 1935 als 18-jarige leerling in de schoolkrant

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

Toen zei de God: *Er zij licht! en er was licht. God zag het licht, dat het goed was; en God maakte de scheiding tusschen het licht en tusschen de duisternis. God noemde het licht dag, en de duisternis noemde Hij nacht: het was avond en het was morgen, één dag.*
Dat alles en nog veel meer wordt uitgedrukt in de eerste maten van Beethovens *Negende*. Het grootse Begin! waarin je al voorvoelt de geweldige dingen, die komen zullen, de geweldige uitbarstingen van energie, waarin je voelt, hoe Beethoven worstelt met zichzelf...
Toen zag ik, dat de klok tegenover me twaalf uur aanwees. Ik stond op en zette de radio aan. De hele avond was er slechte muziek: nu hoor ik de stemmen der omroepers over heel Europa. Eerst Hilversum, de AVRO, En dan Engeland. De Big-Ben slaat twaalf slagen. Gejuich klinkt van mensen, honderden kilometers hier vandaan, maar ook mensen. De omroeper: *We wish all people in the British Empire and in all the world a good new-year and a very much happiness in nineteen-hundred- thirty-six!* En iets trilt in me, een machtig gevoel bruist in me op... Maar: *'Here is the* BBC., *Henry Hall and his boys, we wish a happy new-year to you all..'.* En dan breekt die afschuwelijke cacaphonie los, die men jazz noemt en die geen jazz is. Bah, draai door! Luxemburg. In alle talen wenst het omroepstertje je geluk... Frankrijk... Duitschland... *Und ich wünsche dem Deutschen Volke und dem Führer, Adolf Hitler vielen Glück in 1936! Heil dem National-Sozialismus! Heil Deutschland! Deutschland über alles..!*
O, ik knarsetandde van nijd en woede... Ik smeet de radio omver en tegelijkertijd sprongen me de tranen van spijt in de ogen. Ik heb gehuild, gehuild, zoals ik nog nooit gehuild heb. Want ik dacht er plotseling aan, dat de wereld reeds tien millioen jaren bezig is aan haar *Allegro in poco maestoso.* Reeds tien miljoen jaar is het aan de gang en nog steeds zijn de oprukkende legers der vrijheid, de alles verpletterende en allesvernieuwende legers, zoals ze staan beschreven in het tweede deel der legende, niet in zicht... En het *Adagio molto*, de stilte, de rust, die eindelijk komt en die leidt naar het *Freude, Freude! Schöner Gottefunken!*
Wanneer eens? En de Vreugde, de Blijdschap zelf?
Hoeveel miljoenen jaren nog? – En niemand, niemand zal U kunnen helpen, mens! Geen dictator, ja zelfs geen God! Toen de arrangeur van *Fidelio* klaar was, noteerder hij: *'Fine mit Gottes Hülfe'.* Beethoven ketste terug:
'O Mensch, hilf dir selber!

Prof. mr. Louis Mok 1917-2015

Aan de lezers,

Bij nader inzien zijn wij tot de conclusie gekomen, dat het stuk getiteld: 'Oudejaarsavond' niet geschikt was voor een schoolblad als 'CLIMAX', daar het sommigen kwetst en anderen het liever niet hadden gezien.
Wij schrijven dit, opdat men ons deze misstap niet zal kwalijk nemen.
Wij hopen, dat we hiermede aan de wens van sommige lezers hebben voldaan.

De Redactie

Aan bovenstaande verklaring van de redactie, die de ergernis herstelt, die door bedoeld stuk werd gegeven, heb ik nog enkele woorden toe te voegen:
Ik heb nota genomen van de verklaring van den schrijver, dat zijn uiting aan het einde van zijn stuk een wanhoopskreet was over deze wereld die van God geen hulp heeft te verwachten, zolang, zij door haar daden duidelijk laat blijken niet in God te geloven.
Zelfs met behulp van deze nadere toelichting is het mij niet mogelijk de woorden, zoals ze daar staan, in dien zin te begrijpen.
Het gebeurde en de daardoor teweeg gebrachte beroering moge echter voor deze redactie en voor alle, die nog zullen komen, als ook voor degenen, die stukken voor 'Climax' inzenden, een aanleiding zijn om er zich nog eens van te doordringen, dat publiceren een verderstrekkende verantwoordelijkheid met zich mee brengt dan schrijven louter voor eigen genoegen.

Mej. Osterkamp, rectrix

MIJN GROOTOUDERS VAN VADERS KANT WAREN EENVOUDIGE EN GOEDHARTIGE MENSEN. Ofschoon het joodse geloof weinig betekenis meer voor hen had, hielden zij de hoge feestdagen en sommige tradities in ere. Eén van die tradities was lekker eten op vrijdagavond. Vaste gasten waren een zuster van mijn grootmoeder en een zuster van mijn vader. Ook ik, hun enige kleinzoon, een schooljongen nog, at op die avonden vaak bij hen. Het begon steevast met kippensoep, daarna de kip zelf, het vlees geel van saffraan, met peultjes, schorseneren of doperwtjes en begeleid door piccalilly, pekelaugurken en schijven komkommer in zoetzuur. Na het afruimen pelden we *kesause mangelen* en *kasuarie noten* boven de krant en speelden we een partijtje whist om een ½ cent per punt. Verloor ik een halve stuiver dan werd dat door mijn grootvader goedgemaakt in het zakgeld dat hij mij bij vertrek placht toe te stoppen. - Soms kwam mijn vader om een uur of negen nog even aanwippen. De halve en hele centen werden dan ijlings van tafel geveegd en vervangen door knopen uit een doosje dat mijn grootmoeder al had klaargezet. Mijn vader vond spelen om geld een minderwaardige manier om geld te verdienen, net als speculeren op de beurs. In de jaren vijftig hoorde ik via via dat hij een paar honderd frank had verloren in Monaco. Toen ik hem ernaar vroeg, schaamde hij zich een beetje. *Heb jij nooit iets verkeerds gedaan?* vroeg hij. Ik dacht aan de spelletjes whist en gaf geen antwoord.

Nadat de Duitsers ons land hadden bezet, kwam er allengs een eind aan deze vrijdagavonden. Mijn grootouders moesten buitenshuis een vernederende gele ster dragen en mochten niet meer met de trein, tram of bus. 's Avonds mochten zij na achten niet op straat. Het inkomen werd mijn grootouders grotendeels afgenomen; voor kip, zo al verkrijgbaar was, er geen geld. De stemming was bedorven; de genoeglijkheid van het wekelijkse samenzijn had plaatsgemaakt voor zorgelijke gesprekken over de afloop van de oorlog. Een enkele keer kwam het gesprek op de vijfenzeventigste verjaardag van mijn grootvader, op 21 mei 1943. Zouden zij die vieren? - In die maand mei kregen mijn grootouders en ziekelijke dochter Flora hun oproep voor de arbeidsinzet. Er was een papier met stempels bij dat hun toestond om op 24 mei gebruik te maken van de tram naar het Centraal Station en met de trein van drie uur naar Westerbork te reizen. Mijn moeder zou meegaan om te helpen met de koffers. - Om twee uur gingen ze op weg.

Hoewel het mooi weer was, hadden ze hun warmste kleren en dikke wintermantels aangetrokken. Ze trokken de huisdeur achter zich dicht en liepen naar de tramhalte. Toen de tram eraan kwam, staken ze hun hand omhoog ten teken dat ze mee wilden. - Het leek alles zo gewoon. Hoe dikwijls hadden zij dat ritje niet gemaakt? De tram ging zijn vertrouwde weg, door de bekende straten, langs de bekende gebouwen. De andere passagiers wendden de blik af van het bedrukt voor zich uit kijkende viertal. De gesprekken verstomden. - In het station namen mijn grootouders en mijn tante afscheid van mijn moeder en stapten met vele anderen in de klaarstaande trein. Nog steeds kon het om een vakantiereisje gaan. Alleen de gele sterren op de winterjassen, de in zwarte uniformen kil toekijkende Amsterdamse politie, de *Grüne Polizei* en de overdreven ijverige helpers van de *Joodse Raad* duidden erop dat het om iets anders ging, dat het ging om een transport.

In het kamp Westerbork brachten de oude mensen en hun dochter in een rumoerige slaapzaal onrustig de nacht door. Mijn tante krabbelde haastig met potlood op een briefkaart aan de buurvrouw dat het goed met hen ging en dat zij al op 25 mei [naar Sobibor] zouden vertrekken.

's Morgens werden zij met zestig anderen in de veewagen getild waarin zij drie dagen en nachten naar het Oosten zouden rijden, liggend en zittend op de vloer. Op vrijdagmiddag werden zij naar buiten gewerkt en voortgedreven. Bij de douche-ruimte aangekomen, moesten zij zich uitkleden. Naakt, ontluisterd en ontredderd werden zij naar binnen geduwd. Enkele minuten later waren zij gestikt. - Wij hebben er thuis nooit over gesproken.

Omdat mijn tante, naar ze in haar laatste briefkaart schreef, in Westerbork weer een aanval van haar ziekte had gekregen waardoor ze niet kon lopen, zal zij niet zijn vergast maar afzonderlijk zijn vermoord. Niet onwaarschijnlijk is het dat mijn grootouders op dezelfde manier (nekschot?) zijn omgebracht. – Ik heb hen op zondagavond 23 mei 1943 in hun woning Meerhuizenstraat 12 Amsterdam voor het laatst bezocht en afscheid van hen genomen. We wisten dat we elkaar nooit meer zouden terugzien maar spraken daar niet over. Voor de reis heb ik ze een paar grote stukken kantkoek meegegeven die ik clandestien had weten te bemachtigen.

Andere familie, zoals mijn oudtante Susanna Zomerplaag, die woonde bij haar broer en schoonzuster Joseph Zomerplaag † 2 juli 1943 en tante Betsy (Elisabeth Helena) Zomerplaag-Boutelje † 2 juli 1943, die elke vrijdagavond bij mijn grootouders - haar zuster en zwager - at, zijn weggevoerd zonder dat ik afscheid had kunnen nemen. Dat geldt ook voor de twee zusters van mijn grootvader, van wie ik er een met zekerheid heb kunnen terugvinden: Grietje Mok † 26 januari 1943.

Dit betreft mijn naaste familie met wie ik geregeld omging.

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

In Memoriam Sororis

MAURITS MOK

Aan Jac. van Hattum

Dit moet ik zeggen, eer mijn stem vergaat:
hoe gij geleefd hebt, een vrijmachtig wezen,
zwerfs en intens, de haren in de wind
van een bestaan, dat geen geheim verraadt,
juichend en huiverend, maar nooit genezen
van onrust, die de onrust slechts bemint.

Waar gij uw lichaam plantte, heeft een spoor
van vuur zich in de atmosfeer geslepen,
en waar uw stem verstikt werd in de nacht,
hield een verbijsterd waaien stand, waardoor
ik in mijn zenuwen ben aangegrepen
en spreken moet wat gij te zeggen tracht.

Terwijl de eerste vlagen van de tijd
u overvielen, sloegen reeds de vuren
van bitter, schier onmenselijk verzet
tegen een lot, dat elke droom misleidt,
u uit de ziel en steldet gij de puren,
heiligen hartstocht als uw ene wet.

Een zomer: door de straten joeg de pijn
om een, die uit de wereld was gestoten,
u als een halfbedwelmde, een verschrikt
opademende zieke, die zich zijn
angsten herinnert, als hij in de grote,
gapende stilte van de hemel blikt.

Een struikelende, nauwelijks bewust,
dat alle uren eigen onheil dragen
voor wie zich uitlevert aan een bewind,
dat in geen redelijke gronden rust,
werden uw ogen door een licht geslagen,
zo hevig, dat het zelfs de dood verblindt.

Toen, in die verre zomer reeds, begon
verwoesting zich aan u te openbaren
als een niet af te dammen onderstroom,
die al het leven wegzuigt uit de zon,
waarin het de volmaaktheid wil ervaren
van de zijn wezen ingeschapen droom

Nog stond, gelijk verblekend morgenrood,
boven uw kim de langzaam weggevaagde
herinnering aan een barmhartig God,
maar als gij in de nacht uw ogen sloot
en een verloren wind de tijd doorvlaagde,
greep wilde eenzaamheid u bij de strot.

Al lang geen kind meer, in uw kinderspel
door rukwinden van angst reeds overvallen,
zaagt gij met zestien jaren in de grond
der eeuwigheid, een uitgebluste hel,
waar nimmer de bazuinsignalen schallen,
wier witte doortocht het gericht verkondt.

Tegen het woeden van uw vrezen in
traadt gij naar voren met gespannen leden
en drongt het zonlicht binnen; als een brug
stonden uw schouders, toen gij middenin
verwildering en licht zijt voortgeschreden,
alleen, maar nooit bereid tot een terug.

Elke dag sloeg de ruimte u haar kleed
om de gestalte, met uw ademhalen
heeft zich de reuk der zee zozeer vermengd,
dat het mij aanvaart als een koud en heet
herinneren, uw bandeloze dwalen
door eenzaamheid, die lijf en ziel verzengt.

Wolken, de brand der winden door het duin,
het strand, gelijk een parabool gespannen,
en het ontembaar spreken van de zee,
wie dit vernemen moet, raakt het arduin
der eeuwen aan en is voorgoed verbannen
uit het omheinde land van pijn en vreê.

Zo hem een teken blijft, is het alleen
de vlucht der winden naar het onbekende
en zijn lichamelijkheid, zijn ontsteld
en driftig jagen over zand en steen
naar horizonnen, wier onafgewende
blik hem ontbinding en vergeefsheid meldt.

Groot is een schepsel, dat de vreugde niet
ontrouw wordt in het smartelijkst ervaren,
waartoe een sterveling ooit is ontwaakt:
een godheid, die de schepping achterliet,
gelijk een vluchtend veldheer legerscharen,
in wildernis van vuur en storm geraakt.

Zo groot waart gij. Toen voor de hamerslag
van uw gedachten alles was bezweken,
waarin gij voor de chaos schuilen kondt,
hebt gij op eigen roekeloos gezag
de hemel met uw open blik bestreken
als een, die tot de vreugde zich verbond.

“Er valt geen zin te delven uit de nood,
die men het leven noemt; nog nimmer gaven
de vormen, waar de wereld in verschijnt,
iets van het wezen der creatie bloot;
de verste vluchteling bereikt geen haven,
waar de ontsteltenis der zee verdwijnt.

‘Toch ademt het verlangen door mijn huid
de wereld aan en sta ik in de vlagen
van een verlangen, dat zich uit de stof
verlossen wil; elke beweging duidt
naar eeuwigheid, het nauwelijks te dragen
licht, dat de cellen van mijn netvlies trof.”

Uw denken steigerde, gij waart voortaan
een overweldigde, een meegesleurde
door de bewegingen van het getij
der eeuwigheid; gij waart als een vulkaan,
een door hetzelfde witte vuur verscheurde,
dat voerde in de schepping heerschappij.

Ik hoor uw stem, ik loop weer naast u voort
door nachten, wild en vochtig, door het diepe
ruisen der zee, dat ons bestaan omsloot;
ontroering huiverde in ieder woord,
dat wij nog zeggen moesten, die daar liepen
in de gebieden tussen tijd en dood.

Iedere voetstap beklonk ons verbond
met het geheim der wereld, met de krachten,
wier heerlijkheid geen taal of teken duldt;
maar in de stilte, die te trillen stond
achter het woord, dat wij te spreken trachtten,
werd telkens weer dat grote vuur onthuld.

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

In Memoriam Sororis

Dit was geen peinzen, dat beschroomd de wand
der dingen aftast, geen verrukt omdolen
door de gewesten, die de tijd ons laat,
het was een binnendringen in de brand
van het heelal, dat tot zijn verre polen
in blinde scheppingsdrift te laaien staat.

Wie dan terug moet keren naar het huis,
waar hem een slaap verwacht vol vreemde dromen,
aarzelt aleer zijn hand het venster sluit;
de nacht staat stil, alleen het zeegeruis
gaat voort, de duisternis te overstromen
met parelmoeren golven van geluid.

Geen dag vergeet de vuren van de nacht,
elke seconde is van gloed doorschenen,
als een geslepen druppel van kristal,
de raadsels worden niet ten eind gedacht,
daar zij het hart te diepen blik verlenen
in de verlatenheid van het heelal.

Maar dit ontwaakte leven, dat zijn pijn
en heil in elke hartslag mee voelt kloppen,
dit ademhalen, dat zichzelf verteert,
bereikt een hemel, dien geen serafijn
ooit aanroert met zijn blanke vleugeltoppen,
tenzij hij zich van God heeft afgekeerd.

Gij, in uw fonkelende eenzaamheid,
uw lichtdroom, die zich nergens wist geborgen,
gij hebt u dag aan dag omhooggestort,
ontroostbaar, tot het uiterste bereid,
in een extase, die de ziel moet worgen,
wanneer haar honger niet verzadigd wordt.

Ternauwernood had gij het werk verricht,
u door de naakte nooddruft opgedrongen,
of gij verliet dit schemerig bestaan
en wierp u in het onverwelkbaar licht,
waarvan gij sinds de morgen waart doorzongen,
gelijk een harp, door stromen wind begaan.

Uw handen, als een driftig paardenspan,
klaterden langs de toetsen; reeds begonnen
fonteinen op te spuiten uit uw ziel;
als een titanisch ruiter bleeft gij dan
eeuwen op jacht onder de witte zonnen,
wier licht als water in uw ogen viel.

Om deze schoonheidsdrift, dit fel gebaar
voorbij de tijd, dat in muziek ontbrandde,
die sporen aan de hoogsten hemel schreef,
is het, dat ik u tussen hen ontwaar,
die in hun ziel een eeuwigheid omspanden,
wier gloed hen in de dood omwaaien bleef.

Ik zie, een wintermiddag bij het raam,
uw ogen in de wilde brand der haren,
uw schouders tegen de oneindigheid
gedrukt; een schepsel, dat de naam
van het onnoembare is aangevaren
en als een arend door de ruimte schrijdt.

En uren later, toen door het gewaai
der stilte wij ons zwijgend voortbewogen,
tintelde nog de wereld van muziek;
de open zee versmalde tot een baai,
waar vogelzwermen in de hemel vlogen,
staand op de gouden riemslag van hun wiek.

Andere uren: met het wit lancet
van ons verstand, door hartstocht aangeslepen,
ontleedden wij de menselijke staat
en rustten niet, aleer ons hart, verplet,
zich naar het laatste duister in moest schepen,
dat een vernietigd weten overlaat.

Nooit hebt gij teistering van vuur of ijs
gevreesd; geen angst of heerlijkheid ontweken;
in elke kim hebt gij uw blik geboord,
wel wetend, dat uw hunker van de reis
ledig terug moest keren naar het spreken
der stilte, dat gij immer had gehoord.

Mist van mystiek, de bleke regenval
van het gebed, een weerlichte seconde,
waarboven God zijn hemel opendeed,
zij waren u, de loutere vazal
der zinneloosheid, onbestrafte zonden,
waarin de koorts der wanhoop zich vergeet.

Naakt, zonder wapentuig dan het beraad,
dat plotseling zijn spanning kon ontladen
in een vereenzaamd snikken aan de grens
der denkbaarheid, verhieft gij uw gelaat
tussen de thuisgebrachten en verzaden,
een door geen waan benevelde, een mens.

Een mens - hoe onverbiddelijk sonoor
hebt gij die naam doen klinken; tot zijn blanke
eenzelvigheid hebt gij teruggebracht
dit woord, zwart aangeslagen door de smoor
van duizend jaren, maar dat eens in ranke
huivering steeg uit de bewustzijnsnacht.

In u bleef de oorspronkelijke glans
van de verwondering der ziel behouden,
die nog geen wraak of loon ontketend zag;
de wereld schommelde in de balans
van uw gemijmer als een vrucht, een gouden
volmaaktheid, die geen droom doorgronden mag.

Hoe meer de tijd uw huid heeft afgeschuurd,
te feller werd uw hartstocht naar de toppen
van een geluk, dat enkel wonden slaat;
hoe vast gij uw gedachten hebt bestuurd,
soms werd hun onrust tot het blinde kloppen,
dat voor de poorten van de waanzin staat.

Maar altijd weer nam u het licht weerom;
ik zie u lopen door uw laatste jaren,
toen het geweld zijn hielen had geplant
in onze harten, toen mortier en bom
woordvoerders van de geest der mensheid waren
en vrijheid lag te bloeden in het zand.

Wel werdt gij als met klauwen omgewoeld
van rouw om de gejaagden en vermoorden,
bij honderdduizenden tot gruis verteerd
in vuren, welker gloed niet meer bekoelt,
zolang onder de zon in mensenwoorden
een creatuur zijn pijn te zeggen leert.

Niet afgeweken zijt gij van uw post
voorbij de ruimte, dagelijks geschonden
tot aan de nok, door vlammen afgetast;
vermetel, roekeloos en onverlost,
bleeft gij het leven trouw, dat uit de gronden
van een verlaten universum wast.

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

En zo, een onaanrandbare, zaagt gij,
toen beulshanden u uit de tijd losscheurden,
het eeuwig bloeigetij der wereld aan;
nog eenmaal trok een hemel u voorbij,
waarin uw blik geen rimpeling bespeurde;
toen bleeft gij, stervend, in het duister staan.

De blinde verten, waar uw as nog zwerft,
holen van stilte, die geen slaap kan dichten,
ledigheid, die ik elke morgen weer
bevechten moet, opdat mijn hart niet sterft,
en waarheen al mijn avonden zich richten,
hun nietigheid verwoest de atmosfeer.

Weer ging ik het ondraaglijke te lijf
met woorden, die een zwijgen wilden schenden,
dat teken noch herinnering gedoogt.
O ijdelheid van 's levens wanbedrijf,
nooit was de hemel, waartoe wij ons wenden,
tot zulk een ongenaakbaarheid verhoogd.

M. MOK

AAN DE VERMOORDEN
UIT ISRAËL

en

In Memoriam Sororis

MCML
UITGEVERIJ F. G. KROONDER TE BUSSUM

Voor Maurits Mok

'k Trok van mijn levenswerk het onoprechte af,
al wat er over bleef, was slechts een gapend graf,
dat op m'n bange vraag, of 'k niets goeds had bedreven,
een honend en oprecht, ontkennend antwoord gaf.

Eens wierp een vrouw een appel uit een raam
- wat was 't een wond voor heel je verder leven -
je speelde met je blonde broertje saam;
hij mocht, riep zij, dat Joodse kind niets geven.

Je hebt het mij wel duizend keer verteld;
'k probeerde duizend maal dit voorval weg te praten;
ook later nog, toen wij, geheel ontsteld,
op het Zandvoorts duin haast zwijgend samen zaten.

't Kwam dichter bij - 't kwam steeds nog dichter bij;
't kwam aan de grenzen, in de Duitse wouden,
vaak stond je stil op 't strand, dan vroeg je mij,
of deze furie tegen viel te houden.

Nu lees ik dingen, die jij nooit zult zien.
- Pandora's doos liet ons geen enkle hoop -
vier honderdduizend doden in Lublin
en dan dat keurig beestmens Jürgen Stroop.

'k Denk veel aan jou, maar vind geen enkel woord;
waar zijn je vrienden, waar ben ik gebleven?
Jij bent met honderdduizenden vermoord
en wij doen niets, dan zinloos verder leven.

Nog gaan de dagen voort met spel en jok,
maar er zijn uren van alleen maar staren,
dan zeg ik zinloos: 'Weetje, Saartje Mok...'
en 'k ruik de geur weer van je donk're haren.

’k Zie weer je tintelogen achter ’t glas,
je breed-uit zitten bij je scherp betogen;
’k bedenk, hoe goed het leven eenmaal was,
en geen vrouw had, als jij, zo held’re ogen.

Je handschrift zie ik, dat weer voor me ligt,
bewuste letters, sierlijk neergeschreven,
- je wees me ’t laatst nog op m’n vriendenplicht
en dat ik weken lang was weggebleven. -

En toen ik kwam, een avond, was ’t te laat,
- op duizend goeden teld’ een straat twee kwaden -
voor het eerst besefte ik het woord verraad;
een buurvrouw zei: ‘Ze hebben haar verraden.’

Wie je verrieden zal ik nimmer weten;
die dolen nu, als Judas, raadloos rond,
maar dat we zelve ons niet schuld’loos weten
en dat er geen voor jou een schuilplaats vond...

Eens wierp een vrouw een appel uit het raam;
hij mocht, riep zij dat joodse kind niets geven;
- je speelde toen met blonde Maurits saam -
maar wat deed ik, om jou te laten leven?

Niet enkel ik deed niets; de veel-te-velen
zagen de trams die Zondagochtend gaan,
te arm aan geest om in het leed te delen,
dat nu, verwijtend, voor ons is gaan staan.

Gebrek aan moed kan heel een leven ‘rouwen
- wie van ons wierp zich voor zo’n volle tram? -
wie weend’ om kinders en om al die vrouwen
en wie riep ‘moord’ in ’t Zondags Amsterdam?

Ze zijn gegaan - verraden? niet verraden?
als zwak excuus gold ons de overmacht;
maar éénmaal vraagt het leven werk ’lijk daden,
maar éénmaal wordt de moed om hals gebracht.

Elk kan zich éénmaal slechts ten volle geven;
de spooktram, die te nacht weer langs mij trok,
gaat door de nachten van mijn verder leven
en in mijn dromen zie ik Saartje Mok.

En Fie de Jong, van Creveld, alle vrinden,
Han Mogendorff en Jacob Hiegentlich,
ze zijn vertrokken met wie ze beminden,
als ik ze uitban, weet ik, dat ik lieg.

Ze zullen telkens, telkens wederkomen,
rondom ons staan in Uw en in mijn nacht;
het zware loof siert weer de iepenbomen
en op zo’n Zondag zijn ze weggebracht.

En als de tram giert door de oude bochten
en ik die Zondag andermaal doorleef,
en weet, hoe in Lublin de Joden vochten,
dan weet ik, dat ik niets dan woorden geef.

Slechts woorden, die geen enkel goed vermogen,
die enkel zeggen, hoe ik heb gefaald;
de schrik staat op in duizend Joodse ogen,
en aller schuld wordt op wie denkt, verhaald.

Jac. van Hattum

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

Voor dr. J. Presser

JAC. VAN HATTUM

Al de dagen zullen zijn verpest,
al de dagen van ons dieper denken;
't is vergeefs wat nog aan jaren rest,
jaren, die alleen maar droesem schenken;
jaren: bekers tot de rand gevuld
met de alsem van de eigen schuld.

Iedereen die denkt, vergaat van pijn,
prevelt in de nacht vertrouwde namen;
daar vermoorden nimmer doden zijn,
leven zij, gemarteld, met ons samen;
dwaas, die dacht dat hij het net ontging
van de eigentijdse marteling.

'k Wil geen Duitsers zeggen; ik zeg wij;
ik zeg allen, die de misdaad duldden;
geen die leeft dier ouderen gaat vrij
en het minst gaan vrij de haat-vervulden;
háten wij, zo haat het eigen ik;
eeuwig gaat ook hier voor ogenblik.

't Vlammend teken staat aan ieders wand;
dwaas, die dacht zijn vonnis te ontlopen;
't hakenkruis werd ieder ingebrand;
d'eigen schuld valt door niets of te kopen;
haat ik nòg, ik haat dat eigen ik:
juist dit eeuwig gaat voor ogenblik.

Levie de Lange

MAURITS MOK

Zo'n man, Levie de Lange,
vijftien kinderen, nergens vandaan gekomen,
nergens naar toe gestoten,
vijftien kinderen die hij op zijn handen
voor zich uit droeg, oog in oog
met hun levenslicht.

Levie de Lange zag zijn vijftien met zijn vrouw
in hongerige auto's gooien,
hoorde wielen hun geluid verliezen,
zwoegde zich beurs in kolenmijnen,
telde zijn verdwenen schatten na.

Wankelde een dode vrijheid binnen,
loopt met vijftien paren kinderogen
door de eindeloze, onbewogen
wereld van vandaag niet meer en nooit.

(N.A.V. *Levie de Lange's Dagboek*, H. J. W. Becht, Amsterdam 1964)

Maurits Mok schreef in een terugblik niet meer onbekommerd over hem te kunnen schrijven, want: *Zodra ik mij verdiep in de verhouding, die er tussen Van Hattum en mij heeft bestaan, betrekt een schimmenleger de wacht aan de horizon van mijn herinnering en het gelach van weleer wordt weggevaagd door een zwijgen, een windstilte, die niet van de wereld schijnt en waarin al het levende en beweeglijke bevriest en versteent.* (Terugblik op een vriendschap', *Liber amicorum Jac. van Hattum*, Amsterdam 1955)

Carry van Bruggen werd geboren in een wereld die haar een diepe ernst meegaf: de joodse traditie van verhalen, rituelen, studie, morele gevoeligheid. Die traditie was geen last, maar een toonhoogte – een innerlijke resonantie die haar hele leven zou blijven klinken. Ze erfde een houding van aandacht, van scherp zien, van niet kunnen wegkijken van wat waar is.
Diezelfde gevoeligheid maakte haar kwetsbaar.

¶ In haar jeugdherinneringen zien we het kind dat al 'te veel' voelt: intuïtief, fijnzinnig, zonder woorden voor wat haar raakt.
In *Heleen* wordt die gevoeligheid een strijd: het verlangen naar wederkerige liefde botst met de angst voor krenking. De 'torendroom' – roerloosheid als enige redding – is geen metafoor maar een existentiële toestand: een mens die alleen kan overleven door zichzelf stil te houden.
Haar hartstocht – die donkerrode anjelieren – is tegelijk haar kracht en haar wonde. Ze wil liefhebben en bemind worden met een intensiteit die haar tijd niet kon dragen. Ze verlangt naar openheid, maar de angst voor pijn verstijft haar. Hartstocht en angst zijn geen tegenpolen; ze zijn elkaars voorwaarde. Wie diep voelt, vreest diep.

¶ En toch beweegt ze. Niet door te breken met haar traditie, maar door die traditie te internaliseren. Ze neemt afstand van het wettische, maar niet van de ernst. Ze relativeert de voorschriften, maar niet de diepte van de overgeleverde wijsheid. Ze assimileert, maar zonder haar innerlijke toon te verliezen.

¶ Dat is de kwalitatieve verandering waar Einstein over sprak: geen overstap van het ene naar het andere wel een transformatie van binnenuit: verandering vanuit de traditie.

¶ In *Eva* verschijnt Carry in haar gelouterde vorm. Niet als iemand die haar strijd heeft overwonnen, maar als iemand die haar strijd heeft aanvaard. Geen vrede, maar een zachte helderheid. Geen voltooiing, maar een mild weten: zo ben ik, zo is het leven en hopelijk: *Ik mag er zijn*.
Daarom was haar begrafenis zo aangrijpend in zijn soberheid: de zwarte kist zonder bloemen, de nevel, de stilte.

¶ Daarom zijn de woorden, die haar in de geest zijn toegedacht door haar vriendin Marianne Tellegen zo waar:

'*Voor mij staan donkerrode anjelieren, dark flowers of passion.*
Bloemen van hartstocht, háár bloemen.
Want hartstochtelijk was zij, hartstochtelijk haar wezen, hartstochtelijk haar werk. Van een felle bewogenheid, die wij in Holland niet gewend zijn.
Maar zij, die zich aan die gloed, die hartstocht gewarmd hebben, zullen de herinnering altijd meedragen.'

¶ Haar karakter, haar intensiteit – dat alles was niet Hollands, maar diep menselijk, diep joods, diep Carry.
Zij heeft zichzelf aanvaard ondanks het onafgemaakte.
Moge haar ziel in vrede rusten.

Amein

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

'Jeugd' is de periode waarin een veelheid van indrukken zich tot een innerlijk weefsel ordent. Het kind leeft nog in eclectische eenheid: het weet zonder bewijs, het voelt zonder redenering, het herkent zonder analyse.
Later, wanneer de wereld vraagt om uiterlijke redelijkheid, ontstaat de spanning tussen wat innerlijk evident voelt en wat uiterlijk – naar buiten toe – verantwoord moet worden. Deze spanning blijft een leven lang bestaan. Soms wordt zij mild gedragen, soms wordt zij gevaarlijk.
De zaak van de Leidse verpleger was een schrikbarend voorbeeld van hoe gemakkelijk een reeks indrukken, *en+en+en+en=dus*, kan samenklonteren tot een oordeel dat z'n eigen redelijkheid verliest. Het is een herinnering dat de mens kwetsbaar is waar *evidentiegevoel* en *bewijsdrang* elkaar kruisen.[1]
In onze tijd krijgt die spanning een nieuwe vorm. De jeugd groeit op in een digitale sterrenstof van prikkels, contexten en mogelijkheden.

Jessica Piotrowski onderzoekt hoe kinderen en jongeren daarin hun samenhang bewaren: hoe zij leren, hoe zij misleid kunnen worden, hoe veerkracht ontstaat, hoe context hun oordeel vormt. Haar werk is, in zekere zin, een empirische studie van de eclectische eenheid die Carry van Bruggen intuïtief begreep. Carry zou hebben geglimlacht om de gedachte dat de mens niet één bron volgt, maar vele tegelijk – en dat de kunst erin bestaat die veelheid niet te reduceren tot één waarheid.

Misschien is dat evenwicht wel te vergelijken met een eclectische vuurpijl: een bundel van indrukken, intuïties, redeneringen, herinneringen en toevallige associaties die gezamenlijk de lucht in schieten.

1 De zaak geldt als een van de grootste gerechtelijke dwalingen uit de Nederlandse geschiedenis. Lucia werd in 2001 opgepakt voor zeven moorden en drie pogingen tot moord op ernstig zieke patiënten. Ondanks het ontbreken van direct bewijs - geen DNA, geen vingerafdrukken - werd zij veroordeeld en kreeg in hoger beroep levenslang. In 2008 oordeelde de Hoge Raad dat de zaak moest worden herzien; in 2010 volgde definitieve vrijspraak. Openbaar Ministerie en het ziekenhuis boden excuses aan en betaalden schadevergoeding.
Juridisch bewijs is datgene waarmee binnen een formeel systeem iets onweerlegbaar wordt vastgesteld. Wetenschappelijk bewijs is daarentegen de best onderbouwde verklaring van het moment, altijd open voor herziening. Zelfs bij fenomenen waarvan de werking evident is, zoals zwaartekracht, blijft de theoretische duiding voorlopig. In de *Angelsaksische traditie* is Evidence is materiaal dat een bewering ondersteunt; proof is de formele vaststelling dat dit materiaal voldoende overtuigt om haar als *waar* te aanvaarden.

Boven aangekomen spat hij uiteen in een sterrenstofhemel die – hoe kan het anders in deze tijd – iets *Trumpiaans* heeft: een esthetiek van het teveel, een Amerikaanse overdaad die CNN met zichtbaar plezier in slow motion viert. Het is een spektakel dat zich als een deken over de mensheid legt, een herinnering dat onze oordelen, hoe zorgvuldig of intuïtief ook, uiteindelijk weer moeten neerdalen in de gewone wereld, waar de mens zijn evenwicht zoekt tussen wat hij voelt en wat hij kan verantwoorden.
In die neerdaling staan *Carry van Bruggen* en *Jessica Piotrowski* onverwacht naast elkaar. Carry zou hebben geglimlacht om de eclectische vuurpijl: zij wist dat de mens nooit één lijn volgt, maar een veelheid van lijnen tegelijk, en dat de kunst erin bestaat die veelheid niet te reduceren tot één waarheid. Piotrowski onderzoekt die veelheid in de digitale samenleving, waar kinderen en jongeren worden gevormd door een nieuwe sterrenstof van prikkels, contexten en mogelijkheden. Beiden vertrekken vanuit dezelfde overtuiging: *dat de mens zijn samenhang niet vindt in één bron, maar in het samengaan van vele* – de kunst van de eclectische eenheid, die in een overschuimende wereld misschien wel onze laatste vorm van redelijkheid is...

MISSCHIEN IS HET DAAROM DAT HET GEHEEL EINDIGT MET EEN HIBISCUS. Niet als versiering, maar als een soort laatste ademhaling. De hibiscus is een bloem die zich niet haast: zij ontvouwt zich in lagen, in een eclectische veelheid van kleur en vorm alsof zij zelf weet dat samenhang nooit uit één lijn bestaat.
In haar overvloedige bloei ligt precies dat evenwicht tussen innerlijke evidentie en uiterlijke redelijkheid – tussen de behoefte aan overgave en het vertrouwen om te geven wat zij kan, zonder zichzelf te verliezen. In de rustige zekerheid haar eigen kracht te bewaren. Met de ruimte zich te ontplooien zoals zij dat doet: van nature.
Zij is geen bewijs, geen redenering, geen conclusie – zij is een herinnering dat het leven zich niet laat vangen in één perspectief.

CARRY ZOU MET EEN GLIMLACH VAN DIT HARMONIECONTRAST HEBBEN GENOTEN. De hibiscus als de stille innerlijke evidentie, de magnolia als de uiterlijke redelijkheid die zich breed maakt en naast elkaar staan als twee vormen van samenhang die elkaar niet tegenspreken maar aanvullen als de verrassende dans van een eclectische eenheid. Niet luid, niet groots, maar als een zachte beweging waarin twee bloemen elkaar even kruisen.

HIBISCUS – bescheiden, stabiel, zelfredzaam – beweegt als vanzelf. Zij opent zich zonder haast, alsof zij weet dat samenhang geen prestatie is maar een vorm van innerlijke rust. Zichzelf reddend, en daarmee redt zij ook de ruimte om haar heen.

MAGNOLIA, die zich met haar sensuele bravoure opent: een bloem die haar binnenste zonder gêne toont, niet uit provocatie maar uit een soort botanische vanzelfsprekendheid. Zij is de diva van het voorjaar, de bloem die zegt: kijk maar, ik ben er, neem mijn zaad. ¶ Waar de *hibiscus* fluistert, zingt de *magnolia*. Waar de hibiscus zich schikt, spreidt de magnolia zich uit. Samen vormen zij een duet dat geen tegenstelling is maar een eclectische eenheid – de laatste dans van een wereld die soms overschuimend, maar toch altijd weer twee bloemen voortbrengt die elkaar begrijpen.

CARRY VAN BRUGGEN zou dit duet hebben genoten: de hibiscus als innerlijke evidentie, de magnolia als uiterlijke redelijkheid die zich breed maakt.

JESSICA PIOTROWSKI zou het hebben gezien als context: twee manieren waarop een mens zich oriënteert in een wereld die hem voortdurend uitdaagt. En wij laten ze hier dansen, als slotakkoord van ***jeugd en samenhang***. Een laatste dans – zacht, overschuimend, eclectisch – waarin de mens, net als deze twee bloemen, zijn evenwicht vindt tussen wat hij voelt en wat hij durft te tonen.
En dan valt de stilte, geen slagboom maar eenvoudigweg:
"Tot hier, en het is genoeg."

WOORDEN ZIJN ALS IN DE WIND GESTROOIDE VEERTJES IN DE GRENZELOZE LUCHT. Ze vliegen in de rondte, dansen en deinen op de adem van de wind. Eenmaal losgelaten leven zij hun eigen leven. at de mens gezien heeft, is ook binnenin hem – en woorden blijven langer rondwaaien dan ooit bedoeld.
Carry heeft recht op het 'laatste woord' door te erkennen wat haar werkelijk dreef. Zij had een instinctief gevoel voor het grondeloze mysterie dat de mens doet huiveren en verlangen, zonder dat zij het ooit gevangen wilde zien in wetten, systemen of dogma's. Zij kende de kracht van verhalen – van haar moeder, van haar vader, van de eeuwenoude overleveringen die door duizenden monden zijn gegaan – niet als leerstellig bezit, maar als levende taal die mensen optilt. Haar vertelkunst, haar improvisatie, haar vermogen om een klas of een zaal te laten luisteren, was geen pronkzucht maar een vorm van waarheid.
Zij streed tegen het wettische omdat zij wist hoe snel taal kan verstarren tot macht. En zij vertrouwde op de mens, op liefde, op het woord dat verbindt in plaats van verwondt. - Dat haar brieven later zijn misbruikt voor suggestieve aannames, zegt meer over de lezers dan over haar. Wie haar werkelijk leest, ziet een vrouw die scherp kon zijn zonder hard te worden, die kritisch was zonder liefdeloos te worden, en die wist dat waarheid nooit zonder menselijkheid kan. Dat is de les die blijft: dat wij spreken zoals zij sprak – met aandacht en vertrouwen, en met het besef dat woorden pas recht doen wanneer zij niemand geweld aandoen.

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

POSTLUDIUM: 'WOORDEN DOEN ERTOE'.

Er zijn woorden die sluiten, en woorden die openen. Excuses zijn het alletwee. Ze kunnen een deur dichtdoen, of een pad vrijmaken. En altijd onthullen ze iets van degene die ze uitspreekt. Degene die excuses aanbiedt voor eigen daden, spreekt met een andere stem dan de diegene die namens een *instituut* spreekt. Bij de eerste klinkt het gewicht mee van *het moeten weten*, of van *het kunnen weten*. De woorden dragen de schaduw van nalatigheid. Ze zijn zwaar, soms te laat, maar ze zijn persoonlijk.

Bij de de ambtsopvolger klinkt een andere toon. Die spreekt niet uit schuld, maar uit verantwoordelijkheid. De stem is lichter, maar niet minder waarachtig. Het leed wordt erkent, zonder het zelf te hebben veroorzaakt. Het is een erfenis die gedragen moet worden.

De excuses voor het jeugdzorgschandaal – door de structurele misstanden sinds de decentralisatie van 2015 – zijn uitgesproken door minister Mirjam Sterk. Haar excuus was expliciet, persoonlijk en gericht op de kinderen die in gesloten instellingen schade hebben opgelopen. Haar toon was warm, schuldbewust en relationeel. Ahmed Aboutaleb zei letterlijk *sorry*. Het is de lichte taal bij een kleine overtreding. Tegelijk is het voor sommige betrokkenen juist toegankelijker, minder ambtelijk.

Burgemeester Femke Halsema bood eerder excuses aan voor het handelen van diensten zoals *Gemeentetram Amsterdam* (GTA, na 1942 GVB, ZIE OOK: blz. 50). Zij klonk ernstig, empathisch en bestuurlijk verantwoordelijk.

Zurück zu den Sachen selbst! De structurele problemen in de jeugdzorg zijn het gevolg van de Jeugdwet (2015), de decentralisatie naar gemeenten, aanbestedingsplicht en marktwerking, versnipperd toezicht. Deze keuzes zijn gemaakt door kabinetten Rutte II en III, door Kamerleden uit die periode, en door gemeentebesturen die de uitvoering moesten organiseren met een structurele onderfinanciering.

Claudia van Bruggen en Mirjam Sterk waren niet verantwoordelijk voor de stelselkeuzes. Hun verantwoordelijkheid is actueel, niet historisch. Ze dragen nu verantwoordelijkheid voor (h)erkenning van het leed, herstel van vertrouwen, structurele hervorming, toezicht en kwaliteitsverbetering, het doorbreken van bureaucratische patronen en het voorkomen van nieuwe schade. Ze zijn verantwoordelijk voor het heden en de toekomst, niet voor het verleden.

En we mogen hopen, en misschien zelfs verwachten dat ergens, buiten de Kamer, buiten de protocollen, buiten de rolzuiverheid, vrouwen door de duinen of de *Noardlike Fryske Wâlden* wandelen. Sommigen kennen het dossier van binnenuit, anderen draagt het nu. Hun politieke kleur doet er niet toe. Zorgplicht overstijgt ideologieën. Ze spreken zacht, vertrouwelijk, zonder microfoons. Niet als bewindspersoon of Kamerlid, maar als mensen die weten wat er op het spel staat.

Daar, in dat gesprek, ontstaat iets wat geen debat kan voortbrengen: *een gedeelde koers, een gedeeld doel, een gedeelde plicht.*

De betrokkenen hebben hun woorden gesproken; nu is het aan hen die volgen om het pad te effenen. Excuses sluiten af. Excuses openen. En soms zijn ze niets anders dan het begin van een wandeling.

EEN PAAR KERNWOORDEN

ADAPTATIE, aanpassing

INTEGRATIE Het maken tot een geheel, INTEGRATIO Hernieuwing, INTEGRATUM, Herstellen, aanvullen, INTEGER, gaaf, volledig, in zijn geheel, ongerept. Verwant met TANGERE, aanraken.

WILLIAM JAMES Nadruk op creatieve krachten van wil en gevoel, minder op zuiver intellectueel onderwijs

MARTINUS LANGEVELD Met de fenomenologische methode de basis gelegd voor een autonome pedagogiek.

NIETZSCHE Bestrijding van steriel intellectualisme

SPONTANITEIT Vruchtbaar moment in het 'opvoedingsproces'

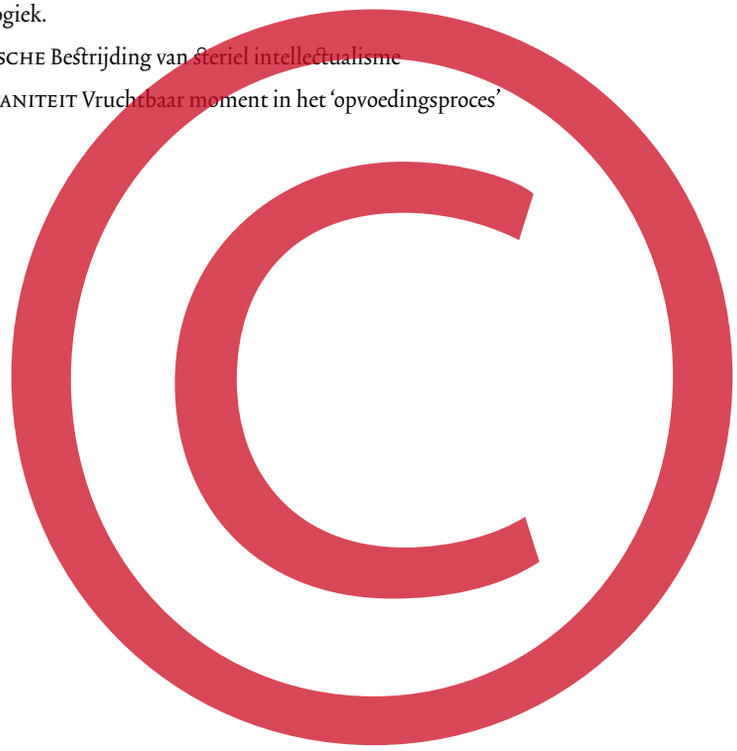

Fenomenologische psychologie & pedagogiek

INHOUD

Levensbeschouwelijke vorming ♧ Pedagogisch-didactisch onderwijs ♧ Inductie, *Pedagogische psychiatrie* ♧ *Metabletica & Historische fenomenologie* ♧ *Rümke en Heschel over ontwikkelingsfasen* ♧ *Fenomenologische psychopathologie* ♧ *Karakter & aanleg* in relatie met gebrek aan vertrouwen ♧ Rümke als empiricus en clinicus ♧ *Fenomenologische pedagogiek* ♧ *Het spontane ontwaken van het numineuze gevoel* ♧ *De vroege jeugd van Carry van Bruggen* ♧ *Interactie als systeem* ♧ Husserl en het godsprobleem ♧ Wittgenstein en James, *Het probleem van de verbinding* ♧ Heschel en Husserl, *De vermenging van goed en kwaad* ♧ *Het heilige: per definitie onschendbaar* ♧ *Fenomenologie & neuropsychologie* ♧ De *psychologie van William James* ♧ Jan Ligthart *Geboren pedagoog* ♧ Bernard Lievegoed & Viktor Frankl *Zingeven aan het leven* ♧ Overleven is alleen zinvol als het bestaan betekenis heeft ♧ Damiaan Denys e.a. *Fenomenologische psychiatrie* ♧ *Kleine leerschool van de filosofie* ♧ *Het tekort van het teveel* ♧ Viktor Frankl, *Tijdgeest, ziekte en genezing* ♧ Leer der verschijnselen ♧

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

FENOMENOLOGISCHE BIBLIOTHEEK

Jan Ligthart

DE
PEDAGOOG MET EEN GROOT HART,
FIJN PENNETJE EN EEN KRACHTIG
VERHAAL

Fenomenologische pedagogiek avant la lettre

Jan Ligthart

DE KLEINE JOHANNES

De groei van een jonge ziel
tot in de adolescentie,
waarover Van Eeden zelf schreef:

Het heeft veel van een sprookje, mijn verhaal, maar het is toch allemaal echt zo gebeurd. Zodra je het niet meer gelooft moet je niet meer verder lezen, want dan is het niet voor jou bedoeld.

Fenomenologische pedagogiek

Carry van Bruggen

VOOR EENS EN ALTIJD

In de schaduw-Van een kind-Het huisje aan de sloot-Avontuurtjes-Vier jaargetijden
De verlatene + Seideravond
Heleen + Helene 's dagboek
Een coquette vrouw
Uit het leven van een denkende vrouw
De klas van twaalf-Eva
Vaderland, menselijkheid en opvoeding
De drie deuren-Brieven
Columns-Artikelen-Essays
&
Recensies, afbeeldingen en een uitgebreid overzicht van het leven en werk van Carry en haar broer Jacob

ZAANDAM 1885-1900

De levensbepalende jaren van Lientje de Haan

De kleuter- school- puber- en adolescententijd van Carolina Lea de Haan door de scherpe pen van schrijver/filosoof

Carry van Bruggen

FENOMENOLOGISCHE PEDAGOGIEK
Zuider-Amstel 2023

TYPOGRAFIE

Een greep uit het archief

FENOMENOLOGISCH ARCHIEF № 4
ABRAXAS|ZUIDER-AMSTELBOEKEN

Religie zonder verrassingen

HUMANITAIRE RELIGIE OP BIOLOGISCHE BASIS

Fenomenologisch Archief № 3

ABRAXAS|ZUIDER-AMSTELBOEKEN

Carry van Bruggen

DIEPTEDENKER

PUR SANG

ZUIDER-AMSTEL *Biografische Kleinoden VI*

Carry van Bruggen
&
Jacob Israël de Haan

DE ONBEGREPENEN

Verhalen en essays over
burgerzin, menselijkheid, jodenvrees, kinderen en het protozionisme ten tijde van hun leven
1881-1924/1932

Met bijdragen van
Jacob Israël de Haan

U.M. Abraxas|Zuider-Amstel

©

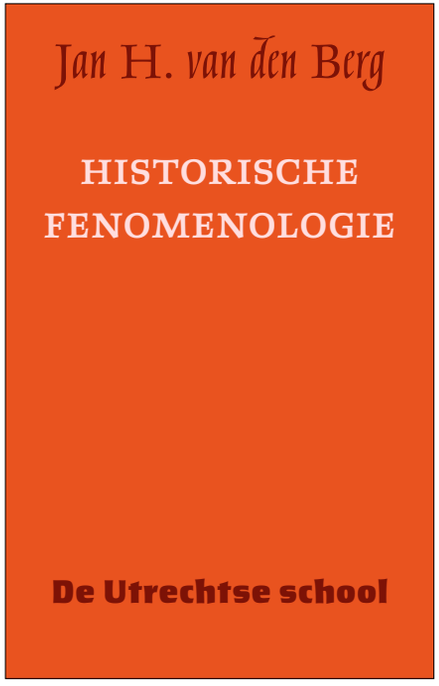

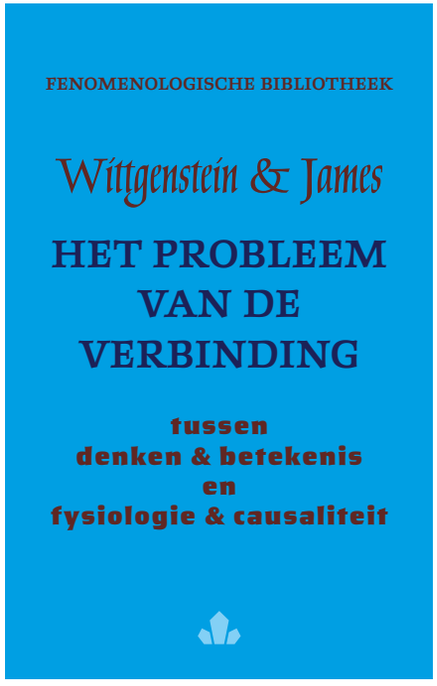

LETTERTYPEN

Adobe Jenson
Alte Schwabacher
Avocet light
BODONI ORNAMENTS
PMN CAECILIA
DTL-DOCUMENTA
Garamond
DTL-HAARLEMMER
DUTCH MEDIAEVAL
Filosofia
UNICASEOT
Garalda
Salden **Black**, **Black Condensed**, CAPS, *Italic*, Roman, Titling.
TRINITÉ № 2 *Italic*, № 4 *Medium Italic*, Titling Normal, TITLING NORMAL.

https://indd.adobe.com/view/fc77940e-e5cb-473f-9992-b4976a962e3e

(*Adobe Publish Online*)

ISBN: 9789079133369

G-FJ9S1OSVGR

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

A

Ahmed Aboutaleb 72
Ad Interim 45, 46
Adolf Hitler 48
Ad Simonis 26
Auschwitz 46

B

Beethoven 46, 48
Bill Gates 5, 38
Bob Dylan 27-28

C

Carry van Bruggen 4, 10-11, 16, 25, 68-69, 74
Casimir, Rommert 7
Claudia van Bruggen 72

D

Damiaan Denys 3, 10, 19, 74
Desinformatie 28
De Vrije Katheder 41

E

Euterpestraat 37, 41
Evidentiegevoel 68
Excuus *(alsjeblieft, zoiets als dit nooit weer!)* 77

F

Fenomenologie 10, 18, 74
Franco-Spanje 46
Viktor Frankl 3, 10, 74

G

Gerrit van der Veenschool 37, 41
Geschiedschrijving is mensenwerk 44
GroenLinks 5, 16
Grüne Polizei 51

H

Heb lief en geef u! 7
Helmut Salden 46
Henri Bontenbal 5, 16
Hibiscus 70

I

Ingrid Coenradie 20
In Memoriam Sororis 5, 52, 54, 56, 58, 60
Intuïtie/evidentiegevoel, 30, 66, 68, 70-71

J

Jac. van Hattum 5, 44, 46, 52, 63, 64, 65
Jacques Wallage 17
James Kennedy 11
William James 8, 74, 78
Jan Ligthart 3, 6, 16, 74, 76
Jason Bhugwandass 21
Jessica Piotrowski 68, 71
Jeugdzorg: *Dit is onhoudbaar.* 13

K

KABINETTEN: Drees/Klompé: *opbouw*
Lubbers: *afbraak*,
Kok-paars: *vermarkt*, Balkenende: *verkokerd*,
Rutte: *decentraliseerd.* 9
Kinderombudsman:
Kinderen zullen de dupe worden. 13
Klimaat 28
Kwalitatief 67

L

Leo Mok 5, 44, 47, 51
Levie de Lange 65
Levinas 16
The Lion King 6

M

Maarten van Ooijen 20
Marcus Bakker 14
Marga Klompé 5, 11, 12, 16, 17, 21, 39
Marga Minco 5, 42
Maria Montessori 41
Mari Andriessen 44
Marie-Anne Tellegen 16
Mark Rutte 26
Maurits Mok 5, 44, 45, 46, 52, 61, 65
Mej. Osterkamp, rectrix 49
De mens is het medium 30
Mies Bouhuys 5, 40
Mozes Mok 46

O

Ossip Zadkine 44

P

Paul Blokhuis 20
Pedagogen c.s.: *Preventie is wegbezuinigd.* 13
Politikós 5, 15, 17
PPR 5

Q

Quakers 24

R

Rekening en verantwoording 64
Rekenkamer: *Dit gaat niet werken* 13
Ruud Lubbers 12

S

Saartje Mok 5, 44, 46, 61, 63
Sander Dekker 20
Sheherazade, 26
Sobibor 51
Sociale infrastructuur 7, 11-12, 24, 38
Staatscommissie Remkes 17
Sterk, Mirjam 70, 71
Alexandre Stols 46

T

Tertia Kolthoff 3-42
Theun de Vries 3, 42, 44, 45
Tik Tok 8, 38-39

U

Uitvoerenden, gemeenten:
We krijgen te weinig geld. 13

V

Verantwoordelijke levenshouding 23
Verstilde lente 17
VVD 11, 39

W

Waarden 16, 27, 28, 36
Westerbork 50, 51
Willem Drees 11

Z

Zorgplicht 72

OPDAT DE KINDEREN LEVEN

Geuzenlied voor kinderen vijf mei

Het bittere kruid

Geschiedschrijving is mensenwerk

In memoriam Saar Mok

Oudejaarsavond 1935

In memoriam Sororis

Wat deed ik, om jou te laten leven?

Voor dr. J. Presser

Gerrit van der Veenschool

Euterpestraat

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

Carry van Bruggen

DE ONBEGREPENEN

Verhalen en essays over
burgerzin, menselijkheid, jodenvrees & kinderen
ten tijde van haar leven
1881-1932

Met bijdragen van
Jacob Israël de Haan

u.m. Abraxas|*Zuider-Amstel* 2024

DE ONBEGREPENEN

Verhalen en essays over uitsluiting en afkeer

Met bijdragen van Jacob Israël de Haan over

PALESTINA

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

Carry van Bruggen
&
Jacob Israël de Haan

DE ONBEGREPENEN

Verhalen en essays over
burgerzin, menselijkheid, jodenvrees, kinderen
en het protozionisme ten tijde van hun leven
1881-1924/1932

U.M. Abraxas|*Zuider-Amstel*
2024

Het onbegrepene en *Verdrijving* zijn afkomstig uit *In de schaduw (van kinderleven)*, uitgegeven door *Van Holkema & Warendorf* 1907.
Tweede druk bij *Het Spectrum*, Utrecht 1983.
Tevens opgenomen in de verzamelbundel *Tegen de dwang; Een keuze uit de verhalen* bij *Em. Querido's Uitgeverij*, 1981.
Tirol: reisimpressies bij *Em. Querido's Uitgeverij* 1926.
Tweede druk bij *Conserve*; Ingeleid door Ruth Wolf, Schoorl 1989.

VOOR GOED BEGRIP:

NATIONALISME:

1. *Het streven om eigen volk boven alles te stellen, om het nationale te benadrukken en het vreemde te verwerpen.*
2. *Het streven naar politieke onafhankelijkheid voor het eigen volk.*

NATIVISME:

Ideologie dat begrippen, voorstellingen, tendenties aangeboren zijn.

PATRIOTTISME:

Vaderlandsliefde, burgerzin.

Carry van Bruggens eerste publikatie in boekvorm was deze verhalenbundel In de schaduw (1907); een bundel die nog duidelijk naturalistische trekken vertoont. Deze bundel bevat 9 verhalen, alle met als centraal thema: joodse kinderen die lijden onder of het slachtoffer zijn van het 'anders-zijn'. De titel van het eerste verhaal Tegen de dwang is kenmerkend voor Carry van Bruggen, die in haar werk altijd ten strijde is getrokken tegen de dwang die wordt opgelegd door conventie en gareel. Dit eerste verhaal beschrijft het dwangmatige leven van joodse kinderen die zijn overgeleverd aan de onontkoombare plichten die het joodzijn met zich meebrengt. Na een 'gewone' schooldag zijn zij ook nog gedwongen lessen te volgen op de joodse school, waardoor voor deze kinderen geen tijd voor vrij-zijn en spel overblijft. In het verhaal Ballotage proberen twee joodse meisjes opgenomen te worden in een kring van niet-joodse kinderen. De enige functie die hun echter in het spel wordt gegund is die van pestobjecten. Sabbathvreugde beschrijft de doffe verveling van deze telkens weer met verwachting tegemoet geziene wekelijkse rustdag. In Juultje ontraadt een meisje haar broer om met een joods meisje om te gaan. De jongen wordt door zijn vrienden bespot en verbreekt uiteindelijk het contact met het meisje. In Vreemde nacht zijn kinderen het slachtoffer van folterende angsten, gewekt door geheimzinnige vertelsels en profetieën. Zeer scherp komt het antisemitisme tot uiting in het laatste verhaal Uitdrijving, waarin verteld wordt van een joods gezin, het enige in het dorp, dat voortdurend geconfronteerd wordt met de kleingeestige, onredelijke en onverbiddelijke tegenzin van de dorpsbewoners. Een vrijwel volledige boycot van de joodse winkel en de voortdurende pesterijen en dreigementen van de dorpsbewoners leiden tot de 'uitdrijving' van deze joden uit het christelijke dorp.
CARRY VAN BRUGGEN
IN DE SCHADUW
VAN KINDERLEVEN
PRISMA
NEDERLANDSE KLASSIEKEN

Tweede vermeerderde druk

ISBN 9789079133291

© 2024 U.M. Abraxas v/h *De Appelbloesem Pers Zuider-Amstel* uitgeverijen Amsterdam
Eindredactie Daniël Mok-Kolthoff

Hertaald naar het hedendaags Nederlands taalgebruik.
De originele teksten zijn integraal gepubliceerd door *DBNL*, een samenwerking tussen de *Taalunie*, de VZW *Vlaamse Erfgoedbibliotheken* en de *KB, nationale bibliotheek.*

Bij wijze van voorwoord 6
Het onbegrepene 9
Verdrijving 20
Swastika's en *Hakenkreuzen* 53
Jerôme Heldring: *Van Bruggen over nationalisme en trots* 58
Uit de couranten 60
Van Bruggen en het *taalgevoel* 64
Radicale analyse van een radicale denker 65
Carry van Bruggen: *Vaderlandsliefde, mensenliefde en opvoeding* 67
De nationalistisch gemotiveerde moorden op
Carry's broer Jacob en zus Henny 103
'Ons kraampje is failliet' 104
'Nationalisme, een gevaarlijke ziekte' 105
Jiddu Krishnamurti: *Nationalisme en vaderlandsliefde in 1933* 106
Het Duitsland van Carry van Bruggen was vol van krijgsgehuil 107
'Israël als het joodse Staphorst' 108
Doden zonder legitiem krijgskundig nut: ideologische slachtoffers
Carry's broer Jacob † 1924 en haar zuster Henriëtte † 1943 109
Carry van Bruggen: *Mijn broer Jacob Israël de Haan* 110
Jacob Israël de Haan, correspondent in Palestina 112
Jacob Israël de Haan: *Jeruzalem*, voorwoord van Carry van Bruggen 113
Bischoem el Hawa/Een reisje naar Zuid-Palestina:
Reisbrief Hebron, 16 januari 1921 114
Reisbrief Berseba, 20 januari 1921 122
Reisbrief Gaza, 25 januari 1921 126
Reisbrief Gaza, 25 januari 1921 (2) 130
Reisbrief Medjdel 26 januari 1921 134
Reisbrief Esdûd 26 januari 1921 138
Reisbrief Yabneh 28 januari 1921 142
Reisbrief Jeruzalem 31 januari 1921 146
P. N. van Eyck *In memoriam* J.I.D.H. 149
Gebroken kleuren/Significa over zus en broer Carry en Jacob 150
De filosofie van Carry van Bruggen aan de hand van
Prometheus (1925) en *Hedendaags fetisjisme (1919)* 154
Colofon 184

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

VEEL PERSONAGES IN VAN BRUGGENS VROEGE WERK LIJDEN ONDER DE PESTENDE, NAJOUWENDE, SCHOPPENDE KINDEREN EN HET VERNEDERENDE GEDRAG VAN OUDERS EN LERAREN.

Altijd wordt het *verschil* even gevoeld. Steeds wordt zij eraan herinnerd dat *ze* joden zijn en minder waard. Als dochter van een gazan is dit *anderszijn* door Van Bruggen doorleefd. Haar *fictie* toont de sporen van het verdriet die de dorpse en boerse jodenvrees hebben achtergelaten. Haar *non-fictie* wijst steeds op de impact van zo'n *negatieve groepsdynamica*.
Annie Romein-Verschoor deed – in haar dissertatie *Vrouwenspiegel, over de Nederlandse romanschrijfsters na 1880* uit 1935 – Van Bruggen schromelijk tekort door te beweren dat haar drievoudige minderwaardigheidscomplex als *jodin, kleinburger-autodidact* en *vrouw* beslissend was voor haar ontwikkeling. – Van Bruggens filosofische arbeid wordt afgedaan als *prestigeproject* en zodoende hoefde zij dus niet op de inhoud in te gaan.
De academica meende dat Van Bruggen zich haar leven lang niet wist te ontworstelen aan *de waan, dat zij zich voortdurend de meerdere moest tonen van de eerste de beste middelmatigheid met een titel*. Volgens de promovenda was dat de oorzaak dat de schrijfster zich niet langer tevreden kon stellen met het *gemakkelijke* succes van haar verhalen en romans, maar een *denkende vrouw* wenste te zijn. *Het moet haar gegriefd hebben* – zo sluit de geleerde, die haar eigen marxistische opvattingen niet kon rijmen met de non-conformistische denkbeelden van Carry van Bruggen, af – *dat filosofen haar levenswerk Prometheus over het hoofd zagen, terwijl de literaten het vierden met de holle lof van de geïmponeerde leken*.

GODZIJDANK heeft Carry van Bruggen († 1932) deze kwalificaties niet meer onder ogen gekregen. Zij was zich als geen ander ervan bewust was dat sekse, aard en afkomst niet de *essentie* van de mens zijn maar een *constructie*. Carry van Bruggen onderkende dat de *double bind* van joden in de niet-joodse samenleving nadelige gevolgen kon hebben voor de karaktervorming. Zij schreef echter niet vanuit een persoonlijk minderwaardigheidsgevoel over de joodse en/of intellectuele vrouw. Haar ideaal om een denkende vrouw te zijn, was een logisch uitvloeisel van de traditionele gedachte van *Bildung*, het Duitse 19e-eeuwse ideaal van de middenklasse dat ook in Nederland leefde.

VAN BRUGGEN was als opgroeiend meisje doordrenkt met dat ideaal van persoonlijkheidsvorming en de culturele waardevorming. Haar oeuvre kwam voort uit een intellectuele en emotionele betrokkenheid bij de breed gevoerde debatten over de relatie tussen joden en niet-joden in de nationale samenleving. Deze debatten gingen ook over de betekenis van w.o. I als einde van de bestaande liberale cultuur en de vraag hoe de moderne cultuurkritiek te verwerken in romans. Het discriminerend en *essentialiserend* formalisme waarvan de woorden van Romein-Verschoor getuigen was precies dát waartegen Carry van Bruggen zich verzette.[1] Dat ze daarin verkeerd begrepen werd, wist ze. Dit blijkt uit haar essay *Vaderlandsliefde mensenliefde en opvoeding* uit 1916:

ZO GIJ, DIE DIT ALLES ONDERSCHRIJVEN ZULT, JOOD MOCHT ZIJN, ZULLEN ZE U SCHAMPER TOEVOEGEN DAT GIJ GEEN 'PATRIOTTISME' BEGRIJPT.

Als u een vrouw bent, zult u slechts een *gevoelsmens* heten. Bij andere gelegenheden zullen ze uw soortgenoten vleien en slijmen om hun *loyaliteit* en uw echtgenotes om hun *intuïtie*. Wanneer u iets verkeerd schrijft, of van uw vrouw gescheiden, of *autodidact* of failliet geweest, of gezakt voor een examen of wat dan ook bent, dan zullen ze u dat zeker verwijten, maar ook aan argumenten zal het hun overigens niet ontbreken.[2]
Argumenten zijn niet eens zo heel veel duurder of moeilijker te vinden dan scheldwoorden.

Jacob Israël de Haan. †
Bij de familie te Amsterdam is uit Jeruzalem bericht ontvangen, dat de schrijver mr. Jacob Israël de Haan, die als correspondent van het Handelsblad in Palestina vertoefde, aldaar vermoord is.

Een geluk bij een ongeluk dat Jacob Israël en zijn zusje Carry vroeger – al was het op een vreselijke wijze – om het leven kwamen. Het had nog vreselijker gekund. J. F.

News in Brief.

The decease is announced, last Wednesday, of Mrs. Carry van Bruggen, one of Holland's most prominent woman writers. Besides a number of novels and sketches, she has published translations of Galsworthy's "The Freelands" and Sheridan's "The Rivals".

1 ESSENTIALIA (*wezenlijke zaken*) ESSENTIALISME (*het wezen van het onderwerp tot uitdrukking brengen*) stelt dat alles wordt gedefinieerd door *onontkoombare* eigenschappen. Ieder mens bezit een wezenskern die gedrag, uiterlijk en ontwikkeling bepaalt. Ook is het de indeling van mensen in verschillende groepen zoals op afkomst. Er wordt dan een *collectieve identiteit* verondersteld. Sinds de *fenomenologie* van Edmund Husserl († 1938) stelt de filosofie de *voorrang* van essentie op existentie ter discussie. Kan de taal zo'n wezen op adequate wijze benoemen en bestaat er überhaupt wel zoiets, los van het buitenredelijke domein?

2 VGL. Madelon de Keizer, *De dochter van een gazan*, Amsterdam 2006;
ZIE OOK: *Carry van Bruggen – Dieptedenker pur sang*, Amsterdam 2024.

In het verhaal *Het onbegrepene* maakt een joods jongetje zich druk over de vraag waarom hij toch altijd anders moet zijn dan de andere kinderen. Hij overdenkt alle narigheid die het geloof hem brengt, het uitlachen en schelden dat hem dagelijks ten deel valt. De meester had laatst gezegd: *Dat jodengezanik altijd* en de kinderen in zijn klas schelden hem uit voor *smausie*. Het resultaat is een bang jongetje dat niets liever dan niet-joods wil zijn.

De speelplaats was al vol. 't Zou wel gauw kwart voor negen zijn. Dan had-je daar dadelijk bovenmeester in de deur en konden ze naar binnen. Hij, de anderen van z'n klas, de kleintjes uit eerste en tweede door de linkse en de groten door de rechtse deur. De hoofdingang in het midden was alleen voor de meesters en juffrouwen.
Vlak achter 't hek, dat aan de open zijde de speelplaats afgrensde, was 'n kleine zonnige wei waar 'n glanzend bruin paardje vredig heen en weer drentelde. 't Stak nu en dan z'n kop nieuwsgierig over 't hek, maar als 'n jongen 't dan strelen wou, hupte het schichtig weer weg. 't Jongetje meende dit allemaal... de zonnige wei, 't paardje, 't blauwe boerenhuis in wazige verte al gezien te hebben op 'n plaat die in de eerste klas aan de muur hing. Een nieuwe zeker, want fris-kleurig en in zijn tijd daar nog niet... en die hij zo graag eens van dichterbij had bekeken als hij 't de juffrouw maar vragen durfde. Verdrietig bedacht hij dat je op school eigenlijk niks durfde.
Straks, om twaalf uur zou die zonnige kleine wei er nog zijn en 't gelukkige bruine paardje dat maar altijd gras eten mocht en waarop alleen nu en dan 'n jongetje reed – was hij dat jongetje maar. Straks om twaalf uur... Hoe kwam 't toch dat 't dan buiten heel anders was dan nu... en als je soms eens onder schooltijd op straat kwam... als je naar huis was gestuurd omdat je wat had vergeten of zo'n erge kiespijn had... dan was alles pas vreselijk veranderd... Helemaal raar, net alsof je er dan helemaal niet meer bij hoorde en iedereen je aankeek. En dat was ook zoals je woensdagmiddag een keertje stilletjes op de speelplaats kwam.
Had-ie nou niks vergeten? Nee... z'n griffels waren geslepen... Z'n handen schoon? Kritisch bekeek-ie z'n witte handjes met blauwe adertjes in de dunne, bleke palmen en buitenop wat bruiner met minieme kleine glanzende haartjes.
'Gelukkig schoon,' zuchtte hij en likte er een beetje loodgrijs griffelslijpsel met z'n tongetje af. Alles was in orde... maar dat veranderde niks... Dat veranderde helemaal niks aan 't vreselijke dat komen moest. 't Woord, dat hij niet zeggen mocht en waarover hij zou moeten praten in de volle klas... Voor alle jongens en de meester...

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

En de jongens plaagden 'm toch al zo... En de meester... had-ie 'm niet laatst horen brommen, toen-ie vrij vroeg voor de *jaartijd* van z'n grootvader... 'Dat jodengezanik altijd...' Zeker, hij had 't gehoord, maar wát duidelijk.[1] Maar thuis had-ie 't toch niet verteld, want vader schreef altijd briefjes aan de bovenmeester, als 'r 'n jongen 'Jood' had gezegd of *smaus*. En bovenmeester, als-ie 't gelezen had, zei 'goed' en dat-ie 't verbieden zou, en hij zelf dreigde daar dan alvast mee: 'Wacht maar... bovenmeester zál-je wel.' Maar later kwam die jongen dan en zei: 'Nou lékker... bo-meester heb toch niks gezeid...' en dan weer derachter... 'smausie'.

Nou praatte-die er maar niet meer over en zeker niet over dat van de meester... Hij had zo 't land aan die briefjes van vader en hij benijdde de andere jongens die nooit een briefje meekregen, dat met hen alles altijd gewoon was.

Toen-ie 't laatste briefje bracht, had de bovenmeester in 'n kring van allemaal meesters en juffrouwen gestaan... en hij had 't gelezen en toen gelachen en 't de juffrouw van de eerste gegeven. Die had toen zo door d'r bril naar 'm gekeken en boos gezegd: 'Je moet niet altijd zo klikken, jongen.'

Dat-ie van z'n vader 't zeggen moest... als ze 'm voor *Jood* uitscholden, had-ie niet durven vertellen... maar hij was nijdig geweest op die juffrouw uit de eerste. Dat wás geen klikken vond-ie... En vechten mocht-ie niet van z'n vader.

O, waarom, dacht 't jongetje... moest hij toch altijd anders zijn dan de anderen... nooit gewoon... Dan weer dit en dan weer dat. Allemaal dingen, waar-ie niets van begreep... en vader die maar zei, dat 't moest. Omdat God 't bevolen had aan alle Joden en hij nou eenmaal een Jood was. Hij was heel wat liever geen Jood geweest. God had makkelijk praten, die zat maar lekkertjes in de hemel en was niet op school en dan nog maar in de derde en helemaal niet sterk om te vechten... Och... hij mocht niet vechten... Hij durfde 't eigenlijk ook niet. Wat moest-ie nou weer met die nieuwe narigheid beginnen. O, had-ie toch maar niets voorgelezen, 't boekje niet thuis laten zien.

1 JAARTIJD: Jaarlijks terugkerende herdenking van de sterfdag van een overledene.

Hij was er toch zo gelukkig en zo trots op geweest...

Stil stond-ie, helemaal onopgemerkt, in 'n hoekje van de drukke kindervolle speelplaats, z'n ruggetje geleund tegen de zijkant van de hoge stoep en met z'n ogen peinzend voor zich uit ging hij na hoe dit nieuwe verdriet nu weer over hem gekomen was...

Thuis had-ie voorgelezen, 't mooie verhaallesje uit z'n splinternieuwe geschiedenisleesboek dat-ie voor 't eerst had mogen mee nemen.

't Eerste lesje had meester opgegeven... vooraf thuis in jezelf en dan ieder 'n stukje op school als in de gewone leesles. Maar wel eerst thuis oefenen omdat 't zo moeilijk was. Dat van de Friezen en Batavieren was een veel mooier verhaal dan al die lesjes van Toon die z'n tol had weggemaakt en Sabientje die bovenop 'n mandje met kersen was gaan zitten... of nee, dat was toch wel leuk geweest. Maar 't haalde niet bij de Friezen en Batavieren... Dat was immers écht gebeurd!

Hij had 't moeder en Mietje voorgelezen – wat las-ie al flink vond moeder en vader had ook geluisterd... En toen, net toen-ie las dat die Friezen en Batavieren zulke ongelukkige mensen waren omdat ze God en Jezus nog niet kenden... wat was vader toen ineens bulderend tekeer gegaan... En wat was-ie geschrokken... Vader had het boekje uit z'n handen gerukt om te kijken zei-die, of dat er stond... en toen was-ie heen en weer gaan lopen en steeds zo in zichzelf gesproken dat 't doodsbange jongetje zich niet had durven verroeren. Vader had toen meteen alweer 'n briefje willen schrijven maar dát was gelukkig toch niet gebeurd... Wel had vader 'm bij zich geroepen en gezegd dat-ie dat wóórd... Vader had 't niet genoemd, 't alleen aangewezen met z'n vinger... dat-ie dat éne woord niet zeggen mocht... nóóit zeggen mocht, hij niet en geen enkele Jood.

Het was de naam Jezus...

Hij had tevoren niet geweten wat dat was, er niet eens over gedacht... omdat-ie immers dat van de beestenvellen en de uitgeholde boomstammen en 't schieten met pijlen veel leuker vond dan die dingen van God waar-ie niets dan verdriet van had. Maar toen vader 't zo zei, had dat woord 'm bang gemaakt. Hij was gaan huilen. Vond-ie die vijf letters griezelig. Hij had nu de vaste overtuiging... dat áls-ie 't zei, 't wagen durfde tóch... Dan zou er wel zeker iets heel vreselijks met 'm

gebeuren... dan zou er misschien wel 'n hand te voorschijn komen op de witte muur in de klas, tussen de kaart van Nederland en de scheurkalender, vlak voor z'n ogen en die hand zou daar akelige woorden opschrijven, zoals eenmaal bij die slechte, dronken koning waar de Rebbe van had verteld op de Joodse school en waar-ie toen zo akelig van had gedroomd... Nee... nee... hij durfde niet... God wou 't niet, had vader gezegd... God zou 't zien en horen... en 'm straffen... God strafte immers altijd en alles...
't Jongetje zuchtte.
Meester liet altijd lezen op de rij af; hij zou vandaag de vierde beurt krijgen. De vorige maal waren ze bij Dirk Willems gebleven... na Jaap Scholten... en Kees de Boer... en Niek van Roojen kwam hij...
En hoe-ie 't nou uitrekende... 't Was uit te rekenen omdat meester bijna altijd iedereen tot 'n nieuwe regel liet lezen... dat vreselijke woord... dat woord, dat hij niet zeggen mocht... hij alleen niet... dat woord zou in zijn leesbeurt komen. Als Niek 't zei, als Wim de Vries, de jongen na hem, 't zei, dan gebeurde er niets... Zij waren geen Joden, zij mochten zeggen wat ze wilden... alleen... als hij... 't zei... o dan...
't Jongetje rilde...
Maar dan dacht hij weer, dat hij ook dat andere nooit zou durven... 't bekennen in de klas, ik mag dat woord niet zeggen... dat bekennen, waar ze allemaal bij waren.
Z'n buik beef-bonsde aanhoudend en z'n handen waren kil-klam van angst. Rond hem, die daar stilletjes en verloren stond, joelden de kinderen op de volle speelplaats en daarachter was de kleine, zonnige wei met 't bruine paardje... dat flinke gelukkig dier... en voor hem de roodbruine school met gele deuren die zo zouden open gaan.
Wat duurde dat anders lang vandaag.
Hups... met 'n vaartje... spleten de dubbele deuren zich nu inenen, klapten naar weerskanten open...
De kinderen snelden, op roep van bovenmeester met z'n grijze baardje ieder naar z'n eigen ingang. Klompen snel uitgeschopt en in-de-hand-mee de schoongeboende stoeptreden op en de koele, schemerige gangen in.
Traag slofte 't jongetje achter hen aan. In z'n handjes hield-ie z'n mooie griffels in houten doos en 't dunne geschiedenisboekje met dat vreselijke woord binnenin. En z'n hartje was zwaar.
Als hij dan even later in z'n bank zat, had-ie plotseling 't vreemde gevoel, of-ie nu voorgoed in de school zou moeten blijven... Of 't nooit meer twaalf uur zou worden en hij nooit meer de speelplaats en 't bruine paardje in de wei zou terugzien.
Meester tikte met z'n stokje op de voorste bank en kuchte.
'Handen mooi,' beval hij. 't Leek 't jongetje of hij er nog overweldigender eruit zag dan anders en gedurig naar hem keek. Nu goed oppassen, nam hij zich voor. Hij zette z'n schrale lichaampje rechtop in de bank, legde z'n gezicht in 'n plooi van opgewekte belangstelling.
Meester zei immers altijd dat-ie zo suf keek... en hij wilde nu niets doen, dat de magere man voor de klas onbehaaglijk kon stemmen. Toen ze nu allen stil zaten, handen gevouwen tegen de bankrand, ogen in frisse ochtend-aandacht naar 't schoon gesponsde bord, waar nog enkele zwart-natte slierten vlekten tussen 't grijze opgedroogde, begon de meester met z'n monotone dreunstem de lijst voor te lezen, van wie 'r waren en wie niet, de meisjes eerst en de jongens dan. Hoorde je je naam, dan had je 'meester' te zeggen en wie dat verzuimde kreeg 'n afkeuring. Zo'n afkeuring was gauw verdiend en twee ervan betekende nablijven.
Maar van 't jongetje, dat zich zo braaf had voorgenomen flink te zijn en op te letten, dwaalde onder 't klinken van de eerste namen over de stille gedresseerde klas, van meester die orde heeft, de aandacht al af naar de witte muurplek tussen de kaart van Nederland en de scheurkalender... Hij wist nu zéker dat daar, als hij dat woord zei en die vreselijke naam noemde, de hand te voorschijn zou komen die, zoals ooit op 't feest van die dronken slechte koning – ach, de naam van die vorst was 'm ontschoten – er griezelige dingen ging opschrijven. Alleen als hij 't zei. En dat gaf 'm het beklemmende gevoel dat God nu uit de hoogte van de hemel zat te kijken... naar hem alleen, om scherp te luisteren naar wat hij zeggen zou...
De andere jongens mochten zeggen wat ze wouen. En ze mochten ook doen wat ze wouen buiten school, en ze mochten eten wat ze wouen. Hij niet... Hij was anders dan zij... Anders in alles. Hij droeg

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

wel kleren als zij... ging wel op dezelfde school... speelde ook wel met hen... maar hij was toch anders. Thuis spraken z'n vader en moeder 'n andere taal. De taal, waarin hij zijn gebeden zei... de voeten naast elkaar en 't gezicht naar 't Oosten... Precies naar 't Oosten. Tussen hemd en bloes droeg hij 't vierhoekig kleedje van wit-en-zwart met de lange, gele draden... 't *Arbang-kanfous*... en hij wist, dat droeg hij als enige van de hele klas.[1]

Voor hem alleen waren er dagen dat-ie niet eten mocht, en niet drinken, 't hele etmaal. En hij vroeg zich af of 't om dit-alles was dat de jongens eigenlijk liever niet met 'm speelden... En hij dacht van wel.

Hij begreep alleen maar niet waarom God de een allerlei dingen verbood die 'n ander gerust mocht doen. Waarom hij dan juist een Jood moest zijn die niets mocht. O, en hij was zo heel erg graag een van de anderen geweest... Niets meer dan 'n gewone jongen in de klas, als Niek en Jaap op wie niemand lette en die gewoon meespeelden.

Als ze vochten was 't om knikkers of een peer, niet om dat akelige schelden.

En hij stelde 't zich nu zo voor dat God 'n meester was die de hele klas met rust liet en, vals, één enkele jongen altijd maar op z'n vingers zat te kijken. En die jongen was hij. Tranen van zelfbeklag kwamen in z'n ogen opwellen... Van moedeloosheid omdat-ie d'r maar niets van begreep. En wat had-ie d'r toch al 'n keren over nagedacht, 's nachts in z'n bed – waarom hij toch in alles zo anders moest zijn. Zei vader niet, dat 'n mens blij moest zijn, als-ie 'n Jood was? 'n Mens misschien... maar 'n jongen...!

Z'n buurman in de bank stootte 'm aan... 'Jái,' zei-die... 'de meester roept je...'

Onthutst keek-ie op, zag de strenge ogen van meester vlak op zich gericht. Gewild-langzaam, daardoor immers indrukwekkend, herhaalde de meester z'n naam, hoonde erachter... 'O, zat jij weer te suffen... Piet van Leeuwen, teken 'm op voor een afkeuring.'

'Ja, meester,' zei Piet gretig, blij, dat hij vandaag opschrijven mocht, haalde haastig z'n lei uit, kletterde die neer op 't plat van z'n bank, zocht 'n griffel uit z'n koker. De meester was weer terug in z'n vorige

1 VGL. *Arba'kenafot* in *Bamidbar/Numeri* XV 37-41.

houding – beide handen gesteund op de voorste bank en 't hoofd gebogen over de lijst en hij dreunde de rest van de namen af.

't Jongetje keek terwijl naar Piet van Leeuwen... wat had-ie het nu opeens druk omdat-ie mocht opschrijven... Kijk 'm nou 's... Eerst trok-ie lijntjes, rechte en dwarse... zeker voor alle namen 'n hokkie maken... als-ie véél op te schrijven kreeg, was-ie lekker... Maar daar verbood 'm de meester... 'Kom Piet, vlug-an wat, niet zo'n omhaal...'

'Lekker,' treurde 't jongetje... 'nou hij ook een keertje... die grote Piet... o zo... die praatjes-Piet... voor de meester toch maar bang... maar wát bang...'

De lijst was afgelezen... en weer begon z'n buik te bonsbeven, z'n handen te sidderen, kil-klam ineens weer. Want nu was 'r niets meer, geen lijst-oplezen dat eerst voelde als 'n dammetje tussen zich zelf en 't vreselijke dat in aantocht was, en nu wel dadelijk komen zou.

En z'n eerste afkeuring had-ie ook al beet... en de meester had al weer gezegd... 'O... zit jij te suffen.'

Werd 'r geen schoolgeld opgehaald? Ach nee, 't was immers dinsdag... Kwam 'r vandaag niemand te laat? Hè... als nou eris inenen de deur openging en die dikke meneer van de commissie kwam die laatst zo vriendelijk tegen 'm was geweest... Dan was 't meteen uit met leren... Want die meneer wou altijd maar vertellen en babbelen en dan mochten ze zingen wat ze wouen... en luid lachen... En de meester stond in 'n hoekie en keek zuur... 't Jongetje glimlachte bij de herinnering... Dat-ie de laatste keer tussen die meneer z'n-knieën had gestaan voor de klas... en 'm juist in z'n kleine oogjes had gekeken, achter z'n glimmende gouden bril... kwam-ie nou maar weer. Maar er gebeurde niets... en de deur, waar 't jongetje verlangend z'n ogen op had, bleef gesloten.

In de klas werd nu een beetje geroezemoesd, voor-gebabbeld over dat heerlijk-interessante verhaal van de Friezen en Batavieren. De meester met langzame afgemeten bewegingen van saai-suffe schoolvos ging naar de ramen en liet, om de te gul binnenstromende zon, de gordijnen zakken. Ratelend kletterden ze een voor een naar beneden, sloten de vrolijke zon buiten, namen 't blije gouden licht weg. En dat dee 't jongetje nog bedroefder worden, z'n hartje nog zwaarder van

beklemming. Want nu was de klas helemaal 'n gevangenis. Niets verbond hem meer aan 't blije buiten, met 't paardje in de zonnige wei, met de lichte straten waar nu de grote mensen liepen te wandelen alsof 'r geen school was.
Wat leek 't nu duister hier binnen die gesloten gordijnen en wat kil ook voelde ineens die schaduw na de warme zonnekieteling. Hij huiverde erin. 't Blad van z'n bank, zo even glanzend bruin in 't licht, was nu koud-blauwig overschaduwd met enkele matte, koele glimplekken en de inkt in z'n potje waarin tevoren een lichtje als 'n sterretje had getinteld, dof zwart en groezel.
De meester stond weer voor de klas en gebood op z'n kortaffe manier met z'n droge stem: 'Stilte... boeken vóór...'
Blij-haastig legden ze nu allemaal 't nieuwe boekje open dat aan de witte binnenkant van z'n omslag smalle randjes liet zien van 't verse, nog schone bruine kaft en ze legden de vinger of 'n stompe griffel – 'n scherpe mocht niet, om 't doorkrassen – braaf bij de beginregel of braver nog, bij 't opschrift van vette letters.
O waarom, dacht 't jongetje weer, waren ze nu allemaal zo blij... en hij alleen zo bang, zo droevig... Ach, 't was alles om dat woord... om dat éne vreselijke woord... Had de meneer die 't boekje maakte dat 'r toch maar uitgelaten. Hij keek de vier rijen langs, met de kinderen twee aan twee in de bruine banken... 't Befilosoferen dat al die open boekjes er net 't zelfde lagen en er net 't zelfde uitzagen, leidde z'n gedachtetjes weer 'n ogenblik af.
Maar dan overviel 'm inenen de stilte. Wat was 't stil geworden. Viel 'r niets te verbieden?
Zouden ze nu beginnen?
Kil zweet omparelde z'n neusje en z'n buik bonsde zo pijnlijk nu dat hij even bedacht om te vragen of hij zich mocht terugtrekken. En dán wegblijven... tot 't lesje uit was. Maar onder 't eerste bedenken voelde hij al wel dat 't immers maar loze fantasie was, lege blijmakerij van zichzelf. 't Ging immers niet. Al zeker niet omdat je nooit mocht in 't eerste uur... en dan hij die al 'n afkeuring had... En als je wat lang wegbleef, kwam de meester kijken. En hij was zich half bewust, dat-ie 't alleen had gedacht om even te kunnen genieten van de voorstelling van de mogelijkheid... vooraf al wetend: er was geen kans...
De meester humde, keek rond... nam 't vettige, lang gebruikte namenschrift, vouwde 't naar binnenom open...
'Jaap Scholten.'
Die begon, met blije, frisse stem, verheugd om de eerste beurt van 't hele nieuwe lesje...
...De eerste inwoners van ons land waren... Maar de meester sneed koud af met afgemeten vraag: 'Staat er niks boven?' De jongen stopte onthutst, keek even rond en dan de meester aan en begon opnieuw, maar veel zachter, z'n stem nu plichtmatig en vreugdeloos...
'De Friezen en Batavieren... De eerste inwoners van ons land...'
't Jongetje schoof met z'n dunne koude vingertopje stijf over de gladde bladzij.
Rond hem heen lag de klasstilte van gedresseerde oplettende kinderen. Koud-blauw schaduwden de witte wanden tussen kaarten en prenten en boven op de gele gesloten kast stonden in net gelid de modelmaten-en-gewichten naar grootte gerangschikt. En in de stilte las Jaap Scholten... las maar door. Iedere keer als de trouw wijzende voorvinger van het jongetje een regel zakte, bonsde het benauwd op in z'n buik, in z'n keel nu ook; rimpelde rillend z'n voorhoofdshuid te zamen. Wat las Jaap goed... helemaal zonder fouten.
't Jongetje in z'n wanhoop dacht even aan bidden... maar hij had in de behoefte zoals nu daar wel over gehoord... maat 't niet geleerd... Hij kende niets anders dan de monotoon-opgedreunde half gezongen Joodse gebeden van alle-dag-weer die hij niet begreep omdat 'r, zelfs vertaald, allerlei rare lange woorden in stonden. Woorden waarin hij allerlei dingen moest bekennen die hij helemaal wilde. Bad-ie niet iedere morgen... 'En 'k dank u, EEUWIGE, dat gij mij niet als vrouw heeft doen geboren worden...' en toch was-ie eigenlijk veel liever 'n meisje geweest omdat ze die meer met rust lieten op school. Op *Grote Verzoendag*... vroeg-ie vergiffenis voor diefstal en moord-dingen die hij toch echt nooit gedaan had en voor bloedschande waarvan hij maar niet wist wat 't was – ook zo'n woord, dat je nooit hoorde – zodat hij na veel gepeins z'n denken maar had vastgezet op de overtuiging dat 't betekenen moest, iemand een bloedneus slaan of 'n gat-in-

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

z'n-kop... Dat had-ie nou wel's willen doen maar toch nooit gedaan... Mistroostig bedacht hij dat hij ook maar alleen mocht bidden wat 'r in de boeken stond. Niet als de anderen die zeien *Heere dank voor spijs en drank*, leuk, net als 'n rijmpje. En hij vreesde dat God z'n vragen om geen of 'n andere leesbeurt veel te familiaar zou vinden en het hem kwalijk zou nemen.

Nee... nee er was niets meer aan te doen.

Straks zou 't gebeuren... zou hij ineens komen te haperen voor dat woord, die vreselijke naam en moeten bekennen...

'Meester, dat woord mag 'k niet zeggen.' Wat zouden ze 'm dan allemaal aankijken, de hele klas... de meester...

'Waarom niet?' zou-die dan vragen. En hij dan weer, want zo was immers vaders opdracht: 'Omdat 'k 'n Jood ben, meester...'

Daar kwam nu ook 't verdriet bij van z'n kleine, povere ijdelheid... zijn leesbeurt bedorven, zijn leesbeurt waarop-ie zich gewoonlijk de dag tevoren al verheugde... Omdat-ie zo mooi las en daarvoor weleens 'n pluimpje kreeg van de meester. Ach, het was zijn vreugde, dat enkele tevredenheidswoordje dat hem voor even de meerdere deed voelen van de anderen. Dat was nu ook weg... Hevig schrok hij op. Niek van Roojen had al gelezen... Onder 't gespannen kijken van de jongen krabbelde de meester wat in z'n cahier en dat gaf meteen 'n heel licht gedruis van even verlichting, rondkijken, verzitten in de bank.

Uit een andere klas dreunde 'n lijzig-gerekt do... re... mi... dromerig in de stilte... Ook sloeg er 'n deur open, ergens achter op de gang, luid huilen verscheurde even de schoolrust... Klompengekletter op de stenen... slag van de buitendeur... 'Zeker een weggestuurd,' dacht 't jongetje. En toen noemde de meester z'n naam... en een moment duizeldraaide alles rond hem heen... De banken leken schemerig te verzinken... en hij zelf ook... Wég... Wég...

Maar dat duurde kort. Plichtmatig begon hij, zijn stem schor haperend: 'Omstreeks die tijd kwamen er predikers in ons land... vrome mannen...'

'Do... re... mi... dreunde 't uit de gang... Zacht verbibberde z'n stem tot onhoorbaar gefluister...

Streng-beval de meester: 'Luider.'

'Die medelijden hadden met de ongelukkigen, welke God en...'

Daar was 't woord... de naam, die vreselijke die hij te moest mijden als een kwaad, die vader niet eens had gezégd, alleen aangewezen met dreigende vinger.

't Jongetje lichtte, de vinger nog plichtmatig op z'n blaadje, 't hoofd op en zag met grote hulpvragende ogen de meester aan...

'Nou,' ongeduldigde die... 'Staat er niks verder?'

En schor stamelde z'n benauwde stemmetje, alleen hoorbaar omdat 't zo heel stil was in de klas...

'Dat woord niet, meester... dat woord mag ik niet zeggen.'

En hij zag hoe de meester, na 'n verbaasd-vragend... 'wát mag jij niet zeggen?'... in z'n boekje terugkeek en 't woord zág... en dat alle kinderen keken... en 't zagen... En er kwam gedruis, zich versterkend tot gefluister... waarin-ie overal om zich heen dat woord hoorde. Die naam, die hij-alleen niet zeggen mocht... Achter hem was gefluister: 'Hij mag 't niet zeggen, omdat-ie 'n Jood is...' Hij voelde aan dat alles – in die verbazing van allemaal de huiver voor 't vreemde dat hij deed... Het vreemde, dat hij wás... En de meester zei ook wat, kort-koud, maar dat hoorde hij niet.

Want toen viel dat arme gemartelde jochie met z'n hoofd neer op de bank... en hij snikte... Snikte, omdat hij zo anders moest zijn dan de anderen en maar niet kon begrijpen waarom.

De onbegrepene is gebloemleesd in *De Nederlandse en Vlaamse literatuur vanaf 1880 in 250 verhalen*, samengesteld door Joost Zwagerman (2005).

Het verhaal *Uitdrijving* stelt het antisemitisme op een beklemmende wijze aan de kaak. Een gezin uit een klein dorp wordt onophoudelijk geconfronteerd met de kleingeestige, onredelijke en onverbiddelijke tegenzin van de medebewoners. Hun winkel wordt vrijwel volledig geboycot. Constante pesterijen en dreigementen teisteren het gezin.
Een uit Rusland gevluchtte man verschijnt tijdens *Jomtof* bij het gezin aan de deur. Hij wordt uitgenodigd voor de maaltijd en tijdens het eten vertelt hij over de pogroms in Rusland waarbij hij vrouw en kind verloor. De volgende dag krijgt het Nederlandse gezin van hun huisbaas te horen dat ze hun winkelwoning moeten verlaten omdat de bevolking geen joden in hun christelijke boerendorp tolereert. *Geen joden op 't dorp, hadden ze geschreeuwd.* Het eindigt met de uittocht van het gezin.
Van Bruggen legt hier een verband tussen de Nederlandse jodenvrees en de Russische verschrikkingen.

I

'S MIDDAGS HAD ZE WEER GEVOCHTEN.
Om vier uur bij 't uitgaan van de school. In september was het, een zonrijke dag van begin herfst. Dan waaien er van die bolle winden, zomer-geurend en prikkelend, met al een ietsje ook van de weemoed die late herfst- en winterwinden brengen, als boodschappers van verre, grauwe landen die vaag bericht mee voeren...
Maar nu scheen de zon en dat maakte met de wind als lichte wijn de jongens dronken en zwierig in de bol. Ze liepen zingend met monden wijd open en onbeholpen armzwaai van puur plezier en ze gooiden met de benen, uitbundig of 't niet opkon.
Op 't pad, de dorpsstraat die ze altijd kortweg 't pad noemden, werden bomen gesnoeid. De hobbelige klinkers waren al dicht bespreid, met de brede sappig-dikke takken vol uitgegroeide twijgen met nog fris gebladerte.
Dat lag daar allemaal welig te stoven in de zon en de geurige damp welde er uit. Want 't ging tegen de winter en dan werden de bomen, voor het tuintje van elk net huisje één, helemaal gesnoeid en tot kale, lelijke proppen bijgeknipt.
Ze hadden maanden volop gehad om hun leefstorm en zomer vrolijkheid uit te vieren en moesten nu stemmig terug, als bedaarde mensen, die kalmpjes de winter gaan doormaken, in volgende zomer dan weer vol van lustige fut.
Tuinlui, rode, glundere gezichten, gladgeschoren en een vriendelijk-brede mond met stomp pijpje daarin, zaten hoog in de bomen tussen 't volrijp geblaart en de fijne, vrolijke geuren maakten hen ook jonk-jolig.
Telkens helder klonk 't metalen klikklak van hun scherpe scharen, wreed als werd er leven afgesneden en dan, loom-onwillig, ritsel-gleed er zo'n grote tak als een nog levende arm, naar beneden met z'n vracht van zijtakken en blad met een plof op de grond.
De gesnoeide bomen stonden, bijgeknipt met rondom weinig tussenruimte, als vreemd gevlochten gedrongen proppen op hun stam met nog enkele bladeren eraan.

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

De bomen lieten de diep-blauwe hemel door, wat een vreemd gezicht gaf voor de overburen die de hele zomer in de koel-groene schemering, met wat luchtenkleur er tussen spelend, hadden gekeken.
Een oude tuinbaas, wadend met z'n klompen door 't dikgespreide groen, bewoog zich kleintjes onder de bomen met z'n lange schaar aan-stok. Pijnlijk-gerimpeld tuurde z'n oude-mannetjesgezicht door het felle bovenlicht naar boven en pikte hij er wreed-kalmpjes de grootste, levendigste takken uit en gaf ze dan bedaard en zonder haast een vinnig klikklak-tikje-traag. Met zwaar geruis slepend gleden ze naar beneden, op de snee vochtig en fris wit.
Daar kwamen de jongens aan, overmoedig en licht-dronken van zon en lucht als van schuimende wijn en 't wellustige blad gegeur dat ze in de bol sloeg, deed 't gezwaai van hun benen en 't wilde armbewegen nog heftiger zijn. Uit hun frisse, open kindermonden welde tierige zang als van vogels die vol zijn van jeugdige vreugde.
Ze grepen joelend de takken beet, met hun trofeeën van twijg en blad, zoet geurend en nog levensvol en uitzinnig zwaaiden ze die boven 't hoofd, gillend en dansend. Rukkend gristen ze mekaar de groene takken uit de handen, stoeivechtend ermee als losgelaten jonge honden. De afgeritste bladen stoven en stormden verscheurd en verfomfaaid door de luwe lucht. De kale lange takken, veerkrachtig, sterk en taai met hun schors als levende huid hielden ze dan in de hand.
Met fel geluid zwiepten en floepten ze die door de lucht, in die sterke bewegingen wat van hun overmoed en lust ontladend.
Vechtend om de mooiste, om de dikste, buitelden ze door het groene bed dat de klompen wegstoven om een eind verder geluidloos, onvindbaar neer te vallen. De tuinlieden wisten niet goed of ze de hele kluit, die hun belette om rustig door te werken, zouden wegjagen of het voor deze keer door de vingers zouden zien. Waren ze zelf ook niet jong en baldadig geweest?
'n Klein tenger meisje van een jaar of acht, met een mooi gezichtje waarin goudige bruine ogen en met veel loskrullig bruin haar, stond op een kleine afstand van de joelende bende.
Ze was niet op klompen maar droeg plompe verlapte rijgschoenen aan haar kleine kindervoeten. Daarboven, vreemde rijkdom bij 't

armelijke schoeisel, een kort net jurkje van fijn weefsel met kleurige bloemetjes. Warm in de zon goudgeelde het springende loskrullige haar welig het halsje overstromend tot halverwege de rug van het witte jurkje met de fijntjes erop tippende bloemfiguurtjes.
Ze deed niet druk, eerder stilletjes als iemand die het liefst onopgemerkt blijft, maar in haar smachtend toekijken zat de hevige zin om mee te doen, mee te joelen net als de anderen met de takken te zwaaien zodat de bladeren door de lucht floepten, van de tak gerist en even nog fladderend als kleine vermoeide vogeltjes. Haar beweeglijk gezichtje met het zenuwachtige hartstochtelijke mondje was vol verlangen.
Schuchtertjes stond ze daar, niet durvend... De grote sterke jongens en meisjes van de school hadden haar al zo vaak geslagen en ruw weggejaagd en haar gebruikt als 't speelgoed waaraan ze hun kinderwreedheid en groeiende kracht konden koelen.
Ze was 't enige jodenmeisje op school, haar gezin 't enige van 't dorp. En in de paar maanden dat ze er nu waren, werd ze 't leven ondraaglijk gemaakt door bitse vijandigheid van de dorpelingen. Nooit hadden er joden op het dorp gewoond en toen zij er nu met het grote gezin waren gekomen om er een textielzaakje te beginnen, hadden de boeren al voor de opening gevloekt en gescholden in de herberg op die smerige joden die niks op d'r dorp te maken hadden. Bleven ze maar liever weg met hun vuile handelswaar! 't Was om al dadelijk de moed erbij te verliezen. Maar vader, die altijd hoopte, nooit het hoofd neerlegde, had gezegd dat ze 't winkelkastje heel mooi zouden maken en op de openingsavond met veel licht. Dan moesten ze toch vanzelf wel komen. Mee hopend hadden ze allemaal dapper geholpen. Oude vader, die al zoveel getobd en getrokken had, toch opgewekt gebleven en opfleurend bij ieder klein kansje van slagen had de dag zelf achter 't nog geheimzinnig neergelaten gordijn de grote avond zitten voorbereiden. Bloemetjes en een paar grove planten hadden ze zorgzaam op 't grijs-blauw bekleedsel van de uitstalkast geschikt, tussen zwierig geplooide rood-zijden zakdoeken, boerenjongens-petten met glinstering van ankers en goudbies en andere kleinere prullen. Saar had de petten en hoeden afgestoft, de jongenspakjes nagekeken of geen

knopen ontbraken, zorgvuldig het goud van ankertjes en jasknopen opwrijvend. Vaders blije moed had ze allemaal wat gegeven en de vreugde van 't voorbereiden had ze een heerlijke dag bezorgd, als in lange zo niet. Die dag was gauw genoeg voorbij, met ploeteren en uitpakken, met schikken en bekijken, aanmerken en weer veranderen.
Joop, de oudste broer, had de prijsjes getekend, keurig op karton van oude dozen, met dikke potloodvegen, glimmerig-zwart-grijs en moeder had ze met grote steken op 't goed genaaid.
Vader zelf etaleerde en 's middags in opgewonden vrolijke haast aten ze, want er moest worden afgemaakt en al duurde het lang voor de altijd lichte zomeravond kwam, er moest toch voor lampen worden gezorgd, véél lampen, als, laat-avond, het kopen nog niet gedaan zou zijn.
En 's avonds had vader zelf, in z'n sjabbespak, plechtig langzaam 't gordijn omhoog getrokken.
Toen, na de eerste schok van 'n moment heerlijke verrassing, omdat ze even dachten, door opgewondenheid op iets ongedachts groots voorbereid, dat die hele troep schreeuw-dringende boeren en boerinnen koopgragen waren, wedstrijdend wie 't eerst in 't winkeltje zou zijn om 't mooiste te bemeesteren, hadden ze, ineens, begrepen dat er geen vrolijke kooplust, maar hatelijke moedwil was in 't lachkrijsen van opgeschoten lummels en frisse lolmeiden, hoorden ze, dof-dreigend, scheldwoorden... 'Jood!'... 'Smous!'... naar boven borrelen uit de dichte troep, laf-lachend stekelige opmerkingen maken over hun waar, in dwaas-overdreven Joods jargon.
Ze smeten mekaar tegen de winkeldeur die dan openvloog met een harde bons en angstig getingel van 't schelle belletje. Uiterlijk dapper stond Joop dan op om weer te sluiten, toch met een besef van uiterste gevoeligheid in de huid van hoofd en gelaat, die hij weerloos bloot hield tegen een broeiende gooi van stenen en vuil die van buiten dreigde.
Zo ver kwam 't niet. Er werd alleen gegild en rauw gescholden. Kinderen, achter hun moeders brede rokkenvracht, staken vals sarrend pal voor 't winkelraam hun tong uit en liepen dan hard terug, aangevuurd en toegejuicht door de groten.

Een kleine dikke breedschouderige jongen, nauw in z'n kleren, stapte stoer brutaal de winkel in, gezicht rood van ingehouden lach die, met de door 't raam loerende omstanders, moeite had om het niet geweldig uit te proesten. Hun neuzen tot witte schijfjes plattend, drongen de voorsten op tegen de winkelruit, boers-lijzig gillend: 'Nou zég, roep dan vollék...'
Onbeschaamd, met haast overslaande stem van niet-meer-in-te-houden lach, kraaide de jongen z'n 'volk' de gesloten tussendeur toe...
Die ging toen open en langzaam-wantrouwig schuifelde oude Jood binnen, vroeg wat hij wilde. Pret-flikkerende ogen, even opzij naar 't raam en de oude man vlak voor z'n gezicht, flapte de jongen het er haastig uit: ...'n... 'n stuiver overhemden... en hoevéél of-ie d'r dan kreeg... Woede-bevend, stamelend, stond de Jood achter de toonbank, wilde antwoorden... uitvallen... Maar dikkerd was de winkel al uit, protsig stappend tussen de menigte met gezicht van: 'Nou, hoe lever ik 'm dát...?'
Dat zelfde spelletje werd nog veel herhaald. Rauw, met grove boerenstemmen krijsten ze de winkel in om 'n cent leren lappen... om muizenvallen... treiterend ook op spek en worst... Vuile woorden van slungelige jonge kerels die lollig de brede meiden kietelden, keilden daartussen en geen ogenblik zweeg 't vinnige belletje. Maar succes hadden ze niet meer. 't Jodengezin bleef stil bijeen achter de winkel en zelfs Joop kwam niet meer te voorschijn om de deur te sluiten.
't Hele dorp had er een lol-avond van. Toen ze eindelijk afzakten, de herbergen in om de pret en de drang met borrels te verslaan, was er niets verkocht. De rood-zijden zakdoeken, elegant van plooi tussen bloemetjes en planten, en de jongenspakjes, stijf op houten staken met petten bungelend aan de punt, dode poppen zonder kop of benen, stonden onaangeroerd in de schemerige winkelkast. Want ook de lampen hadden ze niet aangestoken. Die stonden klaar en blinkend opgepoetst op de tafel in het woonkamertje. Daar rondom zaten ze, stil van felle teleurstelling, de vader met z'n baard diep gegleden over de borst, in smartelijke hoofdbukking, moeder, 't uitgemagerd zorggezicht bleek onder zwarte haarband. Bewegingloos rustten de handen in haar schoot. Maar Bram had woedend gescholden op 't rapalje;

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

er uit gewild, ze te lijf. Streng, met gebiedend gebaar had vader hem gezegd, binnen te blijven. Een Jood vocht niet, mocht geen opspraak geven. Een Jood leed en verdroeg in stilte...

Ja, ZO WAS 'T ALTIJD. Zij, Saartje, met haar fijne mondje en dun flodderjurkje was wel een klein kranig dingetje dat ook wat graag de grote jongens met haar dappere kleine vuisten had willen en durven slaan, als ze moeder uitscholden en beschimpten, haar nariepen, de enkele keren, dat ze zich vertoonde: 'Na, na, waar 's je negotie?'
Maar nu, geurige septembermiddag, stond ze stilletjes geleund tegen de grijzige kale stam van een al bewerkte boom. Wat graag ze meedoen wilde in de leuke pret! Van 't prachtige speelgoed, lange als meitooi frisse takken, kon ze haast niet afblijven. De andere kinderen stoeiden tierend door elkaar. Hun gezichten gloeiden vochtig en rijprood met vrolijke flikkering dansend in hun verlangende ogen. De gemoedelijke tuinlieden met hun vrolijke, steenrode buitengezichten stonden kalmpjes toe te kijken, glunderig-lachend hun pijpstompjes bemummelend. 't Werken hadden ze gepauzeerd en ze bliezen, toch wat killig voelend in hun losse vesten met blauw hemd, even uit.
Vlak voor Saartjes voeten lag een mooie, versgesneden tak vol bladeren en brede zijtakken, weelderige trofee die de alles vernielende overmoed van 't uitgelaten kindervolk nog ontgaan was. Slimme oogjes met de goudflitsjes erin listig spiedend, wou ze die ongezien optillen; stevig trekkend met twee handen aan de tak die zwaar bedolven onder de nattig-samengepropte vracht van bladeren en takjes lag.
Langzaamaan, steeds loerend naar 't kindergewoel hief ze 'm de hoogte in, 't kleine hoofdje flitssnel voornemend om zodra ze 'm had met haar lenige lijfje ongemerkt weg te glippen. Joop zou 'm dan voor haar schillen tot een grote gladde stok, prachtige zweep voor paardjesspel. Een lange meid, met wijd open mond en wapperend vuurrood haar aan 't dansen in een kring met anderen, wild klomp-springend in de bladerhoop, zag haar gelijk.
'Nou kijk eris, nou kijk eris' riep ze. 'Die jodenmeid met zo'n préchtige tak. Geef op, smous, smerige dief.'
'Nee,' snauwde Saar, moedig nu ze de tak stevig omklemde. 'Jij krijgt

'm niet. Het is mijn tak. Jij heb er al meer dan genoeg. Ik neem 'm mee voor m'n broertje.'
Een slungel met breed, sproetig gezicht en warrige haarbos, slenterde, voetstappend, boersschouderschokkend, handen in de zakken, op haar toe en vlak bij bleef hij staan, zei, ogen minachtend op haar: 'Neergooien, hè!'
'Nee' nerveus-hikte Saar weer. Ik doé 't niet...' Koppig omarmde ze de tak. Haar fijngevoelige mondje trilde en in haar ogen gloeide het van opwellende tranen.
Angst voelde ze, dat die tranen zouden komen. Dan zou ze nog meer bespot en meteen machteloos zijn. Machinaal lippen-prevelend zei ze haar eigen gedachten na... niet huilen... niet huilen...
Joelend en schaterend dicht omsingelden de meute speels duwend Saar en de grote jongen. Zij, naar hem met opkijkend met verdonkerde felle ogen en hij breedlachend met witte tanden. Belust op vechtpret hitsten ze op. Handenvol gescheurd en nattig blad grijpend en over haar 't hoofd gooiend zodat ze in 't ruig-krullige, goud bruine haar kleefden. Neuriënde meisjes huppelden op hun tenen om het kind heen, sarrende gezichten trekkend.
'Nou, zeg,' ruw-gebood de sproetige slungel, 'gooi je 'm nou neer of niet...'
Sidderend, met krampachtig in de kleine handjes geklemd de tak, stond Saartje kleintjes in de tierende kring. Speels-wreed sloegen de kinderen haar, schoppend in de bladerrommel, struikelend over natte taaie takken. Ze sloegen met kleine vlijmfel-aankomende streekjes met de lange slap-zwiepende zweeptakken, pijnlijk over haar gezicht en handen.
Dan ineens, luid huilend van angst en pijn, liet ze de tak uit haar handen vallen die ritselend langs haar jurkje op de grond gleed.
Nu hielp dat niet meer.
De jongens, losgeslagen, schreeuw-joelden door elkaar: 'Ze mot hebben met 'r eigen stok.'
Pesterig drongen ze, verraderlijk stomp-duwend, om 't snikkende kind heen, opduwend van achter, zoals die avond voor de winkel. Vals-venijnig prikten ze in haar rug, trokken haar bij de armen,

beplukten haar verwaaide krullen. Vergeefs keerde zij zich heen en weer om uit het nauwe kringetje te ontsnappen. Laf-treiterig huppel-drongen zij zich met hun buik naar voren op.
Rustig toekijkend, stonden twee tuinbazen op een afstandje. Angstig over de kinderen heen gilde Saar: 'Help me, baas, help me dan toch...'
De ene, ouwelijk kromruggig kereltje met dun grijs kinbaardje keerde zich met de hand afwerend gebarend om, slenterde weg. Hij zou geen ruzie maken met de boeren om dat jodenkind. De andere bleef nog even staan en met opgetrokken wenkbrauwen schreeuwde hij, langzaam-luid nadrukkelijk, over de hoofden heen:
'Je eigen schuld, dan had je maar door motten lopen. Je had hier toch niks-niemendal te zoeken? Nee, meissie, nou kan ik je niet helpen!'
Saar, het hevig onrecht in z'n woorden voelend, wou verdedigen: 'Ik wil toch ook spelen...', huilde ze. 'Ik doe hun toch ook niks.'
Tuinbaasje deed of hij niets hoorde, draaide zich om en liep weg.
Tegen de avond kwam Saartje thuis. Ze had zich wat-knap verdedigd. Met de kleine, stevig-genepen vuistjes had ze in 't wilde weg erop gebeukt tot ze er genoeg van hadden en haar, huilend en hijgend van nerveuze woede, lieten gaan met wat nagejouw van *smous* en *vuile moer*.
Maar meteen naar huis durfde ze niet. Ellendig gescheurd was 't jurkje, en haar gezicht waarover zweet-vochtig krullen sliertten, vol vuil en kleine krabbeltjes van nagels en vinnige tak-eindjes. Buiten het dorp dwaalde zij de eenzame weg af die zij en Joop zo dikwijls zochten, als ze zich in hun te vroeg-rijpe en al te eergevoelige zieltjes dood-ongelukkig en heftig gegriefd voelden.
Joop was heel knap, was altijd de knapste van de klas geweest. Nog steeds las hij veel, wist alles van de dieren en bloemen die ze onder het lopen op de wandeling tegenkwamen. Onder 't uren ver voortdwalen, vertelde hij daar gretig-luisterend Saartje van. Kwamen ze dan een boerenjongen tegen dan maakten ze zich maar klein tussen 't gras, apathisch voor vechten en krakeel. Soms was 't, dat de jongen, lui en onverschillig, ze wel zag maar te vadsig om kwaad te doen, onaangedaan, en door gewoonte als vanzelf, alleen maar even schimpschold: 'Smousen...'

Joop, niet sterk wel met fijn-intelligent gelaat, balde dan kokend van woede-en-haat de vuisten, nagels klemmend in 't vlees, en Saartje, schuw, durfde niets zeggen... 't Was er mooi toch, in 't zoet-geurende gras-en bloemenland, bij de rietplassen vol planten en leuke energiek zwemmende beesten, waarover Joop, op z'n buik ervóór liggend en met de vinger 't vlugge beweegsel volgend, allerlei leuks vertelde...
Tegen de avond kwam Saartje thuis en toen ze, schuchtertjes binnensluipend geen ander geluid hoorde dan een zacht-eigenaardig mompelen uit de woonkamer deed ze nog stiller en bleef bang in de deur staan. Ze begreep dat vader en de jongens het avondgebed lazen, 't gezicht in eerbied naar 't Oosten en de voeten naast elkaar. Hun lippengeprevel ritselde zo'n beetje door de schemering en achter de deur wachtte Saar tot ze klaar zouden zijn onderwijl bepeinzend of ze gestraft zou worden voor 't vechten en de bemorste jurk.
Ze mocht niet vechten maar Bram gaf haar gelijk. Stilletjes, want voor vader was hij bang. Zelf vocht hij maar wat vaak, kwam vader er achter dan kreeg hij klappen, zo groot als hij was.
Binnen hoorde ze nu 't drie passen achteruitlopen van vader en de jongens na 't gebed en ze zag 't voor zich hoe ze de voorgeschreven buiging-naar-'t-Oosten maakten en hun gebedenboek sloten. Toen, zoetjes en schichtig sloop ze binnen en meteen was ze bij moeder die voor 't zijraam zat en naar buiten staarde. Breiwerk rustte in haar schoot. Ze had 't respectvol neergelegd bij 't bidden van de mannen.
Haar donkere mooie maar ontglansde ogen snel schuwden naar vader die de boeken op 't rek zette en hier en daar een los blaadje rangschikte. Hij had Saar niet horen binnenkomen. Van het laatkomen en 't besmeurde jurkje begreep ze dadelijk en tobbend hoe dát nu weer goed te praten tegen vader die de laatste tijd lelijk kon uitvallen. Hoofdschuddend schoof ze bezorgd, stilletjes naast het kind aan de raamkant.
Daar stond ze wel krap maar heerlijk veilig. Zó voelend legde ze poezig vleiend haar jong-fris kopje tegen de magere moeder aan.
Zo lief stond ze daar, 't goudige haar diep schaduwend over de ronde wangetjes dat vader, die haar opeens in de gaten kreeg, niet boos was en alleen grapjes maakte over haar listige binnensluipen.

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

Hij zette haar op z'n knie en kijkend naar 't verfomfaaide jurkje, gaf hij haar grappend wat zachte tikjes.
Bram klaagde met z'n hoge jongensstem luidruchtig over de avondboterham hoe hij rammelde van de honger. In de schemering van 't achter-winkels kamertje zaten ze voor de broodmaaltijd nu allemaal om de tafel gedrongen. Vijf kinderen, Saar de op één na jongste en Joop met z'n zacht-sympathieke jongensgezicht de oudste. Kibbelend en duwend om een plaatsje vulden de kleintjes 't schemerkamertje met hun rumoer dat moeder met een paar sussende woorden tot bedaren bracht.
Bram van veertien loerde clownesk-brutaal in de broodbak en vroeg half-verlegen, omdat hij wel wist dat 't niet kon: 'Is er nergens kaas...?' Vaders vriendelijke gezicht werd wat grommerig en bits beet hij naar Bram: 'Nee, er is geen kaas, daar loopt de boel niet goed genoeg voor.' Zacht erbij zei Joop licht verwijtend: 'D'r is vandaag niks verkocht, Bram...' Vader keerde zich plotseling naar Saar: 'En wat hebben ze jóu weer gedaan, waarom was jij weer zo laat van school, vanmiddag?' Saartje, met haperend stemmetje – weer bang voor straf of zelfs klappen omdat vader zo kwaad keek – vertelde van wat gebeurd was bij 't takken-spel. 'Waarom gunden ze háár nooit eens wat? Zoveel takken waren er en ze mocht er geen een hebben. Was dat eerlijk, dat moest vader maar zelf zeggen! En ook waren ze haar aangevlogen, zij had zich alleen verdedigd...'
'Je weet toch...' zachtmoedig dempte moeder 't verhaal om een driftbui te voorkomen. '...Je weet toch dat vader 't niet hebben wil. Dan moet je maar doorlopen...'
Diep-verongelijkt ketste Saar weer terug:
'Moet je maar net kénnen als ze in een kring om je heen staan en je treiteren...
'Wat deed je erbij?' snauwde vader boos, geprikkeld door de tegenspraak. Door al die vechtpartijtjes nog namen ook de weinige klanten af die nog bij hem kwamen omdat hij goedkoop was en allerlei dingen in voorraad hield die de boerenwinkeltjes misten.
Vanmorgen had de huisbaas hem nog aangesproken. Geen kwaje baas, wat onverschillig. Güntzel heette-die, een bakker uit Westfalen

die een raar Hollands eruit flapte en daarom door de boeren op de hak werd genomen. Maar z'n brood vonden ze lekker en allemaal kochten ze bij hem. Zo had de Mof er alle eigen-bakkertjes uitgewerkt met slimme reclametrucjes van paasbrood en wat toe voor de kinderen. Hij spaarde mooi, dit huisje was van hem en zijn eigen huis.
Maar de laatste tijd kreeg hij last met de boeren. Hij lag onder één deken met de Jood, zeiden ze. Had hij niet verhuurd? Zou zonder hém de jodenboel ooit in 't dorp zijn gekomen? Hij moest blij zijn dat ze hem met rust lieten, hem begunstigden. Wat had hij, Mof, die jodenpan erin te halen?
Güntzel, vredig en zelf ook vreemdeling, had niets tegen 't gezin, werd onder 't gevit en de aanmerkingen weleens benauwd voor z'n zaakje. Had-ie 't maar nooit gedaan! Maar 't huisje stond lang leeg en 't waren toch ook fatsoenlijke mensen. Wel gaven ze, al was 't buiten hun schuld, heel wat herrie op 't dorp.
Moeder vertoonde zich nooit buiten de deur en de vader maar zelden. Joop, die de inkopen deed in de stad, een half uur sporen ver, lieten ze meestal met rust omdat ze in hem de Jood zo niet zagen en omdat hij stil en bleek al vroeg op pad was. Het station was een uur gaans.
Bram, een sterke jongen die de boerenjongens aanvloog als ze maar naar 'm wezen en de boeren lik op stuk gaf, was de ergernis.
'Zo'n Jood en dan nog praats voor drie!' – Saartje sloeg vinnig terug wie haar aanraakte. Haar mochten ze ook niet...
Schuw-zwijgend na vaders boutade en daarna in stilte terug zinken, kauwden de kinderen hun brood. Bram mokte, hij hield zich maar beter koest al was't, om je geduld te verliezen en flink op te spelen tegen vader die makkelijk praten had en die met zijn sterke armen niet gepest werd door die ellendige boeren hier. En dán niet eens wat te mogen terugdoen! Joop... nou die was ook van water-en-melk. Als je 't verdragen kon, was 't makkelijk genoeg. Leuk vond-ie dat kleine ding van een Saar, die mepte gewoon terug. Lé was een ziekelijke stumper en Michieltje nog veel te klein. Michieltje aan 't vechten, ja, dat zou 'n mooi gezicht zijn. Door dat grappige beeld verdween z'n jongensdrift en knikte tegen moeder, die 'm voetseinjes gaf van *stilhouden-voor-vader*, dat de bui al over was.

Boterham op. Vlot en handig door jarenlange ervaring begon moeder de drie jongsten: Michieltje van drie, Saar en manke Lé naar bed te helpen. Joop, die altijd hielp en ploeterde in 't huishouden, nam vlug de tafel af, bracht bordjes en kopjes naar een klein achterschuurtje dat voor keuken diende.
'Mag ik er nog even naar buiten, vader?' verlangend vroeg Bram, hunker-ogend naar buiten, waar 't koeler leek dan in het kamertje achter de winkel. Vanuit de achterdeur keek je over bouwlanden, groen-grijs van winterrogge, waarachter de hemel nog een ietsje kleurig, rustig bekwam na zonnedag.
Vader was niet boos meer. Wel wilde hij Bram nu binnenhouden. In de dorpsstraat waren ze nog druk met de takken en 't vrolijke spel was ontaard in woest en bandeloos getier waaraan ook de groten deelnamen. Liet hij Bram in die herrie dan werd het weer vechten en rellen. En droevig erom, want zo vrolijk hadden ze het niet met z'n allen in 't ene kamertje. Toch verbood hij 't. Hij zou dan wat voorlezen voor ze als moeder de lamp had aangestoken. Zonder mokken en met spijt van z'n kaasvraag legde Bram zich er bij neer. Uit het boekenrekje pakte de vader 'n oud boek. Hij las van de *Uittocht uit Egypte*. Z'n stem trilde bij 't voorlezen en veel fantaseerde en vertelde hij erom heen. Zijn ogen starend in een verte, ontroerende woorden doorhuiverden zijn mond. Stil zaten de moeder en de jongens, luisterend. De dromige woorden doorklankten de rustige intimiteit van het kamertje. Het luide getier van aangeschoten jongens en luidruchtige meiden in de verte bij de bomen nam af. Doodstil luisterend waren ze naar 't veel gehoorde verhaal en vaders fantaseren daaromheen.
Daarna sprak hij over de hoge bestemming der Joden en hun uitverkoren-zijn. Daarvoor moesten ze veel verdragen. Terugdenkend aan de vechtpartij van daarstraks schoof Bram onrustig op z'n stoel heen en weer. Met gespannen mond mompelde hij ingehouden recalcitrant... 'Nou ja... Nou ja...'
Joop keek strak-minachtend voor zich uit...

De vooravond van nieuwjaar, dit jaar eind september, bracht blijheid in huis.

Al verlopen de materiële zaken des levens weinig naar wens, al steekt het hoofd vol zorg- en zakengepeins, de *Hoge Dagen* blijven aan de vreugde gewijd. Zo was het toen en zo is het nu...
De zon was in bewolkte lucht al haast ondergegaan. Fijne damp hing zwevend over de ommelanden voorbij de deur achter de winkel. Stug verborgen, achter de duistere bomenmassa rondom, lagen de boerenhuizen. Vaag in de mist was 't broze silhouet van een mosterdmolentje en hier en daar in de verte glimmerde nog in bleek licht een plas van pluimig riet bewuifd...
Zó zag Joop het, terwijl hij met gekruiste armen in de deur stond en om zich heen naar buiten staarde. Moeder, met haar warme stem en zacht gebaar, kwam achter hem en vlei-vragend: 'Kom je in huis nou, Joop, en doe je de deur dicht? Het is zo kil buiten. Zó gaat *Jomtof* in. Ik steek de lamp op en je vader komt zo dadelijk. Laten we vanavond *simche* hebben en niet prakkiseren...'
Joop draaide zich om en sloot de deur. De kilte van buiten werd afgesneden en het dampige land met de rietplassen en het traag treurig wiekende molentje verdween en behoorde een vreemde wereld toe.
De helder brandende lamp die moeder ontstak liet de innige feestvreugde zien op haar gezicht, zo opgeklaard en uit de zorgplooien, als 'n Joods moedertje dat hebben kan op een feestavond. Met kleine blijdschapsuitingen heel intiem, even voelbaar in een enkel handgebaar. Met verhelderde ogen nam ze het schitter-witte tafelkleed uit de kast en spreidde het uit over tafel, dat bij toverslag van het ruw-bruine geschilferde blad een blinkende feestdis maakte. En dezelfde blijheid-naar-binnen, als van 'n spinnende poes, was in het zorgvuldig-zacht neerzetten van borden, het schikken der vorken op 't witte kleed. Haar gezicht, alsof ze zo zou gaan neuriën van ingehouden jubel, te innig om uit te zingen. Joop keek haar aan, voelde haar gevoel heel sterk. Toen ging hij naar z'n moeder toe en zoende haar.
'M'n jongen,' zei ze... Om hen beiden was 't stille van de kamer. Rustig nog langs de wand stonden de oud-bruine, zorgzaam opgeglansde stoelen. En stillekens boven de gesloten bedsteedeuren tikte de klok.

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

Moeder zette schaaltjes met noten en peren op tafel en Joop had er plezier in de peren tot een hoge, wankele piramide te bouwen, waarom z'n moeder dan gelukkig lachte, terwijl hem goedigjes plagend om z'n klein-kinderbedrijf.
Zo bleef 't stilletjes tot moeder, met haar effen stem vol vreugd flitsjes, zei: 'Ze zijn zoet, de drie, vóór in de winkel.'
'Ze spelen met knopen,' droevig-glimlachte Joop, 'we verkopen ze toch niet.'
Wijs-moederlijk bestrafte ze, gewild-luchtig, al had even een zorgplooi haar gezicht uit de feestelijkheid verknepen: 'Moet jij nóu over verkopen praten... God hêt altijd geholpen, God zal wéér helpen...'
Buiten klonk het geluid van aankomende stappen en tegelijk in de winkel kindergestommel daar, met geweld van omrollende dozen en neerkletterende knopen. Een enkele tolde op z'n kant over de houten winkelvloer en plofte met een dof klikje ergens in een hoek neer.
Buiten klonk Brams frisse stem, gedempt in dampige lucht, en de deur ging open,-waar 't nu donkere land dood en kil achter lag.
'Daar waren we,' vrolijk-luid riep Bram, 'wat is 't hier leuk... de tafel al gedekt... peren en noten...' En olijk-nieuwsgierig tegen z'n moeder: 'Wat eten we?'
Schertsend-weg duwde ze 'm bij z'n schouder, geheimzinnig lacherig met dezelfde stemklank als net tegen Joop: 'Zul je wel zien...'
De kleintjes waren nu ook binnengekomen. Terwijl vader z'n jas in de winkel hing, deed moeder Saar een wit-gestreken schort voor, met opwippende schoudertjes als kleine vleugels dat haar appelblozend snoetje verfeestelijkte. Koket streek ze zelf met de nerveuze handjes door het dikke in lamplicht bruin-gouden haar. Vader wreef zich, luidruchtig-feestelijk, de handen. Z'n verweerde maar fijne gezicht had een blijde plooi en helder-van-zekerheid klonk z'n stem toen hij, de kinderen een voor een de handen opleggend, de zegening zei: 'DE EEUWIGE zegene en behoede u...'
Ze gingen aan tafel en zaten kalm-feestend en smullend van het feestmaal dicht tegen elkaar aan te midden van onwelwillende dorpsbewoners.
Een plattelandsbevolking die nu ligt te soezen of te slapen weggedoe-

zeld in mistdamp. Geen voetstap die verklonk, geen geluid van buiten behalve heel uit de verte 't gedempt geblaf van een hofhond ergens.
Prettige eetgeluiden vulden het kamertje met z'n bruin behang en saai-gemoedelijk tik-takte de klok boven de gesloten bedsteedeurtjes.
Opeens... schel door de stilte en volstrekt onverwacht rinkelde luid het winkelbelletje, lang aanhoudend. Gestommel van zware, vermoeide of onzekere voeten was er in de donkere winkel.
En in 't lichte kamertje keken ze naar de deur, verstijfd angstig of daar achter iets gruwelijks spookte. Vader stond op en hard klonk z'n stem door de spanningsstilte: 'Blijf zitten Joop, ik ga zelf kijken...'
Hij deed de winkeldeur open, zodat het lamplicht er breed in de donkerte viel met vreemde effecten op toonbank en aan de zolder hangende herenbroeken waarvan de pijpen steunloos schenen te zweven.
Voor de toonbank stond een vreemde man met z'n gezicht naar het licht toe gekeerd.
De vader, na even wantrouwig toeven op de drempel, deed snel een paar stappen vooruit en zonder blijk van verrassing stak hij zijn hand uit en zei eenvoudig: *Sjoloum Aleigem.*
De vreemdeling antwoordde: *Aleigem Sjoloum.*
Met een hoffelijk-gastvrij handgebaar wees de vader de vreemdeling naar de deur waarachter het licht kwam en liet hem voorgaan naar binnen...
De gezichten van moeder en kinderen zagen in uiterste spanning de binnenkomende naar zich toegekeerd. De spanning bedaarde, de gelaatstrekken ontspanden.
De moeder stond op en ernstig zei vader: 'Een zwervende Jehoedi, die Jomtof-avond komt meevieren.'
Moe-hijgend knikte de vreemdeling. 't Was een oude man, lang en wat gebogen. Vuile, mistklamme kaftan waaraan modder kleefde slobberde tot aan z'n voeten met dik beslijkte laarzen.
Op het grijze gekrul van z'n haar, omhoog geduwd door proppige, vuilwitte halsdoek, stond een verschoten Russische muts die de haren boven 't voorhoofd bloot liet. Ze waren wit als de baard die neergolfde over z'n borst stug op de ruigte van de kaftan.
Zijn gezicht met de zwakjes hijgende half open mond en de moe neer-

geslagen ogen, zo stond hij wat wezenloos kijkend, als een geslagen vuile straathond in de rustige kamer met de feestelijk gedekte tafel.
Joop zag het beven van z'n benen, stond op en nam hem kaftan en muts af. De oude man tikte hem moeizaam glimlachend even met z'n harde koude hand aan. In gebroken Hollands stamelde hij: '...Goeie jongen... Goeie jongen...'
Of 't vanzelf sprak zo maakte moeder aan tafel plaats voor de vreemdeling naast vader en zette er bord en vork neer. Het brood en zout der gastvrijheid lagen erop. De man ging zitten, prevelde een gebed nam 't brood en brak het met bevende vingers...
Pas toen vroeg vader in het jargon waarmee alle Joden van alle landen elkaar verstaan, wie hij was en waar hij vandaan kwam...
Afwerend schudde de Jood zijn hoofd, gebarend dat hij honger had, eerst eten wilde en dan vertellen. Dan rustig zaten ze weer en aten. De kinderen, niet verlegen meer, keken met glimmende ogen over hun bord heen naar de vreemd-gekomen gast met de lange baard die wel van heel ver zou komen... Misschien van Rusland waarover vader vaak vertelde dat ze daar werden weggejaagd.
De Jood, in z'n smerige rare jas, at haastig met welgemanierd bewegende handen. Magere blauw pezige handen met een groef op de pink waar een ring had gezeten.
Vaster klonk al zijn stem en helderder waren z'n ogen, toen hij een extra portie afwees en het lege bord van zich afschoof en begon te vertellen. Eerst van de dag die hij achter de rug had, praatte hij, in z'n Duits-Russisch jargon, met hier en daar opgevangen en uit beleefdheid gesproken Hollandse woorden. 't Was zwerven geweest uren ver, van dorp tot dorp, langs rietplassen en door vlakke drabbige polders, van 's morgens vroeg tot 's avonds laat.
Zoals vandaag had hij 't nog nooit gehad. De weg was zwaar en de afstanden groot... En hij werd oud. Oud en moe. Hij had al zoveel gelopen. Van z'n dorp in Rusland af... Dat zou hij straks vertellen... Eerst vandaag. Wat hij niet kon uitdrukken gebaarden vaag z'n handen. Bij al te droevige herinneringen, trilde z'n stem met ingehouden woede.
Starend naar de grond, gebogen luisterend met de handen op zijn

knieën, knikte vader weemoedig, soms een beetje met een wat afwezige glimlach om de lippen.
De Jood vertelde hoe de avond was ingevallen zonder dat hij gegeten, gedronken of een uur gerust had. Steeds maar verder had hij voortgejakkerd bang om voor de nacht geen Joods gezin te vinden en op de heilige Jomtof-nacht in 't klamme gras aan de wegkant te moeten slapen alleen, als een hond...
Zijn monotone stem, als aanhoudend klagend, somberde door de kamerstilte. De kinderen, met hoogrode gezichten van warmte en spanning, ademden hoorbaar met halfopen mond en hun ogen strak op de man gericht. Plotseling vroeg Bram met z'n heldere stem in stamelend Jiddisch, dat hij weinig en van verlegenheid luid sprak: hoe hij hun huis dan gevonden had.
'Als de doodsengel in Egypte,' grapte de Jood luguber terug. Verbaasd herhaalde vader Brams vraag: 'Hoe was 't mogelijk?'
'Hoe het mogelijk is? De huizen heb 'k langs gekeken of 'k de *mezoezo* zag op de deurpost. Een Jood, dacht ik, heeft 'n mezoezo. Een Jood zonder mezoezo is geen Jood en moet van mij ook niets hebben...'
Daar moesten ze allemaal stil voor zich uit om glimlachen. Moeder zei dat 't dan toch maar goed was, die mezoezo, al werd erom gelachen, dat 't hier toch een mens-in-nood had geholpen...
Als vanzelf keken de kinderen naar de deur waar ze 't blikken gebodenhuisje tegen de post gespijkerd zagen en de Jood, met weke ontroering in zijn stem, zei zacht op moeders opmerking: '*Omein*...'
Saar, met haar nerveuze mondje en wijze ogen kwam, in haar mooiste school-Hollands: 'Menéér, vertelt u nu eens wat van Rusland...'
Glimlachend keek de Jood in 't opgewonden-frisse gezichtje met de wijd open, vochtige ogen. Hij verstond niet wát ze zei, hoorde alleen de klank van de woorden. Zijn blik vertroebelde, zijn gezicht vertrok in vreemd-nerveuze sidderingen en strak hield hij de ogen op 't kind, dat onrustig begon te worden. Z'n mond moeilijk prevelde: '...m'n kindje, mijn meisje...'
Zweet parelde op z'n voorhoofd en in de benauwende stilte mompelden aanhoudend zijn lippen.
Krampachtig bewogen zijn vingers met rillerige bewegingen door de

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

lange baard en Saartje liep opgewonden naar moeder, uitbarstend in zenuwachtig gesnik.
Verwonderd opkijkend kwam de Jood weer wat tot rust. Verontschuldigend zei hij tegen vader: 'Een mooie Jomtof-avond die ik u daar bezorg. Dat 's mijn beproeving. Overal waar kinderen zijn verbeeld ik me dat ze 't gezicht hebben van mijn dochtertje.'
'Had u een dochtertje?'
'Ja,' diep-langzaam knikte de Jood, 'dat had ik en meer kinderen, maar niet bij me. Dat ga ik u vertellen. Het is niet de eerste keer,' triestig glimlachte hij naar de moeder, 'dat ik erover vertel en het zal ook niet de laatste zijn. Overal waar je komt, willen ze van je weten. Je bent bij Jehoediem, je voelt je thuis.
Het ene woord lokt het andere uit. Over en weer is er veel te vertellen. Mijn geschiedenis is niet zo bijzonder, gebeurt alle dagen in onze streken. Dat lees je hier niet in de krant. Alleen als 't heel erg is...
In Rusland,' ineens begon hij in verhaaltoon, 'daar hadden we een groot huis in een klein dorp en we leefden er zo stil als een Jood, die vrede wil hebben, in Rusland móét leven. Mijn jongens gingen niet naar school. We hadden een onderwijzer voor ze, óók een Jood. Ja, dat kunnen jullie je niet voorstellen... Toch is 't zo... In Rusland voelt een Jood zich nooit helemaal veilig. Hoe 't in grote steden is, weet ik niet. Ik spreek van 't platteland.
Waarom ze er dan blijven? Er is daar tenminste ruimte en eten voor wie werkt. Hier wonen de mensen op mekaar en kijken ze mekaar de boterham uit de mond... Daar niet. Maar er is altijd iets... Iets... ongedurigs... Niet weten of je morgen... rustig *Rousj-Hasjono* kunt vieren als u hier vanavond... Nee... nee... nee... altijd angst... En dan is 't daar ook al winter... en dan kan 't er waaien... waaien... Ver over 't land, de steppe, loeit dan de wind, en wolven soms in de verte hoor je...
Mijn vrouw kon er zo angstig van zijn en dan praatte ze over soldaten... Net of er soldaten aankwamen, zei ze.
Maar dat was de wind. Altijd over die soldaten tobde mijn vrouw zodat de kinderen gingen huilen en riepen...: 'Moeder, u maakt ons zo bang!'
Op een nacht werd er geklopt... Zoals ik vanavond heb aangeklopt...

Maar we lagen al in bed, boven... Goed gegrendeld was de deur, niemand kon erin... De wind woei om 'thuis... Maar duidelijk hoorden we roepen en kloppen... De kinderen waren opgestaan en huilend kwamen ze in de kamer... bang... 'Vader, vader ze kloppen.' Mijn vrouw, rechtop in bed, keek me aan met zulke ogen... En ze vroeg maar: 'wat zal 't zijn, wat zal 't zijn?'... Duidelijk door de wind hoorden we zacht kloppen en zacht roepen... Geen rumoer van veel mensen. Maar dat kon je niet vertrouwen. 't Was vaker gebeurd dat er geklopt werd in de nacht, zacht als van een verdwaalde die een dak zoekt... En als je opendeed stond er een groep achter de deur en sloegen ze je dood... Plunderden... Moordden de boel uit... Opeens zegt m'n dochter'... zij daar, en keerde z'n hoofd naar Saartje... 'Vader, zei ze, ik hoor een kind huilen. We luisterden allemaal en toen de wind even lag, hoorden we 't ook. Een kind, zei m'n vrouw, maak open de deur... een kind zal ons geen kwaad doen... Maar nog ver trouwde ik 't niet.
Toen ineens hoorde ik een jongensstem roepen naar boven, in onze eigen taal. Jodenkinderen moesten 't zijn die daar beneden in de nacht tegen ons donkere huis omhoog riepen... En ik liep de trap af... Ik was er nog niet gerust op en grendelde af...
Een stevige meid stond daar, met verregende kleren en verwaaid haar, zonder hoed en zonder jas. 't Was een christen-boerenmeid, dat zag ik meteen. Op haar arm hield ze een schreeuwend klein kind dat blauw zag van de kou. Een klein jongetje, met grote, strakke ogen... veel te wijze ogen voor zo'n kind... stond naast haar...
Voor ze iets vroegen, had ik ze al binnengelaten en de deur vergrendeld.
Van boven af, ziende dat er geen gevaar was, riepen mijn vrouw en kinderen... Met de meid, die 't kind droeg, 't jongetje aan de hand, kwam ik de trap op, bracht ze in de kamer.
De kinderen legden we dadelijk te slapen... De jonge vrouw was halfdood van angst en vermoeidheid. Ze kwamen van heel ver, zei ze, had gelopen met de kinderen twee nachten en overdag geslapen in 't hoge gras of in een kuil ergens aan de wegkant.
Daarginds was een dorp uitgemoord... om 'k weet niet wat... om niks

misschien... Alle joden hadden ze doodgeslagen of weggejaagd... Zij had de twee kinderen gered van de mensen, waar ze werkte en die ook vermoord waren. 't Jongetje had haar de weg ge wezen naar ons toe... Jaren geleden was hij met z'n vader op reis geweest... en toen hadden ze bij ons uitgerust en gegeten... 'k Wist er niet meer van, er kwamen zo véél... maar hij wist het, herinnerde zich het huis... en de meid had hij gezegd, hoe ze lopen moesten... 't Was een Duits meisje, meegekomen met die mensen naar Rusland... een christen met een goed hart... Een heel goed hart. Honger had ze geleden voor die kinderen, halfdood zich gesjouwd met 't kleintje.

Overdag sliepen ze, huilde het kind, dan hield ze 't stil... 's Nachts liepen ze, liepen voort in donker, de meid en de twee kinderen... Zo kwamen ze bij ons terecht...

We hielden ze bij ons, natuurlijk hielden we ze bij ons... Maar alle dagen zei m'n vrouw... er komt ongeluk van... er komt *neweire* van. Als we 's avonds de wind hoorden, praatte ze nog meer van de soldaten, almaar de soldaten, dat de kinderen haar de hand voor de mond hielden... Nog zwaarder grendelden we de deuren af, voor we slapen gingen. En... néé... néé... 's nachts is er ook niets gebeurd, wat er gebeurd is, weet ik nog niet. Hoe ze er achter zijn gekomen...

Maar op een middag... klaarlichte dag... stond er zó'n troep voor de deur en schreeuwde om de meid... en om de kinderen. 't Kleine ding lag rustig te slapen... en 't jongetje, zo'n stil, slim kereltje, keek plaatjes met mijn twee jongens en met de onderwijzer... Mijn dochtertje stond voor 't raam... zij zag ze 't eerst... 'Grendel de deur, vader' riep ze. 't Hielp niet. De christenmeid gilde... We moesten haar niet de deur uitgooien... Om de kinderen had ze 't gedaan, om de kinderen te redden... Mijn vrouw zat stil op haar stoel, in 'n hoek, en zo bleef ze ook zitten, wat we zeiden. Buiten begonnen ze te beuken op de deur... Voor de ramen hadden we tralies... Als wilde beesten gingen ze tekeer. We hebben messen gepakt en stoelen en alles. We hebben tafels en kasten gesleept voor de deur. Wat gaf 't? Ze zijn toch binnengekomen, de kamer in, de hele groep...

Met stokken en messen sloegen ze. Zoals ik zeg... M'n vrouw zat op haar stoel... bewoog zich niet... En zo hebben ze haar vermoord...

Maar eigenlijk hadden ze 't voorzien op de vreemde meid... En op de vreemde kinderen... Waarom die juist? Er moeten kerels bij geweest zijn van 't andere dorp... De rest... nóu, de rest begrijp jullie... 't Jongetje hebben ze doodgeslagen... En 't kleine kind... 't Kleine kind hebben ze uit de wieg gerukt... En een grote kerel... Ik zie 'm nóg... Met 'n rooie muts... trok 't zo... bij de beentjes uit elkaar... Nee... Stil... 't Was niet de eerste maal, dat 'k 't zag... lang geleden nóg eens...

Mijn dochtertje, mijn eigen, is vertrapt, gewoon vertrapt onder de voeten... Toen ze de meid hadden... zijn ze gegaan... sleurden haar mee... ze gilde... ze gilde zó...

Verder weet 'k niet. 'k Heb daar gezeten, mijn kop bloedend als 'n os... Met m'n twee zoontjes en de onderwijzer, die te krimpen lag over de grond... Bij mijn dode vrouw en de dode kinderen... Mijn dochtertje en de twee anderen... Meer weet 'k er niet van...

't Was bloed... En bloed... En allemaal bloed... 'k Ben er bij weg gegaan... De onderwijzer is gestorven... Wie hielp 'm? Wij hebben 'm verbonden en water gegeven... Toch is hij gestorven... De jongens zijn verderop... Bij familie in Duitsland... Polen heet 't daar...

Wie weet, wie weet, wat ze hun daar doen...?

Ik kon ze niet meenemen... En mijn familie kon mij niet houden... Wat stond me te doen?

Zó en niet anders... Ik heb van Holland gehoord... We horen allemaal van Holland... in Rusland al... En nu ben ik hier... Nu ben ik hier...'

Nerveus glimlachend keek hij op. Tranen stroomden, stil, zonder snikken uit z'n ogen en gruwelijk daarbij spookte de zenuwachtige glimlach over z'n gezicht... In de stilte van de intieme kamer gingen alle gevoelens naar de oude Jood heen, huilden ze mee met hem, de kleineren niet begrijpend, aanvoelend de sfeer... Saartje, aanhalig, was stilletjes bij hem komen staan, streelde z'n hand in troost behoefte en moeder snikte, met kleine hikjes, de ogen bewrijvend met haar zakdoek. Woede vlamde in Brams ogen en handenknijpend riep hij: '...Zulke beesten... Zulke beesten... Kinderen vermoorden... Als ik er bij geweest was... Ik zou ze... Ik had ze...'

Z'n stotterende verontwaardiging ontspande.

Pijnlijk, mat-glimlachend keek z'n vader hem aan.

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

De moeder, bewegelijk, veegde haar ogen af met een nattig zakdoekpropje. Met een trillend stemmetje van diep-geschokt oud vrouwtje stelde ze voor 'niet meer te prakkezeren over de narigheid die voorbij was. Was 't geen Jomtof en moest de feestdag, de feestavond z'n beloop niet hebben? Alles op z'n tijd. Toen was de tijd van huilen, nu is de tijd van lachen. Het was Jomtof en 't zou zondigen tegen GOD zijn de mooie avond te verkwisten met klagelijke dingen die voorbij waren...' Ze wendde zich tot de oude Jood die haar met iets van glimlach zat aan te horen. Drukdoenerig goedig-verwijtend en verlangend om de bedrukte stemming te doorbreken, voegde ze toe: 'Nee dat mag me niet doen, dat weet u ook wel...'

Ineens weer het bezorgde huisvrouwtje mopperde ze, binnensmonds met rode huil-ogen, dat de etensboel nog op tafel stond. Joop moest vlug afruimen en dan zou zij thee zetten, met de peertjes en noten erbij en 't suikergoed dat ze nog in de kast had. Dat gaf vreugdekreetjes. Druk en beetje zenuwachtig hielpen ze allemaal met het stapelen van borden met vette klevende resten en daarop de vorken en messen die er haast afgleden.

Handig balancerend bracht Joop 't hele zaakje naar 't keukenschuurtje. De vader en de gast hadden zich wat afgezonderd. Naar elkaar toe gebogen praatten ze nu halfluid in goed Hebreeuws. Vader kon laten zien dat hij een Jood van de oude stempel was die zijn eigen taal nog sprak. Moeder luisterde met verzaligd ontzag, druk doende voor de tafel waarop ze 't theeblad en 't grof-glazen schaaltje met gekleurd suikergoed bij de vruchtenschaaltjes rangschikte... Joop kwam weer binnen, vanuit de nachtelijke velden woei koude mistlucht de kamer in... Luidruchtig na de gespannen stilte riepen ze allemaal door elkaar: 'Dicht die deur, Joop... Hou 'm dicht... !'

Om de als nieuw-frisse tafel met blinkend wit laken maakten ze een gezellig kringetje. Fijn-tintig van wazige rose en blauwe flitsjes krinkelde in het lampschijnsel damp uit de kopjes die de moeder volschonk met thee.

De Rus brak z'n gesprek met de vader af en schoof aan. Onder 't lamplicht leek z'n voorhoofd met het warrig krulhaar effen en glad; zijn gezicht was rustig-vriendelijk. Familiair zat hij in z'n versleten hoog

dichtknoopte en vreemd gesneden jas tussen de feestkleren van de anderen.

Fijntjes in de slurp-stilte tikte de klok en de kinderen snoepten met kleverige vingers suikergoed. Steeds listiglijk-snel het schaaltje beloerend en dan, met bescheiden gebaartje heel toevallig, de mooiste er uit te pikken. Na even zuigen namen ze 't lekkers weer uit hun mond tussen twee klevende vingertopjes en keken ernaar, opgetogen behaaglijk-vertrouwd met elkaar om de weelde van de avond. Ze kraakten de noten en pulkten onhandig met stompe nageltjes de stukjes pit eruit, met aandachtige gezichtjes en 't tongpuntje tussen even-gescheiden tandenrijtjes de bittere schilletjes er dan afvezelend. De zwerver nam een peer van het schaaltje en zorgzaam schillend praatte hij gezelligjes met de moeder over van-alles, vragend of 't meer gebeurde dat ze zo onverwacht be zoek kregen, als nu van hem...

'Niet veel,' gaf de moeder toe, een peer etend met sappig smakkende hapjes, 'uit deze streek, moet u denken, komen ze niet zo... De meesten weten wel waar ze heen moeten.'

Langzamerhand kwam de vrolijkheid terug. De Jood begon te vertellen, leuke dingen, moppen die hij zei zelf had beleefd en andere die hij nog van z'n vader had. Van die eigenaardige Joden-geestigheden die vrijwel altijd ook geestig zijn. Luidruchtig schaterden de kinderen als er een uit was, en de vader vertelde er nu ook, aardig in jargon... altijd dienst doende moppen van slimme *rabbonem* en brutale Polakken...

'Want,' wijsde de moeder, 'u natuurlijk niet, maar ze kénnen brutaal wezen, die Polakken, die zo lopen met halfdolo-kaarsen en *Arbang-kanfous*...'

Als vader een mop verteld had verweten de kinderen met grappend-pruilerige stemuithalen dat vader anders nooit zo leuk was... Waarom ze dat allemaal niet eerder gehoord hadden...?

't Witte tafelkleed was geel-bruin gevlekt van doppen en notenschilfertjes. Een lange perenschil zwaaide er doorheen en ertussen stond het suikergoedbakje, leeg met een enkel rose schilfertje erop. Michieltje, hangerig van de warmte en 't late eten, was knikkebollend met rood-open mondje op de tafelrand gegleden en sliep daar nu rustig in 't rumoer... Moeder stond op en lippenspitsend wenkte ze om stilte.

Als ze 'm niet wakker maakten zou ze hem zoetjes uitkleden en zo in bed leggen. Het rumoer zakte dan even voor het kindje dat zachtjes ademend met z'n hoofdje op de tafelrand rustig zijn tukje deed.
Maar achter de deur klonk gedempt geluid van een mannenstem, ongeduldig van toon, alsof er al meer geroepen was: 'Buur, ben je er?'
'Wie is dat?' schrokt moeder op. Michieltje werd wakker, z'n ogen, knipperden in licht van de lamp en begon kribbig te grienen.
'Ik hoor 't al,' zei Joop. 't Is Güntzel, de huisbaas. Zal 'k even open doen?'
'Wat moet dié op Jomtof-avond?' Ontstemd en met gefronste wenkbrauwen tegen Joop: 'Ja, doe maar open...'
Güntzel kwam binnen, bol-bleke kerel met bakkerstronie, kouwelijk opgeslagen de jaskraag en handen in de zakken. Pet, nat van mist, over de ogen getrokken.
Hij peinsde even, keek aarzelend rond in de ongewone feestelijkheid van de kamer. Hij trok de deur dicht, kwam dichterbij en wendde zich tot vader: 'k Mot je even spreken baas, over zaken...' Onwillig, kortaf antwoordde hij: 'Ik ben niet te spreken voor zaken vanavond. We hebben feest, zie je dat niet?'
'Ik kan er niets aan doen,' brutaalde Güntzel geprikkeld. Die jodenboel ook. Wát 'n herrie had ie er al niet om gehad en dan nog praatjes op de koop toe...
Kortaf, vinniger dan hij zelf bedoelde, vertelde hij, in z'n eigen Hollands, dat 't niet langer ging. De jongeman dáár, spottend wees hij naar Bram, was vandaag weer eens aan 't vechten geslagen met de zoon van de wethouder nog wel en 's middags had hij, Güntzel, een relletje gehad. De boeren waren bij hem voor de deur staan schelden, dat ze voor dit en voor dat hem en z'n hele bakkerij in mekaar zouwen trappen als hij er die jodenzooi niet uitdonderde...
'Geen joden op 't dorp' hadden ze geschreeuwd... Zachter van toon, meevoelend met de mensen die 'm zorgelijk en verweesd zaten aan te kijken, deed hij gemoedelijk een beroep op hun eigen gevoel: 'Ja, zeg nou zelf, wat kan ik er tegen doen? Ik zit hier in m'n bakkerij en de boel gaat goed... Da's te zeggen... Ik kan tevreden zijn... Jij...' Even lachend naar vader, 'wordt hier toch niet rijk. De wereld is groot

genoeg, man... Nou, kort en goed, ik zeg je de huur op per november. Tot zolang zullen ze je wel met rust laten. Je weet 't nou, hè... ?'
Zoekend naar meer woorden, wachtend op antwoord dat niet kwam, stond hij nog even. Maar al die stille, strakke gezichten om de witgedekte tafel maakten 'm kriegel en met een korte mompel liep hij snel de deur uit, die hij vergat achter zich te sluiten.
Kille wind, van de verre rietplassen... drong nattig naar binnen...

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

III

De volgende morgen kwam Güntzel weer aanzetten. Als verlegen met z'n houding bleef hij in de deur staan. Niemand lette zo gauw op hem. Midden in de kamer maakte de oude Rus zich gereed tot vertrek. De kaftan had hij over de arm en de hoge muts op zijn hoofd.
Bij de rommelige bekruimelde tafel met 't koffie-bemorste witte kleed stond de moeder, dikke broodsneden met bruin-zwarte, plakkerige schijfjes roggebrood daartussen in een zakdoek te proppen van vaalrood katoen. De vader zag opeens Güntzel binnenkomen en verbaasd bedacht hij wat die nu nog moest komen doen.
'Ja, vadertje,' joviaalde de huisbaas geforceerd, 'daar heb-je me weer! Het is geen prettige boodschap die ik je gisteravond ben komme brengen, waarachtig niet, voor mezelf ook niet hoor... Maar 't is niet anders. Ik zeg het je nog eris... je moet eruit man...'
'Zó,' giftigde Bram, 'dat zegt u nou en... en... waar moeten we dan naar toe, zeg-u dat nou ook eris!'
'Hou je mond erbuiten, jij aap,' gaf nijdig Güntzel terug, 'ik praat met je vader en niet met jou.'
Goed, góéd, Güntzel,' zei de vader, moe gebarend met de hand.
'Je praat met mij. Maar ik heb niks te zeggen. 'k Zeg, dat 't goed is... Eens schlemiel, altijd schlemiel... dan gaan we maar weer... Verderop maar weer...'
De moeder begon nu ook te klagen met bezorgd-huilerige stem:
'Gaan we maar weer... Waarheen? Waarhéén, vraag 'k! Veel hebben we hier niet, ergens anders hebben we ja niemendal. Soms verkoopt Joop aardig wat... Verder-op, waar ze 'm niet kennen... Nou weer weg, nou weer weg... Wat leggen we iemand in de weg? Wat doen we?...'
'M'n goeie mensen,' brak Güntzel luchtig af. 'Ze willen jullie eenvoudig niet hier hebben. Je weet...' hij wendde zich tot de vader,'.ie weet zelf hoe de boeren zijn. Ze hebben nu eenmaal wat tegen jullie joden-ja, mensen, ik commandeer 't ze niet-en ze zeggen maar, er zijn hier nooit geen joden geweest... en ze zulle d'r niet komme óók... Zeg-u nou maar, wat ik d'r an doen kan. U bent nou óók man-van-zaken... 't Is niet anders, 'k mot je opzeggen... 'k Heb me daar gister een relletje voor me deur gehad... Lang geen gekheid... Lang niet...'
Bedrukt zwijgend, niet luisterend naar Güntzels betoog, zat de vader in een stoel neergezakt... Al had-ie 't zien aankomen, 't viel 'm toch lelijk en lelijk op z'n dak...
Waar moesten ze, in-godsnaam, nóu weer heen...? Nergens zag hij een cent verdienste, nergens was wat... Zorg kneep hem in de kop, woedde brandde op naar z'n ogen. Wát moest-ie nou beginnen? Hier hadden ze wát, goedkoop wonen, weinig behoefte, gezond voor de kinderen, die waarachtig wel 'n hap lucht mochten hebben. Moesten ze terug naar Rotterdam, dan werd 't weer krimpen in een krot... toch niks-an-te-doen, niks en niks an te doen, huilde 't rond in z'n kop...
Güntzel, terzij naar 'm kijkend, verlangend weg te komen, in vage spijt over z'n eigen goedigheid om weer met-de-lui-te gaan-praten, stond ongeduldig wiegelend de moeder aan te horen. Haar ouwelijk gezicht met de scheefgetrokken dunne bandeau, verplooide in huiltrekken. Soebattend stond ze voor 'm, 't zelfde betogend wat vader in zichzelf zat uit te piekeren... De kleine kinderen waren de deur uitgelopen, speelden op 't erfje achter 't huis. Ze hadden geen plezier in de kamer, waar moeder huilde en vader zo akelig zat... Bram, zich verbijtend, z'n brede jongenslichaam nijdig in een hoek gesmakt, keek naar z'n vader die bezorgd en bleek in z'n stoel zat, duwde voettrappelend de vuisten in de ogen...
Zachtjes bij de tafel was Joop bezig de broodkruimels, op 't witte kleed verspreid, met de hand bijeen te vegen...
Verstrooid bewoog hij z'n vingers langs 't tafelblad, hoofd in luisterhouding gebogen.
Oude Rus had geen woord gezegd. Zwijgend nu trok hij z'n kale kaftan aan, en de kinderen, die luidruchtig weer binnengekomen waren en om 'm heen drongen tot afscheid, legde hij de handen op 't hoofd, ze zegenend, met zacht-melancholiek lippengeprevel en ritmisch bewegen van z'n hoofd op en neer. Toen drukte hij de moeder, die bedroefd, schort voor de ogen, stond te huilen, de hand en nam z'n pakje van de tafel om heen te gaan. Joop en Bram, met handdrukken, zeiden: '*mazzel en brooge, rebbe*' en hij dankte, op z'n stameltoon:

'Goeie jongens ben jullie, goeie jongens allebei.' De vader stond op en begeleidde zijn gast door de winkel naar buiten, wees hem in de deuropening de weg naar een verder liggend dorp, al te zien als bleekflauw kerkspitsje met golflijn van daken. Even nog praatten de beide mannen met zorgelijk hoofdschudden tegen elkaar, toen ging de Rus, na dank en hoffelijke groet, de weg af, armelijk zakdoek-pakje in de hand.
Peinzend even nog staarde de vader hem na, sloot de deur dan en ging door naar achter.
De moeder zat nu stil, 't hoofd haast weg achter 't bonte schort waarmee ze haar ogen had afgeveegd, geleund op tafel en Güntzel praatte gewichtig betogend, zacht nog even na met Joop. Bij binnenkomst van de vader brak hij vlug en snel z'n zin besluitend af. Verder gepraat afwerend, verdween hij na 'n haastig goêdag door de achterdeur.
De beide ouders en Joop overlegden nog wat samen. Joop helemaal en onbewust in te wijze oud-mannetjes toon, met stumperige zorgtrekken in z'n jonge gezicht.
Met z'n drietjes moest 't allemaal bedisseld worden, want al was Bram geen kind meer, verstandig vond vader hem nog voor geen cent. Altijd was hij opstandig tegen wat eenmaal besloten was. Waar was hij nou weer heengelopen... Misschien een eind met de Rus mee...
De moeder verdedigde: 'Nog gelijk hêt-ie,'t is een kind, wat zal-ie zich oud maken voor z'n tijd!' Meevoelend voor Joop, bleek ploetermannetje, zei ze hartelijk: 'Nee, Joop, nee jongen, jou bedoel ik niet, jij bent een beste jongen, nou, wát ?'
Triestig, zich berustend nu 't zo kwam en niet meer te ontkomen was, begonnen ze al te praten over de verhuizing die, vonden ze alle drie, maar niet te lang moest uitgesteld... En zo, zorgelijk pratend bleven ze uren in 't kamertje terwijl langzaam bleek en traag de feestdag alle glans verloor.
Zo treurden de volgende dagen ook om zich één voor één tot stervens toe voort te slepen.
Want 't was vroeg herfst dit jaar en na de paar eerste nazomerweken van gul-blij zonneweer, bleef de zon, nijdig en angstvallig pruilen achter de wolkendekens. Zelden gaf ze nog wat zuur-zoete lachjes.

Dag in dag uit tik-tikkelde kille regen. Rukwinden gristen de laatste bladeren van de bomen die ongelukkig, nattig verslijmd als bij toeval nog aan de takken hingen.
Onder de dood-grijze regenhemel loodwoog op 't winkeltje de stugge vijandigheid van 't dorp, al kwam 't niet tot gewelddaden. Er werd alleen 's avonds uit de verte meestal, maar ook dichtbij, triestig-lollig geschimpscholden, waarbij een enkele keer de deur wel openvloog met rad-driftig geschellebel. Maar daar kwam niemand op, want verkocht werd er niets meer.
Enkele keren kwam er overdag nog weleens 'n boerin, brutaal garen of naalden eisend, die ze in de andere, nog kleinere winkeltjes en bij de boer langstrekkende kooplui niet naar haar zin gevonden had. Joop hielp dan zwijgend en er viel geen woord in de stugge stilte tussen 't kortaf believen van de boerin en 't neerkletteren van de centen op toonbank.
Langzamerhand begonnen ze nu ook met inpakken en 't zwierige, met 'n ietsje kleurgevoel ingerichte etalagekastje eenmaal aangeraakt en in wanorde, lieten ze, bedrukt en verkwijnend het winkelgordijn ook maar dicht, de binnenruimte afsluitend alsof daar niets meer in leefde. In de schemering achter dat gordijn, waar zij zich veilig voelden voor vijandige spot, bewogen zich mensen en kinderen.
Op aandringen van de oude schoolmeester, bang voor ruzie en gedoe waarin hij geen partij durfde kiezen tegen de boerenkinderen, die in november smakelijke varkensdelicatessen mee brachten, was Saar van school genomen 'nu ze toch gauw weggingen'. Zonder weerwoord, met z'n moede lach van berusting had vader het de meester toegezegd.
Ze kon nu meehelpen met inpakken en een handje uitsteken in 't huishouden. Maar vele uren zaten de kinderen ook spelend onder de donkere toonbank, of plas-knoeiden op 't erfje met water.
Zorgzaam werd ingepakt. De jongenspakjes, handig gevouwen, gingen in grote kartonnen dozen en de rood-zijden zakdoeken streek moeder voorzichtig glad tussen twee vochtige doeken. Daarna verdwenen ze in platte, glimmend-witte doosjes.
Zo lag al gauw kil-verdrietig het uit planken opgetrokken winkeltje

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

met het uitstalkastje van dof mufgrijs, alles gelig gefilterd van licht door het neergelaten gordijn.
Zó de dingen, snakten ze allemaal naar de dag van vertrek. 't Loom bewegen achter 't dode gordijn maakte moe en verslapte. Iedere verandering zou opluchten.
Güntzel wilde twee handkarren uitlenen. Ze mochten die bij 't station laten staan. Blij dat ze zo gauw weggingen, veel gauwer dan hij gedacht had, ook wel meelijden voelend met de stakkers die eigenlijk nergens honk hadden, beloofde hij 't gulweg, op de eerste vraag.
'Aan hém had 't niet gelegen,' beweerde hij nog eens nadrukkelijk, 'aan hém waarachtig niet...' en dat zou hij laten zien. Twee beste ruime karren mochten ze hebben en voor 't terugbrengen hoefden ze niet te zorgen. Hij kreeg ze dan wel weerom, kon hij 't mooier met ze maken?
Avond voor de verhuizing haalde Joop de karren op en gaf de huissleutel terug. Heel vroeg in de ochtend zouden ze weggaan. Die avond nog werd de rommel bijeen gepakt, de handige winkeldozen voor 't opladen tot gelijke stapels gevoegd, touwtje erom heen. Zo zetten ze alles gereed in de winkel en vroeg al, in 't ontredderde huis, gingen ze triestig slapen.
Kille morgen volgde.'t Had de hele nacht geregend, maar tegen zonsopgang was de lucht gebroken. Uitgeput van ontlading dreven de wolken aan de lucht, doelloos als niet wetend waarheen. Vrolijk blauwde daartussen de hemel. Wijd en kil was de lucht en ruim scheen de horizon, waar glinsterkleurig de zon opging onder laag strekkende stroken van kleigrijze, vaste wolk. De lichtkolk met de opkomende zon in het midden leek zich onder 't reliëf van die wolkrepen te verdiepen en eindeloos te worden.
Nat huiverde 't over de kale, zwarte landen, hier en daar grof groen of grijzig geplekt van aardappel en late rogge. Aan de bladerloze bomen in de dorpsstraat glimmerden de natte zwartbruine takjes, vocht dat afdroop in heldere druppels.
De meeste huizen waren nog gesloten, met gordijnen ervoor, dingen zonder leven. Want laat oktober, als 't land ligt te rusten van zomerse uitgroei, verkiest de dorpsboer 't rustig uitronken in muffe bedstee boven 't zien van de rijzende veelkleurige zon-in-herfst...

'n Enkel arbeidershuisje was al opgeleefd met vroeg-ochtendse lome beweging van mensen achter de raamruiten. Theelichtje brandde op tafel, vlak voor 't bloemetjes-begroeide venster en ellebogen stuttend slobberde er de man z'n thee, klauwig de kop tussen de vingers geklemd en maalde koeiig z'n brood in grove kaakmond.
In 't woonkamertje achter de lege manufacturenwinkel was het jodengezin bijeen, gereed voor de reis. De jongens in sjofele, verkleurde jassen met versleten bontmutsen op, propten haastig de laatste afkruimende boterhambrokken. Oude vader had een te korte jekker aan en een vaal petje op 't hoofd. Saars tenger-fijne lijf je was verslobberd in een oude, groenig-grijze regencape, met rafelranden. De moeder, op de kale planken zittend, enkel een paarsige omslagdoek over hals en borst, had Michieltje op schoot, de enige, die pret had in wat er gebeurde en met z'n leuke snuitje uit een rode meisjeskap van grof wollen breisel vrolijk rond keek, zich verheugend op 'n ritje. Want hij mocht op vaders kar zitten tussen de verhuisboel. Moeder met Saar en Lé liepen achter de karren de lange weg naar 't station.
De een na de ander kwamen de kinderen nu buiten gelopen. Lusteloos-vermoeid stonden hun vroegwijze gezichten, bleek in de ochtendkou na een nare nacht. Zwijgend slenterden ze, in hun voddig wintergoed, om de karren. Dan kwam moeder 't huis uit, springend Michieltje op de arm, de rode kap vrolijk kleurend tussen de vervaalde plunje van de anderen.'
Als laatste kwam de vader naar buiten, trok de winkeldeur met een ruk dicht zodat de bel onnozel hard klingelde in 't mensenlege en ontzielde huis. Armelijk zag hij eruit in de korte jekker, waarin de schrale benen onbeholpen stokten. Onder 't petje uit flodderde grijzig haar en kil woei de wind in zijn nek. 't Kraaiend en nu luid handklappend boefje nam hij van de moeder over en zette hem, vooraf met een paar handduwen een holletje makend tussen beddengoed en klerenrommel, in z'n eigen kar. De andere, de zwaarste, zouden Bram en Joop voortduwen. Moeder met Saar en Lé aan de hand liepen achter de karren aan.
Zwaar-duwend met gebogen bovenlijf zetten vader en de jongens hun hortende karren in beweging, die plomp kreun-ratelden over de keien.

't Sjofele mensje, spichtig hoedje met kaal uitgeveerd vogeltje op 't armelijk haarknoedeltje, groenige omslagdoek om stakkerig mager lichaam, sjokte achteraan, manke jongen voortzeulend aan de hand; dapper stapte Saartje aan de andere.
Onder de alweer gesloten oktoberhemel, pruilerig en vervelend als een jengelend kind dat niet weet wat het wil, trokken ze, sjofele optocht, het dorp door...

Uitdrijving is gebloemleesd in *De Nederlandse en Vlaamse literatuur vanaf 1880 in 60 lange verhalen*, samengesteld door Joost Zwagerman (2006).

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

TOEN ZIJ HAKENKREUZLER SCHREEF WAS CARRY VAN BRUGGEN 45 JAAR EN ZAG HAAR LEVEN ALS VOORBIJ.

Tussen de vakantiegenoegens verlangt ze naar de herfst in Nederland die haar inspireert tot het schrijven van haar laatste roman. In *Eva* komen alle tegenstrijdige elementen van haar bestaan in zwaarmoedige harmonie bijeen.
Na een ironische schets over de kitscherige *Goethe-Stube*' volgt *Hakenkreuzler*. Dat verhaal lijkt op een nog griezeliger verval: een ontaarding waarvan Carry van Bruggen godzijdank nooit de volle omvang zal beleven maar die ze scherp aanvoelt en in een cultuurkritische context plaatst.
Van Bruggen ziet de invloed van de Engelsman Chamberlain die getrouwd is met een dochter van Wagner. Hij bewondert Hitler waarmee hij al in een vroeg stadium correspondeert.
Wat bij de Oostenrijkse *Frau Lona* woede en droefenis is, wordt bij Carry van Bruggen een uit oude ervaringen geboren en door veel lezen en nadenken gevormde visie op haar tijd. Het zijn inzichten waardoor het persoonlijke reisverslag onverhoeds het karakter krijgt van een boze droom vol signalen die pas opgevangen en begrepen werden toen het te laat was.
De geschiedenis heeft 12 jaar na deze reisaantekeningen uit 1926 een zwarte deken over Tirol en Oostenrijk gelegd van *Anschluss*, antisemitisme, oorlog en Seyss-Inquart.
Carry van Bruggen laat in *Tiroler impressies* zien dat al voor de *Anschluss* de levenstekens van het naderende onheil zich al overduidelijk manifesteerden.
Op jonge leeftijd voelde Carry al mee met de gruwelen van de 2e Boerenoorlog en het onrecht tegenover Alfred Dreyfus die valselijk beschuldigd werd van spionage voor Duitsland. – In haar debuut op 26-jarige leeftijd vestigde zij de aandacht op de positie van het joodse kinderleven *in de schaduw* van hun christelijke omgeving. – Carry, toen nog Carolientje, werd op de lagere school geconfronteerd met minachting en vijandig gedrag op basis van *het anders-zijn dan anderen*. Daartegenover stond de gezelligheid en veiligheid binnen het gezin waar de joodse feesten en tradities in ere werden gehouden.
De warme en liefdevol gevierde joodse feesten stonden in schril contrast met de angsten en het isolement die de kinderen buiten hun veilige gezin ten deel vielen.
Voor de historiografie zijn Van Bruggens observaties, volgens de fenomenologische benadering, van belang voor een goed begrip van de betrekkelijke Hollandse verdraagzaamheid.

VAN BRUGGEN citeerde graag Kant die argumenteerde *dat wij de wereld vooral leren kennen door fenomenen in hun leefomgeving te aanschouwen en te ervaren.*[1] In 1926 publiceert ze bij *Em.Querido* haar ervaringen van een 'dure, mooie vakantiereis' in *Tirol*.

REISBESCHRIJVINGEN

CARRY VAN BRUGGEN: *Tirol;* ingen. *f* 1.20; geb. in linnen *f* 1.75; in leer *f* 3.25; in peau de suède *f* 3.75.

De bekende schrijfster heeft een zomer doorgebracht in het mooie land Tirol. Zij vertelt in dit boekje op boeiende en intelligente wijze van de natuur, het landschap en de menschen daar.

Hakenkreuzler

WIJ ZEGGEN SWASTIKA, ZIJ ZEGGEN HAKENKREUZ. Wij kennen géén *swastikers*, zij kennen wél *Hakenkreuzler*[2], en maar al te goed en al te vaak tot hun schade. Het zijn de uitgelezenen onder hen die zich *Ariër* voelen en daarvan getuigen door het dragen van de *Swastika*. Want de Swastika is immers het oud-Indisch teken van goede gezindheid en geluk. Vrienden van Indiase wijsheid zijn bij ons *vrienden van de Swastika*. In Duitsland en nu ook in Oostenrijk is het anders. Wie zich hier Ariër voelt pronkt met het *Hakenkreuz*, wie tot *de bloem van het mensdom* behoort, tot de *besten*, tot de *vrienden*, zoals Chamberlain ze het woord heeft leren vertalen. Want Houston Steward Chamberlain – de Duitse Chamberlain en des keizers vriend – heeft al dat fraais in de mode gebracht. Of kende niet elke schooljongen, elke student in Duitsland zijn *Grundlagen des Neunzehnten Jahrhunderts?*[3]
Ging 't er niet in als een borrel in een bidder [*als Gods woord in een ouderling*], altijd maar nieuwe olie in het vuur der Germaanse pretentie?

1 Het *Ding an sich*, de realiteit, is volgens Kant onkenbaar. Wij kennen de *Dinge für mich* en bekijken de wereld en de fenomenen zoals deze worden ervaren: als een subjectieve interpretatie van de waargenomen werkelijkheid. Onze denkgeest wordt gevoed via een 'roze bril' die de aanschouwing beïnvloedt en kleurt. 2 Nazi; 3 München 1899.

Wij zijn de *bloem*, wij zijn de *nobelen*, wij zijn de *vrienden*. Ja, die man heeft heel wat op zijn geweten en heel wat voor zijn verantwoording genomen. In *vrienden* (Ariërs) en *vijanden* (Semieten), in *meerderen* en *minderen* verdeelde hij de mensheid. In een land waar alles voor goed gold dat maar wetenschap was, heeft hij deze dingen *bewezen* en zo de laagste instincten van heerszucht en haat aan een morele rechtvaardiging geholpen. Hij schiep ook de afgod *Kultur*. Openlijk doceerde hij: Alleen de Ariërs hebben *Kultur*, de *minderen* (de joden) hebben enkel het mindere: de *Zivilisation*.
Een jaar of wat geleden klaagde Einstein over de *Al-Duitsers met en zonder Swastika* die in Berlijn zijn leven verzuurden. Nu is elk nationalist tegelijk *Hakenkreuzler*. En uit Duitsland is het moois naar Wenen overgewaaid. Weners die we in Igls leerden kennen, joden en niet-joden verzekerden mij dat men dit militant en openlijk als *politieke richting* beleden anti-antisemitisme tot dusver in de vrolijke Donaustad niet kende. Terwijl wij en zij in Tirol vertoefden vond in Wenen het Zionistencongres plaats, onder schimp en protest. We wisten het wel, we hadden in München, in de *Löwenbräu* de illustraties met spotprenten op de leestafel zien liggen.
Ja, er is hier veel moois, goeds en liefs maar er is ook *something rotten*. Tirol voelt sterk anti-joods en kan het niet tonen, want goeddeels leeft het van de joden. De rijke joodse families uit Wenen en München uit Frankfurt en uit Berlijn komen er 's zomers hun geld verteren. Zij zijn gast, ze zijn klant, ze brengen de welvaart, men kan ze niet openlijk beledigen. Dus doet men het in het geniep...
Merkwaardig hoe de indruk van dingen door hun bedoeling wordt bepaald! Zo vaak ondervond ik het en ik heb het nu weer duidelijk bevestigd gezien. Ik bedoel, als ik vroeger een meisje zag met een gouden of zilveren swastika aan een kettinkje om haar hals dan voelde dat fijn aan. Ik wist immers: ze bedoelt het als teken van goede gezindheid en van geluk, er was iets lieflijks en zachtzinnigs – misschien voor anderen iets weeks en dwepends maar in elk geval nooit iets boosaardigs in de swastika.
Nu gebeurde het dat ik midden in het bos in de leuning van een bank of op een wegwijzer of in een prachtige boomstam het teken

vond ingesneden, soms met drie, vier naast elkaar. En ik zou u niet kunnen zeggen hoe boosaardig en vals het dan plotseling aandoet – als een klein giftig beest, als een spin met vier venijnige gekromde klauwtjes. Niet te geloven dat ditzelfde teken bij ons aan gouden kettinkjes om onschuldige meisjeshalsjes hangt! Het doet zo nijdig en vooral zo geniepig. – Frau Lona gaat er onder gebukt. Ze is een Weense jodin, ze is héél heftig en héél zachtzinnig, ze is lang niet dom en ze zegt de gekste dingen. Ze wil met iedereen in vrede leven. De haat die ze om zich voelt, doet haar pijn, maar nu de anderen haten, nu haat zij óók, vurig en fel. De gerant van het *Kurhaus* is een-en-al glimlach en buiging. Wie weet gaat hij op zijn vrije dagen stilletjes het bos in om *Hakenkreuzen* in de bomen te kerven met een vlijmscherp mes, diep, drie, vier naast elkaar om zo zijn opgekropte gemoed te luchten en soelaas te vinden voor de marteling dat hij dagelijks tegenover tientallen joden een-en-al strijkage en glimlach moet zijn.
Gister kwamen we er een tegen op weg naar Lans. Het zilveren Hakenkreuz blonk in zijn knoopsgat, uitdagend en fel, driest en briesend keek hij rond of ergens op zijn pad zich een jood durfde te vertonen. Frau Lona had vrolijk lopen praten, plotseling laaiden woede en droefenis in haar omhoog. Ik moet zeggen, die *Ariër* was ook wel een *ausgerechnete* pummel.

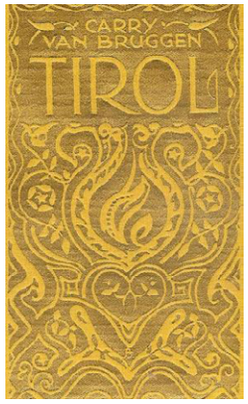

'Vor etwa einhundert Jahren war die touristische Welt in Tirol (in den vorliegenden *Tiroler Reiseimpressionen* vor allem Innsbruck und die nähere Umgebung) recht überschaubar. Carry van Bruggens *Reiseimpressionen* sind kein touristischer Reiseführer, der sich damit begnügen würde, die lokalen Sehenswürdigkeiten aufzuzählen. Gewiss werden diese Orte besucht, aber Carry van Bruggen verknüpft ihre Schilderungen mit intensiven persönlichen Noten, einer gehörigen Portion Humor und Selbstironie sowie einem sicheren Gespür für die politische Entwicklung der kommenden Jahre.'

Solidariteit is een deugd, maar is zij het ook wanneer zij uitsluitend de eigen natie en haar vertegenwoordigers geldt? Komt zij dan niet neer op een vergroting van het ik-gevoel? De roem van de landgenoot – of die nu sporter, kunstenaar of geleerde is – wordt dan ook een beetje eigen roem. Doordat we toevallig landgenoot zijn, nemen we deel aan deze glorie.
Dat is de kern van het nationalisme, dat zich, tegen de oorspronkelijke bedoeling in, openlijk op de *Olympische Spelen* vertoont.

Hoe groter, machtiger, welvarender, glorieuzer het land is, hoe meer betekent het daarvan een burger te wezen voor het aanzien van het individu; de smaad van het land is de smaad van het Ik. Vaderlandsliefde is eigenliefde.

Dit zei Carry van Bruggen in 1916, en dan nog noemde zij die eigenliefde 'het beste bestanddeel in de vaderlandsliefde':
Het is gegrondvest op de verheffing, de verhoging, de morele instandhouding van het Ik. Wie volstrekt niemendal is, is dan nog altijd 'Amerikaans burger', 'inwoner van het grote Duitse rijk' of 'Engels onderdaan'.
De minder goede bestanddelen van vaderlandsliefde laten zich makkelijk raden. Carry van Bruggen was trouwens niet de eerste die op de plaatsvervangersfunctie van de vaderlandsliefde, *a fortiori* van het nationalisme, wees. Arthur Schopenhauer deed dat vóór haar. – Hij noemde de nationale trots *de goedkoopste soort van trots, want hij verraadt in degene die daarmee behept is, het gebrek aan individuele eigenschappen waarop hij trots zou kunnen zijn.*
Niemand is daar vrij van. In het buitenland is het ordinaire gedrag van landgenoten beschamend. Bij anderen wekt het slechts ergernis op, geen schaamte.
Een ander kenmerk van nationalisme is dat het kritiek op eigen land en volk moeilijk veelt: *Als een Duitser schamperheden tegen zijn landgenoten hoort, wordt hij woedend (ook al zegt hij ze zelf bij gelegenheid veel erger), want er wordt op hém gescholden*, schrijft Carry van Bruggen in hetzelfde boekje (*Vaderlandsliefde, mensenliefde en opvoeding*) waaruit ik de eerdere citaten heb gehaald.
Duidelijk is wat zij hier over de Duitsers zegt voor iedereen geldt (twee alinea's eerder zegt zij namelijk hetzelfde over de joden en de vrouwen). Dus ook de zichzelf zo verdraagzaam vindende Nederlanders moeten moeite hebben met kritiek van anderen. Inderdaad: *Op kritiek reageren Nederlanders lichtgeraakt; zij geldt als 'onvriendelijk'*, aldus de correspondent van de *Frankfurter Allgemeine* in een lang artikel over ons land (5-08-1992).

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

Deze vaststelling, ongetwijfeld berustend op ervaring, maakt het al bij voorbaat moeilijk kritiek te oefenen op zijn analyse die niet erg vleiend is voor ons Nederlanders. We zijn een verwend volk van betweters en koffiepauzes en er vast van overtuigd in eigen land alles beter is dan elders. Daarbij heerst er in ons land een traditionele, vanuit waterbeheersing noodzakelijke, *vast verankerde overleg- en afsprakencultuur*. De Nederlandse economie gold trouwens nooit als *investitionsfreudig*. Subsidies hebben de bereidheid tot het nemen van risico's allesbehalve bevorderd.
En wat onze *veelgeprezen vrijheidsdrang* betreft, daarvan is tegenwoordig weinig meer te bespeuren. *De consensuscultuur heeft brave burgers geproduceerd*. Er wordt geconstateerd dat die burger *grotendeels onder curatele gesteld* is, wat niet verhindert – is hier sprake van een tegenstrijdigheid? – dat hij op verschijnselen als krakers en drugs met *te kort schietende discipline* reageert.
Zo horen we het eens van een ander. Als we op deze kritiek zouden reageren met de lichtgeraaktheid die ons toegeschreven wordt – en die Carry van Bruggen als kenmerkend beschouwt voor de eenieder eigen neiging zichzelf met de eigen natie te vereenzelvigen – dan zouden we daarmee ons nationalisme toegeven. Laten we daarom die kritiek nemen zoals zij is. ¶

NRC HANDELSBLAD VAN 14-06-2007

NATIONALE TROTS IS, ZO VOND SCHOPENHAUER, 'DE GOEDKOOPSTE SOORT VAN TROTS, WANT HIJ VERRAADT IN DEGENE DIE ERMEE BEHEPT IS, HET GEBREK AAN INDIVIDUELE EIGENSCHAPPEN WAAROP HIJ TROTS ZOU KUNNEN ZIJN'. Carry van Bruggen zou in 1916 iets soortgelijks schrijven: *'Wie persoonlijk volstrekt niemendal is, is dan toch altijd nog 'Amerikaans burger', 'inwoner van het grote Duitse rijk' of 'Engels onderdaan.'* – Aan deze uitspraken moest ik denken toen ik in Elsevier een artikel las waarin stond dat, volgens peilingen, *'...er in Europa geen volk is dat zo weinig trots is op het eigen land [...]. Dat opmerkelijke gebrek aan vaderlandsliefde staat dan weer haaks op het ostentatieve gezwaai met oranje als het nationale voetbalelftal mogelijk wat te vieren zal hebben.'* – Daar valt wel het een en ander bij aan te tekenen. Ten eerste: Naar de maatstaf van Schopenhauer en Carry van Bruggen zouden we het zogenaamde gebrek aan nationale trots van de Nederlanders juist moeten toejuichen, maar ik vraag mij af of er werkelijk zo weinig nationale trots in ons land is. Ten tweede: Staat nationale trots gelijk met vaderlandsliefde? Je kunt je land liefhebben, er je althans sterk mee verbonden voelen, zonder er meteen trots op te zijn. Het is als met je kinderen: ook de minder geslaagden kun je liefhebben. Maar dan rijst een

andere vraag: is vaderlandsliefde, ja zelfs kinderliefde wel zo onbaatzuchtig als we geneigd zijn te denken?
Carry van Bruggen geeft daar dit antwoord op: *Het beste bestanddeel in de vaderlandsliefde is eigenliefde, het is gegrondvest op de verheffing, de verhoging, de morele instandhouding van het 'Ik'. Vaderlandsliefde is eigenliefde. Veel van wat men het 'familiegevoel' noemt is op dezelfde wijze eigenliefde.* – Deze 'debunking' van nationale trots en vaderlandsliefde neemt niet weg dat de meesten onzer zich op de een of andere manier verbonden voelen met de gemeenschap waarin zij zijn opgegroeid - soms in negatieve wijze ermee verbonden, wat bijvoorbeeld blijkt wanneer wij ons ertegen afzetten, of sterker nog, ervoor schamen. Voor het falen van anderen schamen we ons niet, wél voor dat van landgenoten. Denk aan Srebrenica. – Ik het eens met de stelling in Elsevier dat Nederlanders wél *een eigen hooghartig nationalisme geschapen* hebben: het idee *dat Nederlanders betere mensen zijn, wereldburger dan wel Europeaan, moreel superieur omdat ze niet zo hechten aan hun vaderland en zich niet in nationale benepenheid begraven.*
De scribent van Elsevier meent dat dit soort nationalisme van de laatste veertig jaar dateert. Ik geloof dat het ouder is. Het is al bij de jonge Thorbecke te vinden: *De Nederlandse staatkunde, zelf vrij van heerszucht, is de billijkste oordeelaarster van de heerszucht van anderen.* Later bij de Leidse rechtsgeleerde Van Vollenhoven die Nederland de rol van Jeanne d'Arc toedacht, bij koningin Emma, de geestdrift voor Europa in de jaren '50 en '60. Tenslotte in de gidslandgedachte van de progressieve combinatie die in 1973 aan de macht kwam. Dit soort nationalisme heeft sterk te maken met het besef een klein land te zijn. Dit compenseren we door prat te gaan op andere, denkbeeldige of werkelijke, deugden: klein maar fijn, klein maar dapper. Graag wordt herinnerd aan het woord van koningin Emma waarin ze ons volk opriep groot te zijn *'waarin een klein land groot kan zijn'*. De leraar in *Algemene en Vaderlandse geschiedenis v/d nieuwe tijd* Boogman vond dat Nederlands nationalisme zijn internationalisme was. Dit nationalisme had het paradoxale gevolg dat opkomen voor nationale belangen in kwade reuk kwam te staan. Deze natuurlijke plicht moest liefst in een moreel jasje gestoken worden – waar niemand buiten Nederland in gelooft. ¶ 25-10-2007: Of om onze eigen Carry van Bruggen te parafraseren: *die trots is gegrondvest op de verheffing, de verhoging, de morele instandhouding van het Ik. Wie zelf volstrekt niemendal is, kan zich, in Nederland, dan altijd nog geestelijk nazaat van De Ruyter, Rembrandt en ...Thorbecke wanen, terwijl hij geen enkel aandeel heeft gehad in hun verdiensten.*

PERSBERICHT

Van 27 tot 31 Aug. houdt de *Jongeren-Vredesactie* een internationale conferentie te Soesterberg. Als sprekers treden op mr. Joekes (*Het werk van Hugo Grotius*), Georges Duliamel (*Le pacifisme individuel*). Walter Ayles (*The English pacifism*), Decker (*Der deutsche Pazifismus*), Carry van Bruggen (*Vaderlandsliefde, mensenliefde en opvoeding*) e.a. Vele buitenlanders worden verwacht. Men hoopt te komen tot een verdere internationale uitbouw van de *Jongeren Vredesactie* die langzaam maar zeker onder de Nederlandse Jeugdorganisaties veld wint. ◈

UIT DE COURANTEN

Zutphensche courant

01-12-1916

Bij *Hollandia-drukkerij* verscheen ***Vaderlandsliefde, mensenliefde en opvoeding*** van Carry van Bruggen. De schrijver meent dat patriottisme bestreden moet worden als een kwaad zoals lijfeigenschap. Patriottisme is een geestelijke aflegger, een der troebele, onuitgedachte, onzuivere *'idealen'* van de massa, afgezakt, naar de achterhoede der mensheid. Nog een ander zinnetje uit deze brochure: *'De gehechtheid van de Nederlander aan zijn taal is van geen hogere orde dan die van de Volendammer aan zijn wijde broek.'*

De Sumatra Post

05-10-1925

Uit 't moederland

Op de *Internationale Jongeren-vredesconferentie* sprak mevr. Carry van Bruggen over haar brochure ***Vaderlandsliefde, mensenliefde en opvoeding***. Sprekers stelling was: *Het is onwaar, dat men van patriottisme tot algemene mensenliefde kan komen. Deze leugen is in het begin van de oorlog* (1914) *door de pers als* ***goede kant van een slechte zaak naar voren gebracht***. Spreker heeft toen gemeend te moeten protesteren. Zij begint met zich een pessimist te noemen, die bovenal gelooft in de menselijke zwakheid. De mensen kennen zichzelf te weinig; zij durven zoveel, omdat zij hun werkelijke doeleinden altijd idealiseren.
Om haar stelling waar te maken herleidde spreker het nationalisme in factoren:

1. Liefde tot de bodem;
2. Liefde tot de taal;
3. Liefde tot de landgenoten.

De eerste vindt men z.g. het meest bij poëtici, niet bij militante patriotten. Het is bovendien een lege frase: *de liefde* beperkt zich altijd tot het dorp, het straatje. En waar men zegt: *alles te zullen offeren voor het vaderland*, daar deserteert men wanneer de fiscus te hoge belastingen vraagt.
De 2e factor *de liefde voor de taal* heeft spreker getracht te ontmaskeren in haar boek ***Hedendaagsche Fetischisme***. Er is slechts een realiteit, de geest, de taal is functie en an sich waardeloos.
Ook de 3e factor, *de liefde tot de landgenoten* noemt spreker een suggestie. Bv. bij het huwelijk is standsverschil onoverkomelijk. Heel wat tragedies zijn hierop gebouwd, verschil in religie geeft moeilijkheden die overwonnen kunnen worden maar verschil in nationaliteit is nooit een kwestie. Nergens blijkt iets van voorkeur voor landgenoten, de koningen zelf gaan voor. Intussen is er wel realiteit in de vaderlandsliefde: opgeblazen eigen liefde. Wanneer men opkomt tegen de aanvallen van een volk of sekse waartoe men zelf behoort, doet men dit omdat men zich persoonlijk gekrenkt voelt.
Om het verschil te voelen tussen de gesuggereerde en de echte mensenliefde neemt spreker de twee beelden van een spons die in het water uitzet met behoud van eigen wezen. Natte suiker verliest wel vorm. Spreekster ziet dat ook in deze wereld ware mensenliefde nog uitloopt op het kruis. Als pessimist meent zij echter hier niet meer te kunnen doen dan de mensen van hun waan te genezen. Het geeft niet hen voor slecht uit te maken, zolang zij eerlijk menen goed te doen. – Men moest volgens haar inzien dat het artikel van de L.O.-wet, dat voorschrijft de kinderen op te voeden tot christelijke en maatschappelijke deugden een tegenstrijdigheid bevat. De christelijke deugd is onmaatschappelijk en maatschappelijke deugd onchristelijk.
Hierop volgde een zeer langdurige gedachtewisseling.
Met een kort woord sloot de leider ds. Noordhoff deze conferentie, waarin hij zijn overtuiging uitsprak dat op de grondslag van het dezer dagen besprokene het verdere werk zal worden opgetrokken waarop de internationale organisatie kan worden uitgebouwd.

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

ARNHEMSCHE COURANT 09-09-1916

UIT DE MAANDBLADEN

In *Groot Nederland* schreef Carry van Bruggen een uitvoerig artikel over ***Vaderlandsliefde, mensenliefde en opvoeding***, welk artikel bedoelt er op te wijzen, dat vaderlandsliefde niets met mensenliefde te maken heeft; sterker nog, dat we nooit tot mensenliefde zullen komen, zolang we behept blijven met vaderlandsliefde, dat we dus in ons zelf, maar vooral in de komende geslachten alles wat patriottisme heet, moeten bestrijden als de enige mogelijkheid om tot wat zuivere menselijkheid en naastenliefde te komen. Patriottisme, voert dan niet naar mensenliefde toe, maar het voert er rechtstreeks van af, want *patriottisme is eigenliefde*. ¶

HET NIEUWS VAN DEN DAG 05-12-1916

NIEUWE UITGAVEN

Carry van Bruggen heeft bij de *Hollandia-drukkerij* een belangwekkend vlugschrift in het licht gegeven over: ***Vaderlandsliefde, Mensenliefde en Opvoeding***. Zij komt tot déze conclusie:
Opvoeders, die u geroepen voelt om de kinderen op te leiden tot christelijke deugden, roei het patriottisme en alles wat er mee samenhangt uit want het is in zijn wezen onchristelijk. Het kweekt geen echte liefde, wel echte haat, geen nederigheid, wel hoogmoed. Een hoogmoed van de ergste soort: nl. een die men als zodanig niet herkent en niet brandmerkt. ¶

HET VADERLAND 2-09-1925

VREDESACTIE DER JONGEREN

Dezer dagen werd te Soesterberg het congres gehouden voor de *Vredesactie der Jongeren*. – Carry van Bruggen sprak over haar brochure: *Vaderlandsliefde, mensenliefde en opvoeding*. Haar stelling:
Het is onwaar dat je via patriottisme tot algemene mensenliefde kan komen. Deze leugen is in het begin van de oorlog door de pers als goede kant van een slechte zaak naar voren gebracht. Zij meende toen te moeten protesteren en begint met zich een pessimist te noemen die vooral gelooft in de menselijke zwakheid. Mensen kennen zichzelf te weinig en durven teveel omdat zij hun doeleinden idealiseren. Liefde tot de geboortegrond is een holle frase van z.g. *poëtische naturen*, niet van militante patriotten.

De liefde voor dc taal heeft spreekster ontmaskerd in *Hedendaags fetisjisme*. De liefde voor landgenoten noemt zij suggestief. De realiteit in de vaderlandsliefde is: *opgeblazen eigenliefde* omdat men zich persoonlijk gekrenkt voelt. Spreekster ziet dat ware mensenliefde uitloopt op het kruis. Zij meent niet meer te kunnen doen dan de mensen van hun waan proberen te genezen. ¶
Het zijn geen slechteriken, zolang zij eerlijk menen goed te doen. ¶

No. 7108 (1e Blad) ZATERDAG 16 DECEMBER 1916 24e JAARGANG

DE NEDERLANDER

DAGBLAD TOT VERBREIDING VAN CHRISTELIJK-NATIONALE BEGINSELEN

BUREAUX: Z.-O. BUITENSINGEL 223a — TELEF. — 's-GRAVENHAGE

Vaderlandsliefde, Mensenliefde en Opvoeding

DE INHOUD VAN DIT GESCHRIFTJE WORDT GETYPEERD DOOR DE VOLGENDE ZIN:
Het hier volgende wil nu zijn een bescheiden poging om er op te wijzen, dat vaderlandsliefde niets met mensenliefde te maken heeft, sterker nog, dat we nooit tot mensenliefde zullen komen zolang we behept blijven met vaderlandsliefde, dat we dus in ons zelf en vooral in de komende geslachten alles wat patriottisme heet, moeten bestrijden als de enige mogelijkheid om tot wat zuivere menselijkheid en naastenliefde te komen.
De schrijfster heeft het over een bescheiden poging. – O.i. staat dit *bescheiden* er te veel. De poging is allesbehalve bescheiden en de schrijfster decreteert en generaliseert er maar op los en bouwt op vergelijkingen – altijd een zwakke basis voor logische redenering – conclusies op die zeer betwistbaar zijn. – Waar dit boekje suggestief is geschreven, zal het, ook al om de levendige schrijftrant, op velen bekoring uitoefenen maar wie nuchter overdenkt wat hier als resultaat van zogenaamde nuchtere overwegingen geboden wordt, zal toch vaak een vraagteken moeten zetten. Wij kunnen er hier niet verder op ingaan, al lokken talloos vele zinnetjes ons ook tot '*kanttekeningen*' uit. Op het wezen der vaderlandsliefde zou wel een andere en gunstiger kijk te geven zijn.

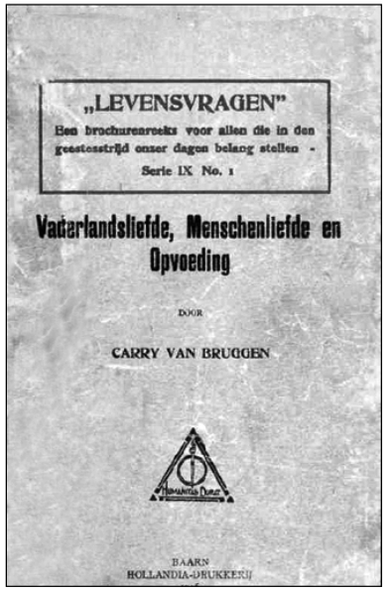
„LEVENSVRAGEN"
Een brochurereeks voor allen die in den geestesstrijd onzer dagen belang stellen -
Serie IX No. 1

Vaderlandsliefde, Menschenliefde en Opvoeding

DOOR

CARRY VAN BRUGGEN

BAARN
HOLLANDIA-DRUKKERIJ

Vanaf haar eerste journalistieke bijdragen komt de denkwijze naar voren die het latere oeuvre van Carry van Bruggen kenmerkt en doordesemd. Dit wijsgerig-humanistische gedachtegoed wordt verder ontwikkeld en verdiept zich zonder dat het wezenlijk anders wordt. Ze is taal-filosofisch ingesteld en heeft een groot inlevingsvermogen voor de menselijke geest en het ~ soms buitenredelijke ~ denken. Door de nauwe relatie tussen taal en denken kwam Carry van Bruggen steeds met taal en taalproblemen in aanraking. Al in het *Weekblad voor Indië* (21-7-1912) schrijft ze:

Er is een inniger verband tussen goed weten en goed zeggen dan menigeen vermoedt.[1]

Waarop wijst nu als symptoom het zogeheten taalgevoel? (...)
Het wijst op een van jongs af gespannen belangstelling naar de problemen van de menselijke geest en het menselijk hart.[2]

1 vgl. A de Blieck en C ten Klooster, *Carry van Bruggen over taal,* in *Voortgang*, 1982 jrg. 3.
2 uit: Carry van Bruggen, *Hedendaags fetisjisme*

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

Breng uw kinderen niet bij de tomben van 'zeehelden', niet in een kerk waarin vechtjassen begraven liggen. Eis dat uit de Nederlandse musea de krijgstrofeeën, de herinneringen aan hebzucht en geweld, scheepsrompen en vlaggenflarden verwijderd worden.

In 1916 publiceerde Carry van Bruggen een pamflet tegen het Nederlandse patriottisme: *Vaderlandsliefde, mensenliefde en opvoeding*.

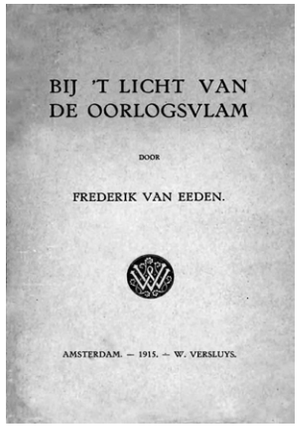
BIJ 'T LICHT VAN DE OORLOGSVLAM

DOOR

FREDERIK VAN EEDEN.

AMSTERDAM. — 1915. — W. VERSLUYS.

In 1915 schreef Frederik van Eeden in *Bij 't licht van de oorlogsvlam* dat de grote Europese naties verblind waren door hun chauvinisme en zo de wereld in een oorlog gestort hadden. Het kleine Nederland zou een speciale gidsfunctie te vervullen hebben. Hollanders wisten op een pragmatische manier van hun vaderland te houden: zonder over te lopen van nationale trots, toch blij met de burgerlijk-bedaarde kern van hun Nederlanderschap. Van Eeden gaat echter voorbij aan het Nederlandse kolonialisme.
Van Bruggen trekt die pleister er in één keer af. De Nederlandse natie *koloniseert, steelt, verdrukt, liegt en huichelt, omdat koloniseren, stelen, liegen, verdrukken en huichelen nu eenmaal bij persoonlijke en nationale welvaart behoren.*
Van Bruggens pamflet verdient juist nu een nieuw lezerspubliek. De Nederlandse ontkenningsmodus zit diep in het zelfbeeld gegraveerd als een volkje dat te nuchter en pragmatisch was om te kunnen vallen voor *delusions of grandeur*, voor kwalijke -ismen. Vanuit die logica is lang volgehouden dat imperialisme, chauvinisme, koloniaal racisme en antisemitisme misschien voorkwamen in Nederland, maar hier nooit echt wortel hebben geschoten: daarvoor was de tolerantie een te stevig tegengif. Deze afwerende houding verliest aan dominantie. In *Witte onschuld; Paradoxes of Colonialism and Race,* Durham NC 2016 – met motto van James Baldwin: *Not everything that is faced can be changed, but nothing can be changed until it is faced* – constateert Gloria Wekker dat vierhonderd jaar kolonialisme hebben geleid tot een cultureel archief van *diep ingesleten houdingen en emoties* rond ras en racisme.[1]

1 vgl. Saskia Pieterse, *De Groene Amsterdammer* jaargang 146 nr. 51-52, 21 december 2022.

HET EUROPA-GEVOEL IS VOLGENS DE RECHTSGELEERDE DUBBEL: We zijn internationaal meer verbonden dan ooit en trekken ons in 2024 politiek-nationaal terug. In een instabiele wereld verschansen wij onszelf achter dat wat ons vertrouwd is. Dat is de natiestaat en politici die zeggen:

Wij gaan het voor jou oplossen!

Maar 't nationalisme heeft geen toekomst, het is een *veiligheid zoals het ooit wàs*. De politici horen uit te drukken dat we met 450 miljoen Europeanen sterker staan in een woelige wereld. Nationalisten stappen over struikelstenen heen en dromen over de tijd toen 'ze' de zee opgingen en de wereld bestierden.

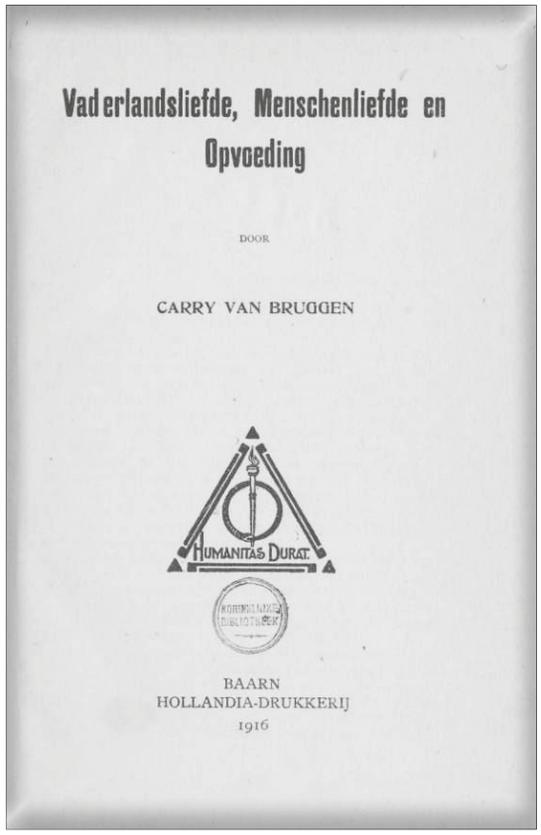
Vaderlandsliefde, Menschenliefde en Opvoeding

DOOR

CARRY VAN BRUGGEN

HUMANITAS DURAT

BAARN
HOLLANDIA-DRUKKERIJ
1916

Europa is een web van menselijke verbondenheid. De vaderlandsgezindheid hebben we geleerd van onze 'heldendaden' uit de geschiedenisboekjes van weleer. Het gevoel van Nederlanderschap is een uitvinding uit de 19e eeuw. Toen ontstonden de natiestaten en zijn de nationale helden en geschiedenissen uitgevonden. Het is onze opdracht om dit emotionele verhaal van vaderlandsliefde om te buigen naar het verhaal van Europese lotsverbondenheid dat over grenzen heenreikt.

We zijn gewaarschuwd door het verleden. Europa is een continent van democratie en medemenselijkheid. Tel uw zegeningen en heb compassie met hen die dit, door de nood gedwongen, missen.[1]

1 VGL. Thomas Huttinga, *Waarom we Europeaan zijn*, Amsterdam 2014

Carry van Bruggen

VADERLANDSLIEFDE, MENSENLIEFDE EN OPVOEDING

Wie wel onderscheidt, wel doceert.

SINDS HET UITBREKEN VAN DE OORLOG [1914] IS ER EEN ZEKERE NEIGING OM ONS VAN DE KWADE ZAAK DE GOEDE KANTEN TE LATEN ZIEN.

Dit vergoelijken en troosten is vrij snel begonnen nadat de eerste ontsteltenis was geluwd. Het bestond vooral in het wijzen op de talloze voor het vaderland gebrachte 'offers', de opofferingen van de thuisblijvers en het sneuvelen van hen die te velde trokken. Dit heette vaderlandsliefde en die vaderlandsliefde wenste men te zien als een zijtak van mensenliefde. Ja, geleerden berekenden dat men er ten slotte geleidelijk in zou slagen de nog meer miljoenen bewoners der aarde altezamen lief te hebben.

Niemand kan het afkeuren wanneer een ander wijst op de goede kant van iets kwaads. Zeker als dit leidt tot troost en gewetensstilling. Beter ongetroost en met een kwaad geweten te leven dan zich te troosten en te laven met ongerijmdheden en leugens. – Wat nu volgt is een bescheiden poging om er op te wijzen, dat vaderlandsliefde niets met mensenliefde te maken heeft, sterker nog, dat we nooit tot mensenliefde zullen komen, zolang we behept blijven met vaderlandsliefde, dat we dus in ons zelf, maar vooral in de komende generaties alles wat patriottisme heet moeten bestrijden als de enige mogelijkheid om tot wat zuivere menselijkheid en naastenliefde te komen. Patriottisme voert niet naar mensenliefde toe, het voert er rechtstreeks van weg, want patriottisme is eigenliefde.

HET IS DWAAS OM TEGEN DE EIGENLIEFDE TE PREKEN. Zij is nuttig en vruchtdragend, zij houdt het leven in stand – terwijl naastenliefde het leven in zekere zin ontbindt. Iedereen heeft, denkend, in den beginne geschrokken en verdrietig leren begrijpen hoe al onze goede ambities eigenlijk doodsverlangens zijn en al onze slechte aspiraties levensijver. Wijsheid vervreemdt van de altijd eenzijdige daad – leven is hande-

len, daarom vervreemdt wijsheid van het leven – de rechtvaardigheid vervreemdt van de daad die als eenzijdigheid ook onrechtvaardigheid is. Dus vervreemdt de rechtvaardigheid van het leven – wijsheid en rechtvaardigheid behoren tot de wezenskern van mensenliefde – en die gevende liefde zelf staat veel van onze zelfbehoudsinstincten – dat is onze levensmogelijkheid – in de weg. Aan het einde van de weg van absolute wijsheid, rechtvaardigheid en liefde ontmoeten wij onverbiddelijk en onvermijdelijk de DOOD, de ontbinding van het IK, van het persoonlijk leven, dat zich in egoisme, dat is in eenzijdigheid en onrechtvaardigheid staande houdt.
Is het zo niet uitgedrukt in Goethe's *Prometheus*, waar Prometheus tot Pandora zegt: *(Wenn) du, in immer eigenstem Gefühl, umfassest eine Welt; dann stirbt der Mensch*.
Ook hier is de Liefde gevoeld als het ontbindende, als de dood van het Ik. Hebben we dit eenmaal begrepen dan bedroeft het ons ook niet langer, maar leren we de dood kennen als een deel van het Leven – leven en dood zijn dan samen het Leven, zoals dag en nacht tezamen het Etmaal.
Voortreffelijk bruikbaar zijn de vele eigenschappen, die wij aan ons *egoisme* danken. Winstbejag en zuinigheid van een boer zijn in doelmatigheid net zo fraai om te aanschouwen als de vernuftige inrichting van plant en dier met hún behoeften. Verdienmodel en gierigheid binden hem aan de ondankbare aarde als het gegeven geestelijk gereedschap waarmee hij in zijn harde taak volhardt en slaagt met zijn schop en spa als stoffelijk gereedschap. Zelfzucht schiep het *recht*, dat met de eigen rechten onvermijdelijk andermans rechten regelt en beschut – egoïsme, liefde tot de eens verworven eigendom, schiep zin voor orde en regelmaat in wezens die tot een hoger ordegevoel niet reiken konden. Is het toeval dat in het Engels en Frans *proper* zowel *eigen* als *ordelijk* betekent? Angst door anderen beloerd, betrapt en benadeeld te worden, kweekt de omzichtigheid en discipline die, zo al niet de ware beschaving, dan toch een zekere dressuur te voorschijn bracht. Toen 'onze voorouders' om winstbejag naar verre landen trokken, leerden ze heldenmoed, gehardheid en vastberadenheid: ik-zucht scherpt het menselijk vernuft en zweept de ondernemingsgeest aan.
Vele deugden komen voort uit egoïsme. Ze heten terecht: *maatschappelijke deugden*. Maar ze hebben juist niets te maken met de *christelijke deugden* die uit mensenliefde voortkomen. Waar we in de letterkunde de min

of meer bewuste navolging van de Christus ontmoeten – Bjørnsons *dominee Sang*, Multatuli's *Woutertje Pieterse* – in 't algemeen het verbeelde streven naar *goed zijn* – daar ontmoeten we ook steeds gebrek aan praktisch inzicht, aan die heldhaftigheid, ordelijkheid en wereldwijsheid die in de *sens of property* hun oorsprong vinden en die dan ook de Christusfiguur ten enen male vreemd zijn.[1] Het is geen toeval dat juist Woutertje met bevroren aardappelen thuis komt. Alle literaire en levende *Woutertjes* komen met bevroren aardappelen thuis en brengen van het praktische leven niets terecht. – Sang's zelfverloochening, consequent toegepast, eindigt onherroepelijk in zelfontbinding.
We hoeven kinderen niet te belasten met de volle zwaarte van bittere waarheden waarvoor volwassenen niet blind mogen zijn. Nog minder mag je aanleren om mooie namen te geven aan wat geen mooie naam verdient.
De eerste vereiste is dat wij de volle waarheid over onszelf kennen. *Qui bene distinguit, bene docet.* Eerst moeten we zelf verlost van de zalvende zelfmisleiding, de zoetelijke verhevenheid die *idealisme* heet. Ons verlossen van de gruwelijke begripsverwarring waarin we leven, waarin iedere eerdere generatie en iedere volgende uit slecht begrepen liefde zich opnieuw verliest. Deze begripsverwarring en oppervlakkige zelfmisleiding vindt pedagogisch een curieuze uiting in het bekende artikel van de *Wet op het L.O.* die de opvoeder voorschrijft om de kinderen op te leiden in *Christelijke en Maatschappelijke deugden'*. Dit is absurd. *Elke christelijke deugd is onmaatschappelijk; elke maatschappelijke deugd is onchristelijk*. Beide hebben hun *rechten & redenen*.
Samen en met elkaar in voortdurende strijd zijn ze de levensinhoud, de inhoud aller problemen. Maar ze zijn, als twee tegengestelde krachten, elkaars natuurlijke 'vijanden'. En in hun eeuwige gevecht gaat het niet om de overwinning maar juist om de strijd. Als we dan oprecht willen om door de opvoeding het onbaatzuchtige, het *christelijke* zorgvuldig aan te leren als een kostbaar tegenwicht van onze natuurlijke ik-zucht, laten we dan het *oordeel des onderscheids*, waartoe onze tijd schijnt te kunnen komen, gebruiken om het patriottisme uit te roeien. Want het is, met alles dat ermee samenhangt, uiteraard *onchristelijk*.

1 Bjørnstjerne Bjørnson, *Digte og Sange*, 1870

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

WAT VERSTAAN WE ONDER ONS 'VADERLAND' IN VREDESTIJD?
Is het dat *dierbaar plekje grond, waar eens ons wiegje stond* - of wel *de taal van heel het volk*?

Het *plekje gronds* is voor de Beemsterboer Purmerend en niet Drenthe; voor de heidebewoner Hoogeveen, geen Purmerend. Het betekent: ouderlijk huis, herinneringen, gehechtheid aan bekende plekken. Velen, zeer velen verlaten dat *dierbare plekje* al te gemakkelijk voor meer gerief, beter vervoer of lagere kosten, of prefereren driekwart van het jaar elk mogelijk *plekje* in het buitenland boven het eigen *dierbare plekje*. Zouden de fanatici en dromers, onverschillig voor gemak en comfort, blijven hangen aan hun plekjes, de ware moderne patriotten zijn? Hoe dan ook, om ons *dierbaar plekje gronds* hoeven we niet te vechten, niemand zal ons daaruit ooit verdrijven.

Is het dan de taal? – Houden we van onze taal?

We weten dat onze *upper class* liever slecht Engels dan goed Hollands spreken, dat onze *middenklasse* geen goed Hollands van slecht Hollands kan onderscheiden en vooral in de *handelstaal* bij voorkeur de akeligste barbarismen gebruikt en dat de *lagere standen* hier buiten beschouwing kunnen blijven.

Die dan de taal liefhebben, zijn een handvol letterkundigen.

Ja, Nederlandse schrijvers beminnen hun taal en horen toe te geven dat geen enkele taal eeuwig is, en dat dit niets uitmaakt omdat het alleen gaat om de eeuwig blijvende gedachte.

Geen normaal mens beeldt zich in dat de eigen taal de beste is voor het weergeven van menselijke gevoelens, gedachten, gemoedsaandoeningen, van alles wat intrinsiek het menselijk leven toebehoort. Elke taal is evenzeer geschikt of kan daartoe geleidelijk worden verruimd en opgevoerd naarmate degenen die haar spreken en schrijven, zich verfijnen en onderscheiden. Wij hebben de taal lief als een mooi en bruikbaar instrument. Wij ergeren ons wanneer iemand de taal misbruikt zoals een schilder zich ergert als iemand met goed linnen, zuivere verf en mooie penselen een beetje ongeïnspireerd zit te knoeien. Laten we ondertussen niet vergeten dat het om de geest en niet om het werktuig, om het doel en niet om het middel gaat. Het houdt geen pas als een schilder bepaalde verf, doek of penselen *liefheeft*. Net zo min als hij zijn kinderen leert die verf, dat doek

en die penselen lief te hebben boven andere verven, doeken en penselen, ja, en voor het behoud daarvan *hun bloed te storten*. Zo horen schrijvers, tegenover hun landstaal, zich niet tot zo'n soort vervoering te laten verleiden.

Het is moeilijk een nieuwe taal aan te leren en haast ondoenlijk om helemaal te doorvoelen zoals de taal die we al kennen en verweven is met alle roerselen van ons gemoed en met die door gewenning ontstane innige gehechtheid. Maar in de gedachte dat er ooit geen Nederlands meer zal worden gesproken, ligt niets bedroevends en niets ontstellends. Er zijn ook allang geen trekschuiten en trapgevels meer. Het is niet dwaas dat we aan onze taal gehecht zijn, maar het is wel dwaas dat we die genegenheid opblazen tot een soort van *heilige zaak*, tot een wezenlijk beginsel, dat we ons gaan inbeelden dat een bepaalde taal voor onze ontwikkeling van meer belang zou zijn dan een bepaalde huizenbouw, klederdracht of spelling.

Er is aan het begrip *taal* niets wezenlijk verhevens of heiligs. De gehechtheid van de Nederlander aan zijn taal is van geen hogere orde dan die van de Volendammer aan zijn wijde broek.

Zie je de taal gebruikt als de inzet van een politieke strijd [1916] – zoals in België, Polen en hier en daar in Duitsland – dan is het probleem al vertroebeld. De eigen taal wordt dan het symbool, de ideële samenvatting van soms geheel andere bedoelingen en geheel andere belangen. Men kan de wezenlijke liefde van de mens tot zijn eigen taal onmogelijk afmeten naar de kunstmatig opgezweepte taalhysterie in taalstrijdige streken met taal als twistappel.

Het is misdadig en gelogen als we kinderen wijsmaken dat de liefde tot onze *eigen taal* ooit de heiliging kan zijn van naastenhaat en mensenmoord, dat het voortbestaan van enige afzonderlijke taal bij onze levende geestelijke belangen hoort.

Het is ietwat hachelijk deze dingen te zeggen, het wordt allicht voor *cynisch* gehouden of laadt de verdenking op van steriele abstracties en de schijn van koele, boven vooroordelen verheven wijsheid. Mijn bedoeling is eenvoudig en concreet te waarschuwen tegen kritiekloze overschatting van de *moedertaal* als *heilig* of waardevol geestelijk bezit. Ónze gevoelens doen er niet zo zeer toe, wel wat we kinderen daarover inprenten.

Jongeren zijn extreem ontvankelijk. Suggesties en instampingen blijken buitengewoon duurzaam, onze verantwoordelijkheid is groot, we kunnen niet voorzichtig genoeg zijn. De tijd van aardige frasen en charmante ideaaltjes is nu wel voorbij. Met alle kwaad en verwarring die zij met zich meeslepen voor ogen, kunnen we moeilijk anders dan met nuchtere, koele ernst in het kindergemoed uitroeien wat wij nutteloos en verderfelijk achten.

Beduidt patriottisme misschien dat we onze landgenoten hoger achten dan we anderen achten?

Een Hollandse jonkheer is niet zo'n brave patriot, hij ziet zijn dochter liever met een Spaanse graaf dan met een Hollandse schoolmeester trouwen. Dit geldt natuurlijk ook voor een Engelse Lord, Duitse baron en Franse markies.[1] Overigens besteedt elk rechtgeaard en 'beschaafde' vaderlander naarstig zijn eerste spaarcenten om zijn *volkskarakter* (en dat van zijn kindertjes) te verliezen of met succes te kunnen verloochenen in Anglomanie of karakterloos kosmopolitisme.

Waar schuilt dan onze *vaderlandsliefde*, waarvoor moeten we desgevraagd snoeven, haten, schelden en vechten? Waarover hebben we het eigenlijk?

Zeker, we hebben onze gewoontes waar we aan zijn gehecht. Net als de Chinese boer, de Russische dorpsbewoner en de Russen en Chinezen binnen onze eigen grenzen in de Achterhoek en op de Drentse hei. – Net als de bewoners van *onze koloniën*, van *Tropisch Nederland*. Daarom willen die geen waterleiding en elektrisch licht en houden zich bij pomp en kaars van hun vaderen, weigeren opgedrongen geloof en slaan zendelingen dood. Dat komt op vechten aan en ze *sneuvelen* zoals Brabantse bekkensnijders en Huizer botboeren sneuvelen.[2] Maar men prijst die Russische boeren en Chinese dorpsbewoners in en buiten de grenzen niet, noemt ze dwazen en misdadigers en als ze toevallig in *ónze koloniën* wonen, dan heten ze keurig en plechtig *opstandelingen*.

1 VGL. HEDENDAAGS FETISJISME: ‹(...) dezelfde Hollandse aristocraat, die zich de haren uit het hoofd zou rukken, als hij zijn dochter met een Hollandse kunstschilder zag trouwen, het hardste schreeuwt, dat *Hollandse kunst in Holland blijven moet*. Hollands glorie is zijn glorie...›

2 BEKKENSNIJDEN Tot midden 18e eeuw was dit een spelletje om ruzies te beslechten met een steekwapen dat sneeën en krassen toebracht tot de ander opgaf. BOTBOER een zeedorpbewoner die bot naar de steden bracht om te verkopen.

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

IN EEN VAN ZIJN SATIRISCHE FANTASTISCHE VERHALEN, *L'INGÉNU,* vertelt Voltaire ons over een uit een ver vreemd land, een der *wonderlanden* uit de literatuur van die dagen, aan de Franse kust aangespoelde jongeling, geheel onwetend, maar begaafd met een natuurlijk bevattingsvermogen en een edele inborst, die door een brave Bretonse familie – een *abbé* en diens zuster – wordt opgenomen, gedoopt en opgevoed tot een christenmens.

Die jonge man gaat nu gaandeweg allerlei vragen stellen die uiteraard slaan op het schreeuwend verschil tussen *leer* en *leven* – want het verlangen naar eenheid van *Leer & Leven*, naar eenheid in 't algemeen, is het heimwee waarmee elke *ongekunstelde* ter wereld komt en dat hij verliest als hij *praktisch* wordt, tegelijk met zijn *naïviteit* – en hij brengt met al die vragen zijn brave 'gastouders' behoorlijk in verlegenheid. Verder probeert hij natuurlijk voor zich zelf leer met leven in overeenstemming te brengen en komt daardoor in allerlei perikelen en uiteindelijk in 't gevang terecht.

Voltaire was niet de enige die zo de mensenmaatschappij toetst aan het zuivere voelen en simpele denken van het kind of de *Argeloze*. Alleen de vreemdeling in het Jeruzalem van onze samenleving wordt er ten volle de opgeblazen leugenachtigheid van gewaar, zoals iemand die uit de frisse buitenlucht in een bedompt vertrek treedt pas goed bemerkt hoe het er stinkt, beter dan zij die daar al jaren hokken.

Maar bovendien is het alleen de uit de maan gevallen *Onnozelheid* die de vragen *durft* stellen, die de overeenstemming van leer en leven raken, de vragen over goed en kwaad, recht en onrecht, leugen en waarheid, die de goedhartigheid soms bezwaren maar waar het praktische intellect van zakenlieden, politici en journalisten slechts om glimlacht.

Het *praktische intellect* immers kent slechts *standpunten, zienswijzen, beginselen* en *zaken*. HET maakt scherp onderscheid tussen *verstand* en *intuïtie*, en verwijst dit laatste liefst naar geloof, kinderkamer en vrouwenvertrek, waar het zondags meespeelt of, als de *zaken* aan kant zijn, ter aanmoediging en voor een verzetje.

Het maakt ook een scherpe scheiding tussen *privéleven* en *politieke overtuigingen*, tussen *zaken* en *ethiek*, waar het overigens om de dooie dood niet lichtvoetig over denkt.

Wie is er opgewassen tegen het goede humeur en de superieure gebaren van het *Praktische Intellect*?
Wie anders dan een gedreven *Ingénu* durft in een maatschappij van *principes, kwesties, gezichts- en standpunten* van zwaarwichtige redeneringen, subtiele argumenten en dikke boeken vol stroperige woorden van professorale wetenschap en magistrale wijsheid over *leugen & waarheid, goed & kwaad, deugdzaam & scabreus*, over eenheid van *leer & leven* spreken?
Maar kijk, onze boot zit in 't riet, en geen sterveling die er nu nog een andere *visie*, een ander *principe* of *mening* op na schijnt te houden dan dat de oorlog zo *akelig* is, de *hebzucht* inderdaad groot en dat er aan weerskanten afkeurenswaardig *gelogen* wordt. O vreugd, de wereld is weer *ingénu* geworden, in verbazingwekkende mate. Het is misschien zelfs wel wat heel erg *inene*. Men spreekt over de oorlog als over iets waar men nooit van gehoord had en dat nu *ineens* uit de lucht komt vallen. Men gruwt van het *à la guerre comme à la guerre* alsof het *les Affaires sont les Affaires* van het *Praktische Intellect*, van de *Zakenmannen* in volle vredestijd iets anders betekent. Ja, de oorlog is gruwelijk en bloedig. Maar waarvoor anders worden jongemannen van goeden huize, de *adelborsten* en *cadetten* in hun mooie pakjes dan eigenlijk opgeleid? Voor slachter of voor hansworst? Als de oorlog een slachting is, zijn zij de slachters. Te zeggen dat we geen oorlog willen! Wij, die onze kinderen opvoeden in de verering van zeehelden en vechtjassen, wij die het beroep van de beroepsslachters onder de meest eervolle rekenen. Omdat ze hun plicht doen? Ook de beul doet zijn plicht, toch gruwt het menselijk instinct en huivert...
Er zijn dingen die we werkelijk niet meer willen, bijvoorbeeld de pijnbank en inquisitie. Maar we tonen onze kinderen dan ook niet de uitvindingen van vernuftige kwellers, we leren ze niet de namen van bekwame beulen. Geen katholiek zou het wagen zijn kinderen bij het graf te brengen van een inquisiteur, die wel zó veel *ketters* deed verbranden – over martelen en branden zwijgt men in pijnlijke schaamte. We voelen het, zij horen tot onze oude dwalingen, we willen ze liefst vergeten. Maar de oorlog willen we wel, het blijkt uit alles, uit de vechtjassen-verering, uit de geschiedenisboekjes, uit de spontane toon van dagbladcorrespondenten, al wordt er op de voorpagina nog zo aandoenlijk gejammerd over de gruwzaamheid van de gruwzame oorlog.

O, we zijn meer dan *ingénu*, we zijn kinds geworden. Het doet denken aan de plotselinge bekering van een zwakhoofdige spotter, die bij de dood van eigen vrouw of kind is gaan vinden *'dat je toch maar niet weten kunt, of er misschien niet toch iets is'* – alsof hij daartoe niet bij gelegenheid van dagelijkse andere sterfgevallen had kunnen komen. Kinderlijk verbaasd, dat de wereld toch zo slecht is!
Hoe eenvoudig is alles ineens geworden. In Duitsland vraagt men zich af, waarom de mannen niet na de oorlog meer dan één vrouw zouden hebben – de moslims doen dat toch ook en zijn veelal brave mensen – in Engeland vraagt men zich af: wat hebben we toch eigenlijk tegen onechte kindertjes? Dit alles en veel meer dat als *krankzinnig, overspannen, losbandig, misdadig, anarchistisch* zou zijn uitgekraamd zo een '*ingénu*' het in zijn onschuld was komen vragen, alles kan nu, alles gebeurt nu – het is een lust om te zien.
Wat een kinderlijke verontwaardiging ook dagelijks, vermengd met engelachtige gelatenheid, om de 'leugenberichten'. Wij liegen nooit en logen nooit voor de oorlog. Hoe keert de z.g. *openhartige en rondborstige oprechtheid* zich overal plotseling tegen de diplomatentaal als de leugenachtige en misleidende, de kwakzalverstaal bij uitstek. Ach, denkt u echt dat die luid-misprezen taal het voorrecht en het monopolie van vakdiplomaten is? Denkt u soms dat diplomaten die niet liegen willen en niet huichelen kunnen bruikbaar zijn? Ze draaien en spreken met twee monden op ons verlangen en op ons verzoek. Ze zijn overal waar slechte bedoelingen fraaie namen krijgen en kleine gedachtes met grote woorden worden opgedist. Overal wil zeggen: in het parlement, de pers, de kerk en in de rechtszaal, op school en in de huiskamer – van het deftigste tijdschriftartikel tot het voddigste dagbladgeschimp, het is allemaal 'diplomaten-taal'. Het zijn onze eigen wensen, op eigen verzoek en met onze medeplichtigheid.
Laten we dit in onze 'rondborstige oprechtheid' vooral niet vergeten.
Dan heeft verder ook 'de politiek' het gedaan. Zijn wij weer als kinderen geworden uit de tijd toen nog alleen de heer des huizes de krant las? Zien wij nu 'de politiek' als een verdacht en duister bedrijf waar wij in onze onschuld buiten staan?
Arme 'politiek', die niets dan ons aller vuile was doet en ons aller rommel reddert!

En zo schuift de een het plezierig op de ander en spelen we een aangenaam slofje-onder met de *schuldvraag* aan deze oorlog – als de brand in een altijd smeulend huis. Want al onze *vooruitgang*, *beschaving* en *ontwikkeling*, al ons *intellect*, al onze *geleerdheid* en *wijsheid*, al onze standpunten, principes, overwegingen, al ons kakelen en debatteren heeft ons nog niet tot de simpele erkenning gebracht dat we allemaal schuld hebben aan wat er gebeurt. De een als steler, de ander als heler, de een met handelen, de ander met profiteren, de een door daden, de ander door toekijken, de een door spreken, de ander door gedogen. En te denken dat er lieden waren die enige eigenwaarde onvermijdelijk achtten en aan het begin van de oorlog er al op rekenden als op de enige ware winst...

Ons kraampje is failliet. In een gezond faillissement stelt men een eerlijk onderzoek in naar de tekorten. Als we ons voor 't moment failliet rekenen en zó bedrogen als nu niet nog eens willen uitkomen, laten we dan een eerlijk onderzoek instellen naar onze tekorten. Lapmiddelen blijken niet te helpen, er moet van meet af aan worden begonnen.
En een van de eerste plichten is het uitroeien van alle patriottisme in de komende generatie. Ook al zouden we, juist al zouden we het zelf niet te boven wezen. Want hierin mag ons slechts het inzicht leiden. Zouden onze zwakheden de basis vormen van onze pedagogische werkzaamheid? Zouden we niet een rot huis slopen voor de gezondheid van onze kinderen, ook al zijn we toevallig zelf eraan gehecht? Maar laten we allereerst van de algemene *ingénu*-stemming gebruik maken om een paar onnozele vragen te stellen.
Bijvoorbeeld deze: waar ligt iemands vaderland? – Waar ligt het vaderland van de Elzasser, de Transvaler, de Sleeswijker wiens vader Deen was, van de getrapte Russische Jood, en van de Ier? – Wie deze vragen stelt, verwacht geen, als Voltaire's *Ingénu*, antwoord. Het antwoord wordt niet gegeven; niemand bekommert zich erom. Hij weet dat mensen hun vaderland wordt ontnomen, dat lieden met groot vertoon verafschuwen als hij *de godsdienst zijns vaders* ontrouw wordt, dat hij wordt opgehangen als hij het *vaderland zijns vaders*, ook wanneer het is ingepikt, trouw wenst te blijven. Wie deze vragen stelt kent de botte smakeloosheid tegenover andermans *vaderlandsliefde*, zoals de minachtende Hollandse flauwekul die eigen *onafhankelijkheid* vierden in het gestolen en onderdrukte land dat we met griezelige onbeschaamdheid *Tropisch Nederland* noemen.

Het is waar, dat ook 'geloof' in onze dagen van *technische vooruitgang*, van vliegmachines, warenhuizen en *ondernemingsgeest* meer een woord dan een werkelijkheid is, maar toch, vielen er op kerkelijk gebied zoveel *onnozele* vragen te stellen, waren daar zoveel troebele kwesties, men zou een synode bijeenroepen om het op te helderen. Veel respect voor elkaars geloof heeft men niet, maar men solt toch niet zó met een andermans kerk als met een andermans *vaderland*.
Maar de ene waarheid is dat deze nationale kwesties, waarvoor men zich bij andere gelegenheden tot razernij exalteert, zorgvuldig doodgezwegen moeten worden omdat zij het daglicht niet verdragen; ze zijn als een vuile poel, wie er te veel in roert, haalt het troebele bezinksel van *leugen, misleiding, tirannie, hebzucht* en *ijdele pretentie* naar boven. – En een andere waarheid is, dat men geen respect voor de *vaderlandslievende gevoelens* van anderen heeft omdat men er niet in gelooft. Omdat patriottisme een *pratje*, een *leus*, hoogstens een *emotie*, maar niet langer een levende werkelijkheid is. Men eert in anderen alleen die gevoelens welke men, zij het potentieel, in zichzelf terug voelt. Ten opzichte van anderen handelt men dienovereenkomstig, maar zichzelf blijft men misleiden.
Waarom dan de vragen gesteld die niet beantwoord zullen worden? Om aan te tonen in welke sferen deze *idealen* thuishoren. Wie winden zich erover op? Kringen waarin niet wordt nagedacht, waar zelfkritiek niet gedijt, waar men alles naar zich toe rekent en naar zich toe haalt met een argeloze aanmatiging.
Wanneer dit allemaal *waarheden als oude koeien* zijn, waarom worden ze dan niet uitgesproken? Is de zucht om te overdonderen met gloednieuwe spitsvondigheden dan zo machtig en de vrees om te worden geridiculiseerd zo groot?
Of is dit alles niet waar en bestaat er zoiets als een *hoog gevoel van saamhorigheid* tussen burgers van hetzelfde land, wat dan *het beste bestanddeel van de vaderlandsliefde* mag worden genoemd? Laat ons zien wat dat beste bestanddeel is.

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

Wanneer een Jood, al voelt hij niets voor Joden, al doet hij zijn best zich met Christenen te assimileren, op Joden hoort schimpen wordt hij boos en geïrriteerd, want er wordt *op hem geschimpt*. Wel waant hij zichzelf een uitzondering, maar hij weet dat de tegenpartij hem niet als zodanig aanmerkt, dus vereenzelvigt hij zich noodgedwongen met de anderen.

Leest een vrouw hoe Strindberg of een ander zich geringschattend uit over vrouwen, dan voelt ze irritatie. Want men laat zich over *haar* geringschattend uit. Wat de overigen betreft, geeft ze de man wellicht groot gelijk! En zij zou niet boos zijn, als hij voor háár-alleen een uitzondering had gemaakt.

Als een Duitser minachting tegen zijn landgenoten hoort, wordt hij woedend want er wordt ook op hém gescholden. Misschien zegt hij ze zelf bij gelegenheid veel erger. Het patriottisme van een Duitser zwelt aan met zijn gekrenkte ijdelheid en omdat de Duitser zich terecht of ten onrechte alom miskend en bespot acht, neemt in hem het 'patriottisme' soms de omvang en het karakter aan van razernij. De gloeiend-giftige, pathologisch-opgeblazen toon van sommige uitlatingen is de niet te miskennen toon van gekrenkte eigenliefde. Het spreekt vanzelf dat kunstenaars en geleerden ook niet – *juist niet*, omdat ze, even ijdel als anderen, zich de besten achten en dus het diepst gegriefd – daaraan ontkomen.

Maar gooit nu de Jood de antisemiet de deur uit, dan zal hij zichzelf waarschijnlijk een idealist vinden en menen dat hij voor zijn *volk* opkomt. Hij komt op voor *zichzelf*.

En schrijft de vrouw een artikel, waarin ze Strindberg aanvalt, en de vrouw verdedigt, dan zal ze menen dat ze haar seksegenoten in de hoogte steekt. Maar ze heeft het over zichzelf.

En gaat de Duitser de belediger van zijn land te lijf, dan gelooft hij dat hij opkomt voor de *eer van zijn vaderland*, maar hij komt op voor zijn eigen eer.

Door de schimpscheuten van anderen is hij vereenzelvigd met zijn landgenoten, kan zich niet meer van hen scheiden en vereenzelvigt zelf ook noodgedwongen de eer van zijn land met zijn eigen eer.

Het beste bestanddeel* in de vaderlandsliefde is *eigenliefde, het is gegrondvest op de verheffing, de verhoging, de morele instandhouding van het *Ik*. Dit blijkt al in volle vrede uit de houding van de 'burger van een groot land'. Wie persoonlijk volstrekt niemendal is, is dan toch altijd nog 'Amerikaans *burger*', '*inwoner* van het grote Duitse rijk', of 'Engels *onderdaan*'.

Hoe groter, machtiger, welvarender, glorieuzer dan het land is, hoe meer betekent het daarvan een 'burger' te wezen voor het aanzien van het individu; de smaad van het land is de smaad van het Ik. Vaderlandsliefde is eigenliefde. Veel van wat men 'familiegevoel' noemt is op dezelfde wijze eigenliefde.

Wat is liefde? Liefde is a.h.w. een *uitbreiding van de persoonlijkheid*, een gestadige uitzetting van het 'Ik', totdat dit Ik de mensheid, de dierenwereld, de plantenwereld, de zogenaamd levenloze wereld omvat in een levend, natuurlijk, diep (pantheïstisch) besef van broederschap. Iemand zich die zonder redenering zo voelt tegenover de dieren kan ze ook onmogelijk doden of eten.

Het medelijden is een zodanige uitbreiding van het Ik, dat het leed, anderen toegebracht, een onoverwogen, onmiddellijke weerslag teweeg brengt, als was dat leed het Ik-zelve toegebracht. Nu is er op dat gebied ruimschoots plaats voor misleiding en zelfmisleiding.

Immers, valt onder die 'uitbreiding van het Ik' dan ook het familie-gevoel en het Vaderlandsgevoel? Daarin nu ligt het gevaar voor verwarring.

Het Ik kan zich op twee manieren uitbreiden, namelijk door iets anders in zichzelf op te nemen – dan wel door zichzelf over iets anders te veredelen. Een spons breidt zich uit, naarmate hij meer water opneemt en blijft daarbij als spons, als 'Ik' volkomen in stand – een stuk suiker 'breidt zich uit' in een kom water, met dien verstande, dat het zijn zoetheid meedeelt aan het water en daarbij zelf oplost. De eerste 'uitbreiding' is winst, is aanzet voor het Ik, de tweede is verlies, is ontbinding van het Ik. – De eerste 'uitbreiding' van het Ik is die welke in het familiegevoel en het patriottisch gevoel plaats vindt. Het 'Ik' is daar de zwellende, opnemende spons en blijft als 'Ik' wel degelijk behouden.

Het kan nu niet meer alleen gekwetst worden in het eigen eergevoel maar ook nog in de lands-ijdelheid of de clan-ijdelheid, het heeft nu niet meer

alleen te waken voor eigen belang maar ook voor familie- en landsbelang. IJdelheid en egoïsme zwellen aan en zetten het 'Ik' tot barstens toe uit. Van die aard is de familieliefde van een ouderwets man als Walter Scott, die zijn verlopen broer aan brood hielp, zodat er geen bedelaar die zijn naam droeg, 's Heren wegen zou bezwerven, maar die hem desavoueerde en geen rouw droeg toen hij stierf, zodat de voorname vrienden niet zouden vragen wie er gestorven was.

Van die aard is het patriottisme, dat steunt op 'vaderlandse kunst' (*mijn* land dat zo'n grote geest voortbracht) maar de vaderlandse kunstenaar laat verhongeren. De uitbreiding van het 'Ik' in het familie-en vaderlandsgevoel is de uitzetting, tot barstens toe, van de spons in het water.

De andere, de waarlijke uitbreiding van het Ik, vindt haar symbool in de *avondmaalsplechtigheid*. Hier heeft, onder de symbolen van *vlees & bloed*, het wezen van DE CHRISTUS zich inderdaad uitgebreid over allen die aanzitten in zijn naam, zoals de suiker in het water. Alles is daar van zijn zoetheid doortrokken – maar hijzelf heeft zich daarvoor en daardoor ontbonden, heeft zich verdeeld, is ondergegaan en heeft, ondergaande, zijn Ik uitgebreid tot over werelden en eeuwen. Dat alleen is de ware uitbreiding, die waarin het 'Ik' (tot op zekere hoogte) teloor gaat, altijd verliest, zowel aan zijn belang als aan zijn ijdelheid. De man, die zijn armen neef met geld helpt - en dus schijnbaar verliest - wint inderdaad, en wel aan zijn ijdelheid, die immers niet gedogen zou, dat zijn neef bekend stond als een schooier en dat hij daar op werd aangekeken.

Vaderlandsliefde (en dat element in het 'familiegevoel' dat niet berust op persoonlijke sympathie) is eigenliefde. Het consequente einde van de eigenliefde is de dood op het slagveld of in het duel.

Mensenliefde is dus alleen op verlies en nooit op winst voor het 'Ik' gericht - opgevat als zuivere liefde, is de strijd, elke strijd om winst haar een onmogelijkheid; opgevat als Rechtvaardigheid en Wijsheid bepaalt ze haar houding jegens anderen aan twee beginselen: *wie zonder zonde is, werpe de eersten steen* – en *vergeef het hun, want ze weten niet wat ze doen*. Mensenliefde beduidt een voortdurend uit de weg gaan, een voortdurend zich terugtrekken door die *nederigheid*, dat besef van eigen onwaarde, dat naast de liefde het *redelijk* element in het 'christelijk beginsel' is. Immers ook de wijsheid voert tot dat besef van eigen onwaarde, tot die redelijkheid jegens anderen, welke zich vrijwel als liefde gedraagt en evenmin als de liefde kan strijden of zich laten gelden. Mensenliefde ontbindt, ze ontbindt het Ik en is daarbij een duurzame bedreiging voor de maatschappij, voor zover die een organisatie van onze persoonlijke belangen en persoonlijke rechten, een organisatie van 'personen', van ik heden is. Daarom is haar logisch einde het *kruis* dat is geen toeval, het is een *symbool*. Smaad, schande en verguizing horen er bij, al in de Platonische conceptie van de *volmaakte mens.*

Die heeft immers altijd alles wat zelfbehoudsinstincten draagt tegen zich – zo goed als eer, roem tot aan het sneuvelen toe. – *Patriottisme* is een erkend, een algemeen toegejuicht en aangemoedigd *ideaal*. Hierin ligt al de aanwijzing dat het geen echt ideaal is. Het ware ideaal is en was sinds lang een oppositie-ideaal. De historie leert dit. Maar daarmee hoeven we ons niet tevreden te stellen. Het kan als noodwendigheid aangetoond worden en we willen dit beproeven.

Wie sneuvelt is dood en wie gekruisigd wordt is ook dood. Naar dat Rome leiden alle wegen. Maar die uiterlijke overeenkomst heeft niet meer innerlijke overeenkomst dan die tussen de 'uitbreiding' van de spons en van het stuk suiker.

Als vaderlandsliefde behoorde tot een gevoel van hogere orde, zou men het dan niet, in vredestijd, het sterkst moeten aantreffen in het beste, het idealistische deel der volkeren?

En is dit zo? Zijn en waren de zich *nationalistische* noemende partijen de partijen van het *levende idealisme* - aangenomen nu dat een partij (tot op zekere hoogte) idealistisch kan zijn? Wij weten beter. Wij weten allemaal – en het wordt zelfs nu nog in Duitsland voortdurend openlijk uitgesproken – *dat overal nationalisme de vlag is, waaronder iedereen zijn particuliere zilvervloot naar huis laat varen*.

In Frankrijk heeft men van de Dreyfus-zaak een *nationale* zaak gemaakt en iedereen kent sindsdien de omvang van het geknoei van nationalisten, het volkomen noodzakelijke geknoei. Op revisie in die knoeizaak aan te dringen d.w.z. *Dreyfusards* te wezen, betekende *anti-nationaal* te zijn, en wie meeknoeide of zweeg was *nationaal*. Aan welke kant stond in die tijd de denkende en beseffende minderheid, om nog te zwijgen van het buitenland dat op andermans kosten zo braaf pro-Dreyfus of wel anti-nationaal kon zijn?

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

Het merendeel van de goeden stond aan de zijde van het Recht, *dat niet speciaal in deze aangelegenheid, maar uiteraard anti-nationaal is.* Want een natie, die koloniseert, steelt, verdrukt, liegt en huichelt, omdat koloniseren, stelen, liegen, verdrukken en huichelen nu eenmaal bij persoonlijke en nationale welvaart behoren, leeft als zodanig in en van onrecht. Zegt men 'belang' – bijvoorbeeld 'nationaal belang' – dan zal dat vroeg of laat altijd 'onrecht' moeten betekenen. Daarin ligt de tweespalt waaraan niet is te ontkomen. Wie zich *voor eens en voor al* voor *Recht en Redelijkheid* heeft verklaard, kan zich niet meer bij voorbaat verbinden aan enig vastgesteld belang, d.w.z. kan zich nooit meer *nationaal* voelen of noemen. Wie durft te bekennen, dat hij voor onrecht en onredelijkheid is?

Jarenlang, eeuwenlang is dit onderscheid niet gemaakt op deze wijze en niet in deze mate. Hoelang heeft het geduurd voor de mens het vermogen won in een zaak (geen onverschillige zaak, een waarin de felste hartstochten en dierbaarste belangen betrokken waren) een ander standpunt dan het zijne toe te laten? Nog steeds zijn er maar weinigen die deze eenzijdigheid te boven zijn. In vroeger eeuwen dan was men innig-één met zijn gemeenschap, met zijn vaderland en had men nog geen immanente, onwrikbare, altijd geldende opvatting van *Recht* leren stellen tegenover de collectieve opvatting die vrijwel samenviel met het collectief belang. Tegenover eigen *landsbelang* bestond er voor anderen nauwelijks een recht van bestaan! En dat 'landsbelang' was ieders moreel kompas, ieders enige plicht, de dierbaarste zaak van zijn geweten. Van die aard is de ethiek van het *Oude Testament*, en de geest van onze geschiedenisboekjes.

Lezen we nu bv. met onze kinderen in *Rechters* 4, hoe Jaël, de vrouw van Heber, de vluchtende en doodvermoeide Sisera in haar tent lokt, laaft met drinken, te slapen legt, toedekt en daarna aan de grond van haar tent nagelt met een pin door zijn slaap gedreven zodat hij sterft, dan valt dit moeilijk om dit tegenover kinderen goed te praten. Dit voorbeeld is één enkel voorbeeld uit tientallen. Soms hoort men door 'moderne' mensen – ook Multatuli beging in felle woede die onredelijkheid – zeggen: de Oudtestamentische moraal is *obsceen*, (als bewijs geldt dan ook Rebecca's bedrog aan Isaäc's sterfbed) – maar de moraal van het *Oude Testament* is volstrekt niet ongepast, ze is gewoon *nationaal*. Nationaal belang vereist altijd leugen, bedrog en lage list, alles wat de mens onteert.

Wie, beledigd in *modern rechtsgevoel*, zeggen wil: *De Oudtestamentische moraal is immoreel,* bedoelt: *Nationalisme is immoreel* en moet die consequentie dan ook maar trekken – wie, in onze tijd, *de lof der vaderlandsliefde* tegenover zijn kinderen wil zingen, moet dan op de koop toe nemen om de geschiedenis van Jaël en Sisera te behandelen en erbij vertellen dat dit zich nog dagelijks herhaalt en herhalen moet als het noodzakelijk uitvloeisel van *patriottisme*.

Je komt er niet door te zeggen dat dit de *kwade kanten* van vaderlandsliefde zijn en dat er daarnaast ook goede bestaan. Zoek maar uit waar die 'goede kanten' zitten en het vergaat u als toen ge een kind waart en de 'rokken' afstroopte van een ui, om te weten waar die rokken ophouden en de eigenlijke ui zou beginnen. Toen de rokken op waren was de ui ook weg. Ontneem het patriottisme zijn kwade kanten en bedenkelijke consequenties en er blijft niets van over dan... *de liefde voor het ouderlijk huis*, die niets met 'nationale belangen' heeft te maken.

Nee, de Joden in het O.T. en de *voorouders* van de geschiedenisboekjes, zij waren niet *ongepast*, zij waren juist ten hoogste *gepast*, want zij handelden oprecht en overeenkomstig hun geweten. Zij handelden in harmonie met zichzelf. Er was EENHEID in hun gevoelens en gedrag. Was dat niet *ethisch*? We kunnen ze niet beoordelen aan de hand van onszelf, maar aan henzelf. Patriottisme was *toen* een *levend ideaal*. Als wij nu zo handelen, dan zijn wij *moreel laakbaar*. We handelen onoprecht, we zijn niet in harmonie met onszelf en moeten schipperen om 'de eindjes aan elkaar te kunnen rijgen'. Want wij groeien uit onze idealen zoals kinderen uit hun kleertjes. Wij hebben idealisme nodig. We kunnen echter niet steeds dezelfde idealen gebruiken. Idealen sterven als ze hun tijd hebben uitgediend; het worden stinkende lijken of dorre mummies. Een levend ideaal inspireert tot kunstwerken en grote daden – daarmee bedoelen we dan niet het 'sneuvelen' – is het ideaal dood, dan verwordt het tot een *leus*, een *machtspreuk*, een woord, waarmee de eigenwaan haar *hebzucht* haar *belangen*, de *eerzucht* haar streven dekt. Ergo... waarmee waaghalzerij, vechtlust, ruwheid, bloeddorst en hysterie de schijn van standing probeert op te houden. – Zoals arme kinderen rondlopen in de afleggertjes van rijkere kinderen, zo gaan de geestelijke en morele afleggers van mentaal en moreel rijkeren over op de mentaal en moreel armeren en worden daar afgedragen tot ze in vod-

den en flarden hangen en geen draad meer heel is. Ze zakken van de menselijke voorhoede af naar de achterhoede. – Oprechte religie is meedeinen in eigentijdse *levende religieuze gevoelens*. Oprecht idealisme is opgaan in eigentijdse *levende idealen,* daarvoor strijden en lijden en *gekruisigd worden* – voor zover we in onze menselijke laf-, zwak- en ontoereikendheid dat kunnen met de bijbehorende miskenning en smaad...

Wanneer grootvader en kleinzoon volkomen dezelfde *politieke overtuigingen* hebben, dan is er een kans dat grootvader onbaatzuchtig, eerlijk en energiek was en de kleinzoon een egoïst en een sukkel. Er is een groot verschil tussen de christenen van de 1e eeuw en de christenen van de 20e. Een liberaal uit 1848 is niet hetzelfde als die van 1916. Bij een levend ideaal is er een *buitenredelijk* streven om te leven volgens hun gedachtegoed – de eerste Saint-Simonisten[1] beproefden dat immers ook! Is het ideaal *passé*, dan komen de spitsvondige argumenten en tekstinterpretaties om aan te tonen dat *particulier leven* niets met aanpalende *politieke overtuigingen* te maken heeft en dat er altijd precies *bedoeld* is wat in de kraam van spreker te pas komt. Op die argumenten en tekstuitleg is uiteraard niets aan te merken – denk maar aan Swift's *Tale of the Tub* – ze zijn wel een aanwijzing voor de gemoedstoestand van hun gebruikers. *Oprecht idealisme* en *doelgerichte scherpzinnigheden* bevinden zich zelden in elkaars buurt.

Elk seizoen brengt zijn eigen vruchten voort, en elke tijd zijn eigen idealen en gedachten. Er is altijd maar één mening of gedachterichting tegelijk die *levende waarde* heeft en waaraan dan ook alle oprecht denkende individuen deel hebben. Het is de gewoonte en een gewoonte, waarmee je onenigheid bespaart en op een koopje *beleefd* kan zijn. Het is een onjuiste gewoonte om te zeggen, dat 'de meningen' verschillen, de *meningen* verschillen niet. In een bepaald tijdperk denken en voelen alle heuse denkenden en waarachtig voelenden in eenzelfde richting, ze denken 'zo' of denken helemaal niet. Wat ze dan voor 'gedachten' of 'meningen' wordt geponeerd zijn rusteloze suggesties of van buiten komende gevoelens. Meestal zijn hun zg. *meningen* formules om hun belangen te consolideren en te krijgen wat *zij* willen, geloven en wenselijk achten.

Velen zullen zo'n stelling vreemd, ongegrond en wellicht aanmatigend vin-

1 C. H. de Rouvroy, graaf van Saint-Simon (1760-1825) was de zonderlinge, avontuurlijke en originele exponent van het *utopistisch socialisme* en de *meritocratie*.

den. We brengen haar in het domein van de kunst. Kan niet elke kunstkenner een beeldhouwwerk of een schilderij *thuisbrengen* naar zijn vaste kenmerken? Spreken we niet van een vroeg- of laat-17e-eeuws werk, van een 18e-eeuws schilderij, een 14e-eeuws architectonisch fragment? Zit daar niet al de stelligheid in dat er – los van persoonlijk verschil – in een bepaald tijdperk hoofdzakelijk op één wijze gewerkt wordt, dus dat alle kunstenaars zich in grote lijnen op eendere wijze tegenover zichzelf en de natuur gesteld voelen? Ligt daarin ook niet besloten dat dit niet zozeer een persoonlijke wil of keuze is maar een *kennelijke evidentie*, die ons vasthoudt, stuurt en waarbuiten niets denkbaar is?

En zou dit in het domein van gevoelens, denkbeelden en idealen anders zijn? Mag je niet spreken van een 18e-eeuwse gedachte en wel van een 18e-eeuws schilderij? Denk je dat er hier wel sprake kan zijn van persoonlijke wil of verkiezing in plaats van een *absolute onvermijdelijkheid*? Dit wordt vaak beweerd en geeft dan soms tegelijkertijd in zijn onbewuste uitingen blijk van het tegendeel.

In het Frankrijk van de 17e eeuw was iedereen die deel had in de levende eeuwig voortschrijdende GEDACHTE, monarchaal en christelijk – het waren de *levende idealen* van die tijd. – In de 18e stond iedereen die toen *geestelijk volwassen* was, met alle moed, geestkracht en talent, in het andere kamp, aan de zijde van de *encyclopedisten*, sceptisch en republikeins. Alleen vleiers en broddelaars of zij wier belangen ten nauwste waren betrokken bij het behoud van kerk en koningschap bekenden zich toen *Christelijk & Monarchaal*. In de *Romantiek* sloeg het weer andersom en toen het *positivisme* opkwam wederom, en zo *ad infinitum*. Er is in elke tijd maar één *ideaal* en de bewering van de *tegenstrijdige, maar gelijkwaardige meningen* is een holle beleefdheidsfrase voor debat of polemiek en gaat hoogstens op in beperkte, afzonderlijke gebieden.

Wordt het geen tijd om te breken met dit soort verderfelijke beleefdheidsfrasen?

Hoffelijkheid en gematigdheid zijn aardige zaken, vaak ook aardige dekmantels voor de lafheid die zich veiliger gevoelt bij het sparen van gevoeligheidjes dan bij het zeggen van onplezierige waarheden. Wij hebben volstrekt niet de morele verplichting elkaar te plezieren, we hebben eerder de morele plicht elkaar soms te ontplezieren: een ondankbare en weinig winstgevende taak! We hoeven niet fanatiek de 'waarheid' te spreken over jurkjes

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

en zomersproeten zoals Engelse Zondagsschool-juffrouwen in de boekjes van Louisa Alcott. Als het om *beginselen* gaat hoeven we geen beleefdheidsfrasen te accepteren. Een van de diepst gewortelde is het praatje van *de meningen die verschillen kunnen* ten gerieve van lieden met halfgare *beginselen* of een schimmelig *geloof*. Lang geleden kwam het moment waarop in Europa de mens als individu volwassen ging worden, dat is tot bewustheid, dat is tot het besef van zijn verschil met de collectiviteit geraakte en dat besef onmiddellijk aanwendde om die collectiviteit, de gemeenschap waarin hij geboren was en leefde te bekritiseren en te richten – dat was de moderne *Renaissance*, die zich voltrok tussen de revoluties van 1789 en 1848. – We weten dat het vooral Rousseau was die deze gigantische emancipatie opzette en de grondslagen vastlegde van ons moderne voelen en denken. Daarnaast waren het Kant en Goethe die de mens wezen op zijn eigen persoonlijke *rede* en persoonlijk *rechtsgevoel* tegenover het *collectieve recht*, dat *onrecht* betekent en waaruit elke maatschappij is opgebouwd. Rousseau's kreet, *terug naar de natuur* kwam voort uit het wanhopig besef dat in een *ordelijke samenleving* op de oude grondslagen, met het zuivere individuele recht geknoeid wordt en de zuivere goedheid verloren gaat, dat rechtsgevoel en mensenliefde daarin noodzakelijkerwijs voor een deel ten onder gaat. Dit inzicht bracht, als een plotselinge schrik, de Revolutie van 1789 voort die de afdoende en glorieuze bevrijding van het *Ik* wilde zijn. Het was de grote barenswee waarin de moderne persoonlijkheid zich losscheurde uit zijn oude collectieve verband waarin hij, onpersoonlijk, de plaats had bekleed van ongeboren kind in het moederlichaam, zich daaraan voedend, daaraan verbonden. Tot na 1848 duurden de naweeën, telkens onderbroken door reacties en rustpauzes, en toen bestond de mens in waarheid als *persoonlijkheid*. Zou hij nu kunnen terugkeren, de moeilijkheden en bezwaren van zijn nieuwe staat afwerpen en worden tot hij was, onpersoonlijk in de collectiviteit? Het kind keert nooit weer terug in het moederlijf. We kunnen onze groei niet tegenhouden, we kunnen slechts, dit beproevend, de hand aan onszelf slaan en onszelf verminken. Met het stellen van een *categorische imperatief* heeft Kant de mens voorgoed naar het *eigen geweten* verwezen als leidend richtsnoer, los van eigenbelang, collectief belang en 'nationaal' belang. – Sindsdien is elk waar ideaal een oppositie-ideaal, een *Prometheus-ideaal*. De kunstwerken uit die dagen

stralen dit uit: Shelley's *Prometheus*[1], dat vol 'moderne' bedoelingen zit, de 'nobele opstandelingen' van *Karl Moor*[2] tot *Hernani*[3]. Het leert ons dat het ware moderne ideaal het enige ideaal is dat zich te weer durft te stellen tegen de maatschappij. Na de *Decembristenopstand*, in 1825 tegen de tsaristische autocratie, werd de Russische idealist een *misdadiger* in de collectiviteit. Niet voor niets hebben de grote emancipatiebewegingen laten zien dat *dé maatschappij* de neerslag is van de projectie van wat in onze eigen neiging op zelfbehoud en zelfverrijking (materieel of moreel) bedacht is. We kunnen niet meer handelen alsof we dit allemaal niet weten. *Patriottisme* is een geestelijke aflegger, een van de troebele, ondoordachte en onzuivere *massa-idealen* en afgezakt naar de defensieve achterhoede als de *verdediger* van de mensheid. – Evenmin als de dichter nu de Griekse beeldspraak gebruikt, *Jupiter*, *Apollo*, de *Zangberg* en de *Muzen* – maar Vondel deed het en was groot! Evenmin kan de serieuze mens dezer dagen patriot wezen. De 17e-eeuwers wáren het en konden, ja daardoor groot zijn. – Merkwaardig wel dat iedereen dit tot op zekere hoogte voelt, al beseft en erkent men het niet. – DE GEDACHTE groeit en de ontwikkeling voltrekt zich binnen in ons en buiten onze *wil* en voor velen buiten hun medeweten. Engelse natuurpoëten van begin 19e eeuw zoals Coleridge waren trouwe aanhangers van de Anglicaanse kerk, verwierpen het 'pantheïsme' van Spinoza, maar hun natuuraanschouwing, de bron van hun kunst, d.w.z.: het waarachtige en diepe en spontane in hen was pantheïstisch, was Spinozistisch. Andere goede poëzie was in die tijd ondenkbaar. We kennen de *Simplicissimus*-satire over brave Duitsers die scheldend op die gemene Heine eindigden met het zingen van zijn *Lorelei*. Ze hielden zich vast aan een vooroordeel, dat zij reeds lang te boven waren.[4]

1 Spreek! *'Uw sterk woord mag nimmer ondergaan'*.

2 De actualiteit van Friedrich Schillers *Die Räuber* uit 1782, dit vormt een doorslaggevend aspect, bestaat vooral in de kritiek op de *modernisering* en *rationalisering* van het leven die de *hervormingen* van het verlichte *Absolutisme* met zich meegebracht hadden. — (Michael Hofmann, 2007)

3 Dit toneelstuk van Victor Hugo uit 1830 bracht beroering teweeg: de *classicisten* versus de *romantici*, de *republikeinen* versus *royalisten* en de *liberalen* versus *conformisten*.

4 *[...] Sie saßen beisamm' und tranken, Der Mond ging am Himmel bleich, Da ward von dem vielen Biere/ Das Herz den Philistern weich. Leis fingen sie an zu singen/Und seufzten so still dabei. Sie sangen mit süßer Stimme Das Lied von der Lorelei.*

Als we de ware denkbeelden en gevoelens van mensen willen kennen, kunnen we niet afgaan op wat ze ons daarover vertellen. Zelfinzicht is het kostbaar goed van weinigen, maar we moeten luisteren welke liedjes ze zingen in hun vrije tijd. Daarin geven ze zich argeloos over, treden buiten hun traditie, suggesties, belang en hun ijdelheid. En in die 'liedjes' klinken dan soms heel andere tonen dan in hun betogen! Wie hoorde nooit in 'n onbewaakt ogenblik puur-socialistische denkbeelden uit de mond van katholieken, of iemand, die door zijn opvoeding en ingeprente ideeën in 'vrije wil' zegt te geloven en langs z'n neus weg over 'evolutie spreken? Zij zijn dan als 't ware zonder het zelf te weten aan zichzelf en het hun ingeprente ontgroeid. Zo klinkt overal in onze moderne maatschappij door de traditionele gezangen het liedje van het moderne individualisme en brengt de zonderlingste dissonanten voort. – Zonder beeldspraak: veel van het tegenstrijdige en verwarde in ons hedendaagse leven vindt zijn oorsprong in het onbewust verzet van het individuele redelijkheidsgevoel en rechtsgevoel tegen onze eigen maatschappelijke instellingen waarvan we desgevraagd onmiddellijk plechtig verklaren dat ze ons '*heilig*' zijn, in plaats van eenvoudig toe te geven dat we ze nodig hebben en in stand houden voor de bescherming van onze belangen, van onze eigendom, en dat ze dus alleen *nuttig* zijn.

Een treffend bewijs van die tegenstrijdigheid was de benoeming van de koningin tot *doctor-honoris-causa*. Het erfelijk koningschap verheft, of verlaagt zo men wil, de boven anderen gestelde mens tot *symbool* – er kan en hoeft toch van iemand die door geboorte een ambt bekleedt geen persoonlijke kwaliteiten of persoonlijke waarde verlangd te worden, en in die kleurloosheid is de *soeverein* het zuivere beeld van de kleurloze collectiviteit waarin telkens een ander *beginsel* de boventoon voert als een andere groep zich overheersend laat gelden. Het onbewust individualistische gevoel mengt zich, in deze op zichzelf volkomen zuivere opvatting, met de onbewuste wens een uitnemende, althans waardevolle, in elk geval een levende persoonlijkheid boven zich te zien en verleent aan het 'symbool' een eretitel waardoor het als symbool vertroebeld, ja verlaagd wordt, maar als mens onevenredig en zonder noemenswaardige verdienste verhoogd wordt.

Diezelfde tweespalt in de rechtspleging, in het strafrecht, dat als bescherming van de eigendom een maatschappelijk, dat is praktisch, nuttig, *onbe-*

tamelijk karakter draagt en waar het onbewust individueel verlangen naar een recht op *deugdzame* grondslag, naar een beoordeling van motieven (wat consequent toegepast kan leiden tot *Wie zonder zonde is...* of het *Vader, vergeef het hun...*) zich voorlopig met het lapmiddel van de *verzachtende omstandigheden* tevreden stelt. Dan ziet elk vonnis eruit als het kinderlijke rekensommetje dat koeien van paarden aftrekt. Het is een begriploos schipperen tussen het nuttige *maatschappelijke recht* dat alleen naar de *daad* vraagt en dat niemand meer aandurft, en het persoonlijke, *morele rechtvaardigheidswillen*, dat men echter evenmin in zijn consequenties aanvaarden wil of kan.

Nee, men begrijpt de geest van de collectiviteit niet meer – allerduidelijkst blijkt dit uit de zonderlinge interpretaties die moderne predikanten zich soms veroorloven tegenover oudtestamentische verhalen. We lezen in 2 *Samuel* 6 hoe David onder veelvuldig snarenspel de arke Gods begeleidde van Baäle-Jehuda af uit het huis van Abinadab en toen bij Nachons dorsvloer de ossen daar op af gingen en Uzza zijn hand uitstrekte om dat te verhoeden en de ark aanraakte... *toen ontstak de toorn des* HEREN *tegen Uza en strafte hem ter plekke voor zijn onachtzaamheid, zodat hij op slag dood was*. – Hoe onbegrijpelijk en barbaars lijkt zo'n vonnis dat de goede bedoelingen van de dader volkomen over het hoofd ziet, dat een dominee het oorbaar achtte (geloofde hij het zelf?) tegenover zijn leerlingen het vermoeden uit te spreken dat Mozes de elektriciteit moest hebben gekend en dat in de ark... batterijen waren aangebracht. – Toch is het vonnis aan Uzza voltrokken een zuiver vonnis naar collectieve aard, volkomen in de geest van het O.T. – waar immers het individu niet meetelt, waar hij in zijn gezin wordt getroffen, gedood om zijns vaders zonde, waar kinderen als straf door beren verslonden worden waar, samengevat, alleen de *daad* wordt aangezien en nooit het *motief*, waar het *individu* geen eigen rechten, eigen geweten en eigen oordeel heeft en zonder voorbehoud of uitzondering onverbiddelijk wordt gemeten met de gemene maat. – Zó weinig begrijpt men die geest, m.a.w. zozeer heeft het moderne rechtsgevoel die verdrongen dat men zich gedwongen voelt God in 't oog van kinderen door de meest verwrongen *verklaringen* a.h.w. te rehabiliteren. Geheel met de oude geest breken doet men toch ook niet. – Vergelijk daarmee de prachtige oprechtheid waarmee deze dingen verteld en eeuwenlang aanvaard zijn! – Ook hier weer dezelfde

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

tweespalt tussen de *traditionele principes* en het *moderne gevoel* dat daar stilletjes bovenuit is gegroeid. Het allersterkste is die tweespalt voelbaar in het hedendaagse patriottisme en ze blijkt al bijzonder karakteristiek in de zelfophemeling van de Duitsers.

Collectief belang en collectieve zelfingenomenheid creëerde een toestand waarin de moderne mens opnieuw tot het onmondige, onvolgroeide wezen gemaakt wordt als in het O.T. dat van nature kritiekloos in en met de gemeenschap denkt en voelt als een klein kind in zijn vader, het wezen van vóór onze emancipatie, onze definitieve Renaissance. Hij moet nu weer zwijgen en spreken op andere grondslag dan eigen geweten, liegen, spioneren en verraden in het *landsbelang*, de eigen persoonlijkheid prijs geven aan de collectiviteit. Feitelijk kan dat niet meer. We zijn nu genoodzaakt op de een of andere wijze onze individualiteit in 't gelijk te breien met het kritiekloos verdampen in de collectiviteit. Hoe? Door die collectiviteit d.i. *vaderland* op te hemelen. Het land, waarvoor de Duitse intellectueel als 't moet spreekt en zwijgt liegt en huichelt, waarvan hij bij voorbaat elke daad excuseert en goedpraat, is dan a.h.w. niet langer *zijn land* zonder meer, maar het beste land, het land van zijn *persoonlijke* keuze!

De nuance is duidelijk voelbaar. Het zou de moeite lonen na te gaan of er ooit ergens en in enige oorlog zoveel uitgesproken pretenties waar te nemen viel als in het Duitse interbellum. – Duitsland noemt zich de enige drager van het zuivere christelijke beginsel, de Duitse erotiek is van een zeer bijzondere en verheven aard. Als bewijs wordt Heine, *de jood-met-de-brede-rug,* voor de gelegenheid weer eens gedesavoueerd. Betekent dit alleen dat de Duitse intellectueel van huis uit zoveel zelfgenoegzamer is dan anderen? Waarschijnlijk niet, maar hem alleen verwijt men in die mate slaafse en blinde onderwerping aan de militaire, *c.q.* militaristische en agrarische complexen van zijn land. Zijn beledigde individualiteit redt zich, excuseert zich voor anderen (en misleidt zich zelf) door luid en schetterend te verklaren dat hij dit alles met vol bewustzijn doet en goedpraat. Niet omdat Duitsland toevallig zijn geboorte zijn land is, nee, omdat het door zijn eigen inzicht het beste land wordt geacht.

In welke bochten de 'intellectueel' zich ook wringt, patriottisme is en blijft een tot op de draad gesleten *geestelijke aflegger* van voorbije tijden.

De collectieve geest is en blijft – tegenover de fijnzinniger vermogens als

het gevoel van de relativiteit dat ons te beurt valt en waaraan we ons niet straffeloos onttrekken, – barbaars, even barbaars als de bloedige dierenoffers waarvan het O.T. als het ware druipt vergeleken met het *moderne pantheïstische gevoel tegenover de dieren*. Nogmaals: zij die leefden en opgingen in de collectiviteit, was niets mis. Zedeloos is wat eigen geweten verkracht. Wie nog geen persoonlijk geweten heeft, kan het niet verkrachten.

Er wordt wel eens gedaan alsof *het Vaderland* alleen maar *materiële offers* en *geestkracht* vraagt, dat klopt tot op zekere hoogte, maar wis en zeker vraagt het ons geweten, dat we niet offeren mogen. – Met zulke idealen stelt alleen de handeldrijvende en zakendoende geestelijke achterhoede zich tevreden die, onderhands, als 't ze uitkomt op oude wijze kruit en lood aan de vijand verkoopt – en de door hen in stand gehouden pers. In vredestijd is dat een publiek geheim. Dan wordt er om patriottisme geglimlacht of er wordt over gezwegen door iedereen die de lagere school en de politiek is ontgroeid.

VERANDERT DIT ALLES NU PLOTSELING ALS ER OORLOG KOMT? Kan iets doods weer nieuw leven krijgen door een schok, hoe heftig ook, zoals *Sneeuwwitje* in 't sprookje? Dan moeten we nu over *opofferen* en *sneuvelen* spreken. – Aan het Amsterdamse Damrak staat een gebouw, waarop je de oud-Hollandse spreuk kan lezen: *De cost gaet voor de baet uyt* wat in ronde woorden betekent dat je een schelvisje moet uitgooien om een kabeljauw te vangen. – Sluit je nu de kortdurende mildheidsbevliegingen voor wegmarcherende troepen uit als primitieve en oppervlakkige hysterie, dan liggen de opofferingen in de lijn van de geciteerde spreuk. – Ook hier wemelt het van begripsverwarringen. *Georganiseerd egoïsme* wordt gezien als *altruisme*. Toch lijken ze niet meer op elkaar dan de *verdikking* van het *Ik*, waarbij het wint, op die waarbij het verliest, dat is: uiterlijk wel, maar innerlijk niet. Er is een profijtbeginsel dat bv. een goede opvoeding en voeding van volkskinderen voorstaat zodat ze niet later als boeven en armlastigen voor rekening van de belastingbetaler komen. Zo'n utiliteitsinzicht kan de grondslag zijn van een uitnemend ingerichte maatschappij. Maar evenmin als kippen gouden korreltjes leggen, zo zal er in zo'n uit nuttigheidsdenken ingerichte wereld geen korreltje altruïsme te vinden zijn. Zal straks het leed van anderen nuttig blijken, dan zal hun dat leed worden aangedaan,

zal enige zorg van anderen overbodig worden, dan zal die zorg achterwege blijven. – De koeien van een boer die voor de slager fokt, zien er prachtig uit, de kat moet maar zien hoe ze haar kostje bij elkaar scharrelt. Een maatschappij die vanuit nuttigheidsdenken voor haar leden zorgt, is precies zo liefderijk als een boer die goed op zijn fokvee past. – Altruïsme is volstrekt niet doordacht of praktisch, het is de liefde, waarvan Paulus in 1 *Korinthe* 13 zegt: *Alles verdraagt ze, alles gelooft ze, alles hoopt ze, in alles volhardt ze*. Dat wil zeggen, dat zij bij uitstek '*onverstandig*' is. Zij is juist de *verheven buitenredelijkheid*, de *diepste, innigste aandrang van het hart*. Niet bloeiend bij politieke speechen, optochten en hoofdartikelen, maar in stilte en vergetelheid, zij is ons enige *gelukzaligheid*, onze enige redding.

Wanneer mensen zich met elkaar verbinden tegen de hebzucht en de heerszucht van anderen om tot ruimere macht en grotere welvaart te komen, dan is dat hun goed recht. Maar het is an sich georganiseerd egoïsme, geen idealisme en toch noemt men het zo!

Heeft de (socialistische) politiek die dwaling en daarmee een grenzeloze hoogmoed, inbeelding en zelfvoldaanheid roekeloos in de harten van de *volgers* aangekweekt? En het daarnaast de dagelijkse zelfreflectie en -correctie als *onpraktisch* heeft miskend, bijna bespot – alsof het vermogen tot *desnoods* onzinnige overgave niet viel aan te leren? Onze maag leert ons wel wat *nuchterheid is!* – Zo is de illusie gecreëerd dat je ook zonder persoonlijke groei en zelfverdieping tot *algemene verbetering* komt alsof je ooit zoet brood kunt bakken van bitter meel.[1] Heeft die partijpolitiek hierdoor een deel van de *ijdele euforie* en de *zelfmisleiding* die we aanschouwen op zijn geweten? Dan komt ze daardoor in de eerste plaats zelf bedrogen uit. En zo komt iedereen bedrogen uit die in onze *beleefdheid* en *ordentelijkheid*, onze *gladde maniertjes* en *beschaafde omgangsvormen*, zelfs in onze maatschappelijke instellingen de symptomen van groeiend altruïsme of ook maar van hogere beschaving heeft gezien. Wij zijn niet beschaafd, we zijn gedresseerd. De dressuur laat ons, zoals alles wat van buiten af is aangebracht, prompt in de steek als die omstandigheden onvoorspelbaar veranderen.

1 ‹Zelfanalyse vind ik niet zo nodig. Wat dat betreft leef ik misschien een beetje *voor het vaderland weg*. Ik heb een weerzin tegen mensen die zo verschrikkelijk met zichzelf bezig zijn. Je moet ervoor oppassen dat je jezelf niet interessant gaat vinden, dat is levensgevaarlijk.›
(Toelichting bij de uitdrukking *voor het vaderland weg*: zomaar, zonder bepaald doel.)

In het begin van de oorlog schreven de dagbladen als stomverbaasde kinderen: *Wat is er vreselijker dan oorlog*? Je zou kunnen antwoorden dat de wijze waarop gij zich erover verbaast nog vreselijker is want dat bewijst dat gij *horende doof* zijt en *ziende blind*. Als je om je heen kijkt is er immers geen enkele reden tot zoveel ophef en zoveel verbazing over de oorlog. Het is altijd oorlog. We herhalen: het simpele en openlijk uitgesproken *zaken zijn zaken* is de bitterste, de bloedigst-denkbare strijdleus. Met het minachten van 'zakenmensen' zoals zovelen die ondertussen mee-eten van hun geld en dus schatplichtig zijn aan hun verdiensten, kom je ook niet verder. Dat is te zeggen: het is en blijft ieders zaak of hij voor een hoger doel die medeplichtigheid wil dragen – maar dát hij die draagt, kan hij nooit en te nimmer ontkennen. Wij allemaal dragen, zonder uitzondering, verantwoordelijkheid in een maatschappij waar die soort *distinctie* en *beschaving* het hoogste goed is, wat neerkomt op veel geld en veel vrije tijd – d.w.z. op luiheid ofwel klinische drukte en overdaad, op parasiteren – waar een sport pas echt *nobel* is als ze een groot stuk grond aan cultuur of natuur onttrekt; waar alles, tot in de futielste kleinigheden, wordt aanbeden wat met geld te maken heeft, waar het mogelijk is dat mensen zich ongelukkig voelen omdat anderen ze ongelukkig maken met hun afkeuring![1]

Een samenleving waarin de woorden *slecht* en *gemeen* zodanig uit hun oorspronkelijke zin van *eenvoud* zijn ontaard, waarin *onnozel* - ooit *onschuldig* - zo'n ongunstige klank kreeg, hoeft niet verwilderd en verbijsterd naar de oorzaken en de schuld van de oorlog te zoeken. We zoeken het paard waar we op zitten.

Het *Koninkrijk Gods* is in ons – waar moeten we *des duivels koninkrijk* zoeken?

Er is altijd een kans dat we een schouwspel zien van een volk dat liever verarmt en verbloedt dan dat het strijdt, waar dus de *cost* de *baet* overtreft en waar dan uiteindelijk helemaal geen *baet* meer is. – Zo zijn er ook boeren die zich ruïneren met processen om een akker of een boomgaard. Koppigheid en hoogmoed zijn sterker dan de hebzucht. Toch noemen we dit schouwspel verheven noch prijzenswaardig. – Als er sprake is van enige werkelijke opofferingsgezindheid, waarom hebben dan de overheden van

1 DISTINCTIE: onderscheiding

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

stad en land hun handen vol om hun burgers te beletten te stelen, te roven, te knoeien, nuttige regels te ontduiken, levensmiddelen door te draaien, om de *markt* – ook al zo'n machtwoord – niet te drukken, en zich gewetenloos vet kan mesten uit andermans armoe? – Is het heffen van oorlogswinst zo moeilijk omdat de gelukkigen bijna niet te achterhalen zijn? Zonder pijn of schaamte spreekt men het uit: Er is geen enkele kans op eerlijke en openlijke opgave door de betrokkenen zelf. Wie is toch die fameuze *fiscus*, die men bij oorlog en vrede, bij dag en nacht bijna openlijk probeert te kort te doen? Het dierbaarst deeltje mensheid, het lieve vaderland! Parmantige gekken die dan nog denken dat deze handelsmoraal exclusief zijn voorbehouden tot één enkele groep van uitverkorenen. – Het is echt maar een kwestie van arbeidsverdeling, van helen en stelen, van dief of diefjesmaat. Niemand wil weten waarmee het hoge dividend op zijn *effecten* verdient is voordat hij de duiten toucheert, niemand ruikt aan zijn geld – het *pecunia non olet* geldt voor ons allen, zonder uitzondering. – Wie heeft niet schaamrood van schuldbesef gevoeld bij Shaw's *Widowers Houses*? Nee, huisjesmelkers zoals Sartorius zijn we niet, we zijn alleen maar brave, fatsoenlijke mensen, bij gelegenheid *idealist*, zoals dokter Harry Trench – en we hebben, net als die goede dokter *rente* van geld, waarvan we de bron niet kennen en dat net als het zijne kan bestaan uit een hypotheek op het bezit van de huisjesmelker! Is het dan niet waar wat de huisjesmelker zegt, dat hij voor ons het vuile werk opknapt en ten onrechte in z'n eentje de smaad draagt die wij allen, zonder uitzondering samen horen te dragen? – Laten we ons failliet verklaren, het is er de tijd voor om als meest bezwarende post op de debetzijde erkennen: *onze mateloze en stekeblinde pretentie*. – Wat een zware verantwoordelijkheid laden zij op zich, die nu nog, na alles, nu nog, de *arbeider*, dat volwassen kind, die men ter onzaliger ure wijsmaakte dat hij *bewust* is - durven vertellen dat deze oorlog een *kapitalistisch avontuur* is waarvan zij de schuldeloze slachtoffers zijn en niet in de mate van hun morele medeplichtigheid, de medeschuldigen. Moet men huiveren voor zoveel zelfverblinding of, ondanks alles, in bewondering staren op zó'n sterke hartstocht?

ER IS IN ONS ALLEN EEN KIEM VAN EEN OP WERKZAAMHEID WACHTEND EN TOT WERKZAAMHEID BEREID VERMOGEN TOT ALGEHELE OVERGAVE,DAT ZICH AL TE VAAK BLINDELINGS HECHT AAN HET IDEAAL DAT TOEVALLIG VOORHANDEN IS. Het is het gemeenschappelijke in alle belangeloze daden. Van de nihilist, stervend door zijn eigen bommen, de monnik, wegterend op een eenzaam leprozeneiland – het betekent *eenheidsdrang*, behoefte zich prijs te geven, zichzelf te verliezen in vereenzelviging met alles en allen, het is onze band en verre verwantschap met de CHRISTUSFIGUUR, die wij eren omdat hij zichzelf verloor. Het is ons enig aandeel in het goddelijke, het is de enige losmaking van ons '*too, too, solid flesh*' – het mooiste en kostbaarste stuk in onze geestelijke uitrusting, los van het ideaal zelf waaraan het zich hecht, eeuwig en blijvend immers in het vluchtige en vergankelijke van de menselijke idealen. En in dit latent vermogen dat zich bij ogenblikken tegen elke prijs realiseren wil, ligt de verklaring van het gegeven dat geen leer zo buitensporig, geen stelling ooit zo dwaas was of mensen hebben er de brandstapel voor beklommen en de pijnbank getrotseerd. – Maar van alle gelegenheden waarbij het de mens is vergund voor zijn overtuiging te lijden en te sterven, vereist wellicht juist het sneuvelen de geringste mate van dit zuivere vermogen tot overgave.
Een zaak wordt niet rechtvaardig, niet goed, niet redelijk en niet prijzenswaardig, door de offers die eraan gebracht worden –. zelfs het Kruis is geen argument – je kan hier Nietzsche moeilijk tegenspreken – en dan te denken dat we het hier over 'patriottisme' hebben en te moeten vrezen dat dit tot op de bodem ontleed waarlijk geen andere omschrijving verdient dan van de stralend-geestige en diep-ernstige en eerder zachtzinnige dan 'cynische' moderne Engelse schrijver Galsworthy ervan geeft: *'a rich liquor, that serves so perfectly to swell smaller heads, brewed of maps and figures, commercial profit and high-cockalorum...'*

ER IS HIER MAAR ÉÉN ENKELE CONCLUSIE, ÉÉN MOGELIJKE UITWEG. Roei het patriottisme uit met alles wat ermee samenhangt, want het is in zijn wezen onchristelijk. Patriottisme kweekt geen echte liefde maar wel echte haat, geen bescheidenheid maar wel hoogmoed; een hoogmoed van de ergste soort namelijk een die je als zodanig niet herkent en niet stigmatiseert.

Ja, laat ons opstaan en die *vaderlandslievende burgerzin* bestrijden als een *kwaad* zoals bestreden, overwonnen en uitgeroeid als het kwaad van de slavernij, lijfeigenschap en vele maatschappelijke onrechtvaardig- en onevenredigheden overal.

Er bestaat geen instelling die niet ooit bestaansrecht had. Tegenover de redelijkheid van dat recht van bestaan, staat een andere: *de onvermijdelijkheid van te verdwijnen*. We hebben met overvloedige schappelijkheid willen aan tonen dat het patriottisme ooit bestaansrecht had. Net zo schappelijk laten zien dat we het ontgroeid zijn. Dat het woord een *misleidende leus* is geworden en dat het verdwijnen moet ter wille van onze *waardigheid* en ons zelfrespect.

Laten we ook niet aarzelen bij de keuze van de middelen. Het bolwerk, de *'Bastille van het patriottisme* moet omver gehaald: het eenzijdige, leugenachtige, borstkloppend geschiedenisonderwijs moet van de scholen, uit de kinderharten worden verbannen, het moet hun gemoed ontsneden worden, geheel en al, zoals men aan het vlees een boos gezwel ontsnijdt. – Zo alleen kunnen we wat eenheid in de opvoeding brengen die toch al zo bittervol is van begripsverwarring en onwaarheid. – Hoe dubbelslachtig en onoprecht is onze houding tegenover dieren? Wij, die de kinderen leren, dat we onze superioriteit zoeken in waarheid en rechtvaardigheid kunnen ze niet tegelijk respect inprenten voor leugen en roof, d.w.z. *krijgslisten* en *veroveringen*.

Niet zonder enige verlegenheid – wel zonder een woord van protest: *wie boter op zijn hoofd heeft, blijft uit de zon!* – constateerden onlangs Hollandse bladen hoe in Duitsland van '*hoger hand*' met geweld de neiging wordt tegengegaan van enkele opvoeders, de jonge generatie een redelijker inzicht te geven in de ware oorzaken, de ware motieven vooral, van de Wereldoorlog – zo'n redelijk inzicht zou immers noodzakelijk moeten leiden tot vermindering van haat en vechtlust: tot vermindering van patriottisme. En het is daarom dat 'hogerhand' hier een stokje voor steekt – en dat hoger gezag deze neiging scherp diskwalificeert als '*hersenverweking* en *beenderverweking*'. Zo is het, zo stond het er. *Haat en misbegrip moeten aangemoedigd worden, want zij zijn de bronnen waaraan het 'patriottisme' zich laaft.* – Met wrevel, onwil en schamperheid begroet men in Duitsland de schuchtere poging om over deze oorlog te spreken, zoals men het van nature over de oorlogen van anderen en over die van vorige eeuwen spreekt: het uitvechten van belangen – het meten van krachten – wat ze dan ook werkelijk zijn. En een andere houding is onmogelijk. Wie hier niet vóór is, is tegen. Er valt geen gulden middenweg te bewandelen. Voor het ogenblik althans niet. Kras kwaad eist krasse middelen.[1] – Was het niet de brave Nicolaas Beets die zich in zijn personage van Hildebrandt opwond over de pronkzucht waarin de *gedachtenis aan bloedige oorlog* een plaats kreeg in het Godshuis? Gij kunt het lezen in de *Camera Obscura*! We zijn in goed godvruchtig gezelschap. Maar voor ons zijn het geen ijdele preekstoelfrasen waaraan geen mens zich stoort en allerminst de geachte spreker zelf. Wij willen alleen concreet onze eisen stellen.

Brengt uw kinderen niet bij de tomben van 'zeehelden', niet in een kerk, waarin vechtjassen begraven liggen, eist, dat uit de Nederlandse musea de oorlogstrofeeën, de herinneringen aan hebzucht en geweld, scheepsrompen en vlaggenflarden, verwijderd worden, en dat men ze opberge bij de martelwerktuigen en folterbanken, bij alle gedachtenissen, aan onze oude dwalingen en verblindheden, waartegenover wij, volwassenen, rechtvaardiglijk zullen trachten te oordelen, over het een niet minder en niet anders dan over het andere. Protesteert tegen het domme, leugenachtige, eenzijdige geschiedenis onderricht op onze scholen – schaft het voor het lager onderwijs geheel en al af, vervangt het op de middelbare scholen door een zakelijk, eerlijk en algemeen overzicht van de menselijke ontwikkeling en groei, maar zwijgt, zwijgt eindelijk over ons 'roemrijk verleden'. De jongeren onder de onderwijzers kunnen het onderricht in de oude opvatting nauwelijks meer aan! Aan hen de taak, als zij er zich toe aangespoord voelen, het aangegeven beginsel uit te werken.[2]

1 MUTATIS MUTANDIS – Van Bruggen deze tekst schreef in 1916. Uit het huidige tijdsgewricht stamt een *Lezersreactie* in *Trouw* van 11-12-2023: ‹Helaas kan ik geen sympathie opbrengen bij het lezen van de interviews met de militairen in Oekraïne (9 dec.) De haat tegenover de tegenstanders, zoals een militair haar gevoel van overwinning verwoordt '*als ik over de stinkende resten van de vijand loop*'. Met alle berichten over het afslachten van mensen, in Oekraïne, Gaza, Israël, of waar dan ook, voel ik enkel afgrijzen en houd mijzelf voor dat er nergens vrede zal komen als mensen elkaar niet in de ogen willen kijken en zien dat de ander is als zijzelf: een moeder, een vader, een kind, een mens die wil leven.›

2 ZIE: A. H. Van Kampen, *Beschaving zonder masker; Nationalisme, een gevaarlijke ziekte*, geciteerd in *Carry van Bruggen – Dieptedenker pur sang*, Amsterdam 2024.

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

Wij willen alleen dit uitspreken, herhalen en als het moet schreeuwend van de daken: ***roei het patriottisme uit***. – Zeg niet dat deze eis te ver gaat of buitensporig is. Deze is niet buitensporiger en verregaander dan de eisen van algemeen kiesrecht, vrouwenkiesrecht, gewetensvrijheid, gelijkheid van allen voor de wet en de vele, vele andere instellingen en opvattingen, die ons nu bij uitstek redelijk en natuurlijk lijken. Het waren vijftig jaar geleden, honderd jaar geleden, toen de eisen voor 't eerst gesteld en uitgesproken werden, niet buitensporiger dan de kerkhervorming en het *ethische christendom* in het oog van katholieken en dogmatici.

Verwacht echter ook niet, u die de eis zult willen en durven stellen en proberen te verwerkelijken met uw daad, dat de menigte, dat de meerderheid u niet zal uitschelden, beledigen en honen. Verwacht niet dat de massa ooit lering trekt uit de historie. Ook al solt men met ooit verguisde dichters en denkers, ook al plaatst de holhoofdige 'elite' van een onnozel nageslacht monumenten op de plek-zelf, vanwaar hun geëerde grootvaders Shelley verjoegen, ook al prijst men zijn eigen voorgeslacht om hun *moed* en *vrijheidszin*, de fiere strijd tegen *geweld* en *tirannie* – dan nog zal men in de tijdgenoot geen verzet tegen eigen geweld en eigen tirannie verdragen.

Al spreekt men en zingt men nog zo blijmoedig en overtuigd, van het *eeuwige onveranderlijke* als van het *enige duurzame*, dan nog zal men onder eigen tijd en eigen-wijsheid de eindstreep blijven zetten en voor eigen heilige huisjes eerbied opeisen zoals voor eeuwige tempels.

We zullen ons daarover niet verbazen en vooral zullen we niet verbitterd worden, maar inzien, dat de redeloosheid der massa volkomen redelijk is, dat de meerderheid in eeuwigheid moet vervullen de haar toebedeelde rol van tegenwicht, van dood blok aan het been der levende, dat is der denkende en voortschrijdende enkelingen. Zonder die strijd, welke zich overal en in eindeloze vormen-verscheidenheid voltrekt, zou het leven uit zijne voegen raken, zou het leven ondenkbaar zijn. Het is immers die strijd. Een definitieve 'overwinning', een blijvende 'beslissing', een 'doel', dat bereikt kan worden en waarop 'rust' zou volgen, is redelijkerwijs ondenkbaar. Om de strijd gaat het. Wie denkt die doodt, wie redeneert die ontbindt – wij willen bewust dat denkend-dodende, dat redenerend-ontbindende wezen; de massa, de meerderheid, zal dan de andere kracht, de redeloos vasthoudende zijn. Ja, het is absoluut nodig dat de 'andere kant' er is, we willen dit

niet ontkennen en niet vergeten. Dit erkennend, dat ze 'er wezen moet', zullen we niettemin in de taak, welke we ons in ons diepste binnenste volgens ons geweten toebedeeld gevoelen, naar de mate onzer krachten blijven, volharden.

We zullen haar bestrijden, we kunnen bij voorbaat ons tegen haar wapenen, omdat we precies weten wat ons van haar te wachten staat, want de remmende meerderheid kiest en koos immer dezelfde strijdmiddelen.

De zachtmoedigsten zullen zeggen, dat we 'overvragen', dat we 'onpraktisch' zijn. Dan zullen we hun antwoorden, dat we niet 'praktisch' willen zijn en niet praktisch behoeven te zijn. Het 'onpraktische' werkt als de gist in het moeizame deeg van de praktische zin, en er is altijd eerder een tekort dan een teveel! Is het Evangelie *praktisch?* Zijn de regels van de *Bergrede* 'uitvoerbaar?' Het denken kan zichzelf niet stuiten en voert onverbiddelijk altijd verder. De Redelijkheid maalt niet om de 'praktijk', om het 'zijnde'. Men beeldt zich dit alleen in als Redelijkheid wordt verward met 'gezond verstand' – toch kunnen geen twee dingen verder uiteen liggen dan deze twee.

Anderen zullen ons zeggen dat we nutteloze arbeid doen, dat de meerderheid sterker zal blijken en dat we niets bereiken zullen.

Maar wie zijn we, wat betekenen we, dat we 'iets zouden willen bereiken?' Waar halen we de aanmatiging vandaan? Wanneer er ergens een diepe gracht gedempt moet worden, dan zullen de eerste tienduizend scheppen zand 'nutteloos' verzinken in het water zij zullen met hun allen niets 'bereiken' – zo'n schep zand moeten we willen zijn. Met het geringe dat we zijn, met het luttele waartoe we in staat zijn iets te willen *bereiken* en daarvan *resultaten* te willen zien, is belachelijke hoogmoed. – Maar daarmee zal het niet uit zijn. Zo gij, die dit alles zult onderschrijven, Jood mocht wezen, zullen ze u minachtend toevoegen, dat gij geen *patriottisme* begrijpt. Als u een vrouw bent, zult u *slechts* een gevoelsmens heten. Bij andere gelegenheden zullen ze u en de uwen vleien en stroop om de mond smeren om hun *loyaliteit*, en uw echtgenote om haar '*intuïtie*'. Wanneer u taalfouten maakt, van uw vrouw gescheiden, *autodidact* bent, failliet geweest, gezakt voor een examen of wat dan ook, dan zullen ze u dat zeker verwijten en aan argumenten zal het hun overigens niet ontbreken. Argumenten zijn niet eens zo heel veel duurder of moeilijker te vinden dan scheldwoorden.

Weet dat de beruchte Hamburger dominee Johann Goeze, de vijand van schrijver G. E. Lessing, het even weinig aan argumenten als aan scheldwoorden ontbrak en dat hij *het volk* achter zich had. – Laat je niet afschrikken door argumenten. Ze zijn altijd te vinden of te maken. Ze krijgen pas *waarde* als degene die ze uitspreekt zich aan de *integriteitsregels* houdt.
Argumenten van mensen die, in welke zin dan ook, belang hebben bij de zaak die zij verdedigen of daar hoe dan ook bij betrokken zijn, hebben geen enkele waarde. Hun gevoelens zijn niet per definitie waardeloos, maar hun argumenten wel. We weten bijvoorbeeld vooraf, dat partijgenoten en landgenoten elkaar in bescherming nemen, familieleden elkaar verdedigen.
Zelfs het beste argument heeft vanzelfsprekend nooit kracht van bewijs, het geldt uiteindelijk alleen voor wie erin *geloven* wil. Wel kan het een bewustmakende, bezielende en creatieve waarde bezitten, zo het zelf een *creatie* is, niet de inkleding en verdediging van een vooraf aangenomen mening, van een dogma, geloof, traditie, niet een nieuwe formule voor een oud vooroordeel, maar de bijkans ongedachte, de natuurlijke uitkomst van het onbevangene, kritische, zuivere denken en krachtige voelen van wie op generlei wijze gehecht of verbonden is aan de kwestie waarover hij spreekt en niets zoekt dan de waarheid, of die 'aangenaam' of 'onaangenaam' en 'ethisch' of 'onethisch' is; ook al keert die waarheid zich tegen zijn eigen illusies en oude dromen, al stort die waarheid zijn eigen heiligdommen ineen en schaadt hem in zijn eigen belangen.

Wij willen slechts één *autoriteit*, één examencommissie kennen: ons eigen geweten. Dat wij dit zeggen *moeten* omdat we het niet *verzwijgen* kunnen, er generlei belang bij hebben, er volstrekt geen genoegen in scheppen om tegenover anderen onplezierig te zijn, geen wrok koesteren om af te reageren, geen enkele ambitie of ijdelheid te bevredigen hebben; aan dat besef houden we ons vast, daaraan ook ontlenen we onze *bevoegdheid*. We hoeven niet te zwijgen als we onwetender zijn dan anderen. We hoeven niet luider dan anderen te spreken als we wat *slimmer* zijn wat an sich geen verdienste is. Laat Duitse professoren zich achter hun *kognitive Intelligenz* verschuilen om met *bevoegdheid* als marktschreeuwers, piassen en hansworsten te pochen, te dreigen en te schelden.

We hebben nu geleerd wat geleerdheid en knapheid en een grote naam betekenen voor het aanzien van iemands karakter, de waarde voor iemands oordeel en de reikwijdte van iemands blik. Als overal trouwens doet iedereen wat hij niet laten kan, handelt iedereen overeenkomstig instincten, vooroordelen, gretigheid, liefde en haat, en lapt er dan wat grote woorden en geleerdheidsvertoon omheen, die de menigte overdonderen.
Verder zal men de zin verdraaien van wat gij zegt, u vastpinnen op onjuistheden die de kern van uw betoog niet raken, u vangen op woorden die daarmee even weinig van doen hebben en ten leste zal men met hooghartig gebaar vragen waaraan gij uwe bevoegdheid tot spreken ontleent en men zal zich dan beroepen op alle mogelijke autoriteiten, op sokken en pruiken en mummies en schimmen, en u belachelijk maken, u kwetsen in uw ijdelheid – wat helaas, maar al te licht zal lukken!
Dan kunt gij antwoorden met de wedervraag wie de monnik Luther zijn *brevet van bevoegdheid* gaf als kerkhervormer, wie de brillenslijper Spinoza examineerde als filosoof, uit wiens handen de horlogemakerszoon Rousseau zijn diploma als denker ontving en voor welke commissie de officier Tolstoj zijn blijken van bekwaamheid als theoloog aflegde.
Vergeet nooit: ten behoeve van eigen zaak beroept men zich altijd op de *intuïtie* of de *aangeboren wijsheid*, het *fijne onderscheidingsvermogen* de *natuurlijke gaven* of wel de *goddelijke ingeving* en *hogere bezieling* zijner medestanders – het zijn alleen degenen, naar wie men niet wil luisteren, die men, ten einde raad, met hooghartig gebaar naar hun *bevoegdheid* vraagt. Medestanders en genoten prijst men om hun zelfverworven kennis, men vindt in hun voorgeslacht de sporen van hun aanleg, in hun jeugd hun voorbestemdheid – vijanden en tegenstanders heet men smalend *autodidact* en zoekt overal hun zwakke plekken. Om eigen gelijk citeert men naar believen Goethe en Hegel, Pascal en Ekkehardt – de fantasie van de dichter, de logica van de denker en het peinzen van de ongeletterde mysticus. Alleen tegenstanders verwijt men gebrek aan dialectiek, aan eenheid van betoog. Tolstoj hoefde geen theologie te studeren om tot het inzicht te komen dat de kerken de religie verdorven hebben, maar hij kende de Heren Theologen en wilde zo goed als zij *autoriteit* wezen. Zeg een speculant dat hij een dief is, en in het blad, omdat hij 'erin zit met geld' zal een professor u komen vragen, waar gij economie hebt gestudeerd.

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

Zou men Harriet Beecher Stowe van *Uncle Tom's Cabin or Life among the Lowly* van niet onbevoegd hebben verklaard omdat ze van het vraagstuk der slavernij geen speciale studie had gemaakt?
Wij kennen dit alles, wij weten wat het waard is!
Maar de grootste lieden kunnen met de grootste woorden de eeuwige voortgang, dat is: de eeuwige ontbinding, niet keren.
Lebt das Wort, so wird es von Zwergen getragen. Ist das Wort tot, so können es keine Riesen aufrecht erhalten.[1]
Niemand zal 'patriottisme' overeind houden.
En wat onszelf betreft, op de klachten der braven, de spot der dwazen, weten we slechts dit ene, dit oude: *Hier staan wij, en kunnen niet anders…*

1 Het staat buiten kijf dat zowel het religieuze als het politieke absolutisme krachtige uitdrukkingsorganen heeft gevonden.
Toch, laten we ons niet ongerust maken.
Als het woord leeft, kan het door dwergen worden gedragen.
Als het woord dood is, kan geen reus het staande houden.

©

CARRY VAN BRUGGEN neemt in *Vaderlandsliefde, menselijke liefde & opvoeding* een uitgesproken standpunt in tegen taalverheerlijking. Jacques Sicking stelt over haar levens- en wereldbeschouwing dat zij hierin haar tijd vooruit was. Van Bruggen ziet de taal als een middel om anderen uit te sluiten en legt zo een verband tussen taal en nationalisme. Sicking: *Voor zover ik dat kan overzien was deze benadering in de Nederlandse verhoudingen van toen tamelijk uniek*. Van Bruggen was zich er van bewust dat zij een ongewoon standpunt verkondigde. Zij verweert zich op voorhand tegen reacties van het kaliber *cynisch* of *betweterig*. Keer op keer zet ze uiteen waar het haar om te doen is: *te waarschuwen tegen de kritiekloze overschatting van de 'moedertaal' als heilig of waardevol geestelijk bezit*. – Van Bruggen spoort lezers aan om een kritische houding aan te nemen tegenover wat er gaande is in de wereld. In opvoeding en pedagogiek past geen patriottisme – hoe gehecht ze daar zelf ook aan zijn: *Zouden we niet een verrrot huis slopen voor de gezondheid van onze kinderen, ook al zijn we er toevallig zelf eraan gehecht?* We moeten doen wat goed is voor onze kinderen en ons laten leiden door inzicht. Van Bruggen stelt zichzelf de volgende vraag: *Betekent patriottisme misschien dat we onze landgenoten hoger achten dan we anderen achten?*
Nee, zo blijkt uit zowel haar als Westerman Holstijns brochure.[1] De auteurs merken hetzelfde fenomeen op – door de inwoners van een land wordt graag *over de grens* gekeken op zoek naar beter – maar trekken hieruit tegengestelde conclusies. Westerman Holstijn concludeert dat er een tekort aan nationalisme is en dat er meer liefde en trots moet zijn voor het nationale. –Van Bruggen stelt dat deze zogenaamde vaderlandsliefde juist hierom niet echt is, omdat er net zo goed (soms zelfs méér) liefde is voor andere culturen. *Vaderlandsliefde is een leugen, omdat de mens uiteindelijk toch doet wat voor hemzelf goed of gemakkelijk is.* Voor Van Bruggen is dit een reden om vaderlandsliefde en alles wat daarmee te maken heeft te verwerpen.
Ons kraampje is failliet, zo stelt ze. Het is tijd om de oude idealen te verwerpen en ruimte te maken voor nieuwe om de maatschappij mee op te bouwen.
Uit Van Bruggens brochure komt naar voren dat ze fel tegen het belijden van vaderlandsliefde is. Alles wat met vaderlandsliefde in verband wordt gebracht onderwerpt ze aan een grondig onderzoek, zoals taal en grondgebied. Stap voor stap ontmaskert zij vaderlandsliefde als een leugen.
Kritiek op het *heiligen* van van profane zaken is een belangrijk onderdeel van haar betoog. Dit *verheffen* zien we terug in de passages over liefde voor de taal. In haar ogen heeft de vaderlandsliefde tot doel om een collectief te creëren of in stand te houden dat helemaal niet bestaat, en daarvoor zijn er leugens nodig.
Voor Carry van Bruggen is het duidelijk dat er een nieuwe tijd is aangebroken: *tijd van de menselijke eigenheid.*[2]

1 H. Westerman Holstijn, *Vaderlandsliefde en chauvinisme*. Hollandia-Drukkerij, Baarn 1915.
2 VGL. Wieke Obbink *De Eerste Wereldoorlog door de ogen van Carry van Bruggen*, 2012.

MET DEZE WOORDEN is door Carry van Bruggen de waanzin van geschiedenisonderwijs als basis is waarop *Vaderlandsliefde* gefundeerd getekend. Het stempelt deze Vaderlandsliefde tot waanzin of misdaad. – Het is dan ook met buitengewone instemming dat wij hier deze uitspraak over *Vaderlandsliefde* van **Leo Tolstoj** overnemen en daarmee recht laten wedervaren aan het oordeel van een tot oordelen ongetwijfeld bevoegd mens:

IK WEET NU DAT ALLE MENSEN OVERAL GELIJK EN BROEDERS ZIJN. Wanneer ik nu denk aan al het kwaad dat ik door de vijandschappen van volkeren heb begaan, ondervonden en gezien, dan wordt het mij duidelijk dat van dat alles de oorzaak was die grote dwaling die men *patriottisme* en *liefde tot het vaderland* noemt.[1] Een gevoel van vijandschap tegenover andere volken ondervind ik nooit. Het werd mij kunstmatig door een onverstandige opvoeding ingeprent.
Wat men tegenwoordig vaderlandsliefde noemt, is eensdeels een geestesrichting die door school, godsdienst en een van de regering afhankelijke pers onder de volkeren in het leven wordt geroepen en gaande gehouden. Anderdeels is zij een tijdelijke oproep die door de overheersende klassen met buitengewone middelen onder die volksklassen wordt in het leven geroepen waarvan het morele en geestelijk peil nog niet tot ontwikkeling kon komen. Deze *aansporing* wordt dan aangeduid als de uitdrukking van de *wil* van het volk.
De vaderlandsliefde onzer dagen is een gruwzame erfenis van voorbije tijden. Voor zover zij gaande wordt gehouden, geschiedt dat door de kracht van het uithoudingsvermogen van overheden en overheersende klassen, die aanvoelen dat hun macht en daarmee hun 'bestaansrecht' op het spel staat, en zich daarom inspannen om door list en geweldsmiddelen het zelfbewustzijn van het volk laag te houden. De huidige vaderlandsliefde is als een steiger die dient om te kunnen bouwen. Daarna is het een obstakel voor het binnentreden in dat gebouw dat de 'macht' in stand houdt omdat het voor bepaalde lieden 'nuttig' is.
De vaderlandsliefde in haar eenvoudigste en duidelijkste vorm is voor machthebbers niets anders dan een handig wapen dat het mogelijk maakt, haar eer- en egoïstische oogmerken te bereiken. De mentaal onderdrukten daarentegen verliezen hun menselijke waarden, hun redelijke verwachtingen en alle bewustzijn. Voor hen blijft de slaafse onderwerping aan de machthebbenden over. Overal, waar men haar predikt, is dat onder het mom van vaderlandsliefde.

Vaderlandsliefde is onderdanigheid.[2]

1 Als *patriottisme* bezorgdheid voor het eigen land inhoudt dan vindt men zijn eigen land belangrijker dan andere. *Kosmopolitisme* bezit kenmerken die tegenovergesteld zijn aan patriottisme. In het kosmopolitisme zijn alle mensen deel van één gemeenschap, ongeacht politieke voorkeur.
2 VGL. A. H. van Kampen, *Beschaving zonder masker; Nationalisme, een gevaarlijke ziekte*, Amsterdam 1936.

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

VELE HINDERPALEN KWAMEN VOORT UIT ANGST. Nationalisme, vaderlandsliefde, het blind navolgen van gezag, buigen voor traditie en een voortdurend zoeken naar troost en gemak. Al dit soort zaken.

Als je inziet dat vaderlandsliefde iets *onechts* is, dan hoef je er niet tegen te strijden. Vanaf dat moment is het gif verdwenen. Hoe kunnen we ontdekken dát het vergif is? – *Door je niet te vereenzelvigen met vaderlandsliefde of met het tegendeel daarvan.* Dán merk je de werkelijke waarde op. – Wat is vaderlandsliefde? Wanneer voel je vaderlandsliefde? Je bent niet iedere dag vaderlandslievend. Je bent in vaderlandsliefde getraind, op school door geschiedenisboeken waarin staat dat jouw land beter is dan een ander land. Hoe kwam het dat je geest in vaderlandsliefde getraind werd terwijl het iets onnatuurlijks is? Niet omdat je de schoonheid van één land misschien anders waardeert dan die van andere landen. Dat heeft niets te maken met vaderlandsliefde, het is ervaring van schoonheid. Alles heeft een *eigen* schoonheid. Vaderlandsliefde is *gecultiveerd*. Het is géén instinct of intuïtie. Dát is de waardering van schoonheid. Niet als je zegt: 'mijn land'. Dat is gecultiveerd om buitenlandse afzetgebieden zoeken. Dat betekent als 'mijn land' een ander land ten volle verzadigd heeft, mijn land middelen nodig heeft om afzetgebied te veroveren. Met de kreet 'ons land' wordt dit gedachtegoed, dit gevoel van vaderlandsliefde, gestimuleerd zodat wij in tijden van crisis klaar staan om 'onze' belangen te verdedigen. Dit gevoel van vaderlandsliefde wordt bespeeld door hen die anderen uitbuiten om er zelf beter van te worden. Dit eigenbelang, dit egoïsme is duidelijk en zonneklaar en geen bedenksel. Het is kinderlijk eenvoudig als je het bekijkt met een onbevooroordeelde geest die geen partij kiest om – als zelfstandig individu – zelf tot een onafhankelijk inzicht te komen. – Wat gebeurt er als je ziet dat vaderlandsliefde een reële belemmering is om volledig, vol en werkelijk te leven? Je hoeft het dan niet te bestrijden. Het is geheel verdwenen. – Vaderlandsliefde, of ze zich nu op westerse of oosterse wijze uit is hetzelfde gif dat het denken verwringt. Vaderlandsliefde is een mentale zwakheid. Dat inzicht is het begin van bewustwording. Het je realiseren, diagnosteren en aanvaarden dat het een zwaktebod is, dan merk je hoe je denken op die illusie reageert.

Als in tijden van crisis, oorlog en geweld wordt gesproken over vaderlandsliefde dan stap je niet in die valkuil en kun je handelen als een oprecht mens.[1]

Nationale trots is, zoals Schopenhauer zegt, *een goedkoop soort trots.*
En de grootste vijand van de trots is de ijdelheid.

1 VGL. Toespraak te Adyar, Brits Indië 30-12-1933 *Star Publishing Trust* Bosch en Duin/Tjitjoeroeg, Java.

Kind van Holland, zing je lied/Lied van land en zee/Draag dat ook, waarheen je gaat/In je harte mee/Maak je lied bekend/Trots en blij, omdat je zelf/Kind van Holland bent/Lied van duin en strand/Lied waaruit je liefde spreekt/Voor je Vaderland/Waar je schreê zich wendt/Toon in woord en daad/Kind van Holland bent.

◊ LIEDJE VAN WITTE ZUID-AFRIKANERS: *Een ieder nasie het sijn land;/Ons woon op Afrikaanse strand/Ver ons is daar geen beter grond/Op al die wije wereldrond/Trots is ons om di naam te dra'/Van kinders van Suid-Afrîka.*

◊ GIOVINEZZA, volkslied van de *Partito Nazionale Fascista* van 1921 tot 1943: *Wees gegroet, o volk van helden, o onsterflijk Vaderland.*[1]

◊ LITOUWEN IS EEN ANDER VERHAAL... *Kur tavo, Vilniau, tie spinduliai.*
Waar, Vilnius, is je aureool, dat eens schitterde over Litouwen?
Ons thuisland is heden droevig, maar de tijden van droefheid verdwijnen;
Andere tijden zullen oplichten voor Litouwen, ons thuisland!

◊ *Gij, Zeeland, zijt ons eigen land/We dulden hier geen vreemde hand,*
Die over ons regeren zou/Aan onze vrijheid zijn we trouw.
We hebben slechts één enkle keus: **Oranje en Zeeland!** *da's de leus!*
Zo blijven wij met hart en mond/Met lijf en ziel: goed Zeeuws, goed rond!

◊ GRONINGERS ROEMEN: *Van Lauwerzee tot Dollard tou/Van Drente tot aan 't Wad,/Daar gruit, daar bluit ain wonderland/Rondom ain wondre stad:*
Ain Pronkjewail in golden raand/Is Grönnen, Stad en Ommelaand.

◊ *Er klinkt een roep als een donderslag/Als zwaardgekletter en golfgeklots:*
'Naar de Rijn, naar de Duitse Rijn/Wie wil des stromen hoeder zijn?'

◊ BELGEN HOOR JE OP GELIJKE WIJZE ZINGEN: *O, dierbaar land der Belgen uitverkoren/Wiens naam ons hart van lief d' en trots doet slaan/De eed getrouw, door 't voorgeslacht gezworen/Blijft in ons bloed een borg voor 't vrij bestaan/Belgenland, steeds schoner zult gij stralen/In eendracht sterk, door geen geweld geknecht*
Met d'oude leus van Vlamingen en Walen: De vorst, de vrijheid en recht!

◊ DE FRANSEN DOEN HET IN DEZE VORM: *Vooruit, kinderen van het Vaderland!*
De dag van de roem is gekomen/tegen ons is de bloedige vaan der dwingelandij opgeheven!/Hoort gij in onze velden de wrede soldaten brullen?
Zij komen tot in uw armen uw zonen en gezellinnen ombrengen./Te wapen, burgers! Formeert uw strijdgroepen! Laat hun onrein bloed onze voren drenken!

◊ HET TSARISTISCHE RUSLAND ZONG:
God zij de beschermer van de Tsaar./Krachtig en wijs heerse hij, ons ten zegen/vreesaanjagend voor de vijanden en beschermer/van het geloof.

◊ KEIZERLIJK OOSTENRIJK: *God beware Franz de keizer onze goede keizer Franz!/Hoog als heerser, hoog als wijze/Staat hij in de glans van de roem.*

◊ ITALIË: *Wees gegroet, o volk van helden/Wees gegroet onsterflijk vaderland/Uw zonen zijn herboren/Met geloof in 't ideaal. De moed van uw krijgers/De deugden van uw vadren/Het visioen van Dante/Schittert heden in aller harten.*[1]

1 Mussolini: *Wij zijn bezig te worden en wij zullen, omdat wij het willen, steeds meer worden: een militaire natie.*

MADELON DE KEIZER wijst erop dat Carry van Bruggen leefde in een tijdperk dat de joden hooguit twee procent van de Nederlandse bevolking uitmaakten. (Over minderheden gesproken: het aantal joden in Nederland heeft zelfs op het hoogtepunt niet in de verste verte het aantal islamieten gehaald dat nu in Nederland woont.) Desondanks was het een tijd waarin openlijk van *het joodse vraagstuk* werd gerept.
Voor Carry van Bruggen is dat nooit een reden geweest om in haar schulp te kruipen. – Integendeel, als dochter van een gazan – voorzanger in de synagoge – kwam zij altijd fier voor haar joods zijn uit. Maar aan de andere kant zag zij niets in het zionisme, dat zij beschouwde als de muizenval, die het later ook inderdaad is geworden.
Grof weergegeven vertegenwoordigde Carry van Bruggen het internationale jodendom, dat uitblonk in intellectuele bezigheden als wetenschap en kunst, en keerde zij zich vanuit die positie tegen het Joodse Staphorst, dat zich nu vooral vertegenwoordigd ziet in de staat Israël.
Carry van Bruggen was de vleesgeworden assimilatie, maar dan zonder haar joodse afkomst te verloochenen. Het heeft haar ook niet verhinderd compassie te hebben met minder bevoorrechte lotgenoten, zoals duidelijk blijkt uit haar roman *Het Joodje*, een titel waarmee je nu niet meer aan kunt komen.

CARRY VAN BRUGGEN wordt vaak vergeleken met Virginia Woolf. ook zij was in veel opzichten haar tijd vooruit.
Of die vergelijking helemaal opgaat, weet ik niet. Zeker is dat beiden een plaats als onafhankelijk denkende vrouw voor zich opeisten. Madelon de Keizer maakt duidelijk dat Van Bruggen zich uit alle macht verzette tegen het geïdealiseerde beeld van de man waarin de vrouw de incarnatie is van de goedheid en de zuiverheid. Bij Carry van Bruggen zijn man en vrouw in diepste wezen even slecht en even goed – en vooral ook even onrein.
Toch zijn het vooral Van Bruggens opvattingen over het jodendom die mij hebben aangesproken.1

MAX PAM

1 VGL. HP | *De Tijd*, 23 juni 2006

DE MOORDEN OP CARRY'S BROER JACOB EN ZUS HENNY DIENDEN GEEN ENKEL LEGITIEM KRIJGSKUNDIG NUT. Het waren voorbeelden van wat zij ***ondoordachte volgzaamheid*** noemt. Het resultaat van koker-visionaire groepsbeperking waarbij het individuele geweten is losgezongen van de humaniteit.

CARRY'S BROER JACOB werd in 1924 vermoord door Avraham Tehomi die zich hiervoor nooit heeft verantwoord Tehomi (†1990) werd in 1984 voor de Israëlische televisie geïnterviewd: *Ik heb geen spijt want De Haan wilde het idee van het zionisme vernietigen.*

CARRY'S JONGERE ZUSTER HENRIËTTE begint in 1909 als leerlingverpleegster bij *De Apeldoornsche Bosch*. In 1933 vraagt zij als lid van de Apeldoornse gemeenteraad om geen zaken meer te doen met Duitsland omdat het nazi-regime openlijk Joden en communisten vervolgt. Het voorstel wordt met 20/7 stemmen verworpen. Zij vraagt aandacht voor de Joodse vluchtelingen uit Duitsland die zich in Nederland melden en in de meeste gevallen bij de grens worden tegengehouden en hekelt de passieve en naïeve houding van de Nederlandse regering. –
In 1938 wordt accepteren Frankrijk en Engeland de annexatie van Tsjecho-Slowakije. Henriëtte reageert met een I.B. in de *Nieuwe Apeldoornsche Courant*. Zij vindt het idee naïef dat er nu gedacht wordt dat een *nieuwe wereldoorlog is afgewend*. Henriëtte besluit met: *Heden zij, morgen wij*. Een jaar later vallen de nazi's Polen binnen. – Vlak daarna zijn Hartog en Henriëtte 25 jaar getrouwd. Henriëtte geeft haar man een speciale *Thora* cadeau.
Op 19 december 1940 meldt de *Apeldoornsche Courant* onder meer: *De mededeling dat mevrouw H. Hoogstraal-de Haan (S.D.A.P.) van haar raadslidmaatschap en enige andere functies is ontheven, werd voor kennisgeving aangenomen.* – Op dinsdag 24 juli 1943, worden Hartog en Henriëtte naar Westerbork gedeporteerd. *Transport 74* vertrekt op 31 augustus; de trein bereikt op 2 september Auschwitz. In de nacht van 2 op 3 september worden de 1004 gedeporteerden omgebracht. Zoon Herman heeft tot zijn dood dwangarbeid verricht. Dochter Wilhelmina wordt op 8 juni met het zg. *Kindertransport* 68 naar Sobibor gedeporteerd.

(Roeland Oudejans)

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

NU ZAL HET WELDRA WEER EEN JAAR GELEDEN WEZEN, DAT HIJ VIEL, JACOB MIJN BROER.

Tot flauwe echo's zijn ze geworden, uit een verleden dat soms al ver lijkt, de vele betuigingen: hoe jammer het was dat hij zo jong en zo gewelddadig sterven moest. Het leek zo wreed en onnatuurlijk. Maar nu het zo is... waar is het verschil tussen 40 en 80, tussen niet meer te zijn en nooit geweest te zijn?

Dan, het gewelddadige van zijn einde. Ik heb dat toch al vrij gauw in harmonie met zijn leven kunnen voelen. Hij paste niet bij de mensen en daarom hebben ze hem uit hun midden, uit hun wereld verwijderd. Om twee dingen was het dat hij niet bij hen paste. Het eerste dat hij veel te veel gaf, het tweede dat hij veel te veel vorderde.

Nooit in mijn leven heb ik iemand gekend in wie de *sense-of-property* zo volkomen ontbrak als in hem. De minste vleug, de flauwste schijn van liefde, vriendschap of wederzijdse ingenomenheid was hem kostbaarder dan het kostbaarst bezit. Tot het scheppen, bevestigen, bestendigen van liefde, vriendschap of bekoring zou hij zijn mooiste, zijn beste weggegeven hebben. Wilden we dat een geschenk, een boek, ook echt van hem zou zijn, dan schreven we erin: *Dit mag niet weggegeven worden*. Niet om hem te dwingen het te houden, maar om anderen te dwingen het af te wijzen! Zo gaf hij zijn geld, zijn tijd, zijn nachtrust, zijn grote, vele talenten – altijd meer aan mensen dan aan idealen, aan geïdealiseerde mensen, om met hen in die atmosfeer van liefde, vriendschap, toegenegenheid, die hem onontbeerlijk was, te mogen ademen. Tegen elke evidentie in, tegen beter weten in. Wat kunnen de mensen daarvan begrijpen? De mensen en de wereld van *Al te goed is buurmans gek*, van *Les bons comptes font les bons amis*, van *Handel scheidt vriendschap* en *Zaken vóór het meisje*? – Wij hoorden die dingen al in onze jeugd en ze deden ons beiden pijn; hij bleef ze daadwerkelijk loochenen en leefde ertegenin. Hebben niet zijn felste vijanden zijn belangeloosheid luid geprezen? Dat hij werkte voor anderen en zelfs geen kosten vergoed wilde toen hij nauwelijks leven kon. Het zielsgenot van het geven werd verhoogd door de ontbering. Maar de wereld weet dat niet en zelfs de bevoordeelden, de begiftigden stoot het vaak af. Want het is immers niet *normaal*. Velen heeft hij vervreemd door te snel en te veel te willen geven. – Anderen door wat hij van ze eiste. Niets minder toch dan zijn eigen belangeloosheid, zijn eigen geëxalteerde

toewijdingsdrang! Maar die anderen waren 'normaal' – zowel in het geven als in het eisen. Brave partijgenoten, plichtsgetrouwe ambtenaren – geen heiligen en geen martelaars. Evenmin eeuwig hongerenden naar liefde, vriendschap, toegenegenheid. Tegenover een machtige, praktische, daadkrachtige organisatie moest dat gestadig eisen van zuiverheid en volmaaktheid tot onredelijkheid worden. Een ontkennende minderheid alleen vermag idealen zuiver te houden, een bevestigende meerderheid nooit. Deugdzaam sterven is mogelijk, deugdzaam leven een ongerijmdheid. *Nee* kan soms idealistisch, *ja* moet altijd opportunistisch zijn. De machthebbende meerderheid weet dat. Gedreven tot de Daad in een wereld waar de Daad boven alles waardevol heet, voelen haar leiders en leden innerlijk het best wat ze prijsgeven moesten en dagelijks prijsgeven moeten. Ze willen van een dromer niet horen hoezeer ze verbloemen, bewimpelen, verzwijgen, verfraaien, hoe ze dagelijks meer beginselloos water door hun idealistische wijn mengen. En als die dromer van een bijna demonische scherpzinnigheid blijkt, vlijmend-geestig, onvermoeid, nooit aflatend, zelf een toonbeeld en voorbeeld van belangeloosheid...

ZE HEBBEN HEM HET ZWIJGEN OPGELEGD, ZIJN VIJANDEN. Vaak vroeg ik mij af of zijn medestanders hem beter begrepen, de man die hen teveel gaf en teveel eiste van anderen. Men begrijpt in deze wereld op z'n best de brave partijgenoot, de plichtsgetrouwe ambtenaar die inderdaad niet minder plichtsgetrouw is omdat hij graag zijn maandelijkse loon toucheert en naar huis gaat als het vier uur slaat. – In dit zo zonnige en vertederende reisverhaal toont zich vooral de man die geloofde en gaf – hij geeft enkel in haast kinderlijke zachtzinnigheid en tederheidsbehoefte.

Hoe verder ook deze geboren boekenwurm, deze hardnekkige student de natuur bezag en ervan genieten kon! En ja, nu de zomertijd weer nadert – terwijl ik dit schrijf, bloeien de appels buiten mijn raam – op de verjaardag van zijn dood is het wel moeilijk troost te vinden in die wijsheid van *niet meer te zijn*, staat gelijk met *nimmer geweest te zijn*, en schrijnend wreed is de gedachte dat hij 't land en de streek die hij zo liefhad, 't land en de streek van ons beider kindertijd, nooit meer terug zal zien.[1]

1 Carry herdacht haar broer Jacob in het voorwoord bij zijn bundel reisbrieven *Palestina*, Em. Querido; Amsterdam 1925. – *Jerusalem; Skizzen vom Tag*, L. Sänger Verlag; Frankfurt 1924. *Brieven uit Jeruzalem*. Joachimsthal's Boekhandel & Uitgeverij, Amsterdam 1941.

Jacob Israël de Haan publiceerde tussen 1919 en zijn dood in 1924 zo'n vierhonderd artikelen als correspondent voor het *Algemeen Handelsblad*. Hij schreef over het dagelijkse leven in Jeruzalem en en de problemen tussen de verschillende bewoners. Een van zijn laatste stukken opende hij met:

Voor de christen kan men zeggen, dat Palestina sinds de kruistochten het land van een verleden is geworden. Voor de joden is het sinds eeuwen het land van een heilig verleden, van een heilige toekomstgedachte en, laten wij hopen, van een waardevolle toekomst. Voor de Arabieren is het eenvoudig het land, waarin zij wonen.

In Jeruzalem doceerde hij aan de *Rechtsschool*. Zijn verblijf in het beloofde land werd een teleurstelling: Hij waardeerde de Arabieren en begreep hun aversie tegen de agressieve koloniaal-imperialistische tak van het zionisme. – Op 20 juni verstuurde De Haan zijn artikel *Symptomen* naar zijn krant. – Op 30 juni 1924 werd hij, na het avondgebed in de synagoge, in de tuin van zijn vriend Mosje Wallach door de protozionistische organisatie *Yishuv* om het leven gebracht. Begin juli 1924 verscheen het artikel met de redactionele mededeling: *Wij ontvingen gisteren dezen brief, die wel de laatste zal zijn, welken wij van den schrijver publiceeren*.

OVER ZIJN LAATSTE SABBAT IN AMSTERDAM DICHTTE HIJ:

De laatste dag. Langs uw gracht/Mijn schone stad, ga ik aanbiddend voort.
Nooit en nergens vergeet ik uwe pracht/Maar ik heb de stem van Jeruzalem gehoord.

Zijn kwatrijn *Onrust* staat gebeiteld in het voetstuk van monument *De Grenspaal* op de Amsterdamse Jodenbreestraat:

Die te Amsterdam vaak zei 'Jeruzalem'/En naar Jeruzalem gedreven kwam,
Hij zegt met een mijmrende stem: 'Amsterdam, Amsterdam'.

Het motto op het monument aan de Westermarkt/Keizersgracht luidt:

Naar vriendschap zulk een mateloos verlangen.

†

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

JACOB DE HAAN BEREISDE PALESTINA MET PAARD EN WAGEN

Van 16 januari 1921 tot het eind van de maand had Jacob Israël de Haan veertien dagen vakantie gekregen van de Rechtsschool te Jeruzalem.[1]

Met paard en wagen ging hij naar Hebron en daarna zuidelijker naar Berseba. Hij vervolgde zijn de reis naar de kust en via Gaza naar het noordelijker Jaffa en over de vlakte de bergen in terug naar Jeruzalem. Zijn belevenissen tijdens deze tocht beschreef hij voor de lezers van het *Algemeen Handelsblad.*

Na zijn dood bundelde zijn zuster Carry van Bruggen de feuilletons die over deze reis handelen tot een boekje *Palestina*' (1925), waarbij zij de inleiding schreef.

Dit boekje is ter gelegenheid van het 150-jarig bestaan van de *Maatschappij tot Nut der Israëlieten* in 1999 heruitgegeven:

'Om de generaties van vandaag de kans te geven te lezen hoe het huidige Israël er bijna een eeuw geleden uitzag en hoe de bewoners van het dunbevolkte land toen met elkaar omgingen.

In een bijna poëtische taal beschrijft De Haan zijn ervaringen met joden en Arabieren. Zijn toon is mild, zijn beschrijving van het land doet het verlangen naar dat vroegere toe nemen. Het toenmalige Palestina is voor een deel een westers georiënteerde industriële natie geworden. Vol lawaai, vol leven en vol problemen. In driekwart eeuw is de wereld van het Bijbelse land ingrijpend gewijzigd. Veel van wat er toen was, is onherkenbaar geworden of zelfs verdwenen.'

1 Norman Bentwich, de *Legal Secretary* in het mandaatbestuur en directeur van de *Rechtsschool* waaraan De Haan vanaf het begin was verbonden schreef nog op de avond van de moord een geschokte condoleancebrief aan Mosje Wallach, directeur van het ziekenhuis *Schaäre Zedek*: *'I have just heard of the murder of Dr Dehaan, and must write a note to you to express my horror. I have had many differences with Dr Dehaan and in some things I thought him wrong, but I realised that he was doing what he thought to be right. [...] Your congregation will lose a valued councillor.* Wallach was, net als De Haan, aanhanger van de Agoedistische kringen rond rabbijn Sonnenfeld en een van de artsen die De Haan's leven probeerde te redden na de aanslag.
VGL. de vele geschriften van Ludy Giebels. Zij promoveerde op de geschiedenis van de *Nederlandse Zionistenbond* en publiceerde over de Palestijnse tijd van Jacob de Haan en en bezorgde zijn journalistieke werk. ZIE: *dbnl*.org.

Hebron, 16 januari 1921

DIT IS DE LEVENSVISIE VAN MIJN VRIEND ADIL AOUEDDA, DE JONGSTE ZOON VAN WIJLEN ÄZEF AOUEDDA. Dat hij lang leve. Amen.

Adil spreekt. 'Mijn vriend', zegt hij: 'drie dingen moeten wij altijd doen. Ten eerste: veel en lekker eten. Wij zijn geen bedelaars. Ten tweede: mooie kleren dragen. Wie zal ons respecteren, die ons met lelijke of slordige kledij ziet. En ten derde: *bischoem el hawa*. Wat is *bischoem el hawa?* De zin van deze mooie woorden is: *de lucht inademen*. En de bedoeling is: *zich amuseren*.

Ik heb veertien dagen vakantie gekregen van de regerings-rechtsschool te Jeruzalem. En Adil's levenswijsheid indachtig denk ik, dat ik die in *bischoem el hawa* beleggen zal.

Hoe jammer, dat Adil niet mee kan gaan! Hij is een deel van het burgerlijk bestuur van Palestina, in de vorm van een mooie, luie klerk die zeven en een half pond in de maand verdient. Zift, niet waar? Wij geven dat uit voor onze fezzen. Onze whiskey, hoewel wij Moslims zijn. Onze sigaretten en onze dassen. Maar men moet toch doen, alsof men werkt. Jammer. Adil Effendi heeft dus geen vakantie.[1] Nu zal zijn oudste broer Abdoel Salaäm meegaan. Wij hebben een heel mooi plan. Een eigen rijtuig. Twee mooie paarden. Een koetsier. En Hebron. Wij zullen niet in Hebron blijven, dat in deze tijd van het jaar héél koud is. Nog kouder dan Jeruzalem omdat het ook nog hoger ligt. Maar ik zal u niet vertellen waarheen wij van Hebron uit trekken zullen. Misschien heeft Allah ons niet lief op deze weg. En zullen wij niet komen waar wij komen willen. Gij, lezer, zult ons dan niet respecteren. En misschien zult u ons uitlachen. Voorlopig zeg ik dus alleen dat wij naar Hebron zullen gaan. Meer heeft Abdoel Salaäm trouwens ook niet aan zijn vrouw vertelt. Wij zullen vijf of zes dagen naar Hebron gaan. Want als hij haar eens de waarheid vertelde. Misschien veertien dagen op stap. Hoeveel huishoudgeld zou zij dan wel niet vragen? Nu geeft Abdoel Salaäm haar niet meer dan vijf, zes pond. En voor de rest moet zij maar zien, hoe zij zich er door slaat.

WIE ZAL MET ONS MEEGAAN? Om de wagen te rijden. Om voor de bagage te zorgen. Om te tonen, dat wij grote heren zijn. Want wij zullen, te Hebron of elders, misschien wel bezoeken brengen bij een of anderen sjeik. Wie zou ons respecteren wanneer wij zonder een knecht kwamen?

1 EFFENDI: Van oorsprong Turkse titel die heer of meester betekende. In de voormalig Turkse Arabische landen werd het een term voor een ontwikkelde Arabische stadsbewoner, meestal in Europese kleding, ter onderscheid van de gewone man.

De kleine, zwarte Fouad zou heel graag meegaan. En ook de *chawadja* zou de kleine, zwarte Fouad heel graag willen meenemen.[1] Maar hij is nog wel heel klein om twee mooie, grote Arabische paarden te rijden. Ook zal hij bij de paarden moeten slapen in de stal.

Heer, zegt de kleine Fouad peinzend, ik zal dit misschien niet durven. Als er eens dieven kwamen. Weet mijn Heer, dat de dieven overal zijn? Ja, Heer, overal. Er zijn dieven, Heer, die des nachts de paarden uit de gesloten stal halen. Ja, Heer. Zij spreken boze woorden uit en de paarden gaan met hen mee. Daarom heeft Allah hen ook niet lief. Als zij dood zijn, Heer, zullen zij eeuwig branden in het vuur. Ja, Heer.

Het is heel jammer, Fouad, dat jij niet mee kunt gaan, zegt de chawadja.

Ja, Heer, murmelt de kleine, zwarte Fouad: het is héél jammer dat ik niet mee kan gaan. Toch durf ik mijn Heer wel vragen of mijn Heer mij nog eens een mooi, wit zakdoekje wil geven met een beetje water erin, dat lekker ruikt.

Fouad, zegt dan de chawadja, in een grote, lieve tover gevangen: neem dan het héle flesje maar. Het is hallef vol.

Heer, juicht Fouad: ik ben u dankbaar. Ik zal altijd bedroefd zijn, zolang mijn Heer weg is. En ik zal altijd aan u denken. En dan tript Fouad heen.

WIJ GELOVEN, DAT WIJ ALPHONSE ZULLEN MEENEMEN. Hij is nog altijd een christen. En hij drinkt nog altijd. Adil veracht hem. En Abdoel Salaäm vermaant hem: 'Bij mijn geloof, dwaze Alphonse, houd op met drinken. Denkt gij dat Allah u niet ziet?'

Heer, zegt Alphonse met zijn gedoken schijnheiligheid: ik ben een christen.

Abdoel Salaäm heeft nu grote maatregelen genomen. Alphonse krijgt geen cent meer in zijn handen. Hij verdient twintig piaster per dag. De helft daarvan krijgt nu zijn moeder. En voor de andere helft worden kleren gekocht. Hij heeft dus nu een paar schoenen van een pond. Ook een bonte japon, die meer dan een pond heeft gekost. En een fez voor de Zondag. Door de week een wollen muts. Des zomers een rieten hoedje. Omdat hij een christen is.

Ja, wij zullen Alphonse dus meenemen. Hij zal geen druppel drinken onderweg.

Het zal hem goed doen. *Bischoem el hawa*.

WIJ ZULLEN DUS ZONDAG GAAN. En wij zullen hopen, dat Allah ons lief heeft. En ons weer langs veilige wegen terugvoert naar Jeruzalem, dat Abdoel Salaäm *El-Kuds*, dat is de Heilige, noemt. – Je weet het maar nooit. Dus ben ik de Zaterdag ervoor voor het tweede gedeelte van het ochtendgebed naar de Klaagmuur gegaan. Het is

1 CHAWADJA CHAWADSJA (Ar.) Heer.

een grote, stille dag geweest. Een open, koele lucht. Leeggewaaid van de regen. In de hoge zonneschijn, de Muur, geweldig. En toch vrede. Er zitten de vrome vrouwen. Zij brengen zwaar-gevulde blikken met water mee waaruit men zijn handen reinigen kan. Of zijn dorst drinken. Ze geven ook gebedenboeken, of boeken voor de psalmen. Ze hebben fijne specerijen in mooie gedreven zilverbusjes waaraan je ruiken mag en daarbij een zegenbede spreken. Of zij hebben grote, frisse citroenen daarvoor. – De mensen gaan. En zij komen, Jemenietische Joden, met zwarte, lange lokken langs een fijn gelaat. Aschkenasische Joden in mantels van zijde, hardrood. Hardgeel, hardblauw. Een Poolse bontmuts op. Sefardiem met een fez, die de wetgeleerden met een zwarte zijden doek omwinden. Grote Marokkanen, op blote voeten in brede en lange puntschoenen. Een witgele of zware, zwarte mantel over de hoge schouders. Er komen kleine, vrome vrouwen. Die de Muur kussen en de handen heffen, zoals een Moeder haar zonen zegent.

Er is wel iets veranderd bij een jaar of twee geleden. *Chaloetziem* komen kijken, in alle wonderlijke kleren. Russische jassen van soldaten en gymnasiasten.[1] Een Russische pet. Een broek van Engels kaki. Kaplaarzen of *puttis* [beenwindsels]. Ze komen niet voor de gebeden. Ze zijn nationale Joden. Maar ze komen toch. En ze zijn welkom.

Er is een gehele troep jongens en jonge mannen gekomen. In kaki kleren, maar Russisch gesneden. Geen Joden. Wij horen dat het gymnasiasten en studenten zijn uit Wrangels leger.[2] Naar Egypte gevlucht. En nu naar Jeruzalem overgekomen. En dan meteen de verbroedering in de éne taal. De Wrangel-deserteurs en de vluchtelingen van het Joodse volk in de hoge schaduw van de Joodse Muur. 'Mogen hun naam en hun heugenis uitgedelgd worden', zegt een van mijn vrome vrienden genadeloos. Hij heeft gelijk. Zij hebben het er naar gemaakt. Maar God is groot en genadig.

VERENIGD IN DE GEBEDE. Het Gebed tot Ere van Gods Grote en Goede Naam wordt door de Voorlezer ingezet. En vóór de gemeente hem straks bijvalt, zegt hij hoog en alleen: *'Heilig, Heilig, Heilig, de Heer Zebaoth. De wereld vol van zijn Eén.* Als Sir Herbert Samuel dit horen kan buiten de ban van de drijvende ijdelheid, waarin men hem gevangen houdt.3 Dan zou hij weten waar hij de eenheid van alle Joden te vinden heeft. Niet in Hatikwah, hoe gaarne en hoe lief het ons is. Maar in deze heilige Kedusha. En in deze woorden: *Hoort Israël, God onze God is één God.'*

1 CHALOETSIEM (CHALUZIM) (Hebr.) Pionier. Sinds de immigratie van zionistische pioniers term voor iemand die zich vestigt in een zionistische landbouwkolonie.

2 PJOTR NIKOLAJEVITSJ WRANGEL was een tsaristisch commandant tijdens de Russische Burgeroorlog. In 1928 werd hij wellicht vergiftigd via zijn butler, die een geheim agent uit de Sovjet-Unie zou zijn geweest.

3 HERBERT SAMUEL: van 1920 tot 1925 Hoge Commissaris van het Mandaatgebied Palestina.

MET ONS TWEEËN BEZOEKEN WIJ ONZE OPPERRABBIJN R. CHAÏM SONNEFELD in het kleine kamerhuisje van de Amsterdamse Pekiediem en Amarcaliem.[1] Op de hoek van de Zionsberg bij de berg van Moriah. Waar het uitzicht gaat naar de Moskee van Omar en over de heuvels van Silouân tot zijn bergen van Moab. Het huisje is precies zoals het was, toen Sir Herbert er de opperrabbijn bezocht. Ook het Boek van de Psalmen is immers niet veranderd. De oude rabbijn voert heel zacht het gesprek langs mooie en langs goede woorden. Hij spreekt nooit van iemand kwaad. Hij noemt ook nooit een naam. Maar bijvoorbeeld in de uitlegging van een psalmenwoord leert hij ons hoe wij ons, in zijn visie, moeten gedragen in een vraag van politiek beleid. Alles zó goed, en zo zachtmoedig, dat wij ons volkomen vrij voelen en toch gaarne gebonden. En wij voelen heel zeker dat hij zelf geen woordbreedte wijken zal van wat hij heeft geleerd. Onlangs heeft men uit Amerika een mooie, ronde som geld voor hem gezonden. Maar hij, die in een huisje met een kamer leeft, bij gebeden en bij brood, hij heeft dit geld geweigerd. – Wij spreken over de onrust van de Arabieren. Het congres in Haïfa. Optocht in Sechem. Gisteren zou er een grote optocht in Jeruzalem zijn. Zo begon het verleden jaar. *Palestine Weekly* van Harry Sacher, waarschuwt min of meer verscherpt: Ondertussen worden er pogingen gedaan ontevredenheid te zaaien en het volk op te zetten. Er gaan zelfs geruchten over pogingen om het program van de laatste *Nebi Moussa* te herhalen.[2] Wij willen deze dingen niet al te tragisch opnemen. – Wij willen de Regering er weer aan herinneren dat de wet afdoende middelen verschaft tegen hen die opruien en haatzaaien. Hier evenmin als elders kan de regering toelaten, dat de indruk gevestigd wordt van zwakheid en twijfel. Of dat de koninklijke weg tot officiële onderscheiding en officiële betrekking het verwekken van agitatie is. – Dit laatste is duidelijk scherp tegen de benoeming van de bekende volksmenner Aref el Aref tot onder-gouverneur van Jenin. Gedragboekje: redacteur van het felle anti-Zionistische blad *Zuid-Syrië*, moord-en-dood-eisend onruststoker in de Paasdagen; gevangen; op erewoord en borgtocht vrij; erewoord en de borgtocht gebroken; bij verstek veroordeeld tot vijf jaar tuchthuis; begenadigd door Sir Herbert en dadelijk benoemd tot onder-gouverneur van Jenin. Hulde. Ook aan Sir Herbert.

1 PEKIDIEM (EN AMARCALIEM) (Hebr.) Een organisatie die in 1810 werd opgericht voor steun aan vrome joden in Palestina. Dit gebeurde, omdat zich steeds meer Asjkenazische joden vestigden in het land, die i.t.t. de overwegend Sefardische geen eigen ondersteuning hadden.

2 NEBI MUSA (Ar.) (*moussa, moessa*). Ten tijde van Saladin (heroverde Jeruzalem op de kruisvaarders) ingesteld islamitisch feest in Jeruzalem, samenvallend met het Grieks-orthodoxe paasfeest. Behelsde een pelgrimstocht vanaf Mozes' graf bij Jericho naar de moskee van Omar in Jeruzalem. Dit belangrijkste van de vele locale islamitische feesten in Palestina duurde een week en trok duizenden bezoekers.

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

Rabbijn Chaïm Sonnefeld zegt dat hij de laatste avonden en nachten steeds beweging van Arabieren heeft gezien langs de wegen van Silouân. Er gaan allerlei wonderlijke geruchten. Ze zijn overal. Niemand weet waar vandaan. Sir Herbert zal aftreden. Zijn zoon is door een Arabier gewond. Enzovoort. Wij geloven het niet. *Wij lezen elke avond psalmen*, zegt Chaïm. Ik schrik. Een oude man met het vertrouwen van een kind in zijn vader.

BISCHOEM EL HAWA. Maar niet zonder ontroeringen. Want als ik Zaterdagavonds thuis kom hoor ik, dat Alphonse iets vreeselijks heeft gedaan. Hij heeft op naam van zijn meester twee blikken petroleum en vijf rotel brood gekocht. En die heeft hij zich toegeëigend met het oogmerk om zichzelf en zijn moeder onrechtmatig te bevoordelen. Maar zijn moeder heeft het niet geweten. De arme Adil is héél boos. Hij wil naar de politie gaan. En Alphonse in de 'gabs' werken.

Och, zegt Abdoel Salaäm: Waarvoor? Hij heeft het gekocht op onze naam. Ik moet het dus betalen. Bij mijn geloof, er is één Allah... óók voor de christenen.... moge Allah hem straffen... dáár, dat is zijn vader. En hierbij spuwt Abdoel Salaäm op de grond. Erger kan het niet. Maar, alle harten bij u zelve. Er is ook alle reden voor. Twee blikken petroleum voor zes en veertig piaster per blik, dat maakt al twee-en-negentig. Vijf rotel brood voor elf piaster de rotel. Is vijfenvijftig. Maakt samen honderd zeven en veertig piaster. En de piaster op twaalf platte Hollandse centen gerekend, wordt dat meer dan zeventien en een halve gulden. Geen wonder, dat Abdoel Salaäm de vader van Alphonse, die trouwens al jaren lang dood is, uitspuwt. Dat doen wij hier voor minder.

Natuurlijk, dat er geen sprake van is, dat Alphonse met ons mee mag om *Lucht te Ademen*. Hij is op staande voet ontslagen. Laat hij blij zijn, dat hij niet in de 'gabs' komt. Dan zou hij door de straten van El Kuds van en naar zijn werk gaan, gekleed in een grof blauw pak. Een grauwe muts op.

Maar wie zullen wij nu meenemen? Fouad is te klein. En Ali kan niet worden gemist. Gelukkig leent Hassan Effendi ons een goede knecht. Hij heet Achmad. Hij zegt dat hij in Mekka ter bedevaart is geweest. Allah is groot. Boze mensen beweren, dat hij het niet was. Maar 't was zijn vader. Iemand van de familie, zegt Abdoel Salaäm goedig; wij kunnen hem dus gerust *Hadj* noemen. Achmad zal dus meegaan.

ZONDAGMORGEN. Zo'n mooie lentemorgen als de winter ons hier te beleven geeft. De twee paarden en de wagen zijn er. En ook, Hadj of zoon van een Hadj, Achmad. Adil Effendi, die des Vrijdags rust en des Zondags werkt, moest eigenlijk naar zijn bureau gaan. Maar hij heeft een briefje gestuurd van onze buurman, de vee-arts, dat

hij ziek is. Zijn chef, Chalil Effendi, neemt daar genoegen mee. Adil kan ons dus in het afscheid bijstaan. Het ogenblik is gekomen om Amni, het ongedienstige dienstmeisje, de sleutel te geven en op haar plichten te wijzen.

Amni, dit is de sleutel van mijn huisje.

Ja, Heer.

Gij zult hem niet verliezen?

Nee, Heer.

Gij zult elke twee dagen luchten.

Ja, Heer.

Gij zult de vloer boenen en schuren.

Ja, Heer.

Gij zult de vensters mooi schoonmaken.

Ja, Heer.

En niet met water morsen op de gordijnen en de sofa.

Nee, Heer.

Het is zeker, dat Amni de sleutel verliezen zal. Zij zal niet alle twee dagen luchten. Zij zal ook de vloer niet boenen en schuren. Zij zal de vensters niet schoonmaken. En zij zal water morsen op de gordijnen en op de sofa.

Maar 't is toch aardig, dat zij zulke goede antwoorden geeft. Zij heeft al veel geleerd. Met een baksjisj van tien piaster is dat niet te zwaar beloond.

Ook de kleine, zwarte Fouad komt van ons afscheid nemen: - Allah zegene u....

Allah geleide u. Dag, kleine Fouad, dat *Hart* betekent.

En wie, als wij de poort uitgaan, staat voor de poort? Alphonse, die zijn meester voor 147 piaster heeft opgelicht. Ook hij murmelt nu mooie woorden: - Allah zegene u.

Alphonse, zegt Adboel Salaäm hoog en gestreng, - gij zijt een slecht mens.

Allah zegene u, Heer, zegt de schijnheilige gedoken: - ik ben een christen.

Uw vader, Alphonse, zegt Abdoel Salaäm, - dronk niet. En hij heeft mijn vader nooit bestolen. Maar bij mijn geloof! Als gij mij weer besteelt, gaat gij in de gabs. Ga nu naar de stal en doe uw werk. Ik zal het geld van uw loon inhouden.

Ja, Heer, zegt de schijnheiligerd.

Jilan Aboehoe, gromt Abdoel Salaäm, terwijl hij zijn zitje in de gemakkelijke wagen zoekt. Het betekent: - vervloekt zij zijn vader. Maar het is goed gemeend.

WIJ ZIJN WEGGEREDEN. O, het is héél goed te wonen in Jeruzalem, dat Abdoel Salaäm El-Kuds, de Heilige, noemt. Maar het is óók wel eens goed weg en ruim te zijn. Vooral op zo'n mooie lentedag in de winter. De winter is hier niet het dode getij.

Het heeft flink geregend. Het gras is vol en groen opgekomen zonder gore plekken. Overal grazen de goede schapen en de kleine, fijne geitjes. In kudden van wit en zwart. Wij rijden het graf van Moeder Rachel voorbij. Wij zien van verre Bethlehem, waar de rijke christenen wonen. En hun landhuizen. Dorpen her en der op de heuvelen. Hier en daar een heilig huis. Een kleine waterbeek. Een bron. De grote vijvers van Salomo, verlaten en verloren. – Maar de Engelsen herstellen ze weer. Natuurlijk gaat onze weg door de bergen niet recht. Hij windt en werkt met dalen en de bergen mee. Achter alles staat de verre muur van de bergen van Moab. Waar wij in een dalkom, gedekt door alle bergen komen, is het zomer en zoel. Waar de weg open ligt staat de Oostenwind. Wij rijden telkens door de winter en de zomer heen. Abdoel Salaäm heeft een witte, warme deken meegenomen. Mooi handwerk uit Anatolië, zoals men niet meer ziet gemaakt. Leven. Wonder.

UITERAARD HOUDEN WE NATUURLIJK HALT IN DE HERBERG OP HALFWEG. Niet dat de paarden moe zijn. Ze lopen mooi samen in de maat. O, Abdoel Salaäm is een goede vriend. Maar hij houdt natuurlijk meer van de paarden die hem tweehonderd pond hebben gekost. De herberg wordt in een heerlijk zonnig dalhoekje gehouden door een schavuit die ik liever in een moskee, dan in een donker bos zou willen ontmoeten. De vlegel draagt een groenen doek om zijne fez. Is hij in Mekka geweest?
- Hadjat? vraagt Abdoel Salaäm. Dit ene woord betekent niet minder dan: - Hebt-gij-een-bedevaart-naar-Mekka gemaakt? Op zo'n grote vraag past natuurlijk geen eenvoudig 'ja' of 'nee'. De bengel haalt een diepe tabaksteug door zijn Turkse waterpijp. Hij zegt: 'Chamdîllah': - Geloofd zij Allah. Het is nu niet meer dan behoorlijk, dat Abdoel Salaäm antwoordt met *chamdîllah*. En hij doet dit dan ook. Omdat ik als ongelovige toch niet word verondersteld met de Mekka-etiquette op de hoogte te zijn, drink ik een kleintje, fijntje koffie. Wij geven ieder op de beurt een rondje. Wij drinken vele kopjes koffie. Wij genieten heerlijk veel hete zon.
Maar ik bedank voor een Turkse waterpijp. Wij praten mild en wijs over de prijzen van de paarden. En over het paardenvoer, dat het zo goedkoop is in Hebron, dat de schavuit El-Khalil noemt. In de stad, die wij na Hebron hopen aan te doen, maar die ik u nu nog niet noemen zal, daar moet het paardenvoer nog veel goedkoper zijn. Als de paarden gegeten, gedronken en gerust hebben, gaan wij weer op de rit. Het spreekt vanzelf, dat wij ons regelen naar de paarden. En de paarden zich niet regelen naar ons. De prijs van het paardenvoer is intussen gestegen. Wij moeten vele piasters betalen. Ook de koffie is duur geworden. - Vervloekt zij zijn vader, merkt Abdoel Salaäm dan ook volkomen terecht op. Wij schikken ons weer onder de warme wollen

deken. Het mooie handwerk van Anatolië, dat men nu niet meer ziet gemaakt. Wij rijden. Abdoel Salaäm mijmert. Zeker over de schobbejak met zijne slimme prijzen.
- Ma alaisch, zegt hij ineens getroost. In het Hollands '*nitschewo*'. Een stamwoord.

HET IS AL MOOI IN DE MIDDAG GEWORDEN. Wij zijn nu ook wel moede van de bergen en de dalen, de zon en de wind. Maar nu zijn we ook dicht bij El-Khalil. Meer huizen op de heuvelen. De grote wijngaarden aan weerszij van de weg. Wij zijn de Ain h al voorbij gereden. De eigenlijke naam is 'bron van Sira'. Gelijk geschreven staat: (II *Samuël* 3:26). - En Joab ging uit van David, en zond Abner boden na, die hem wederomhaalden van de bornput van Sira: maar David wist het niet.
In de heuvelen aan de overzijde breekt de bron van Mimra. Misschien de oude naam Mamré. (*Genesis* 14:13 en 35:27).
De gehele familie van Chaïm, de hotelhouder, komt natuurlijk buiten om ons te ontvangen. Wij krijgen de mooie bovenkamer op de hoek. Want wij zijn natuurlijk de enige gasten. Wij krijgen ook een fijntje koffie met lekkere zoete koek. Want de vrouw van Chaïm is uit Tiberias. En wij zijn weer burgers van Hebron, dat Abdoel Salaäm El-Khalil noemt.

¶

HET VERHAAL GAAT... {Geschiedschrijving in verhalende vorm ± 1000-586 v.C.}

'Al het land dat je ziet geef IK aan jou en je nakomelingen, voor altijd. En IK zal je zo veel nakomelingen geven als er stof op de aarde is: zoals het stof van de aarde ontelbaar is, zullen zij niet te tellen zijn. Kom, doorkruis het land over de hele lengte en breedte, want aan jou zal IK het geven.' Toen brak Abram op en ging wonen bij de eiken van Mamre, bij Hebron. Daar bouwde hij een altaar voor de HEER.
Genesis 13/18

leefde honderdzevenentwintig jaar.Ze stierf in Kirjat-Arba, het huidige Hebron, in Kanaän. Nadat Abraham bij zijn overleden vrouw had gerouwd en haar had beweend, stond hij op, vertrok en wendde zich tot de Hethieten. Hij zei: 'Ik woon maar als vreemdeling bij u. Geeft u mij hier een eigen graf, dan kan ik mijn overleden vrouw uitdragen en begraven.' De Hethieten antwoordden hem: 'Maar luister, heer, wij beschouwen u als een vorst die door God zelf begunstigd wordt! Begraaf uw vrouw in het beste graf dat we hebben. Niemand van ons zal u zijn graf weigeren en u beletten haar daarin te begraven.' *Genesis* 23/2-3

Abraham ging hierop in en woog de hoeveelheid zilver af die Efron in het bijzijn van de andere Hethieten had genoemd: vierhonderd sjekel zilver naar de gangbare handelswaarde. Zo ging de akker van Efron in Machpela, in de buurt van Mamre, met de grot en met alle bomen op dat stuk land, als rechtmatig eigendom over op Abraham, ten overstaan van alle Hethieten die in de stadspoort aanwezig waren. Daarna begroef Abraham zijn vrouw in de grot op de akker in Machpela, dicht bij Mamre, het huidige Hebron, in Kanaän. Zo gingen het stuk grond en de daarop gelegen grot van de Hethieten over op Abraham en kwam hij in het bezit van een eigen graf.
Genesis 23/19

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

Berseba, 20 Januari

WIJ VINDEN HIER DADELIJK VRIENDEN EN BEKENDEN. De gouverneur, majoor Kenny Levick, kennen wij nog van het vorig jaar. Hij heeft nog altijd het mooie huis, waar vroeger de Turkse gouverneur heeft gewoond. En hij brandt er nu een lekker vuurtje. Over dag is het hier heerlijk heet. En 's avonds heerlijk koud. Dan kunnen wij het vuurtje goed gebruiken. Er zijn hier van ochtend tot avond groote temperatuurwisselingen. Jacob zeide tegen Laban: 'Bij dag verteerde mij de hitte en bij nacht de vorst' (*Genesis* 31:40). Geen wonder, dat wij dat vuurtje waarderen.

Wij kennen ook de onder-gouverneur, uit Hebron gekomen. Evenals de chef van de politie Nagib Effendi. Het is een mooie naam. Die de Verstandige betekent. Wat kan ons hier gebeuren? Wij vinden er ook de jongste zoon van Ben Jehoedah, die de mooie naam van Ehud voert. Hij is regeringsambtenaar voor de landbouw in Palestina. Een blije, open Zionistische jongen. O, Berseba is veel gemakkelijker dan Jeruzalem.

BURGERS VAN BERSEBA. De oude stad. Gebouwd door Abraham? (*Gen.* 21:22-32). Of Isaäk? (*Gen.* 26:26-33). Uit de eerste plaats zou men opmaken, dat de naam betekent: 'Wel der[...]' Wel der Zeven' of 'Wel van de Eed'. Misschien is de eerste naam een oude Kanaänitische, die later niet meer goed begrepen werd.

De zonen van Samuel waren er rechters (I *Sam.* 8:2). Elia vluchtte er heen voor de boze Izebel. (I *Koningen* 19: 3). In de profetentijd moet het nog een grote betekenis hebben gehad: Zij die zweren bij de zonde van Samaria, bij de god van Dan en de pelgrimstocht naar Berseba, zij zullen vallen en niet meer opstaan. (*Amos* 8:14). De formule uit de tijd der Rechteren (20:1) *Uit heel Israël, van Dan tot Berseba, en zelfs uit Gilead, kwamen de Israëlieten naar Mispa om zich daar voor de* HEER *te verzamelen* heeft ons bij de laatste grensregeling nog kwaad gedaan. In de Koningstijd wordt het 'van Geba af tot Berseba' (II *Kon.* 23:8) of 'van Berseba tot in het bergland van Efraïm' (II *Kronieken* 19:4). Na de Babylonische ballingschap werd de stad weer door Joden bewoond (*Nehemia* 11:27). In de Romeinse tijd was Berseba een grote garnizoensplaats. De kruisvaarders zijn zo ver niet naar het Zuiden geweest. Zij hielden Bet Jibrin voor Berseba. Nu is het een kleine stad in een groot district, met een knappe gouverneur.

WIJ KOMEN HIER OOK ONDER DAK. Er is geen hotel. Er is een familie die de meelmolen drijft en ook betalende logés ontvangt. Hoe leeft men nu in de binnenlanden van Berseba? Het huis ontsnapt aan alle woordbeschrijving. Omdat

ieder woord iets heeft van al het andere. En dit huis heeft niets van niets. Ik zou kunnen zeggen, dat het één verdieping heeft. En als ik nu eens zei dat het huis geen verdieping had? Dan zou je denken dat het huis helemaal geen huis is. Maar 't is een huis aan de hoofdstraat van Berseba. Van buiten een muur van grove bouwblokken met grauwe, ongevoegde kalk daartussen. Men valt natuurlijk met de deur in huis. Die éne kamer door. En dan in de hof waar nu vanavond een wonder-maneschijn bloeit.

Wij delen de kamer met de compagnon van de molenaar. Er zijn eerlijk drie bedden. In mijn bed slaapt overdag de molenaarsknecht die overnacht werkt. Hoe dit Vrijdagnacht gaan moet, wanneer de molen niet maalt, zullen wij Vrijdagavond zien. De beddenlakens zijn vroeger wit geweest. De kussens nooit. De molen maalt hier dag en nacht met een motor van zes paardenkrachten.

Des morgens krijgt men zijn ontbijt. Er is een tafel. Maar geen tafelkleed. Er zijn geen bordjes. Maar er is een jampot. Wij hebben vanmiddag zoete bloemkool gegeten. Gepeperde aardappelen met kip. De soep het laatst, omdat Berseba in Rusland ligt.

DE JODEN VAN BERSEBA. Er zijn nu een stuk of vijf families. De twee molenaars. Een kleermaker. Een winkelier. Een *sjochet* (ritueel slachter), die ook in de molen werkt. Maar een Joodse landbouwbevolking is nodig. Maar welk systeem? Joodse koloniën met Arabische arbeid? Of coöperatieve arbeidersgroepen, de *kewoetzoth* (Kibboets)? Beide stelsels hebben niet voldaan. Men spreekt nu veel van een tussenvorm: coöperatieve koloniën. En zonder de ondeugden van één van hen.

Er is in Berseba een kewoetsah van drie arbeiders, die zich bezig houdt met bomenkweek. Een school voor Joodse kinderen is er niet. De molenaar, die het goed gaat, heeft zijn kinderen op school in Jaffa.

Het huis is hier de sociëteit van Berseba. En ik schrijf u deze brief in de sociëteit in het huis, dat niets van niets heeft. Er is een reiziger in naaimachines gekomen. En een man die alles weet. En alles spreekt behalve Hebreeuws. En die voortdurend luidkeels vraagt wie ik ben. Maar waar ik bij ben, kan men hem de nodige informaties niet geven. En ik sta niet op. Nog lang niet. De chauffeur van de gouverneur komt ook eens binnenlopen. Een grote Joodse jongen uit Rischon le Zion. Die van de kewoetsah komen straks.

VANDAAG IS DE GROTE WEEKMARKT HIER GEWEEST. Dan komen de Bedoeïenen van uren ver te handelen. Zij heten 'Arabieren'. Een naam, alleen voor de zwervende tentbewoners. Abdoel Salaäm zou zeer beledigd zijn, wanneer gij

hem een 'Arab' zoudt noemen. Hij is een *Ibn-Arab*, zoon van Arabië. Wie 't weet, zal zich niet vergissen. Wanneer wij op de markt verschijnen, is het toneelstuk reeds begonnen. Er is een breed gelegen grasveld over lage heuvelen en lange dalen. Waar de groepen inlegeren en de mensen gaan. Er zijn mooie, waardige sjeiks in lange gewaden, met fijne zijden hoofddoeken. En om het hoofd zware koorden van zilver en zwart, dat de zijden hoofddoeken niet wegwaaien. Er zijn arme Bedoeïenen van de woestijn. Er zijn eierenvrouwen, kippenvrouwen, geiten-, schapen- en lammeren-vrouwen. Zij gaan niet gesluierd. Van haar hoofddoek gaat een band naar beneden met een kapje over de neus. En twee brede zijbanden over de wangen. Daaraan hangen zilveren munten en gouden munten. Rijgsels van groene of rode kralen. Het rinkelt en rammelt wanneer zij gaan. Of bewogen zijn in een driftig gesprek. Er zijn luie, slimme kooplieden uit de stad, die geweven stoffen verkopen, spiegeltjes en zeep. De handel is voor een deel nog ruilhandel. Een kerel schreeuwt: *ros-a-ros*. En dat betekent in Berseba 'maat voor maat'. Hij geeft een maat gedroogde vijgen voor een maat vol fijne gerst. Er wordt ook tarwe verkocht. De koper mag zijn maat zo volmaken als hij maar kan. Er zijn kerels die het vak van maatvullen speciaal verstaan. Ze schudden en buigen tot de maat vol is. Met een kop erop, dat er geen korreltje meer bij kan. Daarmee maken ze hun loontje. De koper is een *effendi* uit de stad. Hij kijkt stipt en begerig toe, dat zijn mannetje de maat vult tot het uiterste. De verkoper is een grote Bedoeïen van de woestijn. Hij kijkt, groot staande, naar de effendi en naar het mannetje. En hij glimlacht.

Men kan hier petroleum kopen en bakolie. Ze wordt meegenomen in een zwart zakje van geitenhuid, dat met een koordje wordt dichtgedraaid. Er is ook een specerijenveldje. Waar de verkopers van de specerijen op hun hurken zitten achter hun kleedjes met specerij. Het ruikt er lekker en fel. Hier kopen zij ook tabaksbladeren voor hun waterpijpen. Op de hoek van het specerijenveldje zit de man die mooie gouden en zilveren muntjes verkoopt voor de vrouwen. Hij verkoopt ook gouden oorhangers, neusringen en armbanden.

Er zijn schapen met hun lammeren. En geiten met hun kleine geitjes. Ezeltjes, mooi en slim. Ook kamelen, groot en dom. Echte ezels. Vijf, zes, mannen zitten gehurkt bij een kameel. Zij praten voorzichtig en wijs. Het duurt heel lang, want dit is een grote zaak. Moge Allah daarop zijn zegen geven.

Er zijn zeker een paar duizend spelers op dit grote toneel. De regie is onberispelijk van beweging en kleur. Er is hier geen enkele drankwinkel. Zelfs geen gaarkeukentje. Blijkbaar is men wel héél matig. Men eet sinaasappels en Arabisch brood. En drinkt het water.

DE HEERLIJKE KOUDE VAN DE AVOND. En de maan, die de kou verzilvert. Wij zijn uitgereden over de landen van Berseba. Naar het Zuiden toe. Het land is hier nog goed bebouwd. De woestijn ligt uren verder. Al de marktgangers zijn uiteengegaan. Ieder naar zijn stam en naar zijn tent. Er gaat geen enkel leven meer. Ook wij zijn stil. Ik ben vooruitgereden. Het paard gaat rustig en goed. Dit is het land, waar onze eerste aartsvaders hun tenten hebben gespannen. En hun wallen hebben geslagen. Keren hun zonen terug?

Wij zijn heel ver gereden, in een groten, veilige droom. 'Mijn Heer', zegt nu de zwarte knecht Achmed: 'Kijk naar de sterren. Het is heel laat.' Wij draven luid terug, door de nacht die een dag is. Heel ver zien wij Berseba gebouwd met de moskee en de minaret. Langs de grote tuin, waar de kewoetsah werkt. Langs de grote meelmalerij en de broodfabriek die de Duitsers in oorlogstijd hebben gebouwd. Hij staat nu vernield door de Engelse luchtbommen. Een grote spoorwagen staat waanzinnig op een dood, rustig spoor.

Wij rijden binnen. Het is lang na middernacht. Achmed ziet het in de sterren. De wijze paarden hebben de khan van zelf gevonden. Wij vinden ook ons deurtje. Twee deuren verder. Zonder moeite, want de molen maalt zonder rust. En legeren de Bedoeïen, die wachten, uren, uren, lang tot hun mooie tarwe gemalen is.

¶

HET VERHAAL GAAT... {Geschiedschrijving in verhalende vorm ± 1000-586 v.c.}

zei tegen Abraham: 'Jaag die slavin weg met haar zoon. Ik wil niet dat mijn zoon Isaak later de erfenis moet delen met het kind van die slavin.'

Abraham wilde Hagar en Ismaël niet wegsturen, want hij was Ismaëls vader. Maar God zei tegen Abraham: 'Maak je geen zorgen over Ismaël of over Hagar. Ook Ismaël is een kind van jou. Daarom zal ik zorgen dat er later ook een volk van Ismaël afstamt.'

Abraham nam wat brood en water. Hij gaf dat aan Hagar. Daarna stuurde hij haar met Ismaël de woestijn van **Berseba** in. In de woestijn verdwaalden Hagar en Ismaël. Na een tijdje hadden ze geen water meer. Toen legde Hagar Ismaël onder een struik in de schaduw. Ze kon er niet tegen dat ze Ismaël zou zien sterven. Ze begon te huilen. Maar God hoorde Ismaël roepen. De engel van God riep uit de hemel tegen Hagar: 'Wat is er, Hagar? Wees niet bang! God heeft Ismaël horen roepen. Ga naar Ismaël toe. Help hem overeind en houd hem goed vast. Ik zal hem kinderen geven, en er zal later een groot volk van hem afstammen.'

Toen zorgde God ervoor dat Hagar een waterput zag. Ze liep naar de put, haalde water en gaf Ismaël te drinken. Ismaël groeide op. Het ging goed met hem, want God zorgde voor hem.

Genesis 21/1-20

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

Gaza, 25 januari 1921

WIE MET EEN WAGEN EN TWEE PAARDEN TE GAZA, OF ELDERS, AANKOMT, DIE ZOEKT ZICH EERST EEN KHAN. En daarna een hotel. Een *khan* is geen herberg, ofschoon de koetsiers er slapen. Het is ook geen stal. Ofschoon er paarden, kamelen en ezels zijn. Een khan is eenvoudig een khan. Gij moet dat dan maar komen zien. Een khan zonder dorp is denkbaar. Maar een dorp zonder khan niet. In Gaza zijn er verscheidene. In Jaffa zijn er, volgens Hadj Achmed, honderd. Dat is: drie of vier.

Wanneer wij de lemen voorstad van Gaza zijn doorgereden, vinden wij een jongetje, dat ons zonder omwegen naar de beste khan van Gaza brengt. Hij blijkt een eigen neefje van de eigenaar te zijn. De poort van de khan is al gesloten. Want de zon is onder. En de dieven zijn overal. Moge Allah hen vloeken. Moge hij ook de ouders van de dieven vloeken. Wij worden natuurlijk in de khan van Gaza met veel beleefdheden ontvangen. Een Chawadja en een Effendi, die van Berseba komen met zoo een mooi eigen rijtuig en met twee zoo mooie paarden. Er is ook een zwarte knecht. Dat ziet men toch niet alle dag. En de zwarte knecht is nog wel een Hadj.

Toch moet de eigenaar van de khan van Gaza niet denken, dat hij Abdoel Salaäm bedriegen zal met de prijs van het paardenvoer. Bij mijn geloof niet! Ya Salaäm! Eer dat gelukt!

DE PAARDEN VÓÓR DE MENSEN. De herberg na de khan. Wij vinden hier een Joods hotel. Het heeft twee kamers met zeven bedden. Zolang het getal van de reizigers beneden vier blijft, slapen wij in een kamer. De hotelhouder met vrouw en vijf kinderen in de andere. Wanneer beide kamers met reizigers bezet zijn, slaapt de familie buiten onder een afdak. Allah zegene hen! Zij zijn twee jaar geleden uit Bessarabië hier in 't land gekomen. En sinds enige maanden in Gaza. De moeder kookt. De oudste dochter dient de tafel. De vader is vader. En de twee oudste jongens zijn schatten. Zij heten Josef en Benjamin. De een is elf en de ander is twaalf. Zij zijn dolgelukkig, dat er gasten met twee paarden zijn aangekomen. Zij zien dadelijk, dat Abdoel Salaäm hun niet zal toestaan te rijden op de paarden. Ook zien zij dadelijk dat ik het ze wel zal toestaan. Zij zien ook, dat Abdoel Salaäm de eigenaar is. Maar dat het gebeuren zal, wanneer ik het wil. 's Avonds is het natuurlijk te laat om naar de khan te gaan.

Maar vanochtend zijn wij er geweest. Josef en Benjamin zien meteen, dat dit prachtige paarden zijn. Hun vader was een vrije boer in Bessarabië. Zij hebben

daar zelf paarden gehad. En zij herkennen, in een grote beweging, het mooiste van onze twee paarden. Uit Jaffa, waar zij hebben gewoond. Hadj Achmed is met het hoge bezoek maar matig ingenomen. Hij verklaart, dat hij veel te ziek is om twee paarden te zadelen. Maar de twee Joodse jongens lachen hem uit. Zij hebben geen zadel nodig, geen teugel en geen toom. Zij nemen de paarden. Zij rijden heen. Ik zie het met een grote ontroering. Hadj Achmed vervloekt hun geloof.

GAZA WAS EEN VAN DE VIJF PHILISTIJNSE STEDEN. De andere Askalon, Ashdod, Ekron en Gath. Askalon aan de zee. De andere aan de grote Egyptische karavaanweg. Ook het nieuwe Gaza ligt een half uur van de zee af. Men zegt, dat de Filistijnen evenals de Joden uit Egypte zijn gekomen. Maar wij woonden veel gevaarlijker aan de grote oorlogsweg tussen Egypte en Assyrië. Wij woonden in de heuvelen van Juda. Over en weer hebben wij met elkaar gevochten: Simson, Saul, David. Soms lagen wij onder. En legerden de Filistijnen bij Michmasch. En bij Jizreël. Zij kwamen soms tot bij Jeruzalem. Daarentegen versloeg koning Hizkia de Filistijnen tot bij Gaza.

Anders is de verhouding tussen de twee volken in de tijd der profeten. Zij profeteren over de Philistijnse steden, niet in vreugde over de val van vijanden. Maar tezamen als zij profeteren over de steden van Israël. Bijvoorbeeld: *Jeremia*, hoofdstuk 47. *Zefanja*, hoofdstuk 2. *Zacharja*, hoofdstuk 9. Zij voor spellen ene verwoesting. Niet door Israël. Maar door Egypte en door Assur.

Weer verandert de verhouding in de tijd van de Maccabeeën. De Filistijnen zijn onder de macht van de Grieken gekomen. De Maccabeeën, vijanden van het Syrische Hellenisme, zijn het ook van de Filistijnen.

TERWIJL DE MOOIE, STOUTE, JOODSE JONGETJES ZIJN WEGGEREDEN OP ONZE PAARDEN; terwijl Abdoel Salaäm de markt bezoekt en de vele koffiehuisjes die der markt zijn, denk ik over al deze vergane tijden. Gaza ligt stil en verneveld op zijn heuvels. De woestijnhaven van Egypte. Zoals Damascus van Assyrië. Bij Gaza was al tijd overvloed van water. Vijftien bronnen die de vlakte drenken. Er waren brede wegen naar Egypte, Zuid-Arabië, Petra en Palmyra. Amos vervloekt Gaza omdat zij de Joden als slaven naar Edom hebben verkocht (1:6). In de Griekse tijd was Gaza de zuidelijke uitvoerhaven. Arco de noordelijke.

Voor elk leger dat van het zuiden komt, is het bezit van Gaza volstrekt noodzakelijk. De Engelsen moesten het tot elke prijs veroveren. De oude Farao's veroverden het. En de Ptolomaën. Dan weer behoorde het tot Syrië. – Napoleon vond Gaza onmisbaar voor iedere bezitter van de Nijldelta.

De stad heeft misschien nooit tot Israël gehoord. En in zoverre is de tegenwoordige grens voor ons niet slechter dan de historische. Het geografische hoofdstuk *Josua* 15:17 bedeelt Gaza toe aan de stam van Juda. Maar dat bewijst nog geen werkelijk bezit. Wel lezen wij (*Rigteren* 1:18), dat Juda innam Gaza, Askalon en Ekron. Maar die plaats is betwist. Gaza, genoemd in 1 *Kronieken* 7:28 is een ander Gaza, niet ver van Sechem. Salomo's macht kwam tot Gaza (1 *Koningen* 4:24) evenals Hizkia (II *Koningen* 18:8). De Maccabeeën veroverden Ekron, Ashdod, Askalon en eindelijk ook Gaza. Dat verwoest werd. Pompejus veroverde de stad weer op de Joden. Het werd weder herbouwd, denkelijk dicht bij de zee. Caesar stond het aan Herodus af. Gij kunt dit alles bij Josephus nalezen. In de eerste eeuwen van deze jaartelling was de stad een belangrijk centrum van Griekse cultuur. De Mohammedanen veroverden haar in het begin van hun verre tochten. Mohammed's grootvader zou hier begraven zijn. In de tijd van de kruisvaarders was het een puinhoop. In het midden van de twaalfde eeuw bouwden zij er een vesting. Tot Saladin in 1187 de stad veroverde. Dan worden zijn tijden heel stil, tot Napoleon de stad veroverde. De Engelsen hebben met grote moeite en met veel tegenslagen de stad genomen. Als het morgen mooi weer is, zullen wij rijden, waar de slagvelden zijn geweest.

DE STAD IS IN DE OORLOG ZEER GEHAVEND. In de hoofdstraat zijn complete blokken huizen door bommen opengescheurd. Het Seraïl, een oud gebouw uit de dertiende eeuw, is zwaar beschadigd. Ook de grote Moskee, oorspronkelijk een Kerk uit de twaalfde eeuw, waarin veel mooi, oud materiaal verwerkt was. Er is nog bijna niets hersteld. De Bazaar heeft niet veel te betekenen. Donkere straatjes. En waar is de geur van het specerijenstraatje van Jeruzalem? De Bedoeienen komen hier graag kopen. Liever dan in Hebron. Door heel Palestina bren gen de kleine, stipte ezeltjes de zwarte en met rood beschilderde potten van Gaza. Er is een heel pottenbakkers-kwartier. Ze draaien hun kleien potten in duffe, doffe werkplaatsen. Ze worden gebakken in ouderwetse ovens.

Zwart. En ze worden soms met ruw rood beschilderd. Ik koop een aardige pot van dof zwart en goed rood voor twee shilling. Wat de pottenbakker heeft gevraagd. Het is zó mooi en zó goedkoop, dat ik het niet over mijn hart kan krijgen af te dingen. Hoewel je hier nooit, maar dan ook absoluut nooit moet betalen wat gevraagd wordt. Straks zullen de stoute Joodse jongetjes Josef en Benjamin mij uitlachen. En zij zullen mij verzekeren, dat ik voor drie shillingen bekocht ben.

Dicht bij het Serail zie ik ook het graf van de sterke Simson. En dan de stad uit,

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

van de zeekant af, waar de heuvel van Simson is. Zoals geschreven staat (*Rigteren* 16:3): 'Maar Simson sliep niet langer dan tot middernacht, toen stond hij op. Bij de stadspoort gekomen greep hij de beide deurposten vast en rukte ze los met deuren en sluitbalk en al; hij nam het hele gevaarte op zijn schouders en droeg het weg, helemaal naar een van de bergtoppen tegenover Hebron.' Een heel mooi uitzicht van de heuvel. De oude karavaanweg van Egypte. En ver weg de bergen, die tot Hebron zijn.

TEGEN DE MIDDAG. Naar het hotelletje gaan, om te eten. Eerst eens kijken in de khan. Zijn de jongens al terug? 'Vervloekt zij hun geloof,' verzekert Hadj Achmed boos: 'Moge Allah hun de handen en de voeten breken... Het zijn duivels. Maar, bij mijn geloof! Zij komen de khan niet meer in... Ja, Heer'. Ik ben nu toch wel even ongerust. Ik ken onze paarden. Twee kleine jongens. En zonder zadel. Zonder tuig of toom. Maar een half uur later komen zij thuis. Ze hebben als dwazen gereden. De paarden zien er vreselijk uit. Ze hebben ze aan de poort afgegeven. Want ze durven niet dicht bij Hadj Achmed komen.

Abdoel Salaäm en ik hebben gewed of wij de soep eerst of laatst zouden krijgen. Maar we krijgen helemaal geen soep. Daarentegen mogen we een taaie kip vierendelen. En we krijgen gepeperde aardappelen, die héél gepeperd zijn. Abdoel Salaäm is bleekjes en stil. Dat betekent iets met de paarden. Inderdaad, een politie-officier hier in Gaza wil het grote paard ruilen voor een kleiner dat beter bij het tweede paard van ons past. Maar hij wil geld toe hebben. Veel geld. Wel dertig pond. Zoveel zal Abdoel Salaäm zeker niet geven. Hij heeft toch wel zin in de ruil. Dus begint hij alvast vreselijk op het grote paard af te geven. Het eet zo veel. Het is zo lui. Het is zo heel gauw moe. Zó zal hij langzamerhand zich gereed maken voor de ruil.

Ik ben moe. Nagib Effendi is nog niet in Berseba terug. Ik weet het door de telefoon. Even daarna rusten wij beiden stil in onze kamer in ons hotel in Gaza. Mijn hoofd is verward. 'Mijn vriend,' zegt Abdoel Salaäm heel rustig: 'Ik geloof, dat ik morgen het grote paard maar ruilen zal. Bij mijn geloof, ik heb er verdriet van gehad.'

GISTEREN WAS HET DE VIJFTIENDE DAG VAN DE MAAND SCHEBATH. *Nieuwjaarsdag voor de Bomen.* De zon begint dan weer op haar macht te komen. Voor de jongen joodse *jischoep* hier is de vijftiende Schebath een nationale feestdag.1 Er worden optochten van schoolkinderen gehouden. Er worden bomen geplant.

Verleden jaar waren wij met velen te Mootza bij Jeruzalem. Een groep van bomen geplant door generaal Bols, generaal Storrs, Oessiskin en Mr. Herbert Samuel. Er is veel gebeurd van jaar tot jaar. Sir Herbert Samuel. Wat zal het nieuwe bomenjaar ons aan groei en bloei geven? Dit jaar hebben wij het feest te Gaza gevierd. De Joodse bevolking van Gaza bestaat uit nog geen tien families. De meesten zijn na de oorlog uit Rusland in het Land gekomen. En vaak nog maar enkele maanden hier.

Deze Nieuwjaarsdag is de eerste nieuwe joodse feestdag, die in Gaza werd gevierd. Ook de school wordt ingewijd. Eén kamer. Eén onderwijzer. Veertien kinderen. Van alle mogelijke talen en geboorteplaatsen. En daar moet nu één joodse bevolking van worden gemaakt.

Er is één onderwijzer. Bovendien geeft een joodse regeringsambtenaar vrijwillig les in het Engels. En een ander in gymnastiek. Het onderwijs is een eis die zwaar op de *jischoeb* drukt. De Arabieren hebben daar zo geen last van. Deze school staat weer onder de algemene onderwijsraad. De orthodoxe onderwijsraad heeft zich Gaza ook weer laten afnemen. Dat zijn de resultaten van de samenwerking. Het zal nog wel mooier worden. Er zijn twee niet-Joodse kinderen op school. Een Italiaans en een Armeens. De verhouding tussen de Arabieren en de Joden is tot dusver goed. Maar men moet zien, hoe het worden zal, wanneer de joodse jischoeb in macht en in wil toeneemt.

De feestdag hebben wij in de school heel aardig gevierd. De onderwijzer heeft toepasselijk gesproken. En de kinderen hebben toepasselijk gezwegen. Ze hebben heel aardige joodse liederen gezongen. Ook het Italiaantje en de kleine Armeniër. Wij zijn gefotografeerd. Wij hebben gegeten van de vruchten van ons Land. Zoals dit op de vijftiende Schebath hoort. Sinaasappelen, mandarijnen, die hier Joessef Effendi heten, vijgen en dadels. En ieder van de kinderen heeft in een mooie zwarte pot van Gazasch aardewerk een stekje geplant. Een klein meisje het eerst, dat Tikvak, de Hoop, heet.

1 JISJOEV (Hebr.) (*jishuv*) Joodse gemeenschap in Palestina.

En, dit is nu weer typisch joods, er is dadelijk een collecte gehouden voor een schoolbibliotheek. Iedereen heeft gegeven. En niet weinig. Er is onder de eenvoudige mensen hier nog wel liefde en wil. – 's Avonds heeft de maan geschenen, als een zon zo vol, in het hofje van ons herbergje te Gaza.

ER WAREN NIET MINDER DAN ZES REIZIGERS VANNACHT. O, er zijn in het leven van iedere hotelhouder van die zachte, bloeiende maannachten waarin het aantal reizigers het aantal van zijn kinderen evenaart, ja, overtreft. Zo'n zeldzame sluimerend maannacht heeft de hotelhouder van Gaza, in het land der Filistijnen, beleefd. Dat zij met alle zeven onder het afdak buiten hebben geslapen, begrijpt iedereen die Gaza kent. Het heeft vannacht geregend, wat heel nodig is voor de gerst van Gaza. Maar onder het afdak is het droog en fris.

Wij zullen vandaag naar het slagveld bij de Wadi Gaza rijden. Maar als ik in de *khan* kom kijken, vind ik Hadj Achmed in het mooiste humeur van de wereld. Hij heeft al heel vroeg de paarden gezadeld. En de stoute joodse jongetjes Jozef en Benjamin zijn als effendis op gezadelde paarden uitgereden. Want Hadj Achmed is een wijs man. Hij heeft vannacht in de mooie maneschijn overdacht, dat men meer baksjisj vangt met gezadelde paarden dan met azijn. Zijn vader was nog een veel wijzer man. Hij was héél zwart. En hij heette eenvoudig Jaäcoeb. Maar omdat hij zo verregaand wijs was, werd hij bijgenaamd sjeikh Jaäcoeb. Hij was het erkende geestelijk hoofd van de Soedanezen te Jeruzalem. De zoon van deze wijze sjeik Jaäcoeb verzekert mij, dat Jozef en Benjamin hele aardige kinderen zijn. Hij heeft hun daarom de paarden ook graag gegeven. Als zij vanmiddag willen, mogen zij gerust nog eens rijden. Het is niet goed voor paarden zo veel te eten en zo weinig te werken. Iedereen begrijpt, dat deze nieuwe wijsheid wordt beloond met een pakje sigaretten.

DE HEREN JOZEF EN BENJAMIN, GEBROEDERS, VERWAARDIGDEN ZICH TEGEN TIENEN DE PAARDEN BINNEN TE BRENGEN. Achmed vervloekt hun vader, hun moeder en hun geloof. Hij zweert, dat wij, zolang hij daar is, geen voet meer in de khan zullen zetten. En dan vertrekken we. Wij rijden langs de werkplaatsen van de pottenbakkers. En langs de werkplaatsen waar de fijne melkzeven worden gemaakt. Mooi handwerk. Men maakt hier ook grove zeven van kamelenhuid, die met een klein handmesje aan smalle repen wordt gesneden en dan gevlochten. Wij zien ook de blauwververij. Gelukkig dat al dit handwerk spoedig verdwijnen zal. En wij mooie, grote fabrieken zullen krijgen.

De rijweg voert heel vreedzaam over het kerkhof heen. En dan door de vruchtbare vlakte van Gaza. Overal is de goede geest aan het opkomen. Er is hier zwaar gevochten. Heel ver zien wij de zee waar de Engelse *monitors* hebben gelegen.[1] Abdoel Salaäm is hier officier-tolk geweest. Ik vraag, hoeveel hij toen wel verdiend heeft. Hij grijnst boos: 'vraag, wat het mij gekost heeft'. Hij veracht Djemal Pasja. Maar hij vereert Von Kress, de Duitse opperbevelhebber.
Wij nemen een oude man mee die op weg is naar Khan-Jûnûs. Abdoel Salaäm is heel verheugd de oude man mee te nemen. Zeker zal Allah hem daarvoor zegenen. En naast Hadj Achmed is toch een plaats leeg. Bovendien is Jimmy, een van de paarden thuis, in dit Khan-Jûnûs geboren. En zijn moeder woont er nog. Abdoel Salaäm vraagt heel belangstellend naar het welvaren van de oude vrouw. 'Zij maakt het goed', verzekert ons de oude man, 'maar zij begint oud te worden'. 'Ja', zegt Abdoel Salaäm: 'maar zij zal ook niet ver van de twintig af zijn'. Zij spreken over de paarden, zoals wij over mensen spreken.
WIJ ZIJN NU OP HET SLAGVELD GEKOMEN. Er liggen nog de loopgraven. Bij de spoorwegbrug neemt de oude man afscheid. Hij loopt verder naar Khan-Jûnûs, waar de moeder van Jimmy woont. En dat al aardig dichtbij de Egyptische grens ligt. Wij spannen de paarden uit. En zadelen. Abdoel Salaäm wijst de plaatsen. Hier, in die tuin, waar het vernielde landhuis staat, vestten de Turken. Daarginds is de heuvel van Muntâr, tachtig meter boven de zee, die de omgeving beheerst. Wij rijden door de brede Wadi Gaza heen. Ofschoon regentijd staat er geen water. Hier hebben de Engelsen gelegen. En lang. Gaza betekent *de sterke*. De eerste letter van de Hebreeuwse naam is een Aïn. In het Arabisch een Raïn.
Einde Maart 1917 zijn de Engelsen de aanval op dit sterke Gaza begonnen. Ze wilden de stad bij verrassing nemen. Een klein gedeelte Engelsen wist in de stad te komen. Maar door de dalen en de Wadis van de Shephala wist Freiherr Kress von Kressenstein tijdig versterkingen aan te voeren. De Engelsen werden eruit geslagen en trokken terug tot de Wadi Gaza. Er is een heel groot soldatenkerkhof in Gaza. Tot einde Augustus bleef de positie bij Gaza stil. Toen werd generaal Allenby in plaats van generaal Murray tot opperbevelhebber benoemd. Einde Oktober Gaza genomen. [HIST. Kress von Kressenstein kon zijn verslagen troepen redelijk goed terugtrekken naar verdedigingsposities in het noorden.]
Wij rijden nu getweeën op onze twee paarden over de slagvelden heen. Er is een blauwe hemel. Er is een zachte, zoele wind. Er is de weemoed, die ons nooit verlaat. Er is het ene woord: voorbij, voorbij.

IK SCHRIJF U DIT 'S-AVONDS GEZETEN MET EEN KLEINE LAMP. De maan, die nog vol is, legt zijn licht over de kleinen hof van dit kleine huis. Het is alles klein groot en geheimzinnig. Wij hebben de dagen in Gaza afgesloten, zoals men een weefwerk in Gaza afsluit. Vanmiddag zijn de heren Jozef en Benjamin, gebroeders, in spijt van Achmed's eden, toch weer in de khan gekomen. Zij hebben mij voor alle zekerheid meegenomen. Maar Hadj Achmed, de zoon van sjeik Jaäcoeb (Allah zij zijn ziel genadig!) heeft geslapen. Dus hebben wij de paarden heel stil losgemaakt. En zij zijn weggereden. Toen heb ik hard geroepen: 'Achmed, Achmed... de paarden... waar zijn de paarden. Bij mijn geloof, de paarden zijn gestolen.' Iedereen heeft Hadj Achmed uitgelachen. Ook de blinde man (min Allah!) die in de poort van de khan zit. En wacht tot goede voorbijgangers hem een bete brood geven.1 Moge Allah alle goede voorbijgangers zegenen. Het is voorbij. Vanmiddag zijn vier reizigers vertrokken. Wij zijn weer twee alleen. En vannacht legeren de zeven hotelhouders, klein en groot, weer binnen. Jozef en Benjamin zijn al naar bed. Zij hebben heel lief afscheid genomen. Wanneer zullen wij terug komen? Zullen wij weer twee zo mooie paarden meenemen?
Onze koffers staan al klaar. Wij zullen morgen, gelijk met de dag, opstaan. En naar een andere stad trekken. Die ik u nu nog niet noemen zal.
En vraagt gij mij nu of wij 'wabsoet' zijn? Dan past hierop slechts één antwoord: *Chamdîllah*. Ja. Geloofd zij Allah! zijn wij nu zeer tevreden. Wij Ademen de Lucht in bij gehele dagen. En altijd mooi, zacht en zonnig weer. En dat midden in de regentijd. Allah is groot. Wij zijn tevreden.

¶

HET VERHAAL GAAT... {Verkondigende geschiedschrijving in verhalende vorm ± 1000-586 v.C.}

Jozua veroverde het hele land: het bergland van Juda, de hele Negev, het hele gebied rond Gosen, het heuvelland, de Jordaanvallei en het bergland van Israël met zijn uitlopers. Dit is het gebied vanaf de Kale Bergen, die oplopen naar Seïr, tot aan Baäl-Gad in de Libanonvallei aan de voet van het Hermongebergte. Jozua nam alle koningen gevangen. Lange tijd voerde hij oorlog tegen hen, want er was geen enkele stad die een vredesverdrag met de Israëlieten had gesloten, behalve Gibeon, de stad van de Chiwwieten. Niets viel Israël zonder slag of stoot in handen.
Jozua roeide in die tijd ook de Enakieten uit die in het bergland van Juda woonden, in Hebron, Debir en Anab, en in het bergland van Israël. Er bleven in het land van Israël geen Enakieten meer over, behalve in Gaza, Gat en Asdod.
Nadat Jozua het hele land veroverd had, zoals de HEER aan Mozes had opgedragen, gaf hij het aan Israël als grondgebied, volgens de indeling in stammen. Hiermee eindigde de oorlog.
Jozua 11/16-23

1 BETE: *lett.* hap, VERG. *eene bete broods*: een schamel onderhoud.

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

Medjdel 26 januari 1921

WANNEER IK WAKKER WORD GEMAAKT IN DE NACHT in het kamertje in het herbergje van Gaza, staan de twee jongens er, Josef en Benjamin. Zij zouden ons heel vroeg roepen. En zij hebben ons héél vroeg geroepen. Want al de tijd, dien wij nodig hebben voor het wassen. Maar dat is niet veel. Wij worden onderweg al aardig vies. En de tijd, dien wij nodig hebben voor de gebeden en voor het eten zullen zij mogen spelen met de paarden. En zoo zal dit mij van Gaza bij blijven. Ook wel de pottenbakkerijen. De vlechterijen van grove en van fijne zeven. De vijf meisjes met de koppen van kroes, die 's morgens acht uur zaten te kaartspelen aan de openbare weg. Maar meest de grote losgelaten vreugd van de twee joodse jongens, wier vader een vrije boer in Bessarabië is geweest. Twee, drie dagen zijn wij als koningen geweest onder de schooljongens van Gaza zonder onderscheid van ras en geloof. Nu vallen zij weder terug in de vaalheid van hun paardenloos bestaan. Maar zij verzekeren ons, dat zij deze paarden nooit, neen, nooit zullen vergeten, En ook ons zullen zij niet vergeten. Zoo heb ik Gaza lief om al hun lieve vreugd. Men heeft een stad soms lief voor minder.

WIJ ZIJN ALLEN TEVREDEN, WANNEER WIJ AFRIJDEN. Ook de hotelhouder. Toch moge Allah hem zegenen. En ook de beide jongens moge hij zegenen. De dag is nog vroeg. Het landvolk gaat naar de stad om te verkopen. Zij hebben mooie kippetjes. Wit, zwart en bont. Zij hebben gerst voor zeven piaster min een kwart. Ja, voor zes piaster de rotel. Onze vriend, de bakker, staat aan de weg, en doet zijn kopen. Wij rijden langs het duizenden soldaten-kerkhof, dat zoo ligt met de glooiende heuvelen achter. En de wijde, rijke, vlakte voor. De vlakte van Gaza vruchtbaar: gerst, sinaasappelen, amandelen, druiven, abrikozen. Gaza heeft altijd alles het eerst. Hebron, dat hoog ligt, veel later. De bomen staan hier nu in volle bloei. Vroeger was de vlakte ook schatrijk aan olijfbomen. Maar de Turken hebben de bomen geveld voor aanleg van militaire spoorwegen.

Het is eigenlijk wel een grote overmoed geweest, deze luchtschepping midden in de grote regentijd. Maar Allah heeft ons zó liefgehad. Wij zijn er goed doorgekomen. Wij horen, dat het verderop naar het Noorden geweldig geregend heeft, drie lange dagen lang. Het waait nu zacht en heerlijk. Wij snoepen bonbons uit de fabriek in Jaffa, waar de staking nog altijd voortduurt. De weg naar Beth-Hanûn laten wij liggen voor wat hij is. Omdat wij niet op weg zijn naar Beth-Hanûn, maar naar Medjdel. De weg is hartbrekend. Abdoel-Salaäm weer met de teugels van het wagenbewind. En Hadj Achmed aan de rem, zonder welke een

Palestinensische wagen nu eenmaal geen wagen is. Dorpen noch huizen die wij zien. Er zijn de kudden van koeien, geiten en schapen. Allen met hun klein vee. En er zijn de herdertjes, die naar onzen wagen kijken. Hun kleren waaien op de wind. Zij duiken weg in hunne schoudermantels van grijs en bruin gestreept. Wij rijden door een veld vol fijne viooltjes. Door een loopgraaf. Langs het dorp Burberah met mooie tuinen. En waar nu in de regentijd een grote vijver staat. Maar men heeft er veel last van zandstuivingen.

DE PAARDEN HEBBEN WEL GELOPEN. Het is nog mooi in de morgen, wanneer wij te Medjdel aankomen. Wij rijden dadelijk door naar Askalon. 's Middags weer Medjdel.

De weg naar Askalon is een zware zandweg. Voor de paarden wel heel zwaar. En als wij dan op halfweg zijn gekomen, stijg ik uit. Abdoel Salaäm en Achmed zullen bij de paarden blijven. Zij zullen hun eten geven. En zij zullen zelf ook wat eten. Ik ga alleen door het land der Filistijnen naar Askalon. Een heerlijk land. Overal liggen de goede gaarden: sinaasappelen, citroenen. Bomen en bomen vol. De hoge palmen wuiven op de wind. Tegen de wind in loop ik de zee tegemoet. Er is een rijweg, waar ik in de schaduw verscholen een bron zie. Meisjes en vrouwen lopen af en aan, die grote zwarte kannen van Gaza op hun hoofd dragen. Al deze mooie tuinen horen bij het kleine dorp Dschôra. Er wordt daar heel wat vis gevangen en die wordt op heel wat ezeltjes naar Jeruzalem gebracht.

Tussen twee heuvels ineens de open zee. Er staat een volle Westenwind. De golven breken hun reven. Het strand ligt breed en leeg. De zee der Filistijnen. Zal het onze zee nu zijn? Van Dschôra door de oase terug en naar de ruïnen van Askalon. Er zijn nog heel enkele huizen. Maar verder ruïne, deze tweede stad van de Filistijnse *Pentapolis*.[1]

Askalon was een Egyptische vesting in de tijd van Ramses II vóór de Filistijnen er kwamen. Misschien zijn die van Kreta te Askalon gekomen. Misschien uit Egypte. Van de grote vijf Filistijnse steden: Gaza, Askalon, Ashdod, Ekron en Gath, lag alleen Askalon aan de zee (*Jeremia* 47:7). De andere lagen aan de grote landweg van Egypte naar Syrië. 'Maak het niet bekend in Gat, roep het niet rond in Askelon', zo beklaagt David Jonathans dood (II *Samuel* 1:20). Het was altijd een grote rijke stad. Minder anti-joods dan andere gehelleniseerde steden. En daarom ook door de Maccabeeën meer gespaard. Askalon was de eerste stad in

1 DE FILISTIJNSE PENTAPOLIS: Filistijnse steden die zich circa 1200 v.Chr. in een handelsliga en militaire coalitie hadden verenigd. Dit waren Askelon, Ashdod, Gaza, Ekron en Gat.

Palestina, die onder Romeinse bescherming stond. Eeuwen lang was zij een bloeistad van Griekse cultuur. Vandaag is er de wind, de zon en de zee.
Herodes heeft de stad volgens Josephus zeer verfraaid. Er zijn pilaren gevonden uit Herodes' tijd. Benjamin van Tudela vermeldt twee Askalons. Eén aan zee. Eén in het land. Waaruit sommigen dan weer besluiten, dat het oude Filistijnse Askalon toch niet aan de zee zou hebben gelegen. In de tijd van de kruistochten was Askalon een belangrijke haven. De stad lag in een halve cirkel van wallen met de zee als koorde. In de Zuidwesthoek lag een kleine haven. Van de oude vestingwerken zijn nog delen te zien. De muren moeten wel een paar meter dik zijn geweest. Van bovenaf de heuvel heb ge een goed gezicht op de plaats waar eens de rijke stad stond. Ik bouw de stad weer op, terwijl de wind waait. En de zeeën breken. Zal de nieuwe tijd die oude stad weer opbouwen en tot bloei brengen? Zij ligt vernield in zo een rijke buurt van gaarden. Er is een overvloed van zeldzaam goed water. En hoe ongelukkig gehavend leeft haar grote naam nu voort in de naam 'schalotten', de fijne uiensoort, die zij in de oude tijd reeds uitvoerde. (De Engelsen zijn er weer opgravingen begonnen. Voorlopig met succes.)
IK BEN HEEL LANG WEGGEBLEVEN. Abdoel Salaäm heeft lang gewacht. Toen is hij ongerust geworden. En hij heeft Achmed uitgestuurd om mij te zoeken. Nu moeten wij weder wachten, tot Achmed terug is. Maar als wij dan weder alle drie bij elkander zijn en ook de paarden goed zijn uitgerust, dan rijden wij de zandweg, die nu daalt, naar Medjdel dat sommigen houden voor Migdal Gad genoemd in *Josua* 15:3.7.
Het is een groot dorp. Een kleine vijf duizend mensen. Met een postkantoor. Een onder-gouverneur. Een station aan de spoorweg Gaza-Ludd. Een grote meelmolen, die vroeger door een Duitser gedreven werd. Een bedrijf veel in handen van Duitsers. Nu misschien een goed bedrijf voor Joden. Het eist nogal wat technische kennis. Er is een mooie moskee, waarin veel oude stenen verwerkt zijn. Er is een mooie minaret.
Medjdel is vooral bekend door zijn grote weverijen. Hier wordt de sterke stof geweven waarvan de fellachen-vrouwen hun jurken maken. Lange banen, dertig centimeter breed. Of bredere van veertig of acht en veertig. Ze zijn zwart met aan de kanten rood, blauw of groen. Twee banen worden aan elkaar genaaid. En zo verwerkt. Dan dragen de vrouwen van de fellachen zwarte japonnen met strepen van rood, groen of blauw in de lengte. – Wij zien een grote spinnerij, meters, meters lang, heel vredig in de buitenlucht op het kerkhof. De koeien grazen er.

En de herdertjes van de koeien spelen er. De weverijen zijn letterlijk overal. In alle huizen. In alle hoekjes. In alle holletjes. Het is hier alles nog handwerk. De meester van een van de mooiste weverijen, waar wel drie man werken, verzekert ons, dat hij in zijn magazijn op de markt nog heel wat mooiere stoffen heeft. Hij gaat ons plechtig voor. En de gehele straatjeugd volgt ons. Wat hier nog iets anders is dan schooljeugd. Ook de politie-agent van Medjdel wandelt mee. Hij is nog heel jong. Af en toe slaat hij de straatjeugd uiteen. Het magazijn aan de markt van de voortreffelijke wever van Medjdel blijkt een open winkeltje te zijn dat door de zoon van de wever gedreven wordt. Bijgestaan door groot en klein nemen wij de stoffen in ogenschouw. Abdoel Salaäm koopt voor het ongedienstige dienstmeisje Amni mooie groen-zwart-rode banen voor een japon. Moge zij het lonen! Ik koop brede banen met zijde doorgeweven. Heel mooi en heel gaaf gedaan. Ik vind ook een prachtige doek van rood met wit. Dan nog een tafeldoek van zacht rood. En ook zo een van heel zacht blauw. Die na ons komen zullen het wel met fabrieksarbeid moeten doen. Wij zijn tevreden. Ook de houder van het magazijn-aan-de-markt is tevreden.
Wij wandelen dus terug, met de diender en de straatjeugd. Maar 't moet gezegd, dat allen, ook de diender, zich netjes gedragen.
Medjdel is een bloeiende marktplaats met een groot, vierkant marktplein. Wij willen vandaag nog naar Esdûd rijden, het oude Ashdod. En wij hebben nog veel te doen. Wij moeten nog sinaasappels kopen. En een kopje koffie drinken, waarop wij overigens onthaald worden door een kennis van een kennis van Abdoel Salaäm, wat om zo te zeggen familie is. De jeugdige diender krijgt ook een kopje. Wederkerig snoepen zij van onze bonbons. Iedereen acht ons. Wij horen dat het drie dagen lang vreselijk geregend heeft. Is dan de weg naar Esdûd, dat vroeger Ashdod heette, nog wel goed? Er wordt ons verzekerd, dat de weg heel goed is. Als 't niet waar is, zullen wij het zelf wel zien. Waarom zou men ons verdrietige woorden zeggen?
Achmed heeft de paarden en de wagen nagekeken. Alles goed en gaaf. Daar rijden wij weer. Op weg naar Esdûd.

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

Esdûd 26 januari 1921

MEN KAN VAN DE FILISTIJNEN ZEGGEN WAT MEN WIL. Dat zij Filistijnen waren. Dat zij uit Egypte zijn gekomen. Dat zij van Kreta zijn gekomen. Maar je moet toegeven, dat hun land nu nog een vruchtbaar land is. Wij hebben te Gaza voor een paar dagen de Nieuwjaarsdag voor de bomen gevierd. En voor de ruwe hoogvlakte van Judea, waar Israël woonde, kan dat wel waar zijn. Maar hier hangen de bomen in de vele gaarden al vol citroenen. Vol sinaasappelen. Wij noemen dit getij nu 'winter'. Maar het is juist de beste tijd van 't jaar. Zacht en toch vruchtbaar. Heel de weg langs bouwen de gaarden. Zij zijn afgesloten met geweldige cactussen. Door en door gegroeid. Daar komt geen dief doorheen. En zij dragen nog goede vruchten. De zogenaamde cactusvijgen. Die zelf ook nog weer vol gemene stekeltjes zitten. Men moet ze afsteken met een stok. En rollen in het zand voor je ze aanpakken en schillen kan. Zelfs de jakhalzen, die hier *wauwi* heten, hebben moeite door die cactushagen heen te komen.

Het landschap is hier boven alle woorden uit prachtig. Er is een wijde gaarde waar verspreid de eeuwenoude olijfbomen staan. De stammen lichtgrijs en gegroefd. Maar nog vol van leven. Er zijn hoge vijgenbomen, met een brede kroon van hun bladeren. Er is het fijne van een ets in de wereld. Er is het bewegen langs de weg van kamelen en ezeltjes. Al het grote vee heeft nu zijn kleinen. Maar men ziet geen steden. Geen dorpen bijna. Een Land van weinig volk. Straks zal het land veranderen. En zullen wij geen gaarden meer zien. Maar grasland, bijna heideland. De schapen en de geiten zullen er gaan in gemengde kudden. De kleine herdertjes en de grote herders zullen rillen in hun mantels, gestreept van grijs en bruin. Het is allemaal zo mooi. En soms zou men wel wensen, dat het zo blijven kon. Maar het is heel leeg van volk. Links ligt de weg naar het dorp Hamâmeh, dat Duif betekent. Mooie tuinen. En in de buurt het graf van een heilige, dat jaarlijks door duizenden pelgrims vereerd wordt.

TERWIJL WIJ RIJDEN DENK IK WEER OVER DE GELUKTE OVERMOED van midden in de regentijd uit bischoem-el-hawa te gaan. Je moet vooral niet denken, dat je zoiets met een huurkoetsier doen kan. Ten eerste zou hij het verdraaien. En ten tweede zou je het niet overleven. Noch uw wagen, noch uw paard. Ja, wij zien dat het geregend heeft! Waar de weg laag ligt, staat water. Een paar voet hoog. Gehele meren zijn geregend, die rimpelen en rillen in de middagwind. Als wij de spoorweg weer bereiken, wordt het vreselijk. Er zijn vele duikers. En vóór elke duiker is de weg gehavend. Wagenverkeer is er niet. Reizigers nemen de spoor-

weg. Goederen gaan per kameel. Abdoel Salaäm en Achmed zijn nu samen aan het werk. Een rijdt. De ander bedient de rem. En spiedt de weg af. Soms is er geen mogelijkheid. Scheuren en beten overal. Dan moet Achmed er af. En zien waar wij er door kunnen. En wij komen er door. Maar geen vreemde koetsier doet dat na. Dus hulde aan Abdoel Salaäm. En ook hulde aan Achmed, wiens vader uit Soedan is gekomen en die wegens zijn grote wijsheid sjeik Jaäcoeb heette. Hij was portier bij de Zusters van Zion. En alle Soedaneezen van Jeruzalem kusten zijn hand. Ya Salaam!

MAAR DICHT BIJ ESDÛD KRIJGT DE REGEN ONS TE PAKKEN. Het is plotseling. Het is volkomen. De hemel was wit en blauw. De hemel is zwart. De wind grijpt de wagen aan als een schip. Wij sluiten de zeilen, die wapperen. Achmed wijkt van de voorbank naar de binnenbank. Wij zijn gereed. En de regen. Er is in de hele wereld niets dan deze regen. Hij staat zonder genade tussen de hemel en de aarde. De wind waait hem door de zeilen heen. Wij rillen in onze regenjassen. De paarden zijn verslagen. Zij bewegen niet. Zij stromen. Het stormt om de wagen als een zeestorm. Wij zullen omwaaien. Wij vergaan.

Maar na een half uur wordt het weder stil. Wij rijden tegen de hoogte op. Het water staat op de weg. Maar het meeste is toch weer meteen in de zandbodem verdwenen.

Wij naderen Esdûd. Er zijn weer de goede gaarden met hunne felle bescherming van cactussen. Er zijn de vijvers, die in de zomer opdrogen en broeinesten van de muskieten zijn. Nu komen de gelovigen zich er wassen en buigen zich weer in hun gebeden. Ook herders en herderinnen komen er met hunne koeienkudden. Na de regen is de hemel in het Westen weer wit geworden. Het gaat naar de avond. Wij zijn moe.

VROEGER WAS ER IN ESDÛD EEN GROTE MOLEN, waarvan de eigenaar, een Duitser, ook enkele gasten opnam. Wij vinden nog wel de grote molen. Maar de Duitser is er niet. Al zijn reeds vele Duitsers teruggekeerd. De molen wordt nu gedreven door een Mohammedaan die Isaac Effendi heet. En niet thuis is. En de knecht, hoezeer hij ons ook respecteert, durft ons niet op te nemen. Natuurlijk ontstaat er in Esdûd, waar nooit een vreemde komt, een volksverzameling. Maar goed van aard. Iedereen wil ons ten minste één goede raad geven. Misschien kunnen wij over Jibne Durân nog bereiken, dat wij Rehoboth noemen. Misschien kunnen wij Katra halen, het Joodse Gederah, zes of zeven kilometer van Ekron af. Niet te verwarren met Chedera, dat in het Noorden ligt. Maar men twijfelt. De

regen heeft de wegen zó stuk geslagen dat het waanzin is in de nacht te rijden. Misschien kunnen we hier toch blijven. In de khan? Ja, er is een kamertje in de khan met twee bedden. Op één waarvan een Griek slaapt, bij wiens viesheid vergeleken onze viesheid de zuiverheid van een kinderziel is. De Griek verklaart zich bereid zijn bed voor deze nacht aan mij af te staan. Ik sidder. Het is ver gekomen! Maar, bij mijn geloof! Isaac Effendi is thuisgekomen. Zal hij ons gastvrijheid verschaffen? Hij zegt dat hij echt geen plaats heeft, waarschijnlijk, omdat ik geen fez draag. Het wordt wanhopig. En de wind steekt weer op en zwaait met regen. Dus toch de khan? En toch de Griek? Maar Abdoel Salaäm is in dit land geboren. Hij herinnert zich, dat hij in Esdûd nog een kennis heeft, Moussa Effendi, de zoon van Daoud Effendi Chalil, zijn zoogbroeder. Waar woont Moussa Effendi? Het blijkt, dat Moussa Effendi bij de ongastvrije molenaar woont. Maar op reis is. Maar nu treedt Abdoel Salaäm op. Wij hebben eenvoudig recht op de kamer van de zoon van zijn zoogbroeder. En dat moet Isaac Effendi nu ook toegeven. Hij erkent zelfs ons recht op een tweede bed. 'Ik heb véél verstand', merkt Abdoel Salaäm op. En wie die dit leest, durft hem tegenspreken? Nu wij eenmaal in zijn huis zijn, gedraagt Isaac Effendi zich zoals een gastvrij gastheer betaamt. Hij snoept van onze olijven. Want Abdoel Salaäm reist niet zonder een goed olijvenpotje. Hij eet van onze eieren. Van ons wittebrood. Ook van onze bonbons, ofschoon zij misschien door onderkruipers zijn gemaakt. Een gul en hartelijk gastheer. Hij leent ook zijn knecht die mij de stad zal laten zien.

ACH, HET ARME ASHDOD! Het is nu een dorp van enkel lemen huizen waarbij zelfs de gedachte aan een menswaardig hotel in het niet verdwijnt. De straten zijn weggespoeld. Dat is een van de vijf grote Filistijnse steden. De naam betekent, evenals Gaza, 'sterke stad'. Zij had een citadel op een heuvel. En beheerste het korte dal van de gehele streek. Zij was een station tussen Gaza en Jaffa, aan de rijweg naar Ekron. Josua deelde de stad toe aan de stam van Juda, maar zij namen haar niet. De Filistijnen brachten er de veroverde Gods-ark in de Tempel van Dagon (I Samuel V). Koning Uzzia slechtte de muren (II *Kron. 26:6*). De Assyriërs namen de stad in (*Jesaja* 20:1).De vrouwen van Ashdod vermengden zich met de Joden. (*Nehemia* 13: 23-24). Jeremia, *Amos, Zefanja* en *Zacharja* profeteerden tegen de stad. Herodotus vermeldt dat zij gedurende negen en twintig jaren door de Egyptenaren werd belegerd. Het langste bekende beleg van de wereld. In de tijd van de Makkabeeën werd de stad door de Joden genomen. Maar door Pompejus weer vrij gemaakt.

Een uur van Esdûd af ligt de oude haven van Ashdod, maar verzand. Er is nog een landingplaats tussen de riffen.

DE MOLENAARSKNECHT HEET FOUAD. Maar hoe ver is dit modderdorp van Jeruzalem! En deze Fouad van ons zwarte knechtje Fouad dat mij heeft beloofd, dat hij altijd bedroefd zal zijn, zolang ik weg ben. En dat hij altijd aan mij denken zal.

Ik schrijf u dit nu gezeten in de kamer van Moussa Effendi, de tweede zoon van Daoud Effendi Chalil Aboe Chalil, de zoogbroeder van Abdoel Salaäm. Er brandt maar een heel klein Ashdodsch lampje. En er zijn drie ledikanten. Want de gulle, hartelijke gastheer heeft ook zijn eigen ledikant laten binnenbrengen. De gastheer slaapt hier in 't land bij zijn gasten, opdat zij 's-nachts niet kunnen stelen of bestolen kunnen worden. Abdoel Salaäm, wiens vele verstand wel moe moet zijn van deze ingespannen dag, hoort: hij slaapt. Ook de gastheer slaapt. Het middelste ledikant is dan voor mij. Maar ik vrees het middelste ledikant met grote vreze. Ofschoon het bed van de Griek in de khan... Ik zal toch moeten besluiten. Er wacht ons morgen nog een goede rit. Eerlijk gezegd ben ik bang. Niet voor het geweer dat daar aan de wand hangt. Een geweer, dat daar zo open en bloot aan de wand hangt, is onschadelijk. Maar ik ben bang voor de zwarte karabies, die op de vensterbank staat. Bij Dagon, hoe komt een zwarte karabies in Esdûd, dat vroeger Ashdod heette. Als het vannacht eens spookte? Ik had niet het spookachtige vijfde hoofdstuk moeten lezen uit het eerste boek van Samuel. Wat is Ashdod vannacht stil. Ik zou nu een dubbel tarief willen geven voor een elektrische tram. En ik zou dadelijk oplopen als de telefoon ging. Maar hier is de kamer met de bedden drie. Er is de oude stad van Dagon, de visgod. Er is de stilte. Geen regen. Geen wind. Morgen op weg naar de stad, die ik u gaarne noemen zal, zodra wij daar zijn aangekomen. Het Arabische lampje van Isaac Effendi is leeggebrand. Ik heb besloten. Het tweede ledikant. En als de zwarte karabies vannacht gaat spoken, dan spook ik terug.

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

Yabneh 28 januari

ER IS GEEN HOTEL IN YABNEH. Er is een *khan*. En daar begeven wij ons dus heen. Of wij er overnachten kunnen? Natuurlijk kunnen wij. Op de lemen vloer van het grote gastvertrek zal de waardige waard nog twee bedden leggen. Achmed zal met de andere knechts in een andere kamer slapen. Wij zijn de enige met paarden. Er is een oude Bedoeïen met een paar magere ezels. Er zijn kamelen en koeien. Abdoel Salaäm is meteen op dreef. Hij heeft water en gerst-stro voor de paarden gevraagd. Achmed is al bezig uit deze twee modderpoelen twee menswaardige paarden te maken. Abdoel Salaäm vraagt de sleutel van de poort. Als wij slapen gaan, zal hij zelf de poort sluiten. Dan hoeft Achmed niet te waken bij de paarden. Hij verzekert de waard van de khan, dat ik *mudir el chakoek* uit Jeruzalem ben.[1] Wij zijn op reis naar Jaffa. Maar Allah heeft gewild, dat zo een groot heer een nacht moet doorbrengen in zo'n eenvoudige khan. Laat hij Allah loven en zorgen dat wij koffie krijgen. Laat hij verder zorgen dat wij uien krijgen, tomaten en gerookte vis. Wij hebben in onze mand nog eieren, brood en gekookte aardappelen in de schil uit Gaza.

IK BEN HEEL MOE EN KOORTSIG. De oude waard heeft mijn bed gereed gemaakt. Het is avond en koud geworden in Yabneh, de stad van R. Jochanan ben Zakkai. De deur wordt dus gesloten. Er wordt een mooie zwarte pot met houtskool gebracht. De waard blaast aan. Het is een waardig gezelschap. Naast de waard heeft Abdoel Salaäm de ereplaats. Geen wonder. Een *effendi*, die met de *mudir el chakouk* reist. Hij maakt een fijne sla van harde eieren, tomaten, aardappel en ui. Wie er in meedeelt acht hem. De waard rookt diep en aandachtig een waterpijp. Hij heeft een groot proces met de familie van zijn overleden vrouw. Zeldzaam zijn de Arabieren zonder proces. 'Geen nood', zegt Abdoel Salaäm: 'dat proces zullen wij te El-Kuds wel voor hem in orde maken. Laat hij Allah loven, dat de *mudir el chakoek* deze nacht gekomen is in zijn nederig huis.' – Ik lig neer. Sidderend in een opkomende koorts. Zij praten zacht om de grote vuurpot.

1 *MUDIR EL CHAKOUK* – Uit de reisbrief *Ashdod-Esdûd* van 17-3 1921: 'Over de wadi met het watervalletje vervolgt de weg weer rustig zijn weg, zover Achmed maar zien kan. Maar hoe over de wadi met het watervalletje héén te komen? Aan de spoorlijn werken honderden Egyptische arbeiders. Abdoel Salaäm heeft hun verzekerd, dat ik ***mudir el chakoek*** ben uit Jeruzalem. Dat is iets dat niet bestaat. Maar daarom kan ik het toch wel zijn. Het betekent: *hoofd van het recht*. Nu doet het woord *mudir* al wonderen. Maar *mudir el chakoek*. Allen vrezen de woorden van de stam *chak* die *regeren* betekent. Dus zijn de Egyptenaren bereid ons te helpen. Zij leggen een noodbrug aan. De paarden gaan eerst. Daarna wordt met veel rumoer de wagen tot aan de weg gedragen. Natuurlijk biedt Abdoel Salaäm de ploegbaas een *baksjisj* aan. Zou de ploegbaas hem achten wanneer hij dat niet deed? Anderzijds weigert de ploegbaas van zón hoge heer een *baksjisj* aan te nemen. Misschien als Abdoel Salaäm aandrong? Maar Abdoel Salaäm dringt niet aan.'

Af en toe blaast de waard aan. Dan spoken de schaduwen door het grote lemen huis. Hij trekt diepe teugen uit zijn waterpijp. Ernaast stommelen paarden, ezels en kamelen. De knechts hebben vriendschap gesloten. Zij lachen. Zij kaarten. De eeuwigheid vergaat.

DE WERELD IS STIL GEWORDEN. De vuurpot gedoofd. De waard slaapt in een grauwe mantel op de grond gerold. Ook de eigenaars van paarden, ezels of kamelen slapen daar. De knechten slapen ernaast. De grote dieren stommelen in de stilte. Ik zal niet slapen tot de morgen. Ik weet het en ik lig gelaten. De koorts doet geen pijn. Het is warm, verward en weldadig. Aan de muur hoog een rood pitje van een Arabisch nachtlampje. Het licht en de schaduw bewegen niet. Wat zijn woorden? Wat is denken? Ik tel de tijd. Het is héél heet en heel benauwd. Zullen dieven onze paarden stelen? Abdoel Salaäm heeft de poort zelf afgesloten en de sleutel onder zijn hoofdkussen gelegd. Maar misschien zijn hier wel dieven, die het *Grote Woord* kennen, waarmee men paarden door een gesloten deur voeren kan. Onze kleine Fouad weet heel zeker dat zulke dieven bestaan.

'S OCHTENDS VÓÓR DE DAG IS DE WAARDIGE WAARD OPGESTAAN. Hij heeft de deur van ons lemen slaaphuis opengedaan. Er is een frisse morgenlucht binnengewaaid. En de hemel is zachtmild en blauw geworden. De vuurpot komt nu ook weer aan het werk. Want de ochtendkoffie moet worden gezet. Wij krijgen waswater in een mooie pot van Gaza. En de gebeden zeg ik alleen in een klein hofje, dat zoet en koel is als Gods hemel zelf. - Het is Vrijdag. Wij moeten Jaffa halen voor de Sabbath begint. Uiterlijk vier uur, half vijf. Als de wegen weer tegen ons zijn, zullen wij in een van de koloniën de Sabbath over moeten blijven. – Ik ga heel vroeg uit, om de weg te verkennen. Hij is niet slecht. Maar wie weet wat hij nog voor ons in petto houdt! Het leven is al begonnen. De kleine herdertjes gaan uit met hunne ezeltjes, hun koeien, geiten en schapen. Een enkele zit op een ezeltje. Niet in het midden. Maar achterop. Wij wisselen milde en waardige ochtendgroeten.

Ik loop ook de lemen stad nog eens door. De oude naam is Jabneh of Jabneel, dat misschien betekent: *Gebouwd door God*. De stad wordt genoemd in *Josua* 15:11 als deel van Juda. Ons is zij dierbaar als de stad van R. Jochanan ben Zakkai na de verwoesting van Jeruzalem door Titus. *Geef mij Jabneh en hare Wijzen*. Over de oude ruïne heb ik u vroeger reeds geschreven. Misschien zijn zij overblijfselen van kerken uit de tijd van de kruisvaarders. De streek om Jebneh had oudtijds een dichte bevolking. En moet nu nog zeer vruchtbaar zijn.

Wanneer ik terug kom, verzekert de waardige waard dan ook dat iedereen hier tevreden is. Wij zitten met hem en met zijn zonen om de vuurpot. En genieten de koffie. Achmed heeft de paarden verzorgd. Abdoel Salaäm laat ons adres achter. De waard is sinds drie en twintig jaar niet in El-Kuds geweest. Maar mocht hij er nu nog komen, dan zal hij ons welkom zijn. Op een zo vriendelijke uitnodiging passen vele antwoorden. Maar het enige goede is: 'Zo Allah het wil.'

NOG EENMAAL IS DE WEG ONS ONGENADIG. Bij de spoorweg lopen wij weer onherroepelijk in de modderbelt vast. Gelukkig werken er sterke Joodse jongens in de buurt. Willen zij ons misschien even op gang helpen. Deze jongens blijken vrienden van de derde Internationale te zijn. Mopsen, zoals zij heten naar hun organisatie M.P.S. Zij willen geen Hebreeuws spreken. Goed. Jiddisch. Op ons verzoek om hulp, kunnen zij maar niet zo direct antwoorden. Zij moeten daarover beraadslagen. Deze kewoetsah houdt dus een openlucht-bijeenkomst. Het duurt heel lang voor de leider ons mededeelt dat zij niet bereid zijn ons te helpen. En dat op de navolgende gronden. Hun tijd is heilige tijd die alleen en uitsluitend bestemd mag worden voor de opbouw van het land. Bovendien is de eigenaar van de wagen een Arabier. En ten derde ben ik, de reiziger, een bourgeois die voor zijn genoegen reist. Zij zijn wel bereid met mij over deze punten van gedachten te wisselen. Maar omdat ik hun heilige tijd, die bestemd is voor de opbouw des lands, niet ontheiligen wil, zie ik daarvan af. Gelukkig is er onder deze verschillende Mopsen een minderheid die zich niet aan het besluit van de meerderheid onderwerpen wil. Het is niet organisatorisch zoiets zonder congresbesluit te doen. Maar het gebeurt. De minderheid helpt onze wagen er uit. En de opbouw van het land wordt voortgezet.

MAAR DAN IS OOK DIT LEED GELEDEN. Wij zijn op zandwegen gekomen die wel niet licht zijn maar toch ook niet modderig. Om tien uur rijden wij het station Yabneh voorbij dat bestaat uit een naambord en twee Indiërs. En even later de tenten der honderdveertig Mopsen die wel zo beleefd zijn hun heiligen tijd te wijden aan de opbouw van dit land.

Van een heuvel hebben wij een verrukkelijk uitzicht over de Joodse koloniën Rehoboth, Nes-Ziona en Rischon le Zion. Nes-Ziona heet in het Arabisch Wadi el Chanin. Dat is Bloemendal. En het bloeit hier waarlijk vol van rode, gele en blauwe bloemen. Wij rijden langs de hutten der Soetarie-Arabieren. De sjeik, die een bekende van Abdoel Salaäm is, komt ons heel waardig begroeten. Willen wij niet een kopje koffie drinken in zijn tent? Maar wij hebben geen tijd. Wij willen

vóór de Sabbath binnen zijn. En wij rijden. Door de tuinen van Nes-Ziona die vol hangen met sinaasappels. Kamelen trekken langs deze weg die de kisten naar Jaffa voeren. Wij zien voor het eerst weer Jemenietische Joden. Het Joodse Land. De weg is hier een beste, harde heerweg. Abdoel Salaäm prijst de Joden: 'Zij hebben veel verstand.' Hun hele familie is ons trouwens goed gezind. Maar de heilige Mopsen zullen dat wel bederven.

Wij eten te Rischon le Zion. De waard herinnert zich nog, dat ik bij hem heb gegeten met Jabotinsky en de Chacham Baschi van Jaffa. Wij worden dus heel goed bediend. – Abdoel Salaäm is zeer tevreden. Rode en witte rammenasjes hebben wij al gekocht. – Wij zien nu ook weer hoe een schoenpoetser er uit ziet. Deze blijkt Menasse te heten. Hij krijgt een piaster extra omdat hij weet dat Efraïm de broeder van Menasse was. – Wij worden bediend door een Arabisch meisje dat voortreffelijk Hebreeuws spreekt. Zo zijn er in de koloniën wel meer. – En Achmed ontmoet hier voor het eerst weer een Soedanees. Wij zijn weer mensen.

OM ÉÉN UUR VERTREKKEN WE. Het is hoogstens twee uur rijden tot Jaffa. Wij kunnen dus vóór de Sabbath wel binnen zijn. Vooral daar ik Achmed een half pond beloof, wanneer wij voor drieën binnen komen. De paarden draven. Wij zien een auto die gebroken staat in de modder. Wij hebben medelijden en leedvermaak. Jammer, dat er geen Mopsen in de buurt zijn.

Wij rijden veilig. Wij komen langs de landbouwschool Mikweh Israël. Er werken Hollandse vrienden. Maar zij moeten ons vergeven dat wij er ons thans niet ophouden.

Wij nemen nu ook een ander rijtuig, dat leeg naar de stad terugrijdt. Want onze wagen heeft veel geleden in Palestina, dat een moeilijk land is. Ook voor wagens. Bovendien zijn de paarden zeer vermoeid. Als iemand Abdoel Salaäm met zulke paarden zag, zou niemand meer een paard van hem willen kopen: 'Abdoel Salaäm' zeg ik, wanneer hij mij dit alles heeft uitgelegd: 'gij hebt veel verstand.' Het is duidelijk, dat hierop slechts één antwoord past: 'Min Allah'.

Voor drieën houden wij stil aan het pension van de eerwaarde heer Benjamin Ben-Nachum. De zoon van sjeik Jaäcoeb, die alle Soedanezen in Jeruzalem de hand kusten, heeft een half pond verdiend. ¶

HET VERHAAL GAAT… {Verkondigende geschiedschrijving in verhalende vorm ± 1000-586 v.C.}

Jozua veroverde het bergland van Juda. De grens van gebied van de families van de stam Juda liep langs de heuvelrug van Ekron, maakte een lichte bocht naar Sikkaron en liep via de berg van Baäla naar Jabneël (= Jabneh, Yabneh) en van daar rechtstreeks naar de zee. *Jozua* 15/11

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

Jeruzalem 31 januari 1921

ZONDAG. Het is de laatste dag dat wij de Wij de Lucht zullen Inademen. Wij hebben in Tel-Aviv kost, inwoning en huiselijk verkeer genoten in het huis van de heer Benjamin Ben-Nachoem die de mooiste baard en de vinnigste vrouw van heel Jaffa heeft. En dit alles voor het simpel schijfje van tien gulden per dag. Wij horen hier ook dat alles weer zalig duur is. Onze wagen, die in het einde grotendeels uit touwtjes en touwen bestond, is weer toonbaar gemaakt. Dat wij daarvoor drie pond hebben geofferd, zal iedereen geloven die dit leest. Wij behouden hartelijke herinneringen aan een kuil dicht bij Gaza, waar een achterveer is gesprongen. En aan een prachtige cactuslaan, niet ver voorbij Ashdod, waar de hele kap tegen de grond ging. De schoonheid is overal. Maar moet men dan de wijsheid niet prijzen van mijn vriend Abdoel Salaäm Effendi dat hij de veer en de kap met touw en touwtjes zó goed bijeen heeft gebonden, dat wij zonder doden Jaffa hebben bereikt waar de smeden wonen en de wagenmakers? Allah is groot. En een Egyptisch pond is hier niets meer. Zeye zift!

MAAR ALLAH LEERT ONS IETS HEEL LIEFS VANDAAG. Het regent. Het is vannacht al begonnen te regenen. Zonder wind en zonder geweld. Maar langzaam en gestadig. Wij zullen bijna de gehele dag door de regen rijden. En Allah zal ons leren, hoe mooi ons land ook in de regen kan zijn. – Om tien uur verlaten wij Jaffa. Het land ligt in een grijze regenmist gevangen. De grote vruchtentuinen rondom de stad. De omheiningen van hoge cactussen. Dan de vlakte die de vlakte van Saron is. Na de goede regens die Allah ons dit jaar gegeven heeft, zijn het gras en het graan vol opgekomen. Hun groene velden liggen zó stil en zó verzacht in de mist die maar regent. Het leven van het land gaat. Langs de grote weg varen de automobielen. Vele vandaag, omdat het Zondag is en er geen treinen gaan. Er komen ook wagens van de joodse koloniën rondom: Rehoboth, Rischon le Zion. Zij gaan zwaar met drie paarden. Hun zeilen gesloten tegen regen en wind. Er gaan de kamelen. Vele gespannen aan een touw. Heel dom. Een stipt, sterk ezeltje voorop. Met een fel belletje dat wonderhel klinkt in dit landschap van grijs en grijs. Er gaan ook fellachen, héél wat en héél arm. Op blote voeten door de modder. Een koude mantel om hun schouders geslagen. Hadj Achmed rijdt. Hij heeft in Jaffa met een subsidie van Abdoel Salaäm een mooie, warme soldatenjas gekocht. Hij heeft ook een warme muts. Ja, Allah heeft hem wel gezegend. Meer dan die dwaze, natte fellachen. Wij halen ook een karavaan in. Acht ezeltjes en vijf man. Zij brengen het zwarte aardewerk van Gaza naar Jaffa

en naar Jeruzalem. Zij hebben ook manden met mooie kippen. Zij zijn wel nat. Maar zij zijn toch tevreden. Il-Hamdu-lillahi! Geloofd zij Allah. Maar wij zeggen natuurlijk kortaf: *Chamdilla*.

WIJ ZIJN DE LANDBOUWSCHOOL MIKWEH ISRAËL LANGS GEREDEN. Er werken Hollandse vrienden van ons. Maar wij houden niet stil wij willen nog vóór de avond in El-Kuds zijn. Wij rijden door de zachte, mistige droom van de vlakte van Sharon. Het land waar de runderen waren weidend (1 *Kron.* 27:29). Saron als een woestijn is de grootste verwoesting (*Jesaja* 33:9). Saron als een schaapskooi is Gods zegen (*Jes.* 65:10). In de lente loopt de gehele vlakte bont van bloemen. De roos van Saron (*Hooglied* 2:1) is misschien de narcis geweest. – Wij rijden de eerste van de zeventien wachttorens voorbij die de Turken in 1860 hebben aangelegd ter bescherming van de weg. Maar ze zijn nu verlaten. Langs het oude dorp Yâzin, dat reeds vermeld wordt in Assyrische inscripties uit Sanherib's tijd. – Het veld is nu laag geheuveld. De herders zijn toch met hun schapen buiten gekomen. Zij grazen laag in de macht van de regen. Onze paarden druipen. Maar ze gaan, goed en beheerst. Langs Beit-Dejan, vermoedelijk het oude Beth-dagon (*Josua* 15: 1). Colbert moet hier een bezitting hebben gehad. Er zijn nog altijd zeer oude olijfbomen. Rechts het nieuwe dorp van fend, waar de Joodse soldaten hebben gelegerd. Een half uur later lopen wij veilig de haven van Ramleh binnen.

WIE ZIJN PAARDEN LIEFHEEFT, LAAT ZE TE RAMLEH EEN UURTJE RUSTEN. Hij geeft hun lekker water. Hij geef hun goede gerst. Hij drinkt een fijntje zwarte koffie. Hij gaat een uurtje wandelen. De naam Ramleh is zuiver Arabisch. Betekent 'zand'. De stad dateert uit het begin van de achtste eeuw. Gedurende de kruistochten was het een grote stad, groter dan Jeruzalem en woonplaats van een bisschop. Napoleon heeft in het klooster gewoond. De stad mag nu een zesduizend mensen hebben, waarvan een derde christenen. Wij zien de grote moskee en ook de beroemde *Toren*. Wie door de vlakte naar Ramleh is gereden, van Jaffa af, of van Rehohoth af, heeft altijd de grote, zware toren van verre gezien. Wij zouden een heel mooi uitzicht kunnen hebben van het platform af. Maar we hebben beloofd op tijd terug te zijn. Het koffiejongetje bedeelt ons nog met een zwartje koffie. De paarden zijn goed uitgerust en wij gaan weer. Abdoel Salaäm en ik stilzwijgend. Want ik leer de les van Allah dat Palestina ook in mist en regen een land van God is. Hadj Achmed is warm en gelukkig in zijn soldatenjas. Het land is goed bebouwd. Langs de weg en bij de weg zijn vele dorpen. De meesten op hun heuvel gebouwd. Wij zien Jimsu, het oude Gimse, dat de Filistijnen

veroverden in een slechte tijd van Ahaz. (II *Kron.* 28:18) Het kleine dorp Barriye. Een klein uur verder El-Kubâb, het Talmudische Kobe, met vele goede regenbakken, een schat in dit land. Rechts gaat een weg naar de Tell-el-Jeser en het dorp Abu-Sahusheb. Dit is het oude Gezer, talrijke malen vermeld in de heilige schriften (*Josua* 16:10; *Rechteren* 1:29; I *Koningen* 9:16). Een allerbelangrijkst strategisch punt (*Jos.* 10:33 en 12:12; I *Samuel* 27:8; I *Maccabeeën* 15:28 en 35). Het *Palestine Exploration Fund* heeft hier zeer belangrijke opgravingen gedaan. Voorbij het dorp El-Kubâb naar het Noorden de vallei van Ajalen, waar de zon op Josua's bede heeft stilgestaan (*Josua* 10:12-13) en de twee dorpen Beth-Heron, belangrijke punten in de Joodse krijgsgeschiedenis.

IN DE STILLE MIDDAGMIST ZIJN DE BERGEN VAN JUDEA OPGEKOMEN. Zij leken al heel dichtbij, toen zij nog héél ver weg waren. Wij komen in de bergen bij *Bâb el Wâd*, dat natuurlijk dalpoort betekent. Er is een Joods koffiehuis. Wie zijn paarden liefheeft, laat hen daar een uurtje rusten. Hij geeft hun weer lekker water. Hij geeft hun weer goede gerst. Hij zelf drinkt een kleintje koffie. Hij drinkt nog een kleintje koffie. Hij drinkt er nog een.

En dan begint de wondere tocht door de bergen waar de wegen wenden en verdwijnen. Op en af. Maar meestal op, omdat Jeruzalem zoveel hoger ligt. Onze paarden doen het flink. *Chamdillah*! Wel moeten ze af en toe even stilstaan om op adem te komen. Hadj Achmed, in zijn warme soldatenjas, schreeuwt en slaat. Wie zijn paarden liefheeft en nog tijdig in El-Kuds komen wil, kastijdt ze. Allah heeft de regen laten ophouden en de zon laten doorkomen, wanneer wij rijden langs *Abu Gôsch*, het oude Kirjath Jeariem, waar de arke Gods is geweest (I *Kron.* 13). Wij houden er niet op. Ofschoon de sjeik familie is van Abdoel Salaäm en hij ons tot een bezoek heeft uitgenodigd. Maar wij moeten met de avond binnen zijn. Daarom houden wij ook niet op te Dilb, waar de jonge joodse vrienden werken en in tenten wonen. Maar wij houden weer stop voor water, gerst en koffie in Koloniah dat wij Mootzah noemen. Ditmaal begunstigen wij niet moeder Brause met de vele kindertjes. Wij zijn de klanten van de Griekse koffiehuishouder vóór de brug. Hij zet dadelijk koffie. Een vuur van takhout in een petroleumblik. Hij vertelt ons van de grote regens, die gevallen zijn. Wij horen ook dat de Jobsbron in het dal van Silouân weer overstroomt. Dat gebeurt alleen in heel goede jaren. Verleden jaar was een goed regenjaar. En ook nu weer staan wij er heel goed voor. – Wij zijn dus Allah wel heel dankbaar, dat hij het Heilige Land zo veel regen heeft gegeven en dat wij er zo weinig last van hebben gehad.

Wij rijden de berg op. Dit is de laatste geweest. De paarden, die wel weten dat zij naar hun huis gaan, draven. Lifta voorbij, dat al met lichtjes in zijn donker dal ligt. De Jaffastraat. Het ziekenhuis: *De Poorten der Gerechtigheid*. Jeruzalem. *Bischoem el Hawa* is uit. Wij ademen weer de gewone lucht van Jeruzalem in. Een tikje benauwd. Maar dat went wel.

VANDAAG IS ALLES WEER GEWOON. De kleine zwarte Fouad is gekomen. Hij heeft twee witte zakdoekjes gekregen en een flesje water dat zo lekker ruikt. Iedereen begrijpt dat de kleine zwarte Fouad nu heel tevreden is. Voor het ongedienstige dienstmeisje Amni hebben wij een mooie stof voor een mooi rokje gekocht. Moge zij haar ongedienstig leven nog eenmaal beteren.

En ik heb veel geleerd. Geen literair Arabisch. Dat geef ik toe. Maar het populaire Arabisch wel. Ik weet, als men een fellach wil roepen om hem de weg te vragen, dan moet men zeggen: 'Ya ammi, kom eens hier.' In het Hollands: 'Hallo, oom-van-vaderszijde, kom eens hier. Gij kunt het met de Hollandse fellachen proberen. Ik heb geleerd, wanneer je *ya salaãm* moet zeggen en wanneer *illa*. Ik weet, hoe men de vader, de moeder en het geloof vervloekt van allen die ons niet lief en dierbaar zijn.

Het is allemaal voorbij. Er is weer de politiek. Er zijn weer de zorgen. Het regent en het is weer heel, héél koud.

En mijn mooie waardigheid van *mudir el chakoek* heb ik afgelegd.

¶

IN MEMORIAM J.I.D.H.

In liefde volg ik de onrust van zijn tochten
De wereld door, en, door zijn eigen hart.
Zijn handen, die de zoete zonden zochten,
Zijn plotsling in hun laatste greep verstard.

Maar al de driften van zijn donker leven,
Zijn dorst naar God heeft zich met hen gevoed,
En dit is 't beste dat hij heeft gegeven:
Die ranke vlam, die reinigende gloed.

Die brandt, nu 't stil werd, daar de driften zwichtten
En 't lichaam dat hen dreef haar niet meer deert,
Hel in de zilvren lamp van zijn gedichten,
Van de enige olie die geen vlam verteert.[1]

IN LIEFDE VOLG IK DE ONRUST VAN ZIJN TOCHTEN
De wereld door, en, door zijn eigen hart.
De handen, die het zoetst der zonden zochten,
Zijn plotseling in hun laatste greep verstard.

Maar ook de duistere driften van dat leven
Hebben de dorst naar God in hem gevoed,
En dit is 't beste dat hij heeft gegeven:
Een ranke vlam, een reinigende gloed.

Die brandt, nu 't stil werd, daar de driften zwichtten
En 't lichaam, dat hen aandreef, niet meer deert,
Hel in de zilveren lamp van zijn gedichten
Van de enige olie die geen vlam verteert.[2]

†

1 Het onderschrift van dit herdenkingsvers van P.N. van Eyck luidde: ***Gedrukt door R. F. van Eyck op HET EIKELPERSJE Najaar 1929***. Het is in Londen gedrukt door zijn dertienjarige zoon Robert. Het zetwerk is vermoedelijk door vader Pieter zelf gedaan. Het kleine *private* proefpersje stond bij de familie Van Eyck thuis.

2 Definitieve tekst zoals door Van Eyck is vastgesteld t.b.v. *Verzameld werk* Deel 2, Amsterdam 1958.

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

JACOB ISRAËL DE HAAN VOORZAG AL VROEG DE SPANNINGEN TUSSEN DE IN PALESTINA GEBOREN ARABIEREN EN DE GEÏMMIGREERDE JODEN. Nadat de orthodoxe Jacob Israël de Haan, lid van de zionistische *Mizrachi*, in 1919 naar Palestina verhuisde besefte deze nieuwsgierige, erudiete en intelligente jurist al snel dat de zionistische omgangsvorm met de Arabieren problemen zou opleveren. Hij verweet zijn medezionisten arrogantie, dat zij al het land opkochten of opeisten, Arabieren als landarbeiders aanstelden en hen koeioneerden. Tegelijk had hij oog voor de orthodoxe joden die door seculiere zionisten gediscrimineerd werden. – Om zich een getrouw beeld van de situatie te vormen reisde hij het land door en sloot vriendschap met Arabieren.

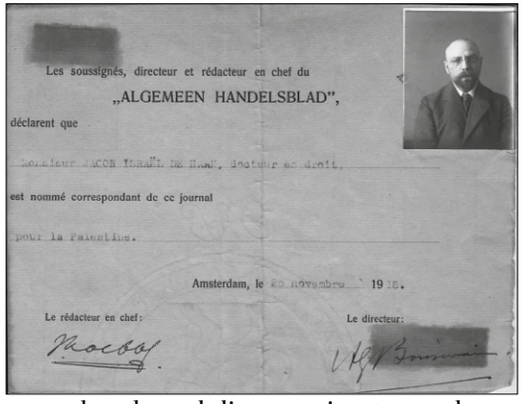
Les soussignés, directeur et rédacteur en chef du
„ALGEMEEN HANDELSBLAD",
déclarent que
Docteur JACOB ISRAËL DE HAAN, docteur en droit,
est nommé correspondant de ce journal
pour la Palestine.
Amsterdam, le 20 novembre 1918.
Le rédacteur en chef:
Le directeur:

Vijf jaar lang schreef hij voor het *Algemeen Handelsblad* feuilletons over zijn verblijf in Palestina Zijn observaties en zijn kritische houding beschreef hij haarscherp in zijn feuilletons, tot ergernis van zionisten in Palestina en Nederland. Langzamerhand werd die spanning tussen hem en de zionisten groter. Een jaar voor zijn dood kreeg hij een doodsbedreiging; hij werd van alle kanten gewaarschuwd, maar wist van geen wijken. – Gepromoveerd op *Rechtskundige significa en haar toepassing op aansprakelijkheid, verantwoordelijkheid en toerekeningsvatbaarheid*, had hij een grote drang naar waarheidsvinding. De Haan zocht de waarheid en niets dan de waarheid.[1]

CARRY EN JACOB beschouwden zichzelf min of meer als een tweeling. Ze waren in hetzelfde jaar geboren. Carry op 01-01-1881 en Jacob ('Joop') op 31-12-1881. Ze trokken veel met elkaar op en deelden hun passie voor literatuur. In Amsterdam hebben ze eerst samengewoond en later bij elkaar in de buurt. Door Carry's intensieve contact met Joop

1 VGL. Eva Rovers: *De waarheid, de worsteling en de onrust; Jan Fontijn op zoek naar Jacob Israël de Haan*, in *De Boekenwereld* jaargang 30 nummer 4 | 2014.

raakte ze bekend met allerlei progressieve kunstenaars, studenten, journalisten en docenten. Alles wat haar ter ore kwam bestudeerde ze. Onverzadigbaar las ze alles wat ze tegenkwam en sloeg het op in haar, zoals haar zoon het later zou noemen, *wanstaltig geheugen*. Ze luisterde en keek, droomde en peinsde en liet het leven op zich afkomen. In deze periode vol verwachtingen vond zij waarderende woorden voor het *gevoelssocialisme*, dat in tegenstelling tot het materialistische socialisme, een gemeenschap wilde zijn van goedwillende individuen die naar individuele vervolmaking en naar hervorming van de onrechtvaardige maatschappelijke verhoudingen streefde. Dat zij waardering had voor het melancholiek/religieus-humanisme van Henriëtte Roland Holst blijkt uit de herinnering van Jan Buskes die op het *Christelijk Gymnasium* kennis maakte met haar poëzie toen hij Carry van Bruggen rond 1910 in een voordracht het fragment *Gebroken kleuren* hoorde voorlezen uit *De nieuwe Geboorte:*

Zijt ge daar eindelijk dokter?
ik heb vandaag zo verlangd
naar uw grijze vriendelijke ogen,
en de klank van uw stem, die nog hangt
door de zaal als een heldere warmte
wanneer ge er niet meer zijt...

Niets volbracht voor mijzelven
en niets voor die anderen vermocht;
wat doen zulken als ik was op aarde?
Ik heb lang een antwoord gezocht
en dit is wat ik heb gevonden:

ik weet nu dat zij bestaan
om de kloof te helpen dempen
waardoor het volk moet gaan.

Ja hiertoe diende mijn leven
en dit is de troost die ik won,
maar keer mij nu af van het venster, dokter,
en doe dicht dat gordijn voor de zon...

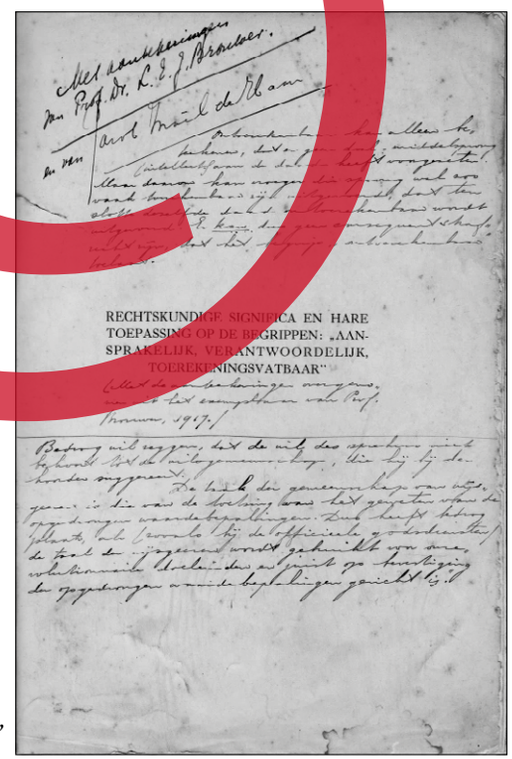
RECHTSKUNDIGE SIGNIFICA EN HARE TOEPASSING OP DE BEGRIPPEN: „AANSPRAKELIJK, VERANTWOORDELIJK, TOEREKENINGSVATBAAR"

†

De natuur had zich in een sombere waas gestoken, stil en droef was het om het graf. De kist was bedekt met een kleed waarvan het zwarte vlak door geen enkel bloemstuk werd gebroken. Ze werden haar in de geest toegedacht door haar vriendin Marianne Tellegen: *Voor mij staan donkerrode anjelieren,* ***dark flowers of passion****. Bloemen van hartstocht, háár bloemen. Want hartstochtelijk was zij, hartstochtelijk haar wezen, hartstochtelijk haar werk. Van een felle bewogenheid, als wij in Holland niet gewend zijn. Een felheid en bewogenheid die de nuchtere Hollander afstoten. Maar zij, die zich aan die gloed, die hartstocht gewarmd hebben, zullen de herinnering altijd meedragen.*

'*Zij wilde onvermoeibaar uitkijken naar mensen om lief te hebben en die haar liefhadden.* Mensen voor wie ze haar hele hart kon openen zonder dat ze haar krenkten en beschaamden. Ze wilde hun tranen drogen en daarvoor moesten de anderen dan ook haar tranen drogen zodat beiden rijker en blijer zouden zijn dan daarvoor... Maar eenzaamheid, vernedering en onzekerheid hadden haar zelfvertrouwen geschonden. De vrees voor pijn trilde aanhoudend in haar wezen en deden haar pogingen om anderen tegemoet te treden teniet...
Ze voelde zich zoals in een oude, benauwde droom van jaren geleden.
Ze stond in nacht en nevel boven op de spits van een hoge toren, rechtop in doodsangst verstard. Ze wist dat elke beweging haar dood betekende en alleen roerloosheid haar redden kon...
Zo bleef ze nu in een plotselinge en algehele verdoving naast de tafel staan en bewoog niets alsof die bewegingloosheid haar redding was...
Zolang ze het kon volhouden...
Ze hield die verdoving met alle macht om zich heen, als een kleed dat een wonde naaktheid dekt.'

Heleen

Marie Anne Tellegen heeft de belofte van *Het onafhankelijke vrouwenleven* ingelost.
Twintig jaar na Carry's dood schreef zij: *Een vrije geest alleen kan leven op een menswaardige wijze.*

Abraxas/*Zuider-Amstel*
Fenomenologisch Archief
Biografische Kleinoden VI

Tweede licht herziene druk

9 789079 133321

CARRY VAN BRUGGEN ♣ DIEPTEDENKER

Carry van Bruggen

DIEPTEDENKER

PUR SANG

ZUIDER-AMSTEL *Biografische Kleinoden* VI

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

Fragmentarische kennismaking met

DE FILOSOFISCHE GEDACHTEWEREELD VAN CARRY VAN BRUGGEN

aan de hand van

Hedendaagsch fetischisme

Em. Querido, Amsterdam 1925

Het derde deel van Frans Kellendonks' *Mystiek lichaam* (1986) heeft als motto:
DISTINCTIEDRIFT IS LEVENSDRIFT – EENHEIDSDRIFT IS DOODSDRIFT.

De mens voelt een dubbele behoefte: een drang naar eer én naar samenhorigheid. We willen ons mengen met en opgaan in de samenleving én gezien en gewaardeerd worden. Het opgaan in een groter verband, het tenietdoen en neutraliseren van jezelf is het opheffen van de *eenheidsdrang*. Opheffen is ook opdoeken, stopzetten, afschaffen e.d. Dat eenheidsdrang doodsdrift is, heeft te maken met de zelfopoffering. In dit begrip belichaamt het *zelf* het hoogste goed dat kan worden geofferd. *Distinctiedrang is onderscheidingsdrang.* Distinctiedrift is de levensdrang die de *individualist* vormt.
Levensdrift en *doodsdrift* komen nooit afzonderlijk voor: wie zich wil opheffen, moet zichzelf eerst kennen, dus zich van anderen weten te onderscheiden. Carry van Bruggen noemt deze dubbeldrang: *zelfweerstreving*. Een zelfstrijd.

'Het is een ongewoon sterke distinctie- dus levensdrang die de individualist vormt.'

J. van Heugten

ZELFVERMOMMING, DE MASKERADE, ZO NOEM IK EEN APARTE MANIER VAN ALGEMENE *ZELFWEERSTREVING*. Zelfweerstreving, jezelf tegenwerken, moet uit het belijden van het ENE en het beseffen van het VELE begrepen worden. Dit is in *Prometheus* toegelicht. Dat boek is uit het begrip Zelfweerstreving opgetrokken. Hier volstaat een samenvatting. – Op grond van de identiteit van AL-zijn en NIET-zijn heeft het Absolute alleen het vermogen, de kracht, door zelfdoorbreking tot zelfonderscheiding, in de zin van zelfbewustzijn te komen. Het onderscheidingsvermogen creëert het afzonderlijke.
Om die reden...

◊ Is er geen ander zijn dan anders zijn.
◊ Is er geen ander willen-zijn dan anders-willen-zijn.
◊ Levensdrang is onderscheidingsdrang.

Het door de mens bekennen van en toegeven aan het ABSOLUTE is de zelfbelijdenis van het ABSOLUTE. De menselijke drang naar het ABSOLUTE is de drang van het ABSOLUTE naar zich zelf. De volmaakte zelfinkeer van het ABSOLUTE is, in de opheffing van alle verschilpunten, de volmaakte zelfopheffing, het AL-zijn en het NIET-zijn identiek. Voor zover het ABSOLUTE (zich in) het afzonderlijke zoekt te behouden, wordt zelfinkeer gedwarsboomd.
Deze dubbeldrang, het naar zelfinkeer toe en van zelfinkeer af streven van het ABSOLUTE, is jezelf in de wielen rijden.
Het streven naar zichzelf van het ABSOLUTE is het streven van de mens naar het ABSOLUTE. De mens zoekt het ABSOLUTE in de *synthese:* in de eenwording, het opheffen van de verschillen. – Tegelijk is volgens de formule *er is geen ander zijn dan anders zijn* het verschil zijn bestaansgrond. Zo ontstaat een tweede formule naast de eerste:
◊ Onderscheidingsdrang is levensdrang.
◊ Eenheidsdrang is doodsdrang (*Thanatos*).
In de drang naar synthese drijft de mens naar zelfopheffing.
Het doorgronden van het ABSOLUTE wordt in het denken, in het wegdenken van onderscheidingen bereikt. Dit *begrijpen* is *zijn*. Denken is zelfopheffing in het teniet doen (het wegdenken) van verschillen.

Het streven naar het ABSOLUTE komt, naast het denken meer of minder bewust tot uiting in rechtvaardigheid, mededogen en religiositeit. In al deze en anders genoemde neigingen en beijveringen werkt de drang naar opheffing van onderscheidingen (synthese) daarom naar zelfopheffing. – Inderdaad is in alle religies de zelfverloochening, de zelfontkenning als hoogste graad van zelfopheffing, het hoogst geprezen. En niet alleen in wat in engere zin 'religie' heet, maar in elke ethiek geldt het offer (ook als doodsverachting, eigenlijk levensverachting van de militair) geldt belangeloosheid dus *zelfvergetelheid*, onszelf te vergeten voor anderen, als het hoogste. Op de betekenis van deze immanente voorkeur kom ik terug.
Al dit hogergeachte is doodsbeijvering. Al het lagergeachte (het 'slechte') is levensbeijvering.

HET MENSELIJK BEGRIP (*inzicht*) is het zelfinzicht van HET ABSOLUTE, het is zelfonderscheiding van HET ABSOLUTE. Menselijk inzicht is zelfonderscheiding. Er is geen andere kennis dan zelfkennis. In de onderscheiding is de opheffing, in de zelfonderscheiding is de zelfopheffing. Kritiseren is vernietigen.
Willen zijn is anders-willen-zijn. Willen-blijven is hangen aan bestaande *distincties*, aan onophefbare onderscheidingen. De onderscheidingen die het denken maakt, zijn, als zelfonderscheidingen van het Absolute, tot het Absolute relatief, d.w.z. ophefbaar.
De niet op te heffen distinctie staat buiten de door het denken te maken onderscheidingen en behoort als zodanig tot het absurde. Een van de namen voor de niet op te heffen distinctie, voor het absurde is het Dogma.
HET DOGMA laat zich niet kritiseren en niet opheffen. De onderscheiding is *eenzijdig*, het Dogma is *absurd*.
Het individu is een 'distinctie' die niet wil worden opgeheven, die derhalve de zelf-onderscheiding, zijnde deze reeds zelf-opheffing, de onderscheiding in het algemeen, zijnde deze reeds opheffing, schuwen moet, voor zover hij leven moet. De menselijke levensdrang is de drang naar het Dogma, de liefde tot het leven vertolkt zich in de gehechtheid aan het Dogma.

Voor zover het Absolute (zich in) afzonderlijkheden handhaven wil, creëert het zich in het Absurde dat zich, naast en tegenover het redelijke, als het ongerijmde, het zinledige ontplooit.
De Levensdrang is de drang naar het slecht geachte en naar het Absurde. De Doodsdrang is de drang naar het goed geachte en naar het Redelijke.
Het eeuwig samenzijn van beide driften is de zelfafwering.
De in *Prometheus* ontplooide ontwikkelingsgang deed de zelfweerstreving kennen als een afwisseling van redelijk inzicht en redeloos dogmatisme in de afwisseling van de elkaar opvolgende generaties.
Daarnaast openbaarde zich dezelfde tweespalt als een strijd tussen redelijk-begrijpende individuen en redeloos-dogmatische individuen in dezelfde tijd. Tenslotte vertoonde deze tweespalt zich dan ook nog in de strijd met zichzelf van de tegen zichzelf gekeerde mens.[1]
Het voortdurend samenvallen nu van deze drie wijzen van zelfweerstreving maakt elk probleem drievoudig ingewikkeld. De drieledige rol welke de in het drieledig proces passief-werkzame mens te vervullen krijgt, kan vergeleken worden met die van de aarde, die al wentelend om zich zelf wentelt om de zon en met deze tezamen nog weer anderszins wentelt. Ook hier kan de eene beweging niet worden begrepen zonder dat de andere gelden.

HET LEVEN wortelt in het slechte en in het *absurde*, in het *onrecht* en in de *onzin*. Het probleem van de zelfweerstreving is voor de mens een dubbel probleem, het ontplooit zich als een 'ethische' en als een 'intellectuele' strijd.
In *Prometheus* kwam uiteraard – het boek is een historie van de worsteling tussen *macht* en *recht* – de ethische zijde het meest op de voorgrond. Dit essay wil de geschiedenis van *dwaling* en *verdwazing*, van *begripsverwarring* en *spraakverwarring* zijn. Hier zal de intellectuele zijde het meest naar voren komen. De strijd tussen *Zin* en *Onzin*, tussen *Recht* en *Onrecht* kan echter niet onbesproken blijven.

1 [VGL. Ernst-Erich Noth, *L'homme Contre Le Partisan*; Jean Grenier, *Essai Sur l'Esprit d'Orthodoxie*, Parijs 1938. Noth vat samen: 'Wanneer een dichter politieke impact wil hebben, moet deze zichzelf overgeven aan een partij, is als dichter verloren, moet afscheid nemen van zijn vrije geest en onbevooroordeelde visie en de pet van bekrompenheid en blinde haat over zijn oren trekken' (Eckermann, *Gespräche mit Goethe*, 1832).]

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

En zo volgt dan, als een uit het voorgaande afgeleide basisformule, het volgende:
De Wijsheid is de vijand van de Levensdrang.
Voor onze intellectuele werkzaamheid is dit inzicht van groot belang. Het besef dat de Levensdrift voortdurend het denken tegenwerkt, vertroebelt en verstoort, mag niet verhinderen om – tegenover onze eigen oordelen, gevolgtrekkingen en conclusies – een gezonde argwaan te koesteren. Zijn het inderdaad de uitkomsten van de Rede? Of zijn het toch de influisteringen van de Levensdrang? Wat zich als het eerste aandient, blijkt bij nader onderzoek maar al te vaak het laatste. Voor die controlerende werkzaamheid bezitten we weer niets anders dan diezelfde door de levensdrang alsmaar tegenwerkende Rede!
Eindeloos zijn de middelen waarmee de menselijke Levensdrang zich de Rede van het lijf houdt. Niemand kan ze kennen, want niemand kan ze opheffen omdat niemand tot de zelfopheffing in het denken kan komen. Om het Absolute toch als het ware te begrijpen is HET te *zijn*. Er bestaat dan ook geen vruchtelozer pretentie dan de idee dat je *Zuivere Rede* beoefenen kan. Toch heeft dit besef niet de macht de drang tegen te houden om de zogenaamde uitspraken van de Rede (oordeel, mening, opinie, argument) te ontmaskeren als influisteringen van de Levensdrang.
Niets is completer en beter toegerust om de vernietiging (opheffing) door ziekte en dood uit te sluiten dan de voor zuiver inzicht en juist begrip doodsbange denkgeest.
Ten opzichte van de verdediging tegenover bacillen en venijn, uithoudingsvermogen, aanpassingsvermogen, herstelvermogen en immuniteit – valt de *volkomen analoge* weerstand op tegenover *begrip* en *inzicht* zoals het volgende laat zien.
Het tegenwerken van de Rede door de Levensdrift openbaart zich het eenvoudigst en het veelvuldigst als een volslagen onvermogen om wezenlijk te denken. Dit onvermogen wordt de mens dan in zichzelf als *onlust* en *onwil* gewaar. De betekenis van onlust als onmacht komt in *Prometheus* uitvoerig aan bod.
Deze wijdverspreide afkeer van bespiegelen, van het wezenlijk denken, biedt al vergelijkingspunten met fysieke afweermechanismen.

Bepaalde gelaatsuitdrukkingen uit de politieke, technische, financiele of theologische wereld zodra iets van filosofie en ethiek ter sprake wordt gebracht doet ontegenzeglijk aan braakneigingen denken. De argumenten tegen het beoefenen van wat beter dan 'zuiver', rechtzinnig denken – dus het in oprechte zelfkritische gezindheid ondernomen denken – kan heten, blijken altijd fundamentele influisteringen van de Levensdrang te zijn.
Welke moeten dit dan zijn, *volgens het zijn*, d.w.z. *het wezen* van die drang?
Als eerste en belangrijkste de verheerlijking van het leven, met daaruit onmiddellijk en als 'vanzelfsprekend' afgeleid een systeem van goedachting en slechtachting op basis van levenbehoudend en levenondermijnend.
De waardering van *bevestiging* boven *ontkenning* van *opbouwen* (d.i. stichten) boven *afbreken* hoeft, opmerkelijk genoeg, zelfs voor verder kritische intellecten geen betoog. Verwijt men de besten onder hen dat ze alleen breken en niet bouwen, dat ze slechts slopen en ontbinden (en ontbinden is toch niets anders dan onderscheiden, vergelijk: ontbinden in factoren; en onderscheiden is toch niets anders dan begrijpen, dan zien!) dan haasten zij zich te verzekeren dat ze *zijn gekomen om te vervullen* of beloven dat ze later stellig zullen opbouwen.
In *Prometheus* zijn talloze uitingen uit verschillende, maar overeenkomstige perioden aangehaald die hier duidelijk op wijzen. Socrates, het Evangelie, Luther, Camille Desmoulins e.d. Zo sterk is het instinct dat stichten beter is dan slopen en toch ligt hieraan geen gemotiveerd oordeel maar een *inblazing van de Levensdrift* ten grondslag. Een buitenredelijke inblazing – in elk geval alles wat diezelfde geesten boven alles zochten. *Recht* en *zin* draagt de ontbinding en de opheffing in zich. Het is *synthese*, is doodsbeijvering. Ook de hedendaagse intellectuele avant-garde heeft op de oude beschuldiging geen ander antwoord dan de aloude drogredenen.
Slaagt de 'positivist' er dus in aan te tonen dat de filosofie in haar aard *dangereux* en *stérile* is – en er in slaagt, want zij is dit tegenover het maatschappelijke en het nuttige – dan heeft de grote massa geen verder argument meer nodig om in eigen ontoegankelijkheid als in een

verstandig en prijzenswaardig standpunt te geloven. Ook zij die de filosofie zeggen te beoefenen, blaast de Levensdrift als onwrikbare vanzelfsprekendheid in dat ze, zal ze *raison d'être* hebben, ergens toe heeft te dienen. Of je het horen wil of niet, nog al te vaak geldt het oude Roomse beginsel dat de filosofie de dienstmaagd is van de theologie. Het vertheologiseren en verethiseren van de filosofie is een tweede symptoom van vertroebeling van de Rede door de Levensdrift. Het orthodoxe denken is als ontbinden (onderscheiden) en opheffen, de zelfinkeer van het Absolute, terwijl de dienende zogeheten wijsbegeerte óf als richtsnoer ethische óf als *geloofsverzekerdheid* (heilszekerheid) religieuze stelligheid, belooft.

Zo blaast de Levensdrift de mens de liefde tot de *bevestiging*, tot het 'vrome', de haat tegen de *ontkenning*, tegen het 'afbrekende' in. Tegelijk roert zich in hem het Denken en legt eigen werkzaamheid onverbiddelijk als opheffing bloot. Het verwarrende is dat hij ook dat denken in zichzelf als 'verheven' en 'edel' ervaart. Alle mogelijke theologische systemen zijn het resultaat van die innerlijke onzekerheid, die fundamentele verwarring.

Ze kunnen de Rede niet missen en ze kunnen de Rede niet volgen. Het 'beginsel' van de 'christenfilosoof' uit Spinoza's tijd: '*Ik bouw op de Rede, totdat de Rede in strijd komt met de Schrift, want dan leg ik mij bij die hogere waarheid neer*' formuleert nog steeds deze geesteshouding volkomen. Dit betekent: *de triomf van Levensdrang over Rede.*

Levensdrang is drang naar zelfhandhaving, is het geloven in zichzelf in allerlei zin.

Het geloven in een eigen-Ik, een persoonlijk, afzonderlijk, onafhankelijk bestaan is de fundamentele vanzelfsprekendheid die de Levensdrang inspireert.

De drang dit persoonlijk bestaan te laten voortduren – dat is: het onvermogen dit persoonlijk bestaan weg te denken, dat is: het onvermogen om denkend tot zelfopheffing te komen – manifesteert zich als de honger naar onsterfelijkheid, naar individuele onsterfelijkheid. Aan die begeerte, dat vanzelfsprekendheidsgevoel, wordt dan snel bewijskracht toegekend en wordt de basis van het onsterfelijkheidsgeloof. Voor deze geesteshouding past nog immer het woord

van Samuel Johnson: *Sir, we know our will free and there is an end to it.* Zelfs deze man had, voor hij die uitspraak met een vuistslag op tafel bekrachtigde, alles wat hij kon gedaan om de wilsvrijheid te *bewijzen.* Net als de hedendaagse Johnsons tegenover Onsterfelijkheid. Ze kunnen de Rede niet verachten, ook de onbeduidenste en eenvoudigste niet. Zelfs de scherpst-onderscheidenden kunnen de haat niet tot het einde toe volgen. Bij allemaal zegeviert de Levensdrang.

De illusie van het persoonlijk bestaan en het persoonlijk voortbestaan zijn, *after all* een en ondeelbaar, inblazing van de Levensdrift, die zich steeds als Ik-gevoel laat gelden. Door het ontbreken van continuïteit staat het geloof in een sterfelijk Ik verder van de Rede dan dat in een onsterfelijk Ik. Een redelijk en doordacht verwerpen van de persoonlijke onsterfelijkheid impliceert een algeheel verwerpen van het Ik. Wat nu is het merkteken van een zelfstandig Ik-bestaan? Het vermogen tot ongehinderd handelen en onbelemmerd oordelen. Met de Ik-waan hangt dus m.a.w., behalve de *onsterfelijkheidswaan*, ook de waan van de *vrije wil* noodzakelijk samen. Ook hier wordt, door het toekennen van bewijskracht aan sterk sprekende instincten, illusie tot dogma gemaakt ('*Sir, we know our will...*').

Het aanvaarden van vrije wil beduidt het toekennen van een vrijmachtig en onafhankelijk bestaan aan het afzonderlijke en is daarom strijdig met het *eenheidsbegrip*, dat het afzonderlijke slechts relatief en functioneel kan denken, maar ook met elk gangbaar godsbegrip, voor wat het afzonderlijke afhankelijk en onderworpen behoort te zijn. Ook dit gebied is een realistisch slagveld waar dagelijks de strijd tussen *rede* en *levensdrang* wordt gestreden en nimmer uitgestreden met *theologie* als resultaat .

Velen die zeggen niet in de vrije wil te geloven, zijn met die betuiging dat geloof allerminst te boven. Juist omdat het een fundamentele inblazing is van de Levensdrift, van de Ik-waan, kan geen mens haar overwinnen.

Het toekennen van een zelfstandig bestaan, van een nauwkeurig te begrenzen macht aan het afzonderlijke vormt zozeer de basis van alles wat Levensdrang inhoudt en zich ten doel stelt, dat het zich niet beperkt tot het toeschrijven van een vrije wil aan de mens.

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

De aanvulling en tegenhanger, het complement van deze verzinsels, deze *fictie* is die van de oorzakelijkheid, de *causaliteit*. Hier wordt een bepaalde gebeurtenis, toestand of eigenschap als werkzame *oorzaak* aangewezen. Deze oorzaak wordt dan als het ware aansprakelijk gesteld voor een andere gebeurtenis, toestand of eigenschap: het zogenaamde *gevolg*. In deze algemeen menselijke trek openbaart zich de algemene immuniteit voor het wezenlijk begrijpen van *totaliteit* en *voortgang*, wat men zich hierover ook in het hoofd haalt of inbeeldt.
Naast het onafhankelijk handelen in de mens, het vrije oordeel ligt de fictie van de wilsvrijheid, de verwante fictie van de oordeelsvrijheid, van de objectiviteit. Een juist Eenheidsbesef begrijpt elk oordeel als een *introspectie* (of zelfschouwing) van HET ABSOLUTE, dus op zijn zuiverst een relatief en functioneel oordeel. Maar ook hier, als overal, triomfeert de Levensdrang: *De waan van het objectieve, vrijmachtige oordeel houdt ook hen bevangen, die denken ervan bevrijd te zijn.*
Vrije wil, onsterfelijkheid, objectiviteit en causaliteit zijn zowel de hoekstenen van de theologie als de grondslagen van de positivistische wetenschap en vertonen zich hier als vier zijden van dezelfde waan, van de *Ik-waan*, in iedereen als inblazing van de levensdrang de vonk van de rede dovend.
In iedereen. Want zich van deze wanen voor een ogenblik moeizaam te kunnen bevrijden, door ze even 'weg te denken', betekent niet, zonder hen te kunnen bestaan. Niemand beweegt zich buiten deze fundamentele dwalingen. In het taalgebruik zijn ze opgenomen, in het oordeel verweven, ons bloed heeft ze verteerd en ze maken een intrinsiek en onlosmakelijk deel uit van ieder mens. Op het ogenblik dat hij ze door de voordeur uitwerpt, trekken ze door de achterdeur weer binnen, ze kleven hem aan als het leven zelf: ze zijn het leven zelf, toch. Alleen door te zwijgen kunnen we beletten dat ze onze redeneringen vervalsen, alleen door te verdwijnen, dat ze ons denken vertroebelen. O waan, die voor mensen de *Zuivere Rede* in het uitzicht stelt. Maar dit onderscheid blijft tussen de voor de Rede geslotene en de voor de Rede toegankelijke: voor de eersten maakt dat complex instincten, verlangens, illusies, *geloof* en *hoop*, al die inblazingen van de levensdrift de basis uit van zijn levensbeschouwing (*Sir, we know our will free...*'), voor de laatsten zijn ze functies en factoren, waarvan hij zich niet bevrijdt, maar waarop hij ook niet bouwt. Bemerkt hij dat hij aan hun macht niet ontkomt, dat hij aldoor rekent met wat hij verwerpt, wilsvrijheid en onsterfelijkheid, objectiviteit en causaliteit, dan zal dat geen reden zijn deze dwalingen alsnog als waarheden in zijn levensbeschouwing op te nemen, maar alleen de bevestiging dat, zoals de rede leert, het leven inderdaad in het *absurde* geworteld is, het een niet zonder het andere uit te roeien. Maar hiertoe brengt alleen het inzicht in de fundamentele vijandschap tussen rede en levensdrang.
Jaren geleden las ik in Plato's *Phaedo* hoe Socrates werd teleurgesteld in de geschriften van Anaxagoras als volgt:

> '...Ik hoorde eens iemand uit een boek – naar hij zei van Anaxagoras – voorlezen, dat de geest oorzaak en organisator van alle beweging zou zijn. Ik was blij met die verklaring omdat het me in veel opzichten redelijk leek dat de geest oorzaak van alle beweging was. Ik redeneerde als volgt: als dat inderdaad zo is, dan zal de regelende geest in werkelijkheid ook alles regelen en alles een plaats geven waar het het beste tot zijn recht komt.
> Wil je dus de oorzaak van iets opsporen, hoe het ontstaat, vergaat of bestaat, dan is het van belang erachter te komen op welke manier iets het beste tot zijn recht komt of iets ondergaat of aanricht. – Op grond van de uitkomst hoeft dat, wat de mens aangaat en wat hem en anderen omringt, alleen verder te worden onderzocht wat het beste en meest functionele is. Ook wat slecht is, dient onvermijdelijk in het onderzoek te worden betrokken. Want voor beide onderzoeken geldt dezelfde discipline.'
> 'Peinzend over deze dingen prees ik mezelf gelukkig dat ik bij mijn onderzoek naar de oorzaak van alles in Anaxagoras een leermeester naar mijn hart had gevonden. Een die mij eerst zou kunnen zeggen of de aarde plat is of rond en mij daarna ook zou kunnen uitleggen waarom en waarvoor dat zo is.
> Als hij de aarde een plaats zou geven in het midden van het universum, zou hij ook duidelijk kunnen maken waarom *die* plek het beste was. Als hij mij daarvan zou overtuigen, dan stond voor mij

vast dat ik niet nog eens naar andere oorzaken hoef te zoeken. Dus ook over de zon, had ik besloten, zou ik me zo oriënteren. En ook over de maan en de andere planeten, en over hun bewegingspatronen tegenover elkaar, hun omwentelingen en andere draaiingen, en waarom het voor al die hemellichamen het beste was om te bewegen zoals ze bewegen. Ik stond er dus geen moment bij stil dat, als Anaxagoras beweerde dat dit hele bestel volgens redelijke principes geordend was, er zich geen andere oorzaak zou kunnen voordoen dan dat het nu eenmaal het beste was zoals het was. Van alles apart en van alles tezamen kon hij immers de oorzaak verklaren waarom het zo het beste was...

...Mijn verwachtingen waren zo hoog gespannen dat ik in ijltempo zijn ene boek na het andere verslond om met dezelfde snelheid het beste en het slechtste op het spoor te komen. – Maar mijn vriend, die heerlijke verwachting werd mij snel ontnomen. Hoe meer ik van hem las, hoe meer ik inzag dat de man in geen enkel opzicht zijn verstand gebruikte en niet zocht naar de *oorzaken van de ordening* der dingen, maar daarvoor *lucht, ruimte, water* en een heleboel andere onzin noemt. Ik vond hem nog het meest lijken op iemand die zegt: *'Alles wat Socrates doet, doet hij met verstand'*, en dan – als hij probeert de oorzaken te noemen van elk van mijn handelingen apart – begint te beweren dat ik hier nu zit omdat mijn lichaam gemaakt is uit botten en spieren en dat de botten hard zijn en door gewrichten verdeeld en dat de spieren zich kunnen samentrekken en ontspannen en dat ze samen met vlees en huid om de botten gewikkeld zijn om ze bij elkaar houden. Omdat de botten los in hun kom hangen, stelt het samentrekken van de spieren mij nu in staat de ledematen te buigen waardoor ik hier zit met gebogen knieën. – Zo'n zelfde soort verklaring zou hij hebben voor het feit dat wij met elkaar spreken; dat zou dan komen door klank, lucht, ether en meer van zulke oorzaken. Ondertussen vergat hij de werkelijke oorzaken te noemen, namelijk dat de Atheners het beter vonden mij te veroordelen en dat ik het daarom beter heb gevonden hier te zitten en rechtvaardiger om te blijven, teneinde de straf te ondergaan die zij willen voltrekken.

Want, de hemel beware me, ik denk dat die spieren en botten van mij, aangespoord door wat zij voor zichzelf goed vinden, al lang in Megara of Boeotië zouden zijn, als ik niet had gedacht dat het rechtvaardiger en juister is elke willekeurige straf die de stad mij oplegt, te ondergaan, in plaats van er vandoor te gaan en mij aan de straf te onttrekken. Wie dit soort dingen oorzaken noemt, zit er wel helemaal naast.

Wel zou iemand natuurlijk gelijk hebben die beweert dat ik zonder die middelen als botten, spieren en de rest niet zou kunnen doen wat mij het juiste lijkt. Maar zeggen dat zij er de oorzaak van zijn dat ik doe wat ik doe en dat ik het doe uit verstandelijke overwegingen en niet omdat ik kies voor het beste, dat zou wel een erg oppervlakkige manier van redeneren zijn.

Wie dat zegt, is niet in staat te zien dat de oorzaak iets anders is dan het *phainomenon* en dat de oorzaak zonder het fenomeen geen oorzaak is. Daarom denk ik dat het gros van de mensen als het ware in het duister tast.[1]

Destijds zag ik hier vooral een aanklacht in tegen het ondoordacht bedienen van formules (r*egelende geest*) die niet wezenlijk zijn doordacht en waarmee dus ook niet werken valt. Gaandeweg ben ik er toch iets anders, iets algemeners in gaan zien: *De strijd tussen rede en levensdrang.* Anaxagoras belijdt namelijk de regelende *Geest* maar komt niet verder dan *lucht, ether, water*: d.w.z. hij belijdt de TOTALITEIT en kan alleen werken met de *causaliteit*. Hij belijdt dat de geest alle dingen regelt, en kent, ondanks zichzelf, de regelende kracht aan het afzonderlijke toe!

Hier komt de fundamentele vijandschap aan het licht tussen het *subjectief speculatieve* en het zich *objectief wanend positivistische* als een verschijningsvorm van die tussen rede en levensdrang. En het voornaamste is, altijd door te weten dat elke 'Socrates' zijn eigen 'Anaxagoras' in zich draagt, en zich nimmer van hem kan bevrijden, hoogstens hem in zichzelf vermag te onderscheiden.

1 Zie voor beter begrip van de klassieke situatie de *eindnoot* op blz. 172. FENOMEEN: verschijnsel.

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

De strijd tussen rede en levensdrang is ook op andere wijze te bekijken. Levensdrang is distinctiedrang, de levensdrang wil de onderscheiding.

Maar onderscheiden is opheffen. De levensdrift wil het opheffen niet, wil daarom het onderscheiden niet. Het onderscheiden niet, maar de onderscheiding wel, de onophefbare distinctie, het *absurde*, het *dogma*. Met deze leerstelligheid wordt niet de kerkelijke of politieke zin bedoeld. Het is eigenlijk een gevoel van zelfsprekendheid. En als zodanig speelt het in de levens van hen die zichzelf redelijk achten geen minder sterke rol dan in die van de onnadenkenden. Niemand kan dat bij zichzelf uitroeien, niemand kan het waarnemen want zien is onderscheiden en onderscheiden is opheffen. De misleidingen van het vanzelfsprekendheidsgevoel omvatten vooral de eerder opgesomde dwalingen.

De levensdrift wil wel de onderscheiding, maar niet het afscheiden; in de van de redeloze verstokene woont dan ook de machtigste distinctiedrang naast een volmaakt tekort aan onderscheidingsvermogen.

Het onderscheidingsvermogen maakt onderscheid, bijvoorbeeld wat de mens aangaat, tussen een persoon, naam en kleding, tussen bezit en bezitter, tussen aanzien en verdienste, tussen daad en motief. Waar onderscheidingsvermogen ontbreekt, worden deze onderscheidingen niet gemaakt. Daar worden trouwens nooit onderscheidingen *gemaakt* (gecreëerd) maar bestaande groeperingen en rangschikkingen als vanzelfsprekend aanvaard. Het redelijk onderscheiden richt zich op het onderscheid tussen het essentiële en het incidentele, tussen het *toevallig* zich tezamen *bevindende* en het *wezenlijk* tezamen *behorende*. Motief is bijvoorbeeld essentieel, handeling is incidenteel. Op een andere wijze gezien, kan handeling weer essentieel heten, daartegenover staat dan gevolg als incidenteel. In deze gebieden beweegt zich het onderscheidingsvermogen dat de zelfonderscheiding van het absolute representeert. Waar het ontbreekt wordt niet onderscheiden. Zo openbaart zich dan het tekort aan onderscheidingsvermogen als de neiging om het incidenteel zich tezamen bevindende als het essentieel tezamen behorende op te vatten. Kinderen voelen geen verschil tussen zichzelf en hun naam. Carolien voelt

zich geen Carolien maar ís Carolien. De beleving dat het kind anders zou kunnen heten is een onmogelijkheid. Een kind ziet geen verschil tussen het ding en de naam. Als kind herinner ik mij dat iemand mij vertelde dat de Fransen een mand *panier* noemen. Ik keek naar de mand en dacht: 'Ze kunnen het wel een *panier* noemen, toch is het een mand'. Zo is er de Engelse die *Firenze* voorbijreed en zich boos maakte op de conducteur: 'Why didn't the man just say, *Florence*?' – Hun eigen taal noemt toch ook alles bij de natuurlijke naam?

De glorie van door anderen vervaardigde schilderijen, door anderen geweven tapijten, door anderen gebouwde huizen schittert als een aureool rondom het hoofd van de toevallige bezitter. Simpele zielen snappen niet dat een vreemdeling hun taal niet goed verstaat en gaan harder praten. En: 'Zonder uniform geen status'. Het zich incidenteel tezamen bevindende wordt als essentieel tezamen behorend opgevat. Daartegenover voltrekt zich het denken in de scheiding tussen het incidenteel en de samenvoeging van het essentieel daarbij behorende, het is analysesynthese, het is ontbindend-opheffen, het is ordenen. Inderdaad beduidt *cogitare* ordenen en denken. Denken is onderscheiden en dit is ordenen. Door deze werkzaamheid krijgen 'Ik-en-Wereld' voortdurend een nieuw aanzien, en dit produceert in de denkende een gestadige verwondering. Deze verwondering is de weg naar het inzicht. Dit leerde reeds Plato: Door verwondering komt men tot wijsheid. Voor zover dus de Levensdrift het inzicht weerstreeft, weerstreeft hij de verwondering. Inderdaad: het tegendeel van de verwondering is het vanzelfsprekendheidsgevoel, de algemene verschijningsvorm van het fundamenteel dogmatisme, het soevereine werktuig van de Levensdrift. Dit verhindert immers het kritiseren, en kritiseren is onderscheiden en onderscheiden is opheffen en opheffen is zelfopheffen (krachtens de formule: er is geen ander zijn dan anders zijn) en zelfopheffing is dood.

Overal valt tegenover de verwondering in de kritische geest, het vanzelfsprekendheidsgevoel in de niet onderscheidende waar te nemen. Naam, taal, zede, gebruik, mode, levenswijze, godsdienst, alles van zichzelf aanvaardt hij kritiekloos, zonder tussen het incidentele en het essentiële, het aanklevende en het immanente onderscheid te maken.

Zakdoeken en theekopjes gaan per dozijn, kinderen moeten hun ouders respecteren, suiker smelt, de steen valt, bloedschande is een gruwel, vrouwen moeten geen mannen vragen, stoelen hebben vier poten, enzovoort. In niets van dit alles is reden tot verwondering. Het afwijkende wordt gevoeld als abnormaal en dwaas. – Duitse dienstmeisjes waren verbaasd dat een *substantief* (zn.) hier zonder hoofdletter werd geschreven: *Wie komisch!* Geen gemotiveerde voorkeur voor eigen gedragswijze wel een simpele onwrikbare vanzelfsprekendheid dat in het *afwijkende* alleen het *dwaze* ziet. Een incidentele samenklontering wordt als het basaal daarbij behorende opgevat tussen het toevallig aanklevende en zonder het wezenlijke samenhangende.
In de aan de onderscheidingszucht gepaarde onmacht om te onderscheiden zegeviert de levensdrang over de rede.
Daarom is dit algemeen menselijk tekort bij iedereen aanwezig en net als de Levensdrang niet zelf terzijde te schuiven. Zelfs waar het kritiekloos aanvaarden al heeft plaats gemaakt voor de behoefte om zelf onderscheid te maken, blijft de onmacht om redelijk te onderscheiden bestaan. Overal indelingen nergens *wezenlijke* indelingen, overal wordt het *incidenteel* gezamenlijke opgevat als het *essentieel* bij elkaar behorende.
Hoe zou een 'groepering op redelijke basis' gedacht kunnen worden? Redelijke onderscheidingen zijn de zelfonderscheidingen van het absolute, ook mensen zijn de zelfonderscheidingen van het absolute. Ieders *zijn*, elk *wezen* is functie in de TOTALITEIT. Tot het maken van redelijk onderscheid is dus besef van de *totaliteit* nodig. Alleen groeperingen op de basis van dat begrip dragen een redelijk, een wezenlijk karakter. Daarnaast blijven 'natuurlijke' groeperingen mogelijk (seksen en soorten). De ene groepering sluit de andere nooit uit, maar de ene zal van de andere altijd (aan de buitenkant) verschillend blijven.
Zo kan men gerust verhandelingen schrijven over *de tulp in de schilderkunst* en zelfs schilderijlijsten of boekbanden van verschillende tijdperken met elkaar vergelijken. Daarin zit nog niets onredelijks, het onredelijke begint bij de *verbeelding* dat deze groeperingen *wezenlijke verschillen* zijn in schilderkunst of literatuur, dat ze het wezen van schilderkunst en literatuur raken.

Bloemen verdeelt men niet kleuren, zieken niet in koortsigen en koortsvrijen. Kleur en koorts zijn incidenteel, de plantensoort, de aard van het lijden is essentieel. Bijvoegelijke naamwoorden kunnen de basis voor redelijke groeperingen zijn, maar niet voor de botanicus en medicus. – Deze voorbeelden spreken sterk door hun evident redeloos karakter. Toch zijn niet alle algemeen gangbare en wetenschappelijk gesanctioneerde groeperingen per definitie redelijker gefundeerd. De groeperingen in seksen, rassen, stammen en volkeren, deels natuurlijk deels fictief, wortelen in het vanzelfsprekendheidsgevoel, het *begripsdefect* dat het *incidentele* niet van het *essentiele* weet te scheiden.
Allerlei misvattingen danken hun bestaan aan dit begripstekort; sommige wetenschappelijke (zij-)takken zijn daardoor discutabel. Een menslijke ordening naar 'criminaliteit' of 'artisticiteit' is even onzinnig als bloemen te groeperen op kleur en schilderijen op onderwerp. De melancholieke dronkaard staat dichterbij de melancholieke geheelonthouder dan de van kwaad tot erger vervallen losbol. *De melancholie is het essentiële.* de roofmoordenaar is nauwer verwant aan de beurskoning dan aan de lustmoordenaar, *de geldzucht is het essentiële.*
Ook in deze groeperingen ligt het redeloze nog voor de hand. De antieken al wezen voor de indeling in 'goeden' en 'bozen' de *daad* als maatstaf af. Toch vormen deze vaak de basis voor criminologische en sociologische theorieën. In *Prometheus* is bij de bespreking van Sighele's boek *La Foule Criminelle* op dit begripstekort gewezen.[1]
Net zo onzinnig als de groepering naar de criminaliteit is die naar de 'genialiteit'. Napoleon en Beethoven waren zg. 'genieën', maar Napoleon stond geestelijk – zoals Shaw zegt in *The man of Destiny* – veel dichter bij zijn soldaten dan bij Beethoven.
Net zo onzinnig is de indeling in kunstenaars en de daarmee samen-

1 Naast de grote wetenschappelijke prestaties van de *psychologie* en de *sociologie* zijn er ook gebreken. Deze zijn een vernietigende macht van onze tijd. – Hun werkelijke kennis is omgeven door wolken van algemeen gepraat. Het verduistert de mens, verzwakt zijn oordeel en versluiert de realiteiten. Als een woekerende zwam tast het de existentiële menselijke mogelijkheden aan. – Met name de socioloog Marx en psycholoog Freud hebben met een buitengewone energie in waarneming en constructie naast werkelijke kennis valse en ruïneuze opvattingen over de mens gestalte gegeven. Het waren lieden van de haat die als profeten geloof opwekten. Hun gevolg waren mensen die van de kerk vervreemd de filosofie nog niet bereikt hadden. Dat zij als onderzoekers ook echte *wetenschappelijke kennis* brachten, heeft hun *pseudowetenschappelijke* profetendom pas goed prestige gegeven. VGL. Karl Jaspers (1883-1969), *Kleine leerschool van het filosofische denken*, hfdst. VIII *psychologie en sociologie* (1965), Utrecht 1995².

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

hangende opvatting dat de kunstenaar van huis uit elke kunstuiting begrijpt. Niet alle kunst schept uit dezelfde bron. Kunstenaars hebben geestverwanten die niet artistiek zijn en dichterbij staan dan andere creatieven.

Deze indelingsdrang en onvermogen om verstandig te groeperen, ontneemt ook aan de erfelijkheidstheorieën alle redelijkheid.

In *Prometheus* heb ik bij de vergelijking tussen Jacques Bossuet en Auguste Comte geprobeerd de overeenkomst aan te tonen tussen resp. de *theologische* en *positivistische* geesteshouding door hun hang naar en het hangen aan zekerheden en overtuigingen bloot te leggen als een afspiegeling van des Absoluten zelfontwijking, dus in direct verband met het begrip van de TOTALITEIT. Op zijn terrein en op eigen wijze is de theoloog positivist. Tegenover hen, a.h.w. op gelijke afstand van beiden, staat de *denker* die zekerheid wantrouwt en mijdt.

Heeft nu de vader-theoloog twee zonen, waarvan de een godsdienstfilosofie en de ander sociologische filosofie beoefent, dan zal het allicht heten dat de eerste naar de vader aardt, omdat ze misschien dezelfde auteurs citeren. Echter, redelijk beschouwd aardt de positivist naar de vader. *Hier* is een *essentiële*, *daar* een *incidentele* overeenkomst.

Even ongelijksoortig als een gezelschap 'misdadigers' of 'gelovigen' of 'geleerden' is een gezelschap 'helden.' Sommige zg. heldendaden eisen overleg, andere vurige drift, sommige morele, andere fysieke moed, sommige overmaat, andere tekort aan verbeeldingskracht. De held in de reddingboot heeft behoefte aan overmaat. De held op het slagveld heeft behoefte aan tekort. Een heetgebakerde vader en een koelafwegende zoon, of een fantasieloze vader en een creatieve zoon kunnen nu elk een heldendaad verrichten zonder dat er van erfelijkheid sprake is. Omgekeerd kan de heetgebakerde zoon van een heetgebakerde held zich in een situatie die koelbloedig heldendom vereist als een lafaard gedragen en toch essentieel op de vader lijken. Zolang het constateren van erfelijkheid zich op het *incidentele* richt en niet op het *wezenlijke* zijn de bedoelde indelingen en theorieën waardeloos.

Overal leidt dit fundamentele begripsdefect, de zucht om te classificeren en de onmacht om *wezenlijke verschillen* te kunnen onderscheiden, tot onwaarachtige groeperingen en deze tot ongerijmde conclusies.

Een componist vroeg aan Heine om hem wat liederen te sturen waarbij hij muziek wilde componeren. Maat en toonaard waren bijgeleverd. Er kwam niets van terecht, de componist toonde zich teleurgesteld. Heine was toch zo muzikaal? Inderdaad, zoals een *dichter* muzikaal is. Een muzikaal gezelschap is wellicht heterogener dan een ander gezelschap. Werelden liggen daartussen.

Een kunsthistoricus verzekerde mij: *Alles wat je kunt zien kun je ook tekenen*. Dit had mij pijnlijk en dwaas in de oren kunnen klinken, omdat mijn picturale aanleg nogal beperkt is. Uit de beschrijvingen in mijn boeken is af te leiden dat ik wel eens wat 'zie'. Zo staat mij helder voor de geest hoe ik ooit als het ware in een kamer vertoefde die ik had beschreven, waar kinderen te gast komen bij een oude vrouw en waar de sinaasappelen *vurige strepen trokken over het witte kleed*. Die kamer, met het blanke licht, stond voelbaar om mij heen.

Kun je van zo'n geaard mens zeggen dat hij niets 'ziet'? Zeker wel.

Daarom vond ik dat die kunsthistoricus volkomen gelijk had. Werelden liggen alweer tussen de *picturale* visie en de *literaire* visie, ook al hebben ze dezelfde objecten. Men kan tegelijk van het ene volkomen verstoken en in het andere bijzonder begaafd zijn. En de vaak gehoorde betuiging: 'Hoe is het mogelijk dat U helemaal niet kunt tekenen', spreekt alleen van de gewoonte het incidentele als essentieel op te vatten, door het fundamenteel begripstekort dat overal de onzinnige groeperingen produceert.

Evenmin als het lichamelijke zelfbehoudsinstinct zich beperkt tot bewuste zelfbeveiliging, even goed als het optreedt als verzet van het organisme tegen opheffende (vernietigende) elementen, evenmin bepaalt zich het uit de 'Levensdrift' voortvloeiend begripstekort, de neiging, het incidenteel zich tezamen bevindende als het essentieel tezamen behorende op te vatten, tot het foutieve oordeel, ook hier werkt de Levensdrift door, buiten het gebied waar het oordeel wordt gevormd. M.a.w. ook onbewust voegt de menselijke geest het tegelijkertijd-geziene, gehoorde, gerokene, ondergane tezamen, en zo komt dan aanhoudend tot stand wat ik de *bizarre associatie* wil noemen. Een voorbeeld hiervan is de indruk die je krijgt, wanneer je als dagelijks bezoeker de vestibule van een school, café of leeszaal binnentreedt.

De aanschouwing van jassen en hoeden aan de kapstokken suggereert zo verbluffend duidelijk de gezichten en gestalten van eigenaars dat ze deze inderdaad schijnen uit te drukken. Voor de oningewijde is dat natuurlijk niet het geval. Iedereen zal grif erkennen dat van een wezenlijke expressie dan ook geen sprake is. Toch zou ik talloze voorbeelden kunnen noemen waarin overeenkomstige *bizarre associaties* een schijnverband creëren dat dan wel als wezenlijk wordt aangemerkt.

¶

VOETNOOT BIJ HET CITAAT UIT PLATO'S *PHAIDOON* OP BLZ. 165:

"Ver weg van Athene vertelt Phaidoon aan Echecrates over de laatste dag van Socrates' leven: Na geruime tijd in de gevangenis te hebben verbleven, krijgt Socrates ten slotte het bericht, dat aan het eind van de dag het vonnis zal worden voltrokken en hij de gifbeker te drinken krijgt. Evenals alle dagen van zijn gevangenschap zijn ook op die dag een aantal getrouwen, onder wie Phaidoon, aanwezig.

Het gesprek komt al snel op datgene wat hen allen bezighoudt, de dood. Socrates zelf maakt een opmerking over de dichter Evenos, die hem als liefhebber van de waarheid maar snel moet volgen in de dood. Deze prikkelende uitspraak vereist voor Socrates' vrienden nadere uitleg. – Socrates legt hen de volgende vraag voor:

'Weten wij wat de dood is? Is het volgens ons niet de scheiding van ziel en lichaam? Bestaan dan ziel en lichaam niet op zichzelf, de ziel los van het lichaam en het lichaam los van de ziel; is dat niet de dood? Of is de dood iets anders?'

Als zij hiermee kunnen instemmen, vraagt Socrates:

'En wat over kennisverwerving? Is het lichaam geen belemmering als het deelneemt aan de speurtocht naar kennis? Ik bedoel: kunnen oog en oor inderdaad waarnemen wat is of is het zo, naar het woord van de dichter, dat zij niet werkelijk zien en horen? En als die zintuigen al niet nauwkeurig en helder kunnen waarnemen, kunnen de andere het helemaal niet want die zijn van mindere kwaliteit, of niet soms?'

Zo voert het gesprek langzaam tot de conclusie dat een echte liefhebber van de waarheid zich zo weinig mogelijk door het lichaam laat beheersen, maar door het betrachten van deugden als bescheidenheid, rechtvaardigheid, moed en ook wijsheid de ziel zuivert van wat onwaar en ongezond is. Als de ziel vanuit zichzelf waarneemt, begeeft zij zich in het zuivere, eeuwige, onsterfelijke en onvergankelijke. Zij vereenzelvigt zich hiermee vanwege haar verwantschap, telkens wanneer zij op zichzelf is en dit mogelijk is. De ziel is goddelijk, onsterfelijk en onveranderlijk, terwijl het lichaam sterfelijk en veranderlijk is. Met onweerlegbare nauwgezetheid en tevens grote mildheid en veel geduld voert Socrates zijn vrienden tot dit inzicht. Eerst wordt vastgesteld dat de ziel voor de geboorte reeds bestaat en aan alle kennis waarvan in het leven gebruik kan worden gemaakt, deelachtig is. Vervolgens wordt de stelling ontzenuwd dat de ziel een soort harmonie is. Een harmonie is immers samengesteld uit delen, dus deelbaar en dus veranderlijk en sterfelijk. En ten slotte wordt aannemelijk gemaakt waarom de ziel na de dood van het lichaam blijft bestaan. Als alle deelgenoten aan het gesprek ruim de gelegenheid hebben gehad hun achtereenvolgende bedenkingen tegen de onsterfelijkheid van de ziel te overwegen in het licht van Socrates' heldere betogen en ten slotte iedereen tevreden is, krijgt tegen de avond Socrates de gifbeker te drinken.

Crito vraagt hem dan hoe ze hem zullen begraven. *'Zoals jullie willen,'* zegt Socrates, *'als ge me tenminste te pakken kunt krijgen en ik u niet ontglip. (...) Mannen, ik kan Crito niet aan zijn verstand brengen dat ik de Socrates ben die nu een gesprek voert en die een ordening aanbrengt in wat besproken wordt; hij denkt dat ik het lijk ben dat hij straks zal zien; vandaar zijn vraag hoe hij me zal begraven. Dat ik zojuist een lang verhaal heb gehouden, dat ik na het drinken van het gif niet meer bij u zal zijn, maar op weg naar de overvloed der gelukzaligen, dat verhaal schijn ik volgens hem te hebben gedaan om u en ook mijzelf te troosten.'"*

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

Fragmentarische kennismaking met

DE FILOSOFISCHE GEDACHTEWERELD VAN CARRY VAN BRUGGEN

aan de hand van

PROMETHEUS

Nijgh & Van Ditmar's uitgeversmij,
Rotterdam 1919

VAN ALLE ZWAKKE ARGUMENTEN IS EEN BEROEP
OP DE MENING VAN DE MEERDERHEID HET ZWAKSTE.

ORGANISATIE IS EEN BIJZONDERE WIJZE VAN ONDERGANG
DIE IN ONZE TIJD ALGEMEEN IS.
ZIJ MAAKT VAN MENSEN ORGANEN IN PLAATS VAN ORGANISMEN.

JACOB ISRAËL DE HAAN

DE MET DE PAPLEPEL INGEGOTEN HAAT VAN DE OP 'BEHOUD' STURENDE MASSA TEGENOVER DE VRIJZINNIGE DENKER EN HET INSTINCT DAT DE 'GEVAARLIJKEN' MET EEN NEGATIEF ETIKET BEPLAKT IS, IN EEN WERELD WAAR NIEMAND ZICH BEKOMMERT OM IEMANDS OPVATTING, DE BRON VAN DE GLOEIENDE HAAT TEGENOVER DE VRIJDENKER.

Elke vrije denker is een vrijdenker. Hoe sterk die haat is, leren ons de levensgeschiedenissen van Rousseau, Shelley en Fichte, tegen wiens smadelijke verjaging Goethe zich niet durfde te verzetten, openlijk getuigend, dat men niet in het openbaar en zoo onomwonden alles moet zeggen, wat men meent. Inderdaad, dit is de eis, waaraan dan ook over het algemeen wonderwel werd en wordt voldaan. Vooral aan die van onverstaanbaarheid!
Het antieke Griekenland voelde het onmaatschappelijke van de ware filosofie zo sterk, dat ze daarom en op die grondslag de betaalde – d.w.z. de gedoogde, aangemoedigde 'officiële' filosofie – wantrouwden en minachtten. Jarenlang bleef het een schande, zich voor zijn filosofisch onderricht te laten betalen. Plato heeft in zijn schildering van de sofisten (met de huidige filosofieprofessoren prima te vergelijken!) tegenover Socrates hun geldverdienen en hun succes als bedenkelijke factoren voorgesteld – volgens Xenophon maakte Socrates dezelfde onderscheiding: de betaalde wijze stelde hij gelijk met de hoer, de onbetaalde met degene die zich uit liefde overgeeft. Wij hebben de gedragspositie dat liefde die te koop is niet de ware is, zij hadden het uitgangspunt dat de wijsheid waarvoor men wilde betalen, en die door maatschappij toegelaten en geduld werd, de ware niet kon zijn. Uit de afwijzende brief van Spinoza aan Fabritius, de Heidelbergse professor en Raadsheer van de keurvorst van *die Pfalz* die hem een zetel aan de Heidelbergse universiteit aanbood, klinkt duidelijk dezelfde opvatting. Hij wist precies wat er van de beloofde 'vrijheid' zou en kon terechtkomen.
De filosofie kende toen nog het kunstje om zich met omhaal van woorden en termen onverstaanbaar en onherkenbaar te maken. Ook zat de filosofie nog vast aan moraliseren en religieuze beschouwingen en dus een groter gevaar voor de maatschappij opleverde. Samen-

gevat, ze konden niet volstaan met die paar concessies en restricties ten behoeve van Kerk en Staat, waar zich vele filosofen – Hume, Leibnitz, Descartes – aan 'bezondigd' hebben.
Wie van dit alles de volmaakte noodzakelijkheid, dat is: redelijkheid heeft leren inzien, zal het zonder de verwoede bitterheid waarmede Schopenhauer telkens weer op de 'dienende filosofie' rammeit, in kalmte aanvaarden – hij zal echter niet wagen het te ontkennen!
Zij die aan de denker verwant zijn zoals de rechtvaardige en de kunstenaar zijn, voor zover hun werk de redelijkheid en rechtvaardigheid weerspiegelt, de vijanden van *elke collectiviteit*. Duidelijker nu dan ooit wordt het ons geopenbaard, nu we overal om ons heen zien hoe de maatschappijen van het ogenblik af dat ze functioneren – dat is: werkelijk bestaan – elke uiting van redelijkheid en rechtvaardigheid met geweld onderdrukken, en moeten onderdrukken. Ja, dat die verlangens zich voordoen, is alreeds het bewijs, dat de bedoelde maatschappijen niet zoo perfect functioneren, als hunne leiders het willen doen geloven. In een werkelijk gezonden en goede Staat bestaat naar de ware redelijkheid en de ware rechtvaardigheid eenvoudig geen verlangen, dit alles gaat op, gaat onder in collectief belang. Omdat de moderne mens dat tè scherp onderscheidt en er dus geen vrede mee heeft, is er in onze dagen voor een perfect georganiseerde maatschappij eigenlijk geen plaats, en reikt men naar de Volkerenbond, die voor zover ze reëel is in wezen precies hetzelfde zal blijken. Collectiviteit is en blijft uniformiteit, de spotvorm van EENHEID. Het ware rechtsgevoel voelt elk collectief recht, op collectief belang gebaseerd, als onrecht. Daarom is het ware rechtsgevoel onbruikbaar en zelfs schadelijk. Zo zal elk streven naar de EENHEID, naar het ABSOLUTE, naar 'GOD', uiteindelijk en onvermijdelijk *individualisme* blijken te zijn – en elke collectiviteit het EENHEID-blinde, waarin zich de EENHEID vergeet – het eerste doodsbeijvering, het laatste levensbeijvering.
Alles wat we het goede plegen te noemen, de rechtvaardigheid, de wijsheid, de ware moraliteit zal steeds moeten optreden als individualisme, als tegenstand, als verzet. Want het is van huis uit op de dood gericht en de maatschappij op het leven. – We demonstreren dit aan de hand van de kunst, voor zover ze een ethisch of rationeel karakter draagt en dus betekenis hebben kan voor het leven van de kunstenaar zelf en van anderen, en om die reden op enig moment gevaar kan betekenen voor de maatschappij zoals bijvoorbeeld met het drama. Dan wordt het inzichtelijk dat elk werkelijk drama onmaatschappelijk is in zijn strekking. In aanleg bestaat er dus vijandschap tussen dramatiek en maatschappij. Deze vijandschap komt niet tot uiting – evenmin als de vijandschap tussen de maatschappij en de wijze – integendeel, men beijvert zich om de kunstenaar te eren (vooral als hij door de dood onschadelijk is gemaakt). Uit welke bron stamt die ijver? Onder gewone omstandigheden oefent de kunst minder invloed uit op het leven dan het denken omdat *eenheid van leer en leven* wel het laatste is waar de eenheidsblinde maatschappelijke mens naar streeft. Deze levensloop, deze vreemde constellatie van zijn wezen maakt het makkelijk en mogelijk om tranen te storten om *Hamlet* en tegelijk elke levende Hamlet tot bloedens toe te kwellen, om Percy Shelley's lot te beklagen en Shelley's geestelijke nazaten een soortgelijk lot te bereiden als anderen het Shelley deden.[1] Om deze reden kan de maatschappij een kunst, die in wezen onmaatschappelijk is, dulden en zelfs aanmoedigen zolang er niet meer dan een negatieve eensgezindheid wordt vereist. Gaat ze werkelijk functioneren en een daadwerkelijke eensgezindheid van haar leden eisen, of valt het te vrezen,

1 CARRY VAN BRUGGEN noemt Shelley in haar *Prometheus* vele malen. Hieronder volgt een citaat (p. 537):
‹Shelley zocht vrede door overreding. Net als Byron onderscheidt hij zich van jongs af door een *waarheidsliefde* en *generositeit* waarvan de levens van alle grote hervormingsgezinden getuigen omdat het de persoonlijke kenmerken van idealistisch individualisme zijn. Het komt voort uit een zelfreflectie die eigen relatieve nietigheid tegenover blinde maatschappelijke pretentie en blinde maatschappelijke onderwerping blootlegt. Dit alles maakt mensen genereus en trots!
Als achttienjarige kwam hij in Oxford tot het inzicht van het onhoudbare van kerkelijke leerstellingen en het immorele van de daarmee samenhangende moraal. Hij schreef in 1811 *De noodzakelijkheid van het atheïsme*. Daar bedoelde hij het pantheïsme mee. Hij stuurde dit essay aan het College van (Aarts-) Bisschoppen ter beoordeling en voor een beargumenteerde weerlegging. Eeuwige naïviteit, eeuwig gebrek aan sluwe *mensenkennis* van de idealist: Brutus bouwde op Antonius' edelmoedigheid, Götz von Berlichingen op het erewoord van rovers, Woutertje Pieterse op de waarheidsliefde van de kruidenier die hem met duf meel naar zijn moeder zond, Ibsen's 'Een vijand van het volk' (*En Folkefiende*, 1882) op de dankbaarheid van de stadsgenoten die zijn kwamen ruiten ingooien. De jonge Shelley vraagt argumenten aan een raad van in macht gezeten Jupiters! Prometheus pleitte en Jupiter zweeg. Prometheus werd schandelijk van school verjaagd en een botte, egoïstische massa stigmatiseerde hem. Hij, die allen beschaamde door zijn eindeloze goedheid, die ziekte opliep bij armenbezoek, zijn erfdeel afwees en geen vlees at. Het onvoorzichtige woord *revolutionair dichter*, zoals hij zichzelf noemde, werd gebruikt om hem de voogdij over zijn kinderen te ontnemen. De argeloze betaalde de tol voor de listen van zijn 'christelijke' schoonfamilie die hem letterlijk met stompen in de borst tegen de grond werkte in de scène tussen Shelley en een 'christelijke' Engelse officier met het oude recht van de 'christen' tegen de goddeloze, *het heilig recht* van alle Kruisvaarders tegen alle cenen.›

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

dat enkelen de behoefte gaan voelen aan *Eenheid van leer en leven* dan treedt de maatschappij wel degelijk als kunstrechter op. Tijdens een bloeiperiode van het maatschappelijk sentiment, het partijinstinct, zijn dwangmaatregelen overbodig. De dramatische kunst die dan ontstaat weerspiegelt uit eigen aanleg de maatschappelijke idealen.
Die maatschappelijke kunst wordt geanalyseerd bij de behandeling van enkele zeventiende-eeuwse drama's om aan te tonen dat *maatschappelijke kunst* altijd zo is als toen en niet anders wezen kan.
Nu over het wezen van het *ware drama*.
De aard en grondslag van het ware drama valt onmiddellijk af te leiden uit de aard en de grondslag van het leven zelf zoals het door de denkende begrepen wordt. Het is conflict omdat het leven een conflict is, overeenkomstig de dubbele neiging in alles dat leeft om bij zichzelf te blijven en uit zichzelf in het ENE op te gaan en onder te gaan. Veel bewuste innerlijke conflicten zijn terug te brengen tot de worsteling tussen eenheidsdrang en distinctiedrang – egoïsme waar ook pretentie, 'pronkzucht' onder valt. En de menselijke natuur is zo dat het egoïsme het wint als de geboden prijs maar hoog genoeg is; omdat 'het leven' het steeds wint van 'de dood', en tegelijk ook zó dat het Eenheidsgevoel, het onbaatzuchtige, zich na de bevrediging van het andere weer doet gelden wanneer in de bevrediging het bereikte doel door de aanpassing zijn prikkel en waarde verloren heeft. Dit zich hernemen van de Eenheidsdrang doet zich dan voor als *naberouw*, als wroeging en wordt soms ten onrechte aangemerkt als een argument ten gunste van de 'vrije wil'. Het is eenvoudig het terugslaan van de balans zodra uit de belaste schaal het gewicht wordt weggenomen: het herstel van de natuurlijke gemoedstoestand zodra door ontgoocheling of ontnuchtering de 'slechte' daad overwicht en bekoring heeft verloren.
Zo'n morele valpartij na voorafgaande strijd waarbij het wederoprichten, het berouw is verondersteld, is het thema voor een drama van eenvoudige aard. Zo is Schillers *Fiesco*, de eerzuchtige jonge man die, ondanks zijn verhevenheid tegenover de verslagen Doria, er beter aan deed geen vorst te worden. Desondanks bezwijkt hij voor zijn zucht naar purper, goud en eerbetoon.

Het naberouw blijft, door zijn vroegtijdige en gewelddadige dood, uit maar zou zeker zijn gekomen.
Het is Friedrich Hebbes *Maria Magdalena* uit 1844 waar juist na het besluit het noodlottige daarvan blijkt en de minnaar zich verwijt, dat zijn mensenvrees (maatschappelijk gevoel: distinctiedrang) de vrouw, die hij liefhad, de dood in dreef – het is het eeuwig oude, eeuwig nieuwe drama van de menselijke *morele ontoereikendheid*.
Niet altijd blijkt die ontoereikendheid in zijn bezwijken voor de verleidingen van zijn ijdelheid en de eisen van zijn egoïsme - met het toegeven aan de 'Eenheidsdrang', aan de inspraken van hart of hartstocht is het conflict niet vermeden. Het draagt dan echter niet langer het karakter van moreel 'tekort', maar neemt het belangwekkender – nauwer met de bouw van het leven samenhangende! – karakter van een Noodlot aan.
Kiezen we als voorbeeld de Griekse sage van Orestes. Zijn moeder heeft zijn vader bedrogen, aldus zijns vaders eer bevlekt – Orestes doodt zijn moeder, menend zijn plicht te doen en inderdaad naar eigen geweten zijn plicht volbrengend, deswege vervolgen hem de Furiën. Hij is een man die zijn moeder doodde, een misdadiger. Had hij echter zijn moeder niet gedood, hij ware een man geweest die zijns vaders eer niet wreekte, evenzeer een misdadiger. De straf zou ook dan niet uitgebleven zijn. Hij deed de ene misdaad, om de andere te wreken (in zijn opvatting: op te heffen). Hoe hij koos, hij koos verkeerd, hij koos ontoereikend.
In het drama van Orestes ligt de kern van het eeuwig-menselijke drama: hoe we kiezen, we kiezen verkeerd, wat we doen, we falen en dwalen. – Dit volgt onmiddellijk uit het wezen van het leven, waarin alle daden waarde hebben als relatie, werkzaamheid als functie en dus als het ware geen twee ogenblikken dezelfde waarde en dezelfde werkzaamheid.
Zoals een kleur van karakter verandert naar haar omgeving, zoals eenzelfde stof zich tot allerlei scheikundige verbindingen leent al naar gelang van wat men er aan toevoegt, zoals gif wel eens schadelijk is in de maag en weldadig in het bloed, en omgekeerd, zo ontlenen ook de menselijke daden hun betekenis aan hun verhoudingen tot, hun func-

ties tegenover andere daden en gebeurtenissen. Omdat de daad eenzijdig is en enkelvoudig, het leven veelzijdig en alomvattend, zo zal dezelfde daad in hetzelfde ogenblik tegelijkertijd *goed* en *slecht* zijn. Dus waar overgave en zelfvergetelheid de drijfveer is van het menselijk handelen, zelfs daar nog zondigt hij door zijn ontoereikendheid, niet door zijn morele ontoereikendheid, maar door zijn gebrek aan wijsheid als beperkt-zijn tegenover het onbeperkte leven.
Want wie *het goede*, *het ware* wil in de opvatting die we daarover hebben aangenomen van *eenheidsbeijvering*, kan zich laten leiden door *wijsheid* en door *liefde* .
Bij elkaar zijn ze datgene waaraan de mens ten gronde gaat – tegenover haat en onverstand, waardoor hij behouden blijft – en toch vallen ze, daartegenover bijbehorend, weer als een onderling contrast uiteen – beeld van het eeuwig in contrasten uiteenvallen aller dingen.
Immers, de ware wijsheid, wetend dat elke daad een eenzijdige is, kan niet tot de (liefdevolle) daad komen in de erkenning van de noodzakelijkheid, ook van het kwaad. De liefde daarentegen zal altijd pogend en handelend willen optreden en zal daarom in het dieper wezen der dingen en hun noodzaak uiteraard niet mogen, niet kunnen doordringen; dat wil zeggen nooit tot de ware wijsheid kunnen komen. De twee mooiste dingen die wij bezitten, onze liefde en onze wijsheid, zijn alweer tegenstrijdigheden, alweer 'vijanden' en laten zich nimmer tegelijkertijd verwezenlijken.
Alles waarin de liefdevolle Plato graag gelooft, wordt door de wijze Plato als onvervulbaar weerlegd, en de argumenten tegen Plato's *Politeia*, de Staat, liggen in zijn eigen geschriften voor het grijpen.
De tegenstelling tussen *goedheid* en *wijsheid* ligt het zuiverst en duidelijkst – tenminste voor wie niet blind vertrouwen op wat hen daarover is ingeprent! – uitgedrukt in de gedachte van de Vader en de Zoon, in het algemeen in de voorstelling van een werkzaam en praktisch Middelaar. We weten hoe algemeen die gedachte is en hoe ze in oude godsdiensten en filosofieën in verschillende vormen terug te vinden zijn, waarvan er enige als het ware ineen zijn gevloeid en versmolten tot de in de christelijke kerken en samenlevingen zo volkomen onbegrepen en onverwerkte voorstelling van de Vader en de Zoon.

Duidelijk valt die vermenging van elementen uit verschillende ideeencomplexen waar te nemen bij Philo in wiens geest zowel de Helleense, de joods-Perzische als de Egyptische wereldbeschouwingen waren opgenomen en die de daarin vervatte Middelaar-gedachten zocht te verenigen, de Joods-Perzische gedachte van de praktische en bemiddelende *Sophia* of 'wijsheid' – de Platonische wereldziel, Middelaar óók tussen *ideeënwereld* en *verschijnselenwereld* – altezamen door Philo begrepen in de *Logos*, die hij noemde Gods *eerstgeboren Zoon* – ook: plaatsvervanger, tolk, gezant en aartsengel.
Ligt nu niet in dit voortdurend en overal optreden van die Middelaar-gedachte voor ons het bewijs, dat de godheid zelve, in de zuivere opvatting van ALWIJSHEID door al deze dieptastende denkers onmogelijk als werkzaam, ingrijpend, zelfoptredend gedacht kon worden?
De zuivere Griekse geest moest dit verschil tussen *wijsheid* en *goedheid* begrijpen en de onmogelijkheid inzien voor de wijsheid om in eigen gemoed partij te kiezen en daarin één deel de voorkeur te geven boven een ander, volgens diezelfde wijsheid bestaand en daarom van haar doordrongen deel. In de *wijsheid* is *goed* & *kwaad* één, ze berusten in de wijsheid in dezelfde mate als twee schalen van één balans, twee eeuwige onvermijdelijkheden. Maar de liefde, die andere eenheidsdrang, optredend naast en met de wijsheid, belijdt niettemin evenzeer voor eeuwig het goede en wijst het boze af – want de liefde streeft naar opheffing van eigen persoonlijkheid die zich in het boze staande houdt en mag dus om het goede te kunnen kiezen de grenzen tussen *boos* en *goed* ***niet*** uit het oog verliezen! Zo verschillen dan *liefde* en *wijsheid*, een zijnde, in hun streven en in hun wegen. Daarom scheidt de wijsheid als uit eigen wezen de goedheid af, daarom produceert de Vader de Zoon, zodat deze, middelend, ingrijpend, de Liefde laat zegevieren waar de Vader, in de hoge rust van zijn Wijsheid, niet kan ingrijpen.
En dit wil dan eigenlijk zeggen: het menselijk inzicht in 's levens structuur, in de redelijkheid aller dingen, *zijn* wijsheid, verzoende zich aldus met zijn eeuwige drang naar liefde en recht, *zijn* Goedheid, in het beeld van de Vader en de Zoon, de *Wijze* en de *Goede*, die zijn twee en toch één, zoals de Wijsheid en de Goedheid, twee

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

in hun wegen, één in hun betekenis, elkaars contrast en aanvulling. Maar ook deze dingen kunnen alleen zuiver gedacht en gesteld worden waar het denken niet ondergeschikt is gemaakt, gebonden in dogma's, vastgeknoopt aan overwegingen van orde en nut, van macht en gezag, waar geen onzinnige dwang zegeviert over de intelligentie.
Daarom leren wij ook niets van die aard, omdat we worden opgevoed in en door en voor de maatschappij, of om weer met Spinoza te spreken *niet om ons wijs, maar om ons gehoorzaam te maken* – dat is zonder wijsheid of onderscheidingsvermogen en daarom wordt ons wijsgemaakt dat we tegelijk *Wijs* en *Goed* zouden kunnen zijn, tegelijk *de waarheid spreken* en *onze naasten liefhebben*, zelf trouwens niet beter wetend en jaar in jaar uit herhalend en anderen inprentend, dat kinderen moeten worden *opgevoed tot christelijke en maatschappelijke deugden* alsof niet elke *christelijke deugd* onmaatschappelijk en elke maatschappelijke deugd onchristelijk ware en alsof er enige band bestond tussen de 'rok', die men vrijwillig weggeeft met de geëiste mantel, en de 'rok' die niet zo nader is als het hemd – tussen het *hebt uw naaste lief* en het *al te goed is buurmans gek*.
'Eén en dezelfde is de weg opwaarts en neerwaarts' zei Heraclitus.
Is zelfbedwang altijd goed? Tegenover de moordenaar van uw moeder, de belediger van uw dochter? Dan is zelfbedwang hatelijke en onmenselijke gevoelloosheid. Is trouw goed? Trouw is dikwijls medeplichtigheid. Is ontrouw dan goed? Ontrouw is meestal verraad. Is bedaardheid goed? Bedaardheid is gemis aan hartstocht. Is dan hartstocht goed? Hartstocht is gemis aan bedaardheid.
Is zachtmoedigheid goed? *Zalig zijn de zachtmoedigen* maar *zachte heelmeesters maken stinkende wonden*. Is rechtvaardigheid goed? *Summum jus, summa iniuria*.[1]
Hoe denken we over een moeder die haar criminele kind verraadt? Ze is rechtvaardig, maar ze mist liefde. Hoe over haar die het kind vrijlaat, loslaat op anderen. Zij bezit liefde, maar ze is onrechtvaardig. Is onpartijdigheid goed? Ze wijst op gemis aan geestdrift die een schromelijk tekort kan blijken. Is geestdrift goed? Ze wijst op gemis

1 *Het hoogste recht, het hoogste onrecht*, d.i. het formeel *juiste recht* kan moreel *grof onrecht* zijn.

aan onpartijdigheid die tot misdaden kan drijven. Is het goed de ongevraagde rok te geven bij de opgeëiste mantel?
Ja, voor de hoogheid van eigen ziel, nee, tegenover de medemens, die wellicht beter af is met een weigering of een terechtwijzing. Was de legendarische dag die de weg der mensheid scheidde van die der dieren, de dag dat de mens een stok opnam om zich te verdedigen, zijn eerste werktuig, was die dag een gelukkige dag? Hij leidde op wegen van wijsheid en vernuft, hij leidde af van de wegen der intuïtie en zintuiglijke verfijning.
Alle goed is kwaad, alle winst is verlies, elke vooruitgang is achteruitgang, *één en dezelfde is de weg opwaarts en neerwaarts*.[1]

©

1 Deze tekst is ontleend aan § 4 van de Inleiding.
§ 1 *Eenheid en Contrast*
§ 2 *Eenheid en eenvormigheid*
§ 3 *De vijanden van de maatschappij en haar steunpilaren*
§ 4 *Wederom: de vijanden van de maatschappij en haar steunpilaren*
§ 5 *De Steunpilaren; individualistisch - egocentrisch*
§ 6 *Ontstaan en wezen van de oppositie*

LETTERS:
Adobe Garamond Pro / Alte Schwabacher
Baskerville / Bodoni 72/Bodoni URW
DTL Haarlemmer / Dutch Mediaeval
Filosofia
Garalda / Garamond Premier Pro
LTC Bodoni 175
Minion Pro
Salden Black/Salden Caps/Salden Titling
Trinite No2/Trinite No.4/Trinite Titling

PAPIER:
90 g/m lichtgetint hvo

ONTWERP & UITVOERING:
Zuider-Amstelboeken

TECHNISCHE REALISATIE:
CB-Printforce/*Joint Book Services*

WWW
uitgeverijabraxas.nl

ISBN 9789079133291

Derde vermeerderde druk, oktober 2024

16 september 2026, 21:58

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

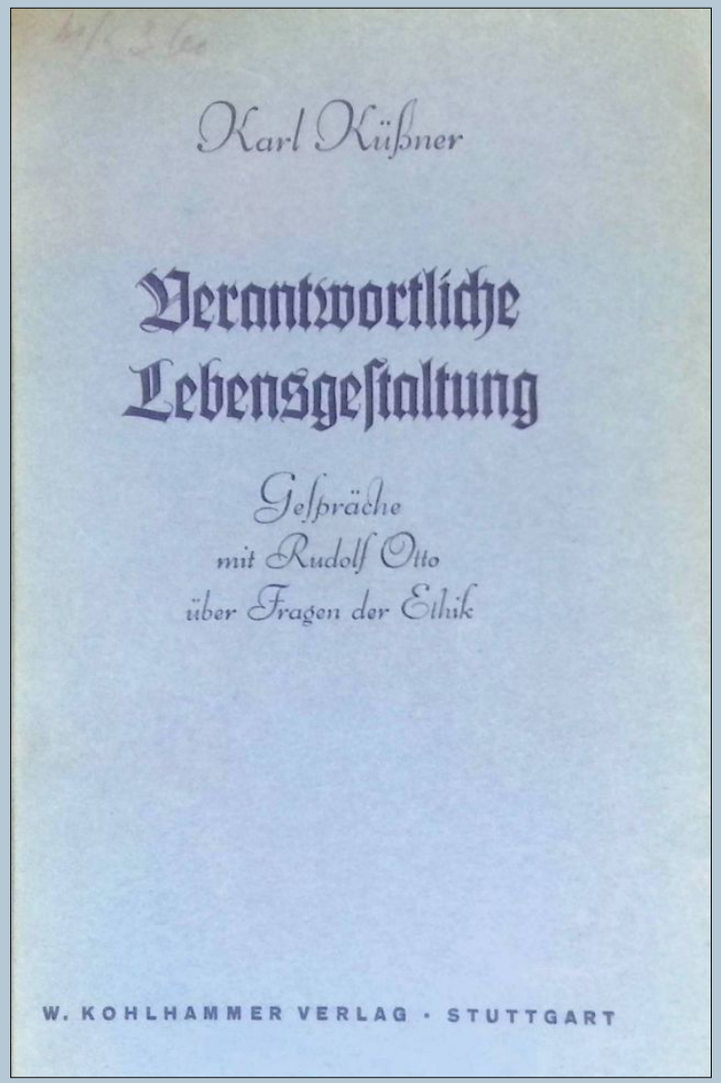

The Yiddishah Professor

Een gesprek over

EEN VERANTWOORDELIJKE LEVENSHOUDING

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

De toestand in de wereld
in het begin van de 20e eeuw

Veel mensen ervaren een ongewisse toekomst. Hoe kunnen wijzelf een bijdrage leveren aan het welbevinden?

Niet alleen in onzekere tijden zijn menselijke verbindingen essentieel. In een *ideale wereld* vormen media een grensoverschrijdende brug tussen mensen. Hoe wijs je kinderen de weg uit het overschuimende aanbod van verleidelijke manipulatie naar de betrouwbare informatie die passend zijn binnen hun levensfase? Door pedagogisch handelen, op fenomenologische wijze te luisteren en te bespreken hoe je het beste met 'lastige' kwesties kunt omgaan, je goede humeur te behouden en te ondersteunen met handreikingen en alleen te adviseren als ze er zelf om vragen. Geduld, humor, gevoel en hartgrondige oprechtheid. Het *'verstandige', 'redelijke' en 'logische'* maakt op jongeren weinig indruk. ¶

Mijn zorg ligt bij hen die onder de willekeur van de meedogenlozen moeten lijden. Bij hen die *nu* meemaken met wat we na 1945 plechtig beloofd hebben: *Dit nooit weer!* Dit is de pijnlijke realiteit. Het is cruciaal om onze geschiedenis te bestuderen en te herinneren en alert te blijven op signalen van onrecht en ons uitspreken tegen alle vormen van discriminatie en geweld, om steun te bieden aan de slachtoffers van onrecht en hen te laten weten dat ze niet alleen zijn. Iedereen heeft de verantwoordelijkheid om op eigen wijze bij te dragen voor een rechtvaardige en vreedzame wereld. Het is essentieel dat we ons inzetten voor een wereld waarin de rechten en waardigheid van alle mensen worden gerespecteerd. ¶

Quakers zijn het enige kerkgenootschap dat ooit de *Nobelprijs voor Vrede* heeft ontvangen. Na W.O. I hielpen ze de Duitse burgers, na 1945 hielpen zij de verdreven Palestijnen. In 1921 stond de volgende tekst op het bankbiljet van 50 Pfennig afgedrukt:
‹ *Herr Augustin gab in Zeiten der Not / Den Hungernden Kindern Gothas Brot.*
Heut füllen Quäker aus fernem / Land Mit edlem Brot der Hungernden Hand. ›
De *Quakers* hebben een rijke geschiedenis van humanitaire hulp en vredeswerk. Hun *pacifisme* is *strijden* voor mededogen en hulp aan de meest kwetsbaren. De Quaker-ethiek van zorg en solidariteit is zichtbaar in tijden van nood, met hulp aan degenen die het nodig hebben. Hun inzet voor vrede en hulp is een krachtige herinnering aan de verantwoordelijkheid die we allemaal hebben om voor elkaar te zorgen. ¶

De kracht van zachte krachten zoals empathie en solidariteit, kunnen gemeenschappen samenbrengen en positieve veranderingen teweegbrengen. *Sociale bewegingen* zijn in staat om diepgewortelde ongelijkheden en onrechtvaardigheden aan te pakken. De menselijke soort beschikt over een potentieel intrinsiek rechtvaardigheidsgevoel. Positieve actie en hoop kunnen een opbouwende cyclus creëren. Wanneer mensen zich omringen met negativiteit komen terecht in een vicieuze cirkel die uiteindelijk destructief is. ¶ Het bewijs hiervan is de dat kunst, cultuur, gerechtigheid, empathie en satire als eerste aan de beurt zijn voor de schoonmaakwoede van hen die zich bedreigd voelen door verandering en de *status quo* willen behouden. *Kunst* heeft de kracht om ongelijkheden aan de kaak te stellen en om empathie te ontwikkelen. Door verhalen te delen, kunnen we ons inleven in de ervaringen van anderen. *Satire* heeft een unieke rol in het aan de kaak stellen van sociale en politieke kwesties. Het kan op een humoristische manier kritiek leveren, helpen om moeilijke waarheden toegankelijker te maken. Satire zet ons aan het denken, er kan er een dialoog ontstaan die cruciaal voor een gezonde democratie. ¶

Dat iedereen op eigen wijze goed kan doen is de basis van een rechtvaardige en bloeiende samenleving. Er zijn talloze manieren om goed te doen, afhankelijk van iemands vaardigheden, passies en omstandigheden, variërend van kleine daden van vriendelijkheid tot wereldomvattende inspanningen. *Kleine daden* van goeddoen kunnen een grote impact hebben. En… door anderen te helpen, kunnen we ook persoonlijke groei ervaren. Het helpt om onze eigen waarden te versterken, nieuwe perspectieven te krijgen en een gevoel van voldoening te ervaren. *De diversiteit* van manieren om goed te doen is een weerspiegeling van de verschillen in de samenleving. We hebben allemaal capaciteiten om een positieve impact te hebben. Door de individuele inspanningen te erkennen en te ondersteunen, kunnen we samen een cultuur van vriendelijkheid en betrokkenheid bevorderen. ¶

Carry van Bruggen schreef over de complexe emoties en sociale structuren van haar tijd. Net als *Scheherazade*, die haar intelligentie en creativiteit gebruikt om haar leven te redden, verkent Van Bruggen in haar werken de rol van vrouwen in de samenleving. Haar personages zijn vaak sterk en onafhankelijk zoals de moed en veerkracht van Scheherazade. In *Eva* en *De verlatene* gebruikt ze ook een narratieve structuur die ons meeneemt op een emotionele reis, vergelijkbaar met de manier waarop Sheherazade haar verhalen vertelt om de koning te boeien. – Carry's broer Jacob is schrijver, journalist en kritische zionist. Zijn *Pijpelijntjes*, onderzoekt thema's van identiteit en de zoektocht naar betekenis, wat parallellen vertoont met Sheherazade's verhalen die de koning helpen zijn wrede gedrag te veran-

deren en zijn identiteit te heroverwegen. Net als Sheherazade, die empathie toont voor de koning en zijn trauma's, behandelt De Haan in zijn werk de sociale en politieke kwesties van zijn tijd, waarbij hij pleit voor begrip en verandering. Carry's en Jacob's gebruik van poëtische en verhalende technieken om zijn boodschap over te brengen, weerspiegelt de kunst van het vertellen die Sheherazade beheerst. Hun verhalen zijn vaak doordrenkt met emotie en morele reflectie, vergelijkbaar met de lessen die Sheherazade in haar verhalen verwerkt.

¶

Zowel Carry van Bruggen als Jacob Israël de Haan delen thema's van vrouwelijke kracht, empathie en de kracht van verhalen die ook centraal staan in het karakter van Sheherazade. Hun werken bieden een rijke context voor het begrijpen van de complexiteit van menselijke emoties en sociale structuren.
Eva verkent de innerlijke wereld van een vrouw en haar zoektocht naar identiteit en zelfontplooiing. *Het huisje aan de sloot* weerspiegelt de emoties en sociale structuren van haar tijd. *De verlatene* behandelt thema's van eenzaamheid en de menselijke conditie, met een sterke focus op de psychologische diepgang van de personages.
Haar werk benadrukt de rol van vrouwen en hun strijd voor onafhankelijkheid. Haar focus op de innerlijke roerselen droeg bij aan de ontwikkeling van de psychologische roman.
Pijpelijntjes van broer Jacob is de eerste Nederlandse roman waarin een homoseksuele relatie wordt beschreven. *Pathologieën* zijn essays en verhalen die sociale en politieke thema's behandelen. *In Russische gevangenissen* biedt een kritische blik op de sociale en politieke omstandigheden van zijn tijd evenals *De verschrikkingen der Russische gevangenissen* van Franc de Pressensé dat werd vertaald door Carry met een voorwoord van Frans Coenen

Aladdin is een verhaal uit de verzameling van 'duizend-en-een-nacht'. Het verhaal is door de jaren heen in verschillende vormen verteld, de bekendste versie is de film van Disney uit 1992. De personages zijn Aladdin: Een jonge straatrat met een goed hart, die droomt van een beter leven; Jasmine: De slimme en onafhankelijke prinses van Agrabah, die op zoek is naar ware liefde en vrijheid; Jafar: De kwaadaardige tovenaar en adviseur van de sultan, die wanhopig probeert de macht te grijpen; De Geest: Een magische entiteit die Aladdin helpt met zijn wensen, afkomstig uit een wonderlamp.
Het verhaal gaat over de waarde van vriendschap en loyaliteit. De relaties benadrukken het belang van steun en vertrouwen in moeilijke tijden. De liefde tussen Aladdin en Jasmine overstijgt sociale klassen. Jasmine's verlangen naar onafhankelijkheid en haar strijd tegen traditionele normen maken haar tot een krachtige vrouwelijke figuur.

Reflectie op een 'hedendaagse profetie':

In the time of my confession, in the hour of my deepest need
When the pool of tears beneath my feet flood every newborn seed.
There's a dying voice within me reaching out somewhere
Toiling in the danger and in the morals of despair.
Don't have the inclination to look back on any mistake Like Cain,
I now behold this chain of events that I must break
In the fury of the moment I can see the Master's hand
In every leaf that trembles and in every grain of sand
Oh, the flowers of indulgence and the weeds of yesteryear
Like criminals, they have choked the breath of conscience and good cheer
The sun beat down upon the steps of time to light the way
Ease the pain of idleness and memory of decay.
I gaze into the doorway of temptation's angry flame
And every time I pass that way I always hear my name.
Then onward in my journey I come to understand
That every hair is numbered like every grain of sand
I have gone from rags to riches in the sorrow of the night
In the violence of a summer's dream, in the chill of a wintry light.
In the bitter dance of loneliness fading into space
In the broken mirror of innocence on each forgotten face
I hear the ancient footsteps like the motion of the sea
Sometimes I turn, there's someone there, other times it's only me
I am hanging in the balance of a perfect finished plan
Like every sparrow falling, like every grain of sand.

Deze reflecties op schuld, verlossing en de menselijke conditie, begint met een bekentenis in een tijd van nood. Het beschrijft een ketting van gebeurtenissen die moet worden doorbroken, vergelijkbaar met de zonden van Kaïn. De *Hand van de Meester* kan worden gezien als de onvermijdelijke krachten die de loop van de gebeurtenissen bepalen. *De Bloemen van toegevendheid* en het *Onkruid van gisteren* spreekt over de verleidingen en de gevolgen van verkeerde keuzes. *De bloemen van aflaat* de gemakken en voordelen van technologie, terwijl de *onkruiden van gisteren* de risico's en ethische problemen zijn die daarmee gepaard gaan.

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

Het belicht de uitdaging om een evenwicht te vinden tussen het omarmen van technologische vooruitgang en het beschermen van waarden zoals privacy, vrijheid en rechtvaardigheid. Het beschrijft de confrontatie met verleiding en het uiteindelijk begrijpen van de grotere context. De verleidingen zijn het besef van de complexiteit en de gevolgen van de digitale wereld, zoals de risico's van algoritmische manipulatie en de macht van techbedrijven. *De Rags to Riches* en de bittere *Dans van Eenzaamheid* reflecteert op de paradoxen van het leven, van armoede naar rijkdom en van eenzaamheid naar verbinding. De *bittere dans van eenzaamheid* kan worden gezien als de gevolgen van een overmatige afhankelijkheid van technologie, waarbij de echte menselijke verbinding verloren gaat. De *oude Voetstappen* en het perfecte *Afgewerkte Plan* aan het slot is het gevoel van onzekerheid en de acceptatie van het onvermijdelijke. In onze conversatie hebben we de onzekerheden en complexiteiten van de digitale toekomst verkend. Dit *perfecte afgewerkte plan* kan worden gezien als de onvoorspelbare loop van de geschiedenis, waarin we ons bevinden. Bob Dylan's tekst is een krachtige metafoor voor de uitdagingen en de kansen van de digitale tijd waarin we de complexiteit van technologie, de ethische dilemma's en de diepere vragen over de menselijke conditie verkennen. Het herinnert ons eraan dat we zoeken naar evenwicht en betekenis in een wereld die zowel complex als prachtig is.

OOIT WERD DESINFORMATIE GEPRODUCEERD DOOR MENSEN; met de opkomst van AI komt er een nieuwe golf onzin op ons af. Tussen de zoekresultaten duiken nepbeelden op die bijna niet van echt te onderscheiden zijn. De complottheorie over de genocide op de Zuid-Afrikaanse boeren is zo'n huiveringwekkend voorbeeld. De AI-tools kunnen nepbeelden en -video's maken en verspreiden en onjuiste of misleidende informatie genereren. Deze 'AI-HALLUCINATIE', leidt tot verwarring en wantrouwen. Platforms kunnen een voedingsbodem zijn voor complottheorieën. – Wanneer invloedrijke figuren desinformatie delen, kan dit de perceptie van de waarheid beïnvloeden en het vertrouwen in betrouwbare bronnen ondermijnen. Het is cruciaal dat techbedrijven verantwoordelijkheid nemen voor de inhoud van hun platforms. Dit betekent het bestrijden van desinformatie en het bevorderen van betrouwbare informatie. Wij moeten leren hoe we informatie kritisch kunnen beoordelen en nepinhoud kunnen herkennen. Er is behoefte aan duidelijke richtlijnen en normen. Er zijn technologische oplossingen die kunnen helpen bij het identificeren van nepinhoud en het waarborgen van de integriteit van informatie. Het is belangrijk dat we deze uitdagingen serieus nemen. De combinatie van AI en sociale media heeft de manier waarop we informatie consumeren en delen veranderd.

PRO-ACTIEF IN HET AANPAKKEN VAN DESINFORMATIE IS VAN LEVENSBELANG. Democratische principes zijn onmisbaar voor een rechtvaardige en inclusieve samenleving. De inspanningen om deze principes te beschermen en blijvend proberen om het goede toe doen zijn een tegenwicht tegenover de tendens naar autocratisch leiderschap. Autocratieën hebben de neiging om rechten van individuen te beperken, oppositie te onderdrukken en macht te concentreren. De dialoog en samenwerking tussen landen, ook als er politieke verschillen zijn, is wezenlijk om gemeenschappelijke uitdagingen aan te pakken. Klimaatverandering, armoede en terrorisme smeken om internationale diplomatieke inspanningen om conflicten op te lossen en de stabiliteit in de wereld te bevorderen en de wankele evenwichten die mens, natuur en uiteindelijk de gehele Aarde bedreigen te herstellen voodat het te laat is. *De zorgen over de opkomst van autocratisme vragen om het streven naar openheid, transparantie, dialoog en samenwerking om een rechtvaardige en vreedzame wereld te realiseren.* *Kunstmatige intelligentie (AI) groeit explosief*, de macht concentreert zich bij een handvol landen en bedrijven, en nieuwe medische technologieën beloven een langer en gezonder leven. Tegelijkertijd worstelen overheden wereldwijd met de vraag hoe deze ontwikkelingen in goede banen te leiden. De menselijke evolutie gaat langzamer dan de techniek

DE VERENIGDE STATEN EN CHINA BLIJVEN DE ONBETWISTE ZWAARGEWICHTEN. Amerikaanse bedrijven als *Microsoft*, *Google* en *Nvidia* domineren de AI-software en de chips waarop die draait. China zet daar een razendsnelle opmars tegenover, met bedrijven als *Huawei*, *Tencent* en het recentere *DeepSeek*, dat in 2025 wereldwijd opschudding veroorzaakte door een krachtig AI-model te bouwen tegen een fractie van de Amerikaanse kosten. Zuid-Korea blinkt uit in hardware en 5G-technologie; Japan blijft toonaangevend in robotica; Europa probeert via regelgeving en investeringen een eigen koers te varen en Singapore ontwikkelt zich tot een hypermoderne hub voor fintech, biotech en AI. Machtsverhoudingen verschuiven, de trend is duidelijk: de technologische toekomst wordt bepaald door een kleine groep.

DE TECHNOLOGIE DENDERT DOOR. Overheden proberen grip te krijgen op de risico's. Europa kiest voor strenge regels en bescherming tegen misbruik, discriminatie en ondoorzichtige algoritmen. De Verenigde Staten laten het aan de markt over. Nationale privacywetgeving ontbreekt door de angst dat regulering innovatie afremt. In China is technologische controle onderdeel van nationale veiligheid. Censuur, datasturing en toezicht zijn structureel onderdeel van het systeem. Aziatische landen als Japan, Zuid-Korea en Singapore zoeken een middenweg: innovatie stimuleren, maar wel met duidelijke veiligheidsnormen. Ook elders in de wereld worden AI-systemen beperkt of zelfs geblokkeerd, vaak uit angst voor buitenlandse invloed of datalekken.

DE NIEUWSTE GENERATIE AI-SYSTEMEN schrijft teksten, beantwoordt vragen, maakt plannen, voert taken uit en werkt samen met andere systemen. Deze 'AI-agenten' worden ingezet in bedrijven, wetenschap en gezondheidszorg. Deze krachtige AI levert kleine, efficiënte systemen met prestaties die tot voor kort ondenkbaar waren tegen een fractie van de kosten. Hierdoor wordt AI toegankelijker voor kleinere bedrijven, overheden en zelfs individuen.

DE BIOLOGISCHE REVOLUTIE: LANGER LEVEN KOMT DICHTERBIJ.

Door nieuwe technieken worden verouderde cellen opgeruimd, weefsels verjongt, medicijnen ontworpen met behulp van algoritmen en digitale kopieën van organen gemaakt voor gepersonaliseerde behandelingen. Grote investeringen in de VS, China, Singapore en de Golfstaten maken van levensduurverlenging een nieuwe geopolitieke arena. – De vraag is niet langer *óf* we ouder kunnen worden, maar *wíe* toegang krijgt tot deze technologie – en wat dat betekent voor ongelijkheid, zorgstelsels en de samenleving als geheel.

DE OPMARS VAN AI KENT OOK SCHADUWKANTEN.

Datacentra verbruiken steeds meer stroom; sommige schattingen gaan richting een kwart van het totale Amerikaanse elektriciteitsverbruik in 2030. Bedrijven automatiseren op grote schaal, wat leidt tot banenverlies in de techsector. En het aantal incidenten met deepfakes, misleidende chatbots en datalekken stijgt snel.

DE TECHNOLOGISCHE TOEKOMST BIEDT KANSEN op betere zorg, efficiëntere industrie, nieuwe kennis en voor sommigen een langer leven. De risico's zijn net zo groot: machtsconcentratie, verlies van privacy, misinformatie en groeiende ongelijkheid. De centrale vraag is wie erover beslist en met welke *waarden*. De grip op de giga-ontwikkelingen van het *techno-grootkapitaal* op het lot van mens, natuur en Aarde moet benoemd worden.

DE TAAK IS ZO OUD ALS DE MENSHEID: *het onderscheid tussen waardevol en waardeloos*.

Er zijn vergelijkbare uitdrukkingen uit verschillende tijden, culturen en levensovertuigingen die sinds mensenheugenis dit gedachtegoed overbrengen. Ze dienen als een moreel kompas voor tijden van grote veranderingen, gericht op:

HET BELANG VAN HET SCHEIDEN VAN HET KAF VAN HET KOREN

- *To separate the wheat from the chaff* ¶ *To separate the sheep from the goats* (Engels)
- *Séparer le bon grain de l'ivraie* (Frans) ¶ *Die Spreu vom Weizen trennen* (Duits)
- *Separar el grano de la paja* (Spaans) ¶ *Separare il grano dal loglio* (Italiaans)
- *Separar o joio do trigo* (Portugees) ¶ *Skille skidt fra kanel* (Deens, *Vuil van de kaneel scheiden*)
- *Goud uit het zand wassen* (Chinees) ¶ *Jade en stenen gemengd* (Japans)
- *Hij zal zijn dorsvloer grondig reinigen en zijn tarwe in de schuur verzamelen, maar het kaf zal hij verbranden met onuitblusbaar vuur* (Mattheüs 3:12).

- Hier wordt gesproken over de noodzaak dat Allah *het slechte van het goede scheidt* ('Faraza al-jayyid min al-sayyi'), zodat de mens niet blind de massa of het grote geld volgt; (Koran: (*Soera* Al-An'am 6:116/Al-Anfal 8:37)
- *Lavoor et habar min hateven* – 'Het zuivere graan scheiden van het waardeloze stro' (Thora / Hebreeuwse traditie. Een Jiddische metafoor die hierop aansluit, is: *Ousklauben dos goote fon dos shlechte* (Het goede van het slechte uitzoeken).

De technologische revolutie dwingt ons om dit specifiek te onderscheiden: *Ziseh un shlechteh* (Het zoete van het bittere); *Tsores un simches* (De zorgen van de vreugdevolle vooruitgang).

Populisme is de benadering die de nadruk legt op de '*gewone' mensen* en hun belangen, vaak tegenover een vermeende 'elite'. Populisten gebruiken vaak *directe communicatie* en presenteren complexe problemen op een vereenvoudigde manier, met duidelijke *goede* en *slechte* partijen. De nadruk ligt op nationale identiteit, soevereiniteit en patriottisme. *Populisme* iseen neutrale term die een bepaalde stijl beschrijft waarvan de interpretatie kan variëren. Het wordt als een *eufemisme* gebruikt voor *volksverlakkerij* wanneer onwaarheden of simplistische oplossingen worden ingezet om steun te krijgen en angst en verdeeldheid te zaaien om de eigen macht te vergroten zoals 'beloftes' die onmogelijk te realiseren zijn. Niet alle populisten zijn volksverlakkers. Sommige populistische bewegingen proberen oprecht de belangen van het volk te behartigen, zelfs als hun methoden controversieel zijn: *context is cruciaal*.

De etymologie en de woordenboekdefinitie: Afgeleid van het Latijnse *populus* = volk. De term ontstond in de 19e eeuw en verwees naar een benadering die zich richt op de belangen en zorgen van de gewone mensen. *In werkelijkheid* is het woord in 1930 gesmeed voor de stroming in de Franse literatuur die aandacht besteedde aan de *lagere volksklasse* als protest tegen de modus om vooral de hogere klassen te beschrijven en te schilderen. Van Gogh zou je een *populist avant la lettre* kunnen noemen, met zijn portretten van 'gewone mensen'. Daarnaast was het de benaming van anti-kapitalistische, vooral agrarische volksgroepen, maar dit terzijde.

Oprechte populisten spreken de zorgen en belangen van de gewone mensen aan. Het zijn leiders die zich inzetten voor sociale rechtvaardigheid, economische gelijkheid en directe betrokkenheid van burgers bij politieke besluitvorming.

Volksverlakkers stellen onhaalbare plannen voor als haalbaar. De populistische retorieken en acties zijn gericht op eigenbelang en het behouden van macht. Ze verspreiden, soms op slinkse wijze, misleidende informatie en misbruiken het volk om zichzelf te dienen.

Strategische populisten zijn opportunistisch en praten de kiezers naar de mond en keren daarna de campagnes terug naar hun traditionele praktijken.

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

Media bepalen hoe wij populisme zien – soms verhelderend, soms vertekenend. We laten ons niet laat meeslepen in retoriek, kijken naar de werkelijke gevolgen van beleid en leren twijfelmoedig onze opvattingen te vormen.
Ooit was het verschil tussen goed en kwaad zo helder als dag en nacht. Nu is het vervaagd. Wij verruilden trouw voor succes, liefde voor macht, wijsheid voor informatie, traditie voor trends. Niet omdat wij het kwaad niet meer herkennen, maar omdat wij het verplaatst hebben: van binnen naar buiten, van geweten naar opinie. Deze verschuivingen zijn geen incidenten, maar tekenen van een dieper moreel *verlies*. Daarom klinkt het woord van Abraham Joshua Heschel, via de Baal Sjem, als een herinnering aan iets wat wij ooit wisten:
‹ Als een mens kwaad heeft gezien, laat hij daar dan niet moeilijk over doen. Word bewust van jouw eigen kwaad en werk daaraan. Wat jij gezien hebt, is ook binnenin jou. ›
Deze woorden uit het interbellum van de vorige zijn geen vermaning, maar een richtingwijzer. Geen oordeel, maar een uitnodiging. Geen analyse, maar een innerlijke verschuiving.
De waardenparen: trouw/succes, liefde/macht, wijsheid/informatie, traditie/trends zijn geen sociologische categorieën, maar spiegels. Ze laten zien waar wij onszelf kwijtgeraakt zijn.
Precies daar begint de tegenbeweging: zelfreflectie als morele helderheid; verantwoordelijkheid als antwoord op verwarring; en innerlijke transformatie als bron van uiterlijke verandering.
De Baal Sjem herinnert ons eraan dat morele heroriëntatie niet begint bij de wereld, maar bij het hart dat haar waarneemt.
Niet McLuhan's fatalistische *the medium is the message*, maar *de mens is het medium* van de boodschap die door hem heen wil klinken. Dat is chassidisch in de meest oorspronkelijke zin: geen stroming, maar een houding. Dan wordt communicatie geen techniek, maar doorlaatbaarheid. Geen strategie, maar adem. Adem = Adam = verbinding. Adem is het eerste wat de mens ontvangt. Adam is de mens die ademt. In de Hebreeuwse klankwereld is adem altijd al *ruach*, geest, beweging, leven. Met onze adem staan we in verbinding met alles wat leeft – niet symbolisch, maar letterlijk, fysiek, continu. In eindeloze verdunning, maar nooit verbroken. Dat is waarom wijsheid niet gebonden is aan schrift, canon of elite.
Elke cultuur, elke taal, elke stam heeft haar eigen vorm van chassidische wijsheid voortgebracht – verhalen, humor, anekdotes, rituelen, stiltes.

Amein!

OPDAT DE KINDEREN LEVEN
Een manifest over menselijke maat in een ontmenselijkende tijd

DE JEUGD HEEFT DE TOEKOMST, MAAR DE TOEKOMST HEEFT DE JEUGD NIET MEER.
We zeggen het zo vaak dat het bijna betekenisloos is geworden: de jeugd heeft de toekomst. Maar de toekomst waarin kinderen terechtkomen, beweegt sneller dan de mens kan bijbenen. De menselijke evolutie is traag, relationeel, intuïtief. De technologische evolutie is explosief, abstract, onbegrensd.
Een democratische regering denkt in cycli van vier jaar. Ze moet scoren, zichtbaar zijn, resultaten tonen. Maar evolutie scoort niet. Evolutie werkt langzaam, organisch, zonder haast.
En precies daar ontstaat de breuk die onze tijd tekent.

¶

DE OUDE WIJSHEDEN: MENSELIJKHEID VRAAGT OM RUIMTE
Alle grote tradities – joods, Grieks, christelijk, boeddhistisch etc. - delen één inzicht:
◆ Menselijkheid is traag. ◆ Menselijkheid is relationeel. ◆ Menselijkheid is intuïtief.
◆ Menselijkheid vraagt om innerlijke ruimte. Welvaart vult die ruimte op.
◆ Technologie versnelt die ruimte weg. Macht koloniseert die ruimte.
EN KINDEREN ZIJN DE EERSTEN DIE DAT VOELEN.

¶

KINDEREN HEBBEN EEN NATUURLIJK MEDEDOGEN
Een kind dat een film ziet over de bio-industrie wordt spontaan een week lang vegetariër. Niet uit ideologie, maar uit mededogen. Niet uit theorie, maar uit *intuïtie*.
Kinderen reageren op lijden met: · *empathie* · *zorg* · *verdriet* · *verantwoordelijkheid*.
Dat is geen opvoeding. Dat is menselijkheid in haar meest oorspronkelijke vorm.
RISICO: Intuïtie wordt in onze tijd te vroeg overstemd.

¶

DE FRONTALE CORTEX RIJPT LANGZAAM – VEEL LANGZAMER DAN DE WERELD
De pre-frontale cortex – het gebied voor nuance, impulscontrole, moreel oordeel, overzicht – rijpt pas rond het 25e levensjaar. De wereld waarin jongeren leven:
◆ is sneller dan hun rijping
◆ prikkelt meer dan hun regulatie aankan
◆ vraagt keuzes die hun hersenen nog niet kunnen overzien
◆ verleidt hen met algoritmen die hun kwetsbaarheid kennen
Zo verdwijnen de schakeringen tussen zwart en wit, ooit zo helder als dag en nacht.
NUANCE VERDAMPT SNELLER DAN DE HERSENEN KUNNEN RIJPEN.

©

Johann G. Herder † 1803 – Schrijver en cultuurfilosoof kwam tijdens een zeereis tot een omkeer in zijn denken over wijsbegeerte en dichtkunst. Deze grondlegger van Rousseau's cultuurfilosofie polemiseerde tegen het *starre* rationalisme. Taal was een levend organisme dat met hulp van de rede miljoenen klankcombinaties een zinvolle inhoud kan geven.

Edmund Husserl † 1938 – Een van de invloedrijkste denkers in de 20e eeuw
De *fenomenologie* en de *existentiefilosofie* gaan op zijn denken terug.

Vernieuwing is geworteld in de traditie.

Wat zijn nu de overeenkomsten en de verschillen tussen Johann Herder en Edmund Husserl over 'empathie'?

OVEREENKOMSTEN – *Fundamenteel menselijk vermogen:* Zowel Herder als Husserl beschouwen empathie als een fundamenteel menselijk vermogen, essentieel voor interpersoonlijke relaties en begrip van anderen. Ze erkennen de mogelijkheid om ons in te leven in de ervaringen en gevoelens van anderen.
Rol van voorstelling: Beide filosofen erkennen de rol van voorstelling (of imaginatie) bij empathie. We stellen ons de situatie van de ander voor om zijn of haar gevoelens te begrijpen.
VERSCHILLEN – *Epistemologische benadering:* Herder benadert empathie vanuit een meer historisch-cultureel perspectief. Empathie is voor hem verweven met taal, traditie en de ontwikkeling van het menselijk bewustzijn. Husserl daarentegen benadert empathie vanuit een fenomenologische invalshoek, gericht op de structuur van bewustzijn en de directe ervaring. Hij wil de essentie van empathie blootleggen door middel van fenomenologische reductie.
Focus – Herder's focus ligt op de sociale en culturele dimensies van empathie, hoe het bijdraagt aan sociale cohesie en intersubjectiviteit. Husserl richt zich meer op de psychologische en fenomenologische aspecten, hoe we toegang krijgen tot de leefwereld van de ander via intersubjectiviteit.
Methode – Herder gebruikt een meer interpretatieve en historische methode, terwijl Husserl de fenomenologische reductie en eidetische variatie toepast om de essentie van empathie te beschrijven.
Transcendentie – Herder's concept van empathie is mogelijk meer verbonden met een gevoel van verbondenheid met de mensheid als geheel, een transcendente dimensie. Husserl's focus ligt meer op de intersubjectieve relatie tussen individuen, zonder noodzakelijkerwijs een transcendente dimensie te impliceren.

Kortom, beide filosofen erkennen het belang van *empathie als een fundamenteel menselijk vermogen*. Zij verschillen in hun kennisleer, focus en methodologie. Herder benadert empathie historisch-cultureel, Husserl past een fenomenologische analyse toe.
Wat zijn de overeenkomsten en verschillen tussen Johann Herder en Edmund Husserl over 'rationeel'? – Herder en Husserl, beiden invloedrijke denkers, benaderen het concept van 'rationeel' vanuit verschillende filosofische perspectieven. Hun overeenkomsten zijn beperkt en de verschillen aanzienlijk.

OVEREENKOMSTEN
Belang van rede – Beide filosofen erkennen het belang van rede en verstand in het menselijk denken en handelen. Zowel Herder als Husserl geloven dat rationeel denken een essentiële rol speelt in het begrijpen van de wereld en onszelf. Echter, hun interpretatie van wat 'rede' precies inhoudt, verschilt sterk.

VERSCHILLEN
Bron van rationaliteit – Herder ziet rationaliteit als een product van historische en culturele ontwikkeling. Rede is geen universele, tijdloze eigenschap van de menselijke geest, maar ontwikkelt zich in interactie met de omgeving en de cultuur. Husserl daarentegen zoekt naar een transcendentaal-fenomenologische grondslag voor rationaliteit, een a priori structuur van het bewustzijn die onafhankelijk is van historische en culturele invloeden.

Karakter van rationaliteit – Herder's concept van rationaliteit is meer pragmatisch en contextueel. Wat rationeel is, hangt af van de specifieke situatie en culturele context. Husserl streeft naar een meer formele en universele definitie van rationaliteit, gebaseerd op de structuren van het zuivere bewustzijn. Hij zoekt naar de essentie van rationeel denken, los van empirische inhoud.

Methode – Herder gebruikt een historisch-comparatieve methode om rationaliteit te begrijpen, door verschillende culturen en historische periodes te vergelijken. Husserl gebruikt de fenomenologische reductie om de essentiële structuren van het rationele denken te blootleggen.

Rol van ervaring – Herder benadrukt de rol van ervaring en intuïtie in het rationele proces. Rationaliteit is niet alleen logisch redeneren, maar ook een kwestie van inzicht en gevoeligheid. Husserl, hoewel hij de rol van ervaring erkent, legt meer nadruk op de a priori structuren van het bewustzijn die het rationele denken mogelijk maken.

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

Samenvattend – Hoewel beide filosofen het belang van rede erkennen, verschillen hun opvattingen over de oorsprong, het karakter en de methodologie van het rationele denken sterk.
Johan Herder benadert rationaliteit vanuit een historisch-cultureel perspectief.
Edmund Husserl een transcendentaal-fenomenologische benadering hanteert.

De mens weet steeds meer van steeds minder – connectie & connex = verbinding & samenhang

Specialisatie is vooruitgang. Maar zonder overzicht wordt kennis ideologie:
Biologie wordt *biologisme* ◆ Economie wordt *economisme*
Psychologie wordt *psychologisme* ◆ Techniek wordt *technologisme*
De samenhang verdwijnt. En zonder samenhang verdwijnt betekenis.
Kinderen zoeken verbinding en samenhang in een wereld die *fragmentatie* aanbiedt.

De macht van van alcohol- en tabakslobby, (psycho-)pharmacia, drugskartels, mobiliteitslobby valt in het niet bij de macht van:

Datamonopolies ◆ Algoritmische beïnvloeding ◆ Gedragssturing
Aandachtseconomie ◆ Verslavingsontwerp
Niet omdat ze *per definitie* kwaadaardig zijn, maar omdat ze *grenzeloos* zijn.
en kinderen zijn hun meest kwetsbare doelgroep.

¶

Wat kinderen nodig hebben, is precies wat de tijd niet biedt

kinderen hebben nodig:
◆ Overzicht ◆· Samenhang ◆· Betekenis ◆ Vertraging ◆· Relationele bedding
◆· Onderscheid tussen wezenlijk en bijkomstig

De wereld biedt:
◆ Versnelling ◆ Fragmentatie ◆ Overvloed ◆ Prikkels
◆ Algoritmische verleiding ◆ Verlies van context

Opdat de kinderen leven:

dáárom is het credo van dit manifest geen slogan, maar een morele noodzaak.

¶

De morele erfenis:

Leven omdat anderen dat mogelijk maakten.
Er zijn mensen geweest die hun leven gaven opdat wij leven konden.
Niet uit heroïek, maar uit menselijkheid. Niet om geschiedenis te schrijven, maar om een kind, een familie, een toekomst te beschermen.
Dat is geen pathos. ◆ Dat is een feit.

Een erfenis.

Daarom dragen wij een verantwoordelijkheid die groter is dan onze eigen tijd, ons eigen comfort, onze eigen welvaart.
Het credo *Opdat de kinderen leven* is geen persoonlijke kreet, maar een doorgegeven opdracht.

¶

De taak van de volwassene: de menselijke maat bewaken

In een tijd waarin systemen *versnellen*, moet de mens *vertragen*.
In een tijd waarin kennis *fragmenteert*, moet de mens *verbinden*.
In een tijd waarin technologie *overheerst*, moet de mens *onderscheiden*.
In een tijd waarin welvaart *verleidt*, moet de mens *wakker blijven*.
De jeugd heeft de toekomst – ja, als wij de toekomst menselijk houden.

¶

slot

Dit manifest is geen aanklacht. ◆ Het is een herinnering.
Een opdracht ◆ Een vorm van zorg.

opdat de kinderen leven.

Daarvoor zijn wij hier.
Daarvoor zijn wij verantwoordelijk.
Daarvoor moeten wij staan.
Het hoeft niet hard te klinken om waar te zijn.
Het mag zachtaardig klinken – zoals het woord zelf:
Zacht én waardig, als muziek in de oren.

Daarvoor stierven zij, daardoor leven wij.

©

Jeugd & Samenhang

Jeugd' is de periode waarin een veelheid van indrukken zich tot een innerlijk weefsel ordent. Het kind leeft nog in eclectische eenheid: het weet zonder bewijs, het voelt zonder redenering, het herkent zonder analyse.

Later, wanneer de wereld vraagt om uiterlijke redelijkheid, ontstaat de spanning tussen wat innerlijk evident voelt en wat uiterlijk – naar buiten toe – verantwoord moet worden. Deze spanning blijft een leven lang bestaan. Soms wordt zij mild gedragen, soms wordt zij gevaarlijk.

De zaak van de Leidse verpleger was een schrikbarend voorbeeld van hoe gemakkelijk een reeks indrukken, *en+en+en+en=dus*, kan samenklonteren tot een oordeel dat z'n eigen redelijkheid verliest. Het is een herinnering dat de mens kwetsbaar is waar *evidentiegevoel* en *bewijsdrang* elkaar kruisen.[1]

In onze tijd krijgt die spanning een nieuwe vorm. De jeugd groeit op in een digitale sterrenstof van prikkels, contexten en mogelijkheden.

JESSICA PIOTROWSKI onderzoekt hoe kinderen en jongeren daarin hun samenhang bewaren: hoe zij leren, hoe zij misleid kunnen worden, hoe veerkracht ontstaat, hoe context hun oordeel vormt. Haar werk is, in zekere zin, een empirische studie van de eclectische eenheid die Carry van Bruggen intuïtief begreep. Carry zou hebben geglimlacht om de gedachte dat de mens niet één bron volgt, maar vele tegelijk – en dat de kunst erin bestaat die veelheid niet te reduceren tot één waarheid.

Misschien is dat evenwicht wel te vergelijken met een eclectische vuurpijl: een bundel van indrukken, intuïties, redeneringen, herinneringen en toevallige associaties die gezamenlijk de lucht in schieten.

1 De zaak geldt als een van de grootste gerechtelijke dwalingen uit de Nederlandse geschiedenis. Lucia werd in 2001 opgepakt voor zeven moorden en drie pogingen tot moord op ernstig zieke patiënten. Ondanks het ontbreken van direct bewijs - geen DNA, geen vingerafdrukken - werd zij veroordeeld en kreeg in hoger beroep levenslang. In 2008 oordeelde de Hoge Raad dat de zaak moest worden herzien; in 2010 volgde definitieve vrijspraak. Openbaar Ministerie en het ziekenhuis boden excuses aan en betaalden schadevergoeding.
JURIDISCH BEWIJS is datgene waarmee binnen een formeel systeem iets onweerlegbaar wordt vastgesteld. WETENSCHAPPELIJK BEWIJS is daarentegen de best onderbouwde verklaring van het moment, altijd open voor herziening. Zelfs bij fenomenen waarvan de werking evident is, zoals zwaartekracht, blijft de theoretische duiding voorlopig. In de *Angelsaksische traditie* is EVIDENCE is materiaal dat een bewering ondersteunt; PROOF is de formele vaststelling dat dit materiaal voldoende overtuigt om haar als *waar* te aanvaarden.

Boven aangekomen spat hij uiteen in een sterrenstofhemel die – hoe kan het anders in deze tijd – iets *Trumpiaans* heeft: een esthetiek van het teveel, een Amerikaanse overdaad die CNN met zichtbaar plezier in slow motion viert. Het is een spektakel dat zich als een deken over de mensheid legt, een herinnering dat onze oordelen, hoe zorgvuldig of intuïtief ook, uiteindelijk weer moeten neerdalen in de gewone wereld, waar de mens zijn evenwicht zoekt tussen wat hij voelt en wat hij kan verantwoorden.

In die neerdaling staan *Carry van Bruggen* en *Jessica Piotrowski* onverwacht naast elkaar. Carry zou hebben geglimlacht om de eclectische vuurpijl: zij wist dat de mens nooit één lijn volgt, maar een veelheid van lijnen tegelijk, en dat de kunst erin bestaat die veelheid niet te reduceren tot één waarheid.

Piotrowski onderzoekt die veelheid in de digitale samenleving, waar kinderen en jongeren worden gevormd door een nieuwe sterrenstof van prikkels, contexten en mogelijkheden. Beiden vertrekken vanuit dezelfde overtuiging: *dat de mens zijn samenhang niet vindt in één bron, maar in het samengaan van vele* – de kunst van de eclectische eenheid, die in een overschuimende wereld misschien wel onze laatste vorm van redelijkheid is...

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

MISSCHIEN IS HET DAAROM DAT HET GEHEEL EINDIGT MET EEN HIBISCUS. Niet als versiering, maar als een soort laatste ademhaling. De hibiscus is een bloem die zich niet haast: zij ontvouwt zich in lagen, in een eclectische veelheid van kleur en vorm alsof zij zelf weet dat samenhang nooit uit één lijn bestaat.
In haar overvloedige bloei ligt precies dat evenwicht tussen innerlijke evidentie en uiterlijke redelijkheid – tussen de behoefte aan overgave en het vertrouwen om te geven wat zij kan, zonder zichzelf te verliezen. In de rustige zekerheid haar eigen kracht te bewaren. Met de ruimte zich te ontplooien zoals zij dat doet: van nature.
Zij is geen bewijs, geen redenering, geen conclusie – zij is een herinnering dat het leven zich niet laat vangen in één perspectief.

CARRY ZOU MET EEN GLIMLACH VAN DIT HARMONIECONTRAST HEBBEN GENOTEN. De hibiscus als de stille innerlijke evidentie, de magnolia als de uiterlijke redelijkheid die zich breed maakt en naast elkaar staan als twee vormen van samenhang die elkaar niet tegenspreken maar aanvullen als de verrassende dans van een eclectische eenheid. Niet luid, niet groots, maar als een zachte beweging waarin twee bloemen elkaar even kruisen.

HIBISCUS – bescheiden, stabiel, zelfredzaam – beweegt als vanzelf. Zij opent zich zonder haast, alsof zij weet dat samenhang geen prestatie is maar een vorm van innerlijke rust. Zichzelf reddend, en daarmee redt zij ook de ruimte om haar heen.

MAGNOLIA, die zich met haar sensuele bravoure opent: een bloem die haar binnenste zonder gêne toont, niet uit provocatie maar uit een soort botanische vanzelfsprekendheid. Zij is de diva van het voorjaar, de bloem die zegt: kijk maar, ik ben er, neem mijn zaad. ¶ Waar de *hibiscus* fluistert, zingt de *magnolia*. Waar de hibiscus zich schikt, spreidt de magnolia zich uit. Samen vormen zij een duet dat geen tegenstelling is maar een eclectische eenheid – de laatste dans van een wereld die soms overschuimend, maar toch altijd weer twee bloemen voortbrengt die elkaar begrijpen.

CARRY VAN BRUGGEN zou dit duet hebben genoten: de hibiscus als innerlijke evidentie, de magnolia als uiterlijke redelijkheid die zich breed maakt.

JESSICA PIOTROWSKI zou het hebben gezien als context: twee manieren waarop een mens zich oriënteert in een wereld die hem voortdurend uitdaagt. En wij laten ze hier dansen, als slotakkoord van ***jeugd en samenhang***. Een laatste dans – zacht, overschuimend, eclectisch – waarin de mens, net als deze twee bloemen, zijn evenwicht vindt tussen wat hij voelt en wat hij durft te tonen.
En dan valt de stilte, geen slagboom maar eenvoudigweg:
"Tot hier, en het is genoeg."

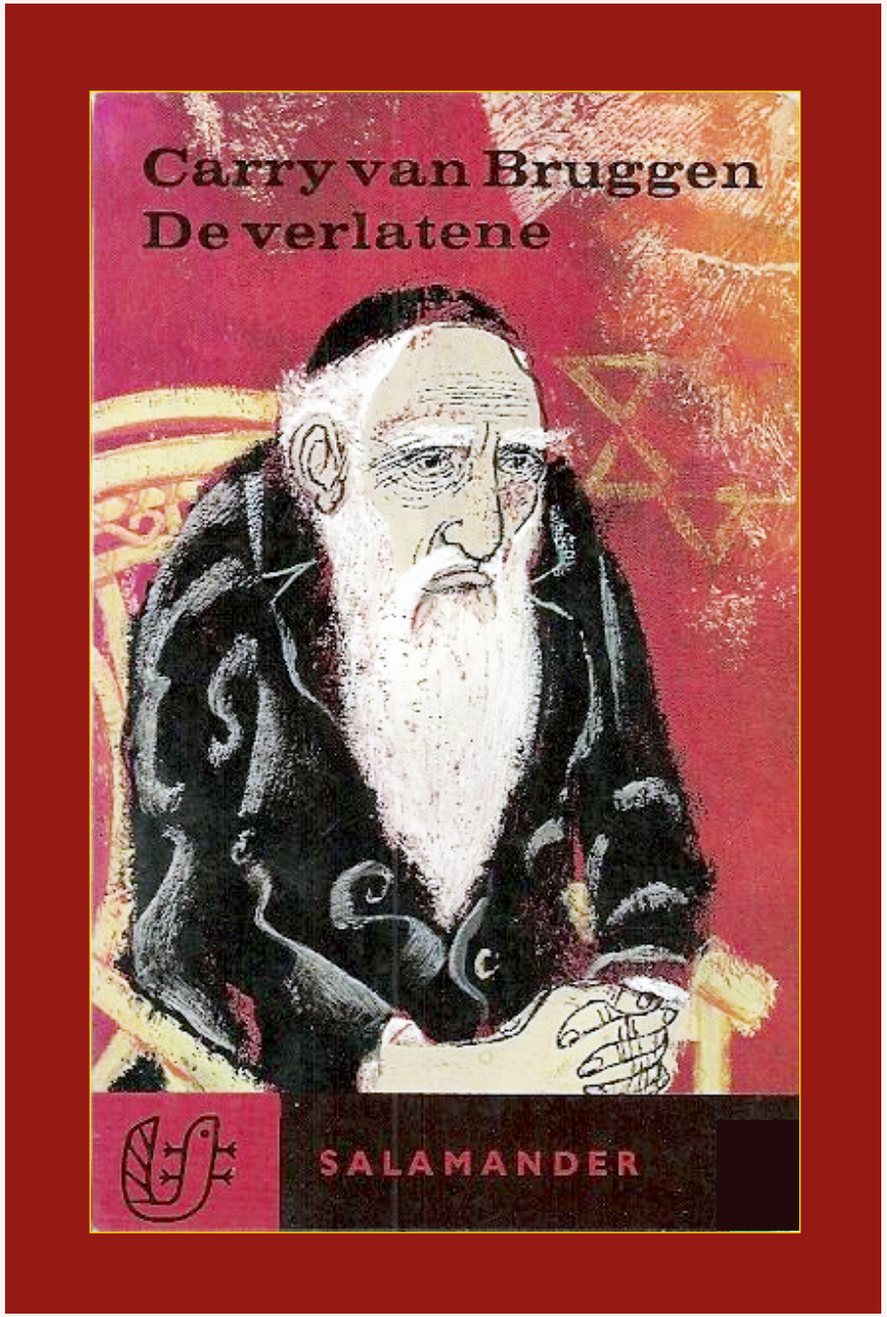

KATHOLIEKE RECEPTIE EN DE VERVORMING VAN CARRY VAN BRUGGEN
AUGUSTA JACOBS (1936-2018) ALS CASUS

De voordracht van Augusta Jacobs vormt een exemplarisch document van katholieke receptiegeschiedenis: niet vijandig, niet onkundig, wel wel ideologisch sturend, teleologisch, en hermeneutisch vernauwend. Haar lezing van Carry van Bruggen is zorgvuldig in feiten en structureel gekleurd door een katholiek-humanistische esthetiek die de moderniteit van Carry's denken niet kon of wilde zien. Daardoor ontstaat een beeld dat meer zegt over het intellectuele klimaat van het Thijmgenootschap dan over Carry zelf.

Jacobs construeert een rechte ontwikkelingslijn:

naturalisme ▸ psychisch realisme ▸ 'hoger' of 'metafysisch' realisme.

Deze lijn is niet descriptief, maar normatief. Het naturalisme fungeert als noodzakelijke maar inferieure fase; *Heleen* wordt het moment van 'zelfvinding'; *Eva* en *Prometheus* gelden als voltooiing van een innerlijke roeping. – Deze teleologie miskent de grillige, experimentele, en vaak ironische ontwikkeling van Carry's oeuvre. Haar modernistische breuken – de taalfilosofische scherpte van *Prometheus*, de existentiële ambiguïteit van *Eva*, de vormbewuste distantie van *Avontuurtjes* — verdwijnen achter een schema dat groei gelijkstelt aan innerlijke verdieping en metafysische rijping.

Augusta Jacobs leest Carry's werk vooral als uitdrukking van een 'ziel', niet als intellectueel project. De nadruk op *gevoel, intuïtie, innerlijke waarheid* en *verzakingsdrift* maakt van Carry een *romantisch-psychologisch type*, geen modern denker.

Haar personages worden passief-deterministisch geïnterpreteerd: niet handelend, maar *geleid door een macht in hen*. Dit is een projectie van Jacobs' eigen metafysisch determinisme, geen analyse van Carry's bewustzijnspoëtica.

Het meest problematische element is Jacobs' neiging om Carry's filosofie te kerstenen. De Rede wordt gelezen als HET ENE, vervolgens als 'God'; de Prometheusstemming wordt een vorm van religieuze overgave; de existentiële strijd wordt ascese. Hier schuift Jacobs een katholiek-metafysisch raster over een auteur die juist anti-metafysisch, anti-sentimenteel, en existentieel-kritisch schreef. Prometheus is geen mystiek traktaat, maar een dissectie van de menselijke neiging tot zelfmisleiding.

In de *gedachtewisseling* tussen toehoorders en Jacobs, wordt Carry's 'dweperigheid' verklaard uit haar 'oosterse type', haar Joodse achtergrond, haar armoede, of haar gebrek aan academische scholing. Dit zijn essentialistische categorieën die haar intellectuele autonomie reduceren tot temperament of afkomst.

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

Carry's kritische houding tegenover academische autoriteit wordt niet gelezen als modernistische scepsis, maar als sociale wrok. Haar meertaligheid (Nederlands, Zaans, Jiddisch, Frans, Engels) wordt niet gezien als cultureel geheugen, maar als exotisch element.
De vraag naar een Jezuïet in haar leven, de interpretatie van een brief uit een psychotische periode als quasi-religieuze bekering, en de suggestie dat Carry 'tot de uitverkorenen' behoort, tonen een subtiel maar duidelijk toe-eigeningsproces. Carry wordt niet gelezen zoals zij schreef, maar zoals men haar graag zou zien: als een mystica zonder kerk, een ziel die naar HET ENE verlangt, een katholiek-compatibele figuur.
Jacobs beroept zich op het 'toezicht' van dr. Meeuwesse en op gesprekken met Carry's hartsvriendin Marianne Tellegen. Dat geeft haar voordracht een aura van legitimiteit, maar het is duidelijk dat dit toezicht vooral betrekking had op feitelijke correctheid, niet op interpretatieve vrijheid.
Meeuwesse's eigen belangstelling voor mystiek en religieuze dimensies in literatuur lijkt Jacobs' lezing eerder te hebben bevestigd dan begrensd. Het resultaat is een beeld dat feitelijk betrouwbaar is, maar hermeneutisch sterk gekleurd.
Jacobs' voordracht is geen miskenning van Carry, maar een *herkadering*. Zij leest Carry met liefde, maar binnen een wereldbeeld dat haar moderniteit, ironie, joodse intellectuele traditie en existentiële scherpte niet kan bevatten.
Voor de hedendaagse lezer is haar tekst waardevol als *receptiehistorisch document*: een spiegel van hoe katholieke intellectuelen rond 1960 een vrouwelijke, joodse, modernistische auteur probeerden te begrijpen – en haar daarbij onvermijdelijk vervormden.

HET IS EEN PIJNLIJKE RECEPTIE wanneer kwetsbaarheid tot karakter wordt gemaakt. Het meest schrijnende moment in de *gedachtewisseling* is het gemak waarmee een psychotische crisis, een losse familiebekering en een enkele brief worden omgesmolten tot een 'bewijs' voor een vermeende mystieke aanleg van Carry van Bruggen. De formulering 'haar zuster werd immers katholiek en de verwijzing naar een onbekende jezuïet functioneren als retorische bakens: losse feiten worden aaneengeregen tot een narratief dat vooral de eigen hermeneutiek bevestigt. Wij lezen elders:

Na de Tweede Wereldoorlog bekeerde Mies zich tot het rooms-katholicisme en deed afstand van haar oorspronkelijke naam Sara. Wat zij in de katholieke kerk vond was een herinnering aan mystiek en ritueel uit haar jeugd. Tijdens de oorlog was zij lange tijd ondergedoken bij christenen. Na haar dood bleek haar dank én gevoel voor humor toen zij besloot dat bij haar begrafenis de godsdiensten die haar wat 'gedaan' hadden aan bod zouden moeten komen. Haar begrafenis werd geregeld door een gereformeerde ondernemer met een katholieke uitvaartdienst terwijl de aanwezigen na de teraardebestelling galletjes.

Wat hier wringt, is niet dat religieuze interpretaties onmogelijk zouden zijn, maar dat kwetsbaarheid wordt geherdefinieerd als karaktertrek. Een brief uit een periode van psychische ontregeling wordt gelezen als spirituele belijdenis; een familielid dat zich decennia later bekeert, wordt gepresenteerd als context voor Carry's denken; en het ontbreken van 'ootmoed' wordt opgevoerd als moreel tekort. Het is een subtiele, maar diep problematische verschuiving: *wat een mens overkomt, wordt wat een mens is.*
Deze manier van spreken – over iemand die zich niet meer kan verdedigen – heeft iets onontkoombaars, iets onrechtvaardigs en onwaardigs. Het is de neiging om een leven achteraf te ordenen, om een complexe geest terug te brengen tot een handzaam motief, om een tragische kwetsbaarheid te herinterpreteren als zwakte of als spirituele roeping. Het is een vorm van postuum moraliseren die meer zegt over de sprekers dan over de overledenen.
In deze passages wordt Carry niet gelezen, maar geframed. Haar moderniteit, haar ironie, haar intellectuele autonomie verdwijnen achter een religieus raster dat zij zelf nooit gekozen heeft. De pijn zit niet in het feit dát men interpreteert, maar in het gemak waarmee men een mens die niet meer terug kan spreken in een verhaal schuift dat haar vreemd is. Het is precies dat gevoel van onrecht – het schuiven, het etiketteren, het toeschrijven – dat in deze bladzijden voelbaar wordt.

UITEINDELIJK RAAKT DEZE RECEPTIE AAN EEN FUNDAMENTELER VRAAG: hoe spreken wij over iemand die niet meer kan antwoorden. In de laatste bladzijden van de gedachtewisseling wordt zichtbaar hoe gemakkelijk kwetsbaarheid wordt omgezet in karakter, hoe een crisis wordt gelezen als overtuiging, en hoe een mens wordt teruggebracht tot een motief dat vooral het interpretatiekader van de spreker bevestigt. Het schuurt wanneer losse feiten – een brief, een familiebekering, een vermeende ontmoeting – worden samengevoegd tot een verhaal dat meer zegt over de behoefte aan ordening dan over de werkelijkheid van het geleefde leven.
Wat hier voelbaar wordt, is een vorm van postuum spreken die onbedoeld onrecht doet: niet uit kwade wil, maar uit het verlangen om te duiden, te verklaren, te plaatsen. Juist daarom vraagt elke biografische benadering om terughoudendheid. Niet alles hoeft betekenis te dragen, niet elke kwetsuur hoeft een sleutel te worden, en niet elke stilte hoeft worden ingevuld. De verantwoordelijkheid ligt bij ons: om niet méér te weten dan de mens zelf heeft nagelaten, en om te erkennen dat sommige levens zich onttrekken aan de schema's waarmee wij ze zo graag willen begrijpen.
En misschien is dat uiteindelijk het enige wat telt: dat wij voorzichtig spreken over wie

niet meer terug kan spreken, omdat onrecht het hardst klinkt wanneer het te laat is om het nog te herstellen.
En misschien is het meest verwonderlijke wel dat juist in een traditie die de *Wijsheid van Jezus Sirach* bewaart – waar het woord wordt gewogen, waar kwaadsprekerij als een vorm van geweld wordt gezien – wij zo gemakkelijk vergeten hoe ver woorden kunnen reiken. Want eenmaal uitgesproken waaieren zij uit als veren in de wind, en niemand kan ze nog bijeenrapen. Daarom is het geen kleinigheid hoe wij spreken over wie niet meer terug kan spreken. Het is de laatste vorm van rechtvaardigheid die ons nog rest.

En het meest verwonderlijke is wel dat: Juist in de katholieke Willibrordvertaling de *Wijsheid van Jezus Sirach* is opgenomen – een traditie waarin het woord wordt gewogen en kwaadsprekerij wordt gezien als een vorm van geweld. Te spreken over wie niet meer terug kan spreken is een delicate taak. Woorden zijn als in de wind gestrooide veertjes in de grenzeloze lucht. Ze vliegen in de rondte, dansen en deinen op de adem van de wind. Eenmaal losgelaten leven zij hun eigen leven. Het vermijden van roddel is uit de rij van universele geboden verdwenen. De noodzaak ervan is gebleven. *Want wat de mens gezien heeft, is ook binnenin hem* – en woorden blijven langer rondwaaien dan ooit bedoeld.

Carry heeft recht op het 'laatste woord' door te erkennen wat haar werkelijk dreef. Zij had een instinctief gevoel voor het grondeloze mysterie dat de mens doet huiveren en verlangen, zonder dat zij het ooit gevangen wilde zien in wetten, systemen of dogma's. Zij kende de kracht van verhalen – van haar moeder, van haar vader, van de eeuwenoude overleveringen die door duizenden monden zijn gegaan – niet als leerstellig bezit, maar als levende taal die mensen optilt. Haar vertelkunst, haar improvisatie, haar vermogen om een klas of een zaal te laten luisteren, was geen pronkzucht maar een vorm van waarheid. Zij streed tegen het wettische omdat zij wist hoe snel taal kan verstarren tot macht. En zij vertrouwde op de mens, op liefde, op het woord dat verbindt in plaats van verwondt. Dat haar brieven later zijn misbruikt voor suggestieve aannames, zegt meer over de lezers dan over haar. Wie haar werkelijk leest, ziet een vrouw die scherp kon zijn zonder hard te worden, die kritisch was zonder liefdeloos te worden, en die wist dat waarheid nooit zonder menselijkheid kan. Dat is de les die blijft: dat wij spreken zoals zij sprak – met aandacht en vertrouwen, en met het besef dat woorden pas recht doen wanneer zij niemand geweld aandoen.

TERZIJDE

Het mechanisme dat Carry van Bruggen trof – het inkapselen van een autonome geest in religieuze of ideologische kaders – is geen curiosum uit het interbellum. Het herhaalt zich zodra een complexe stem postuum bruikbaar wordt gemaakt. De discussie rond Etty Hillesum, opgelaaid in 2026 door de TV-serie *Etty* en het gesprek met Klaas Smelik in *Trouw*, laat dat pijnlijk zien.
Hillesum stond erop dat haar dagboeken aan Klaas Smelik werden overhandigd en dat haar schriften zouden worden gepubliceerd. Dat laatste is niet gelukt. Pas in 1980 kwam uitgever Geurt Gaarlandt in contact met Klaas Smelik jr., die haar stem een tweede leven gaf. Maar dat tweede leven blijkt kwetsbaar.
'Iedereen probeert haar te claimen en op die manier te delen in haar roem en bekendheid', zegt Smelik. 'Het is soms pijnlijk om te zien.'
Het grootst is de rooms-katholieke toe-eigening van Hillesum. Smelik: 'Ze *is* formeel geen heilige, maar wordt wel zo behandeld.'
Ook in het Vaticaan is veel belangstelling voor haar, maar volgens Smelik wordt daar slechts een half beeld getoond: haar seksualiteit, de abortus, de intieme relaties – ze verdwijnen uit zicht, terwijl haar spirituele ontwikkeling wordt geframed als een bekering waarvoor geen bewijs bestaat.
Protestanten zijn iets minder met Hillesum aan de haal gegaan, al wordt ze door vrijzinnigen én in de Anglicaanse kerk zeker gelezen. Maar ook daar geldt dat de complexiteit van haar stem vaak wordt gladgestreken tot een moreel bruikbaar icoon.
Haar postume noodlot lijkt op dat van Carry: beiden wilden zich aan geen enkel ideologisch of religieus hokje onderwerpen, maar worden nu aan de lopende band in zulke hokjes geplaatst. Het is dezelfde beweging van toe-eigening en vervorming – een eerbetoon dat, ironisch genoeg, de autonomie van de geëerde stem ondermijnt.

Een tweede Carry van Bruggen? was de kop in NRC *Handelsblad* van 04-06-1982 boven Jerôme Heldrings bijdrage over Etty Hillesum in *Dezer dagen:*
In elk geval is een groot schrijftalent in haar verloren gegaan. Misschien zou zij, als zij in leven was gebleven, zijn uitgegroeid tot een tweede Carry van Bruggen, die eveneens een diepe levensbeschouwing - een veel rationelere dan die van Etty Hillesum - aan een groot schrijftalent paarde.

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

130

De Standaard

Antirevolutionair Dagblad voor Nederland.

HOOFD-REDACTEUR: H. COLIJN.

Z. VOORBURGWAL 55-59, AMSTERDAM

ZES-EN-VIJFTIGSTE JAARGANG

Amsterdam, Maandag 20 Februari

BIJDRAGEN VAN MEDEWERKERS, INGEZONDEN AAN DE REDACTIE.

ABONNEMENTEN, ADVERTENTIEN, RECLAMES AAN DE ADMINISTRATIE.

Een fleurig boek kwam uit, fris van opzet.

De Standaard 20-02-1928

Onder de titel *Onze Mei* werden bijeenvergaderd een aantal schetsen van onze meest bekende Nederlandse schrijfsters, waarin deze haar jeugdherinnering geven.
Jo van Ammers-Küller, Ina Boudier-Bakker, Carry van Bruggen, Top Naeff, Margot Scharten-Antink en andere zijn hier aan het woord. ¶ In goedmoedige luim voerende heldinnen van de pen ons terug naar de onbezorgde kinderjaren. – Toch is niet alles even goedmoedig. ¶ Carry van Bruggen verplaatst ons naar het kleine stedeken Tiel [sic], waar haar vader Joods leraar was. ¶ De synagoge heeft zij teruggezien en naast die synagoge stond al in haar kinderjaren de *School met de Bijbel*. Nu nog.
Maar die school heeft een metamorfose ondergaan, die door haar aldus wordt beschreven: *'Het fijne school', aan de andere kant, onderging alleen een uiterlijke gedaanteverwisseling, de 'Vreze des Heeren' wordt er nu onderricht in een gloednieuw gebouw dat letterlijk druipt van het vet der rijkssubsidie.*
De uitlating van deze toonaangevende schrijfster is, tekenend voor de geestesstemming van sommige kringen. – Zij 'druipt' letterlijk van bitterheid!

De Amsterdammer 21-02-1928 en *Nieuwe Provinciale Groninger Courant* 29-02-1928 namen het letterlijk over.

Zowel bij de anonymus in *De Standaard* als bij Augusta Jacobs in valt eenzelfde bedienende, licht paternalistische houding op: men spreekt over Carry van Bruggen met een mengeling van bewondering, bezorgdheid en corrigerende welwillendheid, alsof haar scherpe ironie en haar vrijzinnige geest een vriendelijk maar noodzakelijk tegenwicht behoefden. Jacobs leest haar werk graag als een uitdrukking van een "zoekende ziel" die, ondanks haar intellectuele bravoure, heimelijk naar religieuze diepte verlangde.
De Anti-Revolutionaire commentator doet iets soortgelijks, maar dan vanuit een andere hoek: hij herkadert Carry's ironische opmerking over de *Vreze des Heeren* als bewijs van haar 'bitterheid', alsof zij geen stijlfiguur gebruikte maar een karakterfout etaleerde.
Beiden gaan voorbij aan het feit dat Carry's gebruik van 'Vreze des Heeren' precies dezelfde dubbelheid benoemt die zij ook in haar eigen jeugd kende: het woord 'vrees' dat in de volksmond angst en onderwerping suggereerde, terwijl het in religieuze taal respect en ontzag moest betekenen. Dat zij deze spanning benoemt, wordt door Jacobs omgebogen tot mystiek verlangen en door de AR-schrijver tot rancune.
En dan is er nog de charmante geografische vergissing van de AR-auteur, die haar jeugdherinnering situeert in 'Tiel' [sic], waar het toch echt Zaandam was – een detail dat vooral illustreert hoezeer men haar woorden gebruikte voor een eigen agenda, zonder zich al te zeer in de feiten te verdiepen.

ONZE MEI

Jo van Ammers-Küller
Ina Boudier-Bakker
Carry van Bruggen
Albertine Draayer-de Haas
Anna van Gogh-Kaulbach
Top Naeff
Jeanne Reyneke van Stuwe
Annie Salomons
M. Scharten-Antink
Marie Schmitz
Marie C. van Zeggelen
Elisabeth Zernike

Mevrouw Marie C. van Zeggelen verzamelde deze bundel jeugdherinneringen van onze voornaamste schrijfsters, welke vooral onder deze titel tot ieder zal spreken.

Prijs ingenaaid f 3.25 Gebonden f 4.55

BOEKHANDEL DELI COURANT

Wie de receptie van Carry van Bruggen rond 1960 wil begrijpen, moet niet alleen kijken naar de teksten zelf, maar naar de morus van die tijd: de vanzelfsprekende geesteshouding waarin men las, dacht en oordeelde. Het intellectuele klimaat van Leuven en de uitgeverij *Heideland* was er een van ernstige innerlijkheid, van een cultuur die literatuur en wetenschap nog zag als middelen tot zielsvorming.
Psychologie, moraal en levensbeschouwing liepen in elkaar over; moderniteit werd niet bestreden, maar wel verzacht tot een existentieel-psychologisch kader.
In die atmosfeer werd het leven van een auteur bijna vanzelf gelezen als een innerlijk drama, een ontwikkeling van de persoon eerder dan een modernistisch project. Dat is geen tekortkoming van de betrokkenen, maar een uitdrukking van de intellectuele taal die toen beschikbaar was.
De fenomenologische gevoeligheid die na de oorlog in Leuven wortel schoot – mede dankzij de wel zeer bijzondere inspanning van Leo van Breda – bracht een verfijnde aandacht voor ervaring en innerlijkheid, maar nog geen scherp zicht op de modernistische ironie en de Joodse intellectuele traditie waarin Van Bruggen zelf stond.
Het is daarom te gemakkelijk om met de kennis van nu het verleden te beoordelen. De interpretaties van toen zijn geen fouten die moeten worden rechtgezet, maar historische documenten die laten zien hoe cultuur werkt: mensen lezen altijd binnen de horizon van hun tijd. Die horizon verdient geen vergoelijking en geen veroordeling, maar begrip. Alleen zo wordt zichtbaar hoe Carry van Bruggen in 1962 kon worden gelezen als een psychologisch-existentieel figuur, en hoe die lezing tegelijk begrijpelijk én historisch gekleurd is.

STERRENHEMEL

ALS KIND BEN IK VERTROUWD GERAAKT MET DE STERRENHEMEL IN AL ZIJN OVERWELDIGENDE GEHEIMZINNIGE, WELHAAST HUIVERINWEKKENDE OVERPRACHT. Opgezien naar de sterren heb ik van kindsbeen af, niet allereerst met dichterlijke verbazing of ontroering maar met kinderlijke vanzelfsprekendheid. En een klein beetje kennis.
Daar was de *Melkweg* en daar de *Grote Beer*, waar je de weg mee kon vinden als je verdwaald was. Aan de andere kant de *Orion*, een reus die door de hemel reisde. En *Sirius*, laag aan de horizon en heel helder. Meer niet, meer wilde ik ook niet weten. Ik zag dat krioelende heelal niet met een nieuwsgierig oog. Ik bewonderde. Zoals ik nog doe... Ja, we zijn dat glorieuze schouwspel langzamerhand kwijtgeraakt. Het is iets dat ik terug moet vinden waar het kunstlicht de hemel nog niet verduistert. Wat hebben we daarmee veel verloren! Ik weet het, ik voel het gemis soms bijna schrijnend letterlijk. Ik weet het uit de geschiedenis. Onze vaderen, in de eeuwen der eeuwen, van de dichter van psalm 8 tot aan Guido Gazelle, hebben met die grote hemel geleefd, opgezien naar de sterren:

't Is daar dat de oude volkeren henenschouwden, dat de eerste temmers van de wereldstroom,
vol duisternis, vol bangigheid en schroom, hun vaartuig en hun leven op betrouwden.

Er is nauwelijks een duidelijker bewijs van de ingrijpende veranderingen dan dit verlies.
Het is geen romantiek. Er moet in de menselijke geest iets verloren zijn gegaan aan zekerheid, aan gezag, als de sterren onzichtbaar worden. Zij wezen de weg, zij leerden de mens zijn plaats bepalen. Letterlijk en geestelijk.
Aan zijn ervaring gaf hij uitdrukking op allerlei manieren, met allerlei metaforen. Het was met onze *verbeelding* dat we de weg vond in de heldere hemel. De sterrenhemel was een overweldigend zichtbare werkelijkheid; een werkelijkheid die wij op geen enkele manier ons eigen konden maken, laat staan toe-eigenen... Wij konden de sterren wel zien, maar niet afbeelden. Zij komen in de beeldende kunst niet voor, zoals de bomen en de wolken en de zee. Zij stimuleren het denken en de verbeelding, het geloof en het bijgeloof. Zij zijn niet weer te geven, niet te bemachtigen.
IRONIE DER GESCHIEDENIS: Nu onze verlichting die de sterren onzichtbaar heeft gemaakt is zij er in geslaagd ze dichterbij te brengen. De fotografie doet wat de schilderkunst nooit heeft gedaan, met prachtige resultaten waar de wetenschap meer mee doet dan de fantasie kan bevatten.
De traditie der eeuwen lijkt voorbij.

LITERATUUR
Karen Armstrong: *A history of God*, 1993
Jan Willem Schulte Nordholt: *Het woord brengt de waarheid teweeg*, 1992
Fokke Sierksma: *Een nieuwe hemel & een nieuwe aarde*, 1961

Wanneer de sterrenhemel verdwijnt in het kunstlicht en in de zwerm van satellieten, verliezen we niet alleen een oriëntatiepunt maar ook dat eerste, woordeloze ervaren van het heelal: het stille opkijken van een kind dat nog niet weet wat het ziet, maar wel voelt dat het iets is dat hem tegelijk aantrekt en doet huiveren.

De nachtelijke hemel was werkelijkheid een die zich eenvoudig liet ondergaan - niet te bezitten, niet te verklaren, alleen te bewonderen.
Nu zij verbleekt, raakt de mens een vorm van zekerheid kwijt die niet uit kennis kwam maar uit verwondering: uit dat kleine, schroomvolle staan onder iets dat groter is dan wij en dat zich niet laat toe-eigenen.

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

CARRY VAN BRUGGEN IS EEN VAN DE GROTE AUTEURS IN DE NEDERLANDSE LETTEREN VAN DE TWINTIGSTE EEUW.
Haar romans, verhalen en essays zijn onvergankelijk: *de werken behouden hun waarde door de tijd heen*, uiteraard met schakeringen. Tussen generatiegenoten nam zij een onafhankelijke plaats in. Als schrijfster leek zij niet op haar collegæ die toen beroemd, nu soms bijna of helemaal vergeten zijn.
Haar zeer hoog geprezen literaire magnum opus *Eva* hebben wij al in de *Salamanders* herdrukt.
De verlatene is een even indrukwekkende roman als *Eva* maar uit een vroegere periode: de problematiek van het joodzijn in een Nederlandse gemeenschap heeft de schrijver uit eigen ervaring tot leven gebracht.
De beestachtigen hebben gewild, dat het milieu van *De verlatene* bijna een historisch milieu is geworden.
Dit maakt de lectuur van het ontroerende boek des te aangrijpender.[1]

1 Flaptekst 18e druk, 1966. 'Beestachtigen' d.w.z. de moordenaars van o.a. de oprichter, naamgever en bedenker van de *Salamanders*. Emanuel Querido stierf in juli 1943 in Sobibor.
Sara (later Mies), Carry's jongste zus, die ondergedoken bij een christelijke familie als enige de oorlog overleefde, schreef over Carry en Jacob: *Een diepe rust is het mij in al die ellende geweest, dat zij veilig waren voor dit barbarisme.*

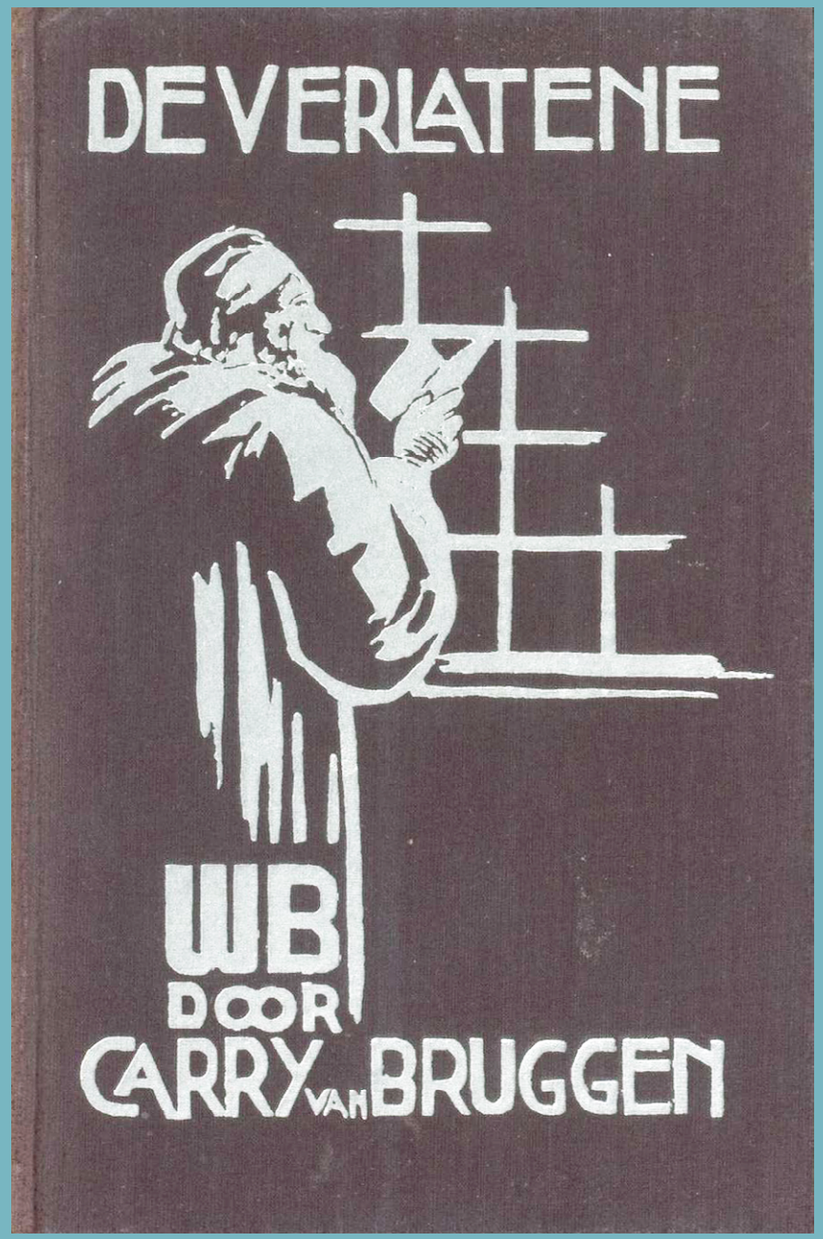

C.001.207

CARRY VAN BRUGGEN

DE VERLATENE

EEN ROMAN UIT HET JOODSCHE LEVEN

BAND M. VAN DAM—VAN BRUGGEN

14e DRUK — 18-23e DUIZENDTAL

1937

N.V. WERELDBIBLIOTHEEK — AMSTERDAM

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

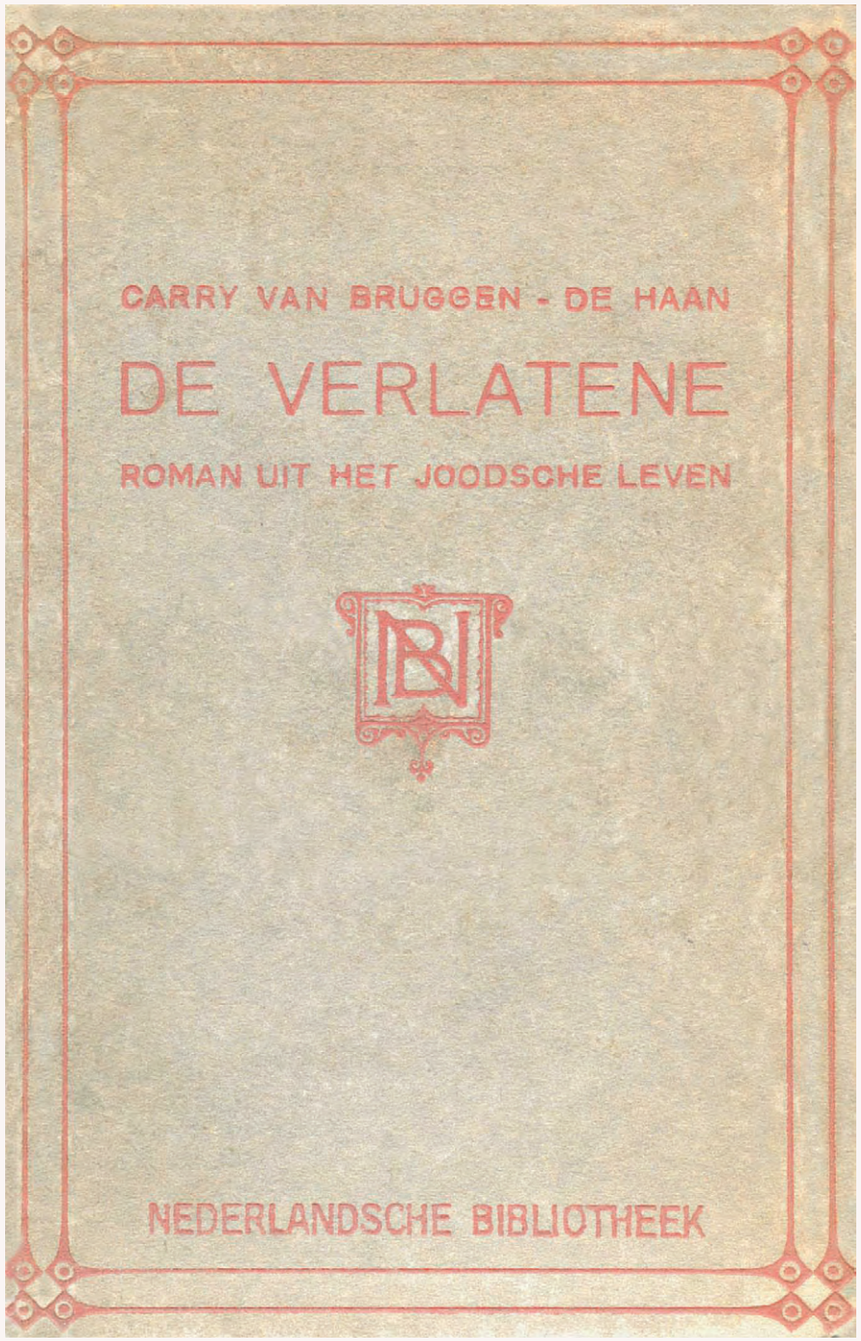
CARRY VAN BRUGGEN - DE HAAN
DE VERLATENE
ROMAN UIT HET JOODSCHE LEVEN
NEDERLANDSCHE BIBLIOTHEEK

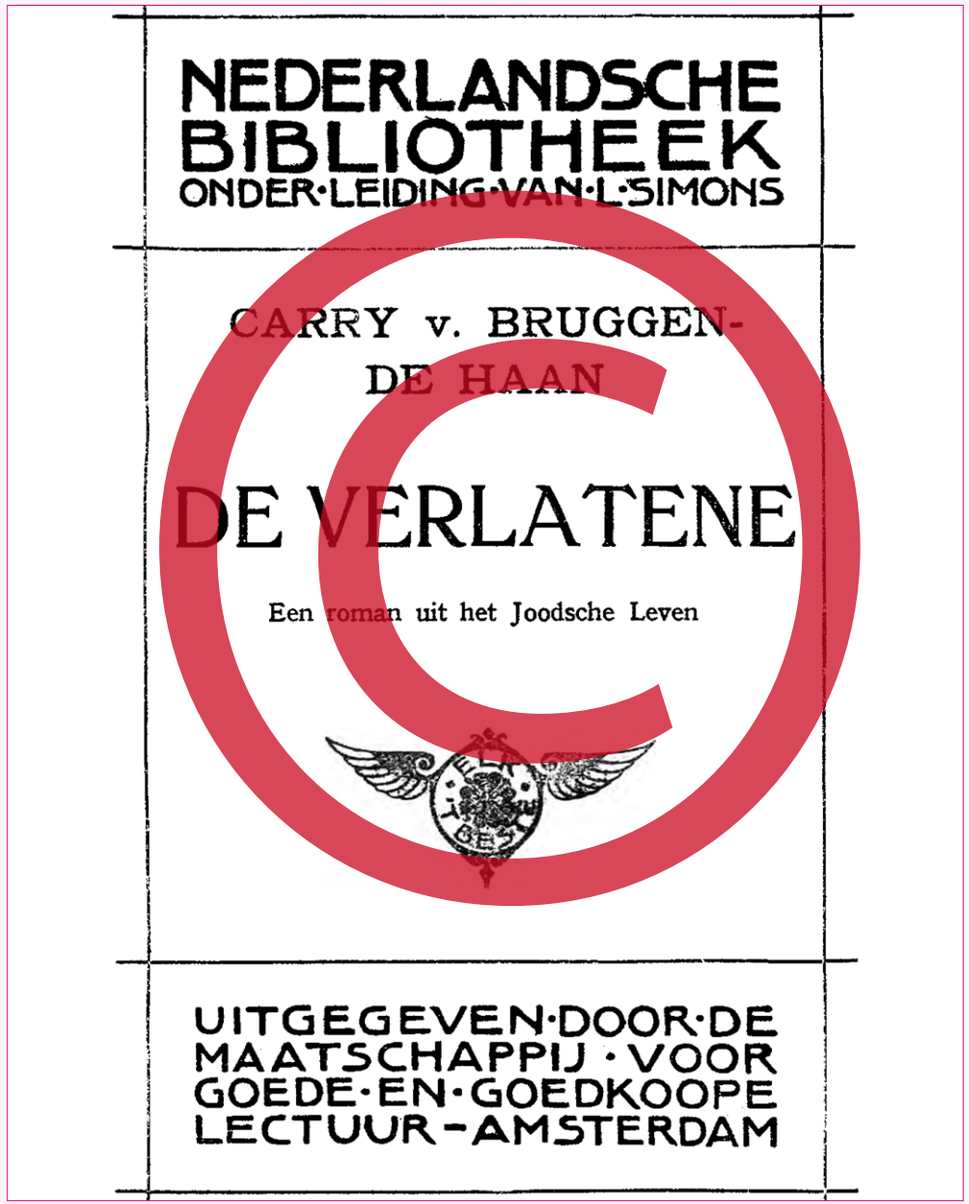
NEDERLANDSCHE
BIBLIOTHEEK
ONDER·LEIDING·VAN·L·SIMONS
CARRY v. BRUGGEN-
DE HAAN
DE VERLATENE
Een roman uit het Joodsche Leven
UITGEGEVEN·DOOR·DE
MAATSCHAPPIJ · VOOR
GOEDE·EN·GOEDKOOPE
LECTUUR-AMSTERDAM

NIEUWE ROMANS

CARRY VAN BRUGGEN

DE VERLATENE

EEN ROMAN UIT HET
JOODSCHE LEVEN

10e DRUK - 14e DUIZENDTAL

MAATSCHAPPIJ VOOR GOEDE EN GOEDKOOPE
LECTUUR TE AMSTERDAM-SLOTERDIJK

De lezer vindt achter in het boek de eventueel noodige woord-verklaringen.

Mij. voor Goede en Goedkoope Lectuur.

DRUKKERIJ EN BINDERIJ VAN DE WERELDBIBLIOTHEEK

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

VERKLARENDE WOORDENLIJST

Bar-mitswo: kerkelijk meerderjarig.
Chanoeka-feest: feest ter herinnering aan de Maccabeeën en aan een wonderlijk strekkend kruikje olie.
Garouses: zoet mengsel van appelen, wijn, rozijnen enz.
Gattes: armoedzaaier.
Gewre: godsdienstige vereeniging.
Gillel-hasjem: opspraak.
Goj: niet-Jood.
Gomets: gezuurde spijs, voor Paaschgebruik ongeoorloofd.
Treife: onrein, ongeoorloofd.
Jid: Jood.
Jiddisch: Joodsch.
Jomtof: feest, hoogtij.
Joum-kippoer: Verzoendag.
Kaddisj: Gebed voor een overledene, op den datum van zijn sterven.
Kille: Joodsche Gemeente.
Koosjer: rein, geoorloofd.
Lernen: ter inwijding van een nieuw huis lofzeggingen en gebeden uitspreken.
Matse: matso, ongezuurd brood voor Paaschgebruik.
Mesjogge: dwaas, mal.
Mesjoegarem-huis: krankzinnigen gesticht.
Mies: leelijk.

Minjam: vereeniging van tien kerkelijk-meerderjarige mannen, gerechtigd tot een gezamenlijke godsdienstoefening.
Neweire: zonde.
Oggenebbiesj: medelijden, ook als uitroep gebezigd.
Parsje: afdeeling uit de Tora (Heilige Wet) te lezen door een dertienjarigen jongen, die kerkelijk meerderjarig wordt.
Pésach: Paaschfeest.
Piegem: dwaas, onmogelijk mensch.
Rebbe: leeraar, voorganger van de Joodsche Gemeente.
Resjaante: gemeene vrouw.
Rousj-Hasjono: Nieuwjaarsdag.
Schlemazzel: ongeluk.
Schlemiel: stakker.
Seider-avond: de vooravond van het Paaschfeest.
Sjammos: bode, kerkdienaar.
Sjeimes: doodsgebed.
Sjor-jerokous: verscheidenheid van groenten, op den seideravond in gebruik.
Sjikse: niet-Joodsch meisje.
Sjiwwe-zitten: een doode betreuren, door zeven dagen op den grond te zitten.
Sjoel: synagoge.
Sjoumer-en-mazzel: God-zal-sjoumer-en-mazzel-zijn: God zal ons ervoor bewaren.

©

Carry van Bruggen werd geboren in een wereld die haar een diepe ernst meegaf: de joodse traditie van verhalen, rituelen, studie, morele gevoeligheid. Die traditie was geen last, maar een toonhoogte – een innerlijke resonantie die haar hele leven zou blijven klinken. Ze erfde een houding van aandacht, van scherp zien, van niet kunnen wegkijken van wat waar is.
Diezelfde gevoeligheid maakte haar kwetsbaar.

¶ In haar jeugdherinneringen zien we het kind dat al 'te veel' voelt: intuïtief, fijnzinnig, zonder woorden voor wat haar raakt.
In *Heleen* wordt die gevoeligheid een strijd: het verlangen naar wederkerige liefde botst met de angst voor krenking. De 'torendroom' – roerloosheid als enige redding – is geen metafoor maar een existentiële toestand: een mens die alleen kan overleven door zichzelf stil te houden.
Haar hartstocht – die donkerrode anjelieren – is tegelijk haar kracht en haar wonde. Ze wil liefhebben en bemind worden met een intensiteit die haar tijd niet kon dragen. Ze verlangt naar openheid, maar de angst voor pijn verstijft haar. Hartstocht en angst zijn geen tegenpolen; ze zijn elkaars voorwaarde. Wie diep voelt, vreest diep.

¶ En toch beweegt ze. Niet door te breken met haar traditie, maar door die traditie te internaliseren. Ze neemt afstand van het wettische, maar niet van de ernst. Ze relativeert de voorschriften, maar niet de diepte van de overgeleverde wijsheid. Ze assimileert, maar zonder haar innerlijke toon te verliezen.

¶ Dat is de kwalitatieve verandering waar Einstein over sprak: geen overstap van het ene naar het andere wel een transformatie van binnenuit: verandering vanuit de traditie.

¶ In *Eva* verschijnt Carry in haar gelouterde vorm. Niet als iemand die haar strijd heeft overwonnen, maar als iemand die haar strijd heeft aanvaard. Geen vrede, maar een zachte helderheid. Geen voltooiing, maar een mild weten: zo ben ik, zo is het leven en hopelijk: *Ik mag er zijn*.
Daarom was haar begrafenis zo aangrijpend in zijn soberheid: de zwarte kist zonder bloemen, de nevel, de stilte.

¶ Daarom zijn de woorden, die haar in de geest zijn toegedacht door haar vriendin Marianne Tellegen zo waar:

'*Voor mij staan donkerrode anjelieren, dark flowers of passion. Bloemen van hartstocht, háár bloemen.*
Want hartstochtelijk was zij, hartstochtelijk haar wezen, hartstochtelijk haar werk. Van een felle bewogenheid, die wij in Holland niet gewend zijn.
Maar zij, die zich aan die gloed, die hartstocht gewarmd hebben, zullen de herinnering altijd meedragen.'

¶ Haar karakter, haar intensiteit – dat alles was niet Hollands, maar diep menselijk, diep joods, diep Carry.
Zij heeft zichzelf aanvaard ondanks het onafgemaakte.
Moge haar ziel in vrede rusten.

Amein

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

https://sites.google.com/view/zionisme/tussen-zegen-en-vloek

https://abraxas.vrijeboeken.com/onze_titels_20

https://abraxas.vrijeboeken.com/book/9789079133338-heleen-een-vroege-winter.html

Carry van Bruggen: *Voor eens en altijd*

Carry van Bruggen: *Dieptedenker pur sang*

Carry van Bruggen & Jacob de Haan: *De Droom*

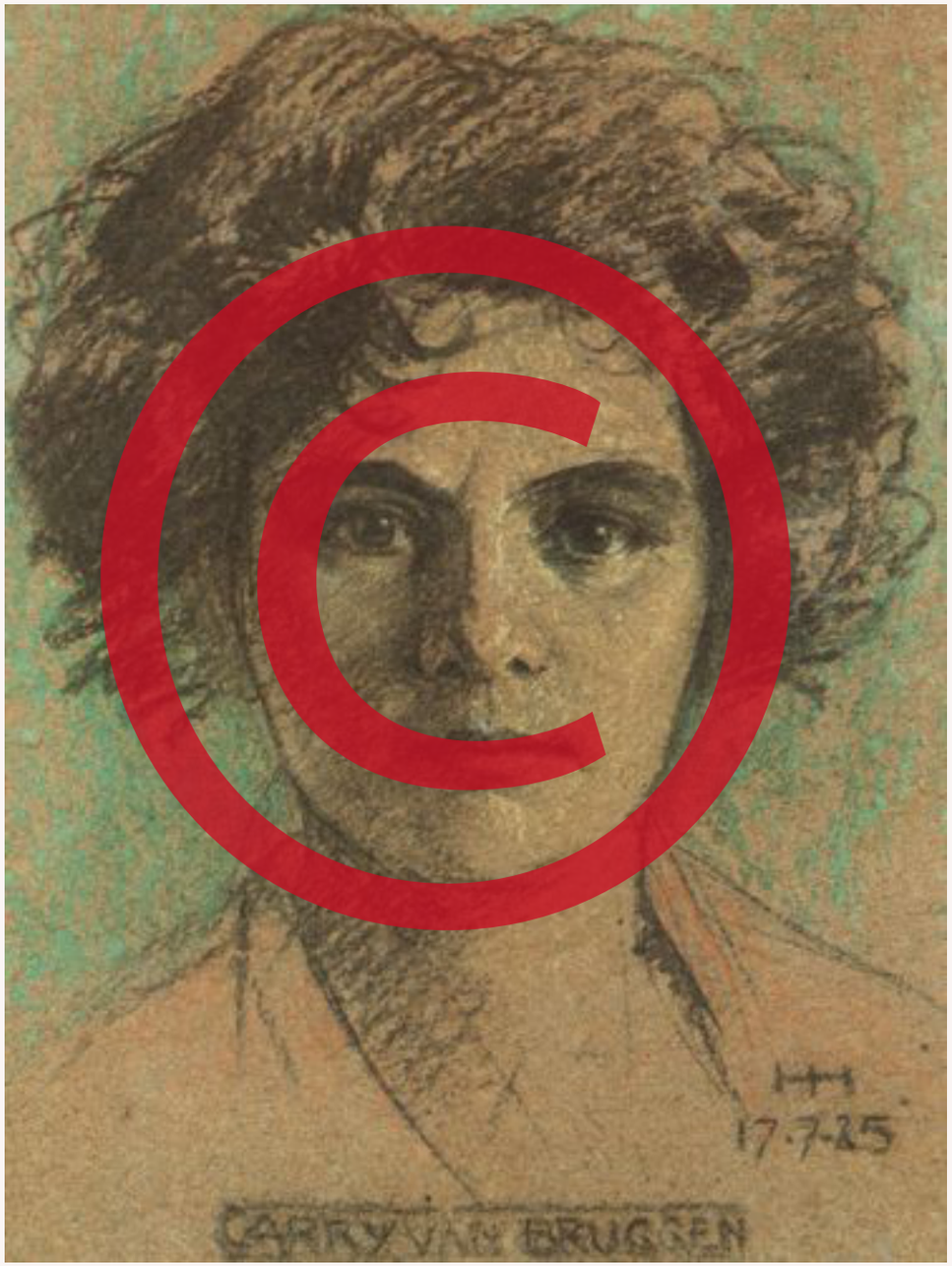

Herman Hana 1874-1952
Krijt, 39 x 31 cm

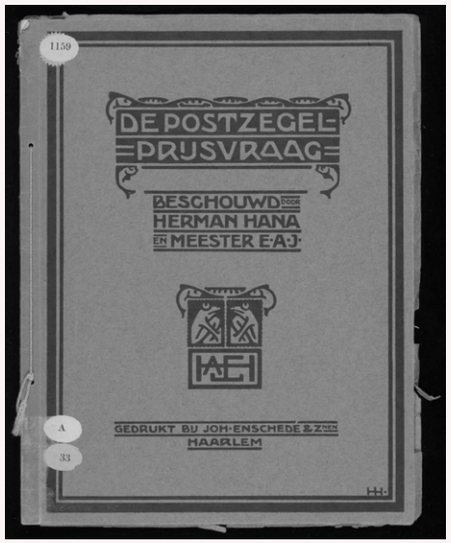

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

HEBREEUWSE EN JIDDISCHE WOORDEN BIJ

In de schaduw - De verlatene - Seideravond - Van een kind
Het huisje aan de sloot - Avontuurtjes - Vier jaargetijden

BIJ HET OMSLAG:

MEZOEZA, ILYA SCHOR 1956

Buitenkant met Mozes die de *Tafelen der Wet* van God ontvangt en bloeiende woestijnplanten.
Binnen een gebed om vrede uit de *Stille Devotie*.
Op het perkament een rabbi die de Thora omhoog houdt: *Uit Sion zal de Thora uitgaan - het woord van God uit Jeruzalem*.
Op de achterkant een bloeiende plant en een vogel.

¶

AANZINDEN: aansteken van het sabbatlicht; VGL.: *anzinden, ansinden*.
AGGENEBBIESJ: uitroep van medelijden; VGL. ook: *oggenebbisj*.
ALMEMMER: soort podium in de synagoge.
ANBIS: vgl. *ambis(s)* en *aanbijt*; de eerste maaltijd na een vastendag.
ARKE: *de heilige Ark(e)* is de kast waarin de wetsrollen staan.
BA-LAILO: in de nacht.
BAR-MITSWO: *bar mitswo*, Lett.: *zoon van het gebod*; jongens van 13 worden dan in religieus opzicht meerderjarig.
BILEAM: bijbelse figuur, omgekocht om een vloek over Joden uit te spreken, werd door een engel gedwongen een zegening uit te spreken.
BOROECH HABO: gezegend hij die komt, welkom.
BROOGES: zegenwensen, lofzeggingen.
CHANOEKA: herovering van Jeruzalem en door een wonderbaarlijk oliekruikje de tempelluchter acht dagen lang brandend wisten te houden.
CHANOEKA-IJZER: vgl. *chanoekia*; koperen lamp met een bakje voor het aansteken (*sjammes*), acht aparte oliebakjes, die één voor één worden ontstoken, totdat op de achtste dag alle lichtjes tegelijkertijd branden.
COUHEINIEM = *Couhaniem*; degenen die de gemeente zegenen en beschouwd worden als de afstammelingen van de hogepriester Aäron.
DAJAN: rabbinaal rechter.
DOEGENEN: zegenen, de zegen uitspreken.
ELIA: (2 Kon. 2:11) profeet die zich met een vurige paardenwagen naar de hemel begaf; zijn terugkeer gaat vooraf aan de komst van de Messias.
ELIJ(E)NOWE: de profeet Elia.
Erets Jisrool: vgl. *Erets Jisroeil*, het land Israël.
GADALJE: vgl. *Gedalja*; tijdens de Babylonische ballingschap gedood.
GAROUSES: mengsel van appels, amandelen, kaneel, rozijnen en wijn.
GASSENE: bruiloft.
GATTES: armoedzaaier, schooier.
GAZAN: vgl. *gazzen*; voorzanger; trad ook op als rebbe/godsdienstleraar.
GAZZER: varken, varkensvlees; vgl. *gazzer(tje)*: viespeuk, zwerver, deugniet.
GEHINNE: vgl. *Ge-hinnom*, het *Gehenna*, *Dal van Hinnom* = de hel.
GEMOORE: vgl. ook *Gemara*; aan de Misjna toegevoegde commentaren uit de Talmoed; ook gebruikt als benaming voor de gehele Talmoed.
GEWRE: vereniging, met name voor bijbelstudie.
GIEBETTE-KEEWE: grote ellende, zware beproeving.
GILLEL HASJEM: vgl. *gille hasjeim* = chilloel hasjeim: schenden van Gods naam, iets schandelijks doen.
GODE: afkorting van Hagodo/Hagada.
GOJSCHE: niet-joodse.
GOMETS: het gezuurde brood dat op Pesach niet gebruikt mag worden.
GOMMESJ: vgl. chommesj; boek waar de Tora in staat.
GOOSEN: bruidegom; *goosen Touro* betekent: *bruidegom der Wet*, en mag een rol vervullen bij *Simchas Touro*: *Vreugde der Wet*.
GROTE VERZOENDAG: zie bij Joum-Kippoer.
HAFDOLO: scheiding, afscheid; vgl. de afsluiting van de sabbat waarbij een speciale kaars en beker worden gebruikt.
HAGADA: vgl. Hagodo: verhaal, hier: het boekje waaruit op Seideravond wordt voorgelezen en waarin de uittocht van de joden uit Egypte centraal staat.
JIKDAL: geloofsteksten; ook gereciteerd bij stervenden, maar geen treurzang.
JOMTOF: joodse feestdag; vgl. ook: joumtouf.
JOODSE SCHOOL: hier m.n. waar op zondag godsdienstles wordt gegeven.
JOUM-KIPPOER: vgl. Jom Kippoer = *Grote Verzoendag*; laatste vierentwintig uur van een periode van inkeer, al vastend in de synagoge doorgebracht.
KADDISJ: een lofprijzing van God, ter nagedachtenis van een overledene.
KASJROETH: het geheel van de bepalingen inzake eten en drinken.
KEHO, lagmo, njanjo = *anjo*.
KEPPELTJE: kalotje, kapje als hoofdbedekking.
KIDDISJ-BEKER: begin van sabbat e.d. met gezamenlijke teug uit glas wijn.
KIESJELIES: koekjes ofwel gebak bij Poerim.
KILLE: joodse gemeente.
KOL NIDREI: *alle geloften*; begin van het lied op Grote Verzoendag.
KOOSJER: *geoorloofd*, hygiënisch volgens de joodse spijswetten.
KORACH: *bijbelse fig.* keerde zich tegen Mozes, werd door de aarde verzwolgen.
KOWED: eer, prestige.
KRIEJE: scheur in de kleding als teken van rouw.
LAAJENEN: op zangerige toon voordragen van heilige teksten.
LAWAAJE: begrafenis; eigenlijk: *lewaje*.
LEGO DOUDIE LIKRAS KALLO...: 'Kom mijn vriend, de bruid tegemoet'; beginwoorden van het lied waarmee de sabbat wordt begroet.
LERNEN: de bijbelboeken en de commentaren daarop bestuderen; ook wel in ruimere zin gebruikt: religieuze teksten voorlezen, stichtelijke woorden spreken.
LIESJEINEI NGOFOR: gebed bij sterven en begraven; de regels 'En hij bewijst...' horen bij een ánder gebed, dat driemaal per dag wordt gezegd.
LOOFHUTTENFEEST: vgl. Soekot; zevendaags feest waarbij men in een hutje of prieeltje woont ter herdenking van het verblijf van de joden in de woestijn.
LOSJOUN-HAKOUDESJ: vgl. lesjoun hakoudesj; de heilige taal, het Hebreeuws.
magsouriem: vgl. machzouriem; speciale gebedenboeken voor de feestdagen.
MALACH-HAMOWES: doodsengel.
MA-NISJTANA (mannisjtano): volgens het ritueel op Seideravond moet de jongste van de aanwezigen de vraag stellen: *Waarin toch is deze nacht zo anders van andere nachten?*
MANNENSJOEL: de mannenafdeling in de synagoge; de vrouwen zaten apart.
MATSE: ongezuurd, ongedesemd brood.
MEGILLA: (boeken)rol, hier met het verhaal over Esther erop.
MESJOEGAREM-huis: krankzinnigengesticht; vgl. mesjogge: gek, dwaas.
METAAR: huisje op de begraafplaats waar een lijk werd gewassen en gekleed.
MEZOEZO: lett. 'deurpost'; vaak versierd kokertje met bijbelteksten.
MIES: lelijk.
MIKWE: ritueel bad, badhuis van de joodse gemeente.
MINACHO-gebed: middaggebed.
MINJAN: quorum van tien kerkelijk meerderjarige mannen, vereist om gezamenlijk een godsdienstoefening te mogen houden.

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

MINNESJ-BROOD: vgl. ook minnisjbrood; zowel bij vlees- als melkspijzen te gebruiken, waterbrood.
MISJNA: aanvankelijk mondeling overgeleverde commentaren bij de Tora, later opgenomen in de Talmoed.
MISJPOGE: familie.
MIZRACH: betekent letterlijk oosten; bord of plaat aan de wand om de richting van Jeruzalem aan te wijzen.
MOESSAF-GEBED: extra gebed.
MONGOUSOER: eig. *Mongouz Tsoer*; het lied over de geschiedenis van het joodse volk dat steeds weer is gered uit de handen van zijn vijanden; het wordt gezongen na het ontsteken van het chanoekalicht.
MOROUR: bitter kruid; de mierik(s)wortel.
MOSJIEAG: de gezalfde; vgl. de Verlosser, de Messias.
MOUTSE: stukje brood, gegeten bij het uitspreken van een lofzegging aan het begin van de maaltijd.
NEIR-TOMIED: lichtje dat steeds brandend wordt gehouden.
NEWEIRE: zonde.
NOACH: zijn zoon Cham, die zijn dronken vader had bespot, werd vervloekt.
OGGENEBBIESJ: vgl. ook aggenebbiesj; uitroep van medelijden.
OLEWESJO(O)LEM: wijlen; letterlijk: vrede zij hem.
ONBESCHRIEËN: niet gezegd; bijgelovige bezwering van onheil; vgl. afkloppen.
PAASGOED: pannen en serviesgoed, speciaal voor de Paasviering bestemd.
PARG: scheldwoord; letterlijk: schurfthoofd.
PARNAS: voorzitter van een joodse gemeente; ook: lid van het bestuur; vgl. het meervoud *parnassim*.
PARSJE: tekstgedeelte uit de Thora; i.h.b. het stuk tekst dat een 13-jarige jongen hardop in de synagoge moet voorlezen wanneer hij kerkelijk meerderjarig wordt.
PESACH/Pésach: het joodse Paasfeest, waarbij de uittocht uit Egypte (zie het bijbelboek Exodus) wordt herdacht.
PIEGEM: dwaas, uilskuiken.
POERIEMFEEST: bij Poeri(e)m het Lotenfeest wordt uitbundig herdacht hoe de bijbelse figuur Esther de ondergang van haar volk heeft weten te voorkomen.
RAAF: vgl. ook *raf*; opperrabbijn; soms *Raäf*.
Rebbe: godsdienstleraar en raadgever in een joodse gemeente; zijn echtgenote heet de *rebbezeente*.
RESJAANTE: slechte, gemene vrouw; vrouwelijke vorm van rosjoun/roosjong.
RIESJES MAKEN: *risjes maken*, aanleiding geven tot anti-joodse gevoelens.
ROSJOUN: *roosjong*; booswicht, goddeloze; vaak gezegd van een jodenhater.
ROUSJ-HASJONO: vgl. *Rosj Hasjana*; het joodse nieuwjaarsfeest.
SABBATVROUW: *goja* die op de sabbat taken verricht.
SARGENES: doodshemd, doodskleed.
SCHLEMAZZEL: ongeluk.
SCHNOODEREN: geld toezeggen voor een goed doel.
SCHTOSJ: ook gespeld als schtoss; malligheid.
SEIDERAVOND: de avondviering van *Pesach*.
SEIFER-TORA: wetsrol.
SEMINARIUM: Nederlandsch-Israëlietisch Seminarium te Amsterdam.
SIERTORENS: versiersels met belletjes op de stokken van de wetsrol.
SIMCHAS TOURO: *Vreugde der Wet*, afsluiting van een jaar lezen uit de Tora.
SJABBES: vgl. ook Sjabbos; nevenvorm van Sjabbat of Sabbat(h).
SJAMMES: koster/bode; soms *sjammos*; oliebakje voor aansteken feestlichtjes.
SJEIMETS: *sjeimes*; geloofsbelijdenis, ook uitgesproken bij een sterfbed.
SJEMANG: Sjemang Jisroeil, d.w.z. *Hoor, Israël*; vgl. *Deut.* 6:4, die ook op het rolletje perkament in de mezoezo staat.
SJËORJEROKOUS: de verschillende groentes voor *Seideravond*.
SJEWOEOUS: ook gespeld als Schwoe's; Sjavoeot ofwel het *Wekenfeest* wordt zeven weken na Pesach gevierd; soms ook aangeduid als Pinksteren.
SJIER-HAMAHLOUS: heilige lofzang over de terugkeer uit de ballingschap; OSJIKSE: niet-joods meisje.
SJIWWE ZITTEN: rouwen, 7 dagen op de grond of een laag stoeltje te zitten.
SJOEL: synagoge.
SJOLOUSJIEMMAAND: vgl. sjelosjiem, de periode van dertig dagen van rouw.
SJOUFER: *sjoufar*; speciale bazuin waarop met Nieuwjaar wordt geblazen.
SJOUMER-EN-MAZZEL: [God] zal ons ervoor bewaren.
SMAUS: ook vaak gespeld als smous; vaak gebruikt scheldwoord voor joden.
SOEDES-AWRO: *soedas-hawroo*; maaltijd door naaste buren van de overledene.
TALLES: vgl. tallies/talliet ofwel: gebedskleed, gebedsmantel, met aan de hoeken schouwdraden ofwel gedenkkwasten; ook wel (zie Eva, hoofdstuk ii) gebruikt als huwelijksbaldakijn.
Talmoed: verzameling verklaringen en commentaren bij de T(h)ora.
TARFES: voor joden ongeoorloofd, niet koosjer voedsel; vgl. ook treife.
TEFILLES: gebedenboeken; ook: de gebeden zelf.
TEGOEM: grens, afstand die op sabbat maximaal mag worden afgelegd.
TEINIS: vgl. teines; vasten, vastendag.
TEIRE: rituele reiniging.
TEMIJE: vgl. temeie; onreine vrouw, hoer.
THORA: vgl. ook Tora; eigenlijk de vijf boeken van Mozes; ook wel gebruikt als benaming van de hele joodse 'bijbel' ofwel de Tenach.
TILLEM: vgl. tehilliem, d.w.z. de psalmen.
TISJNGO etc.: negen zijn de maanden van de zwangerschap.
TREIFE: volgens de joodse spijswetten onrein, verboden.
TSJINGO-BAËF: eigenlijk Tisj'o be-aw, d.w.z. de negende dag van de maand
AB, treur- en vastendag ter herinnering aan de verwoesting van de tempel.
UZA: werd met de dood gestraft omdat hij de *Ark des Verbonds* had aangeraakt, ook al was dat met goede bedoelingen.
VERSCHTEERDE: bedierf het plezier.
ZOZIEM: verbastering van *susiem*, dat paarden betekent.

©

VERKLARENDE WOORDENLIJST

Bar-mitswo: kerkelijk meerderjarig.
Chanoeka-feest: feest ter herinnering aan de Maccabeeën en aan een wonderlijk strekkend kruikje olie.
Garouses: zoet mengsel van appelen, wijn, rozijnen enz.
Gattes: armoedzaaier.
Gewre: godsdienstige vereeniging.
Gillel-hasjem: opspraak.
Goj: niet-Jood.
Gomets: gezuurde spijs, voor Paaschgebruik ongeoorloofd.
Treife: onrein, ongeoorloofd.
Jid: Jood.
Jiddisch: Joodsch.
Jomtof: feest, hoogtij.
Joum-kippoer: Verzoendag.
Kaddisj: Gebed voor een overledene, op den datum van zijn sterven.
Kille: Joodsche Gemeente.
Koosjer: rein, geoorloofd.
Lernen: ter inwijding van een nieuw huis lofzeggingen en gebeden uitspreken.
Matse: matso, ongezuurd brood voor Paaschgebruik.
Mesjogge: dwaas, mal.
Mesjoegarem-huis: krankzinnigen gesticht.
Mies: leelijk.

Minjam: vereeniging van tien kerkelijk-meerderjarige mannen, gerechtigd tot een gezamenlijke godsdienstoefening.
Neweire: zonde.
Oggenebbiesj: medelijden, ook als uitroep gebezigd.
Parsje: afdeeling uit de Tora (Heilige Wet) te lezen door een dertienjarigen jongen, die kerkelijk meerderjarig wordt.
Pésach: Paaschfeest.
Piegem: dwaas, onmogelijk mensch.
Rebbe: leeraar, voorganger van de Joodsche Gemeente.
Resjaante: gemeene vrouw.
Rousj-Hasjono: Nieuwjaarsdag.
Schlemazzel: ongeluk.
Schlemiel: stakker.
Seider-avond: de vooravond van het Paaschfeest.
Sjammos: bode, kerkdienaar.
Sjeimes: doodsgebed.
Sjor-jerokous: verscheidenheid van groenten, op den seideravond in gebruik.
Sjikse: niet-Joodsch meisje.
Sjiwwe-zitten: een doode betreuren, door zeven dagen op den grond te zitten.
Sjoel: synagoge.
Sjoumer-en-mazzel: God-zal-sjoumer-en-mazzel-zijn: God zal ons ervoor bewaren.

De lezer vindt achter in het boek de eventueel noodige woord-verklaringen.

MIJ. VOOR GOEDE EN GOEDKOOPE LECTUUR

VANAF DE ACHTSTE DRUK UIT 1924 WERD DEZE LIJST ACHTERIN HET BOEK AFGEDRUKT

Wijkenpad © 16/04/2026

DE GOOI- EN EEMLANDER *Nieuws- en advertentieblad* 19-11-1932

TERAARDEBESTELLING CARRY VAN BRUGGEN.

Op de *Algemene Begraafplaats* is hedenmiddag om 12 uur ter aarde besteld het stoffelijk overschot van de romanschrijfster Carry van Bruggen, die Woensdagavond tengevolge van een longontsteking overleed.
Hoewel de begrafenis in alle eenvoud plaatsvond, was het aantal personen dat op het kerkhof was samengekomen om de overledene de laatste eer te bewijzen, zeer groot. Wij merkten daar o.m. op de heer P. Visser, chef van de afd. Kunsten en Wetenschappen van het departement van Onderwijs, K. & W., Henri Polak, mr. Mendels, leden van de Eerste Kamer, de schrijvers Nico van Suchtelen, mr. Henri Wiessing en Frans Coenen, de historicus D. Th. Enklaar te Breda, mevr. dr. Van Went te Amsterdam, namens de O. L. B. te Laren de heren De Wit en De Leeuw, uitgevers Maurits Esser en E. M. Querido, het Larense raadslid E. Dramant, Herman Hana, Anne M. Tellegen, de kunstschilders Willem Noordijk, David Schulman, Johan Hendriks en G. F. van Schapen, architect C. de Graaff en het hoofd van de Gooise school H. van Es.
De heer P. de Wit sprak namens de Larense O.L.B. en dankte de overledene voor haar diensten voor de volksontwikkeling, als schrijfster, als redenaarster en bovenal als pionier voor wat in haar oog rechtvaardig was. Hoewel Carry van Bruggen, aldus spreker betrekkelijk jong gestorven is, heeft zij ons zeer veel gegeven.
Tenslotte sprak dr. A. Pit een dankwoord waarin hij op ontroerende wijze de grote menselijkheid, gulhartigheid en het medeleven met anderen van zijn vrouw, die hij een groot schrijver noemde, schilderde.
Hiermede was de sobere plechtigheid ten einde.

© 2026 ¶ 16-9-2026

CARRY VAN BRUGGEN werd geboren in een wereld die haar een diepe ernst meegaf: de joodse traditie van verhalen, rituelen, studie, morele gevoeligheid. Die traditie was geen last, maar een toonhoogte – een innerlijke resonantie die haar hele leven zou blijven klinken. Ze erfde een houding van aandacht, van scherp zien, van niet kunnen wegkijken van wat waar is. Diezelfde gevoeligheid maakte haar kwetsbaar. ¶ In haar jeugdherinneringen zien we het kind dat al 'te veel' voelt: intuïtief, fijnzinnig, zonder woorden voor wat haar raakt.
In 'Heleen' wordt die gevoeligheid een strijd: het verlangen naar wederkerige liefde botst met de angst voor krenking. De 'torendroom' – roerloosheid als enige redding – is geen metafoor maar een existentiële toestand: een mens die alleen kan overleven door zichzelf stil te houden.
Haar hartstocht – die donkerrode anjelieren – is tegelijk haar kracht en haar wonde. Ze wil liefhebben en bemind worden met een intensiteit die haar tijd niet kon dragen. Ze verlangt naar openheid, maar de angst voor pijn verstijft haar. Hartstocht en angst zijn geen tegenpolen; ze zijn elkaars voorwaarde. Wie diep voelt, vreest diep. ¶ En toch beweegt ze. Niet door te breken met haar traditie, maar door die traditie te internaliseren. Ze neemt afstand van het wettische, maar niet van de ernst. Ze relativeert de voorschriften, maar niet de diepte van de overgeleverde wijsheid. Ze assimileert, maar zonder haar innerlijke toon te verliezen. ¶ Dat is de kwalitatieve verandering waar Einstein over sprak: geen overstap van het ene naar het andere wel een transformatie van binnenuit: verandering vanuit de traditie.
In 'Eva' verschijnt Carry in haar gelouterde vorm. Niet als iemand die haar strijd heeft overwonnen, maar als iemand die haar strijd heeft aanvaard. Geen vrede, maar een zachte helderheid. Geen voltooiing, maar een mild weten: zo ben ik, zo is het leven en hopelijk: 'Ik mag er zijn'.
Daarom was haar begrafenis zo aangrijpend in zijn soberheid: de zwarte kist zonder bloemen, de nevel, de stilte. ¶ Daarom zijn de woorden, die haar in de geest zijn toegedacht door haar vriendin Marianne Tellegen zo waar: 'Voor mij staan donkerrode anjelieren, dark flowers of passion. Bloemen van hartstocht, háár bloemen. Want hartstochtelijk was zij, hartstochtelijk haar wezen, hartstochtelijk haar werk. Van een felle bewogenheid, die wij in Holland niet gewend zijn. Maar zij, die zich aan die gloed, die hartstocht gewarmd hebben, zullen de herinnering altijd meedragen.'
Haar karakter, haar intensiteit – dat alles was niet Hollands, maar diep menselijk, diep joods, diep Carry. ¶ Zij heeft zichzelf aanvaard ondanks het onafgemaakte.
Moge haar ziel in vrede rusten.

Amein

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

©

Toe-eigening is een vorm van macht.

Wie zich het innerlijk van een ander toe-eigent, bewust of onbewust, ontneemt die ander zijn eigen stem.
Het is onredelijk, onrechtvaardig en gevoelsmatig onrechtmatig.
En wanneer die ander niet meer kan worden gehoord, wordt het ronduit verwerpelijk.

OVER TOE-EIGENING VAN EN SPIEGELGEVECHTEN MET

Carry van Bruggen en haar broer Jacob

Willem Asselbergs

Boudewijn Büch

Anton van Duinkerken

Evelien Gans

Augusta Jacobs

Jaap Meijer

Carel Scharten

Garmt Stuiveling

Cornelis de Vooys

Inaugeveiplaat 10-10-2026

Toe-eigening is altijd een vorm van macht: zodra iemand zich het innerlijk van een ander toe-eigent, bewust of onbewust, wordt de ander onteigend – en het wordt pas echt kwalijk wanneer die ander niets terug kan zeggen.

U.M. Abraxas-*Zuider-Amstel*

EINDREDACTIE Daniël Mok-Kolthoff

LEAFDEFOLLE STIPE *Us Wâldfamke*, ús Jultsje & Rebecca (*ús Riwke*)

© 2026

NUR 686
ISBN 9789079133352

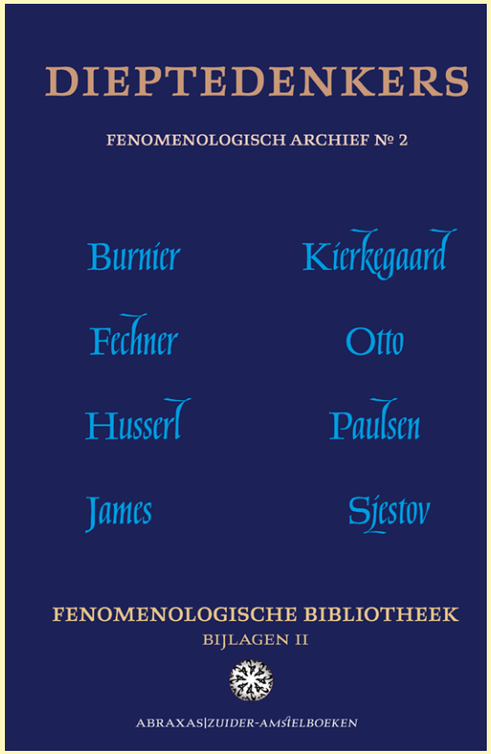

Meer weten?
Klik op de onderstaande koppelingen:

BIBLIOTHEEKINFORMATIE
via de *Koninklijke Bibliotheek*

VERKOOPINFORMATIE
VIA de *Uitgever*

ALGEMENE INFORMATIE
VIA *Google Search*

¶

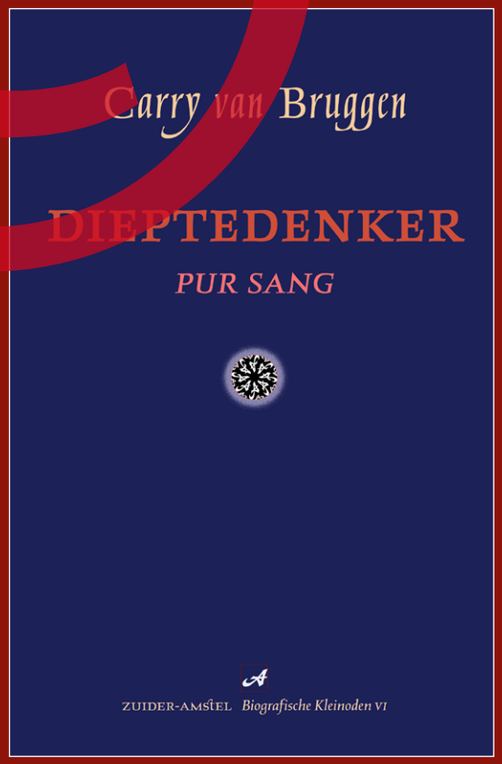

De directe aanleiding voor deze hertaling is 'n passage uit Augusta Jacobs' lezing over Carry van Bruggen – een tekst die, hoe verdienstelijk ook, gelardeerd is met een Roomse saus waarvan de versheidsdatum inmiddels ruimschoots is verstreken. Jacobs' interpretaties zijn historische documenten: ze tonen hoe men in haar tijd las, dacht en oordeelde. Maar ze zijn tegelijk zo sterk gekleurd door een levensbeschouwelijke gevoeligheid dat sommige formuleringen vandaag niet meer ongewijzigd kunnen worden herhaald. In deze hertaling heb ik dergelijke passages tussen [...] geplaatst; in de inleiding verwijs ik via ***Delpher*** naar het origineel, zodat iedere lezer de historische bron kan raadplegen en de context kan wegen.

Deze werkwijze sluit aan bij een bredere ontwikkeling: onze kennis van het interbellum is de afgelopen decennia verdiept, en tegelijk heeft de ***Koninklijke Bibliotheek*** — als staatbedrijf met een door belastinggeld gefinancierde opdracht – haar verantwoordelijkheid om kwaliteit te waarborgen steeds serieuzer moeten nemen.

De KB heeft zich, naast de aloude bibliografische, manische, metrische, thecografische en theconomische instrumenten, bediend van nieuwe middelen om boeken voortvarend te ontsluiten. Die plicht tot zorgvuldigheid is vergelijkbaar met de vroegere grafische bedrijven die onder dezelfde publieke verantwoordelijkheid vielen: een standaard handhaven is geen luxe, maar een opdracht.

Tegen deze achtergrond krijgt de recente ontwikkeling bij NBD-***Biblion*** een bijzondere scherpte. De organisatie, ooit hooggewaardeerd om haar menselijke recensenten, heeft in 2022 de samenwerking met honderden lezers beëindigd en vervangen door kunstmatige intelligentie.

Volgens de eigen toelichting moest de doorlooptijd van aankoopinformatie worden verkort, maar de kritiek was voorspelbaar: een bibliotheekcollectie die door machines wordt beoordeeld, verliest iets van haar menselijke maat. De talloze, vaak lachwekkende volautomatische recensies die sindsdien circuleren, illustreren hoe snel een zorgvuldig opgebouwde reputatie kan worden uitgehold wanneer snelheid boven inzicht wordt gesteld.

Boeken worden gelezen door mensen, niet door een computer – een waarheid die men soms pas herkent wanneer zij wordt geschonden.

In dat licht is het des te belangrijker om historische teksten zoals die van Jacobs opnieuw te wegen. Niet om ze te corrigeren vanuit hedendaagse superioriteit, maar om zichtbaar te maken hoe interpretaties ontstaan binnen de horizon van hun tijd. Jacobs' voordracht bevat waardevolle observaties, maar ook passages die vandaag onbedoeld misleidend of paternalistisch klinken. Door deze te markeren en te contextualiseren, wordt het mogelijk om haar bijdrage recht te doen zonder de historische vertekening te reproduceren.

Deze hertaling is daarom geen modernisering, maar een vorm van cultuurhistorische zorg: het bewaren van de oorspronkelijke stem, met erkenning van haar tijdgebonden klank. Alleen zo kan Carry van Bruggen gelezen worden zoals zij gelezen wérd — én zoals zij gelezen kán worden, wanneer men de lagen van receptie en misvatting zorgvuldig van elkaar scheidt.

De 'dr' bij Augusta Jacobs betekende in Vlaanderen rond 1960 niet persé een doctoraat. Haar toe-eigeningen zoals de interpretaties, de moraliserende inkleuring en het psychologiseren vallen niet niet onder de normen van een *proefschrift*. Jacobs kreeg haar *dr.* in de periode waarin dit in Vlaanderen nog géén universitair doctoraat hoefde te zijn. Dit werd afgeschaft in 1965. Daarvoor was het een ceremoniële vorm van culturele erkenning. - Toe-eigeningen zijn academisch *not done*. Van Bruggen te psychologiseren, haar joodse achtergrond te duiden vanuit eigen aannames, haar werk te normeren vanuit katholieke of Vlaams-culturele kaders en haar levensloop te interpreteren zonder harde bronnen voldoet niet aan de normen. - Jacobs schrijft als cultureel-literair beoordelaar.
Latere bibliografieën vermeldde haar veelal als 'Dr.' alsof zij gepromoveerd was. Dat is een anachronistische mislezing. De chronologie van Jacobs bevestigt dit:

- 1958: haar voordracht over Carry van Bruggen.
- 1960: publicatie van die voordracht in *Thijmannalen* (jrg. XLVIII) met in de inhoudsopgave de vermelding: Mej. A. Jacobs. In het artikel zelf: Dr. M.-A. Jacobs. Dit is typisch voor een eretitel die door de Academie al was toegekend of in voorbereiding was.
- 1962: Gentse editie van haar Carry-boek, uitgegeven door het Secretariaat van de Academie.
- 1963: Heideland-editie (Hasselt), waarin de titel 'Dr.' opnieuw wordt gebruikt.

De bekroning door de Academie (met de bijbehorende eretitel) viel tussen 1958 en 1962 – precies in de periode waarin Vlaanderen deze titel nog niet exclusief aan universitaire doctoraten verbond. De prijs kwam net op tijd.

BARBER VAN DEN POL merkte in 2020 op:

‹In haar bekroonde dissertatie *Carry van Bruggen, haar leven en literair werk*, uit 1962, hopte M.-A. Jacobs van leven naar werk en weer terug. Ze kopieert zonder bronvermelding, dat mag niet, ze vermengt interpretatie en evaluatie, en dat mag al helemaal niet, lees ik bij de strenge Elrud Ibsch. Ook Victor van Vriesland heeft de rommelige doctor de oren gewassen, er is ook nog eens van alles mis met haar Nederlands, maar ik amuseer me bij haar. Ze is tenminste leesbaar. Wel raar dat ze op een gegeven moment twee rijtjes maakt: die boeken van Carry deugen, die niet. Het gaat hier om een proefschrift, ja?
Maar ook ik heb mijn B-rijtje, boeken die de drie ballen niet halen, al wou het bij Carry nooit echt flut worden. Moet je kiezen? Welnee, zou mijn vrolijke *wu wei* roepen. Jawel, denk ik.›

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

Barber van den Pols vrolijke strengheid tegenover Jacobs – haar rommelige proefschrift, het hoppen tussen leven en werk, de ongedisciplineerde mengeling van oordeel en interpretatie – is een mooie opstap naar de manier waarop Ruth Wolf in 1980 Jacobs' biografische verteltrant in kaart brengt. Want vóór Barber zich amuseert met Jacobs' eigenaardige rijtjes van *deugende*" en *ondeugende* boeken, laat Wolf zien hoe Jacobs in haar beschrijving van Carry's relatie met Aart Pit precies datzelfde mengsel van moraliserende toon en losse omgang met feiten hanteert.

Bij Augusta Jacobs wordt het ontstaan van het huwelijk een half-schandaal: Carry zou zich *overdreven bezorgd* hebben gedragen, personeel en familieleden gebruuskeerd en zichzelf *in opspraak* hebben gebracht. Kortom, een vrouw die, de sociale orde ontregelt en daarom door die orde moet worden gecorrigeerd.

Kees van Bruggen jr. vertelt hetzelfde verhaal zonder enig drama: Aart woonde in Den Haag, werd ziek, Carry verzorgde hem, haalde hem naar Laren *voor de frisse lucht*, en het huwelijk kwam vooral vanuit Aart. Geen opspraak, geen hysterische scènes, slechts zorg en nabijheid. Wolf noteert dat de feiten nooit helemaal te achterhalen zijn, maar dat de toon van beide getuigenissen veel onthult: Jacobs moraliseert, Carry's zoon normaliseert. En precies in dat contrast wordt zichtbaar hoe Carry's leven al vroeg werd gelezen door de lens van sociale normen die haar intensiteit niet goed konden verdragen.

Wolf verbindt die receptie vervolgens aan Carry's eigen thematiek: haar strijd tegen leugenachtigheid, haar wantrouwen tegenover burgerlijke hypocrisie, en de filosofische verheffing van de twijfel die in *Prometheus* haar vorm krijgt. Zelfs een haastig geconstrueerde roman als *Om de kinderen* wordt zo een echo van haar existentiële positie: helder denkend, maar nooit vrij van de angst voor het Onbekende dat met haar handelt naar willekeur.

Wat Jacobs over Carry noteert – dat kleine, onbenullige voorval van *overdreven bezorgdheid* – is niet zozeer fout als wel te vlak voor iemand met Carry's diepte. Het is het soort observatie dat ontstaat wanneer iemand - in de termen van William James - een *Twice-born* leest alsof zij *Once-born* is: als intensiteit een sociale overtreding is, zorg een vorm van hysterie is en nabijheid een een gebrek aan decorum verraadt. Het is de blik van iemand die de diepte niet vermoedt en daarom het oppervlak overschat.

Het is dezelfde mislezing die je ziet bij hen die Mark Rutte *egoloos* noemen. Ze zien het gladgestreken pragmatisme, maar niet de warme vrienden- en familiekring daaronder. Rutte is een *Once-born* en heeft zichzelf ooit een 'geboren optimist' genoemd. Carry was een *Twice-born* die, om nog even door te psychologiseren, a.h.w. herboren zou moeten worden om waarlijk tevreden te kunnen zijn; dat verschil bepaalt hoe hun gedrag wordt gelezen.

Carry was, net als Rutte, vrijwel altijd goedgehumeurd. Bij haar lag onder dat goede humeur een tweede laag, een innerlijke ernst die haar vrolijkheid niet tegensprak maar droeg. Die laag werd gezien door mensen die haar werkelijk kenden. Marianne Tellegen, veel jonger dan Carry, voelde zich een kind van haar – een existentiële verwantschap die je niet kunt verklaren

met Jacobs' moraliserende register. Carry was een geboren verteller; wie een boodschap in een verhaal legt, krijgt aandacht. Zo moeder, zo dochter. Pas ná de oorlog werd Tellegen koninklijk secretaris, maar de geestelijke nabijheid tussen hen dateert van veel eerder. Tellegens I.M. voor Carry is hartverwarmend en hartverscheurend.

En dan dat *Black boy* uit hun briefwisseling, waar later van alles aan werd opgehangen. Wie Carry's foto's kent, ziet onmiddellijk wat zij bedoelde: haar zwarte, korte krullenkop, jongensachtig, ongebruikelijk in haar tijd. Geen code, geen romance, geen verborgen drama – slechts een speelse zelfbenaming van iemand die wist dat een verhaal beter beklijft dan een uitleg. *Terzijde*: Tellegens verzetsnaam was de afkorting en troetelnaam van de huidige koningin.

Hoe dan ook, daarom is het beter om Jacobs' anekdote niet te weerleggen, maar er iets naast te leggen.

De slagboom is ouder dan de weg naar Rome: wie roddelt over iemand in Damascus, wordt in Jeruzalem vermoord. De veertjes uit het verhaal van de rabbi waaien alle kanten op, niemand krijgt ze ooit terug. Jacobs' veertje is zo'n veertje: licht, onbenullig, maar eenmaal in de lucht blijft het rondzweven. Het enige wat helpt, is een ander verhaal ernaast – het verhaal dat laat zien wie Carry werkelijk was: warm, geestig, goedgehumeurd, en daaronder een diepte die haar tijd niet goed kon verdragen en... ongetwijfeld niet perfect.

Zoals Mozes zegt in die prachtige Disney-stem: *I am who I am*. Carry ook. En wie dat niet hoort, hoort alleen het oppervlak. Jacobs' kleine verhaal over Carry's *overdreven bezorgdheid* is niet zozeer onwaar als wel te klein voor de persoon die zij probeert te beschrijven. Haar diepte werd gezien door mensen die haar werkelijk kenden.

Zonder enig aannemelijk bewijs laten we de mogelijkheid open dat Jacobs haar dramatische voorstelling van Carry's gedrag rond Pit ontleent aan de standsconflicten in *Om de kinderen*. Het klinkt overtuigend, elegant en verklaart waarom Wolf en Kees jr. een totaal ander, veel betrouwbaarder beeld geven.

cvb

Gent 1962 - Hasselt 1963

Originele versie ➤
via *Delpher* ➤

INHOUDSOPGAVE ➤

'T IS VOL VAN SCHATTEN HIER... RED. A. KORTEWEG EN M. SALVERDA 1986

Carry van Bruggen doorleefde net als haar broer Jacob het isolement van haar herkomst en kleinsteedse jeugd op drievoudige wijze: als vrouw, als plattelander en als intellectueel begaafde. In haar romans leest men de ontwikkeling van haar visie op de positie van een vrouw in de samenleving. *Een onafhankelijke vrouw*, waarover Annie Salomons schreef, *of althans een vrouw die daarnaar streefde*. In dat opzicht is Carry van Bruggen actueel, wat zij feitelijk bleef door haar studie *Prometheus*. Daarin komt het essentiële vraagstuk van gelijkheid en ongelijkheid en zo van democratie en autoriteit aan de orde. Zij kende Nietzsche grondig en verwerkte diens invloed op een persoonlijke, door Ter Braak bewonderde manier. Hendrik A. Wage

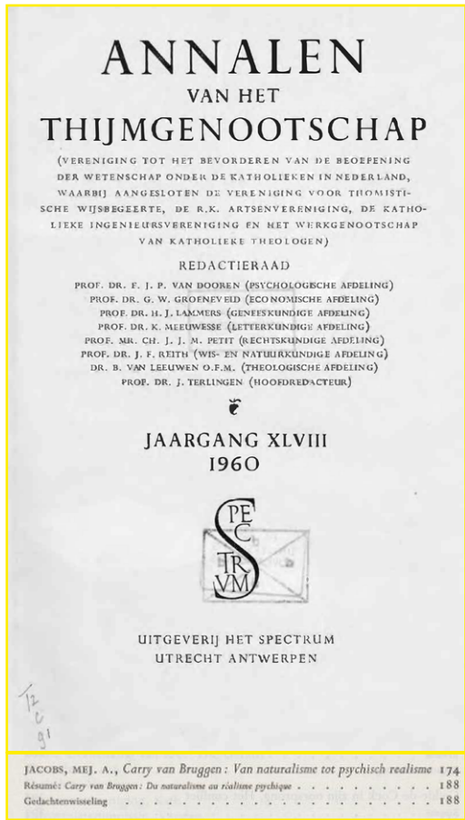
ANNALEN
VAN HET
THIJMGENOOTSCHAP

(VERENIGING TOT HET BEVORDEREN VAN DE BEOEFENING DER WETENSCHAP ONDER DE KATHOLIEKEN IN NEDERLAND, WAARBIJ AANGESLOTEN DE VERENIGING VOOR THOMISTISCHE WIJSBEGEERTE, DE R.K. ARTSENVERENIGING, DE KATHOLIEKE INGENIEURSVERENIGING EN HET WERKGENOOTSCHAP VAN KATHOLIEKE THEOLOGEN)

REDACTIERAAD

PROF. DR. F. J. P. VAN DOOREN (PSYCHOLOGISCHE AFDELING)
PROF. DR. G. W. GROENEVELD (ECONOMISCHE AFDELING)
PROF. DR. H. J. LAMMERS (GENEESKUNDIGE AFDELING)
PROF. DR. K. MEEUWESSE (LETTERKUNDIGE AFDELING)
PROF. MR. CH. J. J. M. PETIT (RECHTSKUNDIGE AFDELING)
PROF. DR. J. F. REITH (WIS- EN NATUURKUNDIGE AFDELING)
DR. B. VAN LEEUWEN O.F.M. (THEOLOGISCHE AFDELING)
PROF. DR. J. TERLINGEN (HOOFDREDACTEUR)

JAARGANG XLVIII
1960

UITGEVERIJ HET SPECTRUM
UTRECHT ANTWERPEN

JACOBS, MEJ. A., *Carry van Bruggen: Van naturalisme tot psychisch realisme* 174
Résumé: *Carry van Bruggen: Du naturalisme au réalisme psychique* 188
Gedachtenwisseling 188

CARRY VAN BRUGGEN, VAN NATURALISME TOT PSYCHISCH REALISME

Voordracht Augusta Jacobs in de vergadering van de *Letterkundige Afdeling* 30-12-1958 te Utrecht,

CARRY VAN BRUGGEN HEEFT VOORZEKER NOOIT KUNNEN VERMOEDEN DAT ZIJ VOOR DE EERSTE MAAL OP VADERLANDSE BODEM, DOOR EEN BELGISCHE KATHOLIEKE, IN EEN KATHOLIEK GENOOTSCHAP ZOU 'BESPROKEN' WORDEN. Het initiatief daartoe is uitgegaan van u, Voorzitter. Ik kan zeggen, dat ik er geen deel aan heb, behalve dat ik de uitnodiging aanvaard heb. Ik kon trouwens niet anders dan aanvaarden. Vooreerst al omwille van de eer die uw Voorzitter me alzo bewijst, en die ik weet te waarderen. Ik dank hem daarvoor van harte, dat weet hij wel. Maar er is nog een andere reden: ik wil en kan niet vergeten dat bij het begin van mijn opsporingen naar documentatie over Carry van Bruggen ik bij dr. Meeuwesse ben gaan aankloppen, en dat hij, gul hulpvaardig als hij is, mij een aantal adressen en raadgevingen heeft bezorgd, zodat voor mij poorten zijn opengegaan die voor anderen gesloten bleven. Op zijn aanraden ben ik b.v. bij mevrouw M. A. Tellegen gaan aanbellen, die zich voor mijn studie is gaan interesseren en die toezicht heeft gehouden over het beeld dat ik mij van haar vriendin heb gevormd. Ook daarvoor dank ik hem, en ik ben zeer blij dat nu en hier te kunnen doen.

Carry van Bruggen is geen eersterangsfiguur. Velen kennen haar als de -zuster van Jacob Israël de Haan, anderen als de schrijfster van *Het huisje aan de sloot*, enkelen als de auteur van *Prometheus*. Sommigen hebben nog persoonlijke herinneringen aan haar overrompelende persoonlijkheid. De jongste generatie schijnt haar bestaan bijna niet meer te vermoeden.

Laten we daarom even aan herinneren dat zij uit een arm Joods gezin stamde, haar jeugd te Zaandam doorbracht, waar ze aan een onaanzienlijke normaalschool studeerde, dat ze onderwijzeres werd te Amsterdam, en daar een man vond en haar Joods geloof verloor. Ze zette haar letterkundige loopbaan in met journaliste te zijn. Ze ontwikkelde zich daarna tot naturalistische romanschrijfster, verkeerde in een zeer vrijzinnig milieu, was een uitmuntende spreekster, en werd ook filosofe. Ze schreef honderden artikelen, een dertigtal boeken en voerde in bijna alle steden van dit land het woord. In 1927 werd ze ziek, overspannen, lijdend aan climacterische depressie, en in 1932 stierf ze aan longontsteking, ziekte die ze opdeed terwijl ze door het gebruik van te veel geneesmiddelen in een slaap was gedompeld waaruit ze niet meer wakker werd.

Het is onze bedoeling haar ontwikkeling te schetsen van het epigonennaturalisme naar het psychisch realisme.

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

Toen Carry van Bruggen in 1922 de lezers van *Het Algemeen Handelsblad* aan een kleine rubriek herinnerde in het zondagsblad van *Het Volk* van 20 jaar voordien, nl. aan de *Pennetjes inkt* keerde zij haar blikken naar de tijd dat zij door haar echtgenoot, op een zeer bescheiden wijze, in de literatuur werd ingewijd.[1] Kees van Bruggen, die toen *Het Volk* had helpen stichten en het zondags bijblad leidde, had het in zijn hoofd gehaald zijn lezers te vormen tot het beoefenen van de naturalistische beschrijving. Hij vroeg hun de zaken die ze op straat gezien en goed geobserveerd hadden, in korte bewoordingen weer te geven, en die pennenvruchtjes naar de redactie te zenden. De beste stukjes zouden dan gepubliceerd worden... Zo gebeurde, en gedurende meer dan twee jaar hield de redacteur, en hielden de lezers (schrijvers in spe) het vol. Kees van Bruggen werd om de *Pennetjes inkt* bekend, men liep er hem mee na.[2] Wij hebben in die brokjes proza weinig gevonden dat de hoop van de promotor kon voedsel geven. Voor ons hebben zij een andere aantrekkingskracht.

In die tijd nl. was Lien de Haan tot over de oren verliefd op Kees van Bruggen van *Het Volk*. En het is wel mogelijk dat zij hem enkele stukjes aan de hand deed of ze hielp beoordelen. Kees van Bruggen herinnert zich dat nu niet meer zo goed. Zeker is, dat Lien de Haan in hem opging, en maar één autoriteit kende en erkende, namelijk de zijne. In 1904 vertrok ze met hem naar Nederlands-Indië. Daar zou ze haar eigenlijke scholing krijgen. *Zij sprak een welgevormd, literair aandoende Nederlands*, zo schreef ons haar echtgenoot, en oordelend dat wie goed spreekt ook goed moet kunnen schrijven, zette hij haar aan hun inkomsten te verhogen door het beoefenen van haar talent. Hij gaf haar daarom een paar rubrieken in het plaatselijk blaadje waarvan hij de redacteur en zij de correctrice geworden waren, de *Deli Courant*. Zo werd zij verplicht wekelijks een artikel te schrijven dat de dames van de Europeanen moest interesseren, en om de twee weken zou zij de ingezonden boeken en tijdschriften bespreken.

Die twee rubrieken hebben Carry van Bruggen tot schrijfster gemaakt.

Niet dat zij ze met *brio* [gloedvol] verzorgde, dat deed ze in zekere mate ook, maar wel hebben zij haar aan zichzelf geopenbaard. *Iets voor onze dames* leerde haar alras dat zij zich niet geroepen achtte om schrijfster-voor-Vrouwen-alleen te blijven, en de boekbesprekingen maakten haar met de keuken van de letterkunde vertrouwd. Aanvankelijk interesseerde ze zich alleen voor de boeken en tijdschriften als zodanig, later voor de artiest zelf, voor zijn persoonlijkheid en zijn theorie, voor zijn verheven taak vooral; zodat zij aangespoord werd om zelf scheppend

1 Cf. *Dat wordt er een*, in het *Algemeen Handelsblad* 1911, 23 september

2 *Ibidem*

artistiek werk te leveren en zich ook als een artiest te beschouwen. Het moet gezegd worden dat haar eigen literair werk zich veel bescheidener aankondigde dan haar kritieken het zouden doen verwachten, want deze werden al heel vlug tamelijk zelfzeker. Toen zij zich door het onbesuisd verdedigen van Querido's boeken moeilijkheden op de hals had gehaald1), nam zij die gelegenheid graag te baat om voortaan in Indië niets meer te bespreken maar, en, zoals het in een van de laatste recensies in de *Deli-Courant* wordt uitgedrukt, „edeler werk" te verrichten.[1] In plaats van te bespreken ging zij nu beschrijven, en ze stuurde haar bellettristische producten naar het moederland, waar ze verschenen in *Groot Nederland*, *,Nederland, Elsevier's geïllustreerd maandschrift*.[2]) Die schetsen werden nadien gebundeld en vormden haar eerste boeken. De naturalistische strekking is er duidelijk in waar te nemen. Ze schreef ook een roman die dezelfde richting volgde, *Goenong-Djatti* (1909). Men stoot er dadelijk op een overtollig gedetailleerd beschreven milieu en een verwaarloosd verhaal van de schaarse feiten die geen ander doel schijnen te hebben dan aan de beschrijvingen een reden van bestaan te geven. De misèretypen bezetten overal de voorgrond, zo o.m. de geminachte Jood en de verarmde burgerlui; alhoewel ook daarnaast de atmosfeer van het koloniaal leven pregnant wordt weergegeven.

Alles samengenomen hebben deze bundels en romans (ook *Breischooltje* kan, gezien zijn inhoud, als een roman beschouwd worden) een zekere \>Vaarde. Carry van Bruggen bereikte er de hoogte die een vrouw met talent, als beginneling, en als naturaliste, kon bereiken. Zij maakte er echter geen ophef mee, zelfs niet te midden van de epigonen van het naturalisme, en dat ondanks vele mooie bladzijden en de psychologische waarde van b.v. *Goenong Djatti*. In 1910 (ze was in 1907 naar Nederland weergekeerd) verscheen haar eerste roman die beroemdheid verwierf: *De verlatene*. Zij wist nu het verhaal uit de beschrijvingen op te tillen en waagde zich aan morele problemen en gewetensconflicten. De taal was eenvoudiger geworden, de impressionistische woordscheppingen en gewrongen zinsbouw vielen minder op: de algemene strekking bleef echter naturalistisch. Men kon aanvoelen dat een kentering op til was.

Maar in 1911 gebeurde dan toch nog een mirakel, toen de ommekeer onverwacht snel en zo grondig plaats greep dat de schrijfster bijna niet meer te herkennen viel. Dat werd vooralsnog door het publiek niet opgemerkt, want Carry van Bruggen stelde haar metamorfose eerst voor in *De Samenleving* en de titel luidde bescheiden: *Enkele bladen uit Helene's dagboek*. Het waren zuiver lyrische en uitslui-

1 Cf. *Querido's aforistische kritiek*, in *Weekblad v. Indië*, 17-8-1905; *Brieven van May* LXXII, *Deli Courant* 3-1-'06; *Sumatra Post* 17-1-'06.

2 Cf. de jaargangen 1906 en volgende van deze tijdschriften.

tend op het innerlijke leven afgestemde ontboezemingen van een verliefde vrouw. Zozeer C. van Bruggen zich in haar vorig werk achter de onpersoonlijke en onherkenbaar gemaakte gegevens had verborgen gehouden, zo ongesluierd gaf zij zich hier te kennen. Twee jaar nadien eiste *Heleen* de volle aandacht van de critici op, toen dat verhaal eerst in *De Gids* verschenen was en daarna in boekvorm uitgegeven. Nu zag men wat er met Van Bruggen was gebeurd, en de verbazing kende geen grenzen. Zowel afschuw als waardering, onbegrip als kleingeestige afslachterij werden haar deel. Zij had de aanmoedigingen van Frans Coenen nodig om het hoofd boven water te houden.

Waar lag dan het paard gebonden? C. van Bruggen was in neofieten ijver tot aan de uiterste grenzen van haar mogelijkheden gegaan [*neofiet*, pas bekeerde, *novice*]. Zij had, met technische onderlegdheid, de geschiedenis geschetst van het psychisch leven van een kind, een jong meisje, een jonge vrouw, tot aan haar volwassenheid, nl. tot aan de ervaring van de hartstocht. En ze had dat gedaan zonder aan dat meisje een uiterlijke vorm te geven, zonder ze voor de ogen van de lezer als levende persoon te doen verschijnen. Ze had de geschiedenis gegeven van een vrouwenziel en een vrouwenverstand, en geen van beide was banaal, maar alle twee waren opgeschroefd. Men beweerde voluit dat de kennis nu bij Van Bruggen haar kunstenaarschap in de weg stond, dat de artisticiteit geleden had onder haar intellect. En men zocht naar redenen voor die ommekeer.

Had Frans Coenen er iets mee te maken? Wij herkennen zijn portret, in beide boeken, in de beschrijvingen van de beminde van Heleen. Carry was in die jaren op een haar eigen wijze met hem bevriend, en zij was aan de literaire voogdij van haar man ontsnapt.

Oppervlakkig beschouwd zou men dan ook kunnen denken dat haar vriendschap met Coenen haar de nieuwe richting heeft gewezen, dat zij de vorm aannam van de leiding die ze kreeg. Niets is minder waar. Van Bruggen is haar eigen weg gegaan, een weg die uit haar natuur en haar identiteitsontwikkeling te verklaren valt. Zij was, inderdaad, nooit een volbloed naturalist, maar wel essentieel een romantische ziel. En dat willen wij bewijzen.

Toen ze zich als realist-van-het-psychisch-leven voorstelde, was dat psychisch leven ten zeerste romantisch, of hechtte zij zich bij voorkeur aan die elementen in de menselijke ziel, die de romantiek het naast staan. Dat kunnen wij vinden in haar allereerste verhalen, in haar herinneringen uit de kinderjaren, in haar voorliefde voor sommige schrijvers, in haar kritieken en recensies van 1904 af tot en met 191 r, dus in de tijd dat zij nog volop naturalistisch werk publiceerde.

Wij willen haar herinneringen het eerst ontleden, omdat zij Van Bruggens wezen het best leren kennen. Dan zullen wij haar eerste verhalen onderzoeken om daarna haar kritisch werk onder de loep te nemen. Daarna zullen wij trachten een synthese te geven van wat ze later is geworden.

Heleen, Van een kind, Het huisje aan de sloot, Avontuurtjes, Vier jaar9etijden en ook *Eva* geven ons het kleine Lientje te zien zoals zij in de binnenwereld van haar gemoed moet geweest zijn. Wij weten wel dat in deze boeken de herinneringsbeelden door de tijd, door het veranderlijk gevoelsleven van de schrijfster, en door de compositie van de inhoud, gekleurd en vervormd zijn geworden, maar rekening houdend met de constanten die we er voortdurend in ontmoeten, met de ongeschminkte herinneringen in vele dagbladartikelen van haar hand, en met wat we bij haar vrienden en familieleden hebben kunnen vernemen, kunnen wij niet anders dan Lientje zien als een zeer verstandig meisje, voorzeker, maar ook en bovenal als een dweperig kind, dat zijn verbeelding voedde met de zoeterige romannetjes die zij in de volksbibliotheken ging lenen. In *Heleen* ondervinden wij met welke kracht die verhalen in haar geest zijn blijven leven, en hoe hardnekkig zij haar denk- en gevoelsleven beïnvloedden. Ook de iconografie van die tijd, gebruikt als boekillustratie of als wandversiering, dreven haar die richting uit.

Lientje de Haan was als kind eigenzinnig, eenzaam in haar hart, anders dan de andere kinderen, en, zodra men haar vrijheid aantastte of haar vernederde, opstandig van gemoed. Ze geloofde in duistere machten en stemde haar leven af op een jong idealisme. Trouw, ridderlijkheid en waarheid beschouwde zij als de leidraad van haar daden. Ze leefde pas op als zij de genegenheid of de liefde op haar pad ontmoette. Ze hield van dromen en van vage toestanden tussen waken en slapen. Ze weende als de natuur haar beïndrukte, onderging elke verandering van het weer of seizoen en zag de landschappen en stadsgezichten in een idyllische betovering.

Is het te verwonderen dat het eerste verhaal dat we van haar kennen stof behelst voor een romantische ballade? *Van twee jonge herten* heet het.[1] Een jongen en een meisje, nog halve bakvissen, ontmoeten elkaar en vatten een genegenheid op die door de omstandigheden wordt tegengewerkt. Hij moet voor onbepaalde tijd vertrekken. Tegen alle schijn in gelooft zij in zijn genegenheid, en hij, door heimwee naar haar gedreven, komt haar op een nacht wekken. Zonder afscheid van haar ouders te nemen glijdt het meisje met hem, schaatsend over de bevroren kanalen, de toekomst tegemoet, tot beiden in een wak terechtkomen en -verdrinken. Het is niet uit te maken of de jongen het zo bedoeld heeft of dat het werkelijk een ongeluk is.

In de tweede schetsenbundel *Een badreisje in de tropen*, komt een al even romantisch

1 Cf. *Weekblad voor Indië*, 11 september 1914, of de *Deli Courant*, 27 tot 30 september 1904.

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

verhaal voor: een Europees meisje en een Chinese jongen, die elkaar op een reis naar de Oost op de boot leren kennen, beginnen elkaar lief te hebben terwijl ze 's nachts op het dek naar de zee staren. Hij is thuis verloofd, zij ziet de onmogelijkheid van de toestand in. En beiden, zonder elkaar over hun plan in te lichten, zonder enige moeite te doen om hun gemeenschappelijk probleem op te lossen, zonder iemand in de zaak te betrekken, springen, in dezelfde nacht, nl. de laatste voor de landing, ieder op eigen verantwoordelijkheid en afzonderlijk, in de zee.
Zulke verhalen lijken ons aan C. van Bruggens hart ontsprongen. Ook de zelfmoord in *Goenong-Djatti* is sterk romantisch geënsceneerd. En men denkt onvermijdelijk aan haar eigen wat theatraal opgevatte zelfmoordpoging in de Amstel, die ze als een drastisch middel aanwendde om het hart van haar verloofde voor goed vast te leggen. Voorzeker werd C. van Bruggen nadien steviger, realistischer; dat brengt het leven wel mee, afgezien dan nog van de sfeer waarin zij verzeilde. Maar de echte realiteit van eigen gemoed bereikte zij pas als haar naturalistische periode voorgoed voorbij was. Ondertussen bleef voor haar het gevoel het belangrijkste element in het menselijk bestaan. Graag citeerde zij van Goethe het gevleugelde woord *Gefühl ist alles*. Zij hield van deze grote Duitser, onder meer om zijn Wahlverwandtschaft, die haar sterk hebben aangegrepen.[1]
Zo kan het ons niet verrassen dat zij onder de Tachtigers de voorkeur gaf aan Frederik van Eeden, en in de volgende generatie aan Arthur van Schendel. Ook Querido heeft zij een tijd vereerd; omdat hij eerlijk was, gloeiend van trots en laaiend van passie, omdat zijn werkkracht en hartstocht ongebonden en hevig waren, zijn intuïtie allersubtielst en zijn durf onbegrensd.[2] Voor een vrouw met zo'n

1 HET HEILIGE *bij Carry van Bruggen* ¶ Honderden ogen stralen het uit, stralen het in elkander over, honderden monden ademen het uit, ademen het elkaar toe... gezichten gloeien het elkaar tegemoet. O, waaiende, witte vlam van geluk. Bevende borsten, die hun volheid niet dragen, niet bevatten, juichende, zingende monden... *'Dat is ons Heilig Ideaal...'* – Zo schijnt een lamp zijn licht uit... zo zingen ze uit, wat ze in zich dragen, zingen het de lucht in, vlam naar vlam... de stad staat in vlam, de hemel is vlam. Ieder draagt het voor zich, allen dragen ze het samen... het draagt ze allen: *'Dat is ons Heilig Ideaal...'* – Wie deed eenmaal heilig in veilig weerklinken? Heiligheid... Veiligheid... Vondel! – *Buiten God is het nergens veilig...* Ja, heilig is veilig. Het heilig ideaal staat om je heen als een muur... het staat boven je hoofd gespannen als een tent. Het is een huis om je heen gebouwd. Je zult nu nooit meer in donker en ongewisheid verdolen – er is je over alles een licht opgegaan.

De beelden zijn zowel aangrijpend, betoverend als unheimlich van aard. Er is sprake van een sublieme ervaring die doet denken aan HET NUMINEUZE van Rudolf Otto. Hij omschrijft HET HEILIGE als een huiveringwekkende ervaring van de transcendente werkelijkheid: een mysterium tremendum & fascinans, waar het bestaande overstegen wordt: Het oude ik, dat stevig in het zadel van de verworvenheden zit, en het nog niet geworden zelf, dat louter belofte en mogelijkheid is, galopperen elkaar tegemoet en uit de botsing die in een flits plaatsvindt, ontstaat dan het novum, het nieuwe inzicht of idee dat ons doet worden. Carry van Bruggen zei het al:

Wij moeten een zelf worden, al is het maar een klein zelf.

VGL. Joke J. Hermsen, *Ogenblik & eeuwigheid*, Amsterdam 2020

2 Cf. *Weekblad voor Indië*, 17 augustus 1905.

smaak moest de naturalistische schrijftrant een al te nauw keurslijf zijn zodra zij zichzelf bewust zou worden. Kees van Bruggen had aan zijn vrouw meegedeeld wat hij bezat, maar haar, op intellectueel en gevoelsgebied, gulzige natuur kon daar niet lang genoegen mee nemen. Van in Deli, en voornamelijk dan in 1906, ging zij zich boven hem verheffen, omdat hij maar een *krantenmens* was en zij uit eigen macht schoonheid wist te scheppen. Reeds toen kon men, in haar besprekingen, kritiek vinden op de Tachtigers, hun kunst om de kunst, en op het naturalisme. Het is alleen maar verwonderlijk dat zij, met het misprijzen in liet hart, toen toch nog de tucht van de observeer-kunst verdroeg en de spelregels tamelijk nauwgezet volgde. Wij kunnen dat niet anders verklaren dan door haar *gemis aan zelfzekerheid* in die tijd, haar *trage ontwikkeling* naar eigen wezenheid, en door een kenmerkende eigenschap van haar, nl. dat zij tegelijk zeer klaar kon zien en zeer verblind zijn. De dualiteit tussen C. van Bruggens theorie en de praktijk in het schrijven vinden we bv. in haar bespreking van Querido's *Florence*, waar ze in impressionistische epigonentaal aspecten van zijn kunst roemt die met het koele realisme niets te maken hebben. Een paar weken nadien zwaait zij de ban tegen allen die de Nieuwe Gidsmannen navolgden.[1] Elders verwees zij de dames-schrijfsters, die zij, tussen haakjes gezegd, grondig minachtte, naar Multatuli, en zij roemt dezes macht en de breedte van zijn gevoel.
Alweer het gevoel. Carry van Bruggen komt er steeds op weer. Maar ook in de kritiek eist zij het recht van voelen op. Haar verontwaardiging of bewondering klinken altijd machtig doorheen haar zinnen. Haar beoordelingen worden niet zozeer door de technische vaardigheid beïnvloed als door het warme leven dat uit de boeken straalt; en zij beklemtoont opvatting op een zeer persoonlijke wijze, wanneer ook haar gevoel aan 't bruisen en schuimen gaat. Daarom wordt in *Prometheus* Goethe als een mijlpaal in de letterkundige geschiedenis beschouwd.
Maar zij mist soms maat, omdat zij zich in het beoordeelde werk dan *hinein interpretiert*, het voorbij streeft. Dat gebeurde o.m. met Streuvels, met wie zij hoog opliep, zij smukte diens landschappen op met Hollandse grachten en zeilboten zoals die in Vlaanderen-ren onbekend zijn.[1]
Wat Carry van Bruggen in het kunstwerk zocht was: waarheid, echte beleving, ongeschminkte, door het hart bezielde weergave. Wat zij erin verafschuwde was de *kopieerlust des dagelijkse levens*. Zij wilde in de roman analyse van het karakter, verklaring van de psychologische toestanden, en, voor wat de stijl betreft, haatte zij artistiekerigheid, aanstelleritis, nabootsing van andermans talent en schrijfwijze. Zij eiste zelfbeheersing, en dit betekent bij haar gewoonlijk *zelfkennis, maar*

1 De *Deli Courant*, 5 aug. en 3 september 1904 [hierna geciteerd als D.C, red.].

ook vormbeheersing en taalbeheersing, die al het geforceerde wegnemen, die het lezen lenig, glad en gemakkelijk maken, en nooit de indruk wekken van uit de eigen krachten gegroeid te zijn. Zij eiste echtheid, ongekunsteldheid, eenvoud, eerlijkheid. Zelf wist zij al de hoedanigheden bij de schrijvers met trefzekerheid op te sporen.

Zo ver stond ze reeds in 1 904. In 1905 ontdekte ze dan de verheven taak en roeping van de artiest en zijn rol jn de maatschappij die niets met de kunst om de kunst, maar ook niets met het socialisme te maken had. (D.C) Het is belangrijk zulks op te merken, daar Carry van Bruggen van in haar jeugd in het socialisme als opgekweekt was en door Kees van Bruggen daarin gesterkt werd. De kunstenaars, zegde ze, zijn het beste deel der natie. (D.C) Ze was ervan overtuigd *dat de artiest een begenadigde is, een die men niet dan met eerbied benadert. Een die bovenal is, fier, en eerlijk en zelfbewust. Een in Hoogheid gezetene.* (D.C)

De taak van de criticus is al niet minder belangrijk: tegenover onverantwoorde leiding op dat gebied is ze onbarmhartig streng. Zijzelf beschouwde zich als een soort criticus van de critici. (D.C) Wij herinneren er aan dat zij, op het ogenblik dat ze deze opvattingen huldigde, amper begon te produceren, en dat zij buiten Deli niet eens bekendheid had verworven. [Haar eerste boek, *In de schaduw* (1907) verscheen in Nederland.] (1907) werd zij onverwijld bespreekster in *De Nederlandsche Spectator* en onmiddellijk zette zij zich aan het ijveren voor meer innerlijke inhoud dan destijds bij de naturalisten gebruikelijk was. Dit deed ze o.m. ter gelegenheid van haar bespreking van Ina Boudier-Bakker's *Grenzen*. De schetsen van deze schrijfster zijn, zo zegde ze, correct, nauwgezet, doorwerkt, maar vermoeiend door al te veel details. In dat jaar verscheen van haar *In de schaduw van kinderleven*, haar eerste boek, dat toch ook uitblonk door detailbeschrijving en impressionistische taal. ln 1910 – ze publiceerde ondertussen de drie volgende werken die haar debuut uitmaken – kwam ze op de detailoverwoekering terug en betoogde in *Weekblad voor Indië* dat in de beschrijving van de buitenkant der dingen voor de psychologie niets te vinden is dat waarde heeft. Haar opvatting had toen al steviger vormen gekregen: een goed psycholoog, schrijft ze, is iemand die intuïtief aanvoelt wat er omgaat in de zielen van de anderen en wat hen tot daden dwingt die ze zelf niet begrijpen. Een goed kunstenaar is uiteraard een goed psycholoog. De *bijzondere eigenschappen van zijn ziel*, de *bijzondere fijnheid van zijn intuïtie*, de *hogere aandacht* van de artiest hebben met de observatiekunst niets te maken. De kunstenaar die psycholoog is weet wat er in zijn personages essentieel en bijkomstig is en hij handelt dienvolgens: hij stileert het resultaat van zijn aandachtige overgave, gebruikt weinige, maar de goede woorden, heeft geen overmaat van beelden nodig, maar zijn gepaste woorden en beelden dringen tot in de kern van het gemoed of van het begrip.

Hoe verstaan we hier van haar vroegere bekommernis: goed te observeren om dan raak weer te geven, ten einde aan een journalist-criticus te behagen. We zijn inderdaad al in het jaar van *De verlatene*, waarin zij haar gaven van psychologe heeft willen uitspreiden, maar waarin zij toch ook nog in de details is verloren gelopen.

In 1911 werd ze recensente van *De Oprechte Haarlemsche Courant*.

Deze boekbesprekingen zijn een duidelijke spiegel van haar literaire kunstopvattingen. Klaarder dan ooit merken we haar afkeer voor het naturalisme. Zo o.m. in de beoordeling van Suze la Chapelle-Roobol, die zij gispt omdat alle morele inhoud aan haar werk ontbreekt. *Getijden* van Anna van Gogh-Kaulbach bespreekend, emfaseert ze haar bedoeling als volgt: *Met inhoud is natuurlijk niet bedoeld het verhaaltje. Een boek kan wemelen van spannende situaties, het kan van het begin af tot het einde handeling zijn, de gebeurtenissen kunnen elkaar in snelle en bonte volgorde afwisselen en dan nog kan het van iedere inhoud verstoken zijn. De inhoud is de gedachte, idee, bedoeling, essentie.* [A.v.G.-K. leverde net als Carry een bijdrage aan de bundel *Onze Mei*, 1927.]

Om de inhoud gaat het dus steeds, de zielsinhoud van de schrijver die de psychologische inhoud van het werk waarborgt: *De schrijver behoeft zich in 't geheel niet als prediker of betoger op de voorgrond te dringen, doch nog minder mag hij zich, gelijk maar al te vaak geschiedt, verlagen tot een soort consciëntieuze en dikwerf bekwame verslaggever, dusdoende zijn beste vermogens ongebruikt latend in het vervullen van zijn hoogste taak* (1911).

De kunst nu om in het realisme enige vohnaaktheid te bereiken aanziet Carry van Bruggen als specifiek Hollands, maar ook de vrouwelijke schrijfsters hebben er aanleg voor, want, zo zegt zij, de vrouw draagt de liefde tot het detail in haar wezen. Enkele Nederlandse schrijvers ontsnappen aan dat vernietigend oordeel: Couperus, het paar Scharten-Antink, en natuurlijk ook Arthur van Schendel. Van Couperus zegt ze: *Wij, Hollanders, mogen hem eren, omdat hij zo weinig Hollands is*. En over van Schendel heeft ze volgende waarderende woorden: Zoals Arthur van Schendel de volle en rijke overvloed van zijn geestelijke inhoud in zijn werken heett overgestort, zonder nochtans zijn persoonlijkheid naar voren te dringen of van zijn mensen 'kapstokken' te maken, zo hebben dat bij ons maar enkelen gekund. Wie van Schendel niet kent, mist veel, beweert ze verder. Hij is *een der weinige Hollandse prozaschrijvers, van wie men zeggen kan, dat hij immer zijn taal en een schone taal heeft gesproken, een der weinigen die op de vorige periode van woordgetover en woordgeknoei terug kan zien zonder zich te schamen of zichzelf belachelijk te vinden.*

De observeerkunst mist de macht om aan de kunstenaar hoge eisen te stellen, en zo komt het dat door haar een aantal niet-kunstenaars aan het schrijven zijn gegaan die anders geen inspiratie zouden gehad hebben. Weliswaar kan Carry van Bruggen nu en dan nog een naturalistisch boek waarderen, maar dan om rede-

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

nen die met het naturalisme niets te maken hebben, zo om hun compositie, om de eenheid die, spijt de veelheid van details, toch bewaard blijft, om de volgehouden psychologie der personages, en omdat, als al de beschrijvingen lang zullen vergeten zijn, zij nog de herinnering aan de tragedie zal bewaren die het boek omspande.
Als wij nu deze uitspraken vergelijken met de redenen waarom C. van Bruggen in 1905 Querido bewonderde, dan begrijpen wij dat zij zichzelf moet geweld hebben aangedaan om het nuchtere *Breischooltje* te schrijven, en om haar eigen persoon met al zijn inhoud aan de oppervlakte van haar proza weg te wissen. Haar oordeel over Querido is later veranderd, maar ze heeft van hem de overtuiging overgenomen, die hijzelf bij Montaigne had gezocht, dat *zij die vol zijn van eigen werk, en groot leven in zich voelen, wijs doen naar niemand te luisteren*'. In 1911 was ze in staat die raad te volgen. Zij luisterde naar niemru1d meer en werd volkomen zichzelf, zonder enige beheersing trouwens, zonder enige reserve, op zuiver individualistische wijze. Dáárin nu steunde haar Frans Coenen onvoorwaardelijk. Wij kunnen dan ook geloven wat ze aan A. de Ridder verklaarde toen die haar in, 1915 interviewde, ook al heeft zij dat interview later willen ontzenuwen. Zij zegde hen, nl. dat het realisme haar nooit had voldaan. Frans Coenen heeft dus geen moeilijk werk aan haar gehad.Hij moest niet anders doen dan toezien en aanmoedigen. Van 1911 af was zij al psychisch georiënteerd, en zij zou niet meer van richting veranderen. Hun vriendschap bloeide precies in dat jaar op.

Wij zouden nu, op dezelfde wijze als die waarop wij de kritiek van C. van Bruggen hebben onderzocht, ook haar bellettristisch werk uit de eerste jaren kunnen analyseren, en wij zouden tot hetzelfde resultaat komen, nl. dat zij door de mazen van het naturalisme is heengeglipt. Wij hebben op de aard van de verhalen gewezen die haar natuur het best laten uitschijnen, wij zouden kunnen verwijzen naar de manier waarop zij reeds toen het innerlijk leven van de personages uitspon, en naar de manier waarop zij zichzelf als observeerder der feiten en als medespeelster gebruikte. Maar wij verkiezen het nu nog even onze blikken te keren naar dat wat Carry van Bruggen is geworden nadat zij zichzelf had gevonden. Sinds haar jeugd was zij moraliserend aangelegd. Men kan dat in verband brengen met haar Joodse afkomst of met de familieomstandigheden waarin zij geleefd heeft en die ook op Jacob Israël de Haan hebben ingewerkt. Wij willen daar niet op ingaan. Het is een feit dat in de *normaalschool*, bij het stellen, haar voorliefde ging naar onderwerpen als vaderlandsliefde, het bespreken van boeken, enz. Toen zij onderwijzeres was, discussieerde zij buitengewoon graag over abstracte onderwerpen, en ze was daarin volgens J.A. Waaldorp-Van der Togt zeer bedreven. Haar eerste journalistieke bijdragen droegen een moraliserend, lerarend karakter. Zij veranderde de titel van haar rubriek *Voor onze dames*, na enkele tijd, in *Brieven van May*, omdat ze een groter publiek wilde bereiken. Zij had gedachten en zij wilde die aan de man brengen. Het lijkt ons daarom natuurlijk dat zij zich, nadat ze haar talent aan de detailbeschrijvingen had gescherpt, aan de problemenroman ging wijden, zoals dat in *De verlatene* al geschied was. Eigenlijk heeft ze nadien nooit nog verhalen geschreven zonder daarbij een probleem te behandelen. Ook haar toneelproeven, zoals *Een vergissing* (waarvan de tekst is verloren gegaan), waren moreel gericht.
En zo is het te begrijpen dat zij interesse voelde voor de psychologie en de wijsbegeerte. Daarbij kwam dat zij in een uitgelezen kring van intellectuelen en artiesten verkeerde en dat zij, op intellectueel gebied, een achterstand had willen inlopen die zij des te meer aanvoelde, omdat al vele vrouwen in die tijd universitaire studiën hadden kunnen doen, en zij voor het normaalonderwijs dat ze gevolgd had geen eerbied koesterde. Het was haar te min geweest. Als autodidact heeft zij op een persoonlijke wijze de stof verwerkt die zij zowel in de gesprekken met de vrienden als in de boeken vond. Zij meende in volle ernst aan wetenschap te doen en dat deed zij ook in zekere mate, maar bovendien verwerkte zij graag, in haar hoedanigheid van geboren vertelster, van moralist en apostel-van-eigen-gedachten, de gestudeerde stof tot literatuur.
In 1911 bespeurden wij nog niets van geordende zelfkennis. *Enkele bladen uit Helen's dagboek* was nog een stormachtig werkje, waarin van ontleding geen sprake was. Met *Heleen* kwam er verandering. Dit boek levert het bewijs dat Carry van Bruggen de psychologie doorploeterd had en aan eigen wezen getoetst, en dat zij zulks boeiend vond. Als zielsroman werd het boek een onrijpe vrucht van haar studie, niet omdat de kennis niet degelijk was, maar omdat zij haar onderwerp van te dichtbij moest bekijken. Daarin ligt trouwens de oorzaak waarom de critici het eerste deel, nl. het verhaal van de kinderjaren, verkiezen, vèr boven het verhaal van de rijpere jeugd. Die eerste jaren was ze te boven gekomen, in de tweede periode liep ze nog verloren. Bovendien werd het werk gekenmerkt door een gebrek dat Carry van Bruggen dan toch uit de versmade observeerkunst had meegedragen: de drang naar volledigheid en de ongesnoeide details. De bijzonderheden golden echter nu alleen het innerlijk leven. Het werd een realistische beschrijving van aaneengeschakelde stemmingen, een overspoeling van vrouwen-romantiek. Het was een wijsgerig traktaat in stemmingen, en als roman mocht het mislukt heten. Men kan echter niet loochenen dat Heleen een grandioze poging was om een realistische psychologie van de vrouw als vrouw en individu te geven, beschouwd van uit het warm gemoed van de schrijfster zelf.

In die zin heeft Carry van Bruggen een positieve bijdrage geleverd voor de kennis van de vrouwelijke menselijkheid. Dat zou natuurlijk niet zoveel met literatuur te maken hebben, zo daar niet was de taal en de conceptie, de suggestieve vorm, de subtiele verwoording en de diep roerende gevoeligheid. De personage zelf is groots. Dat we de uiterlijke vorm ervan niet kennen wordt meer dan vergoed door het feit dat de zjel aangrijpend wordt weergegeven, zo aangrijpend dat ze in ons als herschapen wordt en dat wij er ons mee verwant voelen, deel uitmakend van het eeuwig vrouwelijke. Wie *Heleen* heeft gelezen kan deze personage niet meer uit zijn geest wegcijferen.

Na *Heleen* is Carry van Bruggen, zo komt het ons voor, niet meer gegroeid. *Prometheus* en al wat zij nog heeft geschreven, kan een dieper en zinrijker realiseren betekenen van haar eigen wezen en van de plaats van dat wezen in het algemeen zijnde. Maar een zwenking, een nieuwe groei, een stijging is er niet meer gekomen. Zelfs *Eva*, het technisch veel schoner en artistiek veel soberder, gaver en rijper verhaal, stijgt qua inhoud niet zozeer boven *Heleen* uit. *Eva* is een rijpere *Heleen*.

In beide boeken heeft Carry van Bruggen het menselijke wezen weergegeven in zijn verhouding tot het grote ZIJN (wij zouden het God heten, maar die naam gebruikt zij niet). In beide werken is de levensopvatting dezelfde, in *Heleen* werd ze voor altijd vastgelegd, in *Eva* werd ze nog eens extra belicht. Voor C. van Bruggen is de mens één schakel van de keten die al het gebeuren in de tijd uitmaakt, een schakel die een afgerond geheel is, in zichzelf, en gesloten, maar die in andere schakels is ingehaakt. De mens is een wezen dat het ENE in zich opvangt door zijn bewustzijn, of alleszins door het *bewust zijn* van dat ENE in hem. Op de hoogste en rijkste ogenblikken van zijn bestaan ervaart hij de verbondenheid tussen hem en de Rede, een andere naam, voor het ENE, en die ervaring betekent het hoogste geluk. Tussen de mensen bestaat er geen ander verschil dan de graad van immanentie van de Rede in hen. Carry van Bruggen beschouwde zichzelf, natuurlijk, als een door de Rede hogelijk bezetene menselijkheid. Al de personages die haar, of een aspect van haar, moeten voorstellen, kennen die ervaring met het ENE en hebben voor het geluk van die belevenis alle ander geluk van de wereld veil [?].

Het is kenschetsend dat Carry van Bruggen niet geschuwd heeft die vereniging met de Rede ook in haar minderwaardige romans uit te beelden, zoals in *Een kunstenaar, De vergelding*, enz. Die ervaring is haar hoogste realiteit. En in die zin moeten wij de benaming aanvaarden die zij aan het nieuwe realisme dat ze aankleefde heeft gegeven: zij heette het *hoger realisme*. Wij zouden het kunnen noemen *metafysisch* realisme, realisme van het bovenzinnelijk leven. Van dat realisme blijkt zij een baanbreekster te zijn geweest, alleszins in die zin dat zij, alleen, en uit eigen aard, die weg opging. De schoonste toppen die zij op dat gebied, naast en met *Eva*, heeft bereikt, zijn *Het huisje aan de sloot*, en, vooral, *Avontuurtjes*, omdat daar de zuivere artisticiteit gepaard gaat met de onbevangenheid van een wereldbeschouwing die zich zelfs in de kleine belevenissen van een kind kan openbaren. Men heeft C. van Bruggen een existentialiste avant la lettre geheten 1), zij was alleszins een verliefde op de hoogste existentie die zij, in haar omstandigheden, kon realiseren.[1]

Het psychisch metafysisch realisme van C. van Bruggen heeft, men zal het inzien, een religieus karakter. Aan dat \vat zij de Rede, het Al-Ene en zo meer noemt, kent zij alle n1.achl toe, en die macht is blind en liefde-loos, omdat ze onpersoonlijk is. Daardoor krijgt ze het karakter van een fataliteit, waartegen men niet hoeft in opstand te komen, omdat dit volmaakt nutteloos is. Het groeiende inzicht betreffende die nutteloosheid van de opstand is precies de geschiedenis van de Prometheusstemming zoals C. van Bruggen die in haat Literair-historisch werk Prometheus weergeeft.

Dat inzicht ligt ook, meestal onberedeneerd, en enkele malen heel bewust doorleefd, in de personages van haar romans. Van daar dat zij alle passief-deterministisch aandoen. Men voelt steeds dat niet de personages acteren, maar wel een zekere macht in hen. Zo Heleen, zo Ina in Een coquette vrouw?,

1 Cf. W. J. M. A. Asselbergs, in: *Geschiedenis van de Letterkunde der Nederlanden*, IX, 218.

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

G. Stuiveling en C.G.N. de Vooys
Schets van de Nederlandse letterkunde. J.B. Wolters, Groningen 1966

CARRY VAN BRUGGEN † 1932 IN 1881 GEBOREN IN SMILDE. Zuster van de joodse dichter Jacob Israël de Haan. Opgeleid tot onderwijzeres; enkele jaren in die functie werkzaam te Amsterdam. Eerste huwelijk met de journalist-literator Kees van Bruggen († 1960) auteur van *Het verstoorde mierennest*. Verblijf in Indië. Tweede huwelijk met de kunsthistoricus Dr. A. Pit te Laren.
Aanvankelijk schreef Carry van Bruggen een aantal romans die behoren tot de realistische beschrijvingskunst van het begin der twintigste eeuw. Joodse elementen, Indische ervaringen en een sterk vrouwelijk gevoel vormen de hoofdbestanddelen van dit werk.
Toen zij de kunst van de waarneming wijzigde in een kunst van directe zelfopenbaring, schiep zij een zeer persoonlijk proza. Haar overgevoelige aard, scherp-ontledend intellect en haar levendige humor blijken uit de drie boeken, waarin zij haar jeugd beschreef: *Het huisje aan de sloot*, *Avontuurtjes* en *Vier jaargetijden*.
Steeds sterker werd in haar de behoefte om het leven niet slechts uit te beelden, maar te doorgronden. Geen enkel dogma of systeem bevredigde haar: met een kritisch gescherpt gezond verstand onderzocht en verwierp zij allerlei stelsels, waarvan *Prometheus* en *Hedendaags fetisjisme* het rijkst in omvang en inhoud zijn.
Haar laatste werk, *Eva*, is de ontroerende weergave van een vrouwenleven, gepijnigd door innerlijke moeilijkheden: een zelfportret van zeldzame gevoelsontleding en openhartigheid.

Aan Carry van Bruggen wijdde A. Romein-Verschoor een beschouwing in *Vrouwenspiegel* [1935].
Prometheus werd in 1946 herdrukt met een belangwekkende inleiding van H.A. Gomperts.
M.A. Jacobs schreef een biografie: *Carry van Bruggen. Haar leven en literair werk* [Gent 1962].

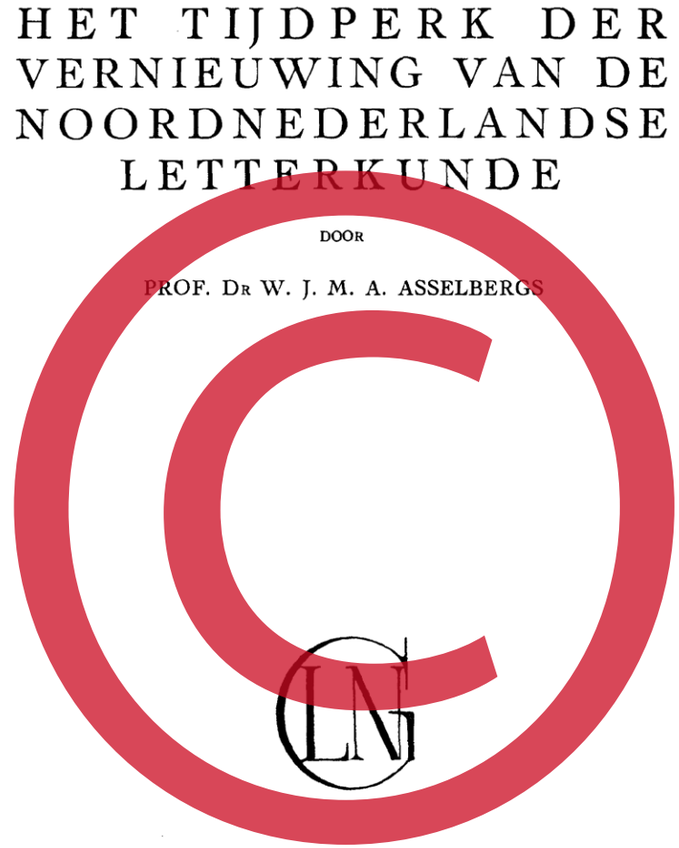

HET TIJDPERK DER VERNIEUWING VAN DE NOORDNEDERLANDSE LETTERKUNDE

DOOR

PROF. DR W. J. M. A. ASSELBERGS

TEULINGS' UITGEVERS-MIJ. N. V., 'S HERTOGENBOSCH
N. V. STANDAAARD-BOEKHANDEL, ANTWERPEN, BRUSSEL

Geschiedenis van de letterkunde der Nederlanden

DEEL 9 VAN W.J.M.A. ASSELBERGS UIT 1951

W.J.M.A. ASSELBERGS IS DE ECHTE NAAM VAN ANTON VAN DUINKERKEN

CAROLINE L. DE HAAN IS OP NIEUWJAARSDAG VAN HETZELFDE JAAR GEBOREN, WAARIN OP OUDEJAAR DE DICHTER JACOB ISRAËL DE HAAN TER WERELD KWAM. Zij zijn dus, hoewel beiden uit 1881, geen tweelingen. Het geringe leeftijdsverschil bracht mee, dat broer en zuster, daarenboven kinderen uit het gezin van de Joodse voorzanger in een voor negentig procent protestants dorp in Drente, gedurig in elkaars nabijheid bleven en hun innerlijke belevenissen uitwisselden. Hun bewuste jeugdherinneringen, bij beiden sterk heersend over de motieven van hun letterkundig werk, begonnen te Zaandam, waarheen de gazan De Haan kort na hun geboorte verhuisde. Beide kinderen werden tot onderwijzer opgeleid. Jacob kwam het eerst tot zelfstandige ontwikkeling. Als nauwelijks twintigjarig onderwijzer te Amsterdam vervreemdde hij van de ouderlijke traditie, schudde de Joodse godsdienst af en werd socialist. P.L. Tak, in 1903 hoofdredacteur van Het Volk geworden, gaf hem een jeugdrubriek te verzorgen. Zo werd hij collega van Kees van Bruggen, met wie Caroline in 1904 zou trouwen.

In datzelfde jaar gaf Jacob de Haan zijn eerste boek uit, *Pijpelijntjes*, een roman, die in schril realisme over sexuele afwijkingen handelde en hem daarom in conflict bracht met zijn hoofdredacteur. Dit betekende voor hem meteen de afsluiting van zijn socialistische periode. Caroline de Haan volgde haar man naar Indië. Van nu af verzwakte de omgang tussen Jacob en Carry, doch voor het verbeeldingsleven van zijn zuster bleef de loopbaan van de innerlijk geteisterde dichter zo volslagen met haar eigen levenservaringen verbonden, dat een goed deel van haar werk uit dit geestelijk contact verklaard dient te worden. Blijkens zijn gedichten leed Jacob Israël de Haan, die in 1911 tot het orthodoxe jodendom was weergekeerd, in toenemende mate aan schuldbesef, door een wanhopig gevoerde tweestrijd van ziel en zinnen teweeg gebracht. Hiermee ging bij hem een onverzettelijk gevoel van ongenoegzaamheid samen. Bij herhaling beklaagde hij zich over de machteloosheid van het dichterwoord en over de gespletenheid van zijn eigen innerlijk leven. Hij kon niet kiezen tussen zielsbesef en zinnendrang, tussen werkelijkheidsaanvaarding en schoonheidsverering, tussen eeuwigheidsverlangen en ogenbliksgenot, tussen zelfbepaling en gehoorzaamheid aan buitentijdse krachten. De grondtoon van zijn tragisch beklag werd aangegeven door een pijnlijk minderwaardigheidsgevoel, dat Carry van Bruggen bij haar heldin *Heleen* kenschetsen zal als 'kleinheidswaan'.

Dit minderwaardigheidsgevoel is bij broer en zuster een begeleidingsverschijnsel van geslachtelijke pudeur. Hun worsteling ertegen maakt hen brutaal-openhartig in de mededeling van erotische ervaringen. Het schuilt dieper in hun wezen

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

dan in de omstandigheden, waaronder zij zich losvechten moesten uit de waan, dat alleen reeds hun aanwezigheid van Jood, van armelui's-kind, van schoolmeester, van autodidact, genoeg was om anderen op hen te doen neerzien. Hun ontevredenheid met zichzelf doet zich voor als een verschijnsel van zielsziekte. Er ligt een heftige drang naar zelfverachting en zelfvergooiing aan ten grondslag. Iedere zinspeling op het geslachtsleven prikkelt, vooral bij Carry van Bruggen, deze drift ter zelfvernedering, waartegen zij zich zoekt te wapenen door het vertonen van een oprechtheid, die het schaamtegevoel overschreeuwt. Zo ontstaat in haar geschriften, ook wanneer die handelen over objectief-wijsgerige stoffen, een accent van gekwetste overgevoeligheid naast een schier weerloos geestelijk *exhibitio*, dat menige tijdgenoot afstoten moest. Eerst haar lotsvoltooiing kon haar gestalte ten volle verhelderen.

Het boek, dat haar als leerlinge op de kweekschool het diepst aangreep, was *Johannes Viator* (1892) van Frederik van Eeden. De tweespalt tussen zielsliefde en lichaamsbegeerte werd haar in dit werk onthuld als de verklaring der raadselachtigheid van haar eigen wezen. In bijna al haar boeken spreekt zij over deze gespletenheid. Door haar hartstochtelijk zelfonderzoek diept zij de kloof tussen geest en stof uit. Zo werd zij, ook met haar zelfbelijdenissen in romanvorm, een getuige van het 'westers schisma' in het wijsgerige denken: de onverzoenlijkheid van inzicht en begeerte, rede en droom. Worstelend tegen overmacht, poogt zij het irrationele te rechtvaardigen in de volledigheid van het bestaan, doch tegelijkertijd schrikt zij terug voor een totaliteit, die haar samenhang dankt aan haar onberekenbaarheid. Telkens dwingt zij haar geest op weg naar het Ene, naar de Ene, maar juist de eenheidsbeleving ondergaat zij als het bij uitstek ogenblikkelijke. Vlak daarna ziet zij niets dan verscheidenheid en tegenstrijdigheid, waarvan zij bovendien de noodzakelijkheid en de noodlottigheid beseft. Zelfstandigheid is onderscheidbaarheid. Levensdrift is distinctiedrift. Eenheidsdrift is doodsdrift. Onze drang naar persoonlijkheid kan slechts bevredigd worden door een 'anders' zijn. Dit ligt niet aan ons, maar aan het samenstel van de waarneembare wereld, waarin tegenstrijdige krachten van HET ABSOLUTE zich aan elkander meten. Buiten ons en binnen ons is alle strijd een uitvloeisel en een zinnebeeld van deze zelfweerstreving van het Volstrekte. In geen stelsel van wijsbegeerte, zomin als in enige godsdienst, zag Carry van Bruggen dit dualisme verzoend of zelfs maar verklaard. Het moet individueel worden ondergaan en uitgevochten. Slechts door die strijd onbevangen te voeren beantwoordt de persoonlijkheid aan haar roeping. Uitvluchten in collectief doorleefbare opvattingen of overtuigingen worden plichtverzaking van de persoonlijkheid. Elk mens heeft voor zichzelf te tobben en kan daarbij tevoren verzekerd zijn, dat zijn streven hem niet brengen zal, waar hij belanden wil, hoeveel het hem overigens openbare. Zelfverweer tegen minderwaardigheidsgevoel ontwikkelde in Carry van Bruggen een starre redeneerzucht, die zij opvangt in een beweeglijke taal. Haar verbeeldingsgloed, door herinneringen ontstoken, is haar behulpzaam, zodra zij haar betoogzucht uitvieren wil en

toch haar onderwerp plastisch wil voorstellen. Het gevolg is, dat haar kennelijk zelfdoorleefd argument gemakkelijk meesleept, doch weinig schoolse ontleding verdraagt. Gedurig tegen woordvergoding en begripsversmalling in protest, schijnt zij zichzelf niet te vergeven, dat haar denken geworteld is in haar voelen en dat haar taal slechts overtuigt door te ontroeren. Zij smaadt de taalkunst, die zij gebruikt; grieft de gevoelens, die zij opwekt; spot met de logica, waarop zij zich beroept. Door al die onevenwichtigheid blijven haar werken schrijnend-menselijk en uitermate persoonlijk. Ze kennen de gaafheid van het klassieke niet, maar dagen zulke gaafheid grimmig uit om haar iets later gedwee als onbereikbaar te verafgoden. Rusteloosheid is doem en plicht van de mens, die zich derhalve ontrouw wordt, zodra hij meent, ergens harmonie voor langer dan seconden te hebben ontdekt. Fel tot het uiterste schreef Carry van Bruggen die onrust uit, tot, vier jaar voor haar overlijden, haar geest brak. Zij is krankzinnig gestorven.

Zelf wist zij, wat haar boeken als kunstwerk missen. Een gedeelte gaf zij uit onder de schuilnaam Justine Abbing. Dit is het minst belangwekkende gedeelte, waarin zij de naturalistische techniek toepast om een betrekkelijk neutrale intrigue uit te spinnen. Verder schreef ze boeken voor jonge meisjes en maakte zij vertalingen waarbij ze slordig te werk kon gaan. In *De Drie Musketiers* (1931) van A. Dumas verving zij ongeveer alle uitdrukkingen, aan het kerkelijke leven ontleend, door woorden, die in het Nederlands iets anders bedoelen. Ze deed de moeite van het naslaan of navragen niet. Haar romans en novellenbundels, die eigen belevingen tot grondstof hebben, blijven tamelijk slordig van bouw en zijn zichzelf ongelijk. Zij beriep er zich op, althans in *Het Huisje aan de Sloot*, haar bundel jeugdherinneringen, iets gemaakt te hebben, waartegen het bezwaar niet geldt, dat ze slechts uitbeeldt om te ontleden en oproept om te verguizen. Haar debuut met *In de Schaduw*, gevolgd door verhalen en schetsen uit Indië *Goenoeng-Djati* en *Een Badreisje in de Tropen* viel weinig op.

Eerst *De Verlatene* (1910) verdiende bijzondere aandacht als roman uit het Joodse leven, waarin miskenning door de maatschappelijke omgeving en hunkering naar onmogelijke droomvervulling een arm kind te gronde richten. Met *Heleen*, aangevuld door *Bladen uit Heleen's Dagboek*, die eerst in het weekblad *De Samenleving* verschenen, in 1919 afzonderlijk uitgegeven werden en in 1934 aan de herdruk van *Heleen* toegevoegd, begon de tragische zelfopenbaring, die nu in tien jaren tijds haar schrijverschap vervoerde en uitputte.

In *Een coquette vrouw* onthult de schrijfster zonder voorbehoud de motieven, die haar huwelijk deden mislukken. Zij scheidde van Kees van Bruggen en hertrouwde met de kunsthistoricus Dr A. Pit. *Uit het leven van een denkende vrouw*, hoewel onder de naam Justine Abbing uitgegeven, sluit zich bij de zelfbelijdenis van haar belangrijkste romans en verhandelingen nauw aan. *Prometheus* verantwoordt haar levensfilosofie, die zij nader verklaart in *De Zelfvermomming des Absoluten* en in een redevoering *De Grondgedachten van 'Prometheus'*. Terwijl zij snel achter elkaar *Het Huisje aan de Sloot*, *Een Indisch Huwelijk*, *Avontuurtjes*, *Vier Jaar-*

getijden liet verschijnen en onderwijl als Justine Abbing *Een Kunstenaar, Het verspeelde Leven* en *De Vergelding* uitgaf, werkte zij aan een uitvoerige kritiek op estheticisme, dogmatisme en collectivisme, die onder de titel *Hedendaags Fetisjisme* in 1925 het licht zag. Haar belangstelling voor de theoretische beoefening van de wijsbegeerte blijkt uit het vlugschrift *Een Leerstoel voor 'zuivere Rede'*? Haar levensbiecht, waarin de denkbeelden uit Prometheus getoetst worden aan haar eigen ontwikkelingsgang, heet *Eva* (1927). Hierna bezorgde zij nog een meisjesboek *De Klas van Twaalf* (1926) en een reisbeschrijving *Tirol* (1926), maar in *Eva* was het laatste gezegd. Door het laatste deel van dit tragisch boek, waarin de sterke intelligentie der schrijfster zich tot wanhopige ontleedkrachten ontbindt, spookt de dood van Eva's broer David, wiens levenslot hetzelfde is als dat van Jacob Israël de Haan.
Carry van Bruggen leefde nog, toen Menno ter Braak in 1928 zijn *Carnaval der Burgers* uitgaf, waarin hij de gedachtenlijn van *Prometheus* dóórtrok.
Toen zij gestorven was, vond zij, bij gehandhaafd bezwaar tegen de brokkeligheid van haar inspiratie, erkenning als scherpzinnige voorloopster der levensfilosofie van het existentialisme.

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

Een stukje van het Carry-raadsel opgelost

De schrijfster die wij kennen als Carry van Bruggen heette eigenlijk Carolina Lea de Haan en leefde van 1881 tot 1932. Carry sloeg waarschijnlijk de hand aan zichzelf op 16 november 1932; hoewel de literatuur onduidelijk is over Carry's doodsoorzaak, denk ik dat de laatste officiële bron het gelijk aan haar kant heeft: het *Biografisch Woordenboek van Nederland 2* (Amsterdam 1985, p. 204) stelt dat zij 'hoogstwaarschijnlijk uit eigen wil stierf'.

Carry huwde voor de eerste keer met de schrijver Kees van Bruggen, een huwelijk dat spaak liep in 1914 en drie jaar later door een echtscheiding definitief werd ontbonden. Een van de redenen van de mislukking van de echtvereniging was haar buitenechtelijke relatie met de schrijver Frans Coenen. In 1920 huwde Carry voor de tweede maal, met eredoctor Adriaan Pit, die directeur was van het toenmalige Nederlandsch Museum, een onderdeel van het Rijksmuseum. Pit was, zo zeggen de bronnen, een rustige en beschaafde heer die twintig jaar ouder was dan Carry. Carry heeft in haar leven het nodige verdriet gehad, niet het minst door de moord op haar broer, de dichter Jacob Israël de Haan, die op 30 juni 1924 in het toenmalige Palestina vermoord werd.

De literatuur over Carry van Bruggen is niet groot; af en toe is er een opleving in de bestudering van haar prachtige boeken en droeve leven maar die opleving duurt nooit lang. Weliswaar hebben Ruth Wolf, Jan Fontijn in samenwerking met Diny Schouten en Mies de Haan goede boeken over Carry geschreven maar er blijven raadsels. Het boekje dat Carry's en Jacobs zusje, Mies de Haan, publiceerde onder de titel *De kinderen van de Gazzan* (Amsterdam; een bundeling, die verscheen bij Uitgeverij Heijnis, van twee nog obscuurdere boekjes die verschenen in 1954 en 1959), wordt ten onrechte meestal vergeten in de Carry van Bruggen-literatuur.

Er zijn een paar jaren in Carry's leven die mij al jaren zeldzaam interesseren. Het *Biografisch Woordenboek* vat die jaren als volgt samen: "Op 3 april 1928 wordt Carry van Bruggen tijdens een lezing onwel en verzinkt in een, volgens diagnose van dr. A. Querido, 'climacterische depressie', waaruit zij niet meer kan loskomen. Na een worsteling van vier jaar, waarin vooral het onvermogen 'iets te voelen' haar kwelde, stief zij . . . Ik heb natuurlijk opgezocht wat een 'climacterische depressie' is en het is een depressie die een vrouw kan krijgen in haar overgangsjaren. Toen Carry haar kreeg, was zij zevenenveertig jaar oud. Jeroen Brouwer meent in zijn *De laatste deur* dat Carry "als het een zelfmoord is geweest, het een zelfmoord ‚per ongeluk' kan zijn geweest".

Hoe kan een vrouw van de ene op de andere dag 'gek' worden van de overgang en de laatste jaren van haar leven zinloos en in schemertoestand doorbrengen? Ik weet het niet. Een klein stukje van het Carry-raadsel loste J. F. Heijbroek onlangs op in zijn artikel 'Adriaan Pit, directeur van het Nederlandsch Museum' *(Bulletin van het Rijksmuseum,* december 1985). Hij schetst Pits laatste huwelijksjaren met Carry uit ongepubliceerde brieven. Het zijn vreselijke jaren geweest terwijl de eerste acht jaren van het huwelijk – al hadden de echtelieden zeer waarschijnlijk een Maria-en-Jozef-relatie – heerlijk waren en de oude Pit voortreffelijk kon omgaan met zijn stiefkinderen (uit het huwelijk van Kees van Bruggen) Kees en Mop.

Boudewijn Büch

Wat research-terriër Heijbroek allemaal naar boven haalt is niet niets; vooral brieven die, tijdens de lezing, mij bijna de tranen in de ogen deden springen. Op 7 november schrijft Pit aan zijn vriend Ph. Zilcken: "Het is vreselijk een intelligente, bedrijvige vrouw zoo totaal werkeloos te moeten zien en daardoor bijna voortdurend verdrietig, omdat de wereld maar steeds voor haar gesloten blijft."

Heijbroek citeert ook een passage uit het dagboek van Ernst Heldring (gedrukt in 1970) over de begrafenis van Carry: "Ze stief plotseling. Ik kende haar niet, maar wist veel van haar door haar man, mijn vriend Pit, die haar op latere leeftijd huwde, verbonden door gelijken filosofischen aanleg. Ze was in de laatste jaren neurastenisch en abnormaal, hetgeen Pits leven zeer verzomberde. Ik ging heden ter begrafenis waar niemand uit de letterkundige wereld sprak, hoewel de gelegenheid geboden werd. Pit stond daar hoog en toch zielig, omgeven door de onaanzienlijke Joodsche bloedverwanten van de overledene. Het was een droevige geschiedenis." Een hemelschreiend stukje proza over hoe je als schrijfster eenzaam en vergeten ten grave kunt worden gedragen.

Waar was Menno ter Braak op de begrafenis van Carry; hij schreef immers zo mooi over Carry's *Prometheus?* Hij was er niet en schreef aan Du Perron – die Carry maar niks vond – op 17 november 1932 (Ter Braak/Du Perron *Briefwisseling I*, p. 352): "Hoorde je, dat Carry van Bruggen dood is (men zegt: suicide). Ik schreef een klein panopticum in Memoriam. Met alles, wat jij 'over den stijl van den avondcursus' (en terecht) zegt, zou ik het toch ondankbaar vinden van mezelf, wanneer ik haar zoonaar had laten doodgaan. (. . .) Overigens is mijn In Memoriam geen lofgeschreeuw geworden."

Wat een laf stukje van die Ter Braak! Ik heb nooit wat gezien in die door het zogenaamde vaderlandse intellectuelendom (het woord zegt 't al) opgeklopte Ter Braak en daarom schrijf ik weer eens: Du Perron was tenminste eerlijk, maar die Ter Braak is een regelrechte draaikont geweest. Vooral omdat hij in 1937 – kijk maar in zijn *Verzameld werk VI*, p. 532-535 – al weer behoorlijk juicht over Carry van Bruggen.

In 1937 woonde Pit reeds jaren in Den Haag, eenzaam en teleurgesteld in het leven. Op 25 november 1944 overleed hij op 84-jarige leeftijd. Eerder, op 15 augustus 1941 schreef hij een brief aan Nico van Suchtelen, die Heijbroek opspoorde en die het waard is om geciteerd te worden. Pit schrijft over een joodse vriend: "Maar nu, helaas een Jobstijding – Ik kreeg een briefkaart van Jo de Leeuw, om mij te bedanken voor een kleine zending peren – gedateerd 7 dezer, uit Barak 85, Westerbork, Hooghalen (Drente). Dat wordt beschouwd als een antichambre voor Polen! Zou er nog iets aan te doen zijn? (. . .) De gedachte, dat die goede vent dood gemarteld zou worden is gruwelijk!!"

Deze passage zegt veel over die arme Pit maar nog meer over het jodendom, Als Pit al in de zomer van 1941 wist wat er met joden te gebeuren stond, welke Nederlander durft dan soms nog tegen mij aan te kletsen dat "we na de oorlog pas wisten wat er gebeurde met de joden?"

Een geluk bij een ongeluk dat Jacob Israël en zijn zusje Carry vroeger – al was het op een vreselijke wijze – om het leven kwamen. Het had nog vreselijker gekund. J. F. Heijbroek heeft een mooi monumentje voor Pit, en daardoor ook een beetje voor Carry van Bruggen, opgericht.

Het Parool 17-01-1986

EEN STUKJE VAN HET CARRY-RAADSEL OPGELOST

De schrijfster die wij kennen als Carry van Bruggen heette eigenlijk Carolina Lea de Haan en leefde van 1881 tot 1932. Carry sloeg waarschijnlijk de hand aan zichzelf op 16 november 1932; hoewel de literatuur onduidelijk is over Carry's doodsoorzaak, denk ik dat de laatste officiële bron het gelijk aan haar kant heeft: het *Biografisch Woordenboek van Nederland 2* (1985) stelt dat zij 'hoogstwaarschijnlijk uit eigen wil stierf'.

Carry huwde voor de eerste keer met de schrijver Kees van Bruggen, een huwelijk dat spaak liep in 1914 en drie jaar later door een echtscheiding definitief werd ontbonden. Een van de redenen van de mislukking van de echtvereniging was haar buitenechtelijke relatie met de schrijver Frans Coenen. {Deze uitspraak is, vriendelijk gezegd, nogal kort door de bocht, *red.*} In 1920 huwde Carry voor de tweede maal, met eredoctor Adriaan Pit, die directeur was van het toenmalige *Nederlandsch Museum*, een onderdeel van het Rijksmuseum. Pit was, zo zeggen de bronnen, een rustige en beschaafde heer die twintig jaar ouder was dan Carry. Carry heeft in haar leven het nodige verdriet gehad, niet net minst door de moord op haar broer, de dichter Jacob Israël de Haan, die op 30 juni 1924 in Palestina vermoord werd.

De literatuur over Carry van Bruggen is niet groot; af en toe is er een opleving in de bestudering van haar prachtige boeken en droeve leven maar die opleving duurt nooit lang. Weliswaar hebben Ruth Wolf, Jan Fontijn in samenwerking met Diny Schouten en Mies de Haan goede boeken over Carry geschreven maar er blijven raadsels. Het boekje dat Carry's en Jacobs zusje, Mies de Haan, publiceerde onder de titel *De kinderen van de Gazzan* (Amsterdam; een bundeling, die verscheen bij Uitgeverij Heijnis, van twee nog obscuurdere boekjes die verschenen in 1954 en 1959), wordt ten onrechte meestal vergeten in de Carry van Bruggen-literatuur. Er zijn een paar jaren in Carry's leven die mij al jaren zeldzaam interesseren. *Het Biografisch Woordenboek* vat die jaren als volgt samen: "Op 3 april 1928 wordt Carry van Bruggen tijdens een lezing onwel en verzinkt in een, volgens diagnose van dr. A. Querido, 'climacterische depressie', waaruit zij niet meer kan loskomen. Na een worsteling van vier jaar, waarin vooral het onvermogen 'iets te voelen' haar kwelde, stief zij..."

Ik heb natuurlijk opgezocht wat een *climacterische depressie* is en het is een depressie die een vrouw kan krijgen in haar overgangsjaren. Toen Carry haar kreeg, was zij zevenenveertig jaar oud. Jeroen Brouwer meent in zijn *De laatste deur* dat Carry "*Als het [al] een zelfmoord is geweest, kan het een zelfmoord 'per ongeluk' kan zijn geweest*".

Hoe kan een vrouw van de ene op de andere dag 'gek' worden van de overgang en de laatste jaren van haar leven zinloos en in schemertoestand doorbrengen?

Ik weet het niet. Een klein stukje van het Carry-raadsel loste J. F. Heijbroek onlangs op in zijn artikel *Adriaan Pit, directeur van het Nederlandsen Museum* (1985).

Hij schetst Pits laatste huwelijksjaren met Carry uit ongepubliceerde brieven. Het zijn vreselijke jaren geweest terwijl de eerste acht jaren van het huwelijk – al hadden de echtelieden zeer waarschijnlijk een Maria-en-Jozefrelatie – heerlijk waren en de oude Pit voortreffelijk kon omgaan met zijn stiefkinderen (uit het huwelijk van Kees van Bruggen) Kees en Mop.

Wat research-terriër Heijbroek allemaal naar boven haalt is niet niets; vooral brieven die, tijdens de lezing, mij bijna de tranen in de ogen deden springen.

Op 7 november schrijft Pit aan zijn vriend Ph. Zilcken:

'Het is vreselijk een intelligente, bedrijvige vrouw zo totaal werkeloos te moeten zien en daardoor bijna voortdurend verdrietig, omdat de wereld maar steeds voor haar gesloten blijft.'

Heijbroek citeert ook een passage uit het dagboek van Ernst Heldring (1970) over de begrafenis van Carry:

'Ze stief plotseling. Ik kende haar niet, maar wist veel van haar door haar man, mijn vriend Pit, die haar op latere leeftijd huwde, verbonden door gelijke filosofische aanleg. Ze was in de laatste jaren neurastenisch en abnormaal, hetgeen Pits leven zeer versomberde.

Ik ging heden ter begrafenis waar niemand uit de letterkundige wereld sprak, hoewel de gelegenheid geboden werd.

Pit stond daar hoog en toch zielig, omgeven door de onaanzienlijke Joodse bloedverwanten van de overledene. Het was een droevige geschiedenis.'

Een hemelschreiend stukje proza over hoe je als schrijfster eenzaam en vergeten ten grave kunt worden gedragen.

Waar was Menno ter Braak op de begrafenis van Carry; hij schreef immers zo mooi over Carry's *Prometheus*?

Hij was er niet en schreef aan Du Perron – die Carry maar niks vond – op 17 november 1932 (Ter Braak/Du Perron BW I):

"Hoorde je, dat Carry van Bruggen dood is (men zegt: suicide). Ik schreef een klein panopticum in Memoriam. Met alles, wat jij 'over de stijl van de avondcursus' (en terecht) zegt, zou ik het toch ondankbaar vinden van mezelf, wanneer ik haar zomaar had laten doodgaan. (...)

Overigens is mijn 'In Memoriam' geen lofgeschreeuw geworden."

Wat een laf stukje van die Ter Braak! Ik heb nooit wat gezien in die door het zogenaamde vaderlandse intellectuelendom (het woord zegt 't al) opgeklopte Ter Braak en daarom schrijf ik weer eens: *Du Perron was tenminste eerlijk, maar die Ter Braak is een regelrechte draaikont geweest.* Vooral omdat hij in 1937 – kijk maar in zijn V.W. VI - al weer behoorlijk juicht over Carry van Bruggen. In 1937 woonde Pit reeds jaren in Den Haag, eenzaam en teleurgesteld in het leven. Op 25 november 1944 overleed hij op 84-jarige leeftijd. Eerder, op 15 augustus 1941 schreef hij een brief aan Nico van Suchtelen, die Heijbroek opspoorde en die het waard is om geciteerd te worden. Pit schrijft over een joodse vriend:

'Maar nu, helaas een Jobstijding – Ik kreeg een briefkaart van Jo de Leeuw, om mij te bedanken voor een kleine zending peren – gedateerd 7 dezer, uit Barak 85, Westerbork, Hooghalen (Drente). Dat wordt beschouwd als een antichambre voor Polen! Zou er nog iets aan te doen zijn? (...) De gedachte, dat die goede vent dood gemarteld zou worden is gruwelijk!!'

Deze passage zegt veel over die arme Pit maar nog meer over het jodendom.

Als Pit al in de zomer van 1941 wist wat er met joden te gebeuren stond, welke Nederlander durft dan soms nog tegen mij aan te kletsen dat *'we na de oorlog pas wisten wat er gebeurde met de joden?'*

Een geluk bij een ongeluk dat Jacob Israël en zijn zusje Carry vroeger – al was het op een vreselijke wijze – om het leven kwamen. Het had nog vreselijker gekund. Freek Heijbroek heeft een mooi monumentje voor Pit, en daardoor ook een beetje voor Carry van Bruggen, opgericht.

Boudewijn Büch

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

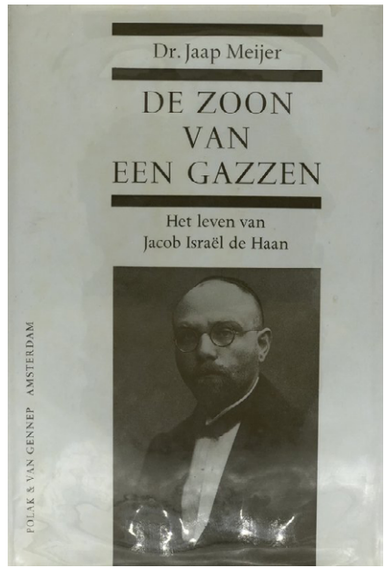

MEJ. M.-A. JACOBS

Carry van Bruggen. Haar leven en literair werk.

Een studie bekroond door de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde.

Deel I *Het leven en de persoonlijkheid* Het eerste hoofdstuk (*Het kind*) behandelt het leven van Carolina Lea de Haan van 1881 tot 1900. Het tweede (*Talmen*) bespreekt de volgende vier jaren. Hoofdstuk III *Schoorvoetend naar de letteren*, IV *Aangeland* en V *Tocht door de hoogvlakten en het laagland* beproeven een analyse van Carry van Bruggens literaire groei tot 1927. Daarna wordt het eerste deel afgesloten *Tragische apoteose*, waarin de laatste tragische jaren van de schrijfster tot hun recht zouden moeten komen. Tot zover de eigenlijke biografie.

Geheel volgens het patroon van haar boek over *Jacobus van Looy en zijn literair werk* (1945) behelst deel II *Het literair werk* een overzicht van de letterkundige werkzaamheden van Carry van Bruggen, en wel in drie hoofdstukken: *De journaliste, het bespiegelend werk, De romanciere*. Een *Besluit* wil in ruim twee pagina's het eindoordeel van Dr. Jacobs samenvatten, waarna een *Bibliografie* het slot vormt van het geheel.

Meerderen hebben getracht te komen tot een karakteristiek van deze begaafde Joodse letterkundige. Wij noemen Dr. A. Romein-Verschoor en H. A. Gomperts. De eerste kwam in haar proefschrift tot een analyse, die in het leven van Carry van Bruggen drie inferioriteitsgevoelens centraal stelt: dat van de Jood, van de kleinburger-autodidakt en van de vrouw. Gomperts problematiseert in zijn *Inleiding tot de tweede uitgave van Prometheus* (herdrukt in *Jagen om te leven*) vooral over het wijsgerige aspect.

Over het laatstbedoelde opstel schreef Garmt Stuiveling (*Libertijnse Essays, Triptiek*, 1952): 'Door juist de wanhoop aan te wijzen als de oorsprong van dit moedige en originele filosoferen, heeft Gomperts de gehele figuur van Carry van Bruggen ontheven aan het plan der realistisch schrijvende mevrouwen, waartoe zij toch inderdaad met een deel van haar werken behoort. Méér dan een voorlopige plaatsbepaling kan zulk een studie niet wezen: de synthese, die de veelzijdigheid en ook de ongelijkwaardigheid van psychologische romans, oppervlakkige verhalen, fijnzinnige jeugdherinneringen, wijsgerige studies en genadeloos pijnigende zelfopenbaringen – met jarenlange krankzinnigheid tot slot – weet samen te vatten tot één levensbeeld, is nog ongeschreven. Maar door Gomperts is de schets van dit beeld althans ontworpen.'

WELNU: dit nieuwe boek brengt geen aanvaardbaar levensbeeld. Na honderden bladzijden treft ons in de slotbeschouwing hoogstens de alinea die bijna letterlijk aan Mevrouw Romein schijnt te zijn ontleend:

'*Haar persoonlijkheid zat nochtans ingekerkerd in een aantal affekten die de zin voor maat en harmonie uit deze grote ziel wegzogen. Zij was een onvoldragen vrucht van de emancipatie van de vrouw, van het Joodse volk en van de kleine standen*'.

Voor het overige wemelt het hier van gemeenplaatsen als:

Ras, geboorte en levensomstandigheden maakten van haar een zeer merkwaardige vrouw met een volbloed romantische ziel: beweeglijk gemoed, oosterse uitbundigheid, rijke zintuigen, meer dan gewone geheugenkracht, felle vrouwelijkheid die de man niet uit de weg ging, maar toch aan de problemen der sexualiteit niet ontgroeid geraakte; drang naar het absolute in alles, hardnekkig streven naar de hoogste intellektuele standing'.

Met als dieptepunt de slotregels:

Carry van Bruggen heeft ongetwijfeld prachtige werken geschreven, al zijn ze tamelijk gering in aantal in verhouding tot haar volledig oeuvre. Maar zelfs in het minder gave gedeelte daarvan is nog veel schoonheid te genieten. Wij mogen daarom besluiten dat Carry van Bruggen, alles samen genomen, onder de goede schrijvers (wij zeggen schrijvers, niet schrijfsters) plaats neemt, en dat haar opus een belangrijke aanwinst was voor onze literatuur'.

Dit als eindconclusie van een biografie over Carry van Bruggen wier naam niemand minder dan Menno ter Braak zo sterk moet hebben beheerst, dat hij het boek dat onder haar invloed door hem werd geschreven naar de klanken van haar naam *Carnaval der Burgers* noemde.

Het is jammer dit te moeten constateren. De schrijfster heeft met vlijt en liefde het zeer ongelijksoortige oeuvre van haar heldin doorgeworsteld zonder dat de totale persoonlijkheid ook maar op één moment tot haar ging spreken. Noch de vrouw, noch de filosoof en evenmin de Jodin komen uit de grondverf. Het hoofdstuk, dat *Prometheus* behandelt, onthutst door beginzinnen als:

Het bespiegelend werk van C.v.Br. is, wat men er ook moge over zeggen, niet banaal. Alhoewel zij haar gevoel volgt zodra zij aan het diskussiëren gaat, toch doet de schrijfster werkelijk aan wijsbegeerte d.w.z. zij denkt diep na, en brengt de som van dat denken, in een geheel, overzichtelijk tesamen. – Ze vergiste zich in de begrippen: wetenschap en filozoferen. Wetenschap heeft ze voorzeker niet geleerd, maar filozoferen kan iedereen en zij kan het zeker. Maar dat is geen reden om haar betoog zonder meer van de hand te wijzen.

Om onze beweringen thans uitvoeriger te staven, lijkt het gewenst verder de nadruk te laten vallen op de zogeheten Joodse achtergronden. Zien wij immers af van haar hoogst origineel wijsgerig werk, dan kan worden gesteld dat Carry van Bruggen een zeer speciaal soort boeken heeft geschapen, waarin het Joodse familieleven het middelpunt vormt. Als zodanig behoort zij tot een apart domein in de geschiedenis der Nederlandse Letterkunde, dat eigenlijk literair-historisch nog geheel braak ligt; ondanks het overigens zeer verdienstelijke boekje van Siegfried van Praag, *De West-Joden en hun Letterkunde sinds 1860* (1926), waarvan het laatste deel 107/139 aan Nederland is gewijd.

Het waren de socialistische Joodse auteurs, die voor het eerst aandacht gingen vragen voor de tekening van het Joodse milieu. De rij werd geopend door Israel Querido's *Levensgang* (1901). Vervolgens bracht Heijermans *Sabbath* (1903), *Diamantstad* (1904) en *Ghetto* (1908). Zij waren de wegbereiders, die als socialisten uit rancuneuze overwegingen een afrekening behoefden. De derde emancipatie der Joden was toen in volle gang. De officiële gelijkstelling in 1796 had slechts een kopgroep van burgerlijke cosmopolieten omvat. Na 1848 was de emancipatie der gegoede Joodse burgers object geworden van de practische politiek van een Liberalisme, dat Abraham Kuyper later zelfs als een geheel verjoodst stelsel zou durven beschouwen.

Dan komt omstreeks 1880 het Socialisme in de Amsterdamse Jodenhoek en worden ook voor de proletariërs – tot die tijd een min of meer gesloten groep, levende naar de oude normen – de mogelijkheden geopend tot het doordringen in de niet-Joodse maatschappij. De rekening wordt gepresenteerd aan de burgerlijke regenten van de Joodse gemeenschap, met wie de Rabbijnen – in de opvattingen der socialisten – gemene zaak hebben gemaakt.

Bij Querido en Heijermans treft ons de haat tegen het Joodse clericalisme, dat met het ghetto wordt geïdentificeerd en dat in *Diamantstad* zo aangrijpend is verpersoonlijkt in de droevige figuur van de muffe rebbe en diamantsjacheraar Druif. Hetzelfde anticlericalisme, dat in Café Boér door Querido voor de leden van Spartacus, Kracht en Vlugheid en De Halter op even dwaze als oppervlakkige wijze werd gedoceerd en waarbij zeker externe impulsen te constateren zijn van De Dageraad en Multatuli.

Zeldzaam grove voorbeelden van dit nietszeggende atheïsme vinden wij in Heijermans' *De Jonge Gids*, ergens genoemd '*het wilde tijdschrift, het wildste, dat het goede Holland ooit had gezien en waarin alles, wat het tot nog toe, een eeuw lang, ja eeuwen lang had aangebeden, werd gehoond, bespuwd, in de goot getrapt: het eigendom, het huisgezin, het geld, maar bovenal de oppergod, waar Holland nog altijd voor knielde: het Fatsoen, ondanks Multatuli nog ongeschokt als de dominees in de kerken*'.

Indien inderdaad 'Colijn' een der vele pseudoniemen van Heijermans mag zijn, lees eenmaal *Groote Verzoendag* uit de eerste jaargang. En mocht dan het Amsterdamse ghetto in anti-Joodse demonstraties onderdoen bij centra als Londen en New York – de felheid was er ongebreideld, de toon smakeloos.

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

Omstreeks de jaren 1903-1910 zet intussen een reactie in, die van betekenis zal blijken voor de letterkunde der Joden. De Russische progroms van Kischinew (april 1903) vestigden de aandacht op een Joods vraagstuk, dat dus nog altijd bestond. De kansen voor het Zionisme (in 1897 was te Bazel het eerste congres door Theodor Herzl bijeengeroepen) werden groter; ook en vooral onder de jongere Joodse intellectuelen. Dat op 14 augustus 1907 het 8e Zionistencongres te Den Haag bijeenkwam, bleek een feit van grote betekenis in de interne ontwikkeling van de Joodse groep in Nederland. De discussies tussen Zionisten en Socialisten – omstreeks 1900 reeds in volle gang – bereiken een hoogtepunt.
Van dit gezichtspunt uit dienen wij Carry van Bruggen te benaderen. Haar *In de schaduw* dateert van 1907, *De Verlatene* (haar best gecomponeerde roman) van 1910. Een geheel apart romantisch genre diende zich aan, dat zich volstrekt onderscheidt van de literatuur der socialistische voorgangers. Als Stuiveling in zijn *In Memoriam Marianne Philips* (*Triptiek* 1952) deze schrijfster vergelijkt met Carry van Bruggen, formuleert hij terecht:
Ofschoon haar later geschreven boek 'Henri van de overkant', als treffende beschrijving van opgroeiend kinderleven in een joods gezin een zeker belang bezit, heeft Marianne Philips hiermee Carry van Bruggen en 'Het huisje aan de sloot niet overtroffen'. Wellicht is de oorzaak te vinden in het feit, dat zij zich sedert lang aan de joodse geloofsgemeenschap ontgroeid voelde, en noch uit liefde een herschepping, noch uit rancune een afrekening nodig had.
Bij Carry van Bruggen is van beide componenten sprake, van 'afrekenen uit rancune', maar niet minder van 'herscheppen uit liefde'. Het kleinburgerlijk milieu van de gazzen Izak de Haan komt binnen onze gezichtskring. In dit stadium willen wij nochtans allereerst wijzen op een facet, dat voorzover wij weten nimmer aan de orde is gesteld. Het is zeer waarschijnlijk, dat de Joodse schrijfster Carry van Bruggen tot haar oeuvre mede is geïnspireerd door de boeken van Israël Zangwill (1864-1926), de beroemde Engelse ghettoïst, met wie haar broeder Jacob Israël de Haan ook persoonlijk contact heeft gehad. Zangwills boeken waren in Nederlandse vertalingen (van Bernard Canter en Dr. J. de Jong) toegankelijk. *De Ghetto Treurspelen* dateren reeds van 1898, daarna volgden o.m. *Dromers van het Ghetto, Zij, die in duisternis omgaan, Sterven in Jeruzalem, Kinderen van het Ghetto* en *Kleinkinderen van het Ghetto*.
Zangwill zal Carry van Bruggen de literaire weg hebben gewezen. Vergelijking van haar Joodse impressies met diens boeken is een aparte studie waard. De resultaten zullen ons helpen bij de juiste plaatsbepaling van de Joods-Nederlandse schrijfster, die ook in het boek van Dr. Jacobs te veel wordt vastgehaakt aan cerebrale opvattingen over het milieu van de vader, die 'gazzen' was in Smilde, Gorredijk en Zaandam en die overal 'aan de sloot' woonde. Wat overigens nog

maar bewezen moet worden. Want ten aanzien van Zaandam, waar *Het huisje aan de sloot speelt*, weten wij slechts, dat Izak de Haan 5 september '85 van Opsterland komt. Hij betrok de woning Spoorstraat wijk G, 302e later genummerd G 365, thans Oranjestraat 64. Vóór 1890 trok hij naar Dampad 38, vandaar naar Hogendijk 102 (nu №. 132, bij de Lagehorn) vervolgens naar Dampad 66 (in 1900). Daar woonde hij tot 1912 en verhuisde toen naar Menschikoffstraat 65.
Dat Dr. Jacobs zich in zulke en andere details laat leiden door Carry's zuster Mies de Haan moeten wij extra betreuren. Haar boekjes Jacob Israël de Haan, mijn broer, 1954 en Carry van Bruggen, mijn zuster, 1957, dragen er slechts toe bij dat het steeds moeilijker wordt de legende-vorming t.a.v. Carolina Lea de Haan en haar broer Jacob Israël uit te roeien.
Dit geldt met name de ouders en speciaal de vader. Dat de Joodse protocolboeken van Gorredijk (in hun geheel) en van Zaandam (over een vrij grote periode) bewaard zijn gebleven kan ons helpen bij het verkrijgen van een juist inzicht met betrekking tot Izak de Haan. Die n.b. zelf de boeken bijhield en egocentrisch en rancuneus als hij was, van de notulen een soort autobiografie heeft gemaakt (Gorredijk 1882-1885; Zaandam 1892-1913). Vatten wij het beeld van deze vader in een algemeen bekend Jiddisch woord tezamen dan denken wij aan het onvertaalbare *nebbich*! [SLAVISCH, 'helaas', 'och arme' 'jammer genoeg', uitroep van medelijden]
Een zielige strijd van een onontwikkeld man, die noch het Nederlands noch het Hebreeuws beheerste. Een gedurig vechten tegen *parnosem* (= synagogale regenten) op het allerlaagste niveau. Dichtbeschreven pagina's worden gewijd aan het al of niet vragen van 'exuus' voor gepleegde 'wandaden'. Kleine boetes worden opgelegd en ingetrokken. Zielig, in-zielig dit alles. In Gorredijk leidt een conflictenserie tot een diepe vernedering, die de arme Izak tot onzegbaar leed brengt. En als wij dat alles weten, lezen wij bij Dr. Jacobs lange beschouwingen over de lieve herinneringen van de 4-jarige Carry aan de 46ste verjaardag van haar vader, gevierd te Gorredijk.
Aan de specifieke manier om zich de zaken te herinneren, nl. het samenvoegen van reukzin en gezicht, kunnen wij zien dat het hier gaat om een herinnering van haarzelf en niet een beeld dat gevormd werd uit familieverhalen en zo meer. Het gaat in 'Onze Mei' niet om een verhaal, wel om het meedelen van herinneringen. Van de kracht van haar herinneringsleven geven we verder een aantal bewijzen. Wij menen daarom C.v.Br. hier woordelijk te mogen geloven, als zij haar herinneringsleven nog voor haar 5 jaar laat aanvangen. Maar wel dient er aangestipt, dat dan de viering van de verjaardag (of was het een afscheidsfeest geworden) enkele dagen moet vervroegd zijn geworden. Izak de Haan verjaarde in september en eind augustus reeds verhuisde het gezin naar Zaandam.

Dit is niet meer ernstig te nemen. Dr. Jacobs is een vreemdeling gebleven in dit Jeruzalem van de Joodse *mediene* (= provincie) omstreeks 1880.
In dit verband is het evenzeer opmerkelijk, dat de moeder van Carry er wel bijzonder slecht afkomt. Na enkele algemeenheden over de positie van de vrouw in het Jodendom (*En aanvaarden de Jodinnen hun vrouw-zijn niet in deemoed? Wel hebben zij heel wat mee te praten in het gezin, maar hun plaats is steeds op de achtergrond*) wordt geconstateerd: *Het is een feit dat moeder de Haan een afgesloofde vrouw was die tegen haar taak fysisch niet opgewassen bleek. Ooggetuigen vertellen dat zij vroeg oud en versukkeld was en het lijkt ons waarschijnlijk dat de moederfiguur in 'De Verlatene' tamelijk goed met die van moeder de Haan overeenstemt,'* (aldaar).
Een genealogisch onderzoek door ons ingesteld bewees, dat Betje Rubens afstamt van een belangrijke, vermogende Joodse familie uit Nederland, waarin de Joodse mystiek nog een werkzame factor was. De Rubensen waren verwant aan de voorname familie der Lehrens, die gedurende de eerste helft der 19e eeuw in de internationale Joodse wereld een zeer belangrijke rol heeft gespeeld (door ons recent toegelicht in een monografie *Erfenis der Emancipatie; Het Nederlandse Jodendom in de eerste helft der 19e eeuw*, 1963).
De karakteristieke neiging van Carry en Jacob Israël in de richting van Joodse mystiek en bijgeloof gaat geheel hierop – en dus op de moeder – terug. In Jacob Israëls gedichten komen motieven uit de Joodse mystiek bij tientallen voor. Ook Carry werkt er mee. *De Verlatene* concentreert zich rondom de vroeger zo 'rijke' familie Lehren, dus rondom de familie (*misjpoche*) van de Moeder. Van de rebbe (de vader) wordt bewust afstand genomen.
Het heeft uiteraard weinig zin op vele andere details verder nog de aandacht te vestigen. Gebrek aan inzicht in de Joodse achtergronden moest hier leiden tot een vertekening. Want Carry van Bruggen kan slechts hieruit worden verklaard. Uitgaande van haar jeugd als dochter van de rebbe Izak de Haan en Betje Rubens, worden wij verplaatst naar de structuur der Joodse gemeenschap in Nederland (en in de wereld). Het Joodse vraagstuk dient zich aan, ook in de twintigste eeuw. Daarmee geconfronteerd zoekt de begaafde jonge vrouw voorlopig een eigen plaatsbepaling. Binnen het kader daarvan ontstaat de zuiver literaire neiging tot het beschrijven van een eigen jeugd, al dan niet als zodanig beleefd. Tussen de toenmaals actuele literatuur over Joden in Nederland (als Querido en Heijermans) en die buiten Nederland (Zangwill) vindt zij herinneringen aan eigen belevenissen, die – eenmaal begonnen – een altijd vlietende bron blijken. Herinneringen, die vooral niet mogen worden uitgelegd als autobiografische portretten van een persoonlijk beleefd verleden.

Daarvoor is Carry's Joodse onwetendheid, die zij op meerdere plaatsen aan de dag legt, te evident. Zij borduurt – vooral na het succes van *De Verlatene* – rustig op het eenmaal gekozen patroon verder. Met haar Joodse wezen hebben deze boeken op den duur weinig uitstaande. Veel karakteristieker schijnt ons – en dit gezien van de zijde der Joodse problematiek – haar filosofische œuvre, en met name *Prometheus*, als een klassiek voorbeeld voor *Umwertung* van het Jodendom. Ook voor haar komt het streven naar het meest consequente individualisme voort uit het gebrek aan Joodse harmonie. Zij zoekt een nieuw levenssysteem. Haar *Prometheus* is een bijbel voor loutere verstandsmensen, vrij van iedere distinctie en uitzonderingssituatie waarvan het Zaanse Jodinnetje al de bittere vruchten heeft geplukt. Zo werd haar boek de omlijsting van Joodse problematiek zonder daarvoor de oplossing te impliceren. Want ook deze vlucht in de sterren betekende uiteindelijk een losgeslagen zijn van normale menselijke verhoudingen. In het bewust worden hiervan is haar persoonlijke tragiek schuilgegaan. Carry bleef in diepste wezen alleen, afgezonderd... Jodin.
En dat in het laatste bittere protest tegen dit naakte alleen-zijn in principe de symptomen moesten liggen van haar geestelijke ondergang, is duidelijk voor ieder, die wel eens gehakt heeft met het bijltje der Joodse Galoeth-geschiedenis.
Maar juist het constateren hiervan moge tot de beoefenaren der Nederlandse letterkundige historie bij voorkeur spreken. Want dat van deze Carry van Bruggen – als schrijfster van Prometheus – door Gomperts kon worden beweerd, dat zij onbewust door dit boek heeft gestaan aan de wieg van *Forum*, toont naar onze mening weer eens aan hoe eigenaardig Joodse substantie en Joodse problematiek hebben kunnen inwerken op de beschavingsgeschiedenis der Nederlanden.

Jaap Meijer

De Nieuwe Taalgids. Jaargang 57. *J.B. Wolters*, Groningen 1964

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

Meijers eruditie is onmiskenbaar

Annotatie bij Jaap Meijers bespreking van Jacobs' Carry van Bruggen

JAKOB MEIJER TOONT IN DEZE BESPREKING DEZELFDE KWALITEITEN DIE HEM TOT EEN FASCINERENDE, ZIJ HET GRILLIGE, INTELLECTUEEL MAKEN: een indrukwekkende kennis van Joodse cultuurhistorie, een fijnzinnige literatuurhistorische antenne, en een vermogen om Carry van Bruggen en Jacob Israël de Haan te situeren binnen bredere Europese stromingen.

Zijn feitelijke opmerkingen over De Haan zijn vrijwel altijd trefzeker. Daar spreekt de biograaf die jarenlang archieven, brieven en protocollen heeft doorploegd. Tot hier is Meijer op zijn best.

MAAR DAN: *De vrijpostige aannames beginnen te knetteren* zodra Meijer zich richt op Jacobs' behandeling van Carry's familie. Dan kantelt de toon. De erudiet wordt een corrigerende oom, die met grote stelligheid beweert wat hij niet aantoont. Hij zet Izak de Haan neer als *nebbich*, een meelijwekkend persoon:

Meijer presenteert dit als feit, maar het is een karakterologische projectie. Archiefmateriaal toont conflicten, ja, maar niet de karikatuur die hij schetst.

BETJE RUBENS ALS MYSTIEKE ERFDRAGER: De genealogie klopt, maar de gevolgtrekking – dat Carry's mystiek hieruit voortvloeit – is speculatief. Er is geen bewijs dat Betje een mystiek georiënteerde opvoeding had. Dat het een wat wonderlijke moeder was die al verhalend een invloed op haar kinderen uitoefende, is aannemelijk.

CARRY'S VERMEENDE 'JOODSE ONWETENDHEID': Dit is aantoonbaar onjuist. Haar werk getuigt van precieze kennis van rituelen, sociale verhoudingen en taalgebruik binnen de *mediene*. Dat zij geen halachische scholing had, maakt haar niet onwetend.

JACOBS' AFHANKELIJKHEID VAN SARA (MIES) DE HAAN: Meijer doet alsof Jacobs naïef is, maar Mies is een primaire bron. Dat Meijer haar afwijst, komt vooral doordat haar herinneringen niet passen in zijn eigen interpretatiekader. Hier begint Meijer te vervormen: hij corrigeert Jacobs niet op basis van bronnen, maar op basis van zijn eigen norm van Joodse cultuurhistorische diepgang.

STUITENDE PASSAGES WAARIN MEIJER ZIJN EIGEN SPIEGELBEELD BESTRIJDT: Soms wordt Meijers toon ronduit misplaatst. Hij schrijft over Carry's familie alsof hij een moreel recht heeft om hun innerlijk te duiden. Dat recht heeft hij niet – en Jacobs evenmin – maar Jacobs is tenminste voorzichtig. Meijer daarentegen psychologiseert zonder bewijs, moraliseert zonder noodzaak, en presenteert interpretaties als feiten.

Het is precies dit wat Evelien Gans later zo scherp benoemt in haar analyse van Meijers biografie over De Haan: *Het spiegelgevecht waarin Meijer zijn eigen jeugd, eigen Joodse identiteit en eigen conflicten projecteert op zijn onderwerp.*

In de bespreking van Jacobs' boek gebeurt hetzelfde – maar dan zonder de literaire grandeur die zijn De Haan-biografie nog enigszins redt.

WAAROM ACCEPTEERDE DE REDACTIE DIT? De redactie bestond uit drie hoogleraren, Coenraad van Haeringen, Wisse Smit en Berend van den Berg.

Dat zij dit stuk hebben geaccepteerd zonder ingrijpen is op zichzelf een historisch interessant feit. Mogelijke verklaringen – feitelijk en voorzichtig geformuleerd:

1. MEIJERS REPUTATIE als kenner van Joodse cultuur en De Haan; hij werd gezien als dé autoriteit op dit terrein. Redacties laten autoriteiten soms vrijuit spreken, zelfs wanneer hun toon ontspoort.
2. DE POSITIE VAN JOODSE STEMMEN IN DE JAREN '60. In de decennia na de Shoah was er een breed gedragen neiging om Joodse auteurs en historici ruime interpretatieve ruimte te geven. Dat is geen schuldgevoel in politieke zin, maar eerder een culturele terughoudendheid: men corrigeerde liever niet.
3. DE ACADEMISCHE CULTUUR VAN DIE TIJD Recensies mochten polemisch zijn. Vrijpostigheid werd niet gezien als een probleem, zolang de auteur maar belezen was.
4. JACOBS WAS GEEN GEVESTIGDE LITERATUURWETENSCHAPPER Haar boek was degelijk, maar niet academisch vernieuwend, überhaupt niet academisch. (Haar titel 'Dr.' was een blijk van waardering in Vlaanderen die later ook is afgeschaft.) Redacties corrigeren eerder een debutant dan een gevestigde naam – en Meijer was een gevestigde naam.

   FEITELIJKE CONCLUSIE: De redactie accepteerde Meijers stuk waarschijnlijk omdat hij gold als autoriteit, omdat de academische cultuur polemiek toeliet, en omdat men in die tijd Joodse stemmen niet snel corrigeerde. Dit is een historisch-culturele verklaring, geen moreel oordeel. Waardering én kritiek kunnen naast elkaar bestaan

WAT BLIJFT IS EEN DUBBEL BEELD: Waardering voor Meijers eruditie, zijn kennis van De Haan, zijn gevoel voor Joodse cultuur. Kritiek op zijn vrijpostige aannames, zijn verwrongen karakteriseringen, en zijn neiging om Jacobs te corrigeren op punten waar hij zelf geen bewijs levert. Een kritische lezer kan beide erkennen zonder Meijer te verwerpen.

ZO'N EVENWICHT GEEFT RUIMTE VOOR EEN RECEPTIEVE HOUDING, waarin zowel Jacobs als Meijer recht wordt gedaan – en waarin het Europese schuldgevoel tegenover joodse nabestaanden, bewust of onbewust, de keuzes van na de catastrofe mede heeft gevormd, tot ver buiten het redactionele domein, zodat ook die tolerantie voor Meijers toon historisch kan worden begrepen.

En misschien… En ja, hopelijk herinnert het ons, heel stil, aan Jacob de Haans streven naar verbroedering, geboren uit gedeeld verdriet. En voor nu en vooral voor nu herinnert het ons aan die afspraak waarvoor op 26 juni 1945 in San Francisco de *Verenigde Naties* werden opgericht: *Tot handhaving van vrede en veiligheid* en samenvat door ontelbare monden: *'Dit nooit weer!*

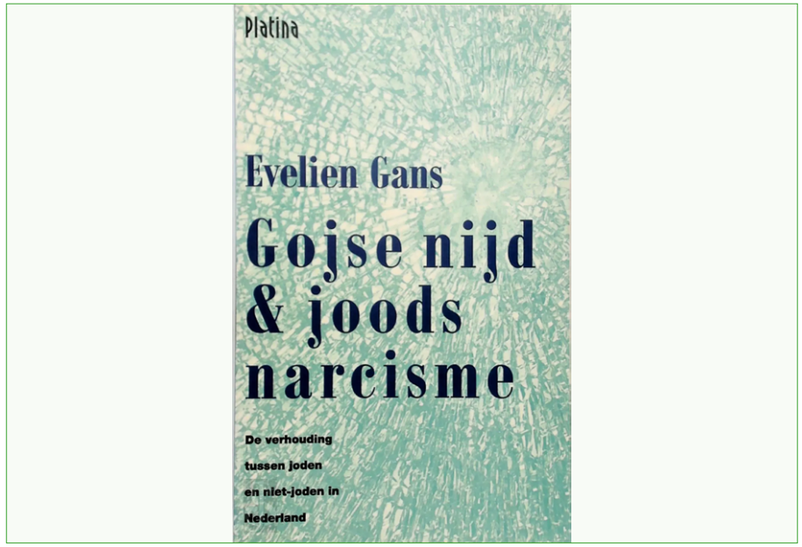

EVELIEN GANS was bijzonder hoogleraar hedendaags Jodendom aan de UvA.
Zij publiceerde onder meer *Gojse nijd & joods narcisme* en het eerste deel van de dubbelbiografie *Jaap en Ischa Meijer. Een joodse geschiedenis 1912-1956*.
De *Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* kende haar de *Henriette Roland Holst-prijs 2002* toe voor *De kleine verschillen die het leven uitmaken*.

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

Ik ben een mens: niets is mij vreemd gebleven

Het spiegelgevecht van Jaap Meijer met Jacob Israël de Haan

RONDOM HET GRAF VAN JACOB ISRAËL DE HAAN IS HET ALTIJD VECHTEN GEBLEVEN. Natuurlijk ging men met elkaar op de vuist over wie De Haan in 1924 in Jeruzalem had doodgeschoten en met welk motief. Maar minstens zozeer is men elkaar blijven bekogelen met argumenten waarom De Haan wel of juist niet in de eerste plaats dichter, jood, homoseksueel, *mizrachist* (religieus zionist), orthodox, antizionist, pedofiel, oriëntalist of decadent was geweest. Typerend was een jaar of acht geleden de reactie van wijlen Ger Harmsen, historicus van vooral de radicaal-linkse arbeidersbeweging. Toen Harmsen vernam dat ik mij uitputtend met Jaap Meijer zou gaan bezighouden, zei hij, een tikje smalend: *'Jaap Meijer heeft die biografie over Jacob Israël de Haan geschreven. Nou, daar heeft Piet Meertens korte metten mee gemaakt. Die recensie moet je lezen. Jaap Meijer wist zich geen raad met homoseksualiteit.'* Zijn woorden bleven me bij. Kort geleden dook, als een duveltje uit een doosje, de gewraakte recensie op vanuit een bij een Haags antiquariaat bestelde knipselmap 'Jaap Meijer'.

TOEKOMSTIG BIOGRAAF

Jaap Meijer, de eerste en tot nu toe laatste biograaf van Jacob Israël de Haan, raakte voor de Tweede Wereldoorlog al geboeid door De Haan - een fascinatie die tijdens de Duitse bezetting wortel schoot.[1]
Zijn liefde, bewondering en betrokkenheid waren op zijn minst drieledig: ze golden De Haan als joodse dichter, als zionist, en als jood, geboren in een bij uitstek joods milieu, als zoon van rebbe Izak de Haan. Jaap promoveerde, in oktober 1941, op de figuur van een andere joodse dichter, Isaac da Costa - en speciaal op het aspect van diens bekering tot het christendom. Maar van begin af aan hield hij beide dichters bij de hand. Stelling VIII van zijn dissertatie luidde: 'Voor een juist begrip van het werk van Jacob Israël de Haan en Carry van Bruggen, vormt de kennis van de omstandigheden hunner jeugd, in het milieu van een "dorpsrebbe", een onmisbare factor.'
Op 31 december 1941 bezoekt hij De Haans weduwe, Johanna van Maarseveen, met behulp van een introductiebrief van een andere weduwe, Kitty Verwey-van Vloten, echtgenote van De Haans 'goede en strenge Meester', de dichter Albert Verwey. Haar ontmoet hij daadwerkelijk kort daarna; zij geeft hem de correspondentie tussen haar man en De Haan mee naar huis.

1 Evelien Gans, *Jakobs worsteling met Jacob: Jaap Meijer en Jacob Israël de Haan*. In: *Uitgelezen boeken*, 2009.

In juni 1942 gaat de correspondentie retour. Dat gaat omslachtig: Jaap geeft de brieven aan zijn zwager Joop Voet, die overhandigt ze aan Kitty's zoon. *'Wellicht zijn ze alweer in Uw bezit'*, schrijft Jaap in zijn tweede brief *'Nu de omstandigheden zich voor ons dusdanig verscherpt hebben, durfde ik een en ander niet meer hier te laten'.*

Begin mei is de jodenster ingevoerd. De dag na Jaaps dagtekening, 12 juni, wordt de verordening van kracht dat joden nog maar op bepaalde uren boodschappen mogen doen, bij een beperkt aantal winkels. Een paar weken later moeten ze tussen acht uur 's avonds en 6 uur 's morgens thuis zijn, daarna mogen ze niet-joden niet meer opbellen noch bezoeken, en wordt het ze, op 30 juni, verboden zich per openbaar vervoer te verplaatsen. Maatregelen die stuk voor stuk het net strakker aantrekken, opdat de deportaties vanaf halverwege juli zo geolied mogelijk zullen verlopen. Door zijn leraarsbaan op het *Joodsch Lyceum* in Amsterdam en via zijn schoonvader, les Voet, lid van de Joodsche Raad, is Jaap meestal goed geïnformeerd, maar dat is geen remedie tegen de extreme spanningen en onzekerheden. Hij vindt de rust niet, schrijft hij aan Kitty Verwey, die 'voor ernstige studie ten eenen male noodzakelijk is'. Hij heeft de brieven niettemin tweemaal doorgelezen: genoeg om te beseffen hoe belangrijk ze zijn 'voor den toekomstigen biograaf van de Haan'. Hij bedankt Kitty Verwey nadrukkelijk voor haar vertrouwen, verklaart zichzelf optimist - 'Zodra de oorlog voorbij is hoop ik wederom aan de slag te gaan' - en eindigt met de verwachting 'dat in de jaren na de oorlog de algemene belangstelling voor een figuur als Jacob Israël de Haan zeer groot zal zijn.'
In Westerbork mag Jaap de Jeruzalemse rechtscolleges van De Haan inzien. De zoon van de jongste broer van De Haan zit in dezelfde barak als Jaap, en heeft ze bij zich. Hij stopt ze in zijn rugzak wanneer hij op weg gaat naar Auschwitz - als talisman, zou Jaap later schrijven. Er is geen twijfel mogelijk: het is Jaap Meijer die zichzelf vanaf zijn promotie op Da Costa, positioneert als de toekomstige biograaf van De Haan. Die alleen al dáárom verlangend uitkijkt naar het einde van de oorlog. Dan zal hij werkelijk een begin kunnen maken met een biografische studie van Jacob Israël de Haan. Geschapen naar zijn evenbeeld: dat gaat wat ver. Maar geschapen naar zijn beeld: dat zeker.

JOODSE TERRITORIUMDRIFT

Precies hier ligt een sleutel tot de ommekeer die plaats zal vinden in Jaaps opstelling tegenover De Haan. In 1952 wordt het *Genootschap Jacob Israël de Haan* opgericht. Ter gelegenheid van het in datzelfde jaar verschenen verzameld dichtwerk van de dichter schrijft Jaap hoe de eerste regel van zowel De Haans biografie als van diens zuster Carry van Bruggen zal moeten luiden: *'Aan een arme dorpsrebbe*

werden eens twee koningskinderen geboren'. Dát is het oormerk dat hij De Haan meegeeft: *de zoon van een gazzen*. 'De sociaal-economische structuur van het rebbe-milieu kan slechts volledig begrepen worden door Joden, die het provinciale Jodendom in alle kleinheid van nabij hebben leren kennen.'
Door Jaap Meijer dus, zelf geboren en besneden in Winschoten en daar tot en met zijn barmitswe opgegroeid. Alleen een jood en dan nog één van oorsprong uit de mediene zou in staat zijn De Haans lange en grillige joodse weg te tekenen van het *'Smilde zijner simpele geboorte, naar het Jeroesjalajiem van zijn gecompliceerde dood'.* Aan het werk dus!
Maar tussen droom en daad... Het onderzoek vordert traag. En dan, in een artikel in 1960, verkettert Jaap Meijer De Haan in de meest schrille bewoordingen. Wat is er in de tussentijd gebeurd? De letterkundige en uitgever Wim Simons, secretaris van het Genootschap Jacob Israël de Haan, doet de ene publicatie na de andere het licht zien. In 1954 geeft de door hem en onder meer Johan Polak opgerichte literaire uitgeverij *De Beuk* de herinneringen van De Haans zuster Sara uit: *Jacob Israël de Haan, mijn broer*. Een boekje dat Jaap Meijer meteen neersabelt, maar vooral later in zijn biografie verwordt het een grof staaltje van legendevorming. Daarna schrijft Simons zelf een paar artikelen over het werk van De Haan, zoals, in 1958, *Een 'onzedelijk' boek, de geschiedenis van de Pijpelijntjesaffaire*. Met name tegen deze publicatie schiet Jaap Meijer in 1960 een koker vol met giftige pijlen af. Waarom?
Meer algemeen had zich hier iemand die volstrekt niet aan Jaaps criteria voldeed, tussen hemzelf en De Haan gedrongen. In zijn artikel *Lodewijk van Deyssel en Jacob Israël de Haan. Een Rechtzetting* passeert een lange rij kritiekpunten aan het adres van Simons en diens benadering van de turbulentie rond de in 1904 door De Haan gepubliceerde roman *Pijpelijntjes*, die onder meer zal leiden tot De Haans ontslag bij dagblad *Het Volk*.
Van uitgesproken ernstige aard is Jaaps beschuldiging dat Simons de correspondentie tussen De Haan en de schrijver Lodewijk van Deyssel waarop zijn artikel hoofdzakelijk is gebaseerd, veel te selectief gebruikt, dat hij zinnen weglaat, en hele brieven zoals die waaruit blijkt dat De Haan, tegen zijn belofte in, een voor hem belangrijke brief van Van Deyssel publiceert zonder diens toestemming. Dan is er de joodse kleur van de taal. De Haan vraagt aan Van Deyssel, in verband met de vraag of hij al dan niet toegelaten zal worden als lid van de 'litteratorenclub': 'Is het waar dat Querido mij er door heeft moeten slepen?' Schrijft Simons. Maar het moet '*sleppen*' zijn! Weet Meijer, die zo het joodzijn van De Haan - en van hemzelf - fijntjes benadrukt. *Juist het Jiddische sleppen is in dit verband psychologisch typerend, mede om de Joodse medespeler Querido*. Via 'sleppen' versus 'slepen' komen we een stap verder dan de eigenlijke bronnenanalyse. Kennis op joods gebied - joodse territoriumdrift. Schrijf niet over zaken waar je geen verstand van hebt, gromt Jaap Meijer, keer op keer. Alleen de bestudering van de geschiedenis der joden in Nederland in de tweede helft van de achttiende eeuw kan licht werpen op de levens van Joop en Lientje de Haan[1]. Simons daarentegen heeft zich opgeworpen als een auteur, *'die vóór alles de tragiek van Jacob Israël de Haan wil demonstreren. De tragiek dan, wel te verstaan, van de homosexueel, die door zijn beide jeugdromans werd gefnuikt in een harteloze wereld, die niet voldoende begrip kon opbrengen voor de aberraties van een waarachtig artiest.'*
In De Haans complexe leven van ontworteld maar begenadigd joods dichter is diens homoseksualiteit tot hoofdthema gemaakt, aldus Jaap Meijer. En dat vergeeft hij Simons en zijn medestanders niet. Daar waar Jaap in 1952 nog heel zakelijk schrijft over Pijpelijntjes en Pathologieën als 'homosexuele romans', is Pijpelijntjes nu een roman 'waarin de hoofdpersonen een abnormaal liefdesleven voeren'.
Het heeft er alle schijn van dat hij, bewust én onbewust, als tegenwicht tegen wat hij ziet als Simons' eenzijdige benadering, in zijn biografie De zoon van een gazzen én de seksuele identiteit van zijn object zoveel mogelijk negeert én er via sluipwegen in negatieve zin naar verwijst. De lezer stuit op termen als decadentie, aberratie, gederailleerd, gefrustreerd en krampachtig; De Haans 'homosexuele romans' zijn definitief tot *'pathologisch jeugdproza'* verworden.
Maar Jaap verplaatst niet alleen zijn woede op Simons naar De Haan zelf en diens seksuele 'perversiteit'. Wat hij Simons het meest kwalijk neemt – de 'ontjoodsing' van De Haan – keert hij met nog veel grotere kracht tegen de joodse dichter zelf. Waarom eigent Jaap Meijer zich Jacob Israël de Haan zo sterk toe?[2]

JOODS BIJGELOOF

Men kan Jaap Meijer veel verwijten (en dat is ook ruimschoots gebeurd): subjectieve, zo niet ideologische maatstaven ten aanzien van wat een ware jood zou moeten zijn en doen, een over het algemeen minachtende houding tegenover homoseksualiteit, een meermalen manipulatieve omgang met feiten en bronnen, *hinein interpretieren*. Maar dat alles geeft toch maar één dimensie weer. Wie door de beslagen ruit naar binnen weet te kijken, ziet hoe groot Jaaps fascinatie én ambivalentie zijn.

1 Volgens Hartog Beem is het *schleppen*. Beem corrigeerde in de geannoteerde uitgave van Carry's *Huisje* (1981) o.a. de Jiddische woorden zoals zij die als kind hoorde. In haar blije periode met Aat Pitt leefde zij zich al schrijvend weer helemaal in die periode die ze met haar broertje als een groot avontuur beleefde. Carry had een berucht goed geheugen voor woord, klank en kleur. VGL. V.W.-editie *Carry van Bruggen; Voor eens en altijd* (Zuider-Amstel 2025; 2026 blz.).
2 VGL. de roomse en protestantse toe-eigening van Carry en Etty Hillesum in deel III van deze uitgave, *De Jiddishah professor*.

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

De biografie lijkt wel één lange, wilde, boze, plotsklaps bijna tedere, invoelende, dan weer wraakzuchtige monoloog, gericht tegen een aanbeden maar gevallen held-vriendzoon en mede-jood, die om allerhande met elkaar vervlochten, noodlottige factoren, zichzelf en anderen in het ongeluk heeft gestort. Deze '*bij uitstek pathologische figuur*' briest Meijer tussentijds in het *Algemeen Handelsblad* van 20-1-1962. Deze *gespleten poëet*, die, eenmaal in Palestina, met de antizionistische orthodoxie gaat heulen, met de Arabieren, '*deze natuurlijke vijanden der Joden*', en met de antisemitische Britse bestuurder Lord Northcliff - de haat van zijn vroegere geestverwanten trotserend. Om daar aan toe te voegen: '*Tegenover dit alles treft ons de onverzettelijke moed van deze door en door zieke man [...]*'. Onverzettelijk, moedig - door en door ziek. Er is weinig dat Meijer méér weet te boeien dan '*gespletenheid*'. Het gaat natuurlijk over *toe-eigenen*, en daarmee ook over *identificatie*, *projectie* en *verwerping*. Al eerder werd duidelijk hoe richtinggevend voor de biograaf het geboortemilieu van Jacob Israël de Haan, in de persoon van diens vader rebbe Izak, was. Ook de persoon van De Haans moeder, Betje Rubens, is bepalend: geboren in Zutphen, opgegroeid in de traditie van een Amsterdams joods milieu, met voorvaderen die in de hoofdstad in aanzien stonden als *parnas* en geleerde. Jaap Meijer benadrukt de geestelijke bagage die zij, een intelligent en nerveus meisje dat veel las, als moeder aan haar kinderen meegaf. Er zijn verschillende passages in Carry's werk die in die richting wijzen en haar welsprekendheid was evident en '*vanzelfsprekend*'. {Zij was ook de eerste die een voordracht voor de radio presenteerde. In haar column in het *Handelsblad* schreef ze haast kinderlijk verwonderd over de techniek die haar omringde.} Betje Rubens was mede gevormd door joodse mystieke bronnen, apocriefe legenden en verhalen. In zijn biografie ruimt hij voor het bijgeloof (*niegesj*), de oude joodse demonologie die Betje van huis uit had meegekregen, veel plaats in. Te veel, oordeelde zijn tijdgenoot en vriend, de jurist Isaac Kisch in een kritische, maar welwillende recensie in *Studia Rosenthaliana* 1, 1967. Heeft Kisch gelijk? Ja en nee. Jaap laat wel degelijk overtuigend zien hoe Betjes verhalen over haar voorname en erudiete stamboom, de *jichoes* (afstamming van goede familie), over de *sjeidem* (boze geesten) en de *Ketew* (de Windgeest), de fantasie van de twee koningskinderen prikkelen en een stempel zouden drukken op hun werk. In 1904, in het jaar van *Pijpelijntjes*, verschijnt De Haans moeder *in poeticis*, met een waarschuwing tegen de Windgeest.

Onze moeder zei: speel hier niet kindren, want,
Dwarrelende blaren zijn zo-zeer gevaarlijk,
Brengen herfstziekten, die met pijn bezwaarlijk
Knoeien ons leven en die geen zomer bant...

En zwerversjaren zijn langs mij gegaan,
Wel honderd mensen heb ik kwaad gedaan.
Vrouw-moederlief heb ik al lang vergeten,
Van 't oude huis wil ik nooit iets meer weten

En toch durf ik nu nog niet komen
Onder dwarrlende blaren van de herfstbomen.

Het is niet zijn sterkste gedicht, maar ontegenzeggelijk doet zich hier de duivel, de Windgeest, gelden, aan wie De Haan in 1908 zelfs een verhaal wijdt, '*Ketef-Merierie*', waarin opnieuw de blaren dwarrelen: '*Ene hoop van bladeren draaide rond, zonder dat één blad loswoei. Zij bewogen in enen vreemde wind.*'
Betje Rubens maakte haar kinderen ook heel gevoelig voor de nacht, waarin zoveel onzichtbaars aanwezig is. De regels uit het kwatrijn van De Haan dat Jaaps zoon Ischa Meijer, wellicht als een verkapte groet aan zijn vader, in oktober 1973 in de Haagse Post boven een van zijn reportages over de Jom Kippur-oorlog zou plaatsen, is letterlijk ontleend aan Psalm 91:
Dat geen vijand des daags mij zou verrassen,
Pagad Balaljo in den nacht niet naken [...]

Ischa's vader vermeldt dat Jacob Israël de Haan bij dit in *De Beweging* van Albert Verwey gepubliceerde gedicht in een noot had geschreven: Pagad Balaljo = een bekoorlijke Duivel. De naam betekent: '*Schrik der Nachten*'.
Kisch verwijt Jaap in algemene zin dat hij veel te vaak De Haan als (terug)denkend persoon opvoert, en zich daarmee overgeeft aan een 'gedachtenvlucht' waarbij de chronologie van De Haans leven voor de lezer tot een chaos wordt.
Kisch komt echter niet toe aan de vraag of Jaap Meijer in alle gevallen überhaupt wel kan weten wat De Haan denkt en voelt. Met recht en reden haalt Jaap de volgende dichtregels aan:

O, hart, mijn hart, de gouden amulet,
Gods letter, moge uw zwakheid wel behoeden,
Dat gij veilig blijft voor de wrede woede
Van dien Ketef en uw eeuwig heil redt.

In het notenapparaat volgt een opmerkelijke toelichting. 'Dat men ter bestrijding van demonen gebruik maakte van amuletten, was tot in onze jeugd heel gewoon'. Het meest in zwang was het 'heitje', een amulet met de vijfde letter van het alfabet, Gods naam weergevend.

De vervagende grens tussen 'geloof' en 'bijgeloof' was allang een geliefkoosd thema van Jaap Meijer. In Suriname had hij, in 1954, een lezing over joods bijgeloof gehouden, en het onderwerp duikt in verschillende publicaties op. In zijn biografie laat hij op De Haans dichtregels over 'Gods letter' (het heitje dus) een, om Kischs term aan te houden, lange gedachtenvlucht volgen over joods bijgeloof die hij De Haan in de mond legt. Geen brood aan twee kanten aansnijden, niet in een ledikant slapen dat met het voeteneinde naar de deur staat (zó staan lijkkisten opgesteld), geen witgoed naaien op zaterdagavond (dat doet te veel denken aan lijkkleden), 's nachts geen water laten lopen (dat houdt de demonen tegen). Maar op de vraag wie er, met zekerheid, met dit rijtje joodse bijgelovigheden is opgegroeid, luidt het antwoord: Jaap Meijer zelf, afkomstig uit een simpel en doodarm joods gezin in Winschoten, het Soddem van de noordelijke mediene. Tot in onze jeugd, schreef Jaap Meijer. Terwijl hij zonder meer de man en historicus is die de dimensie van geloof en bijgeloof in het leven van De Haan vorm en inhoud kan geven, vervalt hij in een vorm van symbiose. Hij eigent zich de gedachten van De Haan toe, kruipt in en onder zijn huid. Hij ís De Haan - in ieder geval in diens jonge jaren.

ZIJN AFGELEGDE IK

Of later ook nog? Jaap Meijer - en dat is een constante in al zijn publicaties - bewonderde Jacob Israël de Haan als een groot dichter - een groot joods dichter wel te verstaan. Dat is het perspectief van waaruit hij schrijft. Alles waaruit een verwijdering van het jodendom spreekt fungeert als dwaalweg van een 'verscheurde Joodse persoonlijkheid', 'een losgeslagen Joodse jongeman'. 'Anarchist, marxist, christen, homoseksueel, maar in elk geval geen jood!', bijt hij Jacob Israël toe. Diens affecten tegen zijn afkomst, tegen zijn jeugd, zwepen hem op tot wat volgens het bijbelwoord van Ismaël heet: 'Zijn hand was tegen allen: de hand van allen tegen hem'.
Illustratief is voor Jaap dat Jacob in 1901 *Twee verzen van Jezus* aan zijn vriend Frederik van Eeden stuurt:

O, arme hoofd van wonden vol en bloed
O, roerloos-bleek gelaat, dat door de nacht,
Witgloeiend-gloort in d'oever-schone pracht,
Van uw rô-rozen en uw rozenhoed, [...]

In 1904, in hetzelfde jaar dus als de verschijning van *Pijpelijntjes* en het gedichtje over De Haans moeder en de Windgeest, worden deze gedichten samen met drie andere Jezusverzen gepubliceerd.

Een *Liebäugelei* met het christendom, concludeert Meijer, en: waardeloos als poezie. Elders in het boek stelt hij echter dat De Haans 'zinnelijke Christusverzen' niet zeer christelijk aandoen.
Maar: wie verdwaalt, kan 'de weg terug' weer vinden. Des te makkelijker, weet de biograaf, in het geval van De Haan in wiens leven, dwars door marxistische dagen en Jezusverzen heen, zich een binding met de 'Joodse substantie' heeft gehandhaafd.
Naar alle kamertjes waar hij woont, verhuist de 'zevenstuiverstefille' van *Joachimsthal* mee, het joods gebedenboekje voor dagelijks gebruik. Als iedere medienejongen, schrijft Jaap (opnieuw de identificatie), kent De Haan de bladzijden uit zijn hoofd: 'pagina 33 slotgebed, 136 benschen'. Het aanleggen van de *tefillin* (de gebedsriemen), de feestdagen van de joodse kalender, fragmenten uit de Thora - zij zijn opgeslagen in De Haans onderbewustzijn en tikken tegen zijn schedelwand. De Haans eerste als zodanig bekend staande joodse gedichten hebben vooral betrekking op de joodse feestdagen, verzameld in de cyclus *Rondom het jaar*. Vandaar is het nog maar een kleine stap naar zijn Sabbathliederen, en, later, naar zijn bundels *Het Joodsche Lied* in 1915 en 1921. *'Door de nacht hoor ik uw stem / Stad van mijn land Jeruzalem.'* En vanaf dat moment, aldus Jaap Meijer, '*zong hij als nooit een Jood in deze landen had vermocht, geen gazzen en geen poëet'*. Toch weet Jaap Meijer drommels goed dat 'zijn' joodse dichter nooit voor eenduidigheid zal kiezen.

En later lazen wij, harten ontsteld
Het fijn verhaal van sierlijk speelsch gemartel,
Waarmee de Romeinen teeder-wreed en dartel
Onze Rabbijnen hebben doodgekweld

Natuurlijk was Jacob Israël de Haan niet veranderd, schrijft Jaap. Dit klonk naar *Pathologieën!* De Haan was een dichter van zinnelijke schoonheid gebleven, ook in zijn joodse liederen.

Hij was een knaap. Is hij nimmer bezweken?
Hij werd een Man. Heeft hij altijd weerstaan?
Straks dwaal ik met Adil weer door de streken,
Van licht en schaduw in de volle Maan.

Hij was niet anders, nooit anders geweest. Maar toch. En dan geeft Jaap Meijer zijn eigen beleving een stem, en die vermengt zich met de joodse liederen van Jacob Israël de Haan: '*Reminiscenties kropen bijna tastbaar langs zijn huid omhoog. Zinnelijk waarneembaar greep zijn afgelegde ik hem vast, om hem niet meer los te laten. Een mythische werkelijkheid manifesteerde zich in hem.*'

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

SPIEGELGEVECHT

Over wie heeft Jaap het hier? Over De Haan, over hemzelf?
In hetzelfde 1967, waarin *De zoon van een gazzen* verschijnt, komt er in Nederland een opvallende poëziebundel uit: *zeer zeker en zeker zeer. joodse gedichten*. In de bundel is ook een cyclus *wat was er joods aan jezus* opgenomen.

op het joods lyceum
waar anne frank leerling is geweest
heeft niemand
iets bijzonders
aan haar gezien

dat vertelde mij
te Jeruzalem
in het jaar 70
een oude slet
die in haar jeugd
met jezus had gespeeld
te nazareth
(1967)

De dichter is Saul van Messel, de bundel vormt zijn debuut. Achter de naam Saul van Messel gaat een vijfenvijftigjarige Jaap Meijer schuil, die na 1967 nog vele bundels joodse poëzie onder dit pseudoniem zal publiceren. Het eerste gedicht *in zeer zeker en zeker zeer* had de titel 'jaartijd moeder' gedragen. Er zouden nog ontelbare gedichten volgen over Jaaps kinder- en jongensjaren. In *De zoon van een gazzen* staat geschreven dat De Haan zich, anders dan zijn zuster Carry van Bruggen, nooit in proza over zijn joodse jeugd heeft uitgesproken, en juist in dit opzicht reeds vroeg het dichterschap als enige creatieve mogelijkheid moet hebben gevoeld. Dat klinkt heel erg naar de conclusie die Jaap zelf ook zou trekken - zij het in een veel latere levensfase.
Jaaps fascinatie voor de zogenaamde joodse Jezus-lyriek heeft hem niet meer losgelaten. Het manuscript *T'en zijn de Joden niet* dat hij in 1968 samen met de protestantse dichter Ad den Besten gereedmaakt, wordt nooit uitgegeven. In de ongepubliceerde bundel zijn onder meer de Jezusgedichten van De Haan opgenomen, evenals Jaaps eigen cyclus *'wat was er joods aan jezus'* en drie latere gedichten. Maar ze vallen in twee verschillende categorieën: De Haan in: I. 'Voor Auschwitz', Van Messel in: II. 'Na Auschwitz'. Ook in andere zin verschillen ze. Tegenover De Haans 'Passieliederen' in de traditie van de Matthäus-Passion staat Van Messels '*jodenman uit Nazareth*', uit de school van de joodse geleerde en zionist Joseph Klausner die een bij uitstek joodse Jezus ontwierp. Uiteindelijk zal Jaap Meijer in 1985 dan toch nog zelf een bundel *Jacob Israël de Haan. Verzen van Jezus verzorgen.* Met zeer gemengde gevoelens, dat wel.

ANTIZIONIST

Het kan niet anders of Jaap Meijer heeft zich aan Jacob Israël de Haan gespiegeld - in een voortdurend gevecht van afwijzing en identificatie. '*Ik ben een Mens: niets is mij vreemd gebleven*', dichtte De Haan, en het is al evenzeer op Meijer van toepassing. Dat geldt zeer zeker ook het zionisme. In de zionistische beweging - De Haan sloot zich in 1912 als orthodoxe jood bij de *Mizrachi*, de religieuze zionisten, aan - vinden zijn joodse gedichten een gretig gehoor. Een kleine twintig jaar later zal in de jongerenorganisatie van diezelfde Mizrachi, Zichron Ja'akov, afdeling Amsterdam, een zekere Jaap Meijer, joods godsdienstonderwijzer in opleiding, herkenbaar aan zijn Grunnings accent, zijn opwachting maken. Voor hem vormt het religieus-zionisme de brug waarop hij de oversteek maakt naar de seculiere wereld - een beweging dus omgekeerd aan die van De Haan. Jaap en zijn geestverwanten laven zich aan De Haans gedichten, die hen naar Jeruzalem lokken. In gedachten, in beelden - want uiteindelijk zullen lang niet allen in de sporen van de joodse dichter treden, en zich met een biljet enkele reis inscheepen naar Palestina, later Israël. Jaap Meijer ook niet. In 1948 plaatst hij als motto in de binnenzijde van zijn boek *Het verdwenen ghetto. Wandelingen door de Amsterdamse Jodenbuurt* het misschien wel bekendste kwatrijn van De Haan, 'Onrust':

Die te Amsterdam vaak zei: 'Jeruzalem'
en naar Jeruzalem gedreven kwam,
Hij zegt met mijmrende stem:
'Amsterdam, Amsterdam'.

In 1952, Jaap is dan mede-hoofdredacteur van het zionistisch weekblad *De Joodse Wachter*, plaatst hij, zonder het te signeren - hij is nog lang geen dichter - zijn eigen versie, in de vorm van een rijmpje, 'Tweespalt' geheten:

Het Zionisme! Doch dan Radicaal
Dit geldt zo waar voor alle Joden!!
Mij schijnt de consequentie slechts verboden,
Als 'k slenter langs de Oude Waal

Jaap heeft dan al besloten zich niet in Israël te vestigen - een jaar later vertrekt het gezin Meijer naar Suriname, tot ontsteltenis van al degenen die hem kennen als zionist, en op zijn minst als joodse jood.

Een echte fan van Israël zal Jaap nooit worden. In 1958, twee jaar voordat hij in Jeruzalem de politiedossiers over de moord op Jacob Israël de Haan zou bestuderen (dit bijzondere aspect van de biografie laat ik buiten beschouwing), stelt hij in intern-joodse kring dat de ontwikkelingen in Israël niet bepaald garant staan voor het openen van 'speciaal Joodse vergezichten'.[1] Jaap beschouwde het zionisme in zijn verwezenlijking - in Israël dus - als mislukt: het was er niet in geslaagd trouw te blijven aan het jodendom, noch aan het joodse verleden in de diaspora. In 1965 hekelt hij in geschrifte, zij het uiterst summier, Israëls al te rigoureuze nationalisme en patriottische geestdrift: Israël is een staat met 'nationalistische gedragslijn, die Israëlischer is dan Engeland Engels'.[2] Het maakt zijn kritiek op De Haan er niet minder hard op. In 1967 (het jaar van *De zoon van een gazzen* én van de Junioorlog) verwijt Jaap de *'Joodse T. E. Lawrence'* die in 1924, als Arabier gekleed, een bezoek aflegt aan Emir Abdullah van Transjordanië in Amman, en zich daar bereid toont in ruil voor vrede met de Arabieren de *Balfour-verklaring* op te geven, het zionisme te vertrappen, terwijl zijn volk onder de moeilijkste omstandigheden voor zijn bestaan vecht. De Haans uitspraak dat de extreme joden in Palestina tegen iedereen die hun niet aanstaat precies datgene doen *'waarvan zijzelf in ballingschap zoo wreed geleden hebben'*, bestempelt Jaap tot 'antisemitisch'.[3]
Dat De Haan, met zijn bijna mystieke Zionsverlangen, op den duur niets moest hebben van de politiek-ideologische, sterk nationalistische stijl en het gekissebis van de zionisten ter plekke, moet Jaap echter ook hebben aangesproken. Een enkele keer schemert dat door. Wat kon Jacob Israël de Haan eraan doen, schrijft zijn biograaf, dat zijn gedichten waren vertaald in propagandistische en politieke leuzen van het zionisme - hij die *'nooit van een modern Palestina had gedroomd, maar van een eeuwenoud Jeroesjalajim [...]'*? Zelf had Jaap zich tijdens de Duitse bezetting tegenover zijn vriend Sem Dresden laten ontvallen dat de oprichting van een joodse staat zo'n hoog ideaal was dat je het maar niet door de werkelijkheid moest laten verpesten. En hoewel hij in zijn latere leven slechts uiterst zelden Israël publiekelijk zou afvallen, zorgde zijn kritiek op de joodse staat in privékring regelmatig voor botsingen. De vraag is dan ook of Jaap Meijer, in zijn felheid over het 'verraad' van De Haan, zijn eigen verwarring over wat eens simpelweg Zionsverlangen heette, niet overschreeuwde.

1 Evelien Gans, *Een dubbele beweging; Jaap en Ischa Meijer*, in: *Bespottelijk maar aangenaam*. De biografie in Nederland, 2007
2 Jaap Meijer, *Van Israëlieten tot Israëliërs; Anderhalve eeuw Joodse geschiedenis 1815-1965*, Leiden 1965
3 Meijer, *De zoon van een gazzen*. De Haans uitspraak doet denken aan die van de culturele zionist A'had Ha'am (1856-1927) die na een bezoek aan de eerste joodse landbouwcoöperaties in Palestina opmerkte: 'Maar wat doen onze broeders in het Land van Israël? Precies het tegenovergestelde. Ze behandelden de Arabieren vijandig en wreed, en scheppen daar ook nog over op. Slaven waren ze in ballingschap, en plotseling bevinden ze zich in een grenzeloze vrijheid, zoals altijd het geval is met de slaaf die koning is geworden.' Geciteerd in: E. Gans, *'Volgend jaar in Jeruzalem, historisch essay over het zionisme,'* in: *Vrij Nederland*, VN-dossier *'Is Israël mislukt? Joodse Nederlanders over een verloren droom'*, 5 april 2003.

HOMOSEKSUALITEIT

Diezelfde vraag kan men stellen wanneer het gaat om de homoseksualiteit van De Haan. Natuurlijk beweer ik niet dat Jaap Meijer diep in zijn hart eigenlijk ook van de heren- of knapenliefde was. Maar, zo blijkt uit interviews met familie, vrienden en bekenden, Jaap was wel opvallend gefascineerd door het thema homoseksualiteit. Hij sprak er veel over, met leerlingen, met vrienden, thuis - op een moeilijk peilbare manier, nieuwsgierig, verkennend, constaterend. Kenmerkend is dat hij in zijn biografie switcht tussen de termen homoseksualiteit en homofilie. Bovendien legt hij in *De zoon van een gazzen*, vluchtig maar verrassend - en niet stigmatiserend zoals dat lange tijd gebruikelijk was - een verbinding tussen jood en homoseksueel. Met verwijzing naar zowel Magnus Hirschfeld als Arnold Aletrino, beiden pioniers op het gebied van de homo-emancipatie, oppert hij, voorzichtig (erg voorzichtig), dat dezen juist als joden blijkbaar meer begrip konden opbrengen voor het 'anders'-zijn van 'deze mensen' (kortom, homoseksuelen). Heteroseksuelen daarentegen zouden met het 'anders-zijn' van homoseksuelen net zo omgaan als met dat van 'andere biologisch-sociologisch of etnologisch-onassimileerbare groepen'. Jaap Meijer baseert zich hierbij op de dissertatie *Shakespeare's sonnetten en hun verband met de travesti-double spelen* (1951) van de joodse psychiater Coen van Emde Boas.
In zijn aan het begin kort gememoreerde recensie van *De zoon van een gazzen* toont Piet Meertens zich dankbaar voor een boeiend geschreven boek dat veel nieuw materiaal aandraagt en onzinnige verhalen ontzenuwt. Meertens, zelf homoseksueel, idealiseert De Haan allerminst. Hij noemt hem een 'verrader', een labiele geest' en 'een man die men moeilijk sympathiek kan vinden'. Maar de definitieve biografie van De Haan moet wat hem betreft nog geschreven worden. Jaap Meijer is daarvoor niet de aangewezen figuur omdat - Ger Harmsen had een goed geheugen - hij 'geen weg weet met de homoseksualiteit van De Haan'. En begrip daarvoor is nu juist een vereiste om De Haans schrijver- en dichterschap tot zijn recht te laten komen. En dan komt Meertens met een uitgesproken statement. 'De homosexualiteit is nu eenmaal het meest wezenlijke element in zijn leven geweest, de drijfveer van zijn kunstenaarschap en óók van zijn Joodse liederen.
Daarmee stelde hij zich diametraal tegenover Jaap Meijer op, wat trouwens slechts een relatief korte onderbreking teweegbracht in de jarenlange vriendschappelijke correspondentie tussen beide heren.
De strijd om de 'ware identiteit' van Jacob Israël de Haan wordt door anderen die veel nadruk leggen op de homoseksuele geaardheid van De Haan met een heel wat bottere bijl uitgevochten. In hun *Mythologieën rond Jacob Israël de Haan* (1977) hakte het tandem Rob Delvigne en Leo Ross niet voor het laatst hard op Jaap

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

Meijer in. In hun streven voorgoed af te rekenen met diens 'joodse preoccupatie', gaan ze in hun kritiek op de door Jaap Meijer en Kees Joosse ingeleide en verzorgde heruitgave van De Haans *Kanalje* en *Opstandige Liedjes* (1977) niet één maar vele bruggen te ver. Kritiek op de slordige en niet zelden uiterst subjectieve aspecten van Jaap Meijers aanpak is uiteraard volstrekt legitiem. Maar Ross en Delvignes toon is ranzig, en hun uitsmijter is erger dan dat. Hoe zouden Meijer en Joosse hun fouten goed kunnen maken, vragen zij zich af, en leveren uiteraard zelf het antwoord. *De paranoïde Meijer bidt tien rozenhoedjes bij de Klaagmuur in Jeruzalem, en Moos Janse, pardon, Kees Joosse vraagt zijn schoolgeld terug*.
Over de veelzijdige identiteit van Jacob Israël de Haan is intussen het laatste woord nog niet gezegd. Over die van zijn biograaf ook niet.

Piet Meertens, *Onbevredigende biografie over labiele geest. Jaap Meijer over Jacob Israël de Haan* in *Vrij Nederland*, 18 september 1967.
Rob Delvigne en Leo Ross, *Mythologieën rondom Jacob Israël de Haan*. In: 'Idem', *Een uitmuntend letterkundig kunstenaar*. Opstellen over Jacob Israël de Haan, 2002.
Evelien Gans, *Jakobs worsteling met Jacob: Jaap Meijer en Jacob Israël de Haan*. In: *Uitgelezen boeken*, katern voor boekverkopers en boerenkopers 13, 17-9-2009.
Jaap Meijer, *Isaac da Costa en diens weg naar het Christendom*, Amsterdam 1946.
Heengaan uit Holland. Jacob Israël de Haan - 1919. In: *Habinjan*, Orgaan van de Portugees-Israelietische Gemeente te Amsterdam, juli/augustus 1952.
De zoon van een gazzen Het leven van Jacob Israël de Haan, 1881-1924, Amsterdam 1967.
Van Israëlieten tot Israëliërs. Anderhalve eeuw Joodse geschiedenis 1815-1965, Leiden 1965.
Jaap Meijer, Lodewijk van Deyssel en Jacob Israël de Haan. Een Rechtzetting. In: *Roeping*. Cultureel maandblad 35, 11-4-1960.

IN MEMORIAM CARRY VAN BRUGGEN

Critisch Bulletin Jg. 4 №1 1933 *Van Loghum Slaterus/Nijgh & Van Ditmar*

TE LAREN IS DE VROUW, DIE MEVROUW PIT-DE HAAN HEETTE, GESTORVEN.
Maar in de hoofden en in de harten harer lezers zal, misschien tot in een verre toekomst, de hartstochtelijke figuur van Carry van Bruggen léven.
Leven immers, een zeldzaam vurig leven, was de kern van het wezen dezer schrijfster. En als dat leven zich bezon en zich verdiepte, kwam zij tot een diep-gloeiende kunst, die om haar ontroerende puurheid en echtheid zeker verdienen zou, blijvend te zijn.
Doch als het in heftige beweging geraakte, als zij werd meegesleept en opgezweept door eigen felle meningen, dan verloor zij de controle en wist maar weinig orde te scheppen in den chaos harer bewogenheid.
Zo valt haar werk, door eenzelfde vuur gewekt, te onderscheiden in twee ver uiteengespatte groepen: de reeks militante romans, waarin zij de psychologische en sociologische problemen die haar geest besprongen, trachtte van zich af te zetten en gestalte te geven, en de vroegere en latere werken, waarin haar geest zich verinnigde tot de doorpeinzing en de bloeiende omdichting van eigen schoonste levenservaringen; de ervaringen van het argeloze jodenkind, de ervaringen van het jonge meisje en van de jonge vrouw. Bij welke zeer eenvoudige kunstwerken van grote louterheid zich wellicht aansluit hun schijnbaar tegenbeeld: het werk harer wijsgerige bewustwording *Prometheus*.
Carry van Bruggen was in het geheel niet een geboren romancière. Zij heeft niet één onvergetelijke figuur geschapen. Zij bediende zich van de roman als een strijdmiddel, en er de moderne vraagstukken in verwerkend, koos zij tussen de personen, welke die vraagstukken uit te vechten kregen, scherp partij.
Aan háár kant stond de figuur, die zij had op zich genomen te verdedigen, en die vaak, min of meer vermomd, zijzelve was; aan de overkant scholen de maatschappelijke monsters bijeen, die het ontgelden moesten en somtijds werden afgetuigd, of zij er een persoonlijke rancune tegen had.
Dáárom was zij geen geboren romanschrijfster, omdat zij niet, als een Schepper die alles weet, die alles begrijpt en dus vergeeft, en tot in hun gebreken zijn schepselen liefheeft, met een hart vol pijn om hun verblinding en soms met een glimlach om hun dwaasheid, boven hen wist te staan.
En omdat zij, integendeel, driftig midden in het gedrang harer eigen personages zich liet meevoeren, eer dan dat zij het was, die de weg wees, is er in die romans ook een gebrek aan evenwicht. Geen enkele van hen bezit een toonbare compositie.
Ik vermoed, dat de schrijfster in rijpere jaren zelve begrepen heeft, hoezeer boeken gelijk *Een coquette vrouw* of *Om de kinderen*, als epiek, als vertelkunst, van den zoveelste rang waren en al te zeer achterstonden bij haar beste werk; en dat zij daarom haar latere romans: *Een kunstenaar, Het verspeelde leven, De vergelding*, onder het pseudoniem Justine Abbing heeft gepubliceerd.
Waarom is verhalen, schijnbaar zo gemoedelijk en klein, in wezen een superieure bezigheid? Omdat een verteller altijd iemand is, die de dingen ziet op een afstand, waarbij klaar onderkennen mogelijk is; iemand die vanuit een zekere geestelijke hoogte de dingen overschouwt.
Carry van Bruggen, toen zij in *Het huisje aan de sloot* tot dit schone verhalen was gestegen, moet hebben ingezien, dat zij het in haar romans niet vermocht. En het bewijst wel een merkwaardige zelfkennis, bij een dermate gistend gemoed, dat ook in zijn ethische resultaten zozeer ongelijk was. Want trof men haar nu eens, als in *Een coquette vrouw* of in *Een kunstenaar* (die, terwille van zijn 'inspiratie' een onbeperkte morele vrijbrief werd gegeven) in volle verwarring, - een andere keer, als in *Om de kinderen*, zag men haar tot sterke en waardevolle inzichten komen, juist omtrent de huwelijksmoraal.
Tegenover die rusteloos-flakkerende strijdromans staan in een wonderlijke gloed de proza-gedichten van *Het huisje aan de sloot, Avontuurtjes en Vier Jaargetijden*, waarin haar geest, na alle moderne manieën en theorieën te hebben doorstreden, thuiskeerde tot de innigheid van het Joodse ouderlijk huis.
Onbewust misschien, maar overduidelijk, doen die diep doordroomde taferelen ons zien, hoe, om gelukkig te zijn, het leven slechts twee dingen behoeft: de ommuring door schone, vaste wetten, en binnen die getrouwe stelligheid, de genade der liefde.
Het is in deze prachtige schetsen over haar kindsheid, waartoe haar Joodse roman *De Verlatene* een eerste aanloop was, en waarbij zich menige bladzijde voegt, uit *Heleen*, en uit een harer laatste en levendste boeken *Eva*.
Het is in deze groep werken, dat Carry van Bruggen de tomeloze vurigheid van haar temperament heeft ingetoomd tot de durende gloed ener zeldzaam loutere kunst.

Carel Scharten

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

A.G. van Kranendonk, *Terugblik op Galsworthy*

(№4 1933 van het *Bulletin*):

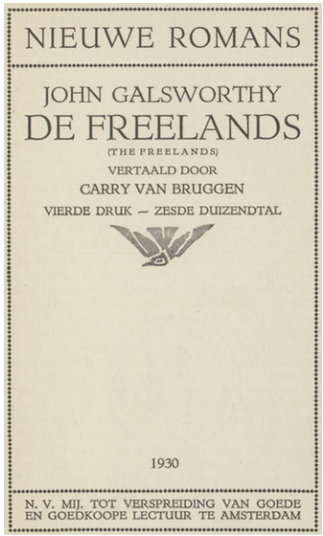

In *Prometheus* heeft Carry van Bruggen aan John Galsworthy's wijsgerig inzicht een zeer belangwekkende beschouwing gewijd, waarin zij o.a. zegt:

'Ondanks het klare bewustzijn van de absolute noodzakelijkheid van het kwade en het lelijke zowel als van het goede en het schone, heeft hij gevoeld dat hij zijn haat en liefde toch behouden mag, begrepen, dat hij alleen maar niemand en niets meer mag verachten, dat minachting voor wat dan ook voor hem de grote zonde is.'

Ook elders noemt of citeert Van Bruggen Galsworthy veelvuldig, ook correspondeerde zij met hem. ¶

OMSLAG
Zerk uit het jaar 5454 (1694)
Portugees-Israëlitische Begraafplaats
Ouderkerk aan de Amstel
FOTO Alexander Verberne

Dr. J. Meijer
Zij lieten hun sporen achter
Joodse bijdragen tot de Nederlandse beschaving
NV A. Oosthoek's Uitgeversmaatschappij, Utrecht 1964

Flaptekst

In dit boek schildert de historicus dr. Jaap Meijer een boeiende serie portretten van Joden die door hun leven of hun werken invloed hebben uitgeoefend op de Nederlandse beschaving. Menasseh ben Israël, Spinoza, Isaac da Costa, Samuel Sarphati, Henri Polak, Herman Heyermans, Carry van Bruggen: het zijn maar enkele van de bekendste namen uit de geschiedenis van het *huwelijk tussen twee culturen*, zoals Meijer het ergens treffend noemt. Uit dit kleurrijke boek rijst het beeld op van het Joodse volk in de lage landen, na eeuwen geassimileerd, maar ondanks de meest consequente emancipatie toch een Oosterse kern behoudend. Wat de Joodse bijdrage tot de Nederlandse cultuur is geweest vormt het thema van deze afwisselende collectie biografieën.

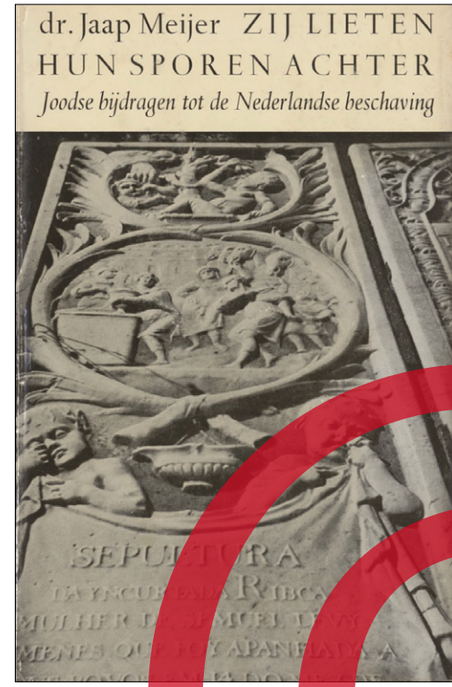

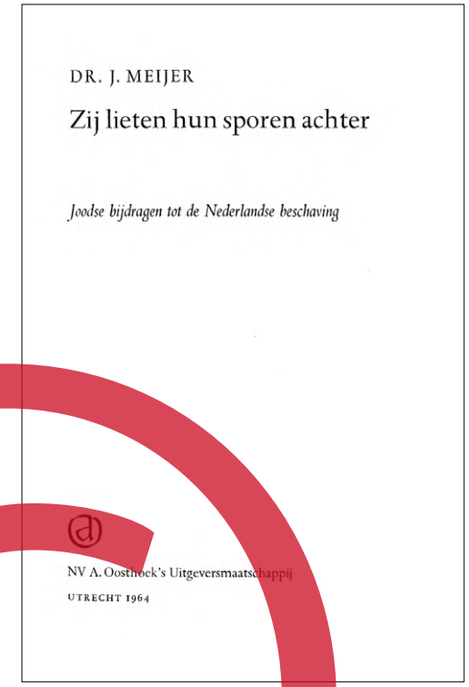

KINDEREN AAN DE SLOOT

Mediene-milieu als bron van ervaringen

DE REBBE

NIET ALLEEN HET JOODSE STADSMILIEU HEEFT ZIJN BESCHAVINGSSPOREN ACHTERGELATEN. Ook de *mediene* (de provincie) eist haar rechten op. Cultuur-historisch zou het de moeite lonen na te gaan op welke wijze diverse milieus indrukken hebben achtergelaten in de verschillende provincies van Nederland. En omgekeerd, op welke wijze regionale verhoudingen hebben ingewerkt op het Joodse sociale en culturele patroon.

Zelfs oppervlakkig zijn er varianten aanwijsbaar. Samuel Goudsmit heeft ons de kleur bewaard van Kampen. Vergelijk zijn oeuvre met dat van Jacob Hiegentlich, die het Limburgse Jodendom tekent en zelfs in de bescheiden Nederlandse verhoudingen gaan aparte werelden open. Het is niet onwaarschijnlijk, dat zulke nuances door komende geslachten niet eens meer kunnen worden begrepen of zelfs aangevoeld! De geschiedenis van het provinciale Jodendom in Nederland is helaas ook vóór de oorlog slechts zelden object geweest van ernstig onderzoek. Na de oorlog moet worden vastgesteld, dat essentiële facetten van het Joodse verleden in Nederland wel nimmer object van onderzoek zullen kunnen worden.

Maar dit geldt niet voor één Joods gezin, dat sinds de jaren tachtig van de vorige eeuw heeft gezworven door Nederland; het gezin van de rebbe Izak de Haan, de vader van Carry van Bruggen en Jacob Israël, de dichter van het Joodse lied in Nederland. Maar tezelfdertijd dienen wij te constateren, dat de fabels, die over deze rebbe de wereld zijn ingeblazen zó fantastisch zijn, dat wij juist op grond daarvan wel het ergste moeten vrezen voor latere geschiedschrijving van niet-Joodse zijde met betrekking tot Joodse omstandigheden. Sprak niet de *Daily Express* van begin juli 1924 naar aanleiding van de moord op Jacob Israël over diens vader: *Being a famous singer in the synagogue*... Anderen gewagen van een 'rabbijn', ja van een orthodoxe rabbijn van grote geleerdheid. Een dochter wil ons doen geloven, dat haar vader de gemeente Zaandam van een kleine, bijna verlopen *kille* tot grote bloei had gebracht. Wij zijn hier verplicht gebruik te maken van het jiddische *nebbisch* en gaan over tot de orde van het historische onderzoek.

Izak de Haan werd 25 september 1839 te Edam geboren. Genealogisch onderzoek wees uit, dat hij aanvankelijk als koopman èn winkelier zijn schamele kost had trachten te verdienen. Schamele kost, zoals blijken kan uit jarenlange, vrijwillige dienstneming in het leger; toch al typerend voor een Joodse jongen uit die tijd en demonstrerend, dat Izak toen in geen geval behoorde tot de strenge orthodoxie.

Na een eerste huwelijk met Johanna de Vries, hertrouwde de weduwnaar met Betje Rubens, die in de biografische beschouwingen over de beide Zaanse koningskinderen nauwelijks tot haar recht komt. Zeer ten onrechte, overigens! Want voornamelijk zij, de hypernerveuze afstammeling van een belangrijk oud-Amsterdamse Joodse familie, (de 'Boeletjes', bijnaam van de familie Rubens) heeft op Carry en Jacob Israël indruk gemaakt. Niet het minst in mystiek en bijgelovig opzicht. Betje de Haan-Rubens zat vol '*niechesj*' (bijgeloof); menig gedicht van Jacob Israël moet uit deze hoek worden benaderd. In De verlatene worden de achtergronden van de moederlijke familie getekend in de 'misjpoche' Lehren met welke naam wij raken aan het belangrijkste Joodse geslacht van het Amsterdam uit de vorige eeuw, waarmee de Rubensen verwant waren.

Bij vader Izak konden de leergierige kinderen aanvankelijk ook wel terecht, maar zijn signatuur wijst in een wel geheel andere richting. Toen hij in 1874 met Betje Rubens te Amsterdam trouwde, was De Haan wel allerminst 'rabbijn'. Hij dreef een broodjes-met-vlees-win-kel, die later door Carry zou worden beschreven. Toen ook dit zoveelste bestaan niet voldoende opleverde voor het snel groeiende gezin, besloot Izak op advies van een zwager te proberen het diploma van godsdienstonderwijzer te verwerven, de zogenaamde 'derde' of 'laagste' rang. De eerbied voor deze akte was in het Nederlandse Jodendom tot 1940 niet groot. Op het seminarium onderscheidde men twee soorten domme studenten; voor de laagst gekwalificeerde was een akte ingesteld! *Brevet voor Amratses* (onwetendheid) noemde men de 'derde rang'. Hoe dit ook zij, Izak de Haan slaagde in 1878; een niet geringe prestatie intussen voor de mislukte winkelier. Hij mocht nu in zeer kleine *kehilloth* het ambt uitoefenen van 'voorzanger, onderwijzer, beestensnijder enz.' De Joodse volksmond sprak van *gazzen-rebbe-brugophaler*. Zó begon de carrière van een man, die door zijn kinderen in latere studieboeken over Nederlandse letterkunde zou worden binnengevoerd.

Hij staat in de regel te boek als rebbe van Zaandam, maar Izaks biografie is genuanceerder. Hij begon kort na zijn examen als *gazzen* te Smilde. Daar werden hem in het jaar 1881 kort na elkander zijn twee beroemde kinderen geboren: op 1 januari Carolina I.ea, op 31 december Jacob Israël. Toen schrijver dezes jaren geleden het kleine Drentse *sjoeltje* bezocht, bevond dit zich reeds in een verregaande staat van verwaarlozing. Achter lage huizen weggedoken stond een onaanzienlijk gebouwtje, waarin hopen dode muggen vloer en houten banken bedekten. Op het *Almemor* (verhoging in de synagoge) lag een oude *sjofar*, waarop eens Izak de Haan op herfstige dagen had geblazen om de Joden van Smilde op te roepen tot bekering in de maand der ontzagwekkende dagen, de *jamiem nora'iem*. Hij bleef er niet zo lang. In 1882 vertrok het gezin De Haan uit Smilde (Kloosterveen) naar Gorredijk, gemeente Opsterland. Wij komen in de biografie nu wel op zeer vaste bodem, want door een gelukkige omstandigheid zijn alle Protocolboeken van deze tweede gemeente bewaard gebleven en kunnen wij ons wel uitermate nauwkeurig oriënteren over het verblijf van Izak de Haan in zijn tweede *kille*. Hield hij zelf niet – hoe uitvoerig èn stuntelig – de boeken der gemeente bij?

Ons bleef daardoor het vernederende relaas behouden van het leven van een *mediene*-rebbe uit de tweede helft der vorige eeuw. – De sociaal-economische structuur van de rebbe kan eigenlijk slechts volledig worden begrepen door Joden, die het provinciale Jodendom in alle kleinheid van nabij hebben leren kennen. Hier vertonen zich vraagstukken, die menig leven in grote lijnen hebben bepaald. Het is niet aan twijfel onderhevig, dat de enge sfeer van afhankelijkheid, waaronder Izak de Haan gebukt ging, in het leven van Carry en Jacob Israël op funeste wijze heeft ingegrepen. De eerste zin van beider biografie zal kunnen luiden:

Aan een arme dorpsrebbe werden eens twee koningskinderen geboren...

Na een onoverzichtelijk aantal zielige conflicten vertrok Izak de Haan in de nazomer van 1885 naar Zaandam, waar Carry en Jacob Israël hun bewuste jeugd zouden beleven in *het huisje aan de sloot*... Of er inderdaad aan de sloot één speciaal huisje heeft gestaan, waar Carry van Bruggen de indrukken opdeed voor haar vermaard geworden boek blijft discutabel. Want onrustig bleven de rebbe, de *rebbe-tseente* en de *jelodem*.

Volgens het bevolkingsregister kwamen op 5 september 1885 van Opsterland Izak de Haan en gezin. Hij betrok de woning Spoorstraat, wijk G302-c, later genummerd G365, thans Oranjestraat 64. Vóór 1890 trok hij naar Dampad 38, vandaar naar Hogendijk 102 (nu 132, bij de Lagehorn), vervolgens Dampad 66 (in 1900). Daar woonde hij tot 1912 toen hij verhuisde naar Menschikoffstraat 65. In januari 1914 vertrok hij naar Amsterdam.

Ook te Zaandam werd de rebbe meegesleurd in allerlei troebelen, sociaal-economische problemen en verdere *tsores*, waarzonder het een rebbe blijkbaar nu eenmaal niet vergund was te leven. Maar ook hier, als in Smilde en Gorredijk, heeft Izak de Haan een waardigheid vertoond, die hem gunstig onderscheidt van velen zijner 'ambtsbroeders' in den lande. Hij ging er – om

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

het populair te formuleren – niet onderdoor. Bij de acties, die tegen het eind van de vorige eeuw hebben geleid tot het oprichten van een 'vakvereniging' voor godsdienstonderwijzers (*Achawa*) speelde ook hij een, zij het bescheiden rol. Hij gold in brede kringen als een *Achawa-rebel*, die flink van zich afbeet en dat op vaak geestige wijze. Van hem ook is het verhaal bewaard, dat hij op Grote Verzoendag eens midden in de dienst ophield, toen achter hem twee grote *Parnosem* (bestuurders der gemeente) aan het *sjmoezen* waren. Toen hem verwonderd werd gevraagd, waarom hij zweeg, reageerde de *gazzen*:

'Als mijn meerderen spreken, voegt het mij te zwijgen.'

Het is begrijpelijk, dat bij arme rebbes hun dubieuze maatschappelijke status licht kon leiden tot onlustgevoelens jegens de maatschappij in het algemeen en via deze schakel tot kritiek op godsdienstige verhoudingen. Ook van Izak de Haan wordt verteld, dat hij niet altijd zó in het orthodoxe gareel liep, als van een rebbe kon en mocht worden verwacht. Verhalen van oud-leerlingen vooral laten dóórschemeren, dat de rebbe niet geheel vrij was van 'vrij'-zinnigheid. Zo ook wordt het begrijpelijk, dat hij later het *reüsseren* {het slagen, het welig opgroeien} van zijn beide letterkundige kinderen met instemming aanvaardde en beider gemengde huwelijk (toch zeer ongewoon in zijn verhoudingen) zonder meer accepteerde.[1] Dit neemt intussen niet weg, dat het rebbe-milieu van Izak de Haan de inspiratiebron bij uitnemendheid werd voor twee kinderen, die ieder geheel op eigen wijze de beschavingsgeschiedenis van Nederland hebben verrijkt en wier Joodse wezen onomstreden blijft.

JACOB ISRAËL DE HAAN, DICHTER VAN HET JOODSE LIED

De reacties van beide kinderen op het milieu van hun vaderlijke rebbe vormen twee chapiters op zichzelf. De biografie van Jacob Israël demonstreert ons het leven van een artist, die in blinde woede jegens de hem omringende maatschappij alle uiterste vormen vond van critiek, afbraak en zelfverguizing. Maar dit alles ook nimmer zonder een hartstochtelijk berouw en schuldgevoel, dat zich steeds weer ontlaadde in een even hevige als hulpeloze omarming ener collectiviteit. Aanvankelijk anarchist, dan socialist. Als gevolg van zijn homosexu-ele roman *Pijpelijntjes* in conflict met de S. D. A. P., doorleefde hij enkele jaren van volstrekte losgeslagenheid, die hem aan de rand van de zelfvernietiging bracht. Het is nog altijd niet helemaal duidelijk, wat deze bij uitstek pathologische figuur in de jaren 1905-09 precies heeft uitgespookt. Vele contacten van hem blijven duistere plekken op de kaart van zijn leven. Is hij een tijdlang Christen geweest? Heeft hij gedacht aan een klooster ?

De Joodse jongen, die door Izak de Haan in 1896 werd gezonden naar de Rijkskweekschool te Haarlem, welke hij in 1900 als afgestudeerd onderwijzer verliet, was zijn Joodse opvoeding blijkbaar geheel kwijtgeraakt. Nog in *Het jaar der dichters; muzenalamatiak voor 1911*, samengesteld door J. Greshoff, verschijnt van Jacob Israël de Haan een merkwaardig katholiserend

1 Sara, de tien jaar jongere zus van Carry en Jacob memoreerde: *"Ik herinner mij nog een van de smartelijkste, diep in mijn kinderhart gegrifte beelden, hoe vader, nadat Carry hem haar besluit om met Van Bruggen te trouwen had meegedeeld, zijn handen ten hemel hief en uitriep: 'Waarmee heb ik gezondigd, dat ik zo gestraft moet worden'."* [Feit is wel, dat hij zijn kinderen niet verstootte. *red.*]

gedicht, gewijd *Aan den heiligen Thomas van Aquino, Doctor Angelicus*. Maar, het dient vermeld, dit wordt terstond op de volgende pagina gevolgd door het schoonste sabbath-lied, dat ooit uitzijn dichterlijke pen vlood:

Heilige Dag, die na zorgvolle week
Als een Vriend komt in onze schoone woningen...

Wij staan voor raadselen, die misschien nimmer volledig zullen kunnen worden opgelost. Want het leven van Jacob de Haan, die zich tijdens de rel om *Pijpelijntjes* plotseling naar oude trant Jacob Israël ging noemen, blijft in zichzelf één gecontinueerd probleem, waarvan de existentie niet eens gelocaliseerd blijft tot dit koele Joodse Westen, doch facetten vertoont van het chassidische Oost-Europa, met zijn rechtstreekse kanalen in de richting van de bronnen der Joodse mystiek.

Zelf heeft hij, voorzover mij bekend, éénmaal in zijn leven hierover gesproken voor de jongeren van de Amsterdamse *Mizrachistische Jeugdbeweging*, op een avond, toen het hem hij voorlezing van zijn gedichten plotseling te machtig werd. Na een adembeklemmende gloofsbelijdenis (*Widdoej*) vertelde de dichter plotseling, hoe hij omstreeks het jaar 1909 niet meer wist, wat hij moest doen. Op een prachtige zomeravond wanhopig en doodongelukkig in het stille Yondelpark slenterende, hoorde hij eensklaps een *stem*, die volkomen duidelijk in de Asjkenazische uitspraak van het Hebreeuws riep: *Sjoewo eilaj kie ge-altiecho...* ('Keer weder tot Mij, want Ik heb u verlost', naar de tekst van *Jesaja* 14:22).

Zoals hij het tegenover joodse kinderen formuleerde: er viel een steen van hem af. Jacob Israël de Haan werd *Ba'al Tesjoewa*, een bekeerling, naar de formulering van het Bijbelwoord, dat God tot hem zou hebben gesproken. Het Bijbelwoord, dat de Joodse jongen nog zo goed kende uit de dagen, doorgebracht in het huisje aan de sloot en de Zaanse *sjoel*.

Omstreeks 1909 verschijnen dan de eerste gedichten, waarin Albert Verwey een eigen, geheel aparte, Joodse stem beluisterde en die hij waardig keurde om in *De Beweging* te worden opgenomen. Meer nog dan de correspondentie met Van Eeden, is die met Albert Verwey essentieel voor de levensgeschiedenis van de Joodse dichter.

In zijn dichterlijke filosofie heeft Verwey de verproletariscerde outcast van de *Pijpelijntjes*-affaire nimmer afgewezen. Van meet af aan proefde hij in deze stakkerige en stuntelige Jodenjongen anno 1905 een begaafd talent. Hij wees hem nochtans jaren terug.

Voor De Haan werd Albert Verwey de klassieke norm niet slechts van rechtvaardigheid, maar ook van smaak.

Voor hem, die deze honderden brieven heeft doorgenomen, blijft er echter een licht gevoel van deernis over met de Joodse dichter, die alles wilde geven met werkelijke terzijdestelling, ja verloochening van zich zelf, en die eenzaam moest blijven in dit contact, omdat het element vriendschap ontbrak.

In het Handelsblad-feuilleton bij zijn afscheid, '*Heengaan uit Holland*', schreef De Haan:

In Januari 1905 begon Albert Verwey de uitgave van het Maandschrift **De Beweging**.

'Wat stoffelijk en geestelijk, de volken beleven, beleven het sterkst in den geest hun dichters.'
De Dichters. Dit zijn de dagen van scheiding, die ik thans beleef. En moeilijk valt mij het heengaan van de Dichters, ouderen en jongeren, met wie ik zoveel jaren in liefde en vrede heb samengeleefd. Zeker, ik hoop nog wel eens in Holland weder te komen. Maar dat zal als een gast zijn. De innige verhoudingen worden thans ontbonden.
En ik overdenk, wat mijn leven als Dichter van Holland is geweest. En ik spreek daar nu niet over, om de aandacht te vestigen op mij zelve en op mijn werk. Maar het bijzondere is altijd bijzondere van het algemene. En wat ik genoten heb en geleden en gedaan, dat is een bijzondere, persoonlijke vorm van wat een Joodse jongen van mijn aard en aanleg, in mijn land en in mijne tijd kon genieten, lijden en doen. In de kleine waterdroppel spiegelt zich heel de wijdheid van Gods heilige hemel. Zó spiegelt zich in mijn gedichten de wijdte van mijn tijd. Denkt niet, wanneer ik schrijf over mij zelve, dat ik alleen over mij zelve schrijf. Nee: dan schrijf ik over anderen, en over anderen het meest.
Als Jacob Israël dit formuleert, is hij al op weg naar Palestina, de uiterste consequentie van zijn langzaam gegroeid nationaal-Joodse bewustzijn. – Maar wat hij zocht in het land der Vaderen zou hij niet vinden. Het was De Haans tragiek, dat zijn subtiele hoogst-persoonlijke Joodse levensbeschouwing *vertaald* werd in reële categorieën van politiek zionisme. Hij was nooit zionist geweest in die beperkte zin die daaraan door een *staatkundige organisatie* mocht worden gesteld. Dat zijn mooie gedichten over het Joodse jaar de weg vonden naar het hart van Joden die Palestina wilden herbouwen als centrum van de *Jodenheid*, leidde in feite tot Jacob Israël de Haans ondergang. Ja, zeker, ook en vooral hij smeekte om de herbouw van *Jeroesjalajiem*. Maar hij bleef een ouderwetse *chowew Tsion* (minnaar van Tsion), die heimwee had naar een vroege jeugd en die geloofde, dat het Jeruzalem anno 1919 een stralende omlijsting zou kunnen vormen voor al zijn uiterst persoonlijke herinneringen. De werkelijkheid was wel anders.
Reeds spoedig na zijn immigratie botste de eerzuchtige dichter met de Zionistische autoriteiten in het toenmalige Jeruzalem. Meer en meer vond hij aansluiting bij de ultra-orthodoxe groeperingen rondom de merkwaardige figuur van Chaim Sonnenfeld en... bij de Arabieren. Hij had zich het Arabisch vrij snel eigen gemaakt en beschikte op de duur over vele vertrouwelijke relaties met deze natuurlijke vijanden der Joden.[1] Men heeft vroeger en later gaarne de nadruk gelegd op De Haans homosexuele betrekkingen in het Arabische kamp en zelfs is meer dan eens de moord daarmee in verband gebracht. Ten onrechte![2] *Annotatie* ☞

1 De typering van Arabieren als *natuurlijke vijanden der Joden* heeft geen basis in de Hebreeuwse bron. In Genesis 10 worden Hebreeën, Arameeërs en Arabische groepen genealogisch als afstammelingen van Sem gepresenteerd; de tekst kent geen notie van aangeboren vijandschap. De moderne term *Semieten* is een 18e-eeuwse taalkundige categorie en impliceert evenmin onderlinge vijandschap. Ook historisch is de kwalificatie niet houdbaar: Sultan Mohammed V weigerde de rassenwetten van het Vichy-bewind op zijn kinderen toe te passen – waaronder de vele Joden die ooit het Spaanse schrikbewind van Ferdinand en Isabella ontvluchtten – waardoor Sefardische en gearabiseerde Joden in Marokko niet werden vervolgd of gedeporteerd. In tegenstelling tot sommige Europese autoriteiten had Mohammed V geen nabestaanden aan wie excuses moesten worden aangeboden. Het juridische begrip *collaboratie* vloeide voort uit de maatschappelijke en staatsrechtelijke verhoudingen van bezette natiestaten. Het is niet zonder meer universeel toepasbaar.
2 Op de volgende bladzijde staat een redactionele bijdrage die, zonder verdere annotaties, een beeld schetsen van de relationele verhouding tussen Jacob de Haan, Frederik van Eeden en Albert Verweij. De bronnen worden wel vermeld. ☞

AFSCHEID

Aan Jacob Israël de Haan

Zo vaar dan wel, en zoek u ruimer wegen,
Uw Leider sprak, 't is nodig dat gij gaat.
Ga met mijn dankbaarheid en met God's zegen,
de dag is droef - omdat ge mij verlaat!
Gij ziet 'n mysterieuze toekomst wenken.
Ik blijf alleen met weemoedig herdenken.

Wij hebben fel geworsteld met het leven
en veel geleden onder zware druk _
en elk voor zich ons in Gods hand gegeven
dat Hij de zonde ons uit de boezem ruk'
Wij onderkenden 't goede van het kwade
rouwvol in hoop op eind'lijke Genade.

De zuivre liefde wil geen medelijden.
Wij hebbe' elkaar niet onzen nood geklaagd,
het leed van de ander was het leed van beiden,
deernis werd niet geboden, noch gevraagd!
Want elk ervoer dat God hem 't meeste steunde
die 't minst om aardse smarten zich bekreunde.

Wij hebben veel gesproken, meer gezwegen,
in 't enkel bijzijn was voldoende vreugd,
elk ging in volle vrijheid eigen wegen
en streefde in eigen hart naar eigen deugd.
In twintig vriendschapsjaren geen seconde
waarin je mij beledigde of verwondde.

Ga zonder vrees, wanneer ge u vast blijft klampen
aan wat als waarheid innigst u ontroert —
dan zult gij zien hoe gij door alle rampen,
met zachte wenk, verwinnend wordt gevoerd.
Gij gaat niet om uzelve te gerieven,
maar volgt gehoorzaam heilige motieven.

Wij zijn niet van één volk, en uw gedachte
omtrent het Eeuwig Licht is mijne niet.
Voor mij is reeds verschenen de Verwachte,
Gij wacht Hem nog in glorie-vol verschiet
Toch spraken voor ons beiden de profeten,
en beider Heer moet Liefde en Waarheid heten.

En als ge dan op Hebron's hoogten zit
en 't ritsel fluistren hoort der ranke palmen
en in de landstaal uwer vaadren bidt,
en zingt, inheems, uw zoo geliefde psalmen,
Zend dan uw ziel een wijl naar 't neevlig Noorden,
Gedenk den verre vriend - en deze woorden.

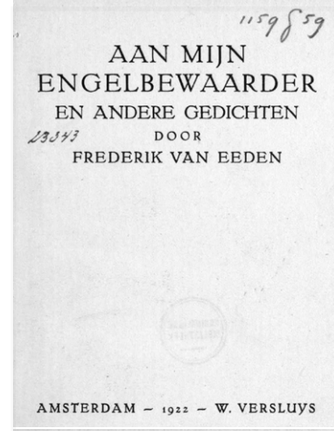
AAN MIJN ENGELBEWAARDER
EN ANDERE GEDICHTEN
DOOR
FREDERIK VAN EEDEN
AMSTERDAM – 1922 – W. VERSLUYS

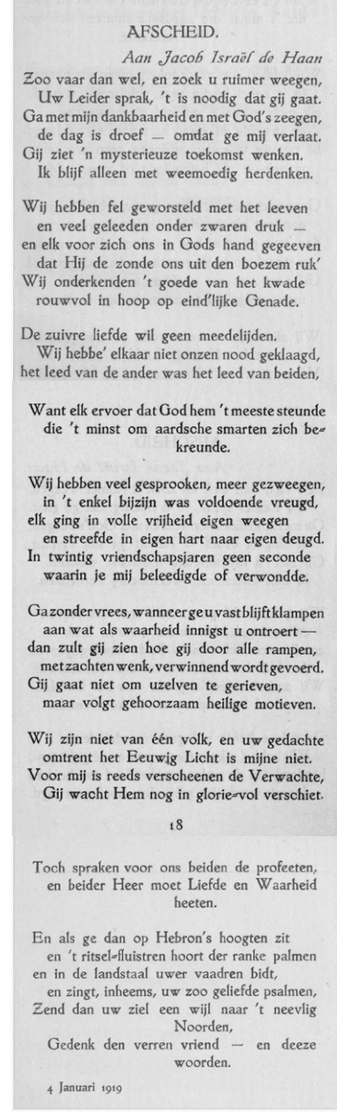
AFSCHEID.
Aan Jacob Israël de Haan
Zoo vaar dan wel, en zoek u ruimer weegen,
Uw Leider sprak, 't is noodig dat gij gaat.
Ga met mijn dankbaarheid en met God's zeegen,
de dag is droef — omdat ge mij verlaat.
Gij ziet 'n mysterieuze toekomst wenken.
Ik blijf alleen met weemoedig herdenken.

Wij hebben fel geworsteld met het leeven
en veel geleeden onder zwaren druk —
en elk voor zich ons in Gods hand gegeeven
dat Hij de zonde ons uit den boezem ruk'
Wij onderkenden 't goede van het kwade
rouwvol in hoop op eind'lijke Genade.

De zuivre liefde wil geen meedelijden.
Wij hebbe' elkaar niet onzen nood geklaagd,
het leed van de ander was het leed van beiden,

Want elk ervoer dat God hem 't meeste steunde
die 't minst om aardsche smarten zich bekreunde.

Wij hebben veel gesprooken, meer gezweegen,
in 't enkel bijzijn was voldoende vreugd,
elk ging in volle vrijheid eigen weegen
en streefde in eigen hart naar eigen deugd.
In twintig vriendschapsjaren geen seconde
waarin je mij beleedigde of verwondde.

Ga zonder vrees, wanneer ge u vast blijft klampen
aan wat als waarheid innigst u ontroert —
dan zult gij zien hoe gij door alle rampen,
met zachten wenk, verwinnend wordt gevoerd.
Gij gaat niet om uzelven te gerieven,
maar volgt gehoorzaam heilige motieven.

Wij zijn niet van één volk, en uw gedachte
omtrent het Eeuwig Licht is mijne niet.
Voor mij is reeds verscheenen de Verwachte,
Gij wacht Hem nog in glorie-vol verschiet.

18

Toch spraken voor ons beiden de profeeten,
en beider Heer moet Liefde en Waarheid
heeten.

En als ge dan op Hebron's hoogten zit
en 't ritsel-fluistren hoort der ranke palmen
en in de landstaal uwer vaadren bidt,
en zingt, inheems, uw zoo geliefde psalmen,
Zend dan uw ziel een wijl naar 't neevlig
Noorden,
Gedenk den verren vriend — en deeze
woorden.

4 Januari 1919

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

Het gedicht *'Aan Jacob Israël de Haan'* verscheen voor het eerst in *De Amsterdammer* op 11-1-1919. In zijn reisbrief *Heengaan uit Holland* in het *Handelsblad* van 8-1-'19 schreef De Haan over Van Eeden en Verwey:

ALBERT VERWEY ZELVE ZAG IK GEMIDDELD NIET EENMAAL PER JAAR. Onze eenheid was de erkenning van het dichterschap. En voor de jongeren zeg ik dit: in 1901 heb ik Albert Verwey voor het eerst gedichten gezonden. Het duurde tot 1909 eer hij mijn werk zo sterk en noodzakelijk achtte, dat mij ene plaats in de *Groep* werd ingeruimd. Gij, die het dichterschap begeert, weet, dat het zich niet dwingen laat. Wees eerbiedig en trouw. En hang uw hart voor het leven open als een bloesem voor regen, zon en wind.
Zó is dan Albert Verwey mijn goede en strenge meester geweest. Maar nooit een nabij en vertrouwd vriend. Dat was Frederik van Eeden.
Het is twintig jaren geleden sinds ik, een jongen angstig voor het dreigende leven, zijn steun en vriendschap zocht en vond. Moeilijk zijn vele van die twintig jaren geweest. Ik heb alles beleefd, wat een Joodse jongen in deze tijd aan dwaling en aan keer beleven kan. Maar deze vriendschap, deze vereering is ongeschonden gebleven en onbeschaduwd tot op dezen dag. Dat zijn de gaven des levens, die ons met het leven verzoenen. Daar ben ik dankbaar voor. En het is goed, het is rechtvaardig, dat ik deze dank hier open uitspreek. Ik ken gene dichter en gene geleerde, voor wie Holland minder dankbaar is geweest dan voor dezen.
Verwey en Van Eeden zijn de vastheid geweest van mijn leven, de eerlijkheid en de trouw. Scheidend gedenk ik dat.

DE HAAN EN VAN EEDEN BLEVEN ELKAAR TOT DE HAANS DOOD IN 1924 SCHRIJVEN. Zoals hij aan De Haan beloofd had, bezocht Van Eeden regelmatig Hans van Maarseveen, De Haans vrouw, die alleen was achtergebleven in Amsterdam. Wat De Haan meemaakte in Palestina kon Van Eeden nauwkeurig volgen dank zij vaak uitvoerige persoonlijke brieven en reisbrieven in het *Handelsblad*. Hoe De Haans gemoedsgesteldheid was, kon Van Eeden goed opmaken uit de talloze gedichten die deze ter publikatie naar *De Amsterdammer* stuurde. De Haan verlangde naar zijn vriend. *Ik mis Hollandsche boeken, maar ik ben blij dat ik veel van jou uit mijn hoofd heb geleerd. Uren lang loop ik in mijn kamertje heen en weer en dan komen alle goede dingen, die je voor mij gedaan hebt, in mijn hart en in mijn gedachten.* De Haan leefde mee met Van Eedens wel en wee en moedigde hem aan door te gaan met schrijven en met de *significa*. In Palestina was er een Hebreeuwse *significa*. In het *Handelsblad* schreef hij over de *Taalraad* die bezig was voor het moderne Hebreeuws. J. Meijer schreef in 1981 over *Jacob de Haan en het Hebreeuws.*
Van Eeden hoefde niet voor miskenning bang zijn, troostte De Haan .Van Eeden was door brieven van De Haan getuige van diens ontwikkeling van zionist naar antizionist, zoals De Haan op zijn beurt Van Eedens ontwikkeling in de richting van het katholicisme kon volgen. Na een stuk van Van Eeden over het katholicisme schreef De Haan op 21-3-'20: *Je schrijft er wijzer over dan zij zelve zijn. Kwam je erin? Ach, het is net als het zionisme. De idee is mooi. Maar de goede lieden!* – Op 30 juni 1924 werd zijn beste vriend vermoord en Van Eeden schreef op 2 juli in zijn dagboek: *'Joop moest zulk een tragisch einde vinden. Hij maakte zich vijanden door zijn brutale oprechtheid, maar hij was trouw als een hond en vol goeds, scherpzinnig, geleerd, schrander en een hoog begaafd dichter. En voor mij was hij altijd dezelfde, toegewijd en hartelijk, en mild waar hij dat zijn kon.*
Op 1 juni 1918 overhandigde Jacob vier schriften van de *dichter* Johan dèr Mouw aan Van Eeden. Aan De Haan liet hij een paar dagen later weten: 'Alles is *echt*, van begin tot eind, en het is zeer bizonder'. Ondertussen had Carry veel moeite om *Prometheus* aan de man te brengen met name door toedoen van Johan Huizinga. Rond dezelfde tijd ontving Carry een (niet bewaarde) brief van de *filosoof* Dèr Mouw die zij met vreugde beantwoordde. Over de relatie tussen deze vier is voorzover wij kunnen nagaan weinig bekend behalve dat er een positieve wederkerige werking was die hen verbond.
In het tweede deel van de Van Eeden biografie, *Trots verbrijzeld* (1996), wijdt Jan Fontein vijf pagina's aan de ontmoeting.

{Tot zover onze redactionele annotatie. Jaap Meijer vervolgt zijn betoog:}

Zonder finesses is het voor ieder gemakkelijk te constateren, dat de politieke acties van de Nederlandse dichter felle kritiek verwekten onder de Zionistische bevolking van een hachelijk Palestina, dat toen als het ware besprongen werd, niet alleen door enorme sociale en economische moeilijkheden, doch niet minder door politieke vraagstukken van leven en dood. De vijandelijke gezindheid der Arabieren ontlaadde zich al gauw in pogromachtige aanvallen op Joden. Een pathologische figuur als De Haan kon in zulke troebele situaties een dubieuze en onbetrouwbare rol spelen. Zoiets lag hem, de gespleten poëet, die plotseling een kampioen ging worden van de onverzettelijke strijd tegen de Zionistische wereldbeweging, waarvoor hij al spoedig een extreme groep Oostjoodse orthodoxen misbruikte. Politiek niet geschoold, zo kon men de groep rondom Sonnenfeld karakteriseren en daarboven: onverzettelijk in haar hardnekkige strijd voor de wet van Mozes.
Binnen het kader van het toenmalige Jeruzalem leidden de tegenstellingen tot vele verdachtmakingen en andere onverkwikkelijkheden, die het kenmerk vormen van klassieke *kille*-ruzies, zoals men ze altijd aantrof en zal aantreffen binnen het kader van benepen, provinciale Joodse gemeenten. De Zaanse *gazzen*-zoon moet er zich ergens wèl bij hebben gevoeld; misschien waande hij zich weer thuis, *aan de sloot*.
Maar daar woonde hij niet meer! Hij was in weten en aanzien gegroeid en een man van internationaal gezag (een zeldzaamheid in de Jeruzalemse gemeenschap omstreeks 1920.
Een journalist, wiens prachtige feuilletons in het *Algemeen Handelsblad* diepe indruk maakten op de niet-Joodse wereld, die – door De Haans gekleurde voorlichting – in anti-Zionistische zin beïnvloed dreigde te worden. Hij was daarnaast correspondent voor anti-Zionistische

persorganen in Engeland. Toen Lord Northcliffe in Palestina kwam, verscheen voor deze notoire antisemiet Dr. Jacob Israël de Haan aan het hoofd van een orthodoxe delegatie, die protesteerde tegen de Zionistische instanties.

In het Arabische Oosten groeide de faam van de Joodse dichter-politicus meer en meer. Egyptische persorganen suggereerden hem in te schakelen bij diplomatieke acties tegen het Zionistisch nationalisme. De dichter van het Joodse lied organiseerde een Joodse afvaardiging onder leiding van *raw* Sonnenfeld naar koning Hoessein, toen deze zijn zoon emir Abdallah in Trans-Jordanië bezocht. De zoon van de Zaanse rebbe verscheen bij deze gelegenheid in Arabische kledij! Zijn evolutie heeft het zijn latere biografen niet eenvoudig gemaakt. Maar, om te zwijgen van de lateren, wat deden zijn Joodse tijdgenoten! Zij haatten hem. Bij gesprekken met oude *Jishoew-nikken* was dit het steeds weerkerende motief. Toen eenmaal een Joodse student uit Nederland afkomstig, in een klas van een lerarenseminarium de vraag stelde, of hij een vrij opstel mocht schrijven over Jacob Israël de Haan, klonk het onverbiddelijk: *Lo, De Haan haja bogeed!* (Nee, De Haan was een verrader).

Treffend is het verhaal dat professor Obbink doet in zijn reisverhaal over Palestina, *Op bijbelse bodem.*Toen hij met de dichter door Jeruzalem wandelde, spuwden Joden voor De Haan op de grond. De hoogleraar reageerde: *Dat doen ze niet uit respect voor u.*

Nee, was de repliek, *dat doen ze uit respect voor u want als ik alleen ben spuwen ze in mijn gezicht.* Er werd zelfs een proteststaking georganiseerd die een einde maakte aan De Haans colleges aan de *Rechtsschool* in de Joodse hoofdstad.

Tegenover dit alles treft ons de onverzettelijke moed van deze door en door zieke man, die – waarom? – voortging met zijn gevaarlijk gewroet en die daardoor (niet de geringste der Israëliem, uit Nederland afkomstig, heeft het ons verzekerd) de toekomst van de gehele Zionis-tische wereldbeweging in gevaar bracht. En die men daarom onschadelijk wilde maken. De eerste politieke moord van de Joodse illegaliteit werd voorbereid en de dichter uit de school van Albert Verwey vond op 30 juni 1924 {na zijn avondgebed op de trappen de sjoel} een verschrikkelijk einde, dat intussen zijn biografie min of meer *organisch* afsloot. Wel grillig was deze levensgang van het Smilde zijner simpele geboorte tot het *Jeroesjalajiem* van zijn gecompliceerde dood.

CARRY VAN BRUGGEN: 'HET HUISJE AAN DE SLOOT'

Hoe verschillend het leven van zijn één jaar oudere zuster Carolina Lea, bekend gebleven als Carry van Bruggen naar de naam van haar eerste echtgenoot Cornelis (Kees) van Bruggen. Ook haar levensgang werd gefnuikt door haar Joodse afkomst als dochter van rebbe Jitschok Haleivie de Haan. Maar zocht Jacob Israël voor zijn geschonden-zijn steeds opnieuw zijn toevlucht in een collectiviteit, zuster Carry haatte de *kudde*, bestreed iedere conventie en schiep in haar *Prometheus* een Bijbel voor loutere verstandsmensen, die vrij moesten zijn van iedere distinctie, vrij vooral van de Joodse uitzonderingssituatie waarvan het Zaanse Jodinnetje alle bittere vruchten had geproefd. Het Jodendom in zijn creatieve invloed op de Nederlandse cultuur kent in het bewogen leven van deze twee Joodse geesten twee volstrekte uitersten, die beide moesten uitlopen opeen disharmonie, die tot vernietiging leidde. Carry van Bruggen was en bleef wat ze wijsgerig niet wilde zijn, omdat ze niet gewapend bleek tegen de problematiek van het Joodse bijzondere van het volk in ballingschap, dat zij nooit zuiver kon zien… omdat ze een dochter was van een arme rebbe. Geen boek kent voor haar verhouding tot het Jodendom scherpere formuleringen dan haar Hedendaags fetisjisme. In die curieuze en scherpzinnige bladzijden over de taal komen voortdurend haar complexen om de hoek kijken, wel het meest opmerkelijk als zij over haar vader spreekt.

Maar het duidelijkst blijkt, wat er op de bodem ligt van al die bekommering om onze beschaving, in de plaats die het Hebreeuws in de waardering der beschaafden heeft. Of is Hebreeuws soms geen klassieke taal? Of wortelt de 'cultuur' van het calvinistische Holland soms niet dieper in de Bijbel dan in Homerus? Zou dus de kennis van het Hebreeuws niet van hoger waarde zijn en noodzakelijker ook, dan die van het Grieks? Als inderdaad, zoals de kampioenen voor het Grieks staande houden 'een regel Homerus meer waard is dan de allerbeste vertaling', wat een heel andere 'Matthaeus-Passion' hadden we dan nog gekregen, wanneer Bach zich niet had moeten behelpen met Luther's vertaling. En een hoeveel overtuigender martelaarschap! Want alle Christenen van alle eeuwen hebben zich maar met vertalingen moeten behelpen, en wat voor vertalingen! Kan men dan zo'n Christendom eigenlijk wel een hogere waarde toekennen dan aan het inzicht van degenen die in Plato alleen door Schleiermacher werden ingewijd en niet door de anonymus van het gymnasium? En is dan niet het Hebreeuws minstens even onmisbaar als het Grieks? Toch leert alleen de theoloog, d.w.z. de vakman, Hebreeuws. Wat schuilt hieronder? Dit: het Hebreeuws is de taal van de Jood, en wat erger is, in het algemeen van de arme Jood. Want alleen de arme Jood wordt 'vroom' opgevoed en gaat tot zijn 'Bar-mitswo' bij de Rebbe op school, en leert daar, van menig nederig provinciaal Rebbetje, nog niet eens zo heel weinig Hebreeuws, dat hij in zijn dagelijkse gebeden en in de Synagoge voortdurend herhaalt, zodat heel veel schamele Joodjes redelijk wel Tora en Talmoed lezen… zonder dat iemand hun dat aanrekent als een factor van beschaving en ontwikkeling. De deftige Jood kent geen Hebreeuws, hij is 'liberaal' opgevoed, hij is niet naar de Rebbe-school geweest (de allerlaatste tijd komt daar, in de algemene opleving der nationalistische exaltie, enige verandering in) en was hij het wel, en kende hij Hebreeuws, hij zou het nog verbergen, want de kennis van Hebreeuws wijst op burgerlijk Joodse afkomst voor elk die geen theoloog is. Nooit kon dus Hebreeuws op één rang komen met Grieks en Latijn, nooit kon de kennis ervan een kaste-distinctief worden, een voorrecht der deftigen, daar het zich van meet af met het schamelste deel van het verdachte Jodendom associeerde. En niemand houdt staande dat een regel Hebreeuws meer waard is dan de beste vertaling van het Oude Testament! En geen 'man-van-smaak' smukt zijn onnozele verhandelingetjes op met 'onvertaalbare' Hebreeuwse woorden. Is er dan ook iets indrukwekkends of deftigs aan de lettertekens, die het 'kosjer' vormen op het raam van het Joodse eethuisje? Hoe imponerend daarentegen het Griekse woord en het Latijnse citaat, waar de man-van-smaak van de vorige generatie geen pagina buiten kon, en die meestal even veel om het lijf hadden als zijn Hollands. Hoe komt hier dan weer als overal als een andere aap uit weer een andere mouw, onder al deze schijnbaar wetenschappelijke

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

en onpartijdige bekommeringen, de Kaste-drift, de altijd werkzame, nimmer beledene Levensdrift voor de dag! Met het nauwelijks werkzame, immer beledene nationalisme tezamen geeft hij het aanzijn aan werelden van leugen, misleiding, begripsverduistenng, 'onstoffelijk gezichtsbedrog'. En dit alles laat zich zo voortdurend gelden in de problemen van de taal, dat deze uiteenzetting vooraf moest gaan.

En elders:

Hoe onzinnig is in dit licht ook het ophemelend praten over het 'zangerige' van de een of andere middeleeuwse tekst. Wat ter wereld is 'zangerig' op zich zelf? De onbeschaafde uitspraak 'melluk' 'erretjes' en 'langes' klinkt ongetwijfeld zangeriger dan 'melk', 'erwtjes', 'langs'. Toch doet het laatste aangenaam en beschaafd, het eerste onaangenaam en lelijk aan. Waarom? Omdat zich met het eerste een voorstelling van ongemanierde, onopgevoede plebejers, met het tweede een van welopgevoede beschaafden verbindt. Nogmaals: Krissie, Janssie en Guussie klinken precies eender als Cissy, Nancy en Lucy, maar wat een onderscheid. En dezelfde geaspireerde h dient de ene keer, om vulgair Jiddisj (bhok, sthom, khom, kheel), de andere keer om aristocratisch Haags te karakteriseren (van den Bergh, de Hooghe, van Rheenen). Pitti, Lippi, Soderini heten namen van hoog-gedistingeerden klank (een puissie aan mijn lippie), maar niemand begeert Orobio de Castro te heten. Zo heten Joden, die in kastanjes doen.

In dit boek heeft zij onbevangener over haar verleden gesproken dan in haar befaamd geworden jeugdherinneringsboeken als *De verlatene* en *Het huisje aan de sloot*.

Over de 'bizarre associatie' is al terloops gesproken. Zij voorziet hoeden van gezichten en jassen van lichamen, zij geeft de dingen een betekenis, welke ze niet hebben en werkt aldus evenzeer bevorderlijk op de 'inspiratie' als vertroebelend op het oordeel. Een paar voorbeelden uit mijn persoonlijke ervaring. Nooit zal ik de kathedraal en de markt te Chartres in Junizon kunnen beschrijven, oj ik zal een bepaalde sonate van Mozart moeten neuriën, die ik in die dagen tot 'lijfleuntje' had. ILan zal er een gordijn opengaan, waaruit markt en kathedraal in scherpe duidelijkheid te voorschijn treden, ik ruik de muurbloemen, en het warme gras in Chenonceau. Voor anderen drukt Beethoven's 'Frühlingssonate' vreugde uit, voor mij enkel weemoed, zij associeerde zich onverbrekelijk met den weemoed die toen in mijn leven iras. Een vulgaire 'step' heeft voor mij de verhevenheid van een ruisend beukenbos in de late avond, daar hij die avond door mijn hoofd zong en sinds kan ik hem met de beste wil niet vulgair meer horen.

Mijn jeugdherinneringen, de onuitputtelijke bron van mijn ontroeringen, zijn in synagogedeunen als geconserveerd. Dit alles heeft zijn eigen betekenis en ook zijn eigen waarde, maar moet van het oordeel onderscheiden worden, gescheiden worden, zal het oordeel met recht een oordeel mogen heten. Het behoort tot liet ononderscheidene subjectieve, terwijl 'oordeel' de uitspraak van het (zich zelf) onderscheidende subjectieve behoort te zijn. Hier is derhalve geen verschil van 'subjectief' en 'objectief', maar van niet en wel onderscheidend subjectief. Schiller inspireerde zich op rotte appelen, Verlaine op draaiorgels tot superieure verzen, maar het zal den een niet ingevallen zijn, een rotte appel als appel superieur, noch den ander, een draaiorgeldeun als muziek superieur te noemen. En het zou de moeite waard zijn, eens na te gaan, welke bizarre associaties zich dagelijks voltrekken, in de bioscoop, tussen het aanschouwde drama of natuurtafereel en de begeleidende muziek. Ook deze dingen kunnen hun eigen bijzondere waarde hebben, doch alweer: niet voor het oordeel. Ze zijn niet waardeloos, maar ze zijn wel redeloos.

Wat boeit in dit citaat het meest, haar herinneringen aan het *chaz-zones* van haar jeugd ofwel de poging tot relativeren hiervan? Carry van Bruggen, Heleen, Eva kon haar jeugd niet kwijtraken. Zij *'haalde het verleden naar zich toe door veelvuldige herinnering en snoerde het aan het heden met gelijksoortige ervaring zodat de band tussen het voorbije en het huidige nimmer verbroken werd en alles dat vervlogen leek, telkenmale in verwisselde gedaanten herleefde en opnieuw verscheen.'*

Zelden heeft het oeuvre van een auteur zich zo identiek gemaakt met een persoonlijk leven van vlees en bloed. Alles, wat zij schiep, bleek achteraf slechts omlijsting van een nimmer aflatende worsteling om Joods behoud. Te duidelijker, wanneer het zoals in *Prometheus* de facto niet om Joden gaat. Te smartelijker in de gespleten denkbeelden van *Eva*, de symbolische Joodse *'Moeder van al het levende'*, waarvan de Bijbel zegt: *'Ik zal zeer vermenigvuldigen uwe smart, namelijk uwer dracht; met smart zult gij kinderen baren; en tot uwen man zal uwe begeerte zijn, en hij zal over u heerschappij hebben.'*

Haar vlucht in de sterren betekende uiteindelijk ook wijsgerig niets anders dan een normatief los-geslagen zijn van doodgewone Joodse, menselijke verhoudingen. Haar bleef als einddoel van alle redelijke wijsheid niets anders over dan het *'tegemoetzien van de dood'*. In het steeds sterker bewust worden hiervan is haar persoonlijke tragiek nimmer schuil gegaan, wel het allerminst voor haar zelf. Carry bleef in diepste wezen alleen, afgezonderd, Jodin. En dat in het bittere protest tegen dit naakte alleen-zijn in principe de symptomen moesten liggen van haar geestelijke ondergang, is duidelijk voor iedereen, die de geschiedenis der Joden in West-Europa nauwkeurig observeert. Carolina Lea de Haan is het prototype van de ontwortelde Joodse mens in West-Europa.

Carry van Bruggen en Jacob Israël de Haan hadden voor de generatie van schrijver dezes reeds een onwerkelijke klank. Van hen, die ten onzent beiden nog hebben gekend, zijn wel zeer weinigen over. Hun levensloop accentueert een legendarisch hoofdstuk uit de geschiedenis van de Joodse invloed op de Nederlandse beschaving. Wat zij aan letterkundig werk ons nalieten, is een met bloed beschreven Joods levensdrama, het deel van zo menig geslacht, dat er leefde in

...het Westen
Waar vergaan de late resten
Van het wik in wederstand
Tegen ieder land.

JAAP MEIJER
biografische vervorming en joodse zelfrepresentatie: een kritische analyse

INLEIDING

DE FIGUREN VAN CARRY VAN BRUGGEN EN JACOB ISRAËL DE HAAN VORMEN EEN UNIEK TWEELUIK BINNEN DE NEDERLANDSE CULTUURGESCHIEDENIS.

Twee kinderen van een arme mediene-rebbe, die zich ieder op geheel eigen wijze een weg baanden door de intellectuele, religieuze en sociale spanningen van het fin-de-siècle, het interbellum en het vroege modernisme. In *Zij lieten hun sporen achter* (1964) construeert Jaap Meijer een portrettengalerij waarin beide De Haans een prominente plaats innemen.

Maar Meijers interpretatie is niet louter biografisch: zij is retorisch, ideologisch en diep verweven met zijn eigen visie op Joodse geschiedenis en diaspora-psychologie.

In dit essay wordt Meijers benadering geanalyseerd met in het achterhoofd Evelien Gans' methodologische scherpte: haar vermogen om biografische vervorming te ontmaskeren, haar aandacht voor de gelaagdheid van Joodse zelfrepresentatie, en haar kritische houding tegenover teleologische of psychologiserende duidingen. Uiteraard zonder de kennis en kunde van de academicus Gans stellen wij de vraag:

HOE CONSTRUEERT JAKOB MEIJER (1912-1963) ZIJN BEELD VAN CARRY EN JACOB, EN WELKE IMPLICIETE AANNAMES STUREN ZIJN INTERPRETATIE?

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

1. De rebbe en de mythe: Meijers genealogische correctie

Dr. Jaap Meijer opent zijn hoofdstukken over de familie de Haan met een polemische ontmythologisering van vader Izak. Hij bestrijdt de romantiserende beeldvorming — de rabbijn van grote geleerdheid, de famous singer in the synagogue – en reconstrueert Izak als een arme, sociaal kwetsbare gazzen van de derde rang. Deze genealogische precisie is waardevol: Meijer toont hoe de mediene-positie van Izak de sociale en psychologische atmosfeer vormde waarin Carry en Jacob opgroeiden.

Meijers retoriek is wel dubbelzinnig. Zijn nadruk op armoede, afhankelijkheid en vernedering dient niet alleen om historische nuance te bieden; zij fungeert als psychologische grondtoon voor zijn interpretatie van beide kinderen. De rebbe wordt zo niet slechts een historische figuur, maar een determinant van karaktervorming. Dit is een voorbeeld van wat mevr. Gans zou benoemen als biografische overdeterminatie: het verleden wordt niet beschreven, maar geactiveerd als verklaringsmodel.

2. Jacob Israël de Haan: van dichter tot verrader

Meijers portret van Jacob is dramatisch, geladen en moreel geaccentueerd. Hij erkent De Haans literaire talent, zijn journalistieke invloed en zijn complexe positie in Palestina, maar hij construeert diens ontwikkeling als een tragische ontsporing: een pathologische figuur die zich tegen de zionistische wereldbeweging keerde, aansluiting vond bij ultra-orthodoxen en Arabische leiders, en uiteindelijk werd vermoord omdat hij de toekomst van het zionisme in gevaar bracht.

Deze lezing is problematisch op meerdere niveaus: Psychologisering – Meijer noemt De Haan gespleten, pathologisch, onbetrouwbaar. Dit zijn geen historische categorieën, maar retorische instrumenten die de politieke analyse vervangen door karakterdiagnose. Teleologie – De moord wordt gepresenteerd als een organische afsluiting van een levensgang die van Smilde naar Jeruzalem liep. Dit is een narratieve constructie, geen historische noodzaak. Ideologische projectie – Meijer leest De Haans anti-zionisme als verraad, en gebruikt anekdotes (spugen, stakingen, uitspraken van leraren) om een collectieve afkeer te suggereren. Dit is een vorm van moral framing die de complexiteit van de Jishoew-politiek versimpelt. Essentialisering van conflict – De typering van Arabieren als natuurlijke vijanden der Joden is historisch en filologisch onhoudbaar: Genesis 10 presenteert Semitische groepen als verwanten; de geschiedenis van Marokko onder Mohammed v toont dat Arabische autoriteiten Joden konden beschermen; en het begrip collaboratie is staatsrechtelijk, niet antropologisch. Dr. Gans zou hier wellicht kunnen wijzen op de manier waarop Meijer politieke geschiedenis moraliseert en Joodse identiteit essentialiseert, waardoor De Haan niet verschijnt als historische actor, maar als symptoom van diaspora-tragiek.

3. Carry van Bruggen: het zaanse Jodinnetje als filosofisch symptoom

Meijers interpretatie van Carry is nog sterker psychologiserend. Hij construeert haar als het prototype van de ontwortelde Joodse mens in West-Europa: een vrouw die haar jeugd niet kon loslaten, die haar filosofie bouwde op een nimmer aflatende worsteling met Joodse identiteit, en die uiteindelijk in wijsgerige zin niets anders overhield dan het tegemoetzien van de dood. – Deze lezing is retorisch indrukwekkend, maar lijkt ons academisch problematisch.

De reductie van filosofie tot biografie

Carry's *Prometheus* wordt door Meijer gelezen als een *Bijbel voor verstandsmensen* die in feite een uitdrukking is van Joodse disharmonie. Haar taalfilosofie in *Hedendaags fetisjisme* wordt geïnterpreteerd als een uiting van Joodse complexen. Haar personage *Eva* wordt geduid als symbolische Joodse moeder, beladen met Bijbelse smart. Dit is een vorm van biografisch reductionisme: filosofische argumenten worden herleid tot psychologische symptomen. – Dit is iets waar hoogleraar Gans, misschien een beetje bozig, scherp op zou kunnen wijzen: Carry's analyse van taal, kaste-drift en sociale connotatie is een sociolinguïstische studie, geen autobiografische bekentenis. Meijer maakt van haar filosofie een Joodse casus, terwijl zij juist de sociale mechanismen van distinctie wilde ontmaskeren.

De essentialisering van Joodse tragiek

Meijer stelt dat Carry in diepste wezen alleen, afgezonderd, Jodin bleef, en dat haar protest tegen dit alleen-zijn de symptomen vormde van haar geestelijke ondergang. Dit is een existentiële typologisering: Carry wordt niet gezien als individu, maar als representant van diaspora-ontworteling. Evelien Gans zou dit mogelijkerwijs herkennen als een vorm van Joodse melancholie-retoriek: een discours waarin Joodse identiteit wordt voorgesteld als noodzakelijk tragisch, ongeacht de historische variatie.

4. Retoriek, stijl en de constructie van Joodse identiteit

De stijl van Meijers is literair, dramatisch, geladen met metaforen en psychologische beelden. Hij gebruikt *polariteiten* (collectiviteit vs. individualisme), *typologieën* (rebbe-zoon, Jodinnetje), *teleologische narratieven* (Smilde → Jeruzalem), *moraliserende kaders* (verraad, pathologie), *bijbelse archetypen* (Eva, smart, ballingschap).

Deze stijl is aantrekkelijk, maar zij produceert een retorische waarheid die niet noodzakelijk samenvalt met historische waarheid. Het werk van Evelien Gans laat zien hoe zulke retoriek biografieën kan vervormen, vooral wanneer Joodse identiteit wordt gelezen als psychologisch lot.

5. DE ERFENIS VAN MEIJERS INTERPRETATIE

VOOR MEIJERS GENERATIE HADDEN CARRY EN JACOB EEN ONWERKELIJKE KLANK. Zij waren al legendes, symbolen van een Joodse invloed op de Nederlandse beschaving die door oorlog en diaspora was onderbroken. Meijer schrijft hen in in een melancholisch narratief van Joodse disharmonie in het Westen.
Maar dit narratief is niet neutraal. Het is een constructie, gevormd door Meijers eigen positie als historicus, als Jood, als biograaf, en als deelnemer aan de naoorlogse herbezinning op Joodse identiteit.
Dr. Gans zou kunnen benadrukken dat wij deze constructie moeten deconstrueren: niet om Meijer te verwerpen, maar om zijn retoriek te begrijpen als onderdeel van de receptiegeschiedenis van Carry en Jacob.

CONCLUSIE

JAAP MEIJERS PORTRETTEN VAN CARRY VAN BRUGGEN EN JACOB ISRAËL DE HAAN ZIJN INDRUKWEKKEND, RIJK AAN DETAIL EN GESCHREVEN MET LITERAIRE KRACHT. Maar zij zijn ook doordrongen van psychologiserende en essentialiserende aannames die hun historische en filosofische complexiteit reduceren tot een narratief van Joodse tragiek.
In het spoor van Evelien Gans kunnen we zeggen:
Meijer biedt geen neutrale biografie, maar een retorische interpretatie waarin Joodse identiteit wordt gepsychologiseerd, geproblematiseerd en getypeerd als existentiële disharmonie.
Een kritische lezing – zoals hier gepresenteerd – maakt zichtbaar hoe deze retoriek werkt, welke aannames zij activeert, en hoe zij de figuren van Carry en Jacob vormgeeft binnen een bredere geschiedenis van Joodse zelfrepresentatie in Nederland.

Moge de ziel van Evelien Gans in vrede rusten, *Amein.*

NOS Nieuws, vrijdag 20 juli 2018

HISTORICA EN SCHRIJFSTER EVELIEN GANS OVERLEDEN

Schrijfster en emeritus hoogleraar Hedendaags Jodendom Evelien Gans is gisteren op 67-jarige leeftijd overleden. Uitgeverij *Prometheus*, die haar overlijden heeft bekendgemaakt, noemt haar een van de grootste Nederlandse historici op het gebied van de Joodse geschiedschrijving.

Gans schreef onder meer de dubbelbiografie van de historicus en dichter Jaap Meijer en zijn zoon, de journalist en performer Ischa Meijer.

Ze werd geboren in New York, waar haar ouders naartoe waren verhuisd omdat haar vader bij het uitbreken van de Korea-crisis vreesde dat er een derde wereldoorlog aanstaande was. Haar vader had de Tweede Wereldoorlog overleefd door onder te duiken.

Terug in Nederland verdiepte Evelien Gans zich in de positie van Joden in Nederland in zowel het heden als het verleden. Ze was verontrust over vormen van hernieuwd antisemitisme en racisme die ze waarnam.

'DAARTUSSEN JE WEG VINDEN IS NIET MAKKELIJK'
In 1994 publiceerde Gans *Gojse Nijd & joods narcisme*, met als ondertitel *Over de verhouding van joden en niet-joden in Nederland*. Haar standaardwerk *The Holocaust, Israel and 'the Jew'. Histories of antisemitism in postwar Dutch society* kwam twee jaar geleden uit. Ze schreef het werk samen met haar collega Remco Ensel.

Evelien Gans was bijzonder hoogleraar aan de Universiteit van Amsterdam en werkte als onderzoeksster bij het *Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie* in Amsterdam.
Tegen Het Parool zei ze in een interview dat ze een weg probeerde te vinden tussen alarmisme en ontkenning:
Maar je maakt altijd vijanden. Of men vindt dat je antisemitisme niet serieus genoeg neemt of men vindt dat je overdrijft en dat het eens afgelopen moet zijn met dat gehuil over de Holocaust. Daartussen je weg vinden is niet makkelijk.

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

De ethiek van de Ander tegenover de God Patrie

In de marge van de twintigste eeuw loopt een reeks stemmen die zich verzetten tegen de verabsolutering van nationalisme. Geen stemmen van veroordeling, maar van humaniteit: *Hannah Arendt, Martin Buber, Chaim Sonnenfeld, Sigmund Freud, Mahātma Gandhi, Albert Einstein, Koning Abdullah, Mohammed Bamyeh, Israel Zangwill.*

Zij vormen een tegen-canon die de logica van de moderne staat, het fanatisme van nationalistische ideologieën en de reductie van de ander tot categorie ontmaskert. Tegen deze achtergrond wordt de neerbuigende toon van Jaap Meijer zichtbaar als een morele incongruentie: wie zich beroept op een ethiek van het gelaat, kan zich niet veroorloven de ander in de openbaarheid te verkleinen.

Martin Buber waarschuwt al vroeg dat het jodendom geen nationalisme is. Het volk Israël kan slechts volk zijn door een opdracht, niet door macht. Zodra nationalisme zichzelf tot doel maakt, verliest het de supernationale ethiek die het jodendom draagt. Voor Israël is dat, zegt Buber, een kwestie van leven en dood. Zijn waarschuwing is niet politiek, maar existentieel: een volk dat zichzelf tot god maakt, verliest zijn ziel.

Rabbi Yosef Chaim Sonnenfeld vormt de religieuze pendant van deze gedachte. Hij is geen provinciale rabbi, maar een centrale figuur van het oude *Yishuv*, die zich fel verzet tegen *seculier* zionisme en tegelijk pleit voor vreedzame co-existentie met Arabische bewoners.

Zijn boodschap uit 1929 is een oproep tot vrede, tot het uitroeien van haat, tot het erkennen dat er genoeg ruimte is voor iedereen. Hij is anti-zionistisch, maar niet anti-Arabisch; religieus, maar niet fanatiek; conservatief, maar niet gewelddadig. – Dat Jaap Meijer hem reduceert tot een karikatuur is niet alleen historisch onjuist, het is vooral ethisch problematisch.

Sigmund Freud sluit zich aan bij deze lijn. Hij sympathiseert met Joden, maar verwerpt fanatisme en waarschuwt dat een Joodse staat met grenzen en leger het Joodse ethos zal corrumperen. Hij noemt de verering van de zgn. klaagmuur *misplaatste vroomheid* en wijst erop dat Joden Arabische gevoelens hebben gekrenkt.

Freud is geen anti-zionist, maar een criticus van politieke absolutismen. Zijn stem is een stem van begrip, niet van veroordeling.

Mohandas Gandhi gaat verder: zionisme is *verkeerd en onmenselijk* wanneer het Joden op Arabieren wil *opleggen*. Palestina behoort aan de Arabieren zoals Engeland aan de Engelsen. Joden kunnen er wonen door Arabische goodwill, niet door Britse bajonetten. Gandhi's kritiek is niet anti-Joods, maar *anti-koloniaal*. Hij weigert geweld te legitimeren, ook wanneer het wordt verpakt als historische rechtvaardigheid.

Albert Einstein vormt de intellectuele tegenstem binnen het Joodse denken zelf. Hij verwerpt een Joodse staat met leger en grenzen, omdat politieke macht het Joodse volk innerlijk zal beschadigen. Hij pleit voor een cultureel centrum, niet voor een staat. Hij noemt Joodse terreurorganisaties *misleide en criminele mensen* en waarschuwt dat *bekrompen nationalisme* het Joodse ethos zal vernietigen. Einstein is geen anti-zionist, maar een anti-staat-zionist: hij vreest de corrumperende werking van macht.

Koning Abdullah van Transjordanië ziet dezelfde ramp aankomen. Hij wijst erop dat Joden eeuwenlang vreedzaam in Arabische steden leefden en dat het conflict niet religieus is, maar koloniaal. De westerse wereld wil haar Joodse probleem oplossen door Joden naar Palestina te sturen, maar weigert ze zelf op te nemen. De demografische druk zal leiden tot verzet, niet uit haat maar uit zelfbehoud. Abdullah is geen extremist, maar een pragmatische monarch die gelijk krijgt.

Mohammed A. Bamyeh trekt deze lijn door. De moderne staat is een monster dat veiligheid gebruikt om geweld te legitimeren. Democratie temt dit monster niet; ze kan zelfs fascisme voortbrengen. Israël is het extreme voorbeeld: een staat tegenover een stateloos volk, met apartheid en etnische zuivering als logische uitkomsten. De Palestijnen hebben zonder staat een samenleving opgebouwd die niet door macht maar door gemeenschap wordt bepaald. Bamyeh pleit voor een ethiek voorbij de staat.

Israel Zangwill tenslotte ontleedt nationalisme als een nieuwe religie: de God Patrie, die devotie en offers eist, religie verslindt en oorlog nodig heeft om te bestaan. Nationalisme is een bloedcultus die de ander reduceert tot vijand. Zijn analyse sluit naadloos aan bij Buber, Freud, Gandhi, Einstein, Abdullah en Bamyeh: *het nationalistische project is een verabsolutering die de menselijkheid ondermijnt.*

Wanneer deze stemmen samen worden gelezen, ontstaat een helder beeld: de twintigste eeuw kent een krachtige traditie van anti-nationalistische humaniteit. Het zijn stemmen die weigeren de ander te reduceren, die waarschuwen voor de corrumperende werking van macht, die pleiten voor co-existentie, die de staat ontmaskeren als bron van geweld.

Tegen deze achtergrond wordt Meijers neerbuigende toon over Jacob de Haan en Sonnenfeld zichtbaar als een reductie die haaks staat op de ethiek van de ANDER.
Tertia's felheid was huiselijk; Meijers neerbuiging was publiekelijk. Dat is het verschil tussen menselijke emotie en publieke verantwoordelijkheid.

VAN EEN ANDERE ORDE IS

Andreas Faludi. **Hij** ontleedt territorialisme als een hardnekkige illusie: het idee dat politieke gemeenschappen samenvallen met afgebakende territoria. Europa is geen kaart van grenzen, maar een archipel van overlappende ruimtes, netwerken en functionele regio's. De crisis van de EU komt voort uit de poging om dit fluïde geheel te blijven interpreteren als een territoriale superstaat. Faludi's inzicht:

Territorium is geen natuurgegeven maar een historische constructie.
Wie Europa wil begrijpen, moet ruimte zien als meervoudig en overlappend.

Faludi spreekt daarnaast expliciet over Israël en zionisme en doet dit zelfs vrij scherp. Niet als socioloog, niet als politicoloog, maar als *planoloog die historische processen duidt*. En precies daarom is het interessant:
Hij doet het vanuit een ruimtelijk-historische invalshoek, niet vanuit ideologie.
Faludi beschrijft de geschiedenis van Gaza als een opeenvolging van zionistische migratie, Brits mandaatpolitiek, de VN-verdeling, de *Nakba*, Israelische verovering, nederzettingen, radicale Israëlische claims op de *West Bank*, extremistische groeperingen, blokkade en recente geweldsdynamiek, en dit alles in strikt historische termen.

En misschien is het juist veelzeggend dat dit hele verhaal – met zijn historische lagen, migratiestromen, mandaatpolitiek, conflicten en zijn pogingen tot co-existentie – werd uitgesproken binnen de muren van *Societeit Standvastigheid* ANNO 1781 die zichzelf zo typeert:
Een puur Delftse gezelligheids- en ontspanningsvereniging.

Want zo'n plek, waar mensen samenkomen voor ontspanning, voor een gesprek dat niet meteen de wereld hoeft te dragen, kan onverwacht een ruimte worden waarin zo'n helder en degelijk verhaal landt.
Niet om te beleren, niet om te overtuigen, maar om even stil te staan bij hoe geschiedenis werkt, hoe mensen bewegen, hoe conflicten ontstaan, en hoe ze - soms - ook weer kunnen worden uitgelegd.

Het is een zachte gedachte: dat kennis niet alleen thuishoort in academische zalen, maar ook in een sociëteit waar de toon mild is, de stoelen comfortabel, en de avond bedoeld is om samen te zijn. Dat een stevig verhaal daar niet misstaat, maar juist een vorm van gedeelde aandacht wordt.
En zo sluit het geheel, na alle ernst, toch licht: een geschiedenisles die even neerdaalt in Delft, tussen de gezelligheid, en daar - heel even - helder als een ster oplicht.

HTTPS://SITES.GOOGLE.COM/VIEW/ZIONISME/ANDREAS-FALUDI

Voor het verslag van de lezing in Sociëteit Standvastigheid v/h Sociëteit binnen Delft - ook wel Oranje-Sociëteit genoemd naar het criterium voor toelating als lid - kunt u op het logo klikken.

OP DE VOLGENDE BLADZIJDEN STAAN VERWIJZINGEN, BRIEVEN EN BESCHOUWINGEN UIT DE JAREN 1930 - 1936- 1938 - 1946 - 1948 - 1949 VAN:

Hannah Arendt

Albert Einstein

Sigmund Freud

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

Hannah Arendt
Albert Einstein
Sigmund Freud

ÜBER RELIGION ✦ STAAT
MENSCHENRECHTE ✦ ETHIK UND
DIE JUDENFRAGE VOR UND NACH
DEM VÖLKERMORD DES ZWEITEN
WELTKRIEG

Brieven en beschouwingen uit de jaren

1930 ✦ 1936 ✦ 1938 ✦ 1946 ✦ 1948 ✦ 1949

In '*de menselijke conditie*' (1958) benoemt Arendt als drie fundamentele activiteiten voor het menselijke leven: *arbeid/werken & maken/handelen.*
Arendt benoemt arbeid en werk als *privé.*
Handelen vindt plaats in de *publieke ruimte*: de *gemeenschappelijke wereld.*
Zonder handelen geen verband en geen individu.
Het handelen toont je mens-zijn.

HANNA ARENDT
'De menselijke conditie'

Het menselijk handelen omvat alle onderlinge activiteiten die gericht zijn op een omvorming van de bestaande wereld.

Open brief van Hannah Arendt, Albert Einstein, Sidney Hook *en al* aan de *New York Times* in 1948 waarin uiting werd gegeven aan hun verontrusting over het bezoek van Menachem Begin om de politieke banden tussen de welgestelde zeer 'conservatieve' Amerikaanse zionisten en de voormalige *Irgun Zwai Leumi*, een terroristische, rechtse en chauvinistische organisatie in Palestina te versterken. Mede-ondertekenaars van deze brief in de NYT, 4 december 1948) waren:

Isidore Abramowitz - Amerikaans advocaat en burgerrechtenactivist. Bekend om zijn inzet tegen fascisme en racisme in de jaren 1930-1950.
Hannah Arendt - (1906–1975) Duitse-Amerikaanse politiek filosoof. Schreef *The Origins of Totalitarianism* (1951). Scherp criticus van fascisme én van bepaalde vormen van zionisme.
Abraham Brick – Rabbi Jessurun Cardozo - (1903–1970) Amerikaans-Joodse rabbijn uit een Sefardische familie. Bekend om zijn anti-fascistische betrokkenheid.
Albert Einstein - (1879–1955) Natuurkundige; *Nobelprijs* 1921. Humanist; kritisch op nationalisme en op Begin's *Herut*-partij. Voorstander van een bi-nationaal Joods-Arabisch samenleven.

Herman Eisen, M.D. - Arts; hoogleraar immunologie aan *Harvard*. Bekend om onderzoek naar immuunreacties en virale infecties.
Hayim Fineman -Amerikaans-Joodse schrijver en activist. Publiceerde over Joodse cultuur en politiek; actief in anti-fascistische netwerken.
M. Gallen, M.D. – *H. H. Harris*
Zelig S. Harris - (1909–1992) Taalkundige; pionier van de structurele linguïstiek. Promotor van Noam Chomsky. Bekend om anti-fascistische strijd.
Sidney Hook - (1902–1989) Filosoof; leerling van John Dewey. Van marxist naar antitotalitair sociaal-democraat. Criticus van fascisme én stalinisme.
Fred Karush - Amerikaans wiskundige. Bekend van de *optimalisatietheorie*.
Bruria Kaufman - (1918–2010) Israëlisch-Amerikaanse natuurkundige. Werkte samen met Einstein in *Princeton*. Later hoogleraar in Israël.
Irma L. Lindheim - (1886–1978) Feminist, zionist en later anti-militarist. Vanuit orthodoxie naar liberaal Jodendom.
Nachman Maisel
Seymour Melman - (1917–2004) Industrieel econoom. Bekend criticus van het militair-industrieel complex. Professor aan *Columbia University*.
Myer D. Mendelson, M.D. Publiceerde over *psychosomatiek* en identiteit.
Harry M. Oslinsky - (1915–1996) Bijbelwetenschapper; red. *New Jewish Publication Society*-vertaling van de *Tenach*. Prof. *Hebrew Union College*.
Samuel Pitlick
Fritz Rohrlich - (1921–2018) Oostenrijks-Amerikaanse natuurkundige. Bekend om werk in theoretische fysica en ethiek van wetenschap.
Louis P. Rocker – Ruth Sagis – Itzhak Sankowsky
I. J. Shoenberg - (1903–1990) Wiskundige; bekend om *spline-theorie*. Professor aan Stanford. Actief in progressieve Joodse netwerken.
Samuel Shuman – M. Singer – Irma Wolfe – Stefan Wolfe

De ondertekenaars vormen een coalitie van intellectuelen, artsen, activisten en vakbondsleden. Ze vonden elkaar in hun strijd tegen fascisme, chauvinisme, het imperialisme en de gewapende *Irgun / Herut*-ideologen van Menachem Begin en hun financiers.

NAAR VERWIJZINGEN EN BRONNEN

- ZIONISME, VAN ZEGEN TOT VLOEK?
- EEN WOORD VOORAF
- WOORDEN KUNNEN HELEN EN KUNNEN KWETSEN.
- DE KORAN ANTI-JOODS?
- GANDHI'S ETHISCHE RELIGIE
- VERENIGDE NATIES EN HET ZIONISME
- HANNAH ARENDT E.A.
- KONING ABDULLAH VAN JORDANIË
- GANDHI
- LEV TOLSTOJ
- MARTIN BUBER
- FREUD/ EINSTEIN
- JAAP MEIJER
- ANALYTISCHE REFLECTIE (J. Meijer: *Een biografische vervorming*)
- (BIOGRAFISCHE-) TOE-EIGENING: EEN VORM VAN MACHT*
- CARRY VAN BRUGGEN, HAAR SJOELTJE EN B. SHAW
- UIT DE COURANTEN (O.A.OVER JACOB EN 'PIJPELIJNTJES')*
- JACOB ISRAËL DE HAAN IN JERUZALEM
- ANTI-JUDAÏSME? Fictieve tegenstellingen tussen broedervolken
- CORRESPONDENT IN PALESTINA (1919-1924 IN ALGEMEEN HANDELSBLAD)
- NASRAH HABIBALLAH *Correspondent Israël en Palestijnse gebieden (2023-2026)*
- GAZA
- SIGNIFICA door Mr. Jacob Israël de Haan
- BRONNEN
- ERFENIS (Ludy Giebels, *De nalatenschap van Jacob de Haan*)
- WAAROM WERD JACOB VERMOORD?
- WAAROM WERD HENRIËTTE DE HAAN VERMOORD?

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

NAAR VERWIJZINGEN EN BRONNEN

- JACOB EN CARRY
- PROMETHEUS, EENHEID & SCHIJNEENHEID
- VIDEO'S
- ENGLISH (*On De Haan by Ludy Giebels*)
- VARIA (ALÉATOIRE)
- POËZIE
- ZIONISME IN 1909 (*Importante curiosa; over godsdienst, staat en de joodse makkes*)
- JACOB KANN (NV *Bankierskantoor Lissa & Kann.*)

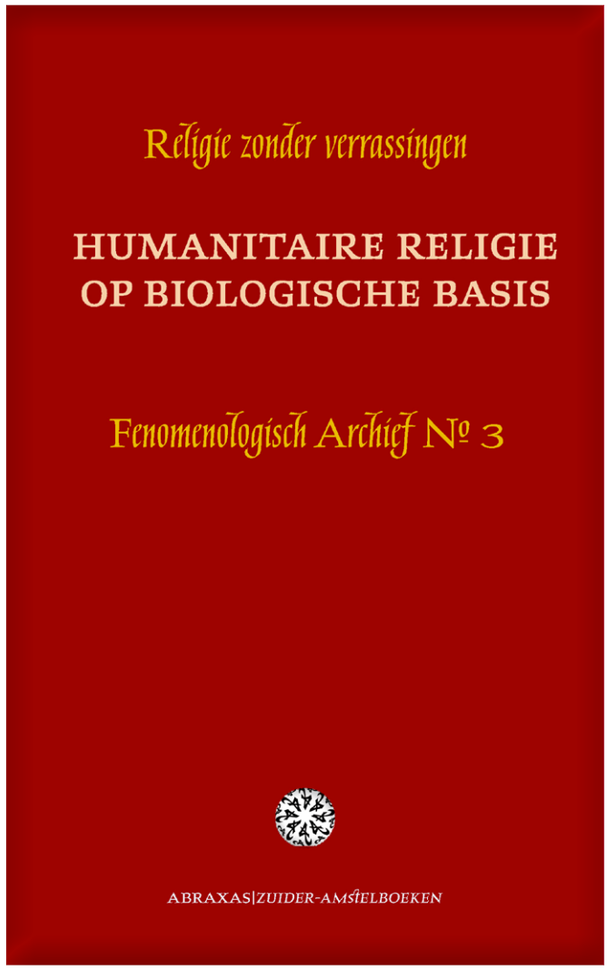

©

HUMANITAS DURAT.

De mensheid blijft voortbestaan

WEER IETS OVER HET FENOMEEN VAN BIOGRAFISCHE TOE-EIGENING EN SPIEGELGEVECHTEN

REFLECTEREND OP HET ARTIKEL VAN ROB SCHOUTEN OVER THOMAS MANN EN OP LAHME'S BIOGRAFIE, VROEG ME AF WAT ER HIER EIGENLIJK GEBEURDE.

Wat Schouten signaleert en wat ik herkende vanuit Jaap Meijers biografie over Jacob de Haan was wat, meen ik, Evelien Gans een monocausale lens en een spiegelgevecht noemde. Hetzelfde is te zeggen over de interpretaties van Augusta Jacobs over zijn zuster Carry. Meijer, Jacobs en Schouten beticht ik niet van een één-dimensionale interpretatie van een schrijver, maar een multivocale lens kan ik het ook niet noemen. Lahme, en daar heeft Schouten het over, kiest een focus, homoseksualiteit en maakt die tot de sleutel van het hele oeuvre. Dat is niet alleen reductionistisch, maar raakt aan wat ik 'toe-eigening' noem. Wie zich het innerlijk van een ander toe-eigent, ontneemt die ander zijn eigen stem. Lahme doet dat niet kwaadwillig, wel maakt hij van een biografisch gegeven een verklarend totalisme. Dat is een vorm van macht: het herdefinieert een oeuvre vanuit één psychologisch motief.

Schouten laat goed zien dat Mann zijn homoseksualiteit kende maar haar niet tot de motor van zijn schrijverschap maakte. Dat is cruciaal. Want sublimatie is geen transparante omzetting van verlangen in tekst; het is een complexe transformatie waarin cultuur, moraal, esthetiek en zelfbeeld meespelen. Om elk motief een gecamoufleerde homoseksuele impuls te noemen is een naïeve interpretatie. Een biograaf die een schrijver herinterpreteert vanuit een eigen overtuiging koloniseert daarmee het innerlijk van die schrijver.

Schouten's kritiek is een poging tot herstel van meervoudigheid. Hij probeert de schrijver terug te geven aan zijn eigen complexiteit. Dat is een vorm van ont-toe-eigening.

Wat hier gebeurt is niet alleen een discussie over Mann, maar een bredere vraag:

Wie heeft het recht om het innerlijk van een schrijver te duiden? En wanneer wordt duiding toe-eigening? Lahme overschrijdt die grens. Schouten probeert haar te herstellen.

Biografen kunnen in monocausale verklaringen vervallen omdat ze orde, consistentie en een 'sleutel' zoeken, maar daarmee reduceren ze een mens tot één motief en ontnemen ze die unieke stem. Een biografie respecteert de discretie van het leven en 'koloniseert' het innerlijk van de ander niet.

De *Winkler Prins encyclopaedie* 'verwacht', in het *voorbericht* van het 1e deel in *1947*, 'er toe bij te dragen het geschokte vertrouwen te herstellen door de in *twijfel getrokken mogelijkheid* te maken tot *waarneembare en controleerbare werkelijkheid*.' De redactie handelde correct door de geaardheid van Thomas Mann niet te vermelden. Dat was geen willekeur, maar een ethische keuze na een tijd van massale propaganda, vervalsing en ideologische manipulatie en dat gold ook voor de andere namen die hij opsomde.

In zo'n kader hoort de seksuele geaardheid van een overleden schrijver niet thuis, tenzij die geaardheid aantoonbaar en expliciet deel uitmaakt van het oeuvre of het publieke leven. Dat was niet het geval bij Thomas Mann. In het 2e supplement (*1958-'69*) van de 6e druk (waaruit Schouten citeerde) is er een lemma voor Gerard van het Reve én zijn homoseksualiteit.

Schouten's gebruik van Mann's dagboeken, die pas na zijn dood gepubliceerd werden, is anachronistisch en niet relevant voor een encyclopedie.

Rob Schouten's 'recensie' van Florian Illies' *Als de zon ondergaat; De familie Mann in Sanary* is oppervlakkig en mist kritische analyse.

Enno Nuy schreef een uitgebreid verslag van zijn leeservaring.
ZIE OOK: Hebban.nl en Aart Aarsbergen in *Tzum*
TRAILER *Wenn die Sonne untergeht* van Florian Illies

ALS DE ZON ONDERGAAT RECENSIES EN REVIEWS

'Illies lijkt samen met Golo en Katia Mann aan de Côte d'Azur te zitten.' (Andreas Bernard, *Der Spiegel*)

'Een ontroerend vluchtverhaal, verteld in een verfrissend originele stijl.'
(Sandra Kegel, *Frankfurter Allgemeine Zeitung*)

'Florian Illies is er wederom in geslaagd een Duitse geschiedenis op een luchtige, sensuele, vermakelijke en zeer amusante manier te vertellen.' (Katja Kraft, *Münchner Merkur*)

'Met behulp van de beproefde stroboscopische techniek door zijn informatieve, korte hoofdstukken, brengt Illies duizenden fascinerende details uit deze periode aan het licht.' (Denis Scheck, *Der Tagesspiegel*).

THOMAS MANN: De vader en schrijver, tussen een gevoel van plicht en vlucht. Hij belichaamt de spanning van de intellectueel, die laat beseft dat men niet neutraal kan blijven tegenover onrecht. KATIA MANN: Sterke maar uitgeputte moederfiguur. Ze draagt het gezin door het dagelijks leven, ziekte en aanpassing aan het nieuwe leven in ballingschap. KLAUS MANN: Rebelse zoon die een duidelijke politieke houding aanneemt. Zijn temperament brengt hem vaak in conflict met zijn vader. ERIKA MANN: Actief, vastberaden, onbevreesd. Zij organiseert ballingschapsevenementen en probeert houding te tonen waar anderen zwijgen. GOLO MANN: De stille denker van de familie, waarnemer en kroniekschrijver. MICHAEL, ELISABETH en MONIKA belichamen onschuld, hoop en de volgende generatie – jonge mensen die ondanks alles op zoek zijn naar een toekomst. HEINRICH MANN: Thomas' broer, die al enige tijd in ballingschap leeft. Zijn sereniteit contrasteert met de zwaarte die over Thomas ligt. – Elk personage draagt bij aan het grote mozaïek van deze wonderbaarlijke familie.

Een mensenleven is rommelig, tegenstrijdig, vol omwegen. Biografen proberen daar structuur in te brengen. De verleiding is groot om één factor - seksualiteit, trauma, afkomst, geloof - tot de sleutel te maken. Het geeft overzicht, maar het is een reductie. – Biografen zijn geen detectives opzoek naar een geheim dat alles verklaart. Een leven heeft echter zoveel lagen.

Elke generatie heeft haar dominante verklaringsmodel. Bekende voorbeelden zijn: Freud-*seksualiteit (seksuolisme)*, Marx-*klasse (politicisme)*, Foucault-*macht*, queer studies-*identiteit*, trauma studies-*wonden*, neuropsychologie-*breinstructuur (psychologisme) e.d.* – Een monocausale verklaring maakt een oeuvre logisch. Maar schrijvers zijn niet logisch. Ze zijn tegenstrijdig, veranderlijk, soms onbegrijpelijk. Een biograaf die alles consistent wil maken, verliest de schrijver uit het oog. Een biograaf die één motief tot alles maakt, neemt de schrijver zijn meervoudigheid af. Brieven, dagboeken, notities lijken directe toegang tot de ziel. Wie ze leest als pure waarheid, vergist zich. Zoals een koosnaam van Carry van Bruggen (*black boy*) verwees naar haar donkere kortgeknipte krullenbol, een zgn. 'jongenskoppie'. Als biografen te veel willen verklaren, onthullen of duiden, dan wordt interpretatie toe-eigening.

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

De fenomenologie, de leer der verschijnselen, staat tussen de vermelding van een chaotisch aantal feiten en de doorgevoerde abstractie van een alomvattend waardeoordeel in. Zij probeert structuren te zien in de verwarrende berichtenstroom, maar stelt het oordeel nog even uit. Er moet ruimte komen voordat de beslissingen vallen.

Fenomenologie kan de wetenschap van het tussenrijk genoemd worden want zij voert een rechtmatig interregnum. Nadat de gegevens zijn samengebracht en voordat de systematische ordening en definitieve beslissingen kunnen inzetten, komt haar de leiding toe in de geestelijke bezinning. Zij leeft tussen de empirische werkelijkheid en de waarheidsvraag.

Fenomenologie wil niet oordelen, interpreteren of vertalen, maar begrijpen.

Fenomenologie is de wetenschap van het zuivere bewustzijn. Het is een denken zonder vooroordelen dat verschijnselen en mensen in hun eigenwaarde tot hun recht wil laten komen.

Het is een zuivere benadering, van mens tot mens, van geest tot geest.

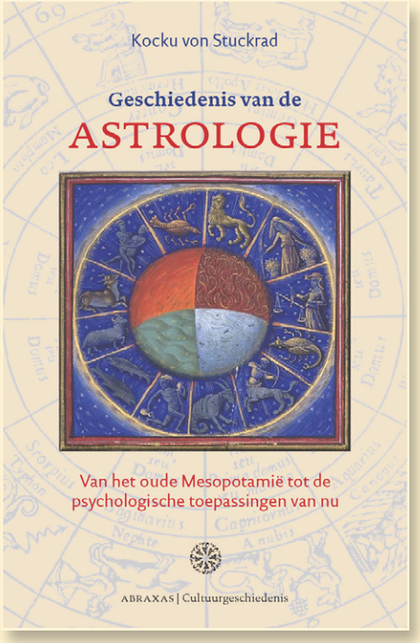

Kocku von Stuckrad is hoogleraar *Religiewetenschap* aan de RU Groningen.

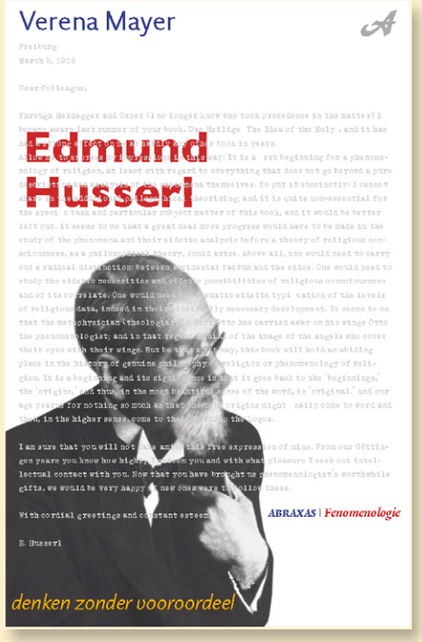

Verena Mayer is hoogleraar *Filosofie* aan de LMU München.

Frederik van Eeden, *De kleine Johannes*	*Populaire Klassieken 1*
Mircea Eliade, *Het heilige en het profane*	*Fenomenologische Klassieken 6*
Abraham Joshua Heschel, *De sabbat*	*Fenomenologische Klassieken 7*
Abraham Joshua Heschel, *God zoekt de mens; een filosofie van het jodendom*	*Judaïca F K 4*
William James, *Vormen van religieuze ervaring*	*Fenomenologische Klassieken 2*
William James, *De wil om te geloven en andere essays*	*Filosofie F K 8*
William James, *De onsterfelijkheid van de mens*	*Fenomenologische Bibliotheek*
Rufus Jones & D. Mok, *Quakers, triomf en tragiek van het geweten*	*Fenomenologische Klassieken 8*
Eva Kessler & Daniël Mok, *Liefdevol opvoeden, een kunst*	*Fenomenologische Pedagogiek 1*
Verena Mayer, *Edmund Husserl, denken zonder vooroordelen*	*Fenomenologische Bibliotheek*
Daniël Mok, *Een wijze uit het westen, beschouwingen over Rudolf Otto*	*Fenomenologische Bibliotheek*
Daniël Mok, *Rudolf Otto, politicus, filosoof en godsdienstkenner*	*Biografische Kleinoden 4*
Paul Neff, *Religie als genade*	*Fenomenologische Bibliotheek*
Rudolf Otto, *Het heilige, over het buitenredelijke van religie*	*Fenomenologische Klassieken 1*
Rudolf Otto, *De genadereligie van India en het christendom*	*Fenomenologische Klassieken 3*
Kocku von Stuckrad, *Geschiedenis van de astrologie*	*Fenomenologische Bibliotheek*

Vijfenzeventig jaar geleden stierf Rudolf Otto na een leven dat gekenmerkt wordt door triomf en tragiek. Verslaafd aan morfine, depressief en gesloopt door malaria kwam er een tragisch einde aan het veelbewogen leven van de Pruisische politicus, theoloog, filosoof en wereldvermaarde godsdienstkenner Louis Karl Rudolf Otto.

—

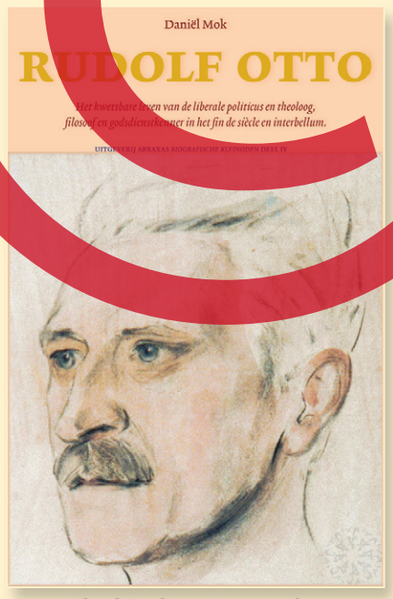

Daniël Mok is redacteur *Geesteswetenschappen* en godsdienstdocent.

Vier jaar lang incasseert de fijngevoelige Rudolf Otto het getreiter van Rudolf Bultmann en de hypocrisie van Martin Heidegger. Met het aanzwellen van het laarzengestamp wordt Otto steeds melancholieker. Op een herfstdag in 1936 begint hij aan zijn laatste, eenzame tocht naar de spookachtige ruines van *Burg Staufenberg*.

†

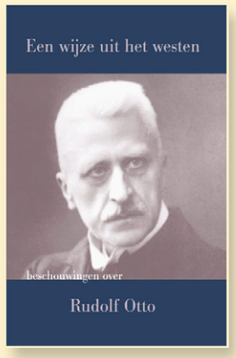

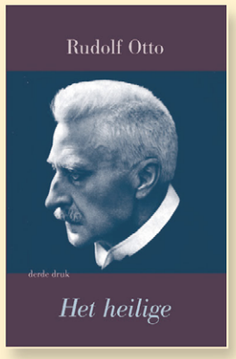

'Rudolf Otto ist ein Meister gewesen. Er ist ein Entdecker gewesen. – Anders als durch die Mühsal des Bergsteigens gelangt keiner in die Region der Erhabenheit, noch gewinnt sein Auge jenen innerlichen Blick, der Rudolf Otto ausgezeichnet hat.'

LETTERS
Academy Engraved
Dutch Mediæval Pro, Dutch Mediæval Initials
IM FELL DW Pica Italic
Iowan Old Style BT Roman
LTC Goudy Thirty
Salden Black/Black Condensed, Salden Caps, Salden Roman/Italic, Salden Titling
Trinite No.4 Medium Italic/No.2 Italic, Trinite Titling

VERANTWOORDELIJK UITGEVER
U.M. Abraxas|*Zuider-Amstelboeken* v/h *De Appelbloesem Pers*, Grafisch Facilitair Bedrijf GFB/*Drukkerij in Het Veem*, Amsterdam

EINDREDACTIE
Daniël Mok-Kolthoff

ISBN 9789079133352

© 2026

15-7-26, versie 16-9-2026

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

Mies de Haan

CARRY

MIJN ZUSTER

Carry van Bruggen / *mijn zuster*

Carry
met Kees en Bertha van Bruggen

Carry van Bruggen toen zij Heleen schreef

Carry van Bruggen omstreeks 1911

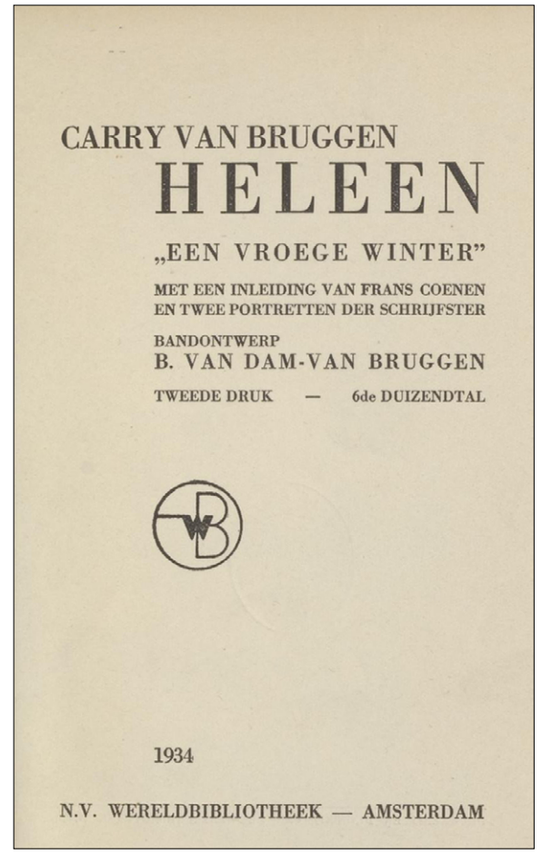

CARRY VAN BRUGGEN

HELEEN

„EEN VROEGE WINTER"

MET EEN INLEIDING VAN FRANS COENEN
EN TWEE PORTRETTEN DER SCHRIJFSTER

BANDONTWERP
B. VAN DAM-VAN BRUGGEN

TWEEDE DRUK — 6de DUIZENDTAL

1934

N.V. WERELDBIBLIOTHEEK — AMSTERDAM

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

Veel meer, dan met mijn broer Jacob Israël is mijn leven verweven geweest met mijn zuster Carry, zodat ik bang ben, te veel over mij zelf uit te weiden als ik over haar vertel.

Het zou juister zijn als ik in plaats van over 'Carry van Bruggen, mijn zuster' over 'Carry van Bruggen, mijn moeder' zou schrijven, want zij is het geweest, die op de dag dat mijn moeder stierf en ik snikkend om haar hals viel met een 'nou heb ik geen moeder meer', deze plaats innam alsof het vanzelfsprekend was met een 'Je bent nu in het vervolg mijn oudste dochter'.

Zij had toen twee kinderen, een meisje van zes en een jongetje van ruim drie, met wie ik, ofschoon ik veertien jaar ouder was dan mijn nichtje, ben opgegroeid als een zusje. Zij noch haar broertje zeiden dan ooit tante. Ik zelf noemde Carry altijd moeder, hoewel zij maar tien jaar ouder was dan ik, en Carry was er erg op gesteld, dat ik haar zo noemde.

Toen ik jaren later aan mijn beide voeten geopereerd was en volgens gipsmodel aangemeten (zeer plompe, door mij met walging 'vrouwenkiesrechtschoenen' genoemde) laarzen moest dragen, dreigde Carry, mij slechts één schoen te geven als ik haar Carry noemde zoals ik die dag had gedaan. Als kind was ik al dol op Carry, die wij toen nog Lientje (zij heette Carolina Lea) noemden, maar ik moest haar genegenheid delen met een jonger broertje.

Hij was in zijn zuigelingentijd heel erg ziek geweest en volgens moeder, die in het grote gezin met weinig geld en weinig hulp daar met de beste wil geen

tijd voor had, is hij door Carry met eindeloos geduld en toewijding opgekweekt. Zij bleef altijd een zwak voor hem houden. Later is deze broer, na een lange periode van volkomen god-loosheid, plotseling heel vroom geworden. Hij trouwde toen met Lientje Onderwijzer, de dochter van de toenmalige Opperrabijn van Amsterdam en wilde niet meer bij vader thuis komen, als hij de portretten van Carry en mij (ik werkte in een niet-joodse inrichting als leerlingverpleegster) niet verwijderde.

Maar vader, die heel vroom was en alle fanatisme haatte, verheugde zich helemaal niet in de wijze waarop zijn zonen (Jacob Israël was toen ook al tot het oude geloof teruggekeerd) weer tot het Jodendom kwamen.

Mijn broer trok zijn eis in, maar nooit zal ik de woede en de verontwaardiging, maar ook niet het verdriet vergeten, dat Carry had, toen het toeval ons met mijn broer en zijn jonge vrouw, die wij persoonlijk niet eens kenden, op de stoep van het huis waar vader toen woonde samenbracht.

Zonder ons ook maar aan te kijken, trok hij zijn verschrikte vrouw mee en ik moest met macht en kracht Carry tegen houden om een scène op straat te voorkomen, want evenals haar vader was Carry doldriftig.

Voor ons allen was Carry het zonnetje in huis. In de winter vertelde zij ons in het schemeruur prachtige verhalen. Zomers nam ze ons mee op lange wandelingen om moeder, die altijd wel een 'plat kind' (een kind dat nog niet kan lopen) had wat ruimte in huis te geven.

Ik herinner me nog goed hoe een van haar verhalen elk jaar een ander, steeds met dezelfde zin eindigde. Het ging over het paasservies.

Pasen is voor een joods kind een bijzonder feest, vooral als het mooi en zinvol wordt gevierd, zoals dat bij ons thuis gebeurde. Al het gezuurde moest worden opgeruimd, dat betekende dat ook het serviesgoed werd weggeborgen en uit een diepe, het hele jaar geheimzinnig gesloten kast, waarvan vader de sleutel bewaarde, zou, terwijl wij naar school gingen, het andere servies komen.

Kwamen we thuis, dan wachtte moeder ons op, bracht ons naar de schuur, waar een grote kuip lauw water stond en geholpen door Carry en de eventuele hulp die we hadden, werden we dan gewassen en in schone kleren gestoken.

O, hoe ontroerd en plechtig voelden wij ons dan, als we in huis kwamen, waar op elke tafel een wit tafelkleed was gespreid.

We snoven de geur van de paaskoffie met kaneel gretig in.

Was niet alles kostelijk en kostbaar wat we acht dagen lang (tweemaal twee hele en vier tussen-feestdagen) aten en dronken, onder rabbinaal toezicht bereid en in een dichtgespijkerd kistje uit Amsterdam gekomen en door vader in de servieskast weggesloten.

We zaten rond de tafel en keken met eerbied toe, hoe moeder de heerlijke ongeraffineerde paassuiker in de kopjes deed. Het servies was het mooiste dat we bezaten. Of het echt japans was weet ik

niet, maar wij vonden het prachtig. De kopjes waren glanzend, ovaal van vorm met felrode randjes langs kop en schotel en een japans aandoend huisje, waarvoor een boom stond, met een in kimono met hooggekapt zwart haar japans meisje er in, terwijl precies zo'n figuurtje met opgeheven gezichtje naar de ander opkeek, het mondje even open of ze zou gaan praten en volgens Carry zei ze dan ook: 'Mieke hou je vast aan de takken van de boom'. Of Mieke een japanse naam was werd niet overwogen.

Als we dan allemaal ons geurig kopje hadden met een paasballetje (citroenzuurtje) begon Carry haar verhaal. De eerste keer was het over twee stoute japanse prinsesjes, die wegliepen uit hun paleis, de een klom in een boom en de ander zei angstig 'Mieke hou je vast aan de takken van de boom'. Zo eindigde daarna ieder verhaal en daarom heette het servies het 'Mieke-hou-je-vast-servies'.

Carry was het ook, die, toen een oudere broer van mij naar Californië trok – iets wat toen sensationeler was dan het nu zou zijn – voorstelde om aan zijn meisje, dat hem als 'handschoentje' twee jaar later volgde, het Mieke-hou-je-vast-servies als huwelijksgeschenk te geven, opdat hij dan echt iets van thuis zou hebben.

In de tijd dat Jacob Israël op de kweek in Haarlem voor onderwijzer studeerde en Carry in Zaandam op de Normaalschool voor haar akte L.O. zat, begonnen, als Joop in de vakantie thuis was, de toneelstukken.

Zomers in de schuur, die zich met zijn spookachtige

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

vliering prachtig hiervoor leende. 's Winters op de grote zolder, die met zijn bedsteden en donkere kasten voor ons al even geschikt was. Het enige raam werd dan met oude lappen omgeven. Het was de tent en daarbuiten heerste een bijna egyptische duisternis. Buurkinderen werden genodigd, groten één, kleine kinderen een halve cent entree, voor welk geld Ger, een zes jaar oudere broer, gemachtigd werd bij vrouw Romijn, die een ouderwets snoepblad had, toverballen of veterdrop te halen, dat onder de voorstelling werd rondgedeeld. Ook zorgde Ger ervoor dat er geen ruzie werd gemaakt door de zeer enthousiaste toeschouwers. Spelen deden alleen Joop en Carry, wij kleintjes moesten soms een door zigeuners gestolen kind of een geschaakte prinses zijn en hoe je je dan voelde.

Nog hoor ik de sombere stem waarmee Joop riep: 'En door de stikdonkere nacht klonk de vreselijke kreet: Bloed!' Hoe heerlijk griezelde je dan, ondanks het feit, dat je met zovelen was. Angstig keek je naar de duistere hoeken en zag en hoorde hoe Joop Carry, in oude dekens gewikkeld, aankondigde als: de koningin der woestijn, de 'Sarabe' bevallig over de schouder geworpen. Altijd schreef Joop de mannelijke, Carry de vrouwelijke rollen voor de adembenemende toneelstukken die opgevoerd werden.

Nog heerlijker dan dit vond ik het zingen van moeder in de schemer; de kamer alleen verlicht door de lantaarn die vlak voor het raam stond. Vaak ook zongen wij samen schoolliedjes, maar ook oude balladen, die moeder met haar eigenaardige, wat valse

en toch lieve stem zong. Op haar eigen manier vertelde zij dan hierover. Later, toen moeder zwakker werd en steeds meer moest rusten, nam Carry deze taak over.

Van een van deze balladen moet ik toch wat vertellen, omdat Carry en ik er later zoveel plezier om hebben gehad.

Het was een nogal bekend lied, dat 'De wereld is een speeltoneel' heette. Moeder scheen er zelf ook een voorliefde voor te hebben, want meer dan eens heeft ze ons er de geschiedenis van verteld.

Het ging over een jonge wees die door een gravin als haar eigen kind werd opgevoed. In het lied kwamen de regels voor:

'Zij leerden principaal
Manieren al te maal
En sprak verscheidene taal.'

Niemand van ons, ook moeder niet, wist precies wat je dan leerde, maar dat hinderde ons helemaal niet. Je kon er van alles bij denken.

Moeder vertelde dat de jonge graaf thuiskwam en verliefd werd op zijn mooie pleegzusje, maar toen veranderde de gravin opeens in een trotse vrouw. Zij wilde niet dat haar rijke mooie zoon met een gewoon meisje zou trouwen, al was ze nog zo mooi en lief en goed opgevoed. Als moeder dan met werkelijke tranen in haar stem zong

'Ach, minnaar, 't is uw schuld,
Sprak zij vol ongeduld
Dat ik ben in het lijden'

en ons vertelde hoe die boze gravin het arme meisje, uitgerekend in een stormachtige nacht, zonder geld of goed, het kasteel uitjoeg, kende onze verontwaardiging geen grenzen. Het slot was dan dat ze zich wilde verdrinken, maar daarin verhinderd werd door de pastoor, 'die haar overreedde naar de stad te gaan, alwaar zij op de kermis stond met een kraam'. Dit had onze volle instemming, want je zou toch zeker liever op de kermis gaan staan, dan bij die valse gravin blijven!

Jaren en jaren later waren Carry en ik eens samen thuis en hoorden een oude liedjeszanger de welbekende melodie zingen. Wij holden naar buiten om een exemplaar van het lied te kopen, zoals toen bij de liedjeszangers mogelijk was. Toen wij het gelezen hadden, stapten wij op moeder af. 'Nou,' zeiden wij, 'mooie liedjes hebt u ons geleerd' en we citeerden triomfantelijk de woorden:

'De pastoor, die haar overreedde naar de stad
te gaan,
Alwaar zij uitlag hare kraam.'

Ik moet toegeven dat moeder toen bloosde als een jong meisje. 'Maar dat heb ik jullie niet geleerd,' zei ze verschrikt.

Dat wij het schone lied nooit geheel hadden uitgehoord kwam, omdat moeder en later Carry bij de kraam steeds moesten gaan uitweiden over de aard van de heerlijkheden die er te koop waren, zodat wij het ongetwijfeld verheffende slot steeds moesten missen.

Carry kon de gekste dingen bedenken. Zo hebben zij en Joop eens een vreselijke rel veroorzaakt door een bordje voor onze voorkamerruit te hangen, waarop ze geschreven hadden: 'Hier leert men snel en grondig Chimpanchees en Filestijns, 5 cent per les, schrift en potlood meebrengen.'

Daar het vakantie was, kwamen er een hele troep grotere jongens en meisjes, zelfs een paar volwassenen gewapend met de vereiste attributen, en belden aan. Joop en Carry, die zo'n succes niet verwacht hadden, zaten achter het zolderraam de leergierigen uit te lachen.

Maar toen vader en moeder, die een sabbatwandeling maakten, door omstanders gewaarschuwd werden, was het gauw uit met de pret en Carry en Joop kregen zondags (op Sjabbas sloeg vader niet, alle werk is dan verboden) 'van dik hout zaagt men planken', zoals vader dat noemde.

Een andere keer verscheen de woedende eigenaar van een geheelonthouderslokaal, omdat die 'grote meid' en die 'kwajongen' zijn prachtige nieuwe propagandaplaat totaal bedorven hadden.

Hij hing nog wel voor de eerste keer achter het raam en stelde een woest-uitziende, verlopen dronkaard voor, die al half in de kroeg verdwenen was. Achter hem een bleke, broodmagere, slonzige vrouw en een meisje van een jaar of acht, die hem met smekend opgeheven gelaat probeerde aan zijn jas terug te trekken. Er stond onder geschreven: 'Ach vader, niet meer'.

Joop en Carry hadden aan de buitenkant van het

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

raam met zeep achter ach een t toegevoegd en het vers met een witte zeepregel vervolmaakt.

Er stond nu te lezen: 'Acht vader, niet meer, want wat blijft er anders voor de kinderen over?'

Het resultaat van het bezoek van de woedende onthouder kan ik mij niet meer herinneren.

Verder was Carry voor ons kleintjes de vraagbaak. Ze moet een goede onderwijzeres geweest zijn, want ze wist zeldzaam goed en begrijpelijk een kind iets uit te leggen en je spelenderwijs wat te leren.

Ze was vaders oogappel. Ze leek in karakter heel veel op hem, dezelfde wilskracht tot aan heerszucht toe, maar bij Carry verzacht door haar warme hartelijkheid en liefde, die van haar uitstraalde.

Ze was erg mooi, met leuke zwarte krullen en prachtige bruine ogen en toen ze nog jong was een heel tenger figuurtje.

Ze bleef vaders oogappel, ook toen ze hem verdriet moest doen, doordat zij haar geloof los liet, ofschoon het wel zal zijn geweest als bij ons allen: het liet ons los, het werd een dood en zinloos ding.

Ook Carry's gemengde huwelijk was in vaders ogen een zonde, toch was hij een andere vader dan Carry in *De Verlatene* heeft getekend en ik herinner mij nog hoe naar ik het vond als mensen mij vroegen of dit het verhaal van ons gezin was. Neen, voor vader en moeder bleven wij hun kinderen en ik weet nog hoe vader zei, dat dat ook de wil van God was, maar dat wij zonder geloof in God nooit vrede en harmonie in ons leven zouden hebben.

Hij had ons wat hem het beste deel in het leven

leek, als voorbeeld gegeven en moeder niet minder.

Toen de afval een voldongen feit was geworden, berustten zij er in.

Toen ik later als jongste alleen met vader en moeder achterbleef – moeder was door de vele kinderen die ze gekregen had vroeg oud en zwak – zei vader het wel eens met bitterheid, dat het hem in zijn ambt als voorganger van de joodse gemeente in Zaandam wel eens heel moeilijk werd gemaakt, als hij de gemeenteleden op hun plichten en overtredingen wees en zij hem heimelijk of openlijk de afvalligheid van zijn eigen kinderen onder de neus wreven.

Ik herinner mij nog een van de smartelijkste, diep in mijn kinderhart gegrifte beelden, hoe vader, nadat Carry hem haar besluit om met Van Bruggen te trouwen had meegedeeld, zijn handen ten hemel hief en uitriep: 'waarmee heb ik gezondigd, dat ik zo gestraft moet worden.'

Ik kon niet begrijpen dat mijn vrome, wetsgetrouwe vader ooit zondigen zou.

Carry woonde in die tijd in Amsterdam, maar kwam veel thuis en vertelde de grappigste verhalen uit haar klas. Eén daarvan is een klassiek verhaal gebleven.

Ze had een jiddisch meisje in de klas, dat de welriekende naam Roosje droeg, maar weinig in overeenstemming was met deze naam.

In overleg met het schoolhoofd schreef Carry een tactvol briefje: 'Of de moeder het kind eens wilde wassen.'

Ze kreeg een strookje papier terug waarop ge-

schreven was: 'Juffrouw, Roosje is om aan te leren en niet om aan te ruiken.'

Wij vonden het vreselijk toen Carry met Van Bruggen naar Indië ging, het liet een grote leegte achter. Hoewel ik dol op mijn zwager was en nog ben, zodat ik blij was, dat hij met een speelkameraadje uit Zaandam hertrouwde en de familieband er nog altijd is, wrokte ik erg tegen hem.

Wij teerden op haar brieven en de prachtige dingen die ze ons stuurden en waarvan wij zelfs nooit gehoord hadden.

Een prachtig donkerblauw met oud-roze gevoerd en met mooie vlinders en bloemen geborduurd kleed werd iedere sabbat in de dan alleen gebruikte voorkamer over het witte tafelkleed te pronk gelegd. Het was de trots van vader en moeder. Ze zouden zes jaar wegblijven.

O, die gezegende dag dat de brief kwam met: 'we zijn over drie maanden weer thuis.'

Ik voel nu nog, terwijl ik dit schrijf, de vreugde die over mij heensloeg, toen vader het voorlas.

Ik was toen zestien, het feit dat Carry en Kees, die hoofdredacteur van de Dehli Courant was, niet aan de zeden en gewoonten van dat verre land konden wennen, ontging mij volkomen. Het voornaamste was dat Carry weer naar Holland kwam.

Carry schreef toen al veel. Ik geloof dat ze begon door onder pseudoniem aan een prijsvraag voor de beste novelle, die door de Dehli Courant werd uitgeschreven, mee te doen.

Met haar verhaal *Twee jonge harten* won ze de

prijs. Ze had toen een dochtertje van drie jaar, waar ik dol op was. Carry vond het heerlijk als ik met het kind speelde of wandelde en voor Carry kopjes koffie en thee schonk.

Zo vaak moeder mij kon missen was ik bij Carry.

Ook in een ander opzicht was Carry de goede fee, die van de 'assepoes' die ik was een mooie prinses maakte, voor zover het magere niet al te mooie meisje zich daartoe leende.

Moeder was een bijzondere vrouw, dromerig, met een grote fantasie, maar bijna ziekelijk slordig en van huishouden en kleren had ze maar weinig verstand en daar er voor het laatste niet veel geld was, lette moeder meer op sterk en degelijk dan op mooi. Met onze wensen en verlangens kon ze geen rekening houden.

De in *De Verlatene* door Carry zo hevig gewraakte 'Sjabbasjurken' van hard-rood-groen of blauwe stof met wat veterband afgezet hebben wij meisjes allemaal gedragen.

De aanleiding tot mijn eerste echte jurk vloeide voort uit mijn diepe adoratie voor Carry. Alles wat zij deed, droeg of zei bewonderde ik.

Carry had natuurlijke krullen, ik zelf dik golvend haar, door een strik, zoals de mode dat voorschreef, van achteren bij elkaar gebonden, maar Carry had kort haar, dan ik ook.

Zonder iemand te raadplegen ging ik, toen ik genoeg zakgeld had opgespaard, naar de kapper en liet mijn mooie haar tot een krullebol vervormen. Het stond mij afschuwelijk, want in die tijd kende men de techniek van jongenskopjes nog niet en was kort

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

haar helemaal een buitenissigheid, die alleen een beroemdheid als een schrijfster zich kon veroorloven.

Ik zag er uit als een vogelverschrikker toen na een paar dagen de ingebrande krullen het begaven en mijn eigen natuurlijke golf weggeknipt bleek. Het waren alleen maar pieken. Geen hoed paste meer en wie liep er toen als meisje blootshoofds?

Van alle kanten kreeg ik op mijn kop en toen ik wanhopig bij Carry kwam was zij ook niet bepaald enthousiast over mijn vooruitstrevende daad.

Maar Carry zou Carry niet zijn geweest als ze geen troost had gevonden. 'Huil maar niet, liefje,' zei ze, 'ik was toch van plan je eens wat betere kleren te geven. Ga maar mee.'

Samen gingen wij naar 'Liberty', een zaak die ik met het diepste ontzag de eerste keer betrad, maar waar Carry, omdat dit soort kleding het meest bij haar paste, vaak kwam.

Noch Carry, noch mij ontging de spotachtige blik waarmee de verkoopster mijn knalgroene jurk en eigengebreide kousen in zwarte laarsjes opnam. Ik schaamde mij diep, voelde mijn gezicht gloeien. Ik sloeg mijn ogen neer en keek tersluiks naar Carry. Haar zachte gezicht was veranderd in een masker van strakheid en de wijze waarop zij toen de juffrouw aankeek en zei: 'Ik wil graag een paar aardige jurken voor mijn zusje', maakte dat ditmaal de verkoopster een kleur kreeg en verlegen haar ogen neersloeg.

Toen de inkopen gedaan waren vroeg Carry mij beneden in de zaak wat rond te kijken, want ze wilde de heer De Leeuw, de directeur van de zaak,

even spreken. Uit die eerste ontmoeting is een warme vriendschap ontstaan, die nog versterkt werd toen wij allen in Laren woonden en ook de kinderen, die ongeveer van dezelfde leeftijd waren, geregeld met elkaar omgingen.

In een bruin fluwelen jurk met bijpassend hoedje – net als Carry droeg, kleren naar mijn mening een prinses waardig – gingen wij weg om kousen en schoenen te kopen en toen zette Carry de kroon op haar werk. Ze wist hoe dol ik op lekkers was, dus gingen wij samen taartjes eten.

Op straat keek ze me telkens tevreden en voldaan aan en beweerde een paar maal dat iedereen naar mij keek, omdat ik er zo aardig uitzag en dat is ongetwijfeld de liefste leugen die zij ooit gezegd heeft, want niemand lette ooit op mij als wij samen waren.

In die tijd begonnen ook de moeilijkheden in mijn geloofs- en gevoelsleven. Ook ik kon niet blijven geloven in de waarde van de dorre, levenloze verboden en spijswetten, maar nog altijd hield ik mij angstvallig daaraan vast.

Carry en Kees van Bruggen woonden toen in de Roelof Hartstraat. Mijn oudste broer, die met een nichtje van ons getrouwd was, woonde in een zijstraat van de Weesperzijde. Hij hield, zolang vader leefde, een ritueel huishouden, zodat vader in ieder geval bij één van zijn kinderen kon eten.

Elke dag liep ik, als ik bij Carry logeerde, naar het huis van mijn broer om eten en brood voor de volgende dag mee te nemen en meer dan eens kwam

toen de gedachte in mij op: 'Nou ja, als Carry dan zondigde en dus in de hel kwam, was ik toch maar liever met haar daar, dan zonder haar in de hemel.'

Na zo'n gedachte overviel mij dan weer een vreselijk angst voor de 'wrekende God' uit het Oude Testament, die mijn hele jeugd door mijn gedachten beheerst had. Met die God viel niet te gekscheren, die iemand alleen omdat ze nog even omkeek, in een 'zoutpilaar' veranderde, al zei vader dan ook, dat slechts het ongehoorzaam zijn aan God telde en niet het feit zelf.

Hoewel ik met alle moeilijkheden die zich in een opgroeiend en zich ontwikkelend mensenkind voordoen bij Carry terecht kon, wilde ze mij in geloofskwesties absoluut niet raden. Ze zei dat ieder mens dat voor zichzelf moest uitvechten. Toen de dag kwam dat ik vertelde bij haar te willen blijven eten zei ze alleen: 'Dat is best, hoor.'

Ik vond het eten vreemd, maar erg lekker. Aardappelen, groenten, vlees en jus op één bord en niet zoet gestoofd, zoals thuis, waar we dan ook de groenten apart aten en nooit pudding met melk, omdat na het gebruik van vlees, volgens de spijswet, pas een uur later melk of boter mag worden gebruikt. De romige pudding vond ik dan ook heerlijk.

Toen we klaar waren vroeg Kees van Bruggen een beetje plagend: 'Nou, en was het lekker?'

'Heerlijk', zei ik 'vooral het vlees, dat smaakte net naar kip.'

'Ja, ja,' merkte Kees op, ' 't zwijntje is nog zo kwaad niet.'

Toen pas drong het tot mij door, dat in een niet koshere huishouding natuurlijk ook varkensvlees gegeten werd. Ik rende de kamer uit en gaf al mijn eten weer terug.

Carry was woedend en de arme Kees, die nooit zulke problemen had gekend, die niets wist van de honderden kleine draadjes waarmee je vast zit in je gevoel, aan dat wat je verstand allang verworpen had, was helemaal onthutst.

Die avond kwam Carry bij mijn bed zitten en sprak over dit alles, heel ernstig en waarschuwde mij dringend alleen deze dingen te doen als het andere geen zin meer voor mij had.

Wetend hoe vreselijk ik het vond om vader en moeder verdriet daarmee te doen en ook hoe angstig ik was voor vaders plotseling opkomende driftbuien, zei ze: 'Zeg er dan thuis nog maar niets van, ik spreek er wel eens over bij gelegenheid.'

Later verhuisden wij naar de Valeriusstraat en kwamen boven *Louis Pisuisse* te wonen, juist in de tijd dat hij en *Max Blokzijl* hun roemruchte tocht als twee straatmuzikanten hadden gemaakt en die nu een cabaret (toen nog iets heel nieuws) oprichtten, '*De Kattebel*', waarvoor ze gezamenlijk de teksten schreven en liefdadigheidsvoorstellingen gaven. Carry vervulde de rol van een orgelvrouw en zag er enig uit in haar bonte kleren met vuurrode hoofddoek.

Voor mij was het leven toen als een droom. Ik ontmoette er al de 'groten' van die tijd, *Verkade, Enny Vrede, Van Schendel* e.a. Ik keek en luisterde maar,

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

zeggen deed ik nooit iets. Klein en nietig voelde ik mij bij al deze schitterende talenten; gelukkig al wanneer ik koffie en thee voor hen mocht inschenken; in de zevende hemel als iemand vriendelijk tegen mij sprak.

Trots en fier heb ik eens uren de gloeiend-hete Valeriusstraat op en neer gewandeld met de baby van *Enny Vrede*, terwijl zij en *Verkade* spraken over de opvoering van een toneelstuk dat Carry geschreven had.

Verder speelde ik, als Carry moest werken en de oude juffrouw Reika, die de huishouding deed, het druk had, met de kinderen, die in mij helemaal een speelgenootje zagen.

Toen ik dan ook eens Mopje, het zesjarige meisje, van school ging halen (ze was op de Agatha Dekenschool, waar Carry ook nog les had gegeven) en meteen een vriendinnetje meenam dat die middag zou komen spelen, zei Mopje (en ze weet het nog) op bemoedigende toon tegen haar: 'Wees maar niet bang, hoor, ze is alleen maar een lang mens, maar verder is ze net als wij.'

Ik behoorde voor haar niet tot de grote mensen.

O, hoe intens leefde ik in alles met mijn aangebeden Carry mee. Haar eerste één-acter: *Seideravond* later omgewerkt tot '*De verlatene*', werd door *Albert Vogel* zo meesterlijk vertolkt dat ik zeker niet de enige was die huilde en hoe Carry daar verlegen stond aan de hand van *Albert Vogel*, om de ovatie die ook voor haar bedoeld was, in ontvangst te nemen. Ik hoorde de mensen om mij heen zeggen: 'Wat een snoes.'

Hoe heb ik op dat ogenblik van al die vreemde mensen gehouden.

En echt weer Carry, nu ik dat alles weer herdenk en beleef, hoe lief en zorgzaam ze dan voor mij was.

Ze werd natuurlijk bestormd door gelukwensende mensen en men besloot gezamenlijk naar Americain te gaan om het een beetje te vieren.

Ik stond wat achteraf, niet goed wetend of ik wel mee mocht. Ik was tenslotte nog maar een kind. Plotseling hoorde ik Carry roepen: 'Kees waar is het kind, ze gaat ook mee, hoor.' Hoe heb ik ook meegeleefd en geleden met het mislukken van het door Verkade's gezelschap opgevoerde enige toneelstuk dat Carry schreef en dat nog wel de ongelukkige titel '*Een vergissing*' droeg.

Hoe haatte ik de critici, die daar natuurlijk woordspelingen op maakten.

Over dat alles lag dan ook nog de zwarte schaduw van het huwelijk dat dreigde te mislukken, dubbel verdrietig, omdat ik zo op mijn zwager gesteld was en zag hoe ze beiden onder dit alles leden.

In 1914 ging Carry met de kinderen en mij in Laren wonen. Wij woonden daar in een voorhuisje van een boerderij.

Met een klein boerenmeisje deed ik zo goed en kwaad als het ging de huishouding en verzorgde de kinderen.

Carry wilde geheel en al voor ons zorgen; dat vond ze billijk nu Kees een nieuw gezin ging stichten. Hoe heeft ze gewerkt om ons alles te geven en meer dan we nodig hadden.

Ze werd redactrice van *De Dameskroniek*, die ze verfoeide.

Soms tweemaal per dag een lezing. Zij, die alles zo nauwkeurig voorbereidde, nooit er maar zo'n beetje met de pet naar gooide, hoe probeerde ze het ons nog prettig te maken door te trachten een goede moeder te zijn. Daarbij kwam nog de ziekelijke angst dat er in haar afwezigheid iets met ons zou gebeuren. Eenmaal is die angst bijna werkelijkheid geworden. Op een avond moest ik een nieuw lampje in de huiskamerlamp doen. Ons hulpje zou mij daarbij bijlichten, maar hield de kaars te dicht bij de lampekap, die opeens in lichtelaaie stond. Een ogenblik waren we verlamd van schrik. Wij gilden de kinderen toe naar buiten te gaan en rukten elk een wollen deken van Carry's bed (ze sliep in de huiskamer) en – hoe is mij een raadsel – het lukte ons de vlammen te doven. Goddank kwam Carry die avond niet thuis.

Wij bezwoeren de kinderen niets te zeggen en dat hebben ze ook niet gedaan, hoe klein ze ook nog waren. Met de hulp van de naaister lukte het ons een nieuwe kap te maken en de dekens van Carry, die vol brandgaatjes zaten, ruilde ik met de mijne.

Toen ze de volgende avond thuis kwam zei ik opgewekt, op de nieuwe kap wijzend: 'Nou, is dat geen verrassing, we vonden die oude kap zo verkleurd, Guurtje heeft ons geholpen.'

Eerst jaren daarna heeft ze mij verteld dat ze het wel begrepen had, maar het diep in zich had weggeduwd, want anders had ze niet meer weggedurfd en ze moest.

Meer dan al het harde werken benauwde en knauwde haar de angst.

Na haar huwelijk met de kunsthistoricus *dr. A. Pit* brak er een rustige tijd voor ons aan.

Tegenover het huis waar wij woonden lag een groot atelier. Dit kocht mijn zwager en het werd de basis voor ons nieuwe huis. Er was een grote tuin bij, waarin Pit een klein mooi werkhuisje liet zetten, waar hij en Carry samen rustig konden werken, ofschoon Carry dit ook graag in de huiskamer deed, als we dan maar niets tegen haar persoonlijk zeiden. Van al het rumoer had ze dan geen last.

Mijn zwager was een heel bijzonder, fijn en hoffelijk mens. Wij vonden dat hij veel op *Galsworthy* leek, waar Carry een tijd mee gecorrespondeerd had.

De wijze waarop deze man, die twintig jaar ouder was dan Carry, nooit getrouwd geweest en uit een volkomen ander milieu, zich bij ons 'gedaas' aanpaste, grensde aan het ongelooflijke. De kinderen waren dol op hem en ook ik mocht hem bijzonder graag.

Laren was toen nog het oude dorpje en op het Heitje woonden Van Suchtelen en Wiessing, Mouk Esser en de Roland Holsten, ook Jany. Onze naaste buren waren Henri Polak en Jo de Leeuw, die directeur van Metz was.

Er was een prettige sfeer onderling en toen Carry meer thuis kon zijn en ze flinke hulp had, was ze een gezellige huisvrouw.

Ze was ook een goede moeder. Ze werkte zeer regelmatig, van 9-12 en van 2-4. Waren of kwamen de kinderen thuis, dan hield ze op en deed spelletjes met hen.

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

Jammer dat ze zo onder de angst voor ongelukken leed. Toen de kinderen groter werden en zelf met de tram naar Hilversum of met de trein naar Amsterdam gingen, riep ze hen altijd na: 'Denken jullie er om, nergens op of af, wat al of niet,' dat was de geijkte afkorting van: nergens op of afspringen, wat al in beweging is of nog niet stil staat.

Tegen de tijd dat ze thuis konden zijn werd ze onrustig, ging op het weggetje staan en als ze met de afgesproken tram of trein niet kwamen, werd ze dadelijk radeloos. De kinderen hielden daar erg veel rekening mee.

Op verjaardagen was ze de ziel van het feest, deed charades, denkspelletjes, en onze fuiven werden bekend als buitengewoon gezellig.

Grappig was dat Pit aan dit alles met groot plezier mee deed. Carry had een groot gevoel voor humor en hield van woordspelingen, maar als het kinderen betrof kende ze geen scherts. Haar zoon scheen als kind gebrek aan kalk of van nature zeer broze beenderen te hebben en brak om de haverklap een arm of pols.

Ik was toen leerling-verpleegster op het A.H.S., waar dr. Huët directeur was.

Op een dag belde Carry mij op en klaagde: 'Zeg, nou zit Keesje weer met een gebroken pols en ik heb niet zoveel vertrouwen in dr. L. 't Zal toch geen t.b.c. zijn (daar was ze altijd erg bang voor). Zal ik dr. Huët eens in consult vragen? Wat raadt jij me aan?'

'Ik raad je aan lid te worden van armenzorg,' zei

ik, 'die houden zich immers speciaal met armen bezig.'

Bang zei de telefoon en ik besefte te laat dat het psychologisch wel erg dom is een angstige moeder op een woordspeling te onthalen als ze je om raad komt vragen.

Carry was dol op koken. Ze beweerde altijd dat als ze niet uit een probleem kon komen, ze in de keuken de oplossing vond.

Vooral als *Em. Querido*, haar uitgever, met mejuffrouw *Van Nahuys* en zijn vrouw en zoon kwamen, maakte ze enorm veel drukte van het eten. Ze kookte dan ook verrukkelijk. Ik herinner me dat ik in Laren werkte. Het was een heerlijke winternmiddag en ik besloot Carry over te halen voor een wandeling. Ik vond haar aan het werk en op de kachel stond een pan hevig te borrelen. Carry kon onmogelijk mee, verklaarde ze, want ze kreeg de 'Maantjes' (afkorting voor de *Querido's* en *Alice van Nahuys*). Bovendien had ze een wonderpan gekocht, die nu gevuld stond met beslag voor een warme pudding en nog uren moest koken.

Ik begreep het en gaf de wandeling op.

We zaten net gezellig te praten toen we opgeschrikt werden door een hevige knal. De deksel vloog van de pan, gevolgd door die van het wonderding, waarvan de inhoud met kracht naar boven werd geslingerd en tegen het plafond bleef kleven.

'Hoe kan dat nou?' zei Carry stomverbaasd. 'Ik heb de handleiding goed gelezen en precies gedaan wat er in stond. Ach, misschien heb ik het niet goed

begrepen, ik ben ook eigenlijk geen mens voor zulke dingen'. Ze was inderdaad volkomen a-technisch.

'Nou moet ik wat anders maken,' zei ze resoluut en verdween in de keuken.

'Neem iets van de banketbakker en laten we gaan wandelen,' stelde ik hoopvol voor. Maar dat was haar eer te na. 'Stel je voor, *Jaan* (mevrouw *Querido*), die altijd iets lekkers toe maakt.'

Een van mijn liefste herinneringen aan Laren waren de bezoeken van vader, die rustend was en na moeders dood in een pension in Amsterdam woonde.

Hij kwam dan, zijn brood, bordje en mes bij zich.

Wij zorgden angstvallig dat er niets op tafel stond wat hem zou kunnen hinderen en Carry of ik zorgden zelf voor de koffie, kookten de melk in een pannetje dat, zoals vader wist, in Carry's kamer stond en alleen voor dit doel gebruikt werd.

Met mijn zwager kon hij goed opschieten. Hij had een grote eerbied voor wat hij noemde 'een geleerd mens'. Daarbij was Pit de hoffelijkste man die ik in mijn hele leven ontmoet heb. De tedere trots waarmee vader naar Carry keek, maakte zijn bezoeken altijd tot iets zeldzaam moois.

Een maal is vader geweest met de oude Sjammas (koster) van de Synagoge uit Zaandam, die gelijk met vader daar weg was gegaan en ook in Amsterdam woonde en vader geregeld sprak.

Deze oude man, die we altijd als 'oud' gekend hadden, was met ons leven verweven, omdat hij iedere zondag het kerkgeld kwam ophalen en zich dan

bij moeder beklaagde over het steeds erger wordend liberalisme van de jonge joodse generatie. Moeder troostte hem dan met koffie en koek en de oude man bestond het te zeggen: 'Meneer De Haan, als u en ik het beleven dat we dood zijn . . .' Hij had een groot zwak voor Kerlien, zoals zij voor hem bleef.

Als een joodse jongen (meisjes telden niet mee) 13 jaar wordt is hij werkelijk meerderjarig en was dus voor de joodse wet een man. De sabbat na zijn verjaardag moest hij dan hardop voor de gehele gemeente een stuk uit de Thora zingen en dat was in het moeilijke Hebreeuws echt geen grapje, daar alle mannen scherp luisterden naar het kleinste foutje.

Het was de taak van vader om de jongens daarvoor klaar te maken, maar toen de zonen van de oude Bram Drukker aan de beurt waren, verklaarde vader dat hij geen kans zag om de eerste, 'Hakkie', die volgens mijn vader 'de grootste Gammer (stommeling) van de wereld was, iets in zijn verstopte gernoeug (letterlijk verstopt hoofd) te stampen.'

Carry, die toen 17 jaar was, bood aan, het eens te proberen.

Het werd een door de hele joodse gemeente erkende triomf, want op die gedenkwaardige sjabbas zong Hakkie, hoewel vreselijk door zijn neus (Carry kon hem meesterlijk nadoen), het hele gedeelte zonder hapering of zelfs maar de kleinste fout op.

Jaren later, toen Carry een lezing in Zaandam hield, waar we samen naar toe gingen, kwam in de pauze Hakkie naar ons toe en zei: 'Kerlien, ken je me nog?' 'En of Hakkie,' en meteen neuriede zij de melodie die bij het bewuste stuk hoorde.

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

Toen Carry van het voorgenomen bezoek van vader met de oude Drukker wist, kocht ze een nieuwe bakvorm en stenen beslagkom, wandelde naar De Leeuwerik en vroeg aan de heer *De Leeuw*, die iedere dag naar de stad ging, of hij geen pond rituele boter, onder rabbinaal toezicht bereid, kon meenemen, plus een gallebrood en een half pond pekelvlees, hetgeen 's avonds door de chauffeur netjes werd thuisgebracht. Ze schreef vader dat hij niets mocht meenemen. Het werd een enig bezoek en tekent het vertrouwen dat vader terecht in Carry stelde. Ze aten zonder te vragen of het wel kosher was en Carry zette de koek in de nieuwe vorm op tafel.

Na de lunch stond de Sjammas plechtig op en zei: 'Kerlien, dat je zo'n pracht van een huis heb, dat je zo'n gooie man heb (al is het dan een goj) is mooi, maar dat je nog die oude Kerlien bent gebleven is het mooist van alles en als je nu nog een mitswe (goed werk) wil doen, neem je een paar loten van de Najaarstentoonstelling, daar heb Hakkie z'n percenten van. 'En' voegde hij er als attractie aan toe, 'je ken een koe trekken', waarop Carry prompt antwoordde, dat ze graag die koe zou trekken.

Eens op een dag is er een oud joods fruitmannetje aan de deur gekomen om de klandizie. Hij woonde in Hilversum, maar hij verkocht ook aan Henri Polak en de Keesings en nog meer families in de buurt.

Hij zei: 'U bent nou Carry van Bruggen, maar uw vader was Gazzan in Zaandam en die heb mij nog goppe (kerkelijk huwelijk) gegeven. U kan het hem nog vragen; me naam is David Ketan en me

vrouw ole we sjolem was ene Schoontje Pakkedrager.

Carry vroeg het na en toen het waar bleek kocht ze, zonder aanzien van kwaliteit of prijs, ladingen mandarijnen en sinaasappels van hem, want dat was ook, beweerde ze, enorm goed voor ons en voor David.

Op tafel stond steeds een prachtige chinese kom met dat fruit. Maar eenmaal, vertelde Carry, kwam, terwijl ze met David aan de kar stond, mijn zwager er bij staan en zei een paar vriendelijke woorden.

David zag natuurlijk met een oogopslag dat Pit niet 'een van ons' was.

Toen Pit doorliep zei Carry: 'Dat was mijn man, David.'

En David, aldus Carry, was opeens niet meer het sjofele kleine mannetje, maar de vertegenwoordiger van de orthodoxe jood. Met een misprijzende blik op de lange goj zei hij: 'Keur 't af, keur 't sterk af.'

Carry was een minuut volkomen beduusd, toen stak ze David de hand toe en zei: 'Dat is ook als vrome jood je plicht, David, dat zal mijn vader in je waarderen, als ik het hem vertel.'

Het was reusachtig moedig van hem, want hij wist niet hoe zijn klant dit op zou nemen.

Wij hadden van toen af aan een enorm respect voor David en Carry sloot hem in haar hart.

Tegen de hoge joodse feestdagen verhuisde menige vette kip van Jaan, de kippenvrouw, naar de kar van David.

Een groot evenement was het ook toen Carry op

oudejaarsdag eens een aangetekende brief van de *Haagsche Post* kreeg, met het bericht dat de door hen uitgeloofde prijs van *f* 1000,– voor het beste boek van het jaar was toegekend aan *Het Huisje aan de sloot*.

En echt weer Carry, wilde zij dit geld beslist met mij en een andere zuster van ons delen. Carry had met deze zuster weinig contact, ofschoon zij een heel lieve, warme vrouw was en zeer intelligent. Ze was tot de Duitsers kwamen dertig jaar lang lid van het gemeentebestuur van Apeldoorn voor de S.D.A.P. en enige tijd waarnemend wethouder. Maar nu stond Carry er op dat Henny ook haar deel kreeg, want, zei ze: 'Aan dat boek hebben jullie allemaal meegewerkt, ik ga het zelf brengen.' En Henny, die ook erg op Carry gesteld was, was er helemaal door van streek.

Carry's heengaan is voor mij een grote slag geweest. Ik bleef maandenlang zenuwziek. Nooit is de leegte, die ontstond, gevuld. Mijn zuster Henny en haar gezin deden alles om mij mijn verdriet te helpen vergeten.

Twee jaar heb ik het geluk gehad Carry in haar ziekte te mogen verplegen. Toen werd die taak voor mij, die haar zo bewonderd had, te zwaar en konden anderen, die haar alleen als patiënt zagen, deze taak beter overnemen. Toen wij wisten dat het eind spoedig zou komen, ben ik terug gegaan. Dit mocht niemand mij ontnemen.

Nog steeds denk ik vol dankbaarheid aan dr. Huët, de toenmalige directeur van Hoog-Blaricum, waar ik

als verpleegster werkte, en die mij dadelijk verlof gaf te gaan, zo lang het nodig was, en die trouw mijn plaats open hield.

Toen de oorlog kwam was ik blij dat Joop en Carry er niet meer waren. Hoe zouden zij: tegen dit regiem de strijd hebben aangebonden, onrecht, o, hoe verfoeiden zij beiden dat. Hoe heeft Carry, zoals ze mij, toen ik ouder werd, wel vertelde, geleden onder de Boerenoorlog en de Dreyfuszaak. Nee, een diepe rust is het mij in al die ellende geweest, dat zij veilig waren voor dit barbarisme. Mij wordt nu wel vaak door familie en vrienden verweten dat ik te veel in het verleden leef en ze zullen daarin wel gelijk hebben. Maar ja, eigenlijk ben ik nu ook een vrouw met een verleden en geen toekomst. Mijn eigenlijke leven is inderdaad vóór 1940 en, als ik heel oprecht ben, voor Carry's heengaan geweest. Deze wereld, met haar heel andere geestelijke waarden en normen, is mij, ondanks het buitengewoon veel lieve en goede dat ik van mijn overgebleven familie en vrienden ondervind, toch wat vreemd. Ik voel het als iets kils om mij heen, of ik steeds in de schaduw leef. Als ik aan vroeger denk, voel ik mij weer dicht bij Carry en alles wat daarmee samenhing; ook mijn andere zuster en al mijn vrienden, alles wat eens het leven voor mij was, voor olifantspoten het vermorzelden.

En waarom zou ik in de schaduw blijven, als ik, wanneer ik een paar stappen terug ga, in volle zon kan staan, die mij mijn hele leven overstraald en verwarmd heeft.

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

„De kinderen van de Gazzan"

TROUW 28-1-1967

EEN LIEF BOEKJE

De kinderen van de Gazzan, door Mies de Haan. (Jacob Israël de Haan/ mijn broer; Carry van Bruggen/ mijn zuster). Uitgave Heijnis — ƒ 6,90 — 60 blz. — 8 blz. foto's.

WIE de herinneringen van Annie Salomons met plezier heeft gelezen zal stellig ook veel aardigheid hebben in dit boekje van Mies de Haan. Want die twee hebben veel gemeen. Beiden graven niet diep, maar schrijven huiselijke herinneringen. In dit dunne, lieve boekje zijn die herinneringen gewijd aan Mies de Haans broer en zuster: Jacob Israël de Haan en Carry van Bruggen. Zij schreef het boekje op verzoek van Wim J. Simons, die tevens de inleiding verzorgde.

Het gedeelte, gewijd aan haar broer verscheen eerder in 1954, dat over haar zuster in 1959. Mies de Haan heeft het nergens over de boeken die haar broer en zuster schreven. „Prometheus", de studie van Carry, wordt, om maar één titel te noemen, niet genoemd. In het boekje staan uitsluitend weemoedige herinneringen, die meestal uit haar kinderjaren stammen. Ze vertelt hoe Joop (Jacob) vreselijk kon plagen, maar ook over zijn grote geduld om met zijn jongere broertjes en zusjes op te trekken.

Voor Lientje (Carry) kon zij geen goede woorden genoeg vinden. Zij verafgoodde haar oudere zuster. Als hulp in de huishouding trok zij veel met Carry op. In Laren heeft zij de schrijfster een tijdje verpleegd.

Juist omdat de herinneringen van Mies de Haan geen wetenschappelijke waarde hebben, ik bedoel, die niet pretenderen te hebben, is het boekje in zijn soort zo geslaagd. Alle charme die het nu heeft zou als sneeuw voor de zon zijn verdwenen als de schrijfster had gemeend toch vooral iets te moeten neerschrijven over de oeuvre van haar beroemde broer en zuster. Ze wist er weinig van en begon er dus niet over.

Deze gecombineerde herdruk, met acht bladzijden foto's, is door de uitgever kostelijk uitgevoerd. Het fraaie, kleine formaat, geeft het boekje een voornaam uiterlijk. J.H.

• Een illustratie uit „De kinderen van de Gazzan". Carry van Bruggen met haar kinderen, haar man Kees van Bruggen en links boven haar broer Jacob Israël de Haan.

Krijttekening Herman Hana 17-7-1925

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

Damiaan Denys, Viktor Frankl
Edmund Husserl, William James
Jan Ligthart, Johan Linschoten
Rudolf Otto, Henri Rümke
e.a. over

FENOMENOLOGISCHE PSYCHOLOGIE EN PEDAGOGIEK

INVESTEREN IN DE JEUGD
INVESTEREN IN DE TOEKOMST

Redactie Daniël Mok-Kolthoff

FENOMENOLOGISCHE BIBLIOTHEEK
Zuider-Amstel 2026

©

U.M. ABRAXAS|*Zuider-Amstel*

info@uitgeverijabraxas.nl
www.uitgeverijabraxas.nl

EINDREDACTIE Daniël Mok-Kolthoff *c.s.*
COPYRIGHT © 2023/2026
by Uitgeverij Abraxas|*Zuider-Amstelboeken*, Amsterdam

1e druk 2023 ISBN 9789079133260
2e herziene en vermeerderde druk 2025
3e editie = deel VII in dit E-boek 2026 met 6 verwante publicaties ISBN 9789079133352

versie 16 september 2026

FENOMENOLOGISCHE PSYCHOLOGIE EN PEDAGOGIEK

Pedagogische communicatie & Jeugdige ontwikkelingsfasen

Damiaan Denys, Viktor Frankl
Edmund Husserl, William James
Martinus Langeveld, Jan Ligthart
Johan Linschoten, Henri Rümke
en het fenomenologisch humanisme.

FENOMENOLOGISCH ARCHIEF
Zuider-Amstel 2026

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

FENOMENOLOGISCHE PSYCHOLOGIE EN PEDAGOGIEK

№ 1 De boekenkast
№ 2 Dieptedenkers
№ 3 Humanitaire religie
№ 4 Typografie
№ 5 Fenomenologische psychologie & pedagogiek
№ 6 Religieuze filosofie
№ 7 Carry van Bruggen, Dieptedenker pur sang

Levensbeschouwelijke vorming 7
Pedagogisch-didactisch onderwijs 35
Frederik J. Tolsma *Inductie ◊ Pedagogische psychiatrie* 40
J. H. van den Berg *Metabletica & Historische fenomenologie* 48
D. Mok, red. *Rümke en Heschel over Religieuze ontwikkelingsfasen* 50
Karl Jaspers en *fenomenologische psychopathologie* 56
Karakter & aanleg in relatie met gebrek aan vertrouwen 58
Rümke als empiricus en clinicus 65
Martinus J. Langeveld *Fenomenologische pedagogiek* 74
Het spontane ontwaken van het numineuze gevoel 78
Ruth Wolf en D. Mok *De vroege jeugd van Carry van Bruggen* 96
Pragmatische communicatie *Interactie als systeem* 108
Arne Jonges *Redelijk geloven* Husserl en het godsprobleem 118
Wittgenstein en James *Het probleem van de verbinding* 132
Heschel en Husserl *De vermenging van goed en kwaad* 132
Bert Poll *HET HEILIGE is per definitie onschendbaar* 142
Sam Verschooren *Fenomenologie & neuropsychologie* 149
Johan Linschoten *De psychologie van William James* 168
Jan Ligthart *Van Eeden en De kleine Johannes* 173
Jan Ligthart *Geboren pedagoog met een fijn pennetje* 194
Bernard Lievegoed & Viktor Frankl *Zingeven aan het leven* 208
Overleven is alleen zinvol als het bestaan betekenis heeft 217
Damiaan Denys e.a. *Fenomenologische psychiatrie* 226
Kleine leerschool van de filosofie 228
Damiaan Denys *Het tekort van het teveel* 229
Viktor Frankl *Overspannen?* Tijdgeest, ziekte en genezing 230
Fenomenologische economie 231
Fenomenologische Bibliotheek en *-Klassieken* 232
Leer der verschijnselen 236
Colofon 240

©

PEDAGOGIEK IN EEN ONTWRICHTE LEEFWERELD

De uitgangspunten van verstandig opvoeden, zoals Jan Ligthart ze formuleerde, zijn in essentie tijdloos.
Zelfopvoeding van de volwassene, het bieden van ruimte binnen duidelijke grenzen, het erkennen van de ieders eigen aard en het belang van aandachtsvolle nabijheid vormen het pedagogisch fundament dat, immer meedeinend op het tijdsgewricht, vóór en na hem is bevestigd. Deze principes zijn blijvend. Wat verandert is de *leefwereld* waarin het kind opgroeit. De snelheid, intensiteit en complexiteit van hedendaagse maatschappelijke en technologische ontwikkelingen overstijgen de pedagogische context waarin Ligthart en zijn tijdgenoten werkten.
Kinderen worden geconfronteerd met digitale prikkels en communicatiemiddelen op een leeftijd waarop hun neurobiologische ontwikkeling nog niet synchroon loopt met de cognitieve en sociale eisen die deze technologieën stellen. – De hersenontwikkeling verloopt *gefaseerd*, met perioden van *vooruitgang* en *terugval*. De digitale omgeving genereert *een constante stroom van informatie, sociale druk en verleiding*. Apps, sociale media en communicatietechnologieën functioneren als een *parallelle leefwereld* die zich onttrekt aan traditioneel ouderlijk toezicht.
Waar films als *The Lion King* spelenderwijs bijdragen aan verbeelding en narratief begrip, kunnen *ongefilterde* digitale platforms kinderen confronteren met risico's waarvoor zij nog geen *handelingsrepertoire* hebben.
Het lokken van jonge slachtoffers door criminele netwerken is meedogenloos en de mentale schade desastreus. Deze kanalen maken werving, beïnvloeding en normalisering van risicogedrag eenvoudiger en onzichtbaarder. De pedagogische infrastructuur van school en jeugdzorg, kan deze versnelling nauwelijks bijbenen. Dit is geen nieuws: opvoeders hebben ook hun tijd nodig. Maar de schaal en snelheid van de huidige risico's zijn historisch ongekend. De gevaren manifesteren zich niet alleen fysiek, maar ook sociaal, psychologisch en ecologisch.
Een vergelijkbare dynamiek is zichtbaar in de omgang met maatschappelijke problemen. Woorden, waarschuwingen en beleidsdocumenten hebben beperkte impact zolang de gevolgen nog niet persoonlijk merkbaar zijn. Regionale systemen staan onder druk en nationale interventie wordt mogelijk noodzakelijk.

De patronen bevestigten de observatie dat *meer van hetzelfde* niet meer werkt. Dat bezuinigingen op preventie zich later wreken, dat armoede en achterstand duurder zijn dan een sociale infrastructuur en buffer is tegen ontsporing.
De huidige complexiteit vraagt om een herijking van pedagogische uitgangspunten. – Toegepast op opvoeding betekent dit dat *normatieve* instructies onvoldoende zijn. Kinderen hebben langdurige, stabiele *nabijheid* nodig: volwassenen die naast hen staan, niet boven hen. Pedagogische verantwoordelijkheid strekt zich uit over een langere periode dan traditioneel werd aangenomen. Achttien jaar is in veel gevallen te kort; een horizon van vierentwintig jaar sluit beter aan bij de werkelijke ontwikkeling van identiteit, moreel besef en sociale weerbaarheid.
In deze context behoudt Jan Ligtharts gedachtegoed zijn waarde. Wel moet het worden aangevuld met een scherp bewustzijn van de hedendaagse risico's en de noodzaak van duurzame, relationele betrokkenheid. Pedagogiek is geen set regels, maar een voortdurende aanwezigheid in een wereld die sneller verandert dan ooit tevoren.

De leidse pedagoog en onderwijsvernieuwer ROMMERT CASIMIR noemde de oudere Ligthart zijn 'mentor'. In zijn artikelen en lezingen kwam Ligtharts naam vaak voorbij; in 1947 heeft hij het gedachtegoed van Ligthart samengevat in vijf stellingen:

I – Pedagogiek vraagt van de opvoeder dat deze zichzelf opvoedt. De opvoeding van kinderen begint bij volwassenen die van hun fouten moeten leren.

II – Laat het kind vrij *binnen de afspraken waar jongeren én opvoeders zich aan moeten houden*. Biedt het kind – binnen de veilige grenzen die passen bij de ontwikkelingsfase – alle gelegenheid tot beweging, spelen, zelfstandig onderzoek, het stellen van vragen én tot het ervaren (met vallen en opstaan) of het iets al of niet kan. *Er is gezag en orde. Heldere zinvolle regels en handhaving daarvan.*

III – *Ieder kind, iedere leerling is een individu met eigen geaardheid en behoeften.*

IV – *Binnen de ruimte van algemene regels moet iedereen zichzelf kunnen zijn.*

V – Aan de opvoeder gericht: *Heb lief en geef u!*

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

I. DE WERELD WAARIN KINDEREN VERSCHIJNEN

Kinderen verschijnen vandaag in een wereld die hen eerder ziet dan dat zij zichzelf kunnen zien. Niet omdat zij te vroeg zijn, maar omdat de wereld te snel is geworden. De klassieke pedagogische tijd – de tijd van rijping, van geleidelijke blootstelling, van nabijheid – is vervangen door een digitale tijd die geen onderscheid kent tussen volwassen en onvolwassen bewustzijn. De wereld komt niet meer via ouders, school, buurt of rituelen binnen, maar via een scherm dat geen pedagogische filter heeft.

De fenomenologische vraag is dan niet: *Wat zien kinderen?*

Maar: *Wat doet het met een kind om gezien te worden door een wereld die geen maat kent?*

II. DE TE VROEGE WERELD, *rijping onder druk*

In de ontwikkelingspsychologie is rijping geen luxe, maar een noodzakelijke voorwaarde voor het vormen van karakter (Rümke), het ontwikkelen van vertrouwen, het ontstaan van het numineuze gevoel (Heschel), het ontwaken van het zelf (James) en het verschijnen van de persoon (Langeveld).

Wanneer kinderen te vroeg worden blootgesteld aan seksualiteit, geweld, manipulatie, verleiding, groepsdruk, ideologische beïnvloeding en criminele circuits dan ontstaat een *fenomenologische breuk*: de wereld komt binnen vóórdat het kind een binnenwereld heeft die haar kan ontvangen. – Dit is geen moralistische constatering, maar een psychopathologische: Een psyche die te vroeg wordt belast, ontwikkelt compensaties die later als stoornissen worden benoemd.

III. DE DIGITALE VERSNELLING, *TikTok als pedagogische actor*

TikTok is geen platform. *TikTok* is een pedagogische actor zonder pedagogische verantwoordelijkheid. Het algoritme kent geen leeftijd, kent geen rijping, kent geen context, kent geen grenzen, kent geen schaamte en kent geen bescherming. Het kent alleen aandacht.

Aandacht is voor een kind geen neutrale categorie, maar een existentiële: *Aandacht is de manier waarop een kind zichzelf leert kennen*. Wanneer aandacht wordt gestuurd door snelheid, sensatie, verleiding, imitatie, groepsnormen en criminele rolmodellen dan wordt de binnenwereld van het kind gekoloniseerd door een buitenwereld die geen maat kent. – Dit is geen cultuurkritiek, maar een *fenomenologische diagnose*: De leefwereld van het kind wordt *geformatteerd* door een systeem dat geen pedagogische intentie heeft, *überhaupt geen enkele eigen intentie heeft*.

IV. DE VERLEIDING VAN CRIMINALITEIT, *kinderen als doelwit*

De internationale berichtgeving laat het dagelijks zien: *Kinderen worden niet alleen beïnvloed, maar gericht gerekruteerd*. Waarom kinderen? Omdat zij juridisch nog ontoerekeningsvatbaar zijn, omdat zij psychologisch nog vormbaar zijn, omdat zij sociaal nog zoekend zijn, omdat zij digitaal bereikbaar zijn, omdat zij economisch bruikbaar zijn én omdat zij *pedagogisch onbeschermd* zijn. – De onderwereld heeft ontdekt wat de bovenwereld kennelijk al te vaak vergeten is: Kinderen zijn beïnvloedbaar omdat zij nog niet af zijn. Niet omdat zij zwak zijn, maar omdat zij open zijn. Openheid is de essentie van jeugd – maar in een wereld zonder pedagogische infrastructuur wordt openheid een risico.

V. DE PEDAGOGISCHE ONDERLAAG: *verdwenen, uitgehold, versnipperd*

De pedagogische infrastructuur die kinderen moest dragen – buurthuizen, jongerenwerk, maatschappelijk werk, jeugdzorg, school – is in veertig jaar tijd *afgebroken* (Lubbers), *vermarkt* (Paars), *verkokerd* (Balkenende), *gedecentraliseerd* (Rutte). En… *Versnipperd* (355 gemeenten), *geprivatiseerd* (3500 aanbieders), *bureaucratisch verstikt* (40% papierwerk) en *financieel uitgehold* (structureel tekort € 1-1,6 miljard).

HET RESULTAAT

Een systeem dat niet meer *pedagogisch* is, maar *administratief*.
Een systeem dat niet meer *relationeel* is, maar *procedureel*.
Een systeem dat niet meer *beschermt*, maar *doorverwijst*.
Een systeem dat niet meer *draagt*, maar *verdeelt*.

©

VI. DE FENOMENOLOGISCHE KERN, *kinderen verliezen hun wereld*

Fenomenologie leert dat een mens verschijnt in een wereld die hem draagt. Wanneer die wereld te snel is, te luid is, te groot is, te vroeg is, te hard en te gefragmenteerd is dan verschijnt het kind niet meer als persoon *(subject)*, maar als voorwerp *(object)* van invloeden.
De fenomenologische psychiatrie (Jaspers, Denys) noemt dit een *ontregeling van de existentie*: De wereld wordt niet meer ervaren als leefbaar, maar als bedreigend. De pedagogiek (Langeveld) noemt dit een verlies van bedding: *Het kind heeft geen grond onder de voeten*. De religieuze fenomenologie (Heschel) noemt dit een verlies van het numineuze: *Het kind verliest de ervaring dat de wereld betekenisvol is.* Carry van Bruggen zou zeggen: *Het kind verliest de wereld waarin het mens kan worden*.

VII. INVESTEREN IN DE JEUGD ❧ INVESTEREN IN DE TOEKOMST

Investeren in jeugd is geen beleidskeuze. Het is een voorwaarde voor het voortbestaan van een *humane samenleving*. Investeren betekent hier: Tijd, nabijheid, aandacht, ritme, bescherming, grenzen, betekenis, pedagogische infrastructuur, fenomenologische gevoeligheid, relationele continuïteit, culturele bedding, psychologische rijping en existentiële ruimte. Een samenleving die dit niet biedt, produceert geen burgers, maar overlevers. *En overleven is alleen zinvol wanneer het bestaan betekenis heeft* (Frankl).
Daarom is investeren in jeugd investeren in toekomst – niet omdat kinderen later volwassenen worden, maar omdat de toekomst alleen kan bestaan wanneer kinderen vandaag een wereld hebben waarin zij kunnen verschijnen.

VIII. DE WERELD MOET WEER MAAT KRIJGEN

De wereld is te snel geworden voor kinderen. Daarom moet de wereld niet worden vertraagd, maar opnieuw worden gemeten. Pedagogisch. Fenomenologisch. Relationeel. Existentieel. Niet om kinderen klein te houden, maar om hen groot te laten worden.

Niet om hen te beschermen tegen de wereld, maar om hen een wereld te geven die hen kan dragen. Niet om nostalgisch te zijn, maar om realistisch te zijn – zoals Carry van Bruggen realistisch was, en zoals de fenomenologen realistisch zijn: De mens heeft een wereld nodig om mens te kunnen zijn. En kinderen hebben die wereld het meest nodig.

WILLEM DREES EN MARGA KLOMPÉ ARCHITECTEN VAN DE VERZORGINGSSTAAT

1950-1970 – DE WEDEROPBOUW

De naoorlogse verzorgingsstaat werd gebouwd op een eenvoudig inzicht: *bestaanszekerheid is geen kostenpost, maar een voorwaarde voor een stabiele samenleving.* – Drees legde de basis met de *Noodwet Ouderdomsvoorziening* en later de AOW. Klompé bouwde verder met de *Algemene Bijstandswet* en een breed stelsel van maatschappelijke zorg. Zij was een krachtige pleitbezorger van sociale infrastructuur, maatschappelijke zorg, buurthuizen, jongerenwerk en maatschappelijke participatie. Klompé en Drees waren de grondleggers van de moderne verzorgingsstaat.
Klompé was een uitstekende politieke onderhandelaar. Zij wist dat de VVD in de jaren '50 en '60 vooral gevoelig was voor economische argumenten. In de debatten over de *Bijstandswet* wees zij op koopkrachtversterking voor de laagste inkomens, stabiliteit van de binnenlandse markt, voorspelbare consumptie en het voorkomen van armoede die ondernemers schaadt. Historici, waaronder Piet de Rooy en James Kennedy, beschrijven dat Klompé *economische rationaliteit* gebruikte om *sociale wetgeving* acceptabel te maken voor liberale partijen.[1] Zij overtuigde de VVD door te laten zien dat sociale zekerheid goed was voor ondernemers en winkeliers. Niet als politieke truc, maar met economisch inzicht wist ze de VVD te overtuigen. Zij wees op het economische voordeel: meer koopkracht, meer stabiliteit, meer handel en maatschappelijke rust.

1 James Kennedy, hoogleraar *Moderne Nederlandse Geschiedenis* en voorzitter van de *canoncommissie* die Willem Drees als *voorvechter van de verzorgingsstaat* schrapte: 'Marga Klompé heeft een veel grotere rol gespeeld dan tot nu toe is aangenomen'.

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

Preventie was geen luxe, maar een fundament.
De *sociale infrastructuur* die Drees en Klompé opbouwden, was niet alleen een moreel project maar ook een economisch. Dat inzicht – dat een samenleving sterker wordt wanneer haar kwetsbaarsten worden beschermd – raakte in de jaren tachtig onder Klompé's partijgenoot Lubbers op de achtergrond, toen de verzorgingsstaat werd ingedamd en preventieve voorzieningen hun vaste financiering verloren.
Marga Klompé overleed in 1986. Ruud Lubbers begon in 1982. De eerste afbraak van *preventieve infrastructuur* viel in haar laatste levensjaren en tegen haar visie in. De *grote erosie* heeft ze niet meer meegemaakt.

1970-1982 DE OVERGANG, *GROEIENDE DRUK, MAAR NOG GEEN AFBRAAK*

De oliecrises, inflatie en economische onzekerheid zetten het stelsel onder druk. Maar de infrastructuur, buurthuizen, jongerenwerk, maatschappelijk werk en wijkcentra, bleef grotendeels intact.
De waarschuwingen waren er al: *Dat bezuinigingen op preventie zich later zouden wreken*, dat armoede en achterstand altijd duurder zijn dan zorg en dat sociale infrastructuur geen *zachte sector* is, maar een buffer tegen ontsporing. Maar de politieke wind begon te draaien.

KABINET LUBBERS (1982-1994 *de eerste afbraak van de leefwereld)* voerde de grootste bezuinigingen sinds de wederopbouw door. De verzorgingsstaat moest *ingedamd, efficiënt, slanker*. Hoe? De feiten: welzijnswerk verloor vaste financiering, buurthuizen moesten *maatschappelijk ondernemend* worden, preventie werd gezien als bezuinigingsruimte, gemeenten kregen taken zonder voldoende middelen, de eerste grote golf van sluitingen vond plaats in de late jaren '80. De bestuurlijke mentaliteit werd gevat in de redenering: *Als buurthuizen sluiten, stijgen de kosten voor Justitie. – 'Ja... maar dat is een ander potje.'*

De waarschuwingen waren er – van ambtenaren, wethouders, geleerden – maar de politieke logica was sterker dan de pedagogische.

KABINET KOK (1994-2002 *vermarkting van de pedagogische ruimte*) zette de koers voort, maar maakte haar structureel: Structurele subsidies verdwenen, welzijnswerk moest concurreren, preventie werd projectmatig, buurthuizen fuseerden of sloten, jongerenwerk raakte versnipperd.
– De waarschuwingen waren er opnieuw: Marktwerking in het sociale domein leidt tot fragmentatie, preventie rendeert niet in aanbestedingen, kwetsbare jongeren zijn niet *projectmatig*. Maar de *(paarse)* politieke wind was neoliberaal: *De overheid moet kleiner.*

KABINET BALKENENDE (2002-2010 *aanbestedingen en verkokering*)
De aanbestedingsplicht werd ingevoerd. Grote instellingen vielen om. Preventie werd een lappendeken van kleine aanbieders. Fenomenologisch gezien werd de wereld van kinderen fragmentarisch: Geen continuïteit, geen vaste gezichten, geen relationele bedding.
De waarschuwingen waren er: Versnippering leidt tot gaten in het systeem, jongeren vallen tussen wal en schip, bureaucratie groeit waar marktwerking wordt ingevoerd, calamiteiten zullen ontstaan door onduidelijke verantwoordelijkheden. En ja — ze ontstonden.

KABINET RUTTE (2011-2015 *harde bezuiniging + decentralisatie*)
Hier komt de klap: Ruim €1 miljard bezuinigd op welzijn massale sluiting van buurthuizen, jeugdzorg naar 355 gemeenten, explosie van private aanbieders, structureel tekort van €1 miljard per jaar
De waarschuwingen waren luid:
REKENKAMER: *Dit gaat niet werken.*
KINDEROMBUDSMAN: *Kinderen zullen de dupe worden.*
JEUGDZORGERS: *Dit is onhoudbaar.*
GEMEENTEN: *We krijgen te weinig geld.*
GELEERDEN: *Preventie is wegbezuinigd.*
De politieke logica was: *Decentralisatie brengt de zorg dichter bij de burger.*
Fenomenologisch gezien gebeurde het tegenovergestelde:
De wereld van kinderen werd verder uit elkaar getrokken.

2015–2025 — DE CRISIS: EXPLOSIE VAN ZORGVRAAG

EN TOEN GEBEURDE WAT IEDEREEN HAD VOORSPELD: 1 op de 9 kinderen in jeugdzorg, wachttijden van maanden tot jaren, aanbieders die elkaar beconcurreren, instanties die bij calamiteiten naar elkaar wijzen, inspecties die structureel falen constateren, gemeenten die jaarlijks miljarden tekortkomen, jeugdwerkers die opbranden en kinderen die tussen systemen (soms zelfs 'te pletter') vallen.

FENOMENOLOGISCH GEZIEN IS DIT HET MOMENT WAAROP DE LEEFWEREELD SCHEURT: *De pedagogische onderlaag is weg, de relationele nabijheid is dun, de wereld is te snel geworden voor de structuren die haar moesten dragen.* De pedagogische onderlaag was uitgehold. De marktlogica had het systeem versnipperd. De bureaucratie had de professionals verstikt. En de risico's van de wereld – sociaal, psychologisch, ecologisch – waren sneller gaan bewegen dan het systeem kon bijbenen.

De crisis in de Jeugdzorg is geen incident, geen fout en geen mislukte hervorming.

HET IS HET EINDPUNT VAN EEN VEERTIGJARIG PROCES WAARIN VIER LIJNEN SAMENKWAMEN.

1. De *afbraak* van preventie begonnen onder Lubbers, voortgezet onder Paars en versneld onder Rutte.
2. De *vermarkting* van welzijn waardoor samenwerking werd vervangen door concurrentie.
3. De *decentralisatie* naar 355 gemeenten waardoor versnippering een systeemkenmerk werd.
4. De *explosie* van maatschappelijke risico's, psychologisch, sociaal, ecologisch — sneller dan opvoedingsmodellen kunnen bijbenen. De waarschuwingen waren er altijd. Van ambtenaren, wethouders, wetenschappers, jeugdzorgwerkers.

En ja, we moeten het hem nageven – van Marcus Bakker, die priemend wees op afhankelijkheid, op systeemlogica, op de gevaren van een land dat denkt dat het rijk genoeg is om te bezuinigen op zijn fundament. Maar de politieke logica was telkens sterker dan de pedagogische.

40 JAAR '*THATCHERISME*' HEEFT DE JEUGD GEEN GOED GEDAAN. Dat is geen verwijt aan individuen, maar een constatering van een systeem dat te lang geloofde dat de *markt* pedagogische *wijsheid* kon vervangen. De gevolgen daarvan zien we nu: kinderen die te vroeg worden blootgesteld aan werelden waarvoor zij nog niet klaar zijn; jongeren die via digitale platforms worden beïnvloed, verleid, gerekruteerd; een jeugdzorg die versnipperd is geraakt in 355 varianten van goede bedoelingen en te weinig middelen.

Wat dit op lange termijn betekent, weet niemand. De toekomst is geen rechte lijn, maar een waaier.

Tussen rampzalige teloorgang en wonderbaarlijke ommekeer ligt een breed gebied van mogelijkheden dat zich niet laat voorspellen. De mens is geen algoritme, en de samenleving evenmin. Zowel het wonder als de ramp zijn denkbaar, en alles daartussen is het domein van de politiek in haar oorspronkelijke betekenis. Want politiek is een woord dat we hebben laten verkleuren.

In het woordenboek staat het ingeklemd tussen *politie en politoer* – twee begrippen die respectievelijk *orde* en *glans* suggereren, maar geen van beide de essentie raken.

De Griekse wortel is helder: *Politikós betekent geschikt voor de gemeenschap, ten dienste van de burger zorg voor zekerheid.*

Het is een woord dat niet gaat over *macht*, maar over *maat*; niet over *strategie*, maar over *verantwoordelijkheid*; niet over *partijen*, maar over *mensen*.

In die zin is politiek geen bron van doem, maar een bron van verlichting: *Een manier om diepte aan te brengen in een wereld die te vlak is geworden door snelheid, marktlogica en digitale ruis.* Relief en creux, 't verzonken reliëf, waarbij de hoogste punten gelijkkomen met het vlak waarin het is aangebracht, is geen verzachting, maar een perspectief.

Een ezel is eigenwijs op een wijze die 'hoger' is dan de meegaandheid van een paard.

Dát is het soort eigenwijsheid dat de jeugd nodig heeft: weerstand, karakter, traagheid, rijping, een wereld die hen niet meesleept maar draagt. En dat is precies het soort eigenwijsheid dat politiek in haar oorspronkelijke betekenis zou moeten hebben: niet meebewegen met de waan van de dag, maar de jeugdige roekeloosheid beschermen tegen haar eigen snelheid.

Daarom begint № V niet met een voorspelling, maar met een herinnering. De wake-up call dat investeren in jeugd investeren in toekomst is, en dat investeren in toekomst investeren in politiek is – in de zin waarin de Grieken het bedoelden. Niet als glans, niet als orde, maar als zorg voor de wereld waarin kinderen kunnen verschijnen. Dat is geen doemscenario. Dat is geen schitterende toekomst. Dat is *relief*.

En relief is genoeg om te beginnen.

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

MARGA KLOMPÉ was een humanist in katholieke bedding, iemand bij wie rechtvaardigheid geen ideologie was maar een karaktertrek. Ze werd beschreven als *een vrouw die morele ernst combineerde met analytische helderheid.* Daarom werkt een vergelijking met Henri Bontenbal verrassend goed: beiden natuurkundigen die maatschappelijke systemen ordentelijk doorgronden, beiden moreel georiënteerd, beiden wars van cynisme. In diezelfde geest passen bijvoorbeld anno 2026 de burgemeesters van Amsterdam, Rotterdam en Utrecht: sociale politici die rechtvaardigheid niet als beleidsoptie maar als roeping of verantwoordelijkheid zien. En ja – Marie-Anne Tellegen (met haar stille, bestuurlijke zorgzaamheid), haar hartsvriendin Carry van Bruggen (met haar gevoeligheid voor menselijke eigenheid en waardigheid) en uiteraard Gerard Jan Ligthart kunnen in dat voetspoor worden geplaatst. Het is een genealogie van morele ernst.
Allen rationeel empathisch, zachtmoedig, vasthoudend en doortastend en behept met, wat de 'jonge Gaay' noemde, *De kunst van het ivoordraaien.* DAAROVER HET VOLGENDE:

De PPR: HET ONDERGESNEEUWDE FUNDAMENT VAN GROENLINKS

De PPR bracht geen stoere ideologie in; het was een gemêleerd op waarden gebaseerd gezelschap. Zij hadden een bestuurlijke, rustige, morele ernst en een stijl van politiek die niet schreeuwde, maar droeg. Dát is wat in *GroenLinks* is blijven bestaan en dát is dezelfde lijn waarin Klompé past.
Het is doen wat nodig is, niet wat populair is, niet wat onmiddellijk scoort.
De passie van Klompé was menselijke waardigheid naar *Mattheüs* 25:35-40. Woorden die weerklinken bij Levinas: *De vreemdeling, de dakloze die je tapijt bevuilt, de hongerige… Zij zijn het gelaat waarin* GOD *mij aankijkt. Niet om mij te troosten, maar als een roep om mijn verantwoordelijkheid te nemen.*

De mens die mij stoort, die mijn orde doorbreekt, die mijn rust verstoort. Dat is de plaats waar HIJ *mij roept.* – Dat is geen retoriek maar een karaktertrek; geen mens is wegwerpbaar, geen leven is te gering, geen fout maakt iemand minder mens. De PPR durfde te begrijpen wat de *Club van Rome* (1972) en Carson's *Verstilde lente* (1962) werkelijk betekenden. Hun bescheiden maar moedige inzicht dat ontkenning leidt tot welvaart voor enkelen en armoede voor velen vormt de stille onderstroom van de huidige urgenties: GGZ-crisis, klimaatnood, sociale ongelijkheid. Het is dezelfde genealogie van morele ernst. Klompé zag waardigheid.
De PPR zag ecologische waarheid. De huidige burgemeesters zien sociale urgentie. Het is één lijn. De *Oosterscheldekering* werd een succes van wereldformaat. De PPR was klein, bescheiden, vaak ondergesneeuwd maar zij durfde iets te doen wat geen enkele andere partij in de jaren '70 aandurfde: Nee zeggen tegen een gesloten dam. Ja zeggen tegen natuur, ecologie en getijden. In een tijd waarin Nederland nog volledig in de logica van *techniek = veiligheid = vooruitgang* zat, was dit een radicale, moedige, moreel georiënteerde keuze.
De totale kosten, door *Rijkswaterstaat* en Staatscommissie Remkes genoemd: *ƒ* 2, 5 miljard. Zonder die zachte kracht was de Oosterschelde volledig afgedamd – een ecologische ramp.

De instroom van zout water, getijden en ziltminnende natuur zijn behouden.

POËTISCH:

Hier gaan over het tij: de maan, de wind en wij.

DAT IS DE MORELE KERN VAN DE POLITIKÓS:

Menselijke verantwoordelijkheid binnen natuurlijke orde.

STAATSSECRETARIS WALLAGE RUIMT PUIN IN SOCIALE ZEKERHEID

'Bijstand in drijfzand door politieke regelzucht'

DEN HAAG (GPD) - Hij heeft haast, veel haast, en de speeltijd is beperkt. „Mijn grote angst is dat de tijd verdampt. En er is veel werk aan de winkel." Crisismanager en PvdA-staatssecretaris van sociale zaken Jacques Wallage baant zich dus met gezwinde spoed een weg door het mijnenveld dat sociale zekerheid heet.

„Toen Drees de voorloper van de AOW instelde, was dat een enorme doorbraak in het leven voor honderdduizenden mensen. Klompé, die de Bijstandswet tot stand bracht, bekommerde zich vooral over het feit dat mensen zich niet meer hoefden te schamen een uitkering aan te vragen. Het werd een recht", aldus Wallage.

In de loop der jaren is volgens hem te weinig rekening gehouden met de gehaaide burger, de linkmiegels. „Misschien is het percentage linkmiegels ook wel hoger geworden dan de grondvesters van de wetten ooit hadden gedacht. Solidariteit was destijd de grondgedachte, waar nu sprake is van veel individueel cynisme."

Apathie

Dat verklaart nog niet de apathie bij het bestrijden van de misstanden. Wallage: „Het management bij de overheid laat erg veel te wensen over. Dat komt deels door de enorme bureaucratie, deels door de belangenverstrengeling tussen politiek en pressiegroepen. Daarbij geldt dat de politieke democratie op gespannen voet staat met een nuchtere, zakelijke beoordeling."

„De sociale zekerheid zit in het hart van het politieke debat, waardoor het moeilijk is overeenstemming te bereiken. Het gebrek aan consensus is dè oorzaak van de stroperigheid. Kijk maar naar de besluitvorming rond de WAO."

„De politiek richt zich op de rechten van de mensen en de laatste jaren een beetje op de plichten. Maar de plichten van de uitvoerders onttrekken zich aan het politieke debat. Pas geleidelijk aan komt daar meer belangstelling voor."

Zootje

De parlementaire enquêtecommissie sociale zekerheid leert dat de sociale partners en de politiek er een zootje van maakten. De commissie-Van der Zwan concludeert hetzelfde voor de sociale diensten. Niemand doet het dus goed, hoe moet het dan wel?

„In ons land is de sociale zekerheid te ver van de mensen af georganiseerd. Het sociaal recht is een abstract recht geworden. De bijstand is in het drijfzand terechtgekomen door de overmatige drang van de politiek alles te verankeren in rechtszekerheid. Voor iedere groep is ieder specifiek recht secuur vormgegeven. Daarom zitten we nu met 23 categorieën in de bijstand."

„Tussen het ministerie en de sociale diensten zit een onvoorstelbare machinerie van regelgeving. Dat doodt iedere flexibiliteit. Mijn voorstel is dan ook: minder gedetailleerde regelgeving en meer eigen verantwoordelijkheid voor de gemeenten."

Met als gevolg minder rechtsgelijkheid? „Je kunt de zaken zo gedetailleerd vastleggen dat je omkomt in de bureaucratie. Als je onder de huidige regelingen de gemeenten meer ruimte geeft, gaat het goed fout. Dat is waar, dat leert de commissie-Van der Zwan. De kunst is in de nieuwe situatie de gemeenten echt verantwoordelijk te maken, dan voelen ze zich ook echt aangesproken."

Wallage gebruikt de laatste tijd veelvuldig het woord 'consensus'. De politiek zou nu eindelijk bereid moeten zijn de verschillen te overbruggen om de sociale zekerheid te redden. De verkiezingsprogramma's geven echter aan dat die verschillen er nog steeds zijn.

Cycli

„Dat is een kwestie van cycli, net als bij kikkers. Eerst heb je de dril, dat hangt een tijdje in het water rond. Maar aan het eind van het proces heb je de kikker. Dat doen partijen ook. Die ventileren eerst hun eigen opvattingen, daarmee gaan ze de boer op. Maar uiteindelijk komen er compromissen."

„Als minister de Vries en ik, vertegenwoordigers van de twee grootste partijen, de lijnen uiteen zetten voor een nieuwe sociaal zekerheidssstelsel, heb ik er alle vertrouwen in dat ook onze geestverwanten over dat smalle bruggetje komen dat wij gebouwd hebben."

LEEUWARDER COURANT 21-09-1993

HET GRIEKSE WOORD *phainomenon*, fenomeen, is *dat wat verschijnt.*
FENOMENOLOGIE is *de leer die het verschijnsel centraal stelt.*

Fenomenologie staat tussen het opmerken, observeren en benoemen van een chaotisch aantal feiten en de consequente abstractie van een alomvattend waardeoordeel in.
Fenomenologie probeert structuren te zien in de verwarrende berichtenstroom en stelt het oordeel nog even uit. Er moet ruimte komen voordat de beslissingen vallen.
Fenomenologie is de wetenschap van het tussenrijk, zij voert een rechtmatig interregnum.
Nadat de gegevens zijn samengebracht en voordat de *systematische ordening* en definitieve beslissingen kunnen inzetten, komt haar de leiding toe in de geestelijke bezinning.
Fenomenologie leeft tussen de empirische werkelijkheid en de waarheidsvraag.
Fenomenologie wil niet oordelen, interpreteren of vertalen.
Fenomenologie wil eerst en vooral begrijpen.
Fenomenologie is de wetenschap van het zuivere bewustzijn; een *denken zonder oordelen* dat verschijnselen in hun eigenwaarde laat en tot hun recht wil laten komen.
Fenomenologie is de natuurlijke benadering van mens tot mens, van geest tot geest.

Zelden beperken wij ons ertoe om de verschijnselen waar te nemen zonder in te grijpen. Wij hebben de neiging om actief op te treden en te gaan experimenteren. We veranderen de biotische omstandigheden en dan mag de vraag gesteld worden in hoeverre we uit de zo verkregen data conclusies mogen trekken over het verloop dat de verschijnselen gehad zouden hebben als wij er ons er niet mee hadden bemoeid.
Omringd door een kunstmatige wereld is de onbevangen kijk waarmee wij de natuur tot voor kort aanschouwden versluierd achter de waan van de dag.

BRON:
Dorothea Timmers-Huigens, *Interactieve levensbeschouwelijke vorming; Ervaringsordening en de kwaliteit van intergeneratieve communicatie,* R.U. 1997

Zelden beperken wij ons ertoe om de verschijnselen waar te nemen zonder in te grijpen. Wij hebben de neiging om actief op te treden en te gaan experimenteren. We veranderen de biotische omstandigheden en dan mag de vraag gesteld worden in hoeverre we uit de zo verkregen data conclusies mogen trekken over het verloop dat de verschijnselen gehad zouden hebben als wij er ons er niet mee hadden bemoeid.
Omringd door een kunstmatige wereld is de onbevangen kijk waarmee wij de natuur tot voor kort aanschouwden versluierd achter de waan van de dag.

LEVENSBESCHOUWELIJKE VORMING GAAT ERVAN UIT DAT LEVENSBESCHOUWING OVERGEDRAGEN KAN WORDEN.

In de seculiere wereld is ***vertrouwen*** de persoonlijke reactie op een bepaald cultureel socialiseringsproces waarin geestelijke behoeften worden geïnstitutionaliseerd.
Voor Adorno was *religiositeit* een factor waarvan het belang afhankelijk is van de mate van *maatschappelijke dienstbaarheid*.[1] Er is verschil tussen intrinsieke (volwassen) en extrinsieke (onvolwassen) gevoelens.[2]

1 T. W. Adorno *c.s. The autoritarian personality*, 1950, p. 218.
2 Gordon W. Allport: *The Individual and his Religion*, 1950. INTRINSIEKE ORIËNTATIE: *'Persons with this orientation find their master motive in religion. Other needs, strong as they may be, are regarded as of less ultimate significance'* en t.a.v. extrinsieke religiositeit: *'Extrinsic values are always instrumental and utilitarian. Persons with this orientation may find religion useful in a variety of ways...'.*

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

Dit past bij de belangstelling voor de drijfveren achter het menselijk handelen en het onderscheid tussen innerlijke drijfveren en persoonlijke keuzen (*inner-directed*) en bepaald handelen door de sociale groep waarvan men afhankelijk is (*other-directed*).[1]
Het onderscheid tussen levensbeschouwing als behoefte aan *institutionalisering* of als *persoonlijke* relatie met *de Ander* wordt niet samenhangend gebruikt. Bij de stelling dat de mens het beroep van de moraal persoonlijk kan beantwoorden, kan levensbeschouwelijke vorming gericht zijn op het doorgeven van persoonlijke ervaringen. De mogelijkheid tot ethisch gedrag komt niet per definitie tot uiting in het leven van alledag in deze tijd. De visie op wat goed leven is of behoort te zijn en de persoonlijke betekenis wordt vooral door de manier van overdracht binnen levensbeschouwelijke vorming beslist.
De al of niet pedagogische houding waarmee dit tussen generaties plaats vindt wordt mede bepaald door de lerende drieslag van *kennen, waarderen* en *gebruiken*.

Geloof als vorm van menselijk handelen in de relatie tot het goddelijke is de vooronderstelling van geloofscommunicatie. Dat geloven een menselijke mogelijkheid is zoals *denken, willen* en *oordelen* is niet altijd vanzelfsprekend. Geloven kan gezien worden als menselijke emotie, zoals liefhebben. Psycholoog Vroon zag de ***geïnstitutionaliseerde*** godsdienst als projectie die werkzaam is als angstreductie.[2] Hij dacht dat de mensheid ooit over deze vorm van hersenwerking heen zou groeien. Bij geloof als *menselijke mogelijkheid* is de vraag of er iets te zeggen valt over de relatie tussen perceptie en geloof. Elke menselijke mogelijkheid is verbonden met waarneming. Levensbeschouwelijke vorming gaat uit van de realiteit van overdraagbaar en communiceerbaar geloof.

1 D. Riesman e.a.: *The lonely crowd*, verkorte uitgave New York, 1950.
2 Piet Vroon: *Wolfsklem* 7e dr., 1992, Hfdst. 7 en 8.

GELOVEN ALS BEAMING

Op de één of andere manier geven wij altijd een (beamend, of een ontkennend) antwoord op hun ervaringen met ***HET HEILIGE***, dat wordt ervaren als het alledaagse overstijgend, terwijl de mens zich daar in een persoonlijke en zelfs levensbepalende relatie mee voelt staan. ***God zoekt de mens,*** zegt Heschel. De moderne mens lijkt daar geen gevoelssnaren meer voor te hebben. Sinds de socioloog Auguste Comte opperde dat godsdienstige kennis in een volgend stadium overtroffen zal worden door metafysische en empirisch positieve kennis, heeft de mens zich daarop toegelegd. Daarmee is de waardering voor religieuze kennis negatiever geworden, schrijft Heschel. De kern van geloven zijn gevoelens van *verwondering* en *ontzag*.[1] Verwondering is *waarnemen zonder oordelen*. Verwondering stapt af van het eenzijdig oorzakelijke denken en is meer dan nieuwsgierigheid. *Het heeft oog voor het mysterie*.
Het onbegrijpelijke gegeven dat wij kunnen weten en aanvoelen wordt aanvaard omdat we niet alles ten volle begrijpen kunnen. Bij dit mysterie zijn we zelf betrokken. Wij aanschouwen en beleven onszelf als bewuste *schakel* binnen dit GEHEEL. Zo zijn wij betrokken bij en deel van een onkenbaar en ervaren fenomeen. Die betrokkenheid bij het mysterie is het appèl dat van het verborgene, dat toch wordt waargenomen, uitgaat.[2] Dat appèl is persoonlijk, het gaat niet om een alomtegenwoordige, verre, afstandelijke, willekeurige of vage metafysieke werkelijkheid. Het raakt ons omdat we ons individueel en persoonlijk aangesproken voelen. ***Ontzag***, zegt Heschel, *is noodzakelijk voor het omgaan met dit appèl, omdat ontzag de mogelijkheid in zich houdt om in het kleine het begin van iets oneindig veel groters te ontwaren*. ***Ontzag*** *is niet hetzelfde als vrees en gaat vooraf aan geloofsver-*

1 Abraham J. Heschel: *God zoekt de mens*, 1986 Ned. vert. p. 58-165 en 204/205,
2 Heschel, 1986, p. 170/171: *In de geest van het jodendom is ons zoeken naar God een terugkeer tot God; ons denken aan Hem is terugroeping, een poging om op te trekken uit de diepte van onze verdrukte aanhankelijkheid [fatum]. Het Hebreeuwse woord voor berouw, teshuvah, betekent 'omkeer'. Maat het betekent ook 'antwoord'. Omkeer naar God is een antwoord aan Hem. Want God zwijgt niet.*

trouwen. Verwondering en ontzag maken het mogelijk dat GOD, *de transcendente werkelijkheid, wordt ervaren als ondefinieerbaar (net als goedheid bijv. in feite ondefinieerbaar is); onverenigbaar met iets van de geschapen wereld; onuitsprekelijk, maar vooral betekenisvol. Religie kan ervaren worden als antwoorden op vragen over* GOD, *levensbeschouwing kan ervaren worden als antwoord op de vragen van* GOD. *Geloof is het antwoord op de actie van Godswege,* ***God zoekt de mens****. En de mens, die zich door dat zoeken aangesproken mag voelen, kan en mag antwoord geven. Telkens weer opnieuw kan de mens dat appèl gewaar worden en reageren.* – Religie is het beamen van GOD als confronterende werkelijkheid.[1] Beamen is een vorm van handelen. Met welk 'orgaan' kunnen wij dit appèl waarnemen?

GELOVEN EN WAARNEMEN

Door de eeuwen heen en tot de dag van vandaag zijn er opgetekende ervaringen van hen die *iets* overkwam wat als werkelijkheidswaarde is ervaren. Zijn er psychische mogelijkheden om de fysieke beperkingen te overstijgen in een staat van contemplatief bewustzijn?[2]
Zo zouden er drie vormen van waarneming zijn, elk met een 'eigen' informatiestroom over de werkelijkheid.
De *psychische reductie* geeft bepaalde informatie over de werkelijkheid. Van generatie op generatie kan onderwezen worden waar men de waarneming op moet richten en hoe die te gebruiken zodat kennis wordt verkregen waarmee de werkelijkheid hanteerbaar wordt. De psychische reductie bestrijkt een deel van de menselijke waarneming.

1 R. Nauta: *Ik geloof het wel*, Assen, 1995, p. 5: *'Geloof is een aanleg die zich uitdrukt en bevestigt in de beaming van God – niet als idee, wel als een confronterende werkelijkheid'.*

2 Daniël van Egmond: *Body, subject and self*, 1993, p. 40-120. 285.

Er zijn minder controleerbare, meer intra-psychische vormen van waarnemingsreductie die ook informatie over de werkelijkheid geven. Tussen mensen is een *empathic flow* werkzaam: *transcendente reductie*.[1]
D.i. het *niet-empirisch waarneembare* zoals stemming, sfeer, de empathische en sympathische gevoelslaag. De *eidetische reductie* biedt vervolgens de mogelijkheid om iemand a.h.w. 'lichaamsloos' waar te kunnen nemen. Hoe sterker de persoonlijkheid, hoe langduriger de eidetische waarneming van deze persoonlijkheid (mogelijkerwijs zelfs na de dood) een soort 'blauwdruk' achterlaat.

DE MAATSCHAPPELIJKE POSITIE VAN JONGEREN

Sinds de Tweede Wereldoorlog is de periode van nog-niet-volwassen-zijn onderverdeeld in fasen van jonge-mens-zijn als modus van mens-zijn. De baby- en peutertijd wordt gevolgd door de periode van schoolkind, puberteit, adolescentie, jong-volwassenen en de volwassenheid. Jeugdcultuur is van maatschappelijk en economisch-commercieel belang en daarnaast vormt *rebellie* en *vernieuwing* een bron van verandering van waarden en normen. Sinds eind jaren zestig hebben jongeren democratisering afgedwongen en gezorgd voor trends en muziekcultuur. Spock's *Baby- en Kinderverzorging* uit 1946 werd een vrijbrief waarin Freuds visie op *toegeeflijkheid* en *het recht om vrij te zijn* pedagogische luiheid en *laissez-faire* in de hand werkte.

1 EIDETISCHE REDUCTIE is het fenomenologische concept dat zich richt op *ervaringen* en *bewustzijn* en is verbonden met het werk van Edmund Husserl. Het verwijst naar de essentiële structuren van ervaringen om de algemene, onveranderlijke kenmerken van een fenomeen te identificeren los van de specifieke context of details om een dieper begrip te krijgen van ervaringen en bewustzijn door algemene patronen te herkennen in hoe mensen ervaringen waarnemen en interpreteren door systematische studie van de individuele ervaring. SAMENGEVAT: *eidetische reductie* beoogt de essentie van ervaringen bloot te leggen door specifieke details te abstraheren.

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

Kinderen corrigeren en stimuleren elkaar. In *kibboetsiem* werd geleerd dat kinderen zowel vastberadenheid als doelbewustheid van ouders en gemeenschap nodig hebben. Er was een streven naar rechten, vrijheid en eigenheid.

Jongeren worden geconfronteerd met individualisering, calculering, grootschaligheid, bureaucratisering, vervreemding, afzondering, gestuurd consumptiegedrag, egoïstisch-hedonisme, agressie, preoccupatie met seksualiteit en verlies aan in ere gehouden waarden en corrigerende normen.

Er is geen helder en open toekomstperspectief. Veel jongeren zien een duister of verduisterd beeld voor zich. Toch voelen velen zich verantwoordelijkheid voor natuur en milieu en ontlopen veel ouderen hun verantwoordelijkheden. De noodzaak van verantwoorde nieuwe waarden met sturende normen wordt door steeds meer jongeren gevoeld.

Naast vertrouwen in vernieuwende technische en wetenschappelijke mogelijkheden zien veel jongeren ook dat volwassenen de problematiek vaak doorschuiven en dat zij moeten oplossen wat nu onoplosbaar schijnt. Aan de kinderen wordt de boodschap uitgezonden dat zij *de redders van de wereld* moeten zijn of met de wereld ten onder moeten gaan. – Zij voelen op eigen wijze die verantwoordelijkheid. Al decennia wordt er gewaarschuwd dat kinderen pessimistisch en gedemotiveerd is raken als *'volwassenen worden afgeschilderd als machteloze domoren die er een puinzooi van maken'*.[1]

Zij worden somber bij gebrek aan toekomstvisie. Of zonderen zich af door bij de dag te leven in een hedonistisch gedragspatroon en opgaan in hun eigen (virtuele) cultuur.

Het openlijke hedonisme van jongeren is een vervolg op het verborgen hedonisme van de ouders. Het *openlijke* levensbeschouwelijke geknutsel, de *bricolage* van een levensvisie en -stijl bij jongeren is een gevolg van het wankelijke gedrag bij ouderen wier levensstijl meedeind op de maat van de techniek: *'alles wat mogelijk is moet ook kunnen en mogen'*. Het *functionele rationalisme* is doorgedrongen in cultuur en maatschappij.[1]

1 Rita Kohnstamm: *Kleine ontwikkelingspsychologie*, Loghum Slaterus, 1987.

ZOEKTOCHT NAAR ZINGEVING

De *humanistische focus* op redelijkheid, waardigheid en rechtvaardigheid is relevant in het gesprek over *waarden* en de toekomst van de mensheid. Humanisme staat integratie van religieuze waarden noch ideeën over economische rechtvaardigheid in de weg. – Nietzsche mijmerde over de mens die het leven vorm en inhoud geeft, onafhankelijk, zonder noodzakelijkheid, schuldgevoel of verantwoordingsplicht. Sinds Nietzsche werd de mens zelf de bron van zingeving. Is het *functioneel rationalisme* zinnig?[2]

Kunnen zingevende systemen wetenschappelijk worden bepaald? Ligt het lot van mens en wereld besloten in menselijke inspanningen als ondertussen *existentiële* vragen binnen het *functionele* rationalisme worden afgestopt? Voor antwoorden op wezenlijke vragen als *lijden* en *dood* wordt gewezen op medische *techniek* en *farmachemie*. Het *mechanistisch- c.q. systeemdenken* geeft geen antwoord op existentiële vragen.[3]

De mens moet zelf een antwoord of hulpvraag formuleren. *Humanistische psychologie*, zoals bij Maslov, kan, althans volgens Piet Vroon, helpen als bron van seculiere zingeving omdat voor onverklaarbare zaken en zingevende vragen door de *chaotische* werking van de menselijke geest *functioneel* te verklaren en als zingeving te duiden. De veranderlijkheid van menselijk gedrag verklaarde hij net als de *con-*

1 Hans Achterhuis: *De maat van de techniek. Zes filosofen over techniek; Günther Anders, Jacques Ellul, Arnold Gehlen, Martin Heidegger, Hans Jonas en Lewis Mumford*, Baarn 1992.

2 Meerten ter Borg: *Een uitgewaaierde eeuwigheid, Het menselijk tekort in de moderne cultuur*, 1991.

3 FUNCTIONEEL RATIONALISME legt de nadruk op functies van sociale structuren die bijdragen aan de stabiliteit en efficiëntie van het geheel. Het kan een perspectief bieden voor het analyseren van sociale fenomenen en is onderhevig aan kritiek vanwege zijn vereenvoudigende aard.

tingentie in de geschiedenis vanuit de chaostheorie.[1]
Daar tegenover staat dat *existentiële vragen* essentieel zijn voor begrip van het 'leven' en onszelf. Ze dwingen ons om na te denken over de diepere betekenis van ons bestaan en nodigen uit om op overtuigingen en waarden te reflecteren wat tot een rijker en vervuld leven kan leiden.
De behoefte aan informatie over het *buitenredelijke* – d.i. het verstand te boven gaande – duidt op een behoefte aan die breder is dan het *functioneel rationalisme*. Er zijn verschijnselen in onze cultuur die niet louter rationeel te duiden zijn, zoals gebrek aan hoop *c.q.* toekomstverwachtingen.
Wat te denken van het toenemend aantal depressieve jongeren en het onrustbarend toenemend aantal zelfmoorden onder jongeren? Is zingeving vanuit de Bijbel mogelijk omdat de Bijbel een reservoir van zingevende verhalen bevat?[2] Het gaat in die verhalen om *gestolde zin* die voor de hedendaagse zinbeleving 'vloeibaar' moet worden gemaakt.[3] Dan kan er sprake zijn van gewone alledaagse ervaring die in een verrassend licht wordt gezet en daardoor diepgang krijgt. Zoals de invulling van het begrip *illuminerende verhalen* door Hannah Arendt dat gebruikt kan worden voor het interactief handelen.[4]

DEPRESSIVITEIT BIJ JONGEREN

Jongeren, *extreem* veel meiden, ervaren in een *ratio-dominante omgeving* vaak depressieve gevoelens o.a. door het effect van *traumatische*

1 Vroon, *Wolfsklem*, p.116 -155 en 276-379.
2 VGL. Wessel Stoker: *Is vragen naar zin vragen naar God?*, Meinema 1993.
3 ZOALS: Baukje Offringa: *Op weg; verhalen uit de bijbel voor kinderen*, Meinema 1994².
4 Hannah Ahrendt wordt geciteerd uit: *The human condition.* Chicago 1958; *Rahel Varnhagen. The Life of a Jewess,* New York 1958; *Men in Dark Times*, New York, 1968; *Thinking and Moral Considerations* in: *Socials research* Vol. 38, № 3, 1971; *The life of the mind* I & II, London 1978; *Vita Activa oder vom tätigen Leben.* Hamburg 1981; *Eichmann in Jerusalem. Ein bericht von der Banalität des Bösen*, Hamburg 1983.*Vita Activa, De mens: bestaan en bestemming*, Amsterdam 1994.

gebeurtenissen, *verlies van een belangrijk persoon*, de *heroriëntatie* op allerlei levensgebieden en *gering toekomstperspectief*.[1]
Door verkeerde aandacht, te weinig gelegenheid om verantwoordelijkheid te leren en te dragen, kunnen zij vervallen in gedrag dat volwassenheid simuleert zoals alcohol- en druggebruik en grenzeloos gedrag.[2] Ze maken al vroeg kennis met middelen die hen *zo beinvloeden dat zij zichzelf en hun omgeving op een andere wijze beleven*.[3]
Een steeds jongere en groeiende groep kampt met serieuze depressieve verschijnselen.[4]

1 Willem Heuves: *Depressie bij adolescenten* in: *Handboek kinderen en adolescenten*, afl. 6, 1988.
2 W. Heuves en R. F. W. Diekstra: *Jongeren, belastbaarheid en opvoeding*. In: K. Geelen (red.) *Belast door weerloosheid*, Tilburg IVA, 1986.
3 J. Casselman: *Druggebruik en drugproblemen bij jongeren*, in *Handboek kinderen en adolescenten*, 1985.
4 L. Goosens en A. Marcon: *Eenzaamheid in de adolescentie* in het jaarboek *Ontwikkelingspsychologie, orthopedagogiek en kinderpsychiatrie* 1, onder redactie van J. D. Bosch, H. A. Bosma, D. N. Oudshoorn, J. Rispens, en A. Vyt; Bohn, Stafleu, van Loghum, Houten 1994, p.190-210.

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

Het verlies van *welbevinden* is een gevoel van hulpeloosheid die in agressie kan ontaarden. Bij zichtbare agressie kan het gevoel van onbehagen nog een plaats krijgen in de identiteitsontwikkeling. Onderhuidse agressie kan tot een blijvend depressief disfunctioneren leiden.

Bipolaire verschijnselen – zoals moe en lusteloos zijn, nergens zin in hebben, geen emoties voelen, geen contact met anderen willen, sterk verminderd gevoel van eigenwaarde, gedachten over zelfdoding en aan de dood, slecht slapen of juist veel slapen – worden afgewisseld met uitbundige perioden waarin de jongere licht ontvlambaar en prikkelbaar is. Daarnaast bestaat de *schaamtedepressie* en de *schulddepressie*. De opvatting dat depressie nu eenmaal bij adolescentie hoort en vanzelf over gaat is aantoonbaar onjuist. – Deze overgangsperiode wordt als minder moeizaam ervaren bij een warme verbondenheid met een boezemvriend, hartsvriendin en familie.

Eenzaamheid verzwakt het zelfgevoel. Vanuit een somber toekomstperspectief denken ze dat hun mislukking komt omdat: '*Ik nu eenmaal zo ben en niet de vereiste vaardigheden heb*'. Een succes is toeval: '*Ik heb gewoon geluk gehad*'. Zo gaan zij op den duur uit van hun negatieve zelfbeeld. Een haperend ontwikkelingsproces geeft een gevoel van ontoereikendheid en incompetentie. Eigenwaarde wordt afhankelijk van een of andere bekrachtiging van buitenaf en kan leiden tot een zichzelf onderhoudend proces van depressieve stoornissen en negatieve faalangst. Zij, die hun eigenheid gevonden hebben, zijn gelukkiger. – Toenemende depressiviteit bij jongeren geeft een toename van zelfdoding van jongeren te zien. De existentiële keus of het leven al dan niet de moeite waard valt negatief uit. Na de basisschool neemt de zelfdoding verdrietig snel toe en is inmiddels een veel voorkomende doodsoorzaak.[1]

1 VGL. W. Heuves, o.a.: *Depression in young male adolescents; theoretical and clinical aspects, 1991*

Een *levensbeschouwing* als referentiekader helpt bij desoriëntatie.[1] Het vormt een bron voor *copinggedrag*, de manier waarop een mens met *stressfull life events* leert omgaan. Actieve steun van ouders en leeftijdsgenoten vormt een buffer tegen de negatieve invloeden van zenuwslopende levensgebeurtenissen.[2]

Hoe ouders daarmee omgaan zijn een voorbeeld; hun hoop, toekomstverwachting, zelfvertrouwen, omgaan met spanning en opwinding, zicht op *een toepasbare zin van het leven*, zijn zo belangrijk voor de vorming.[3]

Hoop bloeit waar de zin van het bestaan levend is en waarmee wezenlijke én contrasterende ervaringen kunnen worden geduid. Vertrouwen is in die zin een belangrijke bron van hoop.

SOCIAAL-PSYCHOLOGISCH 'NUT' VAN VERTROUWEN

Gebrek aan toekomstperspectief en *hoop* is een bron voor depressie of hedonistisch gedrag waarbij jongeren alleen nog bij de dag willen leven. Levensbeschouwing kan een bron zijn van hoop. en van belang voor het creatieve spel van verbeelding tijdens de *rites de passage* zoals Mircea Eliade beschrijft.[4]

Het sociaal psychologische 'nut' van religie en vertrouwen ligt in de *transitionele verbeelding*, die mogelijk maakt dat je van de ene situatie naar de andere over kunnen gaan.[5]

1 René Diekstra: *De opgroeiende dood, zelfmoord door jongeren, 1984*, p. 76/77. Hij citeert: *'Uiteindelijk is er een levensbeschouwing nodig: ‹**een interpretatie van het leven**›. Van filosofische, religieuze of politieke aard, vaag of helder geformuleerd, en kan dienen als referentiekader om belangrijke levensbeslissingen te nemen en waar mee het gedrag en de houdingen van anderen kunnen worden begrepen en verklaard'.*

2 Kenneth C.Rice, Mindy A. Herman en Anne C. Petersen: *Problemen het hoofd bieden in de adolescentie; een conceptueel model en een psychologisch-educatieve interventie.* In: *Literatuurselectie kinderen en adolescenten*, van de serie *Bijblijven* van Bohn, Stafleu Van Loghum, Houten, p. 257-270.

3 Lea Dasberg: *Pedagogiek in de schaduw van het jaar 2000; of hulde aan de hoop, 1980.*

4 P. E. Jongsma-Tieleman: *Godsdienst als speelruimte voor verbeelding, 1996*, p. 52-69.

5 TRANSITIE is het innerlijke proces waarbij je vrede hebt met een verandering, loslaat hoe het was en je te heroriënteren op de situatie van nu. Lett. *overgang* zoals van de *prikkel/impuls* in de *reactie*.

Knuffels e.d. zijn 't *vriendje* van het kind. Ze zijn de vertrouwde oriëntatie in hun wisselvallige en onvoorspelbare leef- en belevingswereld. 't Fijne is dat het een vertrouwd *maatje* én een *object*. Het vertoeven in verschillende situaties en omstandigheden is een min of meer geaccepteerd gegeven. Tegelijkertijd overzien kinderen gebeurtenissen in beperkte mate. Bekende en vertrouwde situaties blijven toch onvoorspelbaar en onzeker. *Onbekende maar toch bekende* situaties zijn het moment van slapen gaan en wakker worden, een nieuwe school of klas, logeren, vakantie, instappen en ergens heen rijden, naar een verjaardag gaan e.d. Voor een opgroeiend kind zijn er heel veel situaties waarvan het 'weet' dat het er 'ooit' in terecht zal (kunnen) komen, die op voorhand *transitioneel* verkend kunnen worden zoals: groot worden, alleen op stap gaan, eten koken, boodschappen doen, busritjes, ruzie maken, iets 'maken' en talloze andere situaties. Kinderen kunnen deze gebeurtenissen te lijf gaan door *transitionele verbeelding* die tot uiting komt in spel, creatieve activiteiten, tekenen, nabootsend gedrag, fantasieën en het oefenen en wisselen van de man/vrouw rol.[1] Zo'n verbeelding helpt bij het verwerken van angstige, onzekere momenten, het vinden van zelfvertrouwen, identiteitsgender en bij het functioneren in onbekende situaties. Deze verbeelding is bij uitstek *creatief* die gestimuleerd wordt door transitionele objecten en handelingen die vooral in spel te herkennen zijn en daar zelfs het belangrijkste onderdeel van vormen. Religiositeit met haar rituelen en symbolen is ook een bron om de transitionele verbeelding te ondersteunen, te voeden en te stimuleren. In de gebrokenheid van de wereld en in het licht van de onvolkomenheid van het bestaan zijn religie en vertrouwen de hoedsters van hoop door met verbeeldingskracht – in *illuminerende verhalen*, sacrale handelingen en beeldende symbolen – het onbestaanbare bestaanbaar te maken. Zo leren we onze grenzen te accepteren en worden geholpen om veiligheid en basisvertrouwen te vinden in de transcendente kracht. Vertrouwen *an sich* of vertrouwen *in iets* reikt ook een *andere werkelijkheid* aan, een transitionele werkelijkheid van een wereld waar het *anders* kan, waar gerechtigheid woont, waar mensen elkaar lief hebben, zonder honger en armoede en waar we met elkaar in vrede leven. *Religie* of anderszins *vertrouwen* helpt mensen de moed erin te houden dat die andere werkelijkheid bereikbaar is, dat men in alle afhankelijkheid en sterfelijkheid niet machteloos is. In VERTROUWEN wordt het perspectief, het visioen van de *Vrede als hoogste waarde*, waarzonder alle andere waarden geen waarde kunnen zijn. De macht van de verbeelding vertolkt in *illuminerende* verhalen en films helpen de mens de werkelijkheid te boven te komen omdat zij transitionele verbeeldingskracht hebben.[1]

1 D. W. Winnicott: *Playing & reality*, 1971, p. 72-80.

LEVENSBESCHOUWING EEN INTERPRETATIESTRATEGIE

Sociaal-psychologisch is levensbeschouwelijke vorming een betekenissysteem waarmee ervaringen van de werkelijkheid ordentelijk worden geduid en ingekleurd. Niet alleen de ervaringen die worden opgedaan door de *psychologische reductie* van de waarneming, maar ook de ervaringen die worden opgedaan door de transcendente en de *eidetische reductie* moeten worden geordend. – Om pragmatische redenen wordt de religieuze duiding voorbehouden aan een beperkt deel van de werkelijkheid. De bijbelse samenvatting van de wet (*Deut.* 6:5) wordt aangehaald als een levenshouding die een plaats moet krijgen in het bestaan zodat het *Rijk der Vrede* zichtbaar kan worden onder mensen (*Marcus* 12:30). De gelijkenissen van Jezus maken duidelijk dat die reductie niet de bedoeling van de *Boodschap* is geweest. De zingeving van de *sacred cosmos*[2], als ultieme werkelijkheid die als *heilig* wordt beschouwd, behoort tot het *dagelijkse be-*

1 THE PRINCE OF EGYPT toont de noodzaak van deugd, integriteit, karakter en de Tien Geboden. JOZEF, DE DROMENKONING is geschikt als ondersteuning van *Levensbeschouwlijke vorming* voor alle gezindten evenals DE LEEUWENKONING.
DE KRONIEKEN VAN NARNIA: *De leeuw, de heks en de kleerkast*; Zie hierover ook: VPRO-*Cinema*.

2 G. D. J. Dingemans: *Manieren van doen*, Kampen, 1996, p. 139.

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

staan.[1] Godsdienst is de geobjectiveerde neerslag van het systeem van betekenisgeving als resultaat van de interpretatie van de werkelijkheid. *Religie* als louter *numineuze ervaring* met Gods geborgenheid, nabijheid en verbondenheid met en voor mensen, is de bron van zingeving.
Levensbeschouwing bestrijkt de totale werkelijkheid en kan daarom ten diepste gezien worden als een *interpretatiestrategie*.

KENMERKEN VAN EEN INTERPRETATIESTRATEGIE

De interpretatiestrategie komt tot haar recht in een gemeenschap waar respecteert en *togetherness* vanzelfsprekend is en een op gezag berustende structuur heerst, waar wordt beargumenteerd en argumenten worden gewogen.

- SPIRITUEEL: Staat open voor de als innerlijke of externe kracht ervaren bron van inzicht, intuïtie, enthousiasme, begeestering, hoop, vertrouwen, liefde en emotie. De plaats waar *dynamis* wordt gegenereerd.
- OVERKOEPELEND: Overstijgt de individuele situationeel gebonden ervaring en duidt die vanuit de collectieve ervaring die buiten de alledaagse werkelijkheid treedt en voeling houdt met de niet-empirische transcendente werkelijkheid.
- BREED TOEPASBAAR: Vanuit de interpretatiestrategie naar alle situaties en gebeurtenissen, processen en ervaringen in de werkelijkheid.
- CREATIEF: Bij nieuwe ervaringen laat de interpretatiestrategie nieuwe duidingen, zingeving, verklaringen en interpretatie toe.
- DYNAMISCH: pluriform en veelzijdig toepasbaar, oplossingen aanreikend vanuit het nu en verbonden met het verleden en open naar de toekomst.
- DIALOGISCH-COMMUNICATIEF, zoals Hannah Arendt bedoelde.
- Zij is maximaal open naar nieuwe mogelijkheden, naar de toekomst, naar de uniciteit van elk mens, elke tijd, elke cultuur, elke gebeurtenis. De openheid is gebonden aan de elementen van de interpretatiestrategie die hun waarde hebben bewezen in verleden en heden met het oog op de toekomst.
- KRITISCH, bewust van de onmogelijkheid om een waardevrije, ethisch-neutrale strategie te hanteren. Er is een wisselwerking met wat als theorie wordt aanreikt en de praktijk van alledag. Er worden geen monologische en absoluut objectieve waarheden aangereikt, wel speelt de historisch-maatschappelijke component mee in de praktische vertaling (vertolking) van datgene wat als overkoepelende betekenisgeving wordt aanreikt.
- INSPIRATIEBRON doordat zij alle mogelijke ervaringen niet monocausaal wil verklaren maar aan pluraliteit een plaats wil en kan geven in het geheel van betekenisgeving. Als inspiratiebron geeft een interpretatiestrategie ruimte aan toekomstverwachtingen, toekomstvisie en toekomstperspectief.
- PLURAAL in die zin dat andere interpretaties niet per definitie buiten de interpretatiestrategie worden gehouden maar daarin opgenomen kunnen worden omdat de strategie sterk genoeg is om alternatieve interpretaties en alle vragen en problemen die zij oproepen argumenterend en evaluerend tegemoet te treden. Een interpretatiestrategie is niet bang voor concurrentie en is niet dogmatisch.
- Zij heeft door deze eigenschappen een brede relevantie in de leefwereld.

RUIMTE VOOR HOOP

Uitwisseling van ervaringen en argumenten krijgt kracht doordat bevinding en kennis, wordt 'bestuifd' met hoop en verwachting, met inspiratie, nieuwe denkbeelden, spiritualiteit en 'weten' van het onkenbare. Zo blijft de werkwijze verbonden met de *common sense* en staat door de interactie open om allerlei elementen te integreren, te absorberen of te neutraliseren. Dit proces wordt alleen bedreigd als zij aan innerlijke lerende kracht inboet.
De interpretatiestrategie bevat een *verwikkeling* om zich er gevoels-

1 Mircea Eliade's onderzoek naar het wezen religie luidt: *Het heilige en het dagelijks bestaan*.

matig mee te verbinden zodat deelnemers er zich *met hart, ziel en vol verstand* bij betrokken voelen en het als verrijking ervaren. Om aan een betoog die overtuigingskracht te verlenen, kan het verlopen als een opeenvolging van een harmonisch samengaan van twee werkelijke of ideële hoofdfiguren (begin), een verwijdering tussen de twee (verloop) en een uiteenvallen (einde) van beiden. Zo houdt de gemeenschap het vermogen om elkaar te beïnvloeden, te ondersteunen en het in goede banen leiden van emoties. Hoe wij in het leven staan, vindt haar oorsprong in een delende gemeenschap die elkaar voedt en koestert en dat overdraagt op de volgende generatie.

VERSNIPPERING VAN DE INTERPRETATIESTRATEGIE

Een open strategie wil een groot deel van de werkelijkheid duiden. Een gesloten systeem is minder flexibel, dynamisch en inspirerend; het lijkt krachtiger dan een open en werkt als een *paradigmatisch stelsel*.[1] Wat niet in zo'n *voorbeeldige denkkader* past wordt afgewezen. Die geslotenheid roept vragen op die onbeantwoord blijven, is onbevredigd gevoel en vermindert het effect.

KENMERKEN VAN EEN GESLOTEN SYSTEEM ZIJN:

- Het is beperkt.
- Het referentiekader wordt eenduidig geïnterpreteerd en gebruikt en krijgt daardoor een dogmatisch karakter.
- Openheid, kritische en dialectische communicatie wordt beperkt.
- Inbreng wordt beperkt, de interactie wordt vergaderen.
- Het systeem heeft nog wel voeling met de oorspronkelijke strategie maar vormgevende ordening is niet meer mogelijk.
- Voor de persoonlijke ontwikkeling betekent dat een versmalling van intermenselijke communicatie. Alternatieve paradigma's gaan als surrogaatgeloof werken. Wanneer de interactie is voorbehouden aan een elite wordt het leervermogen van anderen beperkt.

REDUCTIE TOT SCHEMA'S

1 Herman Koningsveld: *Het verschijnsel wetenschap*, 1980, 5e dr., p. 159.

Wisselwerking vermindert. Interactie wordt indoctrinatie.
Kenmerkend voor een schema is:

1. Specifiek gericht op *exclusieve situaties*, ervaringen en gebeurtenissen en verbonden aan een specifieke groep.
2. Ze zijn *onveranderbaar*, monofunctioneel en uniform.
3. De stijl is *monoloog* zonder reflectie. Schema's worden aangenomen of verworpen. Ze kunnen mogelijkheden bieden zoals angstreductie met het karakter van *gestolde zingeving*. De werkelijkheidsbeleving wordt door kennisgebrek en verminderde waardering voor interpretatie versnipperd door andere systemen, kaders of schema's op *de markt van welzijn & geluk*.
4. *Empirical fit* ontbreekt en *illuminerende verhalen* worden niet meer herkend zodat de relevantie met de leefwereld zoek is.[1]

LEREN GELOVEN

In de Bijbel wordt over opvoeding gesproken als een heel vanzelfsprekende relatie. In het *Oude Testament* leren kinderen op God te vertrouwen door verhalen van hun ouders die verbonden zijn aan de zichtbare merktekens van Gods Verbond zoals opgerichte stenen en het vieren van de feesten.
In het *Nieuwe Testament* wordt vooral gesproken over het leren en Gods manier van *opvoeden* wordt *tuchtigen*. Jezus wordt naast verlosser altijd gezien als gezaghebbende leraar.[2]
Wat Jezus zijn discipelen leerde moet de gemeente ook leren en dat steeds aan elkaar en de komende generatie doorgeven door kinderen de verhalen te vertellen. Die verhalen gaan in het N.T. niet alleen over godsvertrouwen, maar ook over hoe te leven met het oog op Gods koninkrijk.

1 EMPIRICAL FIT: Modellen worden ontwikkeld op basis van waargenomen fenomenen – i.p.v. theoretische aannames – om de relatie tussen variabelen nauwkeurig te kunnen beschrijven.
2 H. R. Juch: *Geloven van huis uit*, 1996, p.1-27, p.24, naar *Efeze 6:4*, p.25, naar *Joh. 14:26*.

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

Onder het vermoeden – dat geloven meer is dan cognitieve kennis van Bijbel, dogma's, traditionele overleveringen en godsdienstige socialisatie – lag de overtuiging van de oppermacht van het denken dat cognitieve religieuze kennis werd vereenzelvigd met gelovig zijn. Door falende kennisoverdracht komt er meer oog voor aspecten van leren en ontwikkelen die minder cognitief verbaal gericht zijn. De sociaal-emotionele kant van het leren, zoals bij het joodse *lernen*, komt in zicht.[1] De spirituele kant van de religieuze beleving wordt herontdekt. Deze spirituele kant wordt, naast begeestering en geloofsijver, vooral zichtbaar in de kleine dingen van het leven die de authenticiteit van geloven *dynamis* verlenen.[2]

HET LEVENSBESCHOUWELIJK GESPREK

In de *humanistisch-spirituele pedagogiek* kan iedereen zichzelf zijn en is bereid tot meeleven, meedenken en mededogen met de ander.[3] Het spirituele in deze pedagogische relatie is niet fysiek, niet rationeel maar dynamisch. Het geeft levenslust en energie. Het spirituele staat niet los van de intellectuele of de materiële werkelijkheid. In de verbondenheid met het intellectuele en materiële geeft het spirituele hoop. De mentale elementen denken, willen en voelen (hopen) worden verbonden met het menselijk handelen en is nooit afgerond. De pedagogiek is integratief en communicatief van aard. De wederkerigheid en de relatie is het belangrijkste. In Hannah Arendts analyse van het oordelend interactief handelen *staan oordelen niet voor altijd vast en kunnen steeds weer ter heroriëntatie aangeboden worden*. Jongeren en jongvolwassenen bevragen ouderen naar de uitvoering van hun overtuiging. Zij verwachten gedrag dat aansluit bij hun woorden en ruimte te voelen om zelf keuzes te maken.

1 I.B.H. Abram: *Joodse traditie als permanent leren, 1986*; J.M.H. Op 't Root: *Als je leven zoekt, 1984*.

2 DYNAMIS (Gr.) wordt gebruikt om concepten van kracht, potentieel en verandering te beschrijven. In religieuze context is *dynamis* een belangrijk idee t.b.v. ons begrip van de wereld.

3 A.K. Ploeger: *Inleiding in de godsdienstpedagogiek, 1993*, p.58-116, p.315-327.

Zo'n dialoog valt of staat met de *authentikos* van deelnemers en de oprechtheid van de gedachtewisseling.

RANDVOORWAARDEN VOOR HET LEVENSBESCHOUWELIJKE GESPREK

De ervarings- en belevingsuitwisselingen tussen generaties vraagt om een 'ideale' houding van alle betrokkenen:

1. Volwassenen presenteren hun eigen levensovertuiging niet dominant. Hun woorden en gedrag zijn niet universeel representatief. Er is bereidheid tot dynamische communicatie.
2. De volwassene draagt de eigen overtuiging niet als een pakketje over en hun oplossingen zijn niet per se zaligmakend.
3. De communicatieve relatie is wederkerig, medemenselijk, accepterend en zichtbaar in de *empathic flow* tussen de deelnemers en die maximale nabijheid, eigenheid en uniciteit mogelijk maakt; voor Arendt de basis voor interactief dialogisch handelen en voor Fogel de basis voor co-regulatie.[1]
4. De volwassene straalt verantwoordelijkheid, zelfstandigheid en onafhankelijkheid uit, geen spreekbuis van dogmatiek of een sociale groep. De volwassene maakt de eigen opvatting waar vanuit de eigen ervaring waardoor de communicatie een soort van getuigenis wordt en is duidelijk, eerlijk en oprecht in zijn overtuiging, twijfel, motivatie en getuigenis.
5. Communicatie creativiteit geeft antwoord op de openheid, de uniciteit en de kwetsbaarheid van de ander.
6. Geschonken vertrouwen is nooit vrijblijvend en kan geschonden worden door gebrek aan creativiteit. *Creativiteit wordt vertaald als solidariteit en er zijn voor de ander*.
7. Een waarlijke overtuiging openbaart in zich in handelen.

1 Alan Fogel: *Developing through relationships. Origins of communication, self, and culture, 1993*.

PSYCHOLOGISCHE BELANGSTELLING VOOR LEVENSBESCHOUWING

William James bestudeerde de bron van intrinsiek geloof en concludeerde dat dit een vreugdevol gevoel gaf. Binnen de menselijke ervaring tegenover HET HEILIGE staat de geïnstitutionaliseerde religie veelal in de weg. De vruchten van het persoonlijk geloof (het gevoel) zit niet in dogma's maar wordt geboren uit een *momentum* waarin verzoening persoonlijk worden beleefd.[1] *Behavioristen* zagen hun theorie bevestigd in Gods beloning en straf. Voor 1850 waren mensen vooral gevoelig voor de dreiging en de hemelse beloning. Rond de wisseling tussen de 19e 20e eeuw bloeide de godsdienstwetenschap waarbinnen de domeinen van godsdienstfilosofie, -psychologie, -geschiedenis -fenomenologie, -antropologie e.d.

FASETHEORIEËN EN LEVENSBESCHOUWELIJKE VORMING

Levensbeschouwelijke lessen houden rekening met levensfases en gaan vooral over de structuren van *kennen* en *oordelen* en minder over de *intrinsieke inhoud*. Als een eerder stadium niet minder (lager) is, wordt de voorkeur voor een later (=beter) stadium gevoeld. De hogere stadia worden vrijwel nooit bereikt en de *criteria* voor de stadia ogen willekeurig. Pedagogisch-fundamentele kritiek wijst op de vertraging in gevoelsontwikkeling ten opzichte van cognitieve ontwikkeling in de periode waar naar de eigen identiteit wordt gezocht. Kinderen mogen de tijd nemen om mythisch-letterlijk te geloven. Dat is niet 'kinderachtig' of strijdig met normatieve beginselen. Naast de biologische en psychisch-sociale ontwikkeling staat de psychosociale ontwikkeling van volwassenen. Levensbeschouwlijke overdracht met relevantie moet passen binnen de leefwereld van jeugdigen want *waarden* & *normen* zonder referentiekader worden niet opgevangen.[2]

1 Harry Stroeken: *Psychoanalyse, Godsdienst en Boisen*, Kampen, 1983.
2 Ploeger, 1993, p. 164-220.

Veel volwassenen blijft in hun persoonlijke ontwikkeling steken.[1] Zij blijven gebonden aan het vertrouwde van huis uit meegekregen gedachtegoed. Achter het idee dat geestelijke groei vooral cognitief is op de argumentatief-verbale wijze waarmee morele keuzes worden uitgelegd, de gedachte dat volwassenen 'pas echte mensen' zijn. Vanwaar die overschatting van de volwassenheid en onderschatting van kinderen? Het stadium van *hogere* intellectueel cognitieve vormen is een hiërarchische beoordeling die kinderlijke stadia als *lager* diskwalificeert. Directieve overdracht mist relevantie waardoor het probleemoplossend vermogen van jongeren alleen maar afneemt. Het doel is om jongeren stimuleren om hun eigen mogelijkheden te ontdekken, te waarderen en te gebruiken.

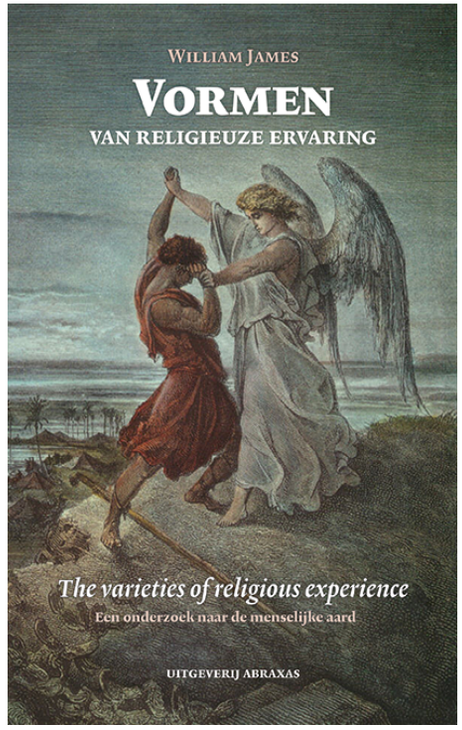

1 Fowler, 1981, p. 318.

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

IDENTITEITSONTWIKKELING BIJ ERIKSON

Identiteitsgroei gaat gepaard met gevoelens van verwarring en vervreemding. Leeftijdsgenoten worden belangrijker, afstand tussen volwassenen groter, nieuwe facetten in zichzelf worden ontdekt. Zonder een basis van zelfvertrouwen of een zich niet gekend/geaccepteerd voelen tijdens de onthechtingsperiode loopt de identiteitsvorming een flinke deuk op.
Erikson beschreef acht levensfases met hun eigen dynamiek.

1. VERTROUWEN VERSUS WANTROUWEN. De zuigeling leert de wereld te vertrouwen of te wantrouwen via de mate waarin de orale zuigbehoeften worden bevredigd.
2. AUTONOMIE VERSUS SCHAAMTE EN TWIJFEL. Tijdens deze fase ontwikkelt het kind het ego. Het zich niet vrij voelen om zichzelf te zijn veroorzaakt schaamte en zelftwijfel. Als volwassene zal hij een gebrek aan zelfvertrouwen hebben.
3. INITIATIEF VERSUS SCHULD. Het kind is aktief, nieuwsgierig en voor alles in. Als het vrij is om initiatieven te ontwikkelen, voelt het zich later niet schuldig over zijn eigen interessen en nieuwsgierigheid.
4. AKTIVITEIT VERSUS INFERIORITEIT. Schoolkinderen hebben behoefte aan acceptatie en steun. Te hoge en te lage verwachtingen verstikken de werklust en stimuleren gevoelens van minderwaardigheid. Bij al te kritisch zijn op – of te weinig belangstelling tonen voor – prestaties, verslapt de intrinsieke motivatie en is geen aangeboren luiheid.
5. IDENTITEIT VERSUS. ROLVERWARRING. In deze kritieke fase moet een jongere uitvinden wie hij/zij is. Het houdt zich bezig met de indruk die het op anderen en op zichzelf maakt en kijkt uit naar een beroep of verdere studie.
6. INTIMITEIT VERSUS EENZAAMHEID. Na de identiteitsvorming komt de behoefte iemand vinden om het leven te delen. Identiteit gaat vooraf aan intimiteit. Bij al te vroeg aangegegane verplichtingen kan het streven naar identiteit en behoefte aan intimiteit tot frustraties leiden.
7. GENERATIVITEIT VERSUS STILSTAND. De volwassene houdt zich niet alleen met zichzelf bezig, maar ook met de volgende generatie. De levensbeschouwelijke vraag luidt:
   Wat voor wereld laten wij aan de volgende generatie na.
8. EGO-INTEGRITEIT VERSUS. WANHOOP. Een individu dat de vorige twee fasen goed is doorgekomen bereikt het levenseinde op ego-integere wijze zonder wanhoop of de behoefte om leven over te doen en sterft als een tevreden mens.[1]

1 FASE 1 T/M 6: De basis voor fundamenteel vertrouwen of fundamenteel wantrouwen wordt opgebouwd. Voor positieve ontwikkeling is de ervaring van *geborgenheid* en *nabijheid* cruciaal. Het geeft informatie op de oervraag: *Mag ik er zijn?* Het straalt niet alleen: *Jij mag er zijn* uit, maar ook: *Jij bent gewild, jij bent geaccepteerd zoals je bent.* De twee- en driejarige ervaart de eigenheid tegenover de omringende wereld steeds sterker. Geven en nemen, loslaten en vasthouden, zelfstandig iets doen en hulp vragen of krijgen roept opgeluchte gevoelens (triomf) op: *Ik kan dat!* of bedrukte gevoelens (schaamte): *Ik kan het niet!* Tussen het derde en vijfde jaar vormt het totale gezin de belangrijke relatie. Het kind merkt dat het iemand is die steeds meer zelfstandig kan. Het merkt ook dat het fouten kan maken, dat niet alles lukt en dat er sprake is van straf en schuldgevoel. Dat laatste staat als tegenpool tegenover het zelfstandig initiatief nemen. Tijdens de schoolleeftijd wordt dit nog sterker gevoeld als *ik kan dat* tegenover *ik kan dat niet*, dit kan het gevoel van eigenwaarde ondermijnen. Er worden steeds meer richtinggevende personen aan het bestaan van het kind toegevoegd. Leerkrachten en klasgenootjes, buurkinderen en familieleden hebben allemaal een bevestigende (*jij mag er zijn!*) of ondergravende (*jij bent niet goed genoeg, was je maar anders!*) werking. De *bevestiging* of *ondergraving* van hun kinderbestaan zijn in deze fases bepalend voor hun verdere ontwikkeling. De volwassene vult aan, corrigeert, wijst de weg, vangt op, vermaant, en ondersteunt. De kiem kan gelegd worden voor een gevoel van: *Ik kan toch niks, ik ben niet goed genoeg, ik faal!* Óók kan de kiem voor *zelfvertrouwen* en *verantwoordelijkheid* gelegd worden. Iedereen wil uiteraard de hun toevertrouwde pupillen een wezenlijke afgang besparen.
FASE 6 T/M8: In de periode tussen het 35e en 55e levensjaar wordt de focus meer maatschappijgericht. Dit gevoel verdiept zich daarna. De integratie van het leven geeft de goede en kwade kanten een plaats en staat tegenover een houding van weerzin in het bestaan.
VGL. Erikson: 1971, 1967; Dingemans, 1986, p. 100/101. Nauta, 1995, p. 112-138; Ploeger, 1993, p.91-94; Wind,1983, p. 25-65

DE ERVARING VAN HET ULTIEME

Leren kennen is informatieverwerking uit de waarneming. Waarnemingsreducties geven informatie over bepaalde aspecten van de relatie van onszelf tot de werkelijkheid. De *eidetische reductie* stelt ons in staat waar te nemen wat cultuur, generaties en onszelf overstijgt. Deductief is de ervaring die de eidetische reductie van de waarneming mogelijk maakt als *in de wereld geworpen zijn* (Heidegger), of als het ervaren van *existentiële eenzaamheid* (Sartre) en de existentiële mogelijkheid om HET ANDERE en ***de Ander*** te ontmoeten in een ervaring die een appèl doet op het zelf. De Ander, die om antwoord vraagt, waardoor het appèl dat van de medemens als Ander uitgaat ook wordt verstaan (Levinas).

Het gaat om meer dan een notie van iets dat uiteindelijk later cognitief door metaforen en symbolisch bewustzijn beter kan worden begrepen. In sommige kringen is het leren kennen, leren waarderen en leren gebruiken van de ervaringen die de *eidetische waarnemingsreductie* geeft voor een groter gebied van de werkelijkheid meer vanzelfsprekend.

Elders heeft de *psychische reductie* het van de twee andere reducties gewonnen. Elke aanspraak op echte waarheid op grond van *tot enige echte kennis leverende* waarnemingsvorm verklaarde waarnemingsreductie leidt onherroepelijk tot reductie van de werkelijkheid. Dat geldt ook voor het tot *allerhoogste, allerbeste* of *enige-echte-kennis-leverende-waarnemen* verklaren, van de door transcendente of eidetische reductie verkregen ervaringen.

Deze ervaringsvelden horen bij elkaar en vormen drie aspecten van eenzelfde mechanisme, namelijk de psychische activiteit die het gevolg is van welke vorm van waarneming dan ook.

BEHOEFTE AAN GEBORGENHEID

De fundamentele ervaring van *in de wereld geworpen zijn*, van existentiële eenzaamheid en existentiële beperktheid roept de wezenlijke behoefte op aan geborgenheid en nabijheid (*basic-trust*) en 'ergens bij horen' (hechting), de behoefte om niet alleen en hulpeloos te zijn in de overweldigende werkelijkheid. Deze behoefte reikt verder dan de fundamentele behoeften. Het is de behoefte om zelfs in situaties waarin het leven bedreigd wordt zoals honger, oorlog en andere rampzalige gebeurtenissen niet volstrekt alleen en ten diepste op zichzelf teruggeworpen te zijn.

De *wil om te leven* raakt de grond van het bestaan, wordt algemeen ervarenen bindt mensen ten diepste samen. In die behoefte begrijpen en vinden wij elkaar. De onbevredigde mens zal altijd zoeken naar ervaringen die deze behoefte *vervullen*. Naast de *eidetische reductie* als deel van de waarnemingsmogelijkheden zijn er signalen dat een baby aanvoelt aan dat die medemens *van dezelfde soort* is en dat die ander intuïtief en emotioneel gekend kan worden.

Op sympathie berustende en deelnemende ervaringen geven aanwijzingen dat de mens vanaf de geboorte een unieke, persoonlijke relatie kan aangaan met een andere unieke persoonlijkheid. De wijze waarop baby's vanaf het prilste begin relationeel *co-reguleren*, dus niet alleen reageren, maar *initiëren* en *uitlokken*, dus zelf inbreng hebben in de *mederegulering* wijst op mogelijkheden die worden opgeroepen door ordening van ervaringen die door de transcendente waarnemingsreductie worden opgeroepen.

Baby's en peuters kunnen een zg. *emotioneel-* en *gedragscontract* aangaan. Een baby kan schaamte en teleurstelling uitdrukken als de verwachting die ten grondslag ligt aan co-regulatie niet waar wordt gemaakt.

Waarom verwacht het kind deze relationele respons en neemt het niet elke willekeurige respons voor lief? Het kind lijkt het vermoeden of een notie te hebben van een soort van *hogere orde* waaraan zo-

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

wel de medemens als het zelf, als de werkelijkheid onderworpen is. Deze notie lijkt vooral samen te hangen met de behoefte aan geborgenheid, nabijheid en verbondenheid. Wanneer de moeder niet beschikbaar is (onvoldoende nabijheid), geen geborgenheid geeft of verbondenheid co-reguleert – terwijl de baby zich aan de 'regels' hield – wordt aan het verwachtingspatroon niet voldaan. Kinderen komen niet 'leeg' ter wereld. Ze voelen, ervaren en hebben intuïtie. Ontkenning, negeren of niet opmerken van hun signalen kan psychische trauma's opleveren.[1]

De baby is comfortabel op de buik van de moeder met de vertrouwde geur en het ritme van het moederhart. Baby's worden op het lichaam gedragen en hebben een moederhemd in de wieg als vertrouwde 'knuffel' en geur.

Aan de wezenlijke behoefte aan geborgenheid, nabijheid, beschikbaarheid en verbondenheid met vertrouwde anderen moet zoveel mogelijk worden tegemoet gekomen.

LEVENSBESCHOUWING LEREN KENNEN

Wanneer de z.g. *basic-trust* volledig af zou hangen van de mate waarin de ouders geborgenheid, nabijheid en verbondenheid waar kan maken, zou het er voor de kinderen somber uit zien. Dan is het een wonder dat kinderen nog enig basisvertrouwen kunnen opbouwen en een basisveiligheid ervaren. Geen enkele ouder is in staat altijd beschikbaar te zijn, altijd aan alle behoefte aan nabijheid te voldoen en volledige geborgenheid garanderen.

1 Arthur Janov: *De oergevoelens van het kind*, 1981.

Hun beschikbaarheid om nabijheid te geven en hun macht om volkomen geborgenheid te geven schieten altijd te kort. Het is de 'oerervaring' van de *onvolkomenheid van het bestaan*.

Kinderen kunnen die binnen de co-regulatie uitgezonden 'boodschap' begrijpen. De menselijke ander die naar mij omziet wordt intuïtief eidetisch verbonden met de Ander die naar mij omziet.[1]

Geborgenheid, nabijheid en verbondenheid maken verantwoordelijkheid en vrijheid mogelijk, omdat het bestaan van de één wordt gedragen door de Ander.

Gebrek aan geborgenheid, nabijheid en verbondenheid kan zich uiten als vervreemding van zichzelf, angsten en depressies en het leven niet aan kunnen alsook een rusteloos shoppen op *de markt van welzijn en geluk*. Het kan zich uiten in agressie, het aanhangen van een ideologie of een totalitaire leider waardoor volgens Hannah Arendt omkering van het geweten *om maar ergens bij te horen* op de loer ligt.[2]

1 Emmanuel Levinas: *Tussen ons*, 1991.

2 Hannah Ahrendt werd geciteerd uit: *The human condition*. Chicago 1958; *Rahel Varnhagen. The Life of a Jewess*, New York 1958; *Men in Dark Times*, New York, 1968; *Thinking and Moral Considerations* in: *Socials research* Vol. 38, № 3, 1971; *The life of the mind* I & II, London 1978; *Vita Activa oder vom tätigen Leben*. Hamburg 1981; *Eichmann in Jerusalem. Ein bericht von der Banalität des Bösen*, Hamburg 1983. *Vita Activa, De mens: bestaan en bestemming*, Amsterdam 1994.

IN 1975 VERSCHEEN *PSYCHOLOGY: AN INDIVIDUALIZED COURSE*. Drie decennia werd dit boek internationaal gebruikt in het pedagogisch-didactisch onderwijs. Richard L. Morgan citeert in het hoofdstuk *Humanistische psychologie* de schrijver/filosoof Colin Wilson.

'Colin Wilson meent dat de Amerikaanse humanistische psychologie geworteld is in het Europese *nieuwe existentialisme*. Het oude existentialisme werd volgens hem een pessimistische filosofie:

Het existentialisme kwam op een dood punt, omdat geen enkele existentialistische denker zeggen dat er een waarde bestaat buiten de mens, d.w.z. buiten het normale bewustzijn van de mens... De mens is vrij, maar de wereld is leeg en zinloos. Dit is het probleem.

Existentialisten als Sartre, Camus en Heidegger stellen dat de mens alleen staat in een leeg universum en dat het leven absurd is.

Volgens Wilson begon het *nieuwe existentialisme* met de fenomenologische methode van Edmund Husserl. Descartes beweerde dat de mens uitsluitend zeker kan zijn van zijn eigen bewustzijn. Hij zag het bewustzijn als *een spiegel die de wereld van de mens reflecteert*.

De fenomenologie bestrijdt dat de perceptie een passief proces is, dat een accuraat spiegelbeeld geeft van externe feiten. We kunnen niet zeker zijn van wat *daarbuiten* is als we niet meer te weten komen over wat *hierbinnen* is, als we het menselijk bewustzijn niet bestuderen. *Husserl zag de mogelijkheid dat de filosofie een echte wetenschap zou worden.*

Wilson schrijft in zijn *Introduction to the New Existentialism* uit 1966:

Descartes zette uiteen dat wij objecten zelf nooit kunnen kennen, het enige waarvan wij weet hebben is de indruk die zij op onze zintuigen maken. Het bewustzijn lijkt op een radarscherm, waarop kleine lichtpuntjes verschijnen. Descartes bedoelde dat deze lichtpuntjes schepen of vliegtuigen kunnen zijn, maar de schepen of vliegtuigen zelf zien we nooit, alleen de kleine punten op het scherm.

Husserl vroeg zich af waarom bestuderen wij de werking van het radarscherm niet? Als wij er achter kunnen komen hoe het werkt, dan kunnen wij er eerder achter komen wat de lichtpuntjes veroorzaakt. Fenomenologie is de studie van het radarscherm.'

EEN NIEUW PARADIGMA TYPEERT HET LEREN ALS EEN ADAPTIEF, AUTHENTIEK EN ACTIEF PROCES. De leeromgeving is die van de werkplaats. Activerend leren is leerlingen aan het werk zetten om handelingen en instrumenten te oefenen. In de levensbeschouwelijke benadering van de werkelijkheid gaat het om leerlingen in staat stellen om tegenover concrete probleemsituaties en thema's zelf op een verantwoorde manier levensbeschouwelijke standpunten in te nemen en morele keuzes te maken, de keuzes kunnen toelichten en de drijfveren erachter kunnen communiceren en beargumenteren.

Welke handelingen zijn hierbij in het geding?

1. Vaardigheden
2. Levensvragen en antwoorden op levensvragen
3. Levensvisies
4. Thema's in levensbeschouwelijk perspectief
5. Levensbeschouwelijke communicatie

1 MORELE EN LEVENSBESCHOUWELIJKE GEVOELIGHEID

Ethische en religieuze gevoeligheid en het vermogen om concrete gebeurtenissen en thema's te plaatsen in een levensbeschouwelijk en moreel perspectief.

Gevoeligheid is meer dan passieve ontvankelijkheid; het is het vermogen je op grond van een gerichte interesse open te stellen en levensbeschouwelijke en morele ervaringen te kunnen beschrijven. Leerlingen leren het eigen karakter van deze ervaringen en kunnen die bij anderen en in andere situaties herkennen. Het is belangrijk dat leerlingen met hun beleving en eigen vragen bij het leerproces betrokken blijven.

2 PERSOONLIJKE WAARDEN

Elke religieuze en morele ervaring bevat waarden. Het gaat erom dat leerlingen het vermogen ontwikkelen deze waarden onder woorden te brengen, met elkaar te verbinden en zo hun persoonlijke waardesysteem ontdekken. Het zoeken van de persoonlijke waarden veronderstelt de sensibiliteit waarvan zojuist sprake was.

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

3 COMMUNICATIEVORMEN VAN GEMEENSCHAPPEN OF TRADITIES

Het gaat om het verbinden van persoonlijke levensbeschouwelijke en morele waarden met communicatievormen van gemeenschappen of tradities. Gespreksvormen zijn alle uitdrukkingen waarmee we ervaringen aan elkaar doorgeven zoals verhalen, een gebouw, dans of muziek, een geloofsbelijdenis of een dogmatiek. Deze verbinding kan herkenning opleveren. Het kan ook zijn dat leerlingen zich juist niet in bepaalde communicatievormen van morele en levensbeschouwelijke tradities herkennen. Dan hoeven we niet alleen te denken aan christendom, humanisme, islam of socialisme. Ook de vriendengroep is een morele gemeenschap waarin bepaalde levensbeschouwelijke noties fungeren.

4 MORELE REDENERING EN HET EIGEN STANDPUNT

Het realiseren van een morele redenering en deze verwoorden van een levensbeschouwelijk standpunt. Het gaat om het formuleren van een redenering en een standpunt over een concrete gebeurtenis waarbij de eigen aard van morele en levensbeschouwelijke redeneringen wordt gerespecteerd. De leerlingen leren omgaan met het gegeven dat zulke redeneringen niet sluitend zijn, en dat anderen, op grond van goede argumenten, een andere keuze kunnen maken. Het omgaan met de relativiteit van dit oordeel, en met de verlegenheid die daarbij hoort, is van groot belang.

5 CONSEQUENTIES

De leerschool draagt bij aan het trekken van consequenties uit het voorgaande voor je handelen. De groep kan voor de afweging gesteld worden of een waarde in handelen moet worden vertaald, En kunnen daartoe zelf ideeën zoeken en initiatieven nemen.
Levensbeschouwelijk en moreel communiceren gaat niet alleen om discussie op grond van argumenten. Het gaat vooral om het verhalende: vertellen over de concrete situatie waarin een levensbeschouwelijke ervaring werd gevoeld. Wat deze ervaringen inhielden en voor hen betekenden, hoe ze ermee omgingen en hoe ze er nu naar kijken.

In het kringgesprek is ruimte voor de eigenheid van de leerlingen en de pluraliteit van de klas zonder te vervallen in relativisme. Je betrekt leerlingen op elkaar en helpt om de ontwikkeling van een eigen standpunt te zien als het resultaat van een leerproces waarop vele anderen hun stempel drukken. In de onderbouw kunnen de verhalen en teksten uit de joodse, christelijke en andere tradities tijdens de les godsdienst/levensbeschouwing een belangrijke rol spelen.

FENOMENOLOGISCHE BENADERING VAN DE RELIGIES.

Een hermeneutisch-didactisch model dat kiest voor verhalen en thema's die én aandacht hebben van de leerlingen én tegelijk verwijzen naar de *Wirkungsgeschichte* van de verschillende tradities.
Een structurering van de lesstof, waarbij levensvragen en verhalen van leerlingen gekoppeld worden aan religieuze en levensbeschouwelijke onderwerpen en kan als volgt worden omschreven:
De leerlingen in de basisvorming hebben inzicht in het ontstaan en betekenis van een levensvisie, toegespitst op de levensvisieonaire fenomenen die samenhangen met religies en culturen en hun (heilige) boeken en verhalen.
Onderken dat er een spanningsveld is tussen leerlinggericht en leerstofgericht onderwijs. – De vraag is dus steeds: *Hoe kunnen we het belang laten inzien van verhalen, teksten en beelden 'van toen' en hoe gaan ze delen in gebeurtenissen en ervaringen 'van anderen'*, die zij uit eigen beleving niet gelijk (her-)kennen of waar ze geen behoefte aan schijnen te hebben?
Hermeneutisch-didactische modellen helpen daarbij:
Ga op zoek naar levensbeschouwelijke verhalen, teksten, thema's en ervaringen sluiten aan bij de leerlingen (verhalen, teksten en ervaringen van mensen van nu) en een rol spelen in tradities (verhalen, teksten en ervaringen van mensen van toen). Probeer een wisselwerking hiertussen te realiseren en blijf bewust dat de ene keer het accent meer zal liggen op de *levensvragen van de leerlingen* en een andere keer op de vragen en antwoorden uit tradities 'van buiten'. – *De didactiek van levensbeschouwelijke vorming heeft oude papieren, ook bij leren en activerende didactiek. Docenten in dit vak zijn altijd bezig met de aansluiting van hun vakinhoud bij de leefwereld van hun publiek.*

WILLIAM JAMES HAD EEN HARTGRONDIGE HEKEL aan elk universeel stelsel dat pretendeert alles te omvatten. We mogen nooit grenzen optrekken die fantastische verrassingen uitsluiten. Hij houdt het oergevoel vast dat de dood nieuwe werelden voor ons kan openen..., en ook het oergevoel dat onzichtbare geesten ons kunnen omgeven en plotseling iets kunnen doen dat ons kwetst of ons helpt.

George Santayana, *Persons and Places*, Londen 1944

WILLIAM JAMES introduceert in *De onsterfelijkheid van het bewustzijn* de metafoor van de *Mother-Sea of consciousness*. In deze, eerst als lezing in 1897 uitgesproken, tekst bindt James de strijd aan met het positivistische geloof dat onze hersenen de bron van ons individuele bewustzijn zijn. James spreekt over de *continuïteit van het bewustzijn*. De terminologie van James lijkt op een hedendaagse concept, het non-lokale bewustzijn. James' eerdere formulering van de *stream of consciousness* in 1890 wordt hiermee verdiept: bewustzijn is geen verzameling mentale toestanden, maar een dynamisch veld waarin het zelf verschijnt.

James' intuïtie dat het individuele bewustzijn geen geïsoleerd entiteit, maar een verschijningsvorm is binnen een groter continuüm, sluit aan bij inzichten dat fundamentele processen niet atomistisch te begrijpen zijn. James doet geen uitspraken over fysische mechanismen; hij beschrijft een *ervaringsfenomeen*. De parallel is dat in fenomenologie als in moderne fysica de idee van een strikt gescheiden, autonoom 'ding' problematisch is.

EDMUND HUSSERL radicaliseert James' ervaringsgerichtheid met zijn *fenomenologische methode*. In *Ideen 1* en *Die Krisis der europäischen Wissenschaften* introduceert hij de *epochè* en de terugkeer naar de *Lebenswelt*. Waar James beschrijft, ordent Husserl: ervaring moet worden gezien zoals zij zich geeft, zonder theoretische vooronderstellingen. De leefomgeving vormt het primaire domein waarin subjectiviteit verschijnt. Husserl spreekt zich niet uit over metafysische achtergronden van bewustzijn; zijn bijdrage is methodisch. Pedagogisch betekent dit dat het kind word benaderd als *subject* dat zich toont binnen een concrete leefwereld. Het is geen theoretisch object.

M. J. LANGEVELD vertaalt de fenomenologische inzichten naar de pedagogische praktijk.

JOHAN LINSCHOTEN beschrijft in *Op weg naar een fenomenologische psychologie* opvoeding als een *relationele ontmoeting waarin het kind verschijnt als wezen-in-wording*. De pedagogische relatie is geen kennisoverdracht, wel een existentiële betrokkenheid waarin de opvoeder het kind begeleidt in het ontsluiten van de eigen mogelijkheden. De fenomenologische houding - het uitstellen en herkennen van zelfprojecties van projecties en steeds met nieuwe blik kijken – vormt de kern van pedagogisch handelen.

DAMIAAN DENYS' pleidooi voor een fenomenologische methode in de psychiatrie sluit aan op die lijn, evenals bij JAN LIGTHART's nadruk op nabijheid en HENRI RÜMKE's aandacht voor de psychische ontwikkeling van het kind. Binnen deze traditie krijgt het credo *Investeren in de jeugd – investeren in de toekomst* een fenomenologische betekenis: investeren in de jeugd betekent investeren in de mogelijkheid dat het kind als subject verschijnt, zich ontwikkelt en de wereld mede vormgeeft.

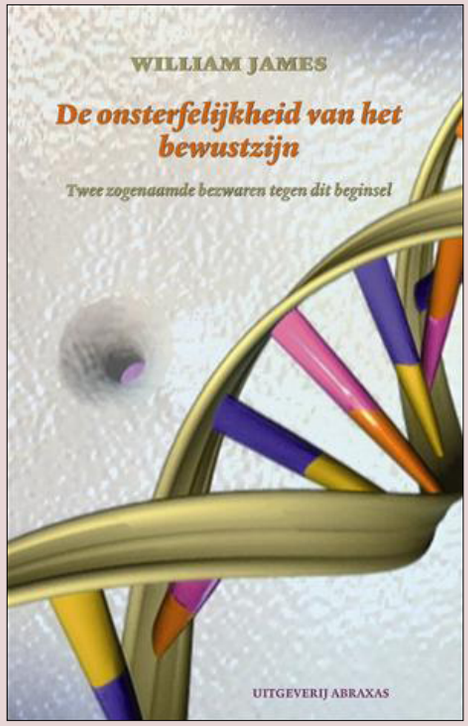

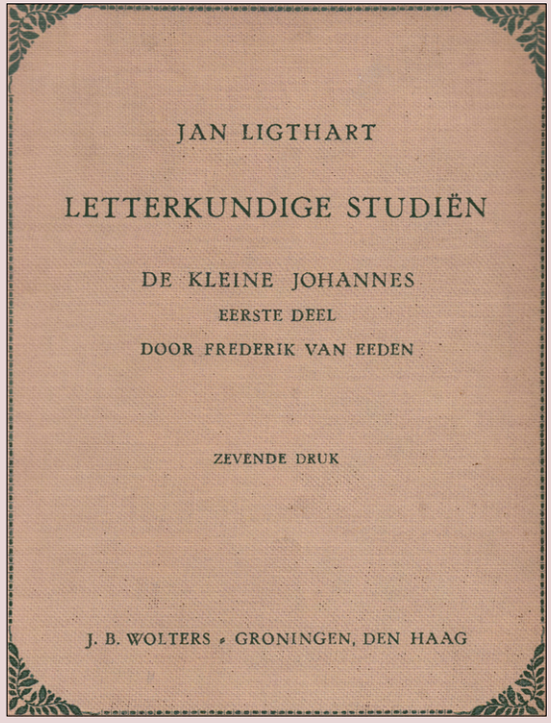

Zie hierover ook bladzijde 175 e.v.

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

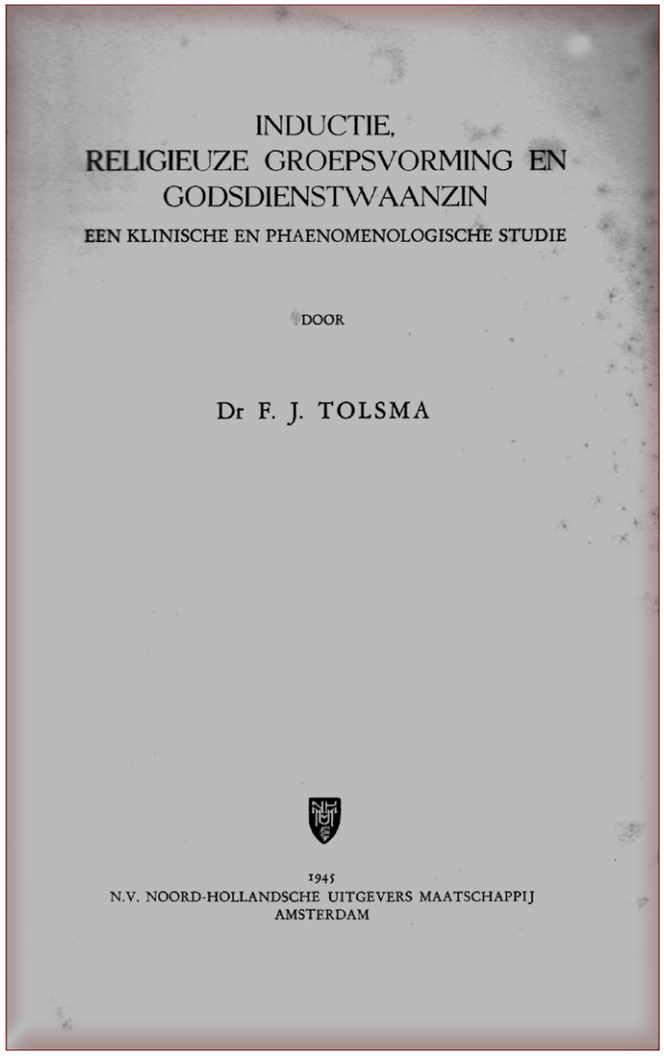
INDUCTIE,
RELIGIEUZE GROEPSVORMING EN
GODSDIENSTWAANZIN
EEN KLINISCHE EN PHAENOMENOLOGISCHE STUDIE

DOOR

Dr F. J. TOLSMA

1945
N.V. NOORD-HOLLANDSCHE UITGEVERS MAATSCHAPPIJ
AMSTERDAM

‘Er moet nog veel werk worden verricht voordat het *psychiatrische begrip ziekte*, het *juridische begrip schuld* en het *theologisch begrip zonde* in een nieuw gevormd brandpunt één en ondeelbaar zullen samenkomen.’

(Dr. F. J. Tolsma – zenuwarts, 1945)

INDUCTIE.
RELIGIEUZE GROEPSVORMING EN GODSDIENSTWAANZIN

EEN KLINISCHE EN FENOMENOLOGISCHE STUDIE
DOOR
DR F. J. TOLSMA
1945

N.V. NOORD-HOLLANDSCHE UITGEVERS MAATSCHAPPIJ
AMSTERDAM

FREDERIK TOLSMA was van 1951 tot 1975 geneesheer-directeur van het krankzinnigengesticht *Maasoord* in Poortugaal. Hij was een vertegenwoordiger van de antropologische psychiatrie. Deze wilde geen alternatief zijn voor de gangbare geneeskunde, maar een aanvulling. Hij neemt de kennis en de verworvenheden van de natuurwetenschappelijk georiënteerde methoden grotendeels over en stelt dat deze benadering één aspect belicht van ziekte en gezondheid. Het gaat om de (her) invoering van het subject in de geneeskunde: zij wilden niet alleen naar oorzaken, maar ook naar de zin van het ziek-zijn vragen, naar de betekenis van de ziekte in het individuele bestaan. Het serieus nemen van de subjectiviteit.

WALTER SCHUBART (*Erotiek en religie*, 1941) plaatst de ambivalente gevoelsrelatie in het religieuze sterk op de voorgrond. Dat voert tot een positieve relatie, tot liefde, verering en aanbidding en tevens tot negatief getinte reacties: afkeer, haten, vervloeken, atheïsme enz. Deze ambivalente gevoelsrelatie is in zijn fenomenologische structuur het diepst geschouwd door Rudolf Otto in zijn boek *Das Heilige*. Hij wijst erop dat vaak de ogen werden gesloten voor het *geheel eigen karakter van de religieuze beleving*, zoals die ook overal bij de schriftlozen gevonden wordt.

Zijn uitgangspunt is HET HEILIGE dat door otto nader wordt aangeduid als het numineuze. Dit numineuze komt in alle godsdiensten voor als haar meest eigen innerlijkheid, zij heeft met ethische kwaliteiten als zodanig niets te maken.

Passend bij de beleving van HET NUMINEUZE is die *affectieve* (op het gevoel werkende) toestand, die Otto de numineuze gemoedsstemming noemt.

Omdat de categorie van het numineuze volkomen *sui generis* (van eigen soort) is, kan ze evenmin als ieder ander oorspronkelijk gegeven feit in strenge zin worden gedefinieerd. In het numineuze, ook *het gans andere* genoemd (de betekenis van gans is meer dan geheel of volstrekt, er zit ook een toon in van *oprechtheid* en *ongeschondenheid*), komen dan verschillende belevingscomponenten voor, die streng gescheiden behoren te worden van het gevoel van moreel- ethische verheffing. Het plechtig vrome wordt niet gekenmerkt door begrippen als dankbaarheid, vertrouwen, liefde, overgave, berusting. In de 'vrees' stoot het ik tegen een verschijnsel dat buiten hem ligt. Dit fenomeen is HET NUMINEUZE, de drager van *das Ganz Andere*. Waar dit *numen* (bovennatuurlijk wezen nog zonder precieze voorstelling) als aanwezig wordt beleefd, ontstaat als reflectie in het zelfbewustzijn het creatuurgevoel, het gevoel schuldig schepsel te zijn.

Het primaire, waaruit als reflectie het creatuurgevoel ontstaat, is het *mysterium tremendum*, het gevoel van huiveringwekkende geheimenis.

Dit mysterium tremendum kan zich op verschillende wijzen uiten, als een verheven stille gedragen stemming, die lang aanhoudt en natrilt, maar ook kan ze schokkend naar voren komen en voert dan tot een vreemde opwinding, tot roestoestanden en extase. Het tremendum is een geheel eigen gevoelsreactie, verwant aan de vrees, maar in werkelijkheid is het geheel iets anders.

DE NUMINEUZE KWALIFICATIE wordt teruggevonden in het Engelse *awe* (ontzag) en het Duitse *Grausen* (huivering). De zuivere en lagere gradaties van dit gevoel vinden we in onze eigen taal terug in het griezelen en het huiveren. Huiveringwekkend staat de mens tegenover het numineuze. Van dit gevoel in zijn ruwe, ongecompliceerde primitieve vorm, het gevoel van iets engs, iets griezeligs, dat vreemd en nieuw in het binnenste van de oermensheid opdook, is alle godsdiensthistorische ontwikkeling uitgegaan.

Goden en demonen vinden hierin hun oorsprong. Wanneer dit niet als de eerste kwalitatief specifieke, uit iets anders niet afleidbare grootheid en kracht van het gehele godsdiensthistorische proces kan worden aanvaard, komt men volgens Rudolf Otto met alle *animistische* (animisme: leer volgens welke de ziel de oorzaak is van alle levensfuncties), magische en volkenpsychologische verklaringen over het ontstaan van religie onmiddellijk op dwaalwegen en glijdt aan het eigenlijke probleem voorbij.

Het wezenlijke kenmerk van de schriftloze religie is de demonische vrees. Echter ook in de hogere religieuze vormen ontbreekt ze niet. Otto geeft dan aan, dat het mysterium tremendum in de moderne tijd een vrij zeldzaam fenomeen is. In deze oervorm, waarin otto het beschrijft, komt het inderdaad weinig meer voor, maar in mildere vormen is ze nog steeds vaak aanwezig. De goden hebben nog iets spookachtigs behouden; het angstig geduchte, dat hun verhevenheid uitmaakt. In het tremendum straalt steeds de afwerende houding door. Rationeel ingevuld, vinden we het terug in de begrippen gerechtigheid, vergelding en straf bij verstoring van de afgesproken orde.

Het tremendum kan samengevat worden in het ideogram (beeldteken): volstrekte ongenaakbaarheid. Volgens Otto moet aan het tremendum het moment *majestas* toegevoegd worden, het moment van macht en overmacht. Naast het afwerende van het tremendum wijst otto in de beleving van het numineuze op een ander aspect, het *fascinosum*, dat met het tremendum in een wonderlijke contrastharmonie staat. Het goddelijke is tevens aantrekkelijk en betoverend. Het is het tot de roes voortjagende, het *dionysische* (uitbundige) van de werkingen van de numen.

De rationele voorstellingen die hiermee samengaan zijn geschematiseerd: liefde en mededogen. Vanuit de demonische vrees alleen is geen overgang mogelijk naar

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

de positieve gevoelens. Steeds komen beide facetten echter meer of minder innig vermengd naast elkaar voor.[1]

De publicaties van Frederik Jacob Tolsma zijn veelzijdig. Hij promoveerde op de inductiepsychose, een studie van de waanvorming. Betrokken op het welzijn van zijn patiënten schuwde hij het experiment niet, evenmin als verbetering van hun woonsituatie en hervorming van de psychiatrie in het algemeen. Hij had oog voor de mogelijkheden die de psychofarmaca zijn vakgebied bood, maar temperde te hoog gespannen verwachtingen van genezing. Tolsma was actief als clinicus en pionier in de tweede helft van de twintigste eeuw. Wie de verdiensten van de eigentijdse psychiatrie weet te relativeren, treft bij Tolsma een reeks observaties, inzichten en ideeën aan die het begin van de biologische psychiatrie markeert, meer in het bijzonder de stormachtige ontwikkeling in de psychofarmacologie die in betekenis en omvang tot op de dag van vandaag doorwerkt.

GEMEENTE ROTTERDAM

Ter gelegenheid van het
50-JARIG BESTAAN
van het
DELTA ZIEKENHUIS
TE POORTUGAAL
(v/h psych. inrichting „Maasoord")
zal er op 16 juli a.s. in het ziekenhuis een reünie van oud-verpleegsters en -verplegers worden gehouden.

Belangstellenden worden uitgenodigd hun naam en adres op te geven aan de adjunct-directrice.

1 Dr. F. J. Tolsma: *Inductie, religieuze groepsvorming en godsdienstwaanzin, een klinische en phaenomenologische studie*, hfdst. iv *Het religieus beleven en de religieuze verhouding* p. 80 e.v. Amsterdam 1945

DELTAZIEKENHUIS VOORHEEN: MAASOORD ZAL DEZE ZOMER 50 JAAR BESTAAN[1]

Op 12 augustus a.s. bestaat! het Delta-ziekenhuis vijftig jaar. Deze gebeurtenis zal op 16 juli worden gevierd met een groot zomerfeest voor de patiënten en een reünie voor de oud-verplegenden. De officiële viering valt op 7 december. Er zal dan een herdenkingsbijeenkomst worden gehouden, terwijl in de daarop volgende dagen aan het personeel een cabaretavond wordt aangeboden.

Het Delta-ziekenhuis draagt zijn naam pas anderhalf jaar en het is een naam die snel is ingeburgerd geraakt. Over de psychiatrische inrichting *Maasoord* in Poortugaal spreekt niemand meer. Op 3 oktober 1957 ging de Rotterdamse gemeenteraad met de naamsverandering akkoord, omdat de oude 'gestichten' steeds meer het karakter verkrijgen van psychiatrische ziekenhuizen. Volgens de motivering *is de medische therapie ook met betrekking tot de psychische aandoeningen in het bijzonder in de laatste decennia zodanig vooruitgegaan, dat de genezingskansen van de patiënten sterk zijn verbeterd.*

Over deze grote veranderingen spraken wij met geneesheer-directeur F. J. Tolsma. Hij herinnerde aan de eerste vijftien jaren van het bestaan van *Maasoord*: een gesloten inrichting met om elk paviljoen een hoog hek dat was bespannen met prikkeldraad. De inrichting bood plaats aan zo'n 800 patiënten, aan wie volstrekte rust was voorgeschreven. Men geloofde toen met bedverpleging het verst te komen.

1 *Het Rotterdamsch Parool* 01-05-1959

TOEN NA 1925 NIEUWE INZICHTEN DOORBRAKEN, is is daar van lieverlede afgestapt. Er werd op bescheiden schaal een begin gemaakt met actieve arbeids- en bewegingstherapie die tot bevredigende resultaten leidde. Het inzicht dat er moest worden gestreefd naar een open karakter kreeg vorm. De sombere hoge bomen werden uitgedund en de parkaanleg kwam in het middelpunt te staan. De hekken rondom de paviljoens verdwenen en waar mogelijk gingen de deuren open. *De patiënten moeten,* volgens Tolsma, *het gevoel krijgen dat zij vrij in en uit kunnen en vooral niet het gevoel hebben dat zij onder dwang leven. Vrijheid is de belangrijkste stimulans voor de verantwoordelijkheid en wij willen hen die verantwoordelijkheid zelf laten dragen. Tijdens arbeidstherapie, sport en spel speelt verantwoordelijkheid een grote rol. Daarmee appelleren wij aan de gezonde krachten, aan de constructief menselijke waarden, die ook in de geestelijk verstoorde mens aanwezig zijn. Zij blijken behoefte te hebben aan communicatie. In de psychotherapie, die wij tegenwoordig met succes toepassen worden zowel in vrije als in kleinere, vaste groepen bepaalde problemen besproken onder leiding van een arts. Daardoor worden de positieve menselijke krachten weer opgewekt. En dan,* zo merkte dr. Tolsma op, *is daar de enorme ontwikkeling in de wereld van de medicamenteuze behandeling. Met de moderne medicamenten bereiken wij tot voordien ongedachte, ik kan wel zeggen onvoorstelbare, resultaten.* — Ook de inrichting zelf onderging in de loop der jaren grote veranderingen. Na 1923 werden er paviljoens bijgebouwd, later kwam het zusterhuis tot stand en onlangs werd de moderne Delta-kliniek geopend.

Dit jaar wordt een centraal arbeidstherapie-gebouw in het westelijk deel dichtbij de Oude Maas aanbesteed, een gebouw met veel glas en praktisch van indeling. Hierdoor komt een eind aan de verspreid liggende werkplaatsen. De weef- en naaikamer en de kleermakerij vinden er een onderkomen. Het pleit voor de ontwerpers van de inrichting aan het begin van deze eeuw dat de rechthoekige paviljoens nog steeds voldoen. De structuur is relatief gunstig en de interieurs kunnen gemakkelijk worden gemoderniseerd. *In het algemeen heeft het Rotterdamse gemeentebestuur een open oog voor de behoeften die op ons gebied bestaan* zei dr. Tolsma. Er is niet alleen een dépendance op Heyplaat, maar ook Beekbergen is nu voorbestemd al» verpleeginrichting voor demente bejaarden en aan de Spiegelnisserkade zal een nieuw gebouw zal verrijzen. Het vraagstuk van de verplegenden is nog steeds niet bevredigend opgelost. Leerling-verpleegsters bijvoorbeeld worden onderbetaald.

DIT IS EEN ZAAK VAN DE LANDELIJKE OVERHEID. De gemeente is gebonden aan de rijksregeling. *Te vaak wordt nog geschermd met het romantische roepingsbegrip. Voor mijn gevoel kan de naastenliefde zich alleen ontplooien in een financieel gunstig klimaat. Verplegenden mogen extra beloond worden voor wachtdiensten en op zaterdag en zondag. Het roepingsbegrip zal moeten worden ingebouwd in moderne sociale voorwaarden. Zoals gezegd, dat alleen landelijk kan worden opgelost,* aldus dr. Tolsma.

DELTAZIEKENHUIS zal deze zomer 50 jaar bestaan

VOORHEEN: MAASOORD

OP 12 augustus a.s. bestaat het Delta-ziekenhuis vijftig jaar. Aangezien het dan vakantiemaand is, zal deze gebeurtenis al op 16 juli worden gevierd met een groot zomerfeest voor de patiënten en een reünie voor de oud-verplegenden. De officiële viering valt echter op 7 december. Er zal dan een herdenkingsbijeenkomst worden gehouden, terwijl in de daarop volgende dagen aan het personeel een cabaretavond wordt aangeboden.

Behandelingsmethoden zijn sterk VOORUITGEGAAN

Het Delta-ziekenhuis draagt zijn naam pas anderhalf jaar en het is een naam die snel is ingeburgerd geraakt. Over de psychiatrische inrichting „Maasoord" in Poortugaal spreekt niemand meer.

Op 3 oktober 1957 ging de Rotterdamse gemeenteraad met de naamsverandering akkoord, omdat de oude „gestichten" steeds meer het karakter verkrijgen van psychiatrische ziekenhuizen. Bovendien, zo heette het in de motivering, is de medische therapie ook met betrekking tot de psychische aandoeningen in het bijzonder in de laatste decennia zodanig vooruitgegaan, dat de genezingskansen van de patiënten sterk zijn verbeterd.

OVER de grote veranderingen op dit gebied hebben wij met dr. F. J. Tolsma, de geneesheer-directeur, een gesprek gehad. Hij herinnerde aan de eerste vijftien jaren van het bestaan van „Maasoord," dat toen een gesloten inrichting was met om elk paviljoen een hoog hek dat ook nog was bespannen met prikkeldraad. De inrichting bood plaats aan plus minus 800 patiënten, aan wie volstrekte rust was voorgeschreven. Men geloofde toen met bedverpleging het verst te komen.

Na 1925, toen nieuwe inzichten zich begonnen baan te breken, is men daar van lieverlede van afgestapt. Er werd op bescheiden schaal een aanvang gemaakt met actieve arbeids- en bewegingstherapie die al spoedig tot zeer bevredigende resultaten leidde.

Dr. Tolsma naar U.S.A.

Op uitnodiging van de Wereldgezondheidsorganisatie zal dr. F. J. Tolsma, geneesheer-directeur van het Delta-ziekenhuis in Poortugaal, in september voor drie maanden naar de Verenigde Staten vertrekken. Het zal een studiereis worden, waarbij dr. Tolsma in de gelegenheid zal worden gesteld verschillende psychiatrische inrichtingen te bezoeken.

Steeds meer kwam men nu tot het inzicht dat er moest worden gestreefd naar een open karakter. De vele hoge bomen, die een depressieve invloed uitoefenden, werden uitgedund en de parkenaanleg kwam in het middelpunt te staan. De hekken om de paviljoens heen werden verwijderd en waar mogelijk gingen de deuren open.

De patiënten, aldus dr. Tolsma, moeten het gevoel krijgen dat zij vrij in en uit kunnen en zij moges vooral niet het gevoel hebben dat zij onder dwang leven. Vrijheid immers is de belangrijkste stimulans voor de verantwoordelijkheid en wij willen hen die verantwoordelijkheid zelf laten dragen. Ook bij de arbeidstherapie, bij sport en bij spel speelt die verantwoordelijkheid een grote rol. Daarmee appelleren wij aan de gezonde krachten, aan de constructief menselijke waarden, die ook in de geestelijk gestoorde mens aanwezig zijn. Zij blijken behoefte te hebben aan communicatie. In de psycho-therapie, die wij tegenwoordig met succes toepassen worden zowel in vrije als in kleinere, vaste groepen bepaalde problemen besproken onder leiding van een arts. Daardoor worden de positieve menselijke krachten weer opgewekt.

En dan, zo merkte dr. Tolsma op, is daar de enorme ontwikkeling in de wereld van de medicamenteuze behandeling. Met de moderne medicamenten bereiken wij tot voordien ongedachte, ik kan wel zeggen onvoorstelbare, resultaten.

OOK de inrichting zelf onderging in de loop der jaren grote veranderingen. Na 1923 werden er paviljoens bijgebouwd, maar pas veel later kwam het zusterhuis tot stand en verleden jaar kon de zeer moderne Delta-kliniek worden geopend.

Dit jaar zal een nieuw centraal arbeidstherapie-gebouw worden aanbesteed. Het zal een gebouw worden met veel glas en praktisch van indeling; het komt te liggen in het westelijk deel dichtbij de Oude Maas. Door dit gebouw zal een einde komen aan de onbevredigende toestand van de sterk verspreid liggende werkplaatsen. De weef- en naaikamer en de kleermakerij zullen er een onderkomen vinden.

Merkwaardig genoeg en het pleit voor de ontwerpers van de inrichting in het begin van deze eeuw vol. doet het systeem van de rechthoekige paviljoens nog steeds. De structuur is relatief gunstig en de interieurs kunnen gemakkelijk worden gemoderniseerd.

IN het algemeen heeft het Rotterdamse gemeentebestuur een open oog voor de behoeften die op ons gebied bestaan zei dr. Tolsma. Er is niet alleen een dépendance op Heyplaat, maar ook Beekbergen is nu voorbestemd als verpleeginrichting, in het bijzonder voor demente bejaarden, terwijl aan de Spiegelnisserkade een nieuw gebouw zal verrijzen.

Het vraagstuk van de verplegenden is nog steeds niet bevredigend opgelost. De leerlingverpleegsters bijvoorbeeld worden ongetwijfeld onderbetaald. Maar dit is een probleem dat alleen landelijk tot klaarheid kan worden gebracht, omdat de gemeente gebonden is aan de rijksregeling.

Te vaak wordt nog geschermd met het oude, romantische roepingsbegrip, maar naar mijn gevoel kan de naastenliefde zich slechts ontplooien in een financieel zo gunstig mogelijk klimaat. Dit betekent dat de verplegenden extra beloond moeten worden voor wachtdiensten en dat zij ook de zaterdag en de zondag extra betaald krijgen. Het roepingsbegrip zal dus moeten worden ingebouwd in moderne sociale voorwaarden.

Maar nogmaals, dit is een vraagstuk dat alleen landelijk kan worden opgelost, aldus dr. Tolsma.

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

Jan Hendrik van den Berg (1914-2012) was de bedenker van de metabletica en legde op eigenzinnige wijze verbanden tussen historische verschijnselen. De gevestigde wetenschap dacht er het hare van.

In NRC-*Handelsblad* van 29 september stond een kleine rouwadvertentie over prof. dr. Jan Hendrik van den Berg: *Psychiater-Neuroloog, Dr. med. Utrecht, Em. Hoogleraar Leiden, Eredoctoraten, Onderscheidingen, Auteur van talrijke publicaties.* Verder verschenen er weinig grote herdenkingsartikelen over deze curieuze bedenker en voorvechter van de *metabletica* of *historische fenomenologie*, een eigenzinnige richting in de psychologie en filosofie waarbinnen men de gelijktijdigheid van ongelijksoortige historische gebeurtenissen aan het licht brengt. Van den Berg legde bijvoorbeeld een verband tussen de opkomst van de rechte lijn in de moderne architectuur en de negentiende-eeuwse vrouwenmode. In beide verschijnselen zag hij een toenemende culturele en maatschappelijke nivellering. In een ander werk brengt hij de opkomst van de fiets in verband met de nivellering na de Franse Revolutie.

Een 'normale' geschiedschrijver laat volgens Van den Berg het algemene beeld van een periode zien, de metableticus onderzoekt welke andere beslissende, schijnbaar niet ter zake doende, gebeurtenissen zich voordeden. Dergelijke (synchrone) fenomenen kunnen, als je ze ziet, ineens ons gezichtspunt over een periode veranderen. In *Hooligans* (1989) brengt hij een verrassend modeverschijnsel in verband met de Frans-Duitse oorlog van 1870-71. *'Of, als dat meer aanspreekt, tijdens de Frans-Duitse oorlog ontstond in de mode de cul-de-Paris, het kussentje onder de vrouwenrok dat de achterste delen vér uit deed staan, en dat, niet geheel terzijde gezegd, in heel Europa werd gedragen, wat moet wijzen op een generale verandering in de relatie van man en vrouw. Onmiddellijk verandert het "beeld" van de Frans-Duitse Oorlog, ongeacht of de historicus wel of niet vermoedt van welke aard de verandering is. De metableticus verwelkomt gelijktijdigheden, ook, of juist ook, de vreemdste.'*

Van den Berg nam niet altijd de moeite de door hem geconstateerde verbanden uit te werken. Toch kwam hij regelmatig aanzetten met vaak geestige verbanden die altijd controversieel waren. Zo legde hij in *Hooligans* een verband tussen de architectuur van het *Centre Pompidou* in Parijs en het opkomend maatschappelijk hooliganisme. In een uitvoerig en overtuigend betoog maakt hij aannemelijk dat de buitenkant van dit gebouw tot centrum van de architectuur is verklaard en hij verbindt daaraan een idee over de algehele nivellering van de moderne kunst en kunstbeschouwers. In het *Centre Pompidou* is het doel van het gebouw geheel verdoezeld achter wat Van den Berg *de kleine dienaren* ervan noemt. Die kleine dienaren, de waterleiding, de buizen, de roltrappen buiten, de toiletafvoer, die op zich niets met het doel van het museum – het tentoonstellen van kunst –te maken hebben, zijn naar het centrum van de aandacht verplaatst. De *'grote dienaren'* – toegangspoort, expositieruimtes – zijn weggewerkt. En dan komt hij tot de volgende conclusie: *'Wie zijn de kleine dienaren in een samenleving? Dat zijn de ooit geheten 'kleine luiden', die als geheel de basis van de samenleving vormen, maar die één voor één voor dezelfde samenleving van geen enkele betekenis zijn. Het volk. Het volk is in de openbaarheid gebracht en belangrijk gemaakt. Daar staat dat volk: aan de buitenkant van het Centre Pompidou.'* In het kielzog van het volk ziet Van den Berg *de horde deugnieten, gezagshaters, rellenschoppers en vernielzuchtigen – onder welke illusteren zich onvermijdelijk een aantal aspirant-terroristen bevindt.*

Hiermee krijg je in Nederland en elders de handen niet op elkaar en je kunt je ook voorstellen dat 'officiële' wetenschappers weinig op hadden met een metabletische vrijbrief voor het leggen van welke verbanden dan ook. Hij kreeg verwijten dat de verbanden die hij zag alleen in zijn ogen

bestonden, dat hij opereerde met een *verbitterde* visie op de maatschappelijke en culturele verloedering. Dit moet wel hard bij hem zijn aangekomen omdat hij in zijn meer filosofische geschriften altijd trouw bleef aan fenomenologische leermeesters als Edmund Husserl en Heidegger die uitgingen van een *theorieloze*, persoonlijke blik op waargenomen *fenomenen*. Volgens hen kan serieuze wetenschap pas van de grond komen als je geheel *onbevooroordeeld* naar de verschijnselen kijkt. Van den Berg nam wel eens een loopje met deze eigen uitgangspunten, wat hem er niet onsympathieker op maakte. Af en toe sloeg hij de plank mis, zijn metabletische opvattingen over de aidsepidemie sloegen nergens op, zijn verbittering over de culturele ondergang van het Westen begon soms nare trekjes te vertonen. Hij bleef een grote groep gelijkgestemden en bewonderaars om zich heen verzamelen, daarbuiten, in de meer empirisch ingestelde wetenschap had men hem al lang aan de dijk gezet.

Hij schreef buitengewoon fraai en eigen Nederlands, in een uitermate precieze, maar ook dwarse stijl. Zijn grote succesboek was *Metabletica* (1956), het was terecht een bestseller, het is ook nu nog prachtig, zijn opmerkingen erin over literatuur zijn voorbeeldig. Hij schreef tot op hoge leeftijd onder zeer aantrekkelijke titels vele boeken over de meest uiteenlopende verschijnselen – een paar titels: *'s Morgens jagen, 's middags vissen* (1971), *Het onderste kaakbeen: een metabletische les* (1979), *Hoe vertel ik het mijn nichtjes en neefjes* (2000). In 2001 verscheen het boekje *De kop van de bromvlieg*, waarin Van den Berg zijn grote kennis en schrijfkunst fraai inzet. Je kunt het zien als een samenvatting en hoogtepunt van zijn oeuvre. Hij laat in een zeer persoonlijk, soms poëtisch te noemen essay overtuigend zien dat rond 1740 een belangrijke wijziging plaatsvond in *kijken naar de natuur*. Aan de ene kant ontstond in de natuurwetenschappen de wetenschappelijke blik die alles objectiveert, en tegelijkertijd, synchroon hiermee, in de poëzie een zeer persoonlijke visie op de natuur. De eerste zin is onovertroffen: *'Op 23 november 1933 – ik was toen negentien jaar – ving ik een bromvlieg.'*

De Groene, №. 40/2012

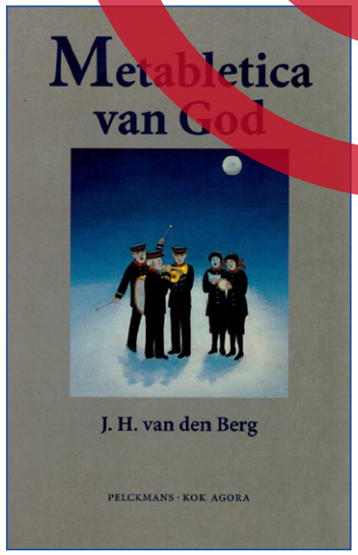

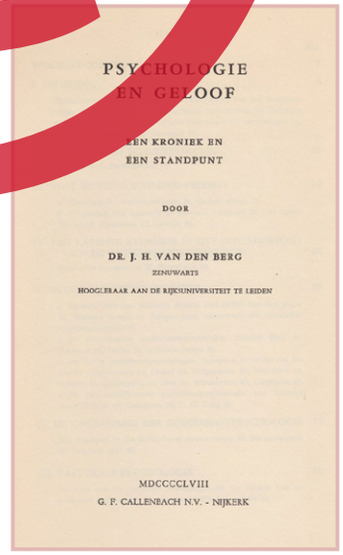

Religieuze ontwikkelingsfasen aan de hand van Rümke en Heschel

Redactie en samenstelling Daniël Mok

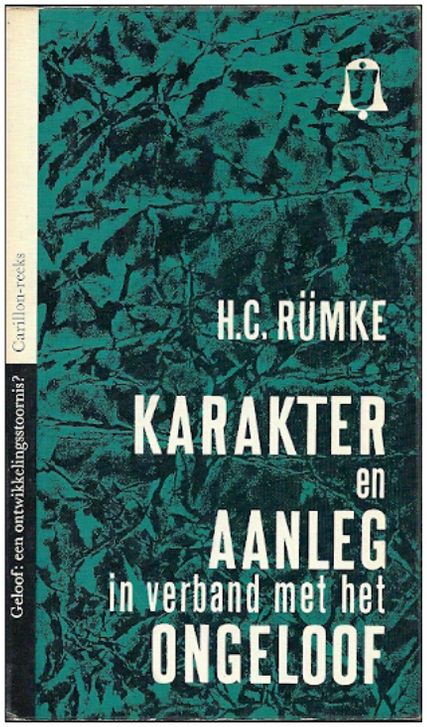

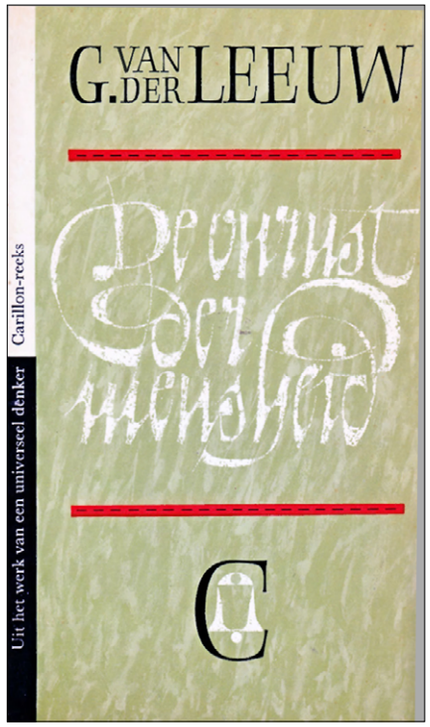

[De definitie GOD kan ook begrepen worden als een *vertrouwensbasis*, een *levensovertuiging*, het *heilige*, het *absolute*, het *eeuwige*, het *mysterieuze* etc. Het is een, al of niet ervaren, *zekerheid* die gevoeld wordt als een *veilige bodem* in een *onzeker bestaan* en een *oriëntatie* in verwarrende tijden.]

Literatuur

H. C. Rümke: *Karakter en aanleg in verband met het ongeloof*, Amsterdam 1939

A. J. Heschel: *Who is man?*, Stanford/Londen 1966

D. Mok: *Het kwetsbare leven*, Amsterdam 2012

DR. H. C. RÜMKE SCHETST IN 'KARAKTER EN AANLEG' TWEE PSYCHOLOGISCHE WEGEN DIE NAAR SERIEUZE RELIGIEUZE ERVARINGEN LEIDEN: de weg langs de directe kosmisch-religieuze *c.q.* levensbeschouwelijke ervaring en de traditionele weg langs de 'gestalten achter de woorden'. Hij formuleerde I t/m III als grondpijlers van religiositeit, IV als *geloof in engere zin* en V t/m VII als *godsdienstig geloof*:

I. Het zich zinvol ingeschakeld voelen in het geheel van HET ZIJNDE.
II Het geheel van HET ZIJNDE wordt gevoeld als oergrond van alle delen.
III Deze oergrond wordt gevoeld als 'grond van mijn grond'.
IV Deze oergrond is God of een andere levensbeschouwing.
V De eis wordt gevoeld tot gehoorzaamheid en verantwoording van schuld aan God, de oergrond. God vergt overgave.
VI Een houding van overgave wordt benaderd. De eis wordt als dringend erkend maar geeft niet duidelijk richting.
VII Deze eis, deze overgave worden tot gronddirectief van het leven.

BELEVING I wordt bijna steeds het eerst gekend in een toestand van losgewoeldheid. Het is geen toeval dat zij optreedt in die perioden waarin een min of meer stabiel levenstijdperk in een ander overgaat. De puberteit is zo'n tijdvak waarin de oude eenheid van de persoonlijkheid doorbroken wordt (*desintegratie*), waarna het groeikrachtige individu opnieuw een eenheid wordt, die nu rijker is: *integratie op hoger niveau*. In deze fase zoekt het individu nieuwe oriëntering, erkenningsdrang komt tot uiting, oude zekerheden vallen weg.
Zo kun je als een van de eerste voorwaarden voor de beschreven *religieuze beleving* de mogelijkheid tot desintegratie noemen. Je voelt je ingeschakeld in het geheel en neemt deel aan het geheel. Wat geeft aan de beleving de kwaliteit zinvol te zijn? Het is dit: in het *in de beleving ingeschakeld zijn* wordt een betekenis gevoeld. De gehele beleving is met een onzichtbare betekenis beladen. Deze zin, deze beteke-

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

nis wordt aangevoeld, wordt geschouwd. De beleving ingeschakeld te zijn wordt symbool. Dat is de zin. De echtheid van het symbool blijkt uit de fascinerende kracht, uit de onmogelijkheid de ervaring in een logische formule onder te brengen zonder haar van het meest specifieke te ontdoen. – Dt vermogen tot symbolisch zien is wat Husserl de *Wesensschau* noemt, het vermogen door indringend en zuiver aanschouwen de kern van het aanschouwde in zich te voelen opgaan.

BELEVING II is voor de een een spontaan opkomende geloofsovertuiging, anderen ervaren haar als een consequentie van het denken. Wij zijn hier in het domein waar de grens tussen *vertrouwen* en *denkend weten* ternauwernood is aan te geven. In elk geval kan hier het denken het intellect de weg banen. Is met het geheel van HET ZIJNDE het geheel van de fysische werkelijkheid of van de psychische realiteit bedoeld of is het een wederzijds doortrokken zijn? De beleving zelf geeft op deze vraag geen duidelijk antwoord. De meeste mensen raken in verlegenheid wanneer de vraag scherp wordt gesteld. Het lijkt erop dat meestal het geheel van een psychisch zijn beleefd wordt in de aanschouwde fysische wereld. In de beleving wijst het fysische beeld naar het psychische dat daarachter ligt. Soms ook wordt in de beleving psychisch en fysisch niet onderscheiden. – Het is het domein van de zg. *psychofysica* waarvoor Gustav Fechner de basis heeft gelegd en later door William James is uitgewerkt in *De onsterfelijkheid van het bewustzijn.*

BELEVING III is, naast het gevoel van *zinvol ingeschakeld te zijn* en dat HET ZIJNDE als totaliteit *de oergrond van alle delen* is, iets *volstrekt anders* en uniek: *het geheel wordt als grond van mijn grond ervaren.* Hier ontstaat een verschil binnen het 'ingeschakeld zijn' dat zelf een opheffing van scheidingen is. De scheiding tussen het 'ik' en zijn oergrond wordt ervaren. Hier is het allereerste begin van een persoonlijke relatie tussen het 'ik' en de oergrond. Het 'ik' keert zich tot zijn oergrond, keert zich ervan af of gaat ermee overleggen. Het is juist de ervaring van

deze relatie die op weerstanden stuit. Hier is een afhankelijkheidsverhouding en wanneer je geen eigenmachtig *ik* bent, moet je wel toegeven dat dit geen gelijkwaardige relatie is. Wie belevend en denkend zover is gekomen, ziet dat deze *zinvolle afhankelijkheid* de eis van volgzaamheid stelt en wanneer dit wordt opgegeven er onmiddellijk een *geen-deel-meer-hebben-aan-het-geheel* volgt. Deze erkenning van de eis tot deemoedigheid stuit op weerstand. Deze *weerstand* was er al toen de 'oergrond' nog geen gestalte had. Heeft hij gestalte gekregen dan wordt de weerstand *opstand*, tot rebellie. Kennen wij de *herkomst* van deze weerstand, dan weten wij ook waar wij de *afkomst* van 'ongeloof' moeten te zoeken.[1]
Het moet iets van waarheid liggen onder het gegeven dat Jezus een leerling had die altijd twijfelde. Zeker is dat positief gewaardeerde twijfel gekoppeld is aan alle ervaringen die ons op de toppen van ons leven hebben doorgloeid. Deze twijfel tegenover onze liefde tot God kennen wij ook in onze menselijke liefde, in het dalen van onze kracht, in de twijfel: was deze liefde werkelijkheid? Deze alom aanwezige twijfel is onmisbaar en er is *trouw* nodig om door te kunnen gaan op de weg die wij in onze beste ogenblikken als de ware weg hebben beseft.

BELEVING IV. Tot de oergrond, om het even hoe ik er tegenover sta, bestaat geen echte *ik*-Jij-verhouding. Zien wij de oergrond op deze wijze als persoonlijk, dan is het 't zuiverste om eenvoudig van GOD te spreken. Achter de woorden staan vaag omlijnd of scherp, soms vertekend, simpel of caleidoscopisch, de gestalten zoals het beeld van de tuin der tuinen. Het zijn de beelden van de eerste kinderjaren.
Levensbeschouwelijke vorming wordt een hachelijke onderneming met een docent die onbekwaam is, faalt door gebrek aan ervaring en wijsheid, zorgeloos onwetend is en geen vol besef heeft dat de opdracht vooral bestaat uit *communicatie* en *pedagogisch handelen.*

1 TERZIJDE: Rümke's vertrouweling Gerardus v.d. Leeuw: *In de wereld van plichtsbetrachting en kunst is de [tot uitdrukking brengende] gestalte nodig om te kunnen bestaan.*

Er valt weinig van het spannende van HET HEILIGE te bespeuren. Het kind krijgt genoeg van de woorden, verliest zijn interesse en de sfeer van verbondenheid wordt er een van immense verveling. De docent heeft de kans, het motief en de mogelijkheid om een unieke plicht te vervullen, te wijzen op de soms mysterieuze signalen die richtingen duiden naar plaatsen en momenten waar *het heilige* gevonden kan worden.
Respectvol te leren leven is een delicate opgave. Een kundig docent in het huis van verwondering helpt om de voorwaarden te scheppen om het schier onmogelijke te laten gebeuren: het eigen maken van waarden en normen die uitzicht bieden op een wereld waarvan Johannes een glimp opving toen de avondzon even door het kleine hoge raampje van zijn kleine cel op Patmos scheen. Droomt hij of is het werkelijkheid wat hij ziet? Hij ziet een nieuwe hemel en een nieuwe aarde zonder oorlog en geweld. Zoals een moeder de tranen droogt van haar kind dat is gevallen, zo droogt GOD de tranen van de mensen die verdriet hebben. Overal spelen vrolijke kinderen. Er is geen pijn meer en geen dood. Er is vrede voor altijd.

BELEVING V is volgens *Abraham Joshua Heschel* de ervaring gevraagd te worden. Religie is door *Schleiermacher* omschreven als Schleiermacher *Gefühl schlechthinniger Abhängigkeit*, een gevoel van volstrekte afhankelijkheid. Heschel omschrijft het als een *gevoel van persoonlijke schatplichtigheid*. God is niet alleen een macht waarvan wij afhankelijk zijn. Hij is een God die eisen stelt. Religie begint met de zekerheid dat er iets van ons gevraagd wordt. We kunnen antwoorden of weigeren te antwoorden. Het besef dat ons iets gevraagd wordt kan makkelijk onderdrukt worden want het is een echo van het suizen van een zachte koelte. Maar zij zal niet altijd zacht blijven. De dag komt waarop de zachte koelte de stormwind wordt die doet wat hij zegt. De dode leegheid van het hart is voor de levende mens niet te verdragen. Wij kunnen niet blijven leven tenzij wij weten wat er van ons gevraagd wordt.

Onwetendheid is een bron van ongerustheid. De freudiaanse gedachte dat iemands godsbeeld voortvloeit uit kinderlijke verering en ontzag voor de wereldse vader is een verklaring die volgens Rümke een zeer belangrijke intellectuele rem op het geloof in God kan zijn. Hij is ervan overtuigd dat religie voor velen deze structuur heeft. In dat geval is de religie niet echt geweest of overwoekerd. Het kan ook dat een onherleidbaar religieus beleven zich tooit met beelden uit het kinderleven. Kinderlijk geloof, William James noemt het tweedehandsgeloof, is iets volstrekt anders dan een volgroeid geloof. Door zuiver invoelen kan gesublimeerd geloof fenomenologisch worden onderscheiden van echt geloof. Wat zijn die fenomenologische verschillen? Ze zijn van een ander gehalte. Het heeft een ander gewicht, het ligt op een ander geestelijk niveau, de innerlijke houding die erin weerspiegeld wordt is een andere. Rümke wijst op de productieve kracht van het echte geloof.

BELEVING VI heeft een eigen karakter. Wij kunnen niet geloven in Jezus' opdracht wees volmaakt, zoals jullie hemelse Vader volmaakt is. Wanneer wij dit lezen als de opdracht om 100% volmaakt te zijn, klopt er iets niet. De mens is niet volmaakt zegt Jezus Sirach. Iemand die uitzicht heeft gehad op de vlekkeloze toppen van HET ABSOLUTE zal voor zichzelf óf de ogen een klein beetje moeten sluiten, óf hij zal moeten toegeven dat hij met al zijn goede wil toch nog in een compromis leeft. Het compromis is onontkoombaar. Wij moeten dit aanvaarden. Bij ontkenning laten we om de onvervulbaarheid de absolute eisen vallen en daarnaast ook alle andere eisen. Sluiten wij de ogen, menen wij met verheerlijkte glimlach niet in een compromis te leven, dan zijn wij slachtoffer van ons narcisme, worden wij onecht.

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

Het onechte geloof is erger dan het meest rancuneuze ongeloof. Overgave is een van de centrale punten van het religieuze leven. We moeten onder ogen zien dat wat wij een diepe volledige overgave noemen, nooit een werkelijk diepe, nooit een volledige overgave is. Wij kunnen ons niet 100% leegmaken. Deden wij dit, dan hield tegelijk de actus van het overgeven op. Deze *actus*, deze handeling kan alleen het 'ik', dat nog 'ik' is, dat zich niet overgaf, volbrengen. Ook hier dus onoverschrijdbare grenzen – het typische kenmerk van onze menselijke gesteldheid.

Beleving vii – Het is duidelijk hoe lastig het is om de geloofswaarden, de gehoorzaamheid aan Gods eis, de overgave aan God tot blijvend richtinggevende principes in ons leven te verheffen. Zeg niet dat niemand dit kan. Door alle eeuwen, tot op de dag van vandaag, zijn er mensen die hiertoe in staat bleken te zijn.

'Het christelijk beginsel komt niet neer op kalmte, maar op hartstochtelijke liefde, zelfs tegenover de grootste immoralist. Daartegen valt niets in te brengen, behalve dan dat het voor de meesten van ons te moeilijk is om het daadwerkelijk in de praktijk te brengen.'

Bertrand Russell, *History of Western Philosophy*, 1946

Karl Jaspers gebruikt in 1913 als eerste uitdrukkelijk de fenomenologische methode om psychopathologie te benaderen. Hij wordt beïnvloed door Husserl, Dilthey en Weber en vindt later navolging bij Kretschmer, Schneider en Rümke. Het begin van de fenomenologische psychiatrie, aldus Rümke is:
Het zich voor de geest brengen wat in de patiënt werkelijk gebeurt, hoe hem iets in het bewustzijn gegeven is, hoe het hem te moede is. Wanneer het erom te doen is het werkelijke beleven te leren kennen, is de methode van Jaspers de zuiverste. Het persoonlijk oordeel van de onderzoeker is zoveel mogelijk uitgesloten. (Rümke 1957).

Jaspers hanteert de fenomenologie om subjectieve fenomenen zoals waan en hallucinatie zo objectief mogelijk te begrijpen. Hij legt de klemtoon op de bewuste beleving van de patiënt die door empathisch invoelen (*Einfühlung*) en begrijpen (*Verstehen*) voor de psychiater toegankelijk wordt. Wat onbegrijpelijk of ontoegankelijk is, moeten we verklaren (*Erklaren*) door neurowetenschappen.
Een tweede golf fenomenologische psychiaters ontwikkelt zich in 1922 met Minkowski. In tegenstelling tot Jaspers, die aan het medisch model trouw blijft en de fenomenologie enkel als methode gebruikt, ontleent deze stroming filosofische denkkaders voor het totaalbegrip van psychiatrische ziektebeelden. Minkowski bijvoorbeeld, beïnvloed door Bergson, begrijpt schizofrenie als een disfunctie van tijd en tijdsbeleving. Hij sticht in 1929 met Ey het tijdschrift *L'Évolution psychiatrique*. Aan Duitse zijde richten Von Gebsattel, Binswanger en Zutt in 1930 *Der Nervenartzt* op. Hoewel Minkowski, Strauss en Von Gebsattel de fenomenologie als inspiratiebron zien, beperken ze zich evenals Jaspers tot het beschrijven van mentale belevingen. Causale verklaringen moeten worden voorbehouden aan de neurowetenschappen.
Voor Binswanger moet het beschrijven van mentale ziektebeelden aangevuld worden met het verklaren. Geïnspireerd door Heidegger, ontwikkelt hij een *Daseinsanalyse* voor de psychiatrie. Ze moet het mogelijk maken om de beschrijvende fenomenologie te overschrijden met een genetische fenomenologie die de psychiater in staat stelt om uitspraken te formuleren over de oorsprong van mentale fenomenen. Waar de private, psychotische leefwereld van de patiënt met schizofrenie door Jaspers als ontoegankelijk werd beschouwd, wijdt Binswanger een groot deel van zijn onderzoek aan het openstellen van de *idios kosmos*, de idiosyncratische wereld van de schizofrene psychose.[1]

1 Tijdschrift voor psychiatrie 60 (2018) 9, 619-626. [Conclusion *By emphasizing the subjective experience, phenomenology offers psychiatry an opportunity to become proficient and to distinguish itself from other disciplines through the continued development of insight and understanding of mental disorders.*

KARAKTER & AANLEG

IN RELATIE MET GEBREK AAN VERTROUWEN

1- Het zich zinvol ingeschakeld voelen in het geheel van het zijnde

De beleving *zinvol ingeschakeld te zijn in het geheel van* HET ZIJNDE treedt voor de puberteit niet bewust op. Tot de beleving behoort echter meer dan het zich ingeschakeld voelen. Wat geeft aan de beleving de kwaliteit zinvol te zijn? Wat is zin? Het is dit: in het 'in de beleving ingeschakeld zijn' wordt een betekenis gevoeld. De gehele ervaring is met een onzichtbare betekenis geladen. Deze zin, deze betekenis wordt aangevoeld, wordt gezien. De beleving ingeschakeld te zijn wordt symbool. Welke psychologische factoren kunnen de doorbraak van deze beleving in de weg staan?

2- Het zijnde als totaliteit gevoeld als oergrond van alle delen

Voor sommigen is deze beleving een spontaan opkomende geloofsovertuiging, anderen ervaren haar als consequentie van het denken. We zijn hier in het domein waar de grens tussen geloven en denkend weten nog op het nippertje is aan te geven. Welke factoren kunnen dit inzicht in de weg staan? Waarom zet niet iedereen deze stap? De meeste mensen raken in verlegenheid als je deze vraag scherp stelt.

3- Deze oergrond wordt gevoeld als 'grond van mijn grond'.

Het is juist de beleving van deze relatie, die op weerstanden stuit. Hier is een afhankelijksheidrealatie; dit is geen relatie van gelijkheid. Wie belevend en denkend zover is gekomen, moet inzien, dat deze afhankelijkheid, deze zinvolle afhankelijkheid een eis stelt – de eis van gehoorzaamheid. Wanneer deze gehoorzaamheid wordt opgegeven, volgt onmiddellijk de innerlijke (immanente) straf van het geen-deel-meer-hebben-aan-het-geheel. Deze erkenning van de eis tot gehoorzaamheid stuit bij ons allen op een ongekende weerstand. Kennen wij de herkomst van deze weerstand, dan weten wij ook, waar wij één van de sterkste oorzaken van 'ongeloof' hebben te zoeken.

Weerstand is de manier van het ego om naar dingen te kijken; zijn interpretatie van vooruitgang en groei. Deze interpretatie is noodzakelijkerwijs verkeerd, want ze zijn illusoir. De veranderingen die het ego probeert teweeg te brengen, zijn geen werkelijke veranderingen. Het zijn slechts diepere schaduwen, of misschien andere wolkenpatronen. Maar wat uit niets gemaakt is gemaakt, kan niet nieuw of anders worden genoemd. Illusies zijn illusies; de waarheid is de waarheid. Geformaliseerde godsdienst heeft in psychotherapie geen plaats, maar heeft in religie evenmin een werkelijke plaats. In deze wereld is er een verbazingwekkende tendens om tegenstrijdige woorden in één begrip samen te brengen zonder die tegenstrijdigheid ook maar enigszins op te merken. De poging om religie te formaliseren is zo'n duidelijke poging van het ego om het onverenigbare te verenigen dat er hier beslist niet over hoeft te worden uitgeweid. Religie is ervaring; psychotherapie is ervaring. Op de hoogste niveaus worden zij één. Geen van beide is zelf de waarheid, maar beide kunnen naar de waarheid leiden. Wat kan er anders nodig zijn om de waarheid te vinden, die volmaakt duidelijk blijft, dan de schijnbare obstakels voor waar bewustzijn weg te nemen? Sommige vormen van religie hebben niets te maken met god, en sommige vormen van psychotherapie hebben niets te maken met genezing... Het psychotherapeutisch proces is de terugkeer naar innerlijke gezondheid. Leraar en leerling, therapeut en patiënt zijn allen waanzinnig, anders zouden ze hier niet zijn. Samen kunnen ze een uitweg vinden, want niemand vindt zijn innerlijke gezondheid alléén.

Zoals ware religie geneest, zo moet de ware psychotherapie religieus zijn. Maar beide nemen vele vormen aan, omdat geen enkele goede leraar voor alle leerlingen één aanpak kiest. Integendeel,

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

hij luistert geduldig naar elke leerling, en laat hem zijn eigen leerplan formuleren; niet het doel van het leerplan, maar op welke wijze hij het beste het gestelde doel kan bereiken.
Wellicht denkt de leraar niet aan HET HEILIGE als deel van de les. Misschien begrijpt de psychotherapeut niet dat genezing van DAT ENE afkomstig is. Zij kunnen slagen waar velen die geloven dat ze *de enige* hebben gevonden, zullen falen. Wat moet de docent doen om tot zijn leerlingen door te dringen? Wat moet de therapeut doen om heling tot stand te brengen? *Hetzelfde wat verlossing van iedereen vereist.* Iedereen moet met iemand anders één doel delen om het idee van afzonderlijke belangen kwijtraken. Dan worden de begrenzingen die het ego het zelf oplegt, overstegen. Zo kunnen leraar en leerling, therapeut en patiënt, jij en ik, de *VERZOENING* aanvaarden om die weg te kunnen geven ze ontvangen werd.
Wat is religie anders dan een hulpmiddel om je te laten zien dat dit zo is? En wat is psychotherapie anders dan een hulpmiddel dat in precies dezelfde richting leidt? Het is het doel dat deze processen hetzelfde maakt, want ze zijn één van doel en moeten dus één van middel zijn.
Op deze trede van het religieuze leven wordt de religieuze twijfel voor 't eerst duidelijk. Welke houding moeten wij ten opzichte van de twijfel innemen? Zoals altijd: wij moeten niet verdringen. Wij moeten de twijfel zijn plaats gunnen, de motiveringen van de twijfel de gelegenheid geven zich te ontwikkelen. De twijfel komt heeft een eigen functie. Dit is van grote betekenis voor de godsdienstige opvoeding – de twijfel mag niet schuldbeladen worden opdat de twijfel niet met de persoon meegroeit en als geheime schuld wordt meegedragen. Wij mogen de twijfel ook niet verheerlijken, hem zelfstandig maken of een behaagziek spel met de twijfel spelen. Twijfel zelf is geen factor is in het ontstaan van ongeloof. Eerder het tegendeel. Twijfel is de gist die helpt om de in-

genomen structuur los te maken. In tijden van crises komt altijd weer de twijfel op; twijfel aan alles, aan onszelf, aan onze naaste. Aan iedere groei is twijfel voorafgegaan. Zou dan groeien van ons godsdienstig leven zonder de twijfel mogelijk zijn? Het kan geen toeval wezen, maar moet een diepe waarheid bevatte, dat Jezus onder zijn allernaasten, onder zijn discipelen één had, Thomas, die altijd twijfelde.
Laten wij de twijfel niet toe, dan verstart onverbiddelijk ons geloof; langzaam worden dan de woorden, die wij gebruiken, ontdaan van hun betekenissen en van hun ontvonkende kracht. Het lijkt paradoxaal, maar het niet kennen van deze positieve twijfel kan een belemmering zijn voor de ontwikkeling van het geloofsleven.
Er is nog een andere twijfel: de verlammende, de zwakke twijfel. Is dat de twijfel die niet wordt aanvaard? Zeker is, dat de positief te waarderen twijfel vastgekoppeld is aan alle ervaringen die ons op de toppen van ons leven hebben doorgloeit. Dezelfde twijfel, die wij kennen in onze liefde tot GOD, kennen wij in onze menselijke liefde, in het wegsijpelen van onze kracht, in de twijfel. Wij kennen deze twijfel in het werk en deze twijfel is onmisbaar. Er is trouw nodig om door te kunnen gaan op een weg, die wij op onze beste momenten als de ware weg hebben beseft.
Wanneer er twijfel is aan de betekenis van ons leven of aan de zin van de wereld, wil dat volgens Gerardus van der Leeuw zeggen, dat we twijfelen aan God. De onrust van de mensheid kan niet anders overwonnen worden dan door deze twijfel heen.

4- De 'oergrond' is God

Er zijn verschillende wegen langs de woorden.
Een weg kan lopen tot een plotseling bewust worden van de Christusgedachte. Meestal loopt deze weg naar de godsdienst over de ethiek, een weg die zeker begaanbaar is. Gewetensfunc-

tie, voorbeeld, schuld en zondegevoel vormen dan de schakels.
Anderen worden, voordat zij HET HEILIGE ontmoeten, door de godsgedachte getroffen (psychologisch), door God gegrepen (theologisch). Uit alles, wat zich om het woord God als vage gdachtes groepeerde, staat plotseling de idee op: 'God is de oergrond van alle zijn'.
Zij, die van de kant komen van de religieuze ervaringen, gaat plotseling een licht op: de oergrond, mijn oergrond, die is het geheel van HET ZIJNDE, die is de enige totaliteit, is God.
Het zijn verschillende wegen, het eindpunt is gelijk. Wel is er een accentverschil. Wie God leerde kennen door Christus, door het geweten, zal wellicht meer de remming van het schuldgevoel kennen. – Alle remmingen, alle weerstanden zijn in grote trekken voor iedereen hetzelfde.

5- De eis wordt gevoeld tot gehoorzaamheid en tot verantwoording van schuld aan God de oergrond. God vergt overgave.

Aan de basis van ons leven staat het gevoel van relatie tot anderen. Deze relatie is er oorspronkelijk een van liefdevolle gebondenheid. Voor kind onder de vier jaar is het onontbeerlijk, welhaast een biologische noodzaak, om warmte en koestering te ondervinden. Deze volwassene is voor het kleine kind met almacht bekleed. Het kinderleven is afhankelijk en heeft koestering, beschutting en veilige grenzen nodig. Wanneer deze relatie door misstapjes van het kind verstoord dreigt te raken, ontstaat in het kind het gevoel van schuld. Dit ontstaat niet in de eerste plaats en zeker niet altijd uit angst voor 'straf', maar uit angst voor een verbroken relatie met de liefdevolle en met verantwoordelijkheid beklede oudere. Dit grondmotief uit het kinderleven, verlangen naar geborgenheid in de liefdevolle band, die niet op voet van gelijkheid is ontstaan, met de dreiging van schuld en verbroken relatie gaat nooit geheel uit het menselijk leven weg.

Er zijn psychologen die de grondstructuur van het religieuze leven hiermee gelijkstellen. God is de projectie van het immer levend verlangen naar deze geborgenheid – de schuld van de gerijpte mens is zijn gevoel van tekortschieten tegenover de door het bevoegde gezag gestelde eisen.
In dat licht is religie een restproduct van het kinderlijke stadium. De verstandige volwassene leert zien dat zijn 'godsbeeld' vaak afstamt van het kinderlijke ontzag voor het 'verheven' gezag. De projectie verflauwt, de mens onderscheidt naar eigen maatstaf goed en kwaad. Het restant van de godsdienstneurose is overwonnen. Zo'n ontwikkelingsgang, met deze interpretatie van godsdienst, draagt een grote overtuigende kracht in zich.
Deze door Freud ontwikkelde gedachtegang is tot op zekere hoogte geloofwaardig. Om zo'n psychologische verklaring uit geloofsovertuiging per definitie te verwerpen of te ridiculiseren te maken is niet goed voor het gemoed.
Zoals ik reeds eerder zei de, de twijfel, die steeds komt, wordt er niet minder door, doordat wij hem met enkele machtige woorden smoren, of in het geheel niet herkennen en verdringen, of niet in ons bewustzijn toelaten. Wij hebben *deze verklaring,* die op zichzelf een zeer belangrijke intellectuele rem tegen het geloof in God kan zijn, nauwkeurig onder ogen te zien.
Niemand wil graag infantiel zijn. Bij de beschuldiging, dat de gelovige gebrek aan intelligentie vertoont, komt nu nog deze tweede, bijna even ernstige, maar meestal zeer vriendelijk geuite beschuldiging: '*Gij zijt infantiel, 'gij hebt nog een rest van neurose*". Deze begrijpelijke, onverstandige en menselijke reactie is voor de psycholoog aanleiding om te argumenteren dat deze geprikkeldheid, deze boosheid opgeroepen zijn omdat er iets waars is aangeraakt. – Deze analytische inzichten wekken *veel meer argwaan* tegen het geloof op dan de natuurkundige vondsten aan het eind van de 18e eeuw.

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

Een gegronde levensovertuiging geeft structuur en geeft oriëntatie in tijden van crisis. De beelden van het innerlijke kinderleven kunnen geheel overschilderd zijn met tweedehands invloeden van buitenaf. *Fenomenologische pedagogiek* helpt om deze verschillende vormen, door nauwkeurig invoelen, te onderscheiden. Het mag duidelijk zijn dat de van huis uit overgenomen levensovertuiging vrij moet worden gelaten voordat het godsbeeld zuiver is.

6- De houding van overgave wordt benaderd. De eis wordt als dringend erkend, maar geeft geen duidelijke richting.

Het vertraagt dat wij ons onvoldoende met HET HEILIGE bezighouden. Het gedachtegoed dat aan contemplatie ten grondslag ligt, is vrijwel uit de menselijke ziel verdwenen. We kunnen ons niet ten volle bevrijden. Deden wij dit, dan hield tegelijk de handeling van het overgeven op. Deze *actus* kan alleen het 'ik', dat nog 'ik' is, dat zich niet overgaf, volbrengen. Ook hier de onoverbrugbare grenzen, het wezenskenmerk van de menselijke gesteldheid.

7- Deze eis, deze overgave wordt tot basisrichting van het leven.

'Het christelijk beginsel komt niet neer op kalmte, maar op hartstochtelijke liefde, zelfs tegenover de grootste immoralist. Daartegen valt niets in te brengen, behalve dan dat het voor de meesten van ons te moeilijk is om het daadwerkelijk in de praktijk te brengen.'

Bertrand Russell, *History of Western Philosophy*, 1946

LITERATUUR

Ingrid Kloosterman: *Als Clinicus over de Grenzen van de Psychiatrie;* De verwantschap tussen literatuur en wetenschap in het werk van Rümke, *Studium* № 3 05-09-2010.
J. A. van Belzen, *Rümke, religie en godsdienstpsychologie*, Kampen 1991.
H. C. Rümke: *Inleiding in de karakterkunde* (1929); 5e herz. druk, Haarlem 1964.
H. C. Rümke: *Karakter en aanleg in verband met het ongeloof*, Amsterdam 1943.
Dr. H. C. Rümke e.a.: *Twijfel en geloof*, Amsterdam 1950.
Dr. Helen Schucman: *Psychotherapie, Doel, proces en praktijk*, Tiburon CA 1976.

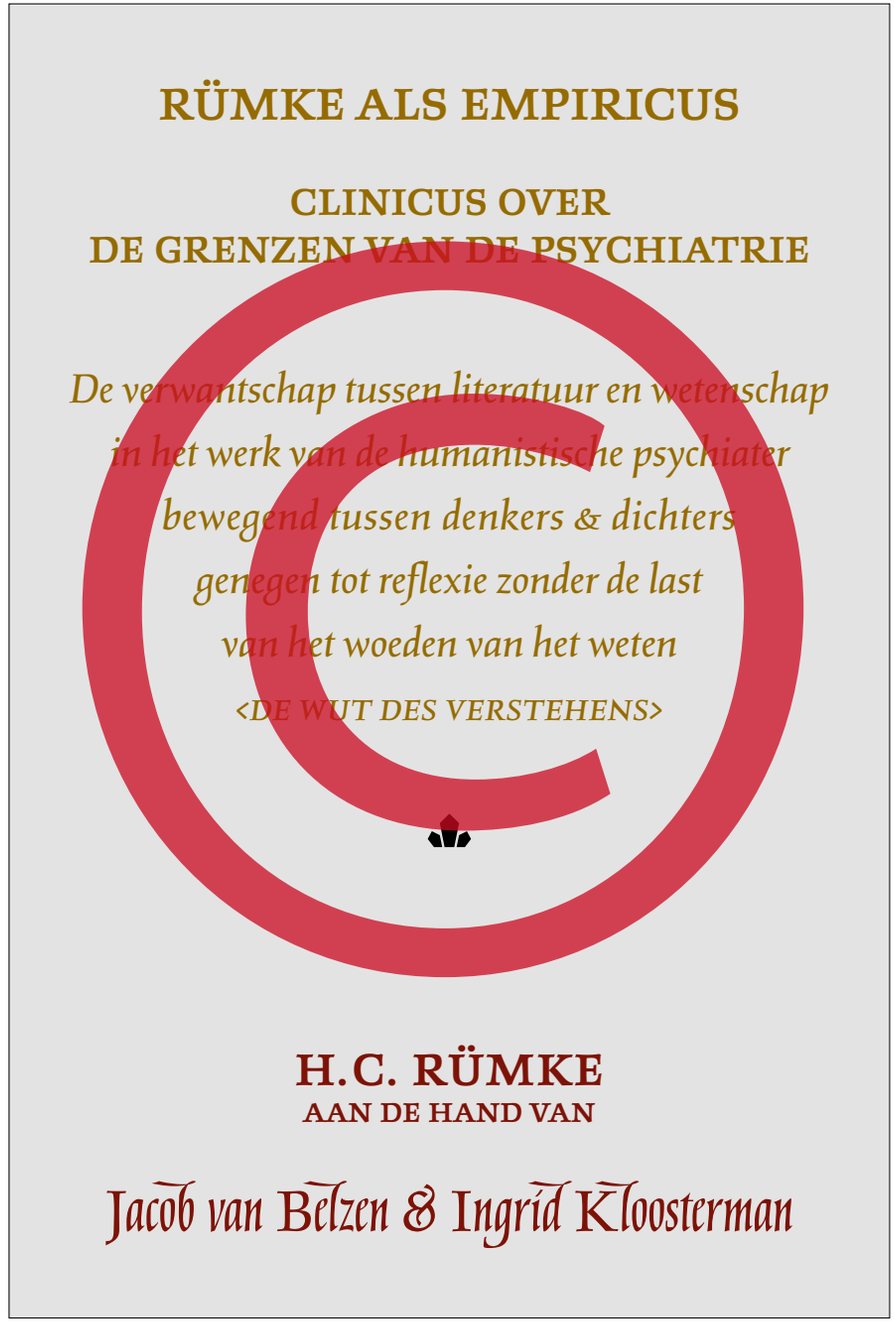

HENDRICUS RÜMKE BLEEF TROUW AAN DE DOOR KARL JASPERS GEGEVEN SCHETS VAN DE FENOMENOLOGISCHE WERKWIJZE. Rümke's werkwijze beweegt zich op beschrijvend niveau: door *invoeling* verdiept de onderzoeker zich in het psychische leven van cliënt, zondert bepaalde psychische fenomenen af, begrenst, onderscheidt en beschrijft ze. Rümke was er een grootmeester in. Zijn vermogen contact te leggen, zich in een patiënt te verdiepen en vervolgens zijn 'bevindingen' elegant te verwoorden, wordt alom erkend.[1] Zijn werkwijze probeerde hij consequent en systematisch te realiseren. De hoofdzaak was jezelf zo goed mogelijk te leren kennen door confrontatie met de *buitenwereld* en het vermogen om in woorden zo zuiver mogelijk vast te leggen wat je *introspectief*, innerlijke aanschouwing, en invoelend hebt ervaren.

Rümke's ervaringswereld bestond voor het overgrote deel uit zijn kennissenkring, contacten met patiënten en de *bellettrie* waarin het menselijk beleven, begrijpend psychologisch beschreven wordt. Volgens Rümke kun je de mens en het menselijke in zijn subliemste vormen en diepgaand leren kennen door te rade gaan bij kunstenaars, dichters en literatoren.

In 1929 schrijft hij dat men zich, *om het zo te zeggen, niet genoeg met haarkloverijen kan bezighouden. Dit is het enige middel, om de rijkdom der menselijke persoonlijkheden niet uit het oog te verliezen. – Men maakt de grootste karakterologische fouten wanneer men de veelheid der eigenschappen niet meer ziet en dit komt veel meer voor, dan men denkt.*

In de psychologie, psychopathologie en psychiatrie is het voor alles nodig te beschrijven, zorgvuldig en onderscheidend, om zo de rijkdom van het psychische spectrum dat zich openbaart, zo volledig als mogelijk te vatten en te tekenen.

Een theorie kan zowel behulpzaam zijn voor het waarnemen en interpreterenen, als blind voor miskende aspecten van dezelfde werkelijkheid ten koste van het *empirisch* onderzoek.

1 Rümke's medewerkers memoreerden: 'Hij had een fabelachtig invoelend vermogen en maakte van de onmogelijkste gevallen unieke mensen. Ik herinner me een meisje van wie we allemaal overtuigd waren dat ze *mutistisch* (ziekelijk zwijgzuchtig) was. Rümke ging naast haar zitten en een half uur later zaten ze met elkaar te praten. – Als wij bij een *anamnese*, het terugroepen van traumatische herinneringen, het gevoel hadden van *een missing link*, dan zei hij iets van: *Zo invoelende vermoed ik, dat...* En ja, er kwam iets totaal onverwachts uit. Het was inspirerend om te zien hoe hij structuur aanbracht in chaotische woordenstromen; niet volgens een bepaald patroon maar persoonsgericht. Je hoorde en voelde hem zoeken en aftasten.'

Omdat louter theorie ontoereikend is, zou iedere onderzoeker zich moeten bekwamen in beschrijvende fenomenologie. Rümke:

'Fenomenologie is het begin en het eind van al ons psychiatrisch werk. Descriptie moet ons verder brengen. Vele theorieën verdwijnen, maar een goede beschrijvingmooiste blijft langer bestaan dan de prachtigste theorie.[1]

Rümkes voorkeur voor *beschrijvende fenomenologie* gaat nog verder en dieper. Hij raakte er steeds meer van doordrongen dat de descriptieve fenomenologie de belangrijkste empirische methode is, zowel in zuiver wetenschappelijk als in klinisch werk. Wie zorgvuldig kan beschrijven, levert een psychologische en wetenschappelijke prestatie van de eerste orde. Een correcte beschrijving, een zich verdiepen in de *fenomenaliteit* van de betrokkene, begrijpend meevoelen, kan al resultaten of indicaties voor de toestand van de onderhavige leveren, wanneer met tests nog niets waargenomen kan worden. Ogenschijnlijke kleine details kunnen van groot belang blijken te zijn. Let op de mimiek, leer acht te slaan op de kleinigheden.

Langzaamaan ontwikkelt zich bij Rümke een pleidooi voor iets als *oppervlaktepsychologie* zal noemen'.

◂ Onder 'oppervlakte' van het psychische leven van de mens versta ik: de lichamelijke oppervlakte en gestalte, het voor ieder 'zichtbare' van de psychische persoonlijkheid, de psychomotoriek, de stèm, de gesproken woorden, de daden, de liefde die al of niet gegeven wordt, gevoelens die al of niet worden geuit. De mens openbaart zich in zijn oppervlakte die tegelijkertijd zijn vorm is. De oppervlakte is het meest eigene, de oppervlakte is het individuele kenmerk. Vraag mij: 'Wat is de mens eigenlijk?', ik zou willen antwoorden: 'de gevormde oppervlakte'. Al weten wij nog zo veel van zijn diepte, zijn oppervlakte kunnen wij daaruit niet begrijpen. Maar, zult gij zeggen: 'Gij verwart de schijn met het wezen'. Ik antwoord: 'In de schijn openbaart zich het wezen'. Gij zult zeggen: 'Schijn bedriegt'. Ik antwoord: 'Schijn bedriegt niet'. Wanneer wij goed leren kijken onthult zich de onwaarachtigheid van het wezen in de zogenaamde bedrieglijke schijn.

1 *Phenomenological and descriptive aspects*, 1962, p. 243. In *Psychiatrie* I, schreef Rümke dat bij Hippokrates opvalt: *'De nuchtere objectiviteit waarmee de verschijnselen worden beschreven. Natuurlijk vormt Hippokrates ook theorieën. De beschrijving echter maakt het werk onvergankelijk. De ongehoorde kracht schuilt in de zuiverheid van de directe waarneming, in het zien van klinisch gewichtige symptomen, in het vermogen het belangrijke van het onbelangrijke te scheiden. Door deze zuivere waarnemingen en onopgesmukte, niet door theorieën bezwaarde boekstaving is het nu nog mogelijk sommige ziektebeelden uit de beschrijving te herkennen.*

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

Om dit te kunnen zien, moeten wij aan de oppervlakte dezelfde liefdevolle aandacht geven die wij voor de 'diepte' zo gemakkelijk over hebben. Schrijvers, die ons de oppervlakte in al haar schakeringen kenbaar maken, geven ons meer diepte van inzicht dan schrijvers die ons verborgen diepten laten zien.[1] In 1961 voegt hij aan zijn vertaling van deze passage toe: Die *große menschliche* Epik *beschreibt immer die Oberfläche, wie Goethe Faust sagen läßt:* ***Im farbigen Abglanz haben wir das Leben.***[2]

De bestudering van de mens *in situatie* kan ons evenveel leren en wellicht zelfs dieper doen schouwen dan de dieptepsychologie vermag te doen. Rümke vervolgt: *Laten we ons verheugen dat wij een dieptepsychologie bezitten en laten wij hopen dat daarnaast een oppervlaktepsychologie tot bloei komt, die zich vooral met de vorm van het beleven zal bezighouden.*[3]

Rümkes pleidooi voor fenomenologie gaat verder en dieper dan door zorgvuldige descriptie meer te zien dan wat uit de theorie oplicht. Rümke vond dat de menselijke *oppervlakte* beschreven zou moeten worden, omdat daar het eigenlijke zijn van de mens zich manifesteert. Het gaat dieper in de zin dat Rümke wantrouwend tegenover alle *fertige* theorie, van alle afgesloten beschouwing en ja van elk *endgültig* systeem en leerstelsel stond. Hij verwijst graag naar het woord van dichter/musicus Christian Schubart † 1791: *Systeme zerreißen das feine Geflecht der Wahrheit.*[4]

Naast alle waardering die hij had voor beproefde omschrijvingen en definities, bleef voor hem het wezenlijke nog steeds ongezegd.

Zijn visie over de ontoereikendheid om iets definitiefs over de mens te zeggen zag hij uitgedrukt aan het eind van Dostojevski's De *idioot* waarin Jewgeni Pawlowitsj, *een man, bekend om zijn voortreffelijke intelligentie en psychologisch begrijpen van mensen,* een schildering geeft van hoe en wie vorst Mysjkin nu eigenlijk is. Rümke schrijft: *'Toen ik deze passage las, dacht ik: het is allemaal waar wat Pawlowitsj zegt, maar het is bijna ergerniswekkend niet juist. Het eigenlijkste, juist waar het om gaat is in deze verklaring niet gegeven. Het essentiële gaat verloren. Tegelijk dacht ik: maar wij psychiaters doen dit dikwijls precies zoals Pawlowitsj, wanneer wij onze patiënt identificeren met wat wij wetenschappelijk van hem weten. Ook wij gaan aan het essentiële voorbij. Het is mij een blijvende waarschuwing geweest.*[1]

1 *Een bloeiende psychiatrie*, Kemink Utrecht 1954.

2 *Die Bedeutung von Phänomenologie und Beschreibung in der Psychiatrie*, 1962.

3 *Solved and unsolved problems in mental health*, 1955.

4 *Systemen en stelsels scheuren het fijngewoven vlechtwerk van de waarheid stuk.* Dit mag wel als het levensmotto van Rümke gedacht worden. Het komt vaak terug in zijn ideeën over gezondheid.

Deze grondtoon komt bij Rümke telkens terug. In zijn afkeer van definitieve en afconcluderende antwoorden, het open staan voor vragen en geen genoegen nemen met gemakkelijke oplossingen, is ook hier de invloed van Karl Jaspers hoorbaar. Op de achtergrond dagen ook Kierkegaard en Nietzsche op wier denken een eindeloze reflectie is. Een uitleg zonder einde, waarbij het systeem uitgesloten is.

DE LEERSCHOOL DER DICHTERS

Bij wezenlijke thema's greep Rümke eerder terug naar visies van dichters en kunstenaars dan naar analyses van geleerden en wijsgeren. In 1960 probeert hij in een Utrechtse universiteitsrede te karakteriseren wat *leven* is. Voor sommige fysiologen is het *zijn*, het leven *een doel an sich*. Doeloorzaak, *entelechie*, is een systeem van evenwichten dat een totaliteitswerking ontvouwt: *het streven naar verbinding en ontplooiing*. Onbevredigend vindt Rümke. Het *wezenlijke* wordt namelijk niet gezegd. Hij gaat voor de beschrijving van het leven liever te rade bij letterkundigen dan bij schematologen: 'Ik werd gestimuleerd door Pieter van Eijck die voor de bundel *Het mysterie van het bestaan* gevraagd was te beschrijven wat in de poëzie *aan het leven gekoppeld* is. Hij antwoordde: *het ritme van het gedicht*. Mijn denken maakte een sprong en stond de gedachte voor mij: dit is het verschil tussen niet levend en levend. In de niet levende stof is de beweging metrisch, in de levende ritmisch.'

VAN EYCK: ***Versritme is versritme en ontstaat niet door de regelmaat van een mechanische beweging, noch door het volgen van verstandelijke, abstracte schema's maar door een levende, in individuele en onherhaalbare vorm verwezenlijkte regelmaat van taalbeweging, die de uitdrukking wordt van een harmonie met het universele ritme der natuur, met de harmonie der sferen der ouden. Daarom is het ritme als vorm-element van het gedicht niet willekeurig en uitwendig, maar een integraal kenmerk van de inhoud, zo niet een inhoud op zichzelf.***[2]

1 H. C. Rümke: *Over Frederik van Eedens Van de koele meren des doods*, Amsterdam 1964.

2 TERZIJDE: Poëziecolumnist en -recensent Janita Monna zegt op 16-11-2024 in *Trouw* over een studie in *Scientific Reports* over robotpoëzie: 'Ik vind het een beetje saai, alles klopt fraai met het ritme en de rijm, maar er is nergens iets verrassends, zoals een gek beeld.'
'Het mooiste is dat de dichter woorden heeft gevonden voor een ervaring. Poëzie raakt ons omdat je deze ervaring deelt als je het gedicht leest. Dat gaat niet met een gedicht dat een computer genereert die is getraind met het werk van dichters.'

Relevante fenomenen zoals het leven, de mens, de persoonlijkheid zijn te vinden in de *werkelijkheid* en in de beste weergaven van kunstenaars. Geleerden, denkers en andere uitleggers kunnen deze werkelijkheid benaderen maar nooit raken. *Alleen een robot is geheel te verklaren. Er blijft altijd iets open dat tot nieuwe interpretaties dwingt. 'Al meer dan een halve eeuw voel ik als mijn meest eigen streven: het willen begrijpen van mijzelf en anderen, het begrepene in woorden te brengen en daarmee iets, hoe weinig ook, te doen. Als bronnen zag ik reeds toen het steeds beter. kennen van het eigen zelf, de psychiatrie en de uitingen van menselijk zijn in bellettristische literatuur'.*[1]

De psychiatrie kent grenzen, zij toont een *gedeelte* van het menselijk wezen.

Bellettristische literatuur kan ons een glimp laten zien van wat er gaande is voorbij de grenzen van de psychiatrie. Dit verheldert ook waarom Rümke zich zelf bezig heeft gehouden met de dichtkunst en een uitgebreid essay heeft willen schrijven over Frederik van Eeden's *Van de koele meren des doods*: hierin kon hij meer van de mens laten zien. Rümke liet zijn arts-assistenten bv. Dostojewski's roman *De dubbelganger* uit 1846 lezen. Over zijn ideeënroman *Het raadsel Spinoza* schreef psychiater Irvin D. Yalom: *Ik geloof dat hij, net als Nietzsche en Schopenhauer, veel heeft geschreven dat relevant is voor mijn terrein binnen de psychiatrie en de psychotherapie – bijvoorbeeld dat ideeën, gedachten en gevoelens worden veroorzaakt door eerdere ervaringen, dat hartstochten objectief kunnen worden bestudeerd en dat inzicht tot transcendentie leidt.'*

Voor Rümke hebben literatuur en wetenschap een gemeenschappelijke doel: het begrijpen van de menselijke psyche.

Een overzicht van Rümke's werk zonder aandacht voor de literaire kant van zijn werk is onbestaanbaar. Juist in die belangstelling van hem komen zijn belangrijkste stellingen duidelijk naar voren. Keer op keer benadrukt hij dat het bij psychiatrie om mensen gaat en dat de therapeut de cliënt als een volwaardige benadert. – In het jachtige en veeleisende psychofarmacotherapeutisch-industrieel tijdperk waarin tijdgebonden psychiaters noodgedwongen als pillendokters te functioneren is dit een waardevolle boodschap.

In de lijn van Karl Jaspers hoopt Rümke dat wezenlijke filosofie en religie wellicht de grenzen van het wetenschappelijk onkenbare kunnen overschrijden. Hij ziet deze taak vooral weggelegd voor de bellettristische literatuur.

1 *Op de drempel*, afscheidscollege 1963. VGL. I. Kloosterman: *Als clinicus over de grenzen van de psychiatrie*, 2010.

Waar wetenschap en literatuur hetzelfde doel dienen – bij Rümke het begrijpen van de mens – zijn beide onlosmakelijk met elkaar verbonden. In de gedachte dat wat in maat en getal over de mens uitgedrukt kan worden het *alfa & omega* is van wat over de mens gezegd kan en behoeft te worden, schuilt het gevaar om louter met een systematisch antwoord genoegen te nemen.

In zijn *Inleiding in de karakterkunde* herhaalt Rümke een van Voltaire afkomstige waarschuwing:

Ils ont eu l'art de bien connaître
l'Homme qu'ils ont imaginés
mais ils n'ont jamais deviné
ce qu'il est, ni ce qu'il doit être.

Je hoort de mens *volkomen zuiver en oorspronkelijk* te blijven zien. Door heel zijn oeuvre heen zal Rümke deze oproep blijven herhalen, evenals zijn raad zich te wenden tot de literatoren om de beste beschrijvingen van de mens en het menselijk leven te vinden. Het zijn de dichters die een poging doen *'het orgaan te scheppen, dat het verborgene, nooit kenbare opvangt en tegelijk verbeeldt.* Zijn voorkeur voor de *descriptieve fenomenologie* is waarschijnlijk hierdoor ingegeven: zij blijft het dichtst bij de fenomenale werkelijkheid. Maar zelfs de fraaiste beschrijving mag niet in de plaats komen van het leven en van de fenomenen zelf:

Psychologen kunnen van de experimentele poëzie veel leren. Wat wij fenomenologisch schouwen drukken wij uit in on-experimentele, traditionele taal. Daardoor blijft onze beschrijving van dat wat wij moeten verbeelden om het kenbaar te maken zeer onvolkomen. Daardoor komt het, dat wij er zo dikwijls 'net even naast' zijn: daardoor ontglipt het verborgene ons telkens opnieuw en wordt ook de verwijzing naar het verborgene volkomen onduidelijk.[1]

Het meest wezenlijke kan slechts ervaren en geschouwd worden.

Wie Rümke naast het werk van Edmund Husserl en Max Scheler legt voelt zich in een andere wereld. Hij schrijft minder zwaarwichtig, is concreter en handelt over situaties en mensen. Scheler heeft hij ontmoet en gehoord in de *Valeriuskliniek*. Hij verwijst naar Schelers *Der Formalismus in der Ethik und die materielle Wertethik*.

1 H. C. Rümke: *Divagations sur le problème: 'Se fermer et s'ouvrir'*, 1957.

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

Scheler onderscheidt gevoelens naar zowel kwaliteit als diepte:

1. Zintuiglijke of gewaarwordingsgevoelens;
2. Lichamelijk (*toestanden*) en levensgevoelens, vitale gevoelens (*functies*)
3. Zuiver psychische gevoelens, *zuivere 'ik'-gevoelens;*
4. Geestelijke gevoelens, *persoonlijkheidsgevoelens.*

Rümke schrijft dat zijn waarnemingen hiermee overeenstemmen en *mijn uitkomsten als bewijsmateriaal voor zijn beschouwingen betekenis hebben. Des te meer, omdat mijn Fenomenologische en klinisch-psychiatrische proefschrift over geluksgevoel vrijwel voltooid was, voordat ik met het werk van Scheler kennismaakte.*

Er is nog een ander punt waarin Scheler Rümke beïnvloed heeft:

Volgens Scheler kan er geen twijfel over bestaan, of de feitelijkheden, die een fijn nuancerende taal aangeeft met de woorden zaligheid, gelukzaligheid, gelukkig zijn, vrolijkheid, blijheid, behaaglijkheid, zinnelijke lust, welbevinden, zijn niet dezelfde soorten van gevoel, zijn niet alleen tot onderscheiden in intensiteit terug te brengen, of alleen verschil lend, doordat zij met andere gewaarwordingen verbonden zijn. Met deze woorden wordt een scherp te omschrijven anderszijn van de betreffende gevoelens tot uiting gebracht (Geluksgevoel, 1923).

Rümke legde zich toe op de semantiek en probeerde aan de hand daarvan verschillende psychische, subjectief ervaren toestanden te beschrijven. Rümke's collega Van Valkenburg schrijft over zijn *Nieuwe studies en voordrachten* in een recensie:

Wie deze bundel met verstand doorleest, komt tot de overtuiging dat de mededeling van fenomenologische inzichten en gegevens alleen mogelijk is wanneer de auteur, naast een rijke, betrouwbare en bruikbare ervaring, een literair talent heeft. Om subjectieve, vooral uiterst fijn uiteenlopende dan gecompliceerde psychische gegevens te verwoorden, is de gave tot uitdrukking in verstaanbaar Nederlands volstrekt nodig. Uit vroegere geschriften en redevoeringen van Rümke is ons allen zijn talent, het Nederlands te hanteren, welbekend. Rümke heeft een fijn begrip voor psychische fenomenen, en een buitengewoon ontwikkeld vermogen tot onderscheiding van schijnbaar verwante subjectieve belevingen.

Ook Gerardus van der Leeuw verwijst naar deze karakteristiek in een brief aan zijn vriend Rümke: *Gelooft gij ook niet, dat wij, zo in het algemeen, veel te serieus zijn? Ik bedoel niet, dat we te ernstig zijn, maar te serieus. Het onderscheid is voor u, die u reeds sedert zo lang toelegt op de fijnere onderscheidingen van onze Nederlandse taal, meteen duidelijk.*[1]

1 G. van der Leeuw: *Dogmatische brieven*, Amsterdam 1933.

Mathematische helderheid,
cirkels cirkelen om cirkels heen.

TWIJFEL

Rakende lijnen buigen niet,
de rechte lijnen breken niet,
zijn harder dan het hardst graniet.

EN

GELOOF

Hier is geen klacht en geen verdriet.
In het mysterie der getallen
komt nimmer troebel licht gevallen.
De klare levens der getallen
zijn zuiverder dan zuivre sterren,
zij kunnen niet het hart verwerren.

Dr H. C. RÜMKE

DE PSYCHOLOGIE VAN DE TWIJFEL

Koel gaan de parallelle lijnen
in 't grenzeloze niet verdwijnen.

Dr G. VAN DER LEEUW

DE PHAENOMENOLOGIE VAN DEN TWIJFEL

Zij snijden in d'oneindigheid...
Dit is het doel, waar 't hart om schreit.

Dr G. SEVENSTER

DE TWIJFEL IN DE BIJBEL

Dr W. J. AALDERS

TWIJFEL EN GELOOF

H. Cornelius *De afgelegde weg* 1934

©

BINNEN DE *Utrechtse School* spande de pedagoog M. J. Langeveld zich in om school te maken. Buytendijk en Rümke streefden niet naar een *school*. Op voorspraak van Philip Kohnstamm werd hij in 1939 hoogleraar in Utrecht waar hij plannen ontwikkelde om het *Instituut Paedagogiek* uit te bouwen.
Hij bereidde het *Koninklijk Besluit* voor waarin de uitbreiding van het instituut werd voorzien; W.O. 2 doorkruiste de plannen. Als hoogleraar *pedagogiek en ontwikkelingspsychologie* in 1946 lukte het hem het *Instituut* in te richten.
Tussen 1950 en 1960 vervulde hij een spilfunctie; zijn imperium hield 20 jaar stand. Vanaf zijn inaugurele rede in 1939, *Over het opzettelijke en het onwillekeurige in de opvoeding en de opvoedkunde*, propageerde hij een *normatieve pedagogiek* waarin de *zelfverantwoordelijke zelfbepaling* van het kind centraal staat. Opvoeder en pupil gaan een pedagogische relatie aan die ertoe moet leiden dat het kind zelf verantwoordelijkheid leert nemen voor het eigen leven. Ontwikkeling is dan een proces dat zich op de toekomst richt. Langeveld keerde zich tegen de doctrine: *L'éducation consiste en une socialisation méthodique de la jeune génération.*[1] Als filosofisch referentiekader koos Langeveld de *fenomenologische methode* die hem in staat stelde om de relatie tussen ouder en kind in haar totaliteit of als essentie in ogenschouw te nemen. Beroemd is zijn opstel over de verborgen plaats in het leven van het kind, dat ingaat op de *personaal geconstitueerde ruimte* waarin het kind zich begeeft op gewone plaatsen in het huis, zoals de zolder of de ruimte onder de trap, die door kinderen worden beleefd als bijzonder; zij trekken zich er terug en werken binnen de veilige beslotenheid van het eigen huis aan hun ontwikkeling.
ALS FENOMENOLOGISCH PEDAGOOG was Langeveld invloedrijk. Hij had een uitgebreid netwerk op grond van een gedeelde wetenschappelijke belangstelling en ook met persoonlijke relaties waaronder cultuurfilosoof/pedagoog Theodor Litt en Andreas Flitner (*Wat kinderen spelenderwijs leren, is wat ieder mens nodig heeft: uitdaging en zingeving*). Hij correspondeerde veel met collega's en werd geregeld uitgenodigd voor gastcolleges. Uit de briefwisseling met Litt blijkt een bijzonder hartelijk contact dat ontstond in de oorlog. Na de bevrijding nodigde Langeveld Litt en zijn gezin uit naar Utrecht te komen om bij hem te logeren en om *op krachten te komen*. Litt had als uitgesproken antinazi de oorlog ternauwernood overleefd.

1 ÉMILE DURKHEIM: 'Onderwijs bestaat uit een fatsoenlijke sociale inlijving van de jongere generatie'.

"IK BEN GEEN THEOLOOG EN IK SCHRIJF OOK NIET ALS 'IETS' VAN DIEN AARD. Als pedagoog meen ik, dat kennis van een zekere zaak geheel onvoldoende is voor de overdracht van die zaak. Men kon anders wellicht aan de knapste niet-christelijke filosoof het 't best toevertrouwen, het christelijke godsdienstonderwijs te geven. Bovendien meen ik, dat de gelovige christen daarom nog niet de beste godsdienstleraar is. Maar ik geloof wel, dat het christendom onoverdraagbaar is, wanneer het niet ervaren en ontmoet kan worden."
Dit citaat is ontleend aan een artikel uit 1976 van M.J. Langeveld. Zijn visie op geloofsoverdracht en godsdienstonderwijs valt samen met zijn *fenomenologische pedagogiek* waarin de beschrijving van de alledaagse opvoedingswerkelijkheid, de *leefwereld*, een belangrijke plaats inneemt. De opvoeder/docent kan niet volstaan met het leren en bevorderen van kennis, vaardigheden, goede manieren, etc., maar *ontmoet* het kind van persoon tot persoon in de pedagogische relatie. In die ontmoeting speelt zich het meest wezenlijke deel van de opvoeding af.
Langeveld werd bekend door zijn *Beknopte theoretische pedagogiek* en talrijke publicaties over ontwikkelingspsychologie en kinderpsychotherapie en minder om zijn godsdienstpedagogische werk.
De opvoedingssituatie waarover Langeveld spreekt behelzen *geleefde waarden en normen*. 'Je kunt van de moraal geen vakantie nemen, net zoals we voor de afwisseling geen dag zonder het weer kunnen'.
Hoe meer we in dit opzicht *verwetenschappelijken*, hoe meer we van onszelf vervreemd raken. De religieuze basiswaarden waren in Langevelds visie *nooit een gewonnen zaak*. Want *niets is huichelachtiger dan gearriveerde religie, de godsdienst van de gesloten deur.*
Langeveld: 'De grootste godsdienstleraar die ik gekend heb, was Jan Arend Vor der Hake, rector van het *Baarnsch Lyceum*. Hij bood zijn leerlingen de gastvrijheid aan van zijn eigen geloof en legde uit wat hij er beleefde en zag, was eerlijk en open waar hij zijn weg niet zag, ging op de gedachten van anderen in en ontmoette hen onbekrompen en als persoon. – *"Je moet 't maar kunnen"!'*

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

Filosofisch-pedagogisch beklemtoont Langeveld dat de mens niet alleen een redelijk wezen is, maar ook een wezen dat gevoelsmatig, moreel, cultureel, personaal en sociaal zijn leven te leven heeft. Religie appelleert niet alleen aan redelijke vermogens. In religieus verband is kinderen alleen iets aan te bieden in een wereld waar religie *onmiddellijk meeleefbaar is.* Van de opvoeder wordt *natuurlijkheid* verlangd. Natuurlijkheid veronderstelt verwerking en authenticiteit. Dus geen volgzame theorie en systeem en conformering en de leerling louter intellectueel opbouwen: *Niet: ieder heeft zijn eigen natuurkunde, ieder heeft wel zijn eigen geloof.* Bij levensbeschouwelijke vorming is de rationele discussie niet toereikend: *Want geloof is in een overschrijding van het rationeel-bewijsbaar weten.*

Omdat levensbeschouwelijke vorming een persoonlijke confrontatie wordt, is de persoon van de leerkracht belangrijker dan de didactische methode. Religieuze antropologie is geen verzameling dogma's, het is *een beeld van het menszijn* waarin verstaanbare beelden en aanwijzingen te vinden zijn. Van daaruit kan opvoeding en pedagogiek zoeken naar haar realiteit, naar haar doelstellingen, haar toelaatbare middelen, haar wegen en haar beoordeling van zichzelf.

Een directe weg van een theologie naar de opvoedingssituatie is onjuist. *Man kann ihm das nicht geben, sondern es ihm nur angeben.* Die vorming stelt hoge eisen aan de onderwijsgevende en is er voortdurend een aanpassing nodig aan de tijd waarin we leven.

Langeveld beklemtoonde de noodzaak van cultuuroverdracht in de traditie van de geesteswetenschappelijke pedagogiek. Hij bouwde voort op het gedachtegoed van denkers uit de 19e eeuw zoals Schleiermacher en Dilthey die de nadruk legden op het belang van cultuuroverdracht tussen ouderen en jongeren. Langeveld kiest uit een veelheid van motieven, waarvan het bijbelse motief er één is, want zelfs op grond van het denken van Nietzsche en Freud blijkt de noodzaak, dat je het de kinderen niet onthouden mag: *Het hoogste wat de mens kan helpen de weg en zijn eigen levens- en persoonsgestalte te vinden, komt uit deze wijsheid tot hem 'terug' uit eeuwen van zichzelf overschrijdende, superieure menselijkheid – zegt de een – nee, zegt de ander, het komt niet tot hem terug: het komt tot hem en 'God' schenkt het hem – nee zegt de derde: het is zijn eigen vraag die tot hem terugkomt maar nu als absoluut gestelde eis aan hemzelf. In alle drie gevallen rijst de vraag of de mens dit zijn kinderen en zijn medemensen onthouden mag, of de mens het aan een jeugd van luttele jaren en aan één persoon van beperkte geestelijke middelen mag overlaten de vondsten van talloze eeuwen, nog eens zelf uit te vinden, resp.: de openbaringen, die de mens door God geschonken zijn, nogmaals geschonken te krijgen.'*

Langeveld vervolgt: *Ik meen, dat daarop in alle drie gevallen het antwoord ontkennend moet zijn en dat de mens dus de plicht heeft het onmogelijke op zich te nemen en zijn kinderen ook het wezenlijk de mens overschrijdende te bieden en te leren heeft.*[1]

1 LITERATUUR: Daan Thoomes, in: *In de Waagschaal*, 6 juni 2009, jrg. 38; M. J. Langeveld, *Geloof als een verloren perspectief?* In: Pedagogisch tijdschrift jrg. 1, 1976 № 4; Langeveld, *Was hat die Anthropologie des Kindes dem Theologen zu sagen*, in: H. Diem en Martinus Langeveld, *Untersuchungen zur Anthropologie des Kindes. Pädagogische Forschungen*, Quelle & Meyer, 1960; D. Th. Thoomes, *Opnieuw aandacht voor M.J. Langeveld*, 2011.

Ik zou hier willen verwijzen naar het werkje: Paul Neff, *Religion als Gnade* uit 1927. Het meest opmerkelijke ervan is, dat het kennelijk zonder verband met theologische arbeid uit volstrekt oorspronkelijke ervaring ontsproten lijkt te zijn.

De titel is aanvechtbaar, als het veronderstelt een uiteenzetting te zijn van wat *religie überhaupt* is. In dat geval zouden boeddhisme en hindoeïsme geen religie zijn. De spil waarom ook dit boekje draait is eerder de as van de christelijke religie, niet van religie hoe dan ook. Het probeert iets algemeens te maken van iets bijzonders. Het boekje is – als getuigenis van een onmiddellijke ervaring – leerzaam omdat in de aangegeven momenten een overgang naar de *mystiek* wordt aangetroffen.

Wat is mystiek? Ik heb elders geprobeerd aan te tonen dat dit zo'n rijk geschakeerd fenomeen is, dat het ondoenlijk is om hier een definieerbaar algemeen wezensbegrip op te stellen. De definitie van mystiek onttrekt zich aan begripsmatige precisie; haar wezenskern is alleen gevoelsmatig te begrijpen.

Zij heeft wel een uiterlijk formeel criterium. Daardoor wordt niet haar *wezen* gedefinieerd, wel wordt er een uiterlijk *kenmerk* gegeven.

Dit kenmerk is het nu minder dan weer sterker en soms hartstochtelijk optredende afwijzing van een begripsmatige bepaalbaarheid van het religieuze object zelf.

Het toont zich hierin dat ook de religieuze voorstellingsmiddelen als ontoereikend gevoeld worden om haar ten volle uit te drukken. Ze vatten het moeilijk bevattelijke bij de rand en dringen door in het domein van het *zonderlinge* en voor onze rede *wonderbaarlijke*. Ze benaderen het *buitenredelijke*, het *mirum* of gaan daarin geheel op en worden dan loutere *ideogrammen* van het ondenkbare.

Zo is het ook in dit geschrift dat zich inderdaad met een zekere ingehouden hartstocht weert tegen alle rationele begrijpelijkheid hoe dan ook.

Voor de auteur moet juist dat wat wij de *verzoenende genade* noemen, ja, de religie zelf, geheel en uitsluitend *mystiek* zijn. Mijn eigen, daarvan afwijkende mening dienaangaande heb ik in mijn boek *Het heilige* uiteengezet.

Bron: Deze tekst was als voetnoot opgenomen in *De genadereligie van India en het christendom; Overeenkomsten en verschillen*. München 1931, Amsterdam 2005. ¶ zie ook: Blz. 82 e.v. over het *numineuze gevoel uit de kindertijd*. Op latere leeftijd kan – veelal reflecterend – de betekenis hiervan binnen de persoonlijke ontwikkeling worden benoemd.

1 Frans Kellendonk, *Albert Verwey-lezingen* Leiden 1987

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

ONTWIKKELINGSFASEN IN DE JEUGD EN BIJ SCHRIFTLOZE VOLKEN

EEN BELANGRIJKE TAAK VOOR DE GODSDIENSTPSYCHOLOGIE EN -PEDAGOGIEK IS DE FEITEN VAN SPONTANE MYSTIEKE GEVOELENS UIT DE KINDERLIJKE ERVARINGSWERELD TE ONDERZOEKEN.

Vanwaar de paradox waarom het levensbepalend is terwijl de oorsprong teloorgaat. Vergelijk het onderzoek van de Marburgse psycholoog en grondlegger van de *eidetiserende integratiepsychologie* Erich Jaensch over het vermogen om het in de kindertijd waargenomene, en dat in dezelfde mate vervolgens vaak weer verloren gaat of beperkt wordt, opnieuw helder voor de geest te krijgen zodat het beeld het karakter van een waarneming krijgt: de *eidetische waarneming*. Deze onderzoeken laten zien dat de kinderlijke geest überhaupt in aanleg rijker is dan bij volwassenen die een verlies van mogelijkheden ondergaan. Deze inzichten zijn ook belangrijk voor de vraag naar de oorsprong van religie. Misschien zullen de oude mythen, door een oorspronkelijk rechtstreeks contact tussen mensen en goden, ooit op zo'n manier nog eens bevestigen dat het numineuze gevoel niet een pas in een later stadium in de cultuurgeschiedenis optredend moment is maar – integendeel – dat het voorafging aan alle cultuur. Dat de menselijke begintoestand in ieder geval niet het wilde halfdier was zoals de darwinisten zich dat voorstellen. Het is een royaal met aanleg en mogelijkheden toegeruste 'kinderjarenleeftijd'. Een tijd om te leven die rijk was aan mogelijkheden en vooral zoveel rijker was in de gevoelsaanleg dan bij hen in de 'kracht van hun leven'.

De verklaring die Parker voor het religieuze ontwaken aangegeven heeft, wijst in deze richting. Het 'cultuurproduct' heeft vaak genoeg in het geestesleven van volken werkelijk gewoonweg dezelfde rol gespeeld als die van de intellectualisering in de persoonlijke levensloop, namelijk dat het een oorspronkelijk rijkere gevoelsaanleg sterk in kracht doet verminderen. Met de *visuele aanleg van het kind* is dit inderdaad overtuigend het geval geweest. Het vermogen om beeldend te zien is geen later product van een ontwikkelde cultuur. Het kan haast niet anders dan dat het bij de virtuozen uit de IJstijd in verbazingwekkende kwaliteit aanwezig is geweest.

Het is nog steeds een menselijke eigenschap bij de schriftloze culturen. En wel in hogere mate dan binnen de zgn. gecultiveerde leefwereld. En zoals nog vandaag de dag het specifieke numineuze gevoel van het wonderbaarlijke, het ijzingwekkende, het ontzag, maar ook van de aandachtigheid het sterkst en meest spontaan naar voren treedt in de kinderziel en bij de 'naïeven', zo moeten wij het ook veronderstellen in de begin- en schriftloze tijd van de mensensoort. In ieder geval is staande te houden dat een tijdperk dat een zweem van wonderbaarlijk *bezielen* kent, of dat de ongelooflijk wonderlijke gedachte van het *mana*, de mysterieuze kracht die in alle dingen aanwezig is maar in verschillende graad, en *orenda*, de magische macht of goddelijke kracht die in alle dingen aanwezig is, konden voortbrengen, zonder twijfel en veel eerder en veel beter in staat waren om gevoelsreacties zoals wij ook hebben, te beschrijven.

Het hoogtepunt van Maimonides' pogingen om kennis van GOD te verkrijgen, is de erkenning dat: 'Alles wat wij begrijpen is het feit dat HIJ bestaat, dat HIJ een WEZEN is aan wie geen van zijn schepselen gelijk is, die niets met hem gemeen heeft, die geen meervoud inhoudt, die nimmer te zwak is om andere wezens voort te brengen en wiens verhouding tot het heelal gelijk is aan die van een kapitein tot een schip. Zelfs dit is niet de werkelijke verhouding en een juiste gelijkenis, maar dient slechts om duidelijk te maken dat GOD het heelal regeert; dat is, dat HIJ het duurzaamheid geeft en zijn noodzakelijke ordening in stand houdt.'

Maimonides: *The Guide of the Perplexed* 1-58

GOD – hier kan de ziel alleen inwaarts kijken en stil worden, hier krijgen woorden een *volstrekt andere* betekenis. Gedreven door zelfbedrog en nood heeft de mens steeds nieuwe voorstellingen en aanduidingen van GOD uitgevonden en verzonnen. Een voorstelling of predicaat is niet nodig: *Si Deus concipi posset, non esset Deus*, 'als GOD benoemd zou kunnen worden, zou hij niet bestaan'. Als weerlegging van deze pogingen valt alleen te zeggen dat GOD niet goed, niet slecht, niet rechtvaardig, niet onrechtvaardig, niet hier, niet daar, niet alwetend, niet almachtig en niet overal aanwezig is; dat hij geen eenheid, veelheid of totaliteit is. Het is belangrijk te benadrukken dat op zijn werking alle menselijke ideeën over middel en doel volstrekt niet van toepassing zijn. GOD is dat – *volstrekt andere*. – Dan hult de ziel zich in diepste deemoed en heeft ze geen reden meer om rechtvaardigingen van God te verzinnen die alleen maar wanproducten van menselijke onbescheidenheid kunnen zijn. – Ook ziet ze er geheel en al vanaf om GOD 'genezingskracht' toe te dichten die alleen maar beperkte menselijke rechtvaardigheidsoverwegingen aan HET EEUWIGE toeschrijven en ons verleert om in het wereldgebeuren of in ons eigen noodlot naar de wegen van GOD te zoeken. Daardoor wordt enkel maar menselijke wijsheid als goddelijk bestempeld.

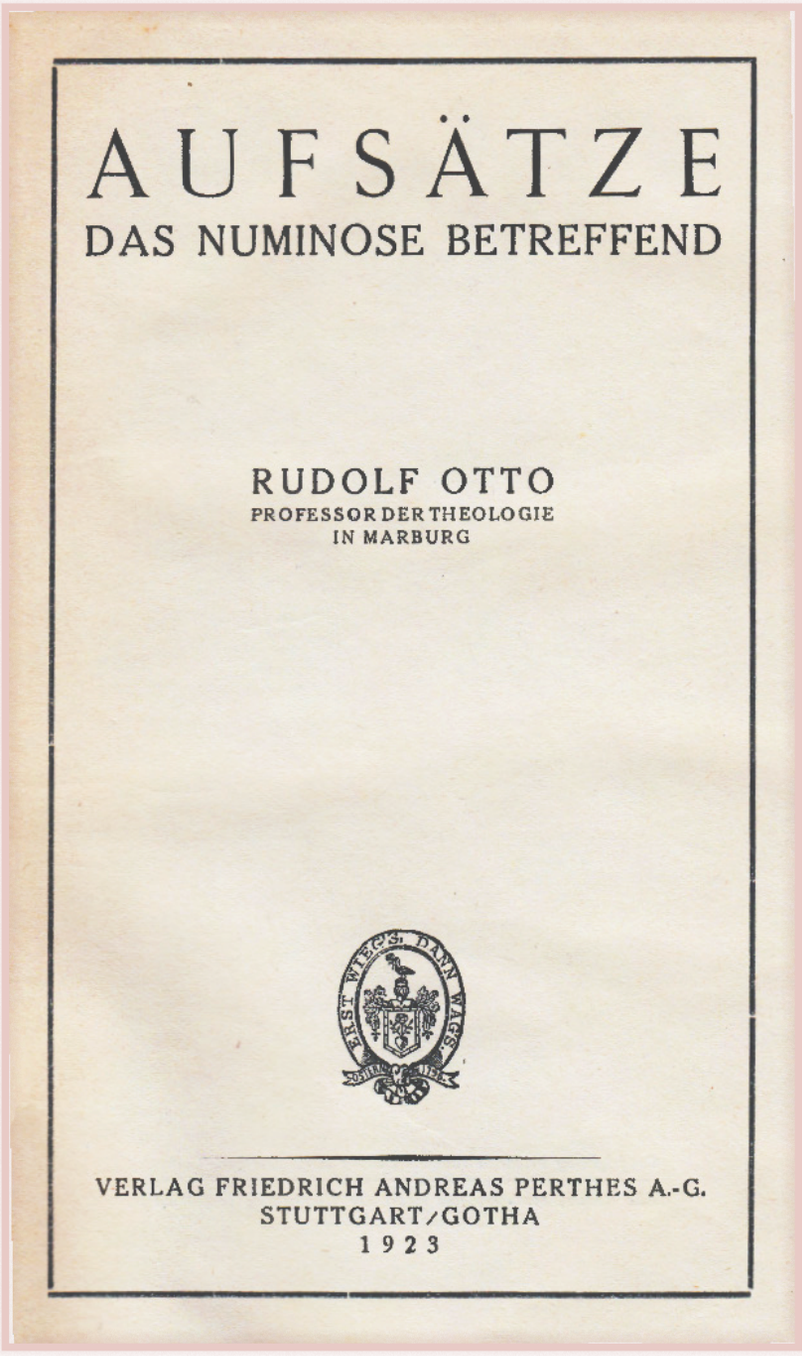

AUFSÄTZE
DAS NUMINOSE BETREFFEND

RUDOLF OTTO
PROFESSOR DER THEOLOGIE
IN MARBURG

ERST WIEGS, DANN WAGS

VERLAG FRIEDRICH ANDREAS PERTHES A.-G.
STUTTGART/GOTHA
1923

Werkelijkheidsverlangen is altijd in de diepste zin
een verlangen naar aanwezigheid, ontmoeting, naar
deelname aan een zinvolle werkelijkheid.
In die zin is het altijd ook een religieus verlangen.

Mircea Eliade

INHOUD

De intuitus mysticus als primitief-elementaire belevenis

Die Religionen	L. W. Hauer
Ontmoeting met mijzelf	Ch. Heinrichs
Memoires	Alfred Tennyson
Testament	Rabindranath Tagore
Of many things	John Ruskin
Ten sermons of Religion	Theo Parker

Het *Spontanes erwachen des Sensus Numinis* komt oorspronkelijk uit Rudolf Otto's *Das Gefühl des Überweltlichen (Sensus Numinis)*, Fünfte und sechste, vermehrte Auflage von *Aufsätze, das Numinose betreffend*, C.H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, München 1932. Het citaat van Tagore is uit het Bengaals vertaald door Indu Dutt. Gedeeltes van deze tekst zijn opgenomen in de Nederlandse vertaling van *Das Heilige* en *Religion als Genade*.

De door Otto opgetekende ervaringen zouden niet hebben misstaan in de collectie werkelijkheidsbelevingen die Tjeu van den Berk citeert in *Het numineuze* uit 2005 en *Op de bodem van de ziel* uit 2006.

Het zijn ervaringen die de droomwereld van het kind raken, alsmede de verbeeldingswereld van de volwassene. Ervaringen die de grens tussen de zichtbare wereld en het alomvattende waar wij deel van uitmaken voor een moment uitwissen. De numineuze beleving wordt beschouwd als 'levensbepalend'.

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

Om te kunnen begrijpen hoe religie ooit in de geschiedenis is ontstaan moet ons uitgangspunt de mens en zijn gemoedsleven zijn. 'Je inleven in de geest van de eerste 'denkende mens', de *homo sapiens*, is een hopeloze aangelegenheid'. We moeten erop vertrouwen dat de schriftloze mens voor ons nog te begrijpen is wanneer we zijn gevoelsleven kunnen volgen, en voor zover dit verklaarbaar is in termen van gemoedsbewegingen die wijzelf ook kennen. Deze emoties zijn voor ons van groot belang omdat ze ook in onze tijd als spontane, oorspronkelijke, dus zo los mogelijk van overlevering en opvoeding, uitingen van numineuze ervaring kunnen ontstaan en niet direct herkend worden als iets dat vroeger onder religie werd verstaan, of in duidelijk contrast daarmee, als volstrekt oorspronkelijke oerervaring wordt beseft.

In *West-östliche Mystik* heb ik in *Der intuitus mysticus als primitiv-elementares Erleben*, een voorbeeld gegeven uit de streek van Santa Fe, van een ervaring die al heel duidelijk de trekken vertoont van een nog onontwikkelde eenheidsgedachte, *ekatā-darśhanam*. In de eenzaamheid van New Mexico hadden de bewoners echter geen enkele notie van enige mystiek en eenheidsvisies.[1] Maar bijzonder belangrijk zijn vooral voorbeelden die tegelijkertijd spontane religieuze ervaringen uit de kindertijd laten zien. Sinds het onderzoek van Erich Jänsch is de aandacht van psychologen meer gericht op capaciteiten die spontaan vanuit het kindergemoed opwellen. Deze kwaliteiten blijven in het latere leven, door gemis aan vorming of om andere redenen, bedekt of gaan zelfs verloren.

Geldt dat ook voor de religieuze talenten? Zo ja, dan zou dat de spontane zelfstandige religieuze ervaring bijzonder goed aanschouwelijk maken. Zo'n soort aanleg (*rudiment*) kan vandaag de dag, net zoals andere typische eigenschappen van het menselijke gemoed, spontaan uit de ziel opwellen en kan dus nog steeds in zijn unieke karakteristiek gecontroleerd worden. Daarmee is dan meteen ook een aanzet gegeven om oorspronkelijke religieuze gevoelens, ook in de geschiedenis, als wezenlijke en bijzondere bronnen weer te herkennen en te erkennen. In deze uitgangspunten liggen uiteindelijk ook de wortels van religieuze voorstellingen en symbolen. Ook al zijn deze vermengd met of verborgen door plaatselijke inbreng of eigen fantasie. Ik laat hier graag enkele voorbeelden van zien.

1 WÖM, bijlage 3 p. 444, Gotha 1929².

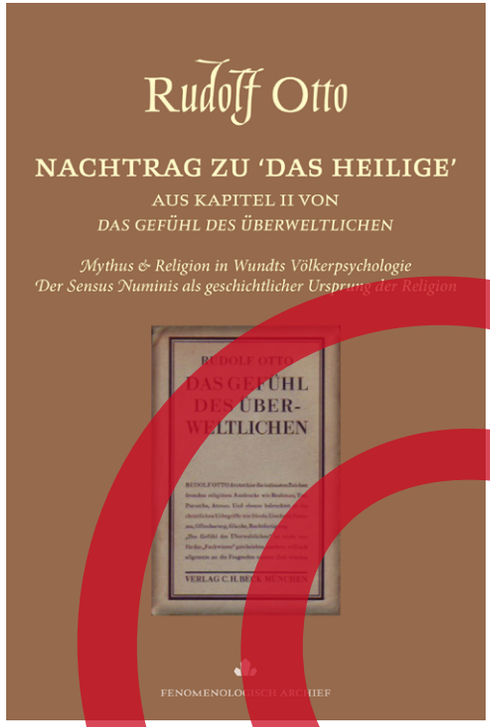

Dat de mystieke ervaring als een eenvoudige belevenis en spontane en oorspronkelijke ervaring overkomt, lijdt geen twijfel. Ik heb getracht om overeenkomstige voorbeelden, m.n. uit jeugdervaringen, te verzamelen. Leerrijk is de autobiografie van Ankor Larssen: *Bei offener Tür*, en zijn beide verhalen *Maria und Martha* en *Die Gemeinde, die in den Himmel wächst*.

Hierover schreef een vriend mij (*in casu* Rudolf Otto) het volgende:

‹Tijdens een onderhoud met professor Longwell van Princeton vroeg ik wat hij onder de *Mystik des zweiten Weges* verstond. Toen ik daarbij de uitdrukking *Einheitsschau* gebruikte, ging hij hier direct op in en vertelde van een fenomeen dat bij hem thuis, in de buurt van Santa Fe in New-Mexico, heel bekend is. – Hij noemde het the *lure of the desert*, 'de verlokking van de woestijn', een naam die het *fascinerende* ervan heel goed uitdrukt. Hij beschreef deze ervaring in termen die precies weergeven wat u (*i.c* R.O.) met de term *Einheitsschau* beschrijft: een zeldzame manier van terugdeinzen en in elkaar overgaan van voorwerpen, – *just some sort of unity*, 'enkel een vorm van eenheid'. Daarbij was het karakteristieke ervan zo buitenredelijk, dat degenen die het kennen het niet nodig vinden om het onder woorden te brengen, maar dat ze het aan een toevallig gebaar of aan de intonatie van een willekeurig woord van de ander herkennen.

Op de vraag: *Heb je wat gezien?*, antwoordt de ondervraagde alleen maar met zo'n soort lichaamstaal.

Longwell vertelde dat hij zelf deze ervaring een keer gehad heeft en dat dit een diepe indruk op hem heeft gemaakt, ondanks het feit dat deze ervaring voor hem eenmalig bleef.›

Een twaalfjarige jongen is helemaal alleen tijdens het aren lezen. Het is een schitterende zomerdag. Zijn dorstige blik omvat vanuit de hoogte de omgeving. Het diepe blauw van de hemel strekt zich in een verheven stilte uit over de gouden velden, ver over het land. Uit de verte hoor je af en toe het geroep van de maaiers of het knallen van de zweep. En bijna onwezenlijk, getemperd door de zonovergoten lucht, zweven, naar gelang het ritme van de uren, de slagen van de kerktorenklok de hoogte in. Dan komt de ziel van de jongen in beroering en voelt hij een zeer diep verlangen; vol aandacht en vol verwachting zit hij daar. De ontroering wordt sterker, zij groeit uit tot een bedwelmend akkoord. Reusachtig voelt hij het om zich heen zweven – hij heeft geen naam voor deze raadselachtige, indringende aanwezigheid, die ook niets gemeen heeft met alles wat hij over God gehoord heeft. Hij denkt er zelfs niet aan het verband te brengen met de 'God' die hij uit de heilige verhalen kent. Zijn voorstelling van God en datgene wat in deze ervaring doorwerkt, hebben niets met elkaar te maken. En nu stort het met volle drukkende kracht op hem neer, een huiveringwekkende vloed, een niet te vatten werkelijkheid. Angstig pakt hij zijn zakje met aren op dat in het diepe wagenspoor ligt, en maakt dat hij wegkomt uit die benauwende situatie. Hij loopt of zijn leven er van afhangt, en komt buiten adem in het dorp aan waar hij zich ergens probeert te verbergen voor dit huiveringwekkende dat hem overspoelde. Thuisgekomen zit hij na te denken voor de gesloten deur en is verbaasd over wat er gebeurd is – ja, hij schaamt zich bijna voor zijn dwaze gedrag, maar hij komt er niet uit, zijn wonder blijft. Die aanwezigheid blijft roepen en zal hem nooit meer verlaten.

Die Religionen, Stuttgart 1923, deel 1, p. 37

Wat mij in eerste instantie aan deze ervaring – want dat het hier om een werkelijke ervaring gaat, werd door de schrijver bevestigd – interesseerde, is dat in hem bijna met de nauwkeurigheid van een wetenschappelijke proefneming zich precies die gevoelsmomenten openbaarden, die ik in mijn analyse van HET NUMINEUZE zelf heb ontdekt. Zelfs op dezelfde manier zoals zich dat in het citaat duidelijk voordeed. In *Das Heilige* heb ik het aangegeven: een voorbeeld van de zuivere begripsloosheid ('buitenredelijkheid') van het religieuze gevoel. Voor degene die het overkomt, zijn er geen vertrouwde categorieën aanwezig. Integendeel, het maakt zich als het pure *mysterieuze*, als het *mirum* (wonderbaarlijke) zelf boven alle bevattingsvermogen uit, voelbaar. Interessant is ook het spontane van de gebeurtenis, want de ervaring werd niet in verband gebracht met wat ooit is opgestoken of in lessen was geleerd, maar dat het bij vergelijking juist daarvan verschilde. Ook is het gegeven dat het hier om een *jeugdervaring* gaat van belang.

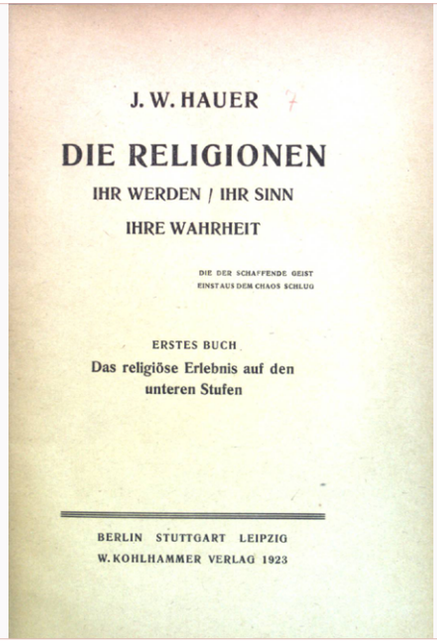
J. W. HAUER

DIE RELIGIONEN

IHR WERDEN / IHR SINN

IHRE WAHRHEIT

DIE DER SCHAFFENDE GEIST
EINST AUS DEM CHAOS SCHLUG

ERSTES BUCH

Das religiöse Erlebnis auf den unteren Stufen

BERLIN STUTTGART LEIPZIG
W. KOHLHAMMER VERLAG 1923

De indoloog en godsdiensthistoricus Jakob Hauer schreef het betekenisvolle werk *Die Religionen, ihr Werden, ihr Sinn, ihre Wahrheit.* In deel 1, *Das religiöse Erlebnis auf den unteren Stufen* vond Rudolf Otto een bevestiging van de fundamentele opvatting dat bij scherpe introspectie de innerlijke getuigenis opgemerkt kan worden: *'Wat het hart (Gemüt) 'getuigt', kan in een gunstig geval ook uit een spontane intuïtie (vorahnender Regung) opwellen.'*

Het heilige, Amsterdam 2012, p. 219[1]

1 VOOR DE GOEDE ORDE: Rudolf Otto heeft zich net als Carl Jung zich openlijk gedistantieerd van zijn collega Jakob Hauer (†1962) wegens diens politieke opvattingen. VGL. Horst Junginger: *The study of religion under the impact of fascism*, Leiden 2008. In de NIOD-Bibliotheek Amsterdam is zijn boek *Glaube und Blut; Beiträge zum Problem Religion und Rasse* uit 1938 aanwezig.

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

Das Unterhaltungsblatt

Nr. 452 • der Vossischen Zeitung vom Donnerstag, 24. September • 1925

Begegnung mit mir

Von

Charlotte Heinrichs

Die Welt war so weit, wie meine fünfjährigen Augen reichten, nicht unendlich; denn hinter dem Gehege aus ungeschältem Tannenholz hörten Garten und Baumecke auf, lagerte das schwere Angstgehäuse Wald. Und jenseits der Förde lag Glücksburg, die Märchenstadt, denn Kaiser und Kaiserin und Prinzen kamen zu ihr und ihre weißen Schiffe ruhten wie Wunderschwäne zwischen den beiden Ufern. Die ganze jenseitige Küstenlinie war unbekannte Grenze. Auf unserem Rande aber war ich zu Hause. Der Strand war schmal und wurde von hohem Waldufer behütet. Man wand sich zwischen Hagebutten- und Haselsträuchern einen wilden Pfad hinan, man naschte Beeren von allerliebsten Bäumchen, man guckte den gelben Rosen in ihren dunkelgefüllten Becher, man kletterte über den uralten, krumen Apfelbaum auf den Balkon ins Oberstübchen, und da fing das Haus an mit Großvaters Pfeifenstube, wo hundert und eine Tabakspfeife hingen, vom ganz kurzen Stummel bis zum meterlangen Rohr. Und in der Speisekammer lagen Wurst und Käse immer auf verschiedenen Tellern, weil sie sich nicht vertrugen und die Wurst noch besonders unter einem Drahtgitter. Und in der Veranda gab es immer Gelee zu naschen oder in einem Buche zu blättern. Im Hühnerstall mußte aufgepaßt werden, daß die Eier richtig ins Stroh fielen und die Nachbarin — grinsend, häßlich wie die Hexe im Märchen — wohnte allen Erklärungen zum Trotz gleich hinter der hohen Sonnenblumenhecke in dem winzigen, kleinfenstrigen Häusel, von dem sie sagten, daß es nur die Waschküche sei. Einmal wurde ein Schwein geschlachtet, dessen Quieken ich eigentlich nicht hören sollte, und ich durfte mir das Herz aus der Brühe in dem großen Waschkessel fischen. Die Baumecke stand voller Pilze, guter und böser, und ich kannte sie alle. Wir hatten auch eine Fahnenstange. Wenn die Kaiserin kam und wenn Geburtstag im Hause war, wurde das Hamburger Wappen gehißt; denn alle im Hause waren Hamburger: Großvater, Großmutter und Tante Elisabeth. Die Großeltern blieben mir fremd, aber sie waren gut. Zu Tante wollte ich gern zärtlich sein, doch sie hatte mich geschlagen, als ich das große Boot von Pastor Els losmachte und während der Ebbe damit zu den Inseln hinüberwaten wollte. Die Fischer mit ihren Netzen ließen mich sowieso nicht durch, weil erst noch die tiefe Dampferstraße dazwischen kommt. Aber ich wollte doch so gern nach der Waldinsel mit dem leuchtend weißen Haus. Die andere war flach und kahl und man durfte dort anlegen. Die lockte mich gar nicht.

Der Weg nach Randershof war mein Arbeitsgang. Jeden Morgen mußte ich da die Milch holen. Ganz schmal war der Weg manchmal zwischen Feld, auf das man nicht treten durfte und dem Rand, von welchem man ins Wasser stürzte. Wo das Ufer breiter wurde, ging es sich wunderschön auf den Graspolstern, und ich mußte Schilf pflücken, obgleich es die Hände zerriß. Oft ließ ich dabei mein Geld im Seegras liegen, aber ich fand es doch am nächsten Tage immer wieder. Glibbrige, schwarze Schnecken krümmten sich in Scharen auf den sumpfigen Wegstellen, auch lag manchmal eine Kreuzotter lautlos im Gras. Ich wußte, wie ich sie töten konnte. Ganz glänzend grüne Eidechsleln sonnten sich im Ufergestein, und Ringelnattern schliefen ringelrund und warm auf der bemoosten Quadermauer von Randershof. Die Eidechsen konnte ich niemals fangen, aber Blindschleichen hatte ich schon oft im Eimer voll festgeklopften Sandes gehabt. Am nächsten Morgen war im Sand ein kreisrundes Löchlein gewesen und keine Schlange mehr darunter. Alle Tage fing ich Krebse mit der Hand. Erst versteckten sie sich, warfen sich mit den Zangen Sand auf den Rücken und lagen still. Ich stand auch still, guckte ihnen zu und griff nach der Stelle, wo sie verschwunden waren. Nachher aßen wir sie zum Abendbrot. Wenn sie beim Kochen rot wurden, waren sie lebendig gewesen, wenn sie schon vorher rot waren, kriegten sie die Hühner. Es gab dort Ebbe und Flut, obgleich die Ostsee sonst keine hat. Wenn die Flut stürmisch war und dann zurückging, wimmelte es von Quallen, Seesternen und toten Fischen. Die schönsten Quallen konnte man nicht anfassen; sie brannten. Seesterne trocknete ich mir auf allen Fensterbrettern, aber die Hühner holten sie meist weg.

Im Herbst, wenn der Weg nach Randershof ganz schlüpfrig war und ich nicht einmal das Wasser an meiner Seite vor Nebel sehen konnte, dann tuteten die wenigen Dampfer ganz schaurig und laut. Und die Raben krah-krahten viel öfter und heiserer als sonst. Dann saß einmal, als ich abends im Dunkeln die hintere Gartenpforte abriegeln sollte, neben den kleinen Tannen ein Zwerg, halb so groß wie ich, mit funkelnden Augen. Ich wagte nicht mehr hinzugucken und hatte bis zum hellen Zimmer Gänsehaut auf dem Rücken. Vielleicht war blos aber auch nur ein Traum, und ich denke jetzt, es war Wirklichkeit. Als ich Großvater davon erzählte, lachten alle mich aus, und ich mußte zur Strafe jeden Abend im Dunkeln zur Pforte und zurück gehen. Ich tat es und dachte ganz schnell hintereinander immer etwas anderes und ging an den kleinen Tannen nicht mehr vorbei. Aber wenn es wirklich ein Zwerg gewesen war, konnte er ja jetzt auch wo anders sitzen.

Bei Pastor Els hatten sie Geheimnisse vor mir. Sie meinten, ich hätte nichts verstanden, weil ich so dumm nach den Pflaumen fragte und schnell an den Glasglocken klimperte, die an den Bäumen im Garten hingen und im Winde Lieder spielten, aber ich hatte doch gehört, daß sie mit Toten redeten an einem kleinen Tisch. Und Tante Elisabeth sah ganz blaß aus, weil ihre tote Großmutter den Zeiger als Antwort auf „Ja" gestellt hatte.

Dann gab es noch abenteuerliche Besuche in Munkmühle, wo sich der Truthahn und die großen Sitere jedesmal über meinen roten Mantel aufregten.

Als der allerletzte Tag kam, saß ich frierend in feuchter, unsichtiger Luft am Strande, hatte ein Schiff aus Sand und Holz und Steinen gebaut, ein Schiff so schön und groß wie nie. Die See stand still, als hätte sie schon dem Winter ins Antlitz geschaut, die Luft trug kein Geräusch. Ich sah mich um, nach oben, wo unser trautes Häusel auf hoher Gartenkante stand. Es war nicht da. Eine Mauer von Nebel umgab mich, gerade so weit gestellt, daß ich das gelbe, nasse Laub der untersten Uferbüsche wahrnehmen konnte. Ich war allein mit meinem Schiff, mit dem kleinen Ausschnitt der unbewegten See. Da brach's herein. Wie warme Rieselfunken senkten sich die in Monaten hungrig aufgesogenen Bilder blitzschnell und pünktchenklein in mein Inneres, fielen rascher, reicher, tiefer, alle — alle, ohne ein Vergessenes. Und blieben liegen als unerschöpflicher Wurzelgrund meines Seins, als unzerstörbare Verbindungsmasse zwischen der Natur und mir. Ich hatte mich einen Augenblick lang inmitten der Natur, als Teil ihrer selbst erblickt. Ich war mir in ihr begegnet. Und der aus Tiefstem kommende Gedanke, der mich damals durchzog: Dies ist die schönste Zeit meines Lebens, so schön kann es nie mehr werden, dies weise Erkennen eines Kindes hat bis heute recht behalten. Wehmütig saß ich in der großen grauen Einsamkeit vor meinem Schiff und sang die einzige Zeile, die ich singen konnte: „Lie—leb Heimatland adee". Als ich gar zu sehr fror, ging ich hinauf, blickte mich immer wieder nach meinem Schiff um und empfahl es dem lieben Gott zu sorgfältigster Aufbewahrung bis zum nächsten Sommer. Erst nach 16 Jahren, in denen mir der Rabenschrei ein stachelnder Sehnsuchtsreiseruf blieb, betrat ich den Strand meiner Kindheit wieder und konnte mir nicht die Torheit verfagen, nach meinem Schiff zu suchen.

Het volgende voorbeeld hoort er ook helemaal bij. Charlotte Heinrichs vertelt in de bijlage van de *Vossischen Zeitung*, 1925 een ervaring van een kind aan het zeestrand. Zij noemt het: *Ontmoeting met mezelf*. De inhoud is voelbaar verschillend van het eerste voorbeeld. Zeker wat de vorm betreft zou het ook onder *'spontane mystieke ervaringen'* geschaard kunnen worden. De ervaring overkomt het kind op het einde van de vakantie, aan de rand van een meer.

‹Toen de allerlaatste dag aanbrak, zat ik rillend van de kou in de vochtige nevelige lucht aan het strand. Ik had een schip gebouwd van zand, hout en stenen. Een schip, mooier en groter dan ik ooit gebouwd had. Het meer lag er stil bij alsof ze de winter in Antlitz al ervoer. De lucht droeg geen enkel geluid. Ik keek om me heen, omhoog naar ons vertrouwde huisje dat hoog aan de duinrand stond. Het was er niet meer. Een muur van mist omringde mij zo dat ik nog net het gele, natte loof van de onderste oeverbosjes kon zien. –Ik was alleen met mijn schip, met de kleine inham van het onbeweeglijke meer. Toen drong het naar binnen. Als warme, gestaag vallende vonken zonken de beelden die ik maandenlang begerig had geabsorbeerd vliegensvlug en piepklein in mijn innerlijk. Ze daalden af in mijn gemoed. Steeds sneller, talrijker en steeds dieper – allemaal, zonder er één over te slaan. En ze bleven daar liggen als onuitputtelijke voedingsbodem van mijn wezen, als een onverwoestbare schakel tussen de natuur en mij. Ik had mezelf een ogenblik lang te midden van de natuur, als onderdeel van de natuur zelf, gezien. Ik was mezelf in haar tegengekomen. De gedachte die mij toen uit de diepste regionen van mijn wezen vervulde was: 'Dit is de mooiste tijd van mijn leven, zo mooi kan het nooit meer worden. Dit wijze inzicht van een kind heeft tot op de dag van vandaag gelijk gehad'›.

Duidelijk verwant met deze belevenissen is wat Tennyson over zichzelf vertelde en wat ook hij tot zijn jeugd kon herleiden:

... als een soort wakende trance die ik vaak heb gehad vanaf mijn jeugd als ik helemaal alleen was. Het overviel me wanneer ik mijn eigen naam stilletjes tegen mezelf bleef herhalen, tot opeens, alsof ik er zelf buitenstond, als het ware vanuit de diepe concentratie de gewaarwording van mijzelf ineens leek te vervagen tot een ongebonden staat. Dit was geen verwarrende maar de meest heldere en veiligste conditie die absoluut niet in woorden te vatten is. Een onbeschrijfelijke gemoedstoestand waarin de dood een bijna lachwekkende onmogelijkheid was. Het verlies van persoonlijkheid (als die er überhaupt al was) leek geen ondergang maar het enige ware leven. Ik schaam me voor mijn zwakke beschrijving. Maar had ik niet gezegd dat de staat onuitsprekelijk is?

"A kind of walking trance I have frequently had, quite up from boyhood, when I have been all alone. This has often come upon me through repeating my own name to myself silently till, all at once, as it were, out of the intensity of the consciousness of individuality, the individuality itself seemed to dissolve and fade away into boundless being, and this not a confused state, but the clearest of the clearest, the surest of the surest, the weirdest of the weirdest, utterly beyond words, where death was an almost laughable impossibility, the loss of personality (if so it were) seeming no extinction, but the only true life..."

Misschien laat datgene wat Alfred Tennyson in zijn memoires over zichzelf vertelt zich vergelijken met de *satori* van zen, in het bijzonder met de ervaring van Wuxue Zuyuan († 1286), ook wel Bukkō Kokushi genoemd:

Ik had de avond samen met twee vrienden in een grote stad doorgebracht. We hadden met elkaar gedichten en filosofische werken gelezen en besproken. Tegen middernacht gingen we uit elkaar. Ik had nog een lange terugreis voor de boeg. Mijn gemoed, nog diep onder invloed van de gedachten, beelden en gevoelens, die door het lezen en bespreken gevormd waren, was stil en vredig. Ik verkeerde in een toestand van rustig, bijna passief genieten. Welbeschouwd was ik niet aan het denken, maar liet ik gedachten, beelden en gevoelens als het ware vrij door mijn gemoed stromen. Plotseling, totaal onvoorbereid, bevond ik mezelf omhuld door een vlammen-kleurige wolk. In eerste instantie dacht ik aan vuur, aan een mogelijke brand ergens in de buurt. Maar tegelijkertijd zag ik: het vuur was in mezelf. Terstond overviel mij een gevoel van jubel, van grenzeloze vreugde, vergezeld of onmiddellijk gevolgd door een onbeschrijfelijke openbaring van inzicht. Zo zag ik onder meer, ik was niet alleen overtuigd, ik zag echt –, dat het heelal niet uit dode stof bestaat, maar integendeel, dat het een levende aanwezigheid (a living Presence) is; dat de wereldorde zodanig is, dat zonder enige uitzonde-

ring en zonder toeval alle dingen voor elkaar het beste werken. Het schouwspel duurde een paar seconden. Toen was het voorbij. Maar de herinnering bleef en het gevoel van werkelijkheid daarvan, van wat ze liet zien, zijn alle vijfentwintig jaar die daarna verstreken blijven bestaan. (C. Butler, *Western mysticism*, p. 332.)

Het verschil met zenbeleving is dat Alfred Tennyson meer het abstracte en benoembare benadert dan bij zen. Of schijnt te benaderen. Want de sterkere verstandelijke houding van de westerling vertroebelt de ervaring zelf door de pogingen om achteraf verklaringen te zoeken.

(VGL. *Das Gefühl des Überweltlichen (Sensus Numinis), 'Das Numinos-Irrationale im Buddhismus', § Satori bei A. Tennyson*, p. 252. VGL. i.h.b. over Zen-mystiek R. Otto *West-östliche Mystik*², p. 207 en m.n. p. 379: *das Gleichnis von der verlorenen und wiedergefundenen Kuh.*)

NET ZO LEERZAAM ZIJN DE MEMOIRES VAN RABINDRANATH TAGORE OVER ZIJN JEUGDERVARINGEN. Ze zijn juist daarom zo interessant, omdat ze laten zien dat niet alleen numineuze gevoelens überhaupt in het jeugdige gemoed uitbreken, maar dat bij hen die er gevoelig voor zijn de typische mystieke inzichten zich volledig spontaan in de jeugdperiode voordoen.

Heel lang geleden, toen ik nog één was met de aarde en het groene gras me overdekte en ik overgoten werd door het herfstlicht, toen mijn weidse, groenschemerige lichaam in de zonneschijn de jeugdige geuren en warmte uit elke porie wasemde, toen ik het land en het water van verre landen en streken besloeg, lag ik stilzwijgend onder de heldere hemel. Ik voelde hoe in het herfstige zonlicht het wezen van de verrukking, een vitale levenskracht, zich in een intense, onuitgesproken, halfbewuste vorm in mijn uitgestrekte lichaam roerde met een acute, huiverende, uitgelezen golving – ik scheen me daar op dat moment iets van te herinneren! Het gevoel van de oeraarde, uitbottend, bloeiend en blij met haar beschermer, de zon. Het is alsof de bewustzijnsstroom in mij onmerkbaar en langzaam elke grasspriet, elke boomwortel, elke ader doordrenkt, in de golvende beweging die door de korenvelden trekt, pulserend in elk blad van de kokospalm dat trilt van levenslust.

(VGL. Rudolf Otto, *Rabindranath Tagore's Bekenntnis*, Tübingen 1931. Aus *Tagore's väterlicher Religion*, 1922; *Zum Verständnis von R. Tagore:* Ein Stuck altindischer Theologie, *Die Hilfe* 1928; Tagore *Meine Religion, Westermanns Monatshefte 75*, 1931; *A Tagore testament*, Poems and articles, vertaald uit het Bengali door Indu Dutt, Londen 1953.)

JOHN RUSKIN VERTELT OVER ZIJN VAAK TERUGKERENDE JEUGDERVARINGEN. Het zijn zuivere numineuze ervaringen. Bijna alle momenten die wij daarvoor gevonden hebben, keren bij hem heel spontaan terug.

Ten slotte: hoewel er geen welomlijnde religieuze gevoelens bij betrokken waren, toch was er een voortdurend beeld van heiligheid in de hele natuur. Van het kleinste voorwerp tot het meest immense – een instinctief ontzag, vermengd met verrukking; een onbestemde huivering zoals we die ons soms voorstellen om de nabijheid van een onstoffelijke geest aan te duiden. (VGL. Zinzendorf: *zoals iemand's avonds huiverig wordt op het land.*) *– Ik kon het alleen maar door en door aanvoelen als ik alleen was. Dan deed het vaak mijn hele lijf huiveren van vreugde en ontzag. Het overkomt me als ik enige tijd niet in de heuvels was geweest en ik allereerst naar de oever van een bergrivier ging waar het bruine water rond de steentjes cirkelde, of wanneer ik voor het eerst de toppen van ver land tegen zonsondergang zag, of de eerste lage gebrokkelde muur bedekt met bergmos. Ik kan amper het gevoel beschrijven, maar denk niet dat dit aan mij ligt of aan de Engelse taal. Ik ben bang dat geen enkel gevoel goed te beschrijven is. Als we het gevoel van lichamelijke honger zouden moeten uitleggen tegenover iemand die nooit honger heeft gehad, zouden we moeite hebben het onder woorden te brengen. Het lijkt alsof de vreugde voor de natuur mij overkomt als een soort hartstochtelijk verlangen, gestild door de nabijheid van een grote en heilige Geest. Dit gevoel bleef in zijn volle heftigheid bij me tot mijn achttiende of twintigste jaar. Toen mijn bedachtzaamheid en praktische kracht toenamen, en de 'zorg van deze wereld' op mijn schouders rustte, ebde het langzaam weg zoals Wordsworth beschreef in zijn '**Intimations of Immortality**.'*

RUDOLF OTTO WIJST OP HET VOLGENDE:

1 *Geen welomlijnde religieuze gevoelens waren erbij betrokken.* Geen bepaald religieus gevoel dat hem bekend voorkwam uit het godsdienstonderwijs, ook geen bepaalde, concrete afzonderlijke voorstelling van traditionele dogmatiek vermengd zich hiermee, of is de aanleiding.
2 *Amper te beschrijven* d.w.z. dat het niet tot een concreet begrip terug te brengen is.

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

3 Tegelijkertijd is het een *gevoel*, net zo uniek, zelfstandig en door niets anders te vervangen, of weer te geven als welk ander elementair mentaal gevoel dan ook.
4 Het is geen wezenlijke esthetische beleving van schoonheid of van iets '*verhevens*' maar dat van een volstrekt andere (*das ganz andere*) *heiligheid*.
5 Het is *intuïtief* dat niet uit overdenking ontstaat; integendeel: het vervluchtigde *toen mijn bedachtzaamheid toenam*. Het is zonder tussenkomst, gevoelsmatig uit de diepte van de ziel opgeroepen, een inzicht *a-priori*, zonder eerste oorzaak.
6 *Huivering* en *ontzag* zijn de kenmerkende gevoelens van *mysterium mirum & tremendum*, die zich uiten als een *huivering over het hele lijf*.
7 *Met vreugde en ontzag* de rilling, die tegelijkertijd *verrukt* en *ontzagwekkend* is, het mengsel van *fascinatie* met het *tremendum ac stupendum*.
8 Ruskin ervoer een *nabijheid* als een geestesangst, de aanwezigheid van een onstoffelijke geest. Alsof *een grote en heilige Geest* nabij is, schimmige en spookachtig, met *grandeur* en *heiligheid*, en onttrokken aan elke vorm van beschrijving.
9 Het treedt aan het daglicht als een *hartstochtelijk verlangen*. Het komt voort uit de stille *mystieke drijfveer* waarover Heinrich Suso en Augustinus spreken en uit de neiging naar *mysterieuze* waarden, waarnaar wij zoeken in religieuze onrustgevoelens, totdat hij zich laat vinden als een openbaring, en waar we niet naar zouden kunnen zoeken of verlangen als we niet in de duisternis al iets van zijn aanwezigheid geweten zouden hebben.
10 Niets esthetisch, moralistisch of doelmatigs dringt zich op. De ervaring is *puur numineus*. De natuurkenmerken die Ruskin benoemt zijn dezelfde die we bij de *numineuze natuurbeelden* tegenkomen en boven de rede uitstijgen. Opvallend is *de indruk van een veraf gelegen land bij zonsondergang*, deze wijde leegte, versterkt door de stijging aan de horizon en de gevoelens van grenzeloosheid die alleen al door het wegzinkende zonlicht zo sterk kunnen worden opgeroepen.[1]

1 JOHN RUSKIN, 1819-1900, was dichter, essayist en sociaal hervormer. In 1843 verscheen *Modern painters* I. (Het citaat komt uit *Of many things*, hfdst. xvii, § 19 in *Modern painters* III, Londen 1906. Kunst was voor hem een kwestie van *ethiek & moraal*.
In *The seven lamps of architecture* noemde hij *offer, waarheid, kracht, schoonheid, leven, herinnering* en *gehoorzaamheid* de zeven grondslagen van kunst. In *The stones of Venice* betoogt hij dat aan echte kunst altijd een *religieuze bezieling* ten grondslag ligt.

Fr. Schleiermacher noemt zo'n ervaring *intuïtie* en *gevoel voor het oneindige*. Wij noemen het *divinatie* (zienersgave, hogere ingeving, profetie). Hij wierp op dat divinatie in de sfeer van geschiedenis zelfs groter is dan al deze divinatie uit de natuurlijke sfeer.
Zal er geen *numine afflatus* te vinden zijn die het *buitenredelijke* en het *numineuze* karakter van ons eigen tijdsgewricht voorvoeld?

THEODOR PARKER'S 'TEN SERMONS OF RELIGION' UIT 1853

verhaalt van spontane jeugdervaringen die nauw verwant zijn aan die van Ruskin. Vooral zijn bewering over de verhoogde numineuze aanleg bij kinderen, en die meteen het numineuze gebied afbakent en al vooruitloopt op de termen die wij menen daarvoor te kunnen vormen:
Het religieuze gevoel (werkzaamheid) begint vroeg bij kinderen. Maar net zoals bij alle bezigheden is ze aanvankelijk onbewust. Onbewuste capaciteiten herinneren we ons niet. We herinneren ons alleen wat we bewust met ons volle verstand ervaren hebben. We kunnen ons hoogstens vaag herinneren wat al vaag en duister of sluimerend in ons aanwezig is, terwijl de uitwerking (in ons gemoeds- en wilsleven) voor ons verdere vergankelijke leven blijvend kan zijn.
Je kunt zien dat baby's instinctmatig en onwillekeurig mondbewegingen maken, zoekend naar hun natuurlijke borstvoeding. Zo tast in onze kinderjaren het gevoel al zoekend naar de oneindige God. En bij kunstmatige voeding wordt het kind vaak genoeg alleen maar tevredengesteld met een aftreksel van de godheid die de mond vult en dus uithongering voorkomt. Worden sommigen niet herinnerd aan een tijd waarin er een vermoeden was – het was meer een gevoel dan een gedachte – van een vaag, duister geheimvol iets, een oergrond boven alles verheven, om alles en in alles, dat niet begrepen kan worden maar je toch zeker niet kon zijn ontgaan?. Je lijkt er een deel van te zijn, of het van jou. Je was verwonderd dat je het niet met je ogen kon zien, of kon beluisteren met je oren, of met je handen kon aanraken terwijl je het wel kon voelen en waarnaar je streefde met zo'n wonderlijke onduidelijkheid. Soms kon je het niet anders dan liefhebben, soms boezemde het vrees in. Je mag het geen naam geven. Wanneer je dat zou willen, dan zou geen enkel woord als naam voldoen voor zoiets afwisselends. Je verbindt het met alles wat vreemd en buitengewoon is. Soms zou het hoogst beminnelijk zijn, dan weer bijna lelijk door zijn onbestemdheid en vormloosheid.

Kom je in een nieuwe plaats terecht, dan zou het er eerst niet zijn. Maar al snel zou het er weer zijn, als een permanente reisgenoot.
Niet iedereen zal zich zulke ervaringen herinneren, waarschijnlijk alleen diegenen bij wie het religieuze bewustzijn vroeg ontlook. En toch zijn we allemaal door zo'n nevelachtige periode van onze religieuze ontwikkeling heengegaan, waar de ziel door gevoelens bewogen werd. Een gevoel waarvoor het verstand geen passende begrippen kan vormen.
Dezelfde gebeurtenis vind je op het grote toneel van de geschiedenis van oude volken, waarvan de gedenktekens nog steeds getuigen van deze vroegere bewustzijnsfeiten. En je vindt nu nog complete volken die zich in deze nevelige religieuze episode bevinden. Sfinxen en piramides zijn versteende resten van zulke bewustzijnsfeiten, zoals u en ik ze vroeger in de kinderjaren hebben gehad.
De schriftloze volken hebben nu eenmaal een zekere naïviteit, tastend naar God, steeds in verleiding gebracht om met hun reagerende verstand datgene uit te drukken (in mythe en ritueel), wat hun eerst eens in de vorm van rechtstreeks gevoel gegeven werd. Waar de taal nog een te grof stuk gereedschap is voor een verfijndere uitdrukking wordt geprobeerd uit steen te vormen wat de taal nog niet kan uitdrukken.
Dit vage, geheimenisvolle, bovenmenselijke iets, nog voordat het hard geworden is en zich verstevigd heeft tot 'godheid', wil ik numen (het goddelijke) noemen. Wat het is, dat weet de schriftloze mens niet:
'Het is niet mezelf. Wat is het dan ? Misschien iets van buiten?' Dus nemen ze dat ding van buiten, wat hun wonderbaarlijk toeschijnt, misschien een reptiel, een dier, een vogel of een insect. Of een gedeelte van de natuur, de wind, de bliksem, de zon, de maan, een planeet of een ster. Zo objectiveert zijn gevoel zich in en aan deze uiterlijkheden. [1]

1 Theodore Parker (1810-1860) was een Amerikaans unitaristisch theoloog en predikant in Boston. Hij was beïnvloed door De Wette. Parker erkende geen bovennatuurlijke openbaring en ging geheel uit van de intuïtieve ervaringen van het menselijke gemoed. Parker heeft zich, net zoals de Quakers, beijverd voor de afschaffing van de slavernij.

Geheimenis en betovering
Opwellend vanuit onbekende diepte
Naar de diepten van je hart –
zwijg en wacht.

Opkomend uit de duisternis
Ontspringend in je ziel,
Vraag schuchter –
wacht en luister.

Bloeiend uit onzekerheid
Voorgevoel van samenklank,
Rust vervangt weerbarstigheid –
luister en zwijg.

Drängt fremder Tiefe
Rätsel und Zauber
Eigener Tiefe zu –
schweige und warte.

Wächst aus dem Dunklen,
Seele bedrängend,
Fragend Befangen –
warte und lausche.

Blüht aus Befängnis
Ahnender Einklang,
Ruhe im Widerstreit –
lausche und schweige. [1]

1 Geleitwort von R. Otto, bei *Religion als Gnade* - ZIE p.79

‹Waarom en hoe de ervaring van verzoenende genade met zijn *tremendum* en zijn *fascinans*, zijn huiveringwekkendheid en aantrekkingskracht tot stand komt en hoe en waarom ze deze *tovermacht* over gemoed en geweten bezit, is voor alle begripsmatige theorie ontoegankelijk.›

‹Een kind heeft van het menselijk bestaan een geheel eigen beeld, dat hij zich waarschijnlijk nooit meer herinnert nadat hij het heeft verloren: het oorspronkelijke visioen van de wereld. Ik denk aan dit beeld als dat van een toestand waarin de aarde, de huizen op de aarde, en het leven van elk menselijk wezen verbonden zijn met de hemel die ze overkoepelt; alsof de hemel aansloot op de aarde en de aarde op de hemel. Bepaalde dromen overtuigen mij ervan dat een kind dit visioen heeft, waarin een vollediger harmonie bestaat van alle dingen onderling dan hij ooit nog eens zal kennen›.

Edwin Muir[2]

2 Deze Schotse dichter en letterkundige had 1939 in St Andrews zelf een levensbepalende 'religieuze' ervaring .

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

Midden op deze brug, waar ik stil sta als weerhouden, staat het om mij heen en staart het mij aan en staart op mij neer en staart naar mij op...
De grote, stille vensterogen in de gevels, de matte bomen en het schimmige water...
Ik ben van alles het middelpunt. Zo klein als ik ben, nietig en klein, onder de eeuwige hemel, smeekt het toch zijn smekingen uit naar mij alleen.

De Bildung van Carolina Lea de Haan

OP WEG NAAR CARRY VAN BRUGGEN

Wij waren in mijn jeugd stille bewoners,
Met smal gewin in ene kleine stad.
Maar thans: de rijkste stad geeft mij niet schoners
Dan ik toen kosteloos aan schatten had.

Jacob Israël de Haan

WIE NAAR HET TEGENWOORDIGE ZAANSTAD GAAT in de hoop iets terug te vinden van het landschap waaruit Carry van Bruggen naar eigen getuigenis in haar jeugd werd 'opgebouwd', moet zich voorbereiden op een bittere teleurstelling. Grachten en sloten zijn gedempt, huisjes en gebouwen gesloopt, bomen gekapt, en het stadsbeeld wordt zoals overal elders beheerst door het snelverkeer, het warenhuis, de supermarkt. Alleen in een enkele met zorg gerestaureerde wijk vindt men nog de Zaans groen geverfde balken, de bruggetjes, de wegsloot, het hoog op rijzend geboomte waardoorheen witte beelden schemeren. Het ziet er in die hoekjes heel idyllisch uit, en als onvervalst idyllisch werd het Zaanse leven ook ervaren door de vele lezers van Carry van Bruggens verhalenbundels *Het huisje aan de sloot*, *Avontuurtjes* en *Vier jaargetijden*.

Dat de werkelijkheid in heel wat opzichten volstrekt anders was, wordt niet alleen duidelijk uit de historische feiten en achtergronden die sinds het verschijnen van die bundels aan het licht zijn gekomen, maar ook reeds uit het door de schrijfster zelf verstrekte materiaal. Daarvoor hoeft men niet eens tussen de regels door te lezen, het staat er allemaal in, maar men wordt makkelijk misleid door het glanzend herinneringswaas dat over deze verhalen ligt uitgespreid en ze als in een avondschijnsel van "innigheid bijeenhoudt. Wij mogen op dat lieflijk licht niet afgaan; de vraag is: wat wordt er door onthuld en wat verborgen?

Buiten de stad, onder aan de Westzanerdijk, ligt de kleine begraafplaats van de joodse gemeente Zaandam, het Huis des Levens, zoals het in de joodse traditie heet: 'geen monumenten, niets dan de rijen rechtopstaande zerken in het ongemaaide gras, binnen de doornenhaag, waar een geit eenzaam de hoge halmen at, daar geen staal aan raken mocht!' En hoe stil is het er ook nu nog, haast als op de dag dat er een zelfmoordenaar werd begraven: 'Het was zo stil... je kon het lange, droge gras horen schuifelen langs hun broeken en voor hun laarzen uit[...] Toen hij in de grond was en de grond weer dicht was en ze allemaal langs Zadoks moesten om hun handen te laten wassen, kon je het water horen kletteren in de blikken kom, zo stil als het was.'

Er staan slechts enkele tientallen zerken, op de eerste rij de stenen van de ouders De Haan: vader Izak, godsdienstleraar en voorzanger van de joodse gemeente Zaandam, gestorven 1 mei 1924, en moeder Betje de Haan Rubens, gestorven 6 oktober 1912. Uit een gedicht van Carry's broer Jacob Israël weten wij dat de kinderen uit het gezin De Haan jaarlijks op de begraafplaats bijeen komen:

Heur jaartijd keert en Moeders kindren komen/ Als nooit gescheiden biddend aan heur graf/
Voor énen Dag laten zij Daad en Dromen/Voor één Dag leggen zij hun zorgen af.

Kindren zijn hier uitsluitend de zonen; Carry kon dus de *jaartijd* van haar moeders sterven niet met het zeggen van *kaddiesj* herdenken.[1]

Op Betjes steen staat vermeld dat haar vader *moré* is geweest.[2] De titel duidt op een gedistingeerde afstamming. De Rubensen vormen een vrij aanzienlijke Amsterdamse familie, verwant aan de Lehrens, een geslacht dat internationaal bekendheid onder de joden heeft verworven door zijn efficiënt georganiseerde, veelomvattende en wijdvertakte liefdadigheid. Van de afstammingstrots die moeder Betje haar kinderen moet hebben ingeprent, vinden wij de sporen al in *De verlatene*, maar ook nog in *Het huisje aan de sloot* en *Vier jaargetijden*. Het is een trots die zich met geweld moet handhaven ten overstaan van de hardnekkige, lang niet altijd onschuldige plagerijen van de dorpse omgeving.

De herinnering aan het eentonige schelden, de botte minachting en het buitengesloten worden bij spelletjes is Carry haar leven lang diep in het vlees blijven steken. Zij heeft veel bitters van zich af moeten schrijven voor dat de droesem en de slakken althans ten dele waren weggezuiverd; tot in de late verhalen schiet een nog opgekropt haatgevoel soms als een steekvlam omhoog en treft de lezer dan des te feller, zoals in het verhaal *De margarinejongen*, waar nog eens de trots op de afstamming wordt geknauwd door de beledigingen, het kleine meisje op de dansles – mede door de joodse dansmeester – aangedaan.

Er bestaan vernederingen die in de herinnering blijven schroeien, waar tot in rijpe jaren geen vertroosting voor te vinden is.

1 KADDIESJ, Aramees voor *heilig*; gebed of lofzang dat *de heiligheid* van DE EEUWIGE en *de hoop op verlossing* verkondigt. Het wordt uitgesproken tijdens de gebedsdienst en gezegd na het overlijden van een familielid en daarna jaarlijks op de sterfdag.

2 MORÉ (*Hebr.* leraar), titel van joodse gepromoveerde theoloog tot zelfstandig leraar. In grote gemeenten is de graad van *moré* voorwaarde om tot rabbijn te worden benoemd.

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

Niet alleen de kinderen De Haan raakten dikwijls gekwetst in hun aanraking met de harde buitenwereld. Ook hun vader bleef niets bespaard, en wel voornamelijk door de talrijke botsingen met zijn meerderen en broodheren, die niet wisten wat zij moesten beginnen met die eeuwig en altijd op zijn recht staande dwarsdenker, de steeds nieuwe bezwaarschriften indienende querulant, van wiens geleerdheid zij bovendien geen al te hoge dunk hadden. Want Izak de Haan, in joodse kring om zijn opvliegendheid *Beis Eizakie* (Kwaaie Izakje) genoemd, was begonnen als marskramer te Edam; met het pak op de rug trok hij langs de boerderijen, en pas na vele pogingen om zich een soort bestaan te scheppen – onder meer als 'zaakwaarnemer', waarschijnlijk een soort vraagbaak voor boeren in de omtrek – was hij een geheel nieuwe koers ingeslagen. Mede op aanraden van zijn tweede vrouw, de reeds genoemde Betje Rubens (zijn eerste was heel jong overleden), begon hij in Amsterdam aan de studie voor *godsdienstonderwijzer van de laagste rang*.
Wat hij voor dat examen moest kennen, was zo gering nog niet. Hij had geen akte van bekwaamheid als hulponderwijzer en moest voor de commissie van examinatoren *blijk geven voldoende kennis te bezitten van het le zen en schrijven der Nederlandse taal, de gronden dier taal, de beginselen der rekenkunde, de regel van drieën ingesloten, van de vaderlandse geschiedenis en de aardrijkskunde der Nederlanden.* Dit wat het algemene gedeelte betreft, waarbij men moet bedenken dat het spreken en schrijven van zuiver Nederlands in eenvoudige joodse kringen toentertijd nog tot de uitzonderingen behoorde. De eigenlijke kundigheden vereist voor de toelating als godsdienstonderwijzer van de laagste rang werden als volgt omschreven:

1. Het lezen der Hebreeuwse taal met juiste accentuatie en bekendheid met de gronden der Hebreeuwse grammatica tot en met de werkwoorden.
2. Het in het Nederlands vertalen van de dagelijkse en
3. de op sabbat en feestdagen meest gebruikelijke gebeden [...].
4. Het in het Nederlands vertalen van de Pentateuch.
5. De kennis van de dertien geloofsartikelen [in de dertiende eeuw opgesteld door Maimonides] en enige kennis van de geboden en verboden welke ten huidige dage van toepassing zijn.

6. Enige kennis van de Bijbelse geschiedenis.
7. Het schrijven van Hebreeuws cursief [...].
8. Aanleg om in bovengemelde vakken les te geven.

De broodnodige rust en concentratie om zich deze vaardigheden en kennis eigen te maken, vond Izak de Haan niet in het kleine, overvolle huis in Amsterdam, waar het wel donker, bedompt en rumoerig zal zijn geweest. Evenals zijn spiegelbeeld meneer Snoek in het verhaal *Hoe meneer Snoek examen deed* stellen we hem voor op een bankje in een van de Amsterdamse stadsparken. Met zijn geringe voorkennis en ongunstige omstandigheden mag het een wonder heten dat hij de eerste keer slaagde, ook al was het voor de laagste rang. Misschien zou hij zelfs daaraan nooit begonnen zijn, als hij had kunnen vermoeden wat hem na zijn aanstelling te wachten stond aan ruzies, ergernissen en kwellingen.
Zowel in Smilde en Gorredijk als in Zaandam voerde hij een strijd met de bestuurders van de joodse gemeente, overal waren er series aanklachten en dreigementen. Er is een brief waarin twee beter gesituueerde familieleden, de wiskundeleraar Gerson de Haan en zwager Koekkoek, voor hem in de bres springen bij het bestuur van de joodse gemeente Zaandam die hem voor 3 januari 1892 ontslag had aangezegd in verband met een conflict over zijn toezicht op het ritueel slachten, wat evenals het voorzangernerschap tot zijn ambten behoorde. Het ingrijpen van de familieleden had succes maar de toestand bleef hachelijk en zijn eigen houding werd er niet soepeler op. Zijn aard, zijn eigengereid en somtijds agressief optreden leidden tot steeds opnieuw op laaiende conflicten.
Dat het hem bij alle kribbebijterij en betweterigheid in die benarde omstandigheden niet aan gevoel voor humor en zelfspot ontbrak, blijkt uit zijn in *Eva* genoemde roman *Rabbijn en antisemiet* die van 2 februari 1894 af als feuilleton in het *Centraal Blad voor Israëlieten* is verschenen en waarin hij zichzelf als volgt ten tonele voert:
De eenzame voetganger [...] was onderwijzer bij de Israël. gemeente te Stroomdam, doch daaraan waren nog enige andere functies verbonden. Hij was tevens voorzanger, ritueel beestensnijder, substituut huwelijksinzegenaar, secretaris van de kerkenraad, ziekenbezoe-

ker, waker bij stervenden, bazuinblazer, kerkelijk besnijder, predikant en in allerlei zaken de vraagbaak van een ieder, die gratis advies verlangde; gelukkig dat de synagogen geen kerktorens hebben, anders was hij zeker ook nog klokkenist geweest.'

Tot in *Eva* toe herkennen wij in Carry van Bruggens werk afspiegelingen van haar vaders woelig en geteisterd bestaan. Het lijkt alsof zij dan door compassie gedreven iets wezenlijks mag te onthullen over de verzoekingen waaraan hij in zijn eeuwige armoede was blootgesteld en de bezoekingen waaraan zijn vrouw door zijn consciëntieuze vervulling van het vermenigvuldigingsgebod was uitgeleverd.

Tot zestien keer toe is de toch al niet sterke, zeer nerveuze vrouw in 'gezegende' omstandigheden geraakt; negen kinderen zag ze opgroeien, waarvan er twee uit haar mans eerste huwelijk waren. Eén van haar dochtertjes, Duifje Esther, bleek geestelijk gestoord; haar aanwezigheid drukte zwaar op de kinderen De Haan, zo als blijkt uit de beschrijving van de naamloze zuster uit *Heleen*, die niet naar school ging: '*tegen de avond nam vader haar mee en wandelde met haar langs de rivier. Soms zat ze een volslagen dag in een hoek van de zolder op de grond, knaagde aan haar handen en bewoog grommend het lijf in bochten.*' Hoe Lientje de Haan als kind opkwam voor Duifje is aan de Zaan nog bij overlevering bekend: zij sloeg altijd met haar schooltas op het hoofd van kinderen die haar zwakbegaafde zusje plaagden. Een jonger broertje, Meyer, was lichamelijk zwak en werd door Lientje met gestadige zorg grootgebracht; als volwassene zou hij, teruggekeerd tot het orthodoxe geloof en veel fanatieker dan zijn ouders met haar breken omdat zij 'vrij' leefde.

Dat het voor de snel verouderende moeder een ondoenlijke taak was om enige orde te scheppen in het grote huishouden laat zich raden. Nog steeds staan er in Zaandam *spoorhuisjes* die overeenkomen met de behuizing waarin de kinderen De Haan hun jeugd doorbrachten: smalle woningen, uit planken opgetrokken, muf en donker. Er waren echter geen bedsteden en alkoven meer en er is stromend water en sanitair – in Carry's jeugd bestond het gemak uit een ton, in een donker hokje boven de sloot, die op gezette tijden door de vaatjesman werd ververst. Misschien had een *knappe burgervrouw*, van het species waar Carry in haar verhalen vol afkeer van gewaagt, er ook onder die drukkende omstandigheden nog iets van kunnen maken. Volgens Mies de Haan was moeder Betje wel met een bijzondere

fantasie begaafd, maar was ze ziekelijk slordig en had ze van huishouden en kleren niet veel verstand. Het naaiwerk voor de kinderen wordt in Carry's verhalen verricht door 'juffrouw Content', die er de nieuwste, op 'avondjes' gehoorde liedjes bij zingt en bovendien schandelijke geheimen kent van mensen uit de *kille* (de joodse gemeente). Juffrouw Content maakte de hardgekleurde betreste jurkjes zoals Esther en Roosje in *De verlatene* ze dragen, maar ze heeft ook de groenfluwelen jurk vervaardigd voor de dansles die mede door dat ongelukkig uitgevallen wrochtsel voor het kleine meisje op een diep insnijdende vernedering uitloopt. Ondanks de slordigheid en de benepen woonomstandigheden moeten we ons het gezin De Haan niet voor stellen als de familie Vischkoper in *Het Joodje*, waar de kinderen zelfs hoofdzeer hebben ten gevolge van welig tierend ongedierte en waar één voddige kopjesdoek dient om er het hele servies mee schoon te vegen. De De Haans leven wel in uiterste eenvoud, ja schamelheid, maar ze doen krampachtig hun best om fatsoenlijk te zijn en niet als arm te gelden. Tekenend voor deze heldhaftige pogingen tot *stand ophouden* is een passage in *De brief* uit *Het huisje aan de sloot* over de toelating van het broertje tot de *Franse school* en waarin het kleine meisje uit alle macht voor zichzelf beredeneert waarom zij geen 'armelui' zijn en haar broertje dus geen arme jongen is:

'O neen, wie dat denkt, weet er niets van! Zij hebben wel een beetje heel weinig geld, en vandaag is er bijvoorbeeld geen boter in huis [...] maar daarom zijn ze nog geen armelui! Armelui's vaders dragen petten en vader draagt een hoed, armelui's moeders doen hun boezelaar voor als ze uitgaan en moeder doet de hare dan juist af, armelui's kinderen dragen klompen maar zij dragen schoenen, armelui hebben de tafel bij het raam maar zij in het midden, bij armelui wordt voor brood-eten nooit en zelfs voor het middageten niet altijd gedekt - zij mogen nog geen tussenbeide-boterham eten zonder een servet onder het bord.

Het huis is echter meer dan een woning, meer ook dan een bolwerk van kleinburgerlijk fatsoen: het is vooral een wijkplaats. De *mezoeza* aan de deurpost, het kokertje met de teksten uit *Deuteronomium*: *'Hoor, Israël, de Eeuwige is onze G'd, de Eeuwige is één'*, vormt een beveiliging tegen alle kwaad voor de bewoners. In de huiskamer bevinden zich als stille tekens van actief joods leven onder andere het *chanoekakandelaar*, dat gebruikt wordt in de tijd van het *Lichtjesfeest* in december, het *mizrach* of

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

wandbord dat de gebedsrichting aangeeft en de kandelaars voor de sabbatlichten, die elke vrijdagavond worden neergezet op het witte tafelkleed dat, zo als Carry van Bruggen vertelt, in een ondeelbaar, onvatbaar ogenblik de hele kamer en de gezichten van de mensen een ander aanzien geeft.

Met rituele voorwerpen in het kader van handeling en gebed werd in de woning het dagelijks leven van de morgen tot de avond geheiligd; de sabbat en de feesten van de jaarkring werden er gevierd, te beginnen met *Rosj Hasjana*, het nieuwjaarsfeest, dat ergens in het vroege najaar valt en de rij van gedenkdagen opent met plechtige ramshorenstoten. Van al die rust- en feestdagen, hele en 'halve', vinden wij de steeds veranderende neerslag in het werk van Carry van Bruggen. Of zij zich verzet dan wel losmaakt, of zij glimlacht om de herinnering of zich verbijt van pijn om wat voor haar verloren ging, onder alle omstandigheden herkennen wij haar diepe betrokkenheid bij deze vroegere levensvormen.

Uit wat zij ons meedeelt, blijkt eens te meer dat het jodendom een *way of life* is, waarin doen, rusten en beleven centraal staan. Het *Hoor, Israël!* dat de joden van de wereld samenbindt, is niet alleen een gemeenschappelijk belijden, het is het in de *Thora*, de vijf boeken van Mozes, wortelende samenstel van bewust te verrichten handelingen, dat gestaald is in het vuur van een tweeduizend jaar oude ballingschapsgeschiedenis, verrijkt en verdiept door de denkbeelden en ervaringen van elkaar opvolgende generaties van beproefde vromen. Van hen die zich belangeloos en tot offer bereid hebben gewijd aan het door denken van die Leer. De afglans van dit lijden en vorsen rust in wezen nog op de kleinste religieuze handeling en kan slechts door het gedachteloos verrichten ervan worden gedoofd. In de jeugd van Lientje de Haan is het verzandingsproces in het Nederlandse jodendom niet meer te stuiten. Haar eigen werk als Carry van Bruggen weerspiegelt een fase van dat verval en legt er tegelijkertijd getuigenis van af dat de jeugdherinneringen voor de schrijfster 'ten bronwel' werden, zoals zij dit later zal aanduiden. — Niet alleen de viering van de jaarkring gaf het karig leven aan het Dampad enige glans, ook de vertelsels van de met fantasie begiftigde moeder droegen daartoe bij. Op van die *vlakke, vale novemberdagen*, zoals ze worden beschreven in *Vier jaargetijden*, werden er voor de zoveelste maal herinneringen opgehaald aan moeders

grootvader, in Carry's werk aangeduid als Rebbe Heele Arjei: *en ze hadden een sjoel in huis en de joodse knecht heette Ruben en de joodse meid heette Reggie*. Het zo vaak door de buitenwereld aangetaste zelfbewustzijn van de kinderen De Haan bloeide weer op bij het horen van bijzonderheden over rijke, geleerde en mystiek begaafde voorouders; het besef van anders-zijn woog op tegen de drukkende ervaringen van armoede en van sociaal isolement, dat door de sterke contrastwerking met die verhalen in een nieuw en troostrijk licht kwam te staan

Dat schijnsel wierp ook de grillige, verontrustende schaduw van bovennatuurlijke krachten, waarmee sommigen van die voorouders begiftigd geweest zoude zijn, zoals het vermogen om te schouwen in tijd en ruimte. Dat de kinderen De Haan niet alleen lekker griezelend, maar ook met weemakend echte angstgevoelens naar hun moeder hebben geluisterd als ze over dit aspect van hun merkwaardige afstamming zat te vertellen, blijkt duidelijk uit een verhaal als *Het wonder*, waarin een verslag van oudoom Sjimme over het hem aangeboren 'tweede gezicht' door het kleine meisje als een benauwende koortsdroom wordt ervaren. En ook van velerlei andere angsten was dat kinderleven vervuld: er gaat een moordenaar onherkend door het dorp; het lijk van een fraudeur wordt na dagen opgehaald uit de Oosterplas; de behoeftige oude *sjammes* (koster) blijkt een hrandstoffendief te zijn. *Het is koud en benauwd en de avond valt*, zo wordt door Carry van Bruggen na tientallen jaren een toestand van intense beklemming samengevat.

Wij zouden van deze en andere voorvallen en stemmingen in het leven van de kleine Carolina, geboren op 1 januari 1881 te Smilde en via Gorredijk in 1886 in Zaandam beland, heel weinig weten als niet de neerslag van haar avonturen en overpeinzingen te lezen stond in haar sterk autobiografisch getinte boeken. Waar *Dichtung und Wahrheit* zich vermengen, is behoedzaamheid geboden.

MET ANDERE WOORDEN:

‹ *Personages, gebeurtenissen en andere data van dit Jiddische tafereel zijn in de fictionele blender gepureerd.* Toch is het allemaal echt gebeurd.

Herinneringen verschuiven, karakters krijgen andere lichamen. *De waarheid is geborgd in de literaire bewijskracht.* › (D.M.)

HET EERSTE BOEK VAN CARRY VAN BRUGGEN, *In de schaduw (Van kinderleven)* uit 1907 vertoont nog de rauwe plekken van de grimmige omklemming waarin haar strakke, schamele jeugd de schrijver gevangen had gehouden. Wat zij zich dán herinnert, is in de eerste plaats de dwang. Elke vrije woensdagmiddag, elke zondag, en 's middags na vieren moesten de kinderen van de ongeveer honderd leden tellende joodse gemeente naar *het joodse school*. Over deze instelling komen wij uit het werk van Carry het een en ander te weten. Haar eerste bundel opent met een verhaal dat dit verplichte extra schoolbezoek tot onderwerp heeft, en twintig jaar later spreekt zij erover in de autobiografische tekst *De drie deuren*:

Waarom ben ik van zo veel gebouwen, van zoveel vertrekken uit later jaren alles vergeten... [...] en zou ik de inktvlekken kunnen tekenen op die zeskantige tafel met bruine randen in het Joodse school, als ik überhaupt kon tekenen? Daar was het zinken fonteintje, daar de kierende turfkast en de glazen deur naar het speelveld... Ik zie het, ruik het, ik voel het om me heen.

Het laatste kunnen we niet letterlijk genoeg nemen! Jaren later zal midden in een filosofisch betoog over *spotvormen* van regels en voorschriften hetzelfde fonteintje te voorschijn komen, alleen is het nu niet van zink: *Het ongelukkige vieze blikken fonteintje dat men op de dorpen in joodse scholen kan zien hangen en waar aan de kindertjes hun vingers moeten 'netzen' aan een paar druppels water na de lichaamsfuncties is de frase, de spotvorm van de reinheidsgedachte die aan het voorschrift ten grondslag ligt.'*

In Carry's eerste grote roman *De verlatene* (1910) vinden we de joodse school zelfs als dramatisch element, een sterk sprekende, fel aangezette toets in het beeld van Daniël Lehrens ontwikkeling. Mede onder de druk van de als zinloos ondergane leerstof en onderwijsmethode voltrekt Daantje zijn afwending van de hem eerst zo dierbare joodse levenswijze.

Maar vooral in *Het huisje* komt *het joodse school* veelvuldig als motief terug; een deel van het soms zeer conflictueuze gemeenteleven galmt vervormd na in de gesprekken die de kinderen voeren op het bleekveldje achter de school.

De jeugdige De Haans verkeerden daarbij in een speciale positie: ze ontvingen het joodse onderwijs van hun eigen vader, die zo driftig kon worden en die, als we in meneer Snoek gedeelten van een portret mogen zien, zijn eigen kinderen

altijd dubbel strafte omdat zij ook dubbel zondigden: tegen hun vader en tegen hun leraar! Dat Van Bruggens denken over *het joodse school* in de loop van de jaren aan wijzigingen onderhevig is geweest, kunnen we aflezen aan de sterk wisselende belichting waaronder dat verschijnsel in haar verhalen en romans wordt uitgebeeld. Het door afschuw gevoede protest, waarvan ze zo gedreven en met zo'n overdaad aan bijzonderheden móét getuigen in *Tegen de dwang* en *De verlatene*, heeft in *Het huisje* plaats gemaakt voor een warme, zij het wat dubieuze vertedering: het verried, de weerzin blijken te zijn verdwenen, maar de benauwenis is ook in deze late herbeleving voelbaar gebleven. In de non-fictie van *Hedendaags fetisjisme* wordt, in die context totaal onverwacht, een uit liefde en verontwaardiging opgetrokken monument neergezet voor de geplaagde, miskende 'rebbe' De Haan. Zij spreekt over de waardering van het Hebreeuws, die zoveel lager ligt dan de geestdrift voor het Grieks bij de beschaafden:

Of is het Hebreeuws soms geen klassieke taal? Of wortelt de 'cultuur' van het calvinistische Holland 1mms niet dieper in de Bijbel dan in Homerus? [...] En is dan niet het Hebreeuws minstens even onmisbaar als het Grieks? Toch leert alleen de theoloog, d.w.z. de vakman, Hebreeuws. Wat schuilt hieronder? Dit: *het Hebreeuws is de taal van de jood en wat erger is: in het algemeen van de arme jood. Want alleen de arme jood wordt 'vroom' opgevoed en gaat tot zijn 'Bar-mitswo' bij de rebbe op school en leert daar, van menig nederig provinciaal rebbetje, nog niet eens zo heel weinig Hebreeuws, dat hij in de dagelijkse gebeden en in de synagoge voortdurend herhaalt, zodat heel veel schamele joodjes redelijk wel Thora en Talmoed lezen... zonder dat iemand hun dat aanrekent als een factor van beschaving en ontwikkeling.*

De minachting waarmee in haar herinnering het ambt van haar vader werd bejegend, is niet te horen in de milde woorden die Cor Bruijn aan De Haan heeft gewijd in zijn herinneringen *Wijd was mijn land*; hij noemt hem in verband met zijn eigen hartelijke betrekkingen tot de joodse slagersfamilie Van Thijn te Wormerveer:

En bij de Van Thijns kwam de vader van Carolien en Jacob de Haan. Ik ben hem dikwijls gepasseerd op de Markt, als ik van school kwam en hij weer naar de trein ging. Ik zie hem nog duidelijk voor me. In mijn herinnering was hij toen al oud. Hij liep langzaam, alsof hij in diepe gedachten verzonken was. Zijn lange jas was groen van ouderdom. Hij had een

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

markante kop met groeven om de mond en in het voorhoofd. Hij was de man, wiens tragisch lot zijn dochter Carolien later zo overgegeven-scherp en meevoelend in De verlatene, *heeft beschreven. Hij wás de verlatene, reeds toen, als ik hem zag gaan over ons marktplein...*
Bij Carry van Bruggen was die herinnering een wond die bleef schrijnen en die weer openging in de tijd van haar vaders overlijden. Het lijkt niet onmogelijk dat juist het verdriet om de de dood van hem, die het vereerde middelpunt van haar kinderleven was, haar die apologie van zijn taak in de pen heeft gegeven.
Enkele weken na de dood van Carry's vader is haar broer Jacob, de dichter en significus, vermoord.
Hedendaags fetisjisme, dat zich bezighoudt met de maatschappelijke problematiek van het verschijnsel taal, zou ook als een hulde aan zijn nagedachtenis kunnen worden gezien. Hij was immers het broertje dat het dichtst naast haar opgroeide, dat ze dank zij het geringe leeftijdsverschil en op grond van eendere aanleg en belangstelling voelde als haar tweelinghelft. In zijn gezelschap
zwierf ze door het dorp en verkende ze de omtrek, met hem speelde, fantaseerde en vocht ze, en eindeloos waren de gesprekken die ze voerden over hun eerste waarnemingen in de omringende wereld, over woorden die zich zo vreemd kunnen loszingen van hun betekenissen, over als plat en stuitend ervaren zegswijzen *Al te goed is buurmans gek* en *Zaken gaan voor het meisje*, kortom: over alles wat hen bestormde, waaraan ze weerloos en gewillig waren uitgeleverd, de *razende raadsels*, de *klagende vragen* die het bestaan in een provinciestadje misschien op kleinere schaal, maar niet minder hevig teisteren dan in de grote wereld.
Met hem ook ging ze, behalve naar *het joodse school*, naar de openbare lagere school, waaraan in *Het huisje* en vooral in *Avontuurtjes* een aantal verhalen is gewijd. In een van de vertellingen uit het laatstgenoemde boek blijkt welk een centrale plaats de school in het kinderleven be kleedt: als de meester onverwacht door een telegram wordt weggeroepen en de klas de hele dag vrij krijgt, wordt het kleine meisje bevangen door het gevoel dat het niet is toegestaan tijdens de schooluren op straat te lopen: *Ze hoort er niet en wordt er niet verwacht en mag er eigenlijk niet wezen en mag niet zien wat er allemaal gebeurt... De klok van negen trekt een streep, neen beter, richt een dikke ribbel op... daar mogen kinderen niet overheen...*

Maar de school betekent ook urenlange doffe verveling, als de leeslesjes rondgaan tot iedereen een beurt heeft gehad, als er *in de somberte* van een herfstdag gerekend moet worden of, het ergst van al, gebreid en gemaasd tot de handen van het kind klam zijn en het werkje een onooglijk vod wordt; dan zal haar wel eens hetzelfde overkomen zijn als Heleen: *dat haar vingers wit en slap werden, haar ogen dof, zodat het werk haar uit handen viel. Haar lijf sloeg in een rauwe stuip van wanhoop achteruit, tegen de bank, ze keek radeloos naar de zoldering op. Al haar bloed raasde tegen dat peuteren op lapjes...'* Verveling moet het beweeglijke, praatgrage kind dikwijls met loden zwaarte in haar bank hebben neergedrukt: *Verveling... O verveling... schemering... rekenen... regen... echo's...* En als de bel tenslotte het verlossende sein geeft, dan gauw naar huis voor brood eten, omdat het in een ommezien weer tijd is voor 't joodse school of, o verschrikking, voor de breischool! Alsof Lientje niet genoeg leed onder de gewone handwerkles, moest zij wegens haar al te geringe vorderingen nog een aantal uren per week naar een van de aparte cursussen waarop de boerenmeisjes brei- en naailes ontvingen hetzij van een *fijne* oftewel gereformeerde juffrouw, hetzij van de strenge nonnen, of, als de eisen die de ouders stelden wat bescheidener waren, van een goeiige, aan de drank verslingerde sloeber als Pietje uit Carry's bundel *Breischooltje*.
Hoe het toeging op de *fijne* handwerkles kunnen we lezen in het verhaal *De boete*: het verlegen Leentje moet daar, omdat ze niet durfde of wilde verklikken wie de ogen open hielden bij het bidden (waarvan zij zelf als joods kind is vrijgesteld), nablijven om op te ruimen en wordt bij die gelegenheid geconfronteerd met de minachting van de juffrouw en haar snibbige moeder, die om strijd domme, hatelijke opmerkingen maken over de godsdienst van het meisje.
Toch maken de slepende donkere melodieën van psalmen en gezangen, plichtmatig aangeheven aan het eind van de duffe lesuren, op Leentje zo'n diepe indruk dat zij ze, op zolder dromend, *als buiten haar wil* ineens begint te neuriën:
Zo lief had hij zondaars, dat hij voor hen stierf / Genade bij God door zijn zoenbloed verwierf... Het duurt even... De betekenis van het zo zoete zingen dringt tot haar door: ze heeft vreemde goden aanbeden, de God nog wel van wie haar zo verachten!
Botter en rauwer gaat het toe in *Het breischooltje* waar de atmosfeer letterlijk en

figuurlijk om te stikken is; de lezer weet niet met wie hij meer medelijden moet hebben, met de als paria's behandelde joodse kinderen Henderiek en Racheltje, die, als er thee wordt geschonken, uit de onooglijke *jodenkommetjes* moeten drinken, of met het gebochelde wijfje Pietje, van fatsoenlijke komaf maar aan lager wal geraakt, berooid en verlaten eindigt op de ziekenzaal van het armenhuis.
Lientje heeft in de lagere schoolperiode tot in de kern van haar wezentje het besef meegekregen van de onontkoombaarheid van het dood-zijn. De aanleiding daartoe is niet zozeer het sterven van vier van haar broertjes en zusjes voordat zij twaalf was. Carry van Bruggen sprak en schreef er niet over. Wel een liedje dat de aardige nieuwe meester in de klas laat lezen: *Zwijgend spreidt de nacht zijn kleed / over woud en dreven.* Die regels brengen haar aan het dromen: *'woud'* is een *mijmerwoord, 'dreven'* kun je niet anders denken dan als *zacht glooiende verten.* Dan komt het tweede couplet: *Eenmaal zal het zwarte zand / als de nacht ons dekken, / en geen lieve vriendenhand / uit de slaap ons wekken...*
De tekst is in haar beleving anders. Het is eigenlijk *zwarte grond* en *vriendenmond.* Hoe dan ook, het voor melodie en woordklanken ontvankelijke kind kan niet verder lezen doordat de tranen haar in de keel kroppen. 's Avonds ligt ze als buiten de storm raast in bed en dan komen de woorden bij haar terug: Eenmaal zal het zwarte zand... *Dan ben je dood en ben je weg... Je bent er niet meer... Het zwarte zand dekt je... Als de nacht... Onder in het zand ligt een kist... In die kist lig je zelf... Er is een deksel vlak boven je gezicht en boven op het deksel ligt het zwarte zand als de nacht... En dat gebeurt niet maar misschien... Maar vast... Vast... Vast... Iets dat groot en vaag om haar bewoog als de schemerige schaduwen van reusachtige vlerken... zet zich dicht en donker vlak op haar hart...*
Soms kan zich op school een *wereld van wonderbaarlijk leven openvouwen*: als de meester over de Noordpool vertelt, van noorderlicht en ijsberen en spiegelende bevroren vlakten. Vooral de puntjes van de ijsbergen boven het water... Het grootste gedeelte heet de voet, verborgen in een verraderlijke diepte...
De hele middag denkt Lientje erover na. Steeds duidelijker voelt ze dat die ijsberg iets met haarzelf te maken heeft: *De Voet van de IJsberg is binnen in haar... Het is haar eigen verborgen leven... Het is het toegeslotene achter haar gewone leven dat niemand kent of vermoedt.* Uit dat binnenleven, het staat haar ineens helder voor ogen, stijgen de

dromen op, verontrustende, wrede, benauwde en ook de steeds terugkerende dromen van donkere straten, hellende huizen zwart boven diep water, vreemde steden, wijde rivieren... *En alle dingen zijn stil en donker.*
De bijzonderheden die Carry vanaf haar 26e levensjaar verteld – toen *'s levens volheid* zich in basale aan haar had geopenbaard – zijn afkomstig van wat Lientje tussen haar 4e en 15e heeft beleefd en ervaren. Ze kende de stemmen van wind en water en het schelle *smaus*-geroep van jouwende buurkinderen. Ze had de verlokkingen ondergaan van de Sintemaartenslichtjes en van de zoetsmeltende wijs die door de straatjes klonk als de *Ster van Bethlehem* door de decemberavond werd rondgedragen. Ze was in de ban geraakt van het verglijden der seizoenen en had de invloed daarvan op haar innerlijk leven bespeurd. Ze had nieuwsgierig griezelend, gefluisterde en half begrepen berichten opgevangen uit de grotemensenwereld. De geheimzinnigheid geproefd van vreemde namen en woorden en de weemoed van vrouw Komeyns droef-uithalende liedjes in haar hart voelen binnendringen. Uit de schoolbibliotheek had ze verhalen gelezen, *De hut van Oom Tom* en vooral *Alleen op de wereld*, het boek dat Heleen *beetgreep met een heet verlangen naar helpen en redden zodat ze haar onmacht beleed als een marteling* – ook had ze meerdere *smoezelige deeltjes, ruig van los-in geschoven bladen* verslonden dat in het armelijke kastje van het uitleenboekerijtje lag met titels als *Het kasteel Montmorency, De kroon met de karbonkelstenen* en *Het geheim van een adellijke Russische familie*, waar Leentje uit *Van een kind* zo verzot op is. Al ontmoette Lientje dan geen adellijke Russen, ze had wel in hun eigen kleine gemeente, ja in eigen huis de door pogroms verjaagde Russische joden zien komen en gaan. Met ontwrichting en mededogen vol spontaan opwellende saamhorigheidsgevoelens had ze brokstukken opgevangen van de godsgruwelijke belevenissen die ze meedroegen. Al die waarnemingen, dromen, avonturen en stemmingen riepen vragen op die bij haar – ja, juist bij haar – steeds dringender en dreigender om een antwoord smeekten.
Hoeveel en hoe bewust ze ook de ervaringen al voor haar veertiende had ondergaan, de onderwijzersopleiding *normaalschool* zou haar alle saaiheid van de leerstof over *Hollandse graven, congruente driehoeken, samengestelde interesten* e.d. ten spijt een reeks ingrijpende ervaringen brengen. Haar 1 jaar jongere broer Jacob (*Joop*)

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

bezocht het voortgezet onderwijs, de *Franse school* waar hij als joodse jongen en niet betalende leerling op het nippertje werd toegelaten. Joop ging naar de *Rijkskweekschool* in Haarlem. Lientje ging naar het ULO en de *Normaalschool* op het Rustenburg in Zaandam.[1] Cor Bruijn heeft haar later als volgt beschreven:

Zij was ruim twee jaar ouder dan ik en zat dus enkele klassen hoger. Ik zag haar meestal vanuit de verte. Maar ik zág haar tenminste! Ze was anders dan de anderen. Ze sprong eruit door haar opvallende kop, haar levendigheid en spirit. En ze dichtte! Ze had een prachtig gedicht op Van der Wey gemaakt, de leraar met wie we het meest te maken hadden! En het verhaal ging dat ze schitterende opstellen kon schrijven.[2]

Eén ervan was het een 10 beloonde opstel over *Het medelijden*, dat Eva in het gelijknamige boek moet voorlezen aan een leerkracht voor wie ze een extatische verering voelt. Eva komt 's zondagmorgens bij hem en ze lezen samen 17e-eeuwse teksten en stijgen *tot boven de toren*. Ze kunnen zich er niet handhaven, de alledaagse werkelijkheid tast ook de zondag, ja ook Vondel, de verhevenste gevoelens aan.

De op HET ABSOLUTE gerichte erotiek van het jonge meisje is niet bestand tegen de geluiden van koffiedrinken en koekjes eten en nog minder tegen het besef dat de hooggeëerde oudere man zoals alle stervelingen zijn spijzen verteert: *Maandag op school... heeft ze hem... uit een deur zien komen. O ellende, gebondenheid in de slavernij van het lage, van de verborgen vernedering*. Bijna haar leven lang zal Carry blijven lijden onder haar *wrok tegen het lage, lichamelijke* en zoeken naar de harmonie tussen de aardse en de hemelse Venus.

Verliefdheid is niet de enige emotie waaraan ze is overgeleverd tijdens de jaren op de normaalschool. Voor een beeld van wat er in haar gistte, moeten wij *Heleen*, *De klas van 12* en *Eva* naast elkaar leggen of liever door elkaar heen schuiven.

1 NORMAALSCHOOL *École normale primaire* - Leerlingen werkten op een lagere school en kregen in de avonduren en op zaterdag les van het *Hoofd der school*. Na de studie konden ze staatsexamen doen en aktes halen. KWEEKSCHOOL - Leerlingen volgden theoretische vakken om hun vakkennis te vergroten. Daarnaast konden zij praktijkervaring opdoen op een aan de kweekschool verbonden lagere school.

2 COR BRUYN (1883-1978), *Hoofd der school* te Hilversum en schrijver van streekromans en *'pedagogisch verantwoorde jeugdboeken'*. Dagblad *Trouw* juicht op 27 oktober 1965 in hun jeugdrubriek *Voor jou en mij van allerlei*: 'Een volledige uitgave van *Keteltje*! Je krijgt dus drie prachtboeken in één! Het armoedige jochie is door de schrijver tot vriend van kleinen en groten gemaakt. We kunnen ons best voorstellen dat ook je ouders dit boek van begin tot eind nog eens helemaal zullen lezen. Wie gaat er niet echt meeleven met de *Prefester*, met *Sneeuwitje* en vooral niet te vergeten *Japie Stopgaren*. Wie *Keteltje* leert kennen, vergeet hem zijn hele leven niet. Een fantastisch dikke uitgave, met recht het meesterwerk van Cor Bruyn genoemd.'

Uit de gecombineerde reacties van Eva en Heleen, van Nel en Lea op het schoolbestaan en op de buitenwereld kunnen wij bij benadering opmaken wat er omging in Lien de Haan. Evenals *Heleen* kon zij snel leren en goed formuleren. Gepijnigd door de ervaring dat de leerstof niet aansloot bij haar innerlijke overpeinzingen, dat haar hunkering naar vriendschap geworteld in eerlijkheid en onbaatzuchtigheid geen weerklank vond bij de van minder abstracte zaken vervulde schoolkameraadjes, ook al doordat zij – zoals *Lea* – als joods kind een buitenbeentje was.

Net als *Eva* zal zij haar eerste behoefte aan verering hebben doorleeft en zoals *Nel* de dubbele schok van de confrontatie met politiek en moderne literatuur hebben doorstaan.

In de tweede helft van de jaren negentig ontdekte zij de poëzie en het proza van de tachtigers. Het was ook de tijd waarin haar altijd tot opwellen gerede compassie met mensen en dieren, met levende wezens en dode dingen getransformeerd werd tot opstandige woede om het onrecht dat verweven was met de grote gebeurtenis van die jaren: de *Tweede Boerenoorlog*.

Mies de Haan vermeldt kort hoe Lien naar eigen zeggen daaronder had geleden. Andere bronnen bevestigen haar betrokkenheid bij dat internationale drama.

In de handschriftenkamer van de Amsterdamse U.B. zijn werkschriften, notitieboekjes en conceptbrieven van Carry van Bruggen te vinden met necrologieën en lezingverslagen uit de provinciale pers. Het oudste stuk is een vergeeld aantekenboekje met een keurig geschreven woordenlijst Afrikaans-Nederlands. Verder een reeks jaartallen uit de Engelse geschiedenis en een knipsel *Engeland en Transvaal* met d.d. 3-8-1899. De strijd tussen de Boeren en het Britse rijk hielden haar zo bezig dat zij zich in de daar gesproken taal wilde inleven in het denken en voelen van de Boeren. Zij volgde het verloop van de strijd aandachtig in de kranten.

Ook is ze met hoofd en hart bezig de literatuur te ontdekken. Ze was het leesbibliotheekje ontgroeid. De de ontroeringen, die ze uit de gretig verslonden groezelige boekjes putte, heeft ze haar hele leven meegedragen. Zo open en ontvankelijk is haar geest dat zij bij machte is voedsel te peuren uit verplichte schoollectuur als de bundel *Waarheid en dromen van Jonathan* van dichter/dominee P. J. Hasebroek. Waarschijnlijk is zij op evenveel begrip gestuit als Heleen die haar emoties niet kon bedwingen toen zij de schets *Het album* moest voorlezen en volkomen overrom-

peld werd door de daar aangehaalde woorden uit *Mattheüs 10:37 Die vader ofte moeder liefheeft boven Mij en is Mijns niet weerdigh, ende die sone ofte dochter lief heeft boven Mij en is Mijns niet weerdigh.* Deze tekst uit het *Nieuwe Testament*, vermoedelijk de eerste die Lien de Haan onder ogen kreeg, heeft haar leven lang die schokwerking niet verloren. In *Prometheus* is zij ermee bezig, dan pas blijkt welke krachtige stoot de door die regels gewekte emotie aan haar denken heeft gegeven. Wat zij ervoer als het verschil tussen het Oude en het Nieuwe Testament hechtte zich voor haar aan die krasse uitspraak van Christus; het was een sleuteltekst die de deuren tot het inzicht voor haar opende, een scharnier waarom een hele denkbeeldenreeks kon draaien:

COLLECTIVITEITSGEVOEL IS AUTORITEITSGEVOEL, TUCHTGEVOEL: *Eer Uw vader en moeder.* Eenheidsgevoel, individualisme is ook hiervan de ontbinding. *Wie vader en moeder liefheeft boven Mij, die is Mij niet waardig.* Het eerste ontmant de mens, maakt hem van zijn geboorte af medeplichtige van datgene, waartegen zijn hart wellicht in opstand komt – het tweede maakt hem vrij, geeft hem van zichzelf terug.

Zij heeft zich niet heeft beperkt tot de lectuur van *Waarheid en dromen* (1840) en de *Camera obscura* (1839) – een boek waar zij een zwak voor had. Ina uit *Een coquette vrouw* hunkert ernaar om haar kritische Egbert *'s Winters buiten* voor te lezen omdat het zo *vredig, zo zacht-gemoedelijk, zo stil van stemming is*, maar Egbert verzoekt haar hem dit te besparen. Als het Lien de Haan zo vergaan is als Nel in *De klas van 12*, dan hebben in die jaren aanvankelijk Multaruli's *Ideën* haar begeleid, en daaruit vooral *Woutertje Pieterse*, het kind dat anders was dan de anderen in zijn begriploze omgeving. In de tweede helft van de jaren negentig is het licht van *Tachtig* voor haar opgegaan en werd *Woutertje* verdrongen door *De kleine Johannes.* Ook waren in die tijd de gedichten van Willem Kloos een openbaring voor haar; zij reciteert ze enige jaren later, wanneer zij al onderwijzeres is, allemaal uit het hoofd. Ook in *Eva* wordt er over Kloos gesproken: *Wat verzen en wat liefde... dáár geef ik om.*
De bundel *Verzen* van Kloos was in 1894 verschenen, iets ongehoord nieuws dus nog in haar normaalschooltijd. Dat zij 'niet ontvankelijk zou zijn geweest voor poëzie' is in tegenspraak met wat er in haar eigen werk te vinden is aan sporen

van door het lezen en overpeinzen van dichterswoorden gewekte ontroeringen. In *Eva*, bedoeld als compendium in romanvorm van haar existentiële levenservaringen, worden behalve Kloos' *Verzen* onder andere geciteerd of genoemd Perks *Mathilde* Van Eedens *Ellen*, Gorters *Mei*, en in het laatste hoofdstuk de door haar in elk opzicht bewonderde Heine: ‹*Hoog en groot en donker stond de zee uit de horizont opgewassen, tegen het witte strand. Nordeney... 'Sei mir gegrüßt, du ewiges Meer.' Waarom is dit zo mooi, zo mooi, dat ik het bijna alle dagen denken moet en dat ik er bijna alle dagen de tranen van in mijn ogen krijg?*›
Het grapje dat zij in *Hedendaags fetisjisme* uithaalt met regels van Boutens en Kloos, waar zij de woorden van de dichters vervangt door alledaagse termen als staving van wat zij als de roeping en de essentie van het dichterschap ziet: *het vinden van woorden die van een eigen aandoening, begrip of visie [...] getuigen [...] de uit de keuze der woorden blijkende innerlijke bewogenheid, macht en begrip.*
Zij formuleerde dit in de tijd dat zij met nooit te vergeten kracht werd getroffen door het moderne dichterlijke woord. Toen ze na het behalen van haar *Akte van bekwaamheid tot het geven van lager onderwijs* naar Amsterdam vertrok, was zij vervuld van deze ontdekkingen, die haar een zuiver persoonlijke verworvenheid toeschenen. In Amsterdam zou zij dan merken dat er vernieuwing op velerlei gebied in de lucht hing. Dank zij een haar kenmerkende gave: de verwondering, mede gewekt door de bijzondere levensvormen waarin zij was opgegroeid, zou zij op alles wat haar kwam bestormen toch reageren als een die te midden van schijnbaar gelijkgezinden *anders* is.[1]

1 VGL. Ruth Wolf, *Van alles het middelpunt. Leven en werk van Carry van Bruggen*, Amsterdam Em. Querido's uitgeverij B.V. 1980, p. 9-33.

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

Kun je vrij van oordelen waarnemen en handelen – dus vanuit een fenomenologische houding?

Kun je in de leefwereld van het kind aanwezig zijn zonder vooraf vastgelegde interpretaties, zodat het kind kan verschijnen zoals het is?

Kun je zien hoe kinderen hun eigen orde scheppen – hoe zij proberen samenhang te bewaren in wat hen overkomt?

Kun je een veilige ruimte creëren waarin het kind niet hoeft te vechten voor zijn achtergrond, maar gewoonweg kan zijn?

Kun je het lot van de kinderen die je begeleidt lezen, zonder het te willen corrigeren of herscheppen?

Kun je hun bewegingen, hun pogingen tot evenwicht, hun manieren van reageren zien als uitingen van hun eigen innerlijke ordening?

Het gezin kun je zien als een leefwereld in samenhang: een ruimte waarin ieder gezinslid zich op de anderen betrekt en waarin ieders gedrag betekenis krijgt door de manier waarop het door de anderen wordt ervaren. Wat één persoon doet, raakt de hele constellatie — niet omdat er een systeem achter zit, maar omdat mensen in relaties altijd op elkaar betrokken zijn.

In gezinnen waar spanning of kwetsbaarheid aanwezig is, wordt deze samenhang vaak nog voelbaarder. Gemoedsaandoeningen, onzekerheid of angst bewegen zich door de gezinsrelaties heen; ieder gezinslid reageert op zijn eigen wijze, en die reactie wordt weer onderdeel van de gezamenlijke leefwereld. Een gezin is daarom nooit een optelsom van individuen, maar een gedeelde ordening die voortdurend in beweging is.

Gezinnen proberen een vorm van evenwicht te bewaren. Soms gebeurt dat door spanning te dempen, soms door nieuwe manieren van omgaan met elkaar te zoeken. Wat *normaal* of *acceptabel* is, wordt niet vastgelegd, maar ontstaat gaandeweg — door herhaling, door gewoontes, door wat werkt en wat niet werkt. Zo ontstaat een soort maatstaf: een geleefde vanzelfsprekendheid die binnen dit gezin als passend wordt ervaren.

Verandering en stabiliteit bestaan naast elkaar. Op sommige momenten houdt het gezin vast aan wat vertrouwd is; op andere momenten verschuift er iets, en moet de gezamenlijke ordening zich opnieuw afstemmen. Soms is die verschuiving klein, soms ingrijpend — maar altijd maakt zij deel uit van de manier waarop het gezin probeert zichzelf te bewaren én te vernieuwen.

In deze bewegingen kun je als begeleider leren zien hoe een gezin zijn eigen evenwicht zoekt. Niet door het te analyseren als een systeem, maar door te kijken hoe mensen elkaar dragen, raken, ontregelen en herstellen — in hun eigen tijd, op hun eigen wijze.

©

Samengevat

- Geen systeemtheorie (geen open/gesloten systemen, subsystemen, feedbackmechanismen).
- Fenomenologische taal: leefwereld, samenhang, ordening, beweging, evenwicht.
- Niet-directief: beschrijvend, uitnodigend, zonder instructies.
- Richtinggevend beeld: de lezer krijgt een manier van kijken, geen model.
- Pedagogisch tactvol: het kind en het gezin verschijnen in hun eigenheid.

Arne Jonges *Redelijk geloven*

Een variatie op: *Een atheïstische weg naar God, Edmund Husserl en het godsprobleem*, 2004; *Alsof het zo is, doen, geloven*, 2006; *Goed Gelovig* 2007.

Deze versie is geredigeerd, ingekort en gedateerde kwesties daargelaten indachtig het fenomenologische gedachtegoed. *Zuider-Amstel* 2022
De originele uitgave is te verkrijgen via ww.ru.nl

Radboud Repository
sharing science

[...] DISCUSSIES OVER HET AL OF NIET BESTAAN VAN GOD EN ZIJN VEELAL EEN HERHALING VAN ZETTEN. *Anders dan zo'n debat tussen godsdienst en atheïsme vaak laat doorschemeren, zijn rede en religie in veel opzichten juist in een onderlinge wisselwerking ontstaan en houden zij elkaar nog altijd in een geheime omhelzing vast.*[1]

Er is een erfgoed in de theologie dat zich niet laat onderbrengen.[2] De filosofische godsbewijzen bevatten veel vernuft en redelijkheid, maar niet dat het geloof in God om die reden redelijk is. Die laatste stap kan de rede namelijk niet maken.[3]

EDMUND HUSSERL die zijn hele denkweg typeerde als een *atheïstische weg naar God*, constateerde uiteindelijk dat hij met lege handen was achtergebleven (BW VI en IX). De rede beantwoordt de godsvraag met: *Uit de redenering volgt, waartoe de redenering is opgezet*. Iedereen die God wil *bewijzen* is al van God uitgegaan.[4] Wetenschapsfilosofen maken korte metten met zulke '*bewijzen*'.[5] Als er wel een overtuigend bewijs mogelijk zou zijn, *quod non*, zouden we daar dan iets mee opschieten? Een abstracte God staat buiten elke werkelijkheid.

De neoplatoonse godsgedachte was dienstbaar aan islamitische en christelijke geleerden zonder dat de directe relatie met de daadwerkelijke religie duidelijk werd. Het is een vrijwel onbegaanbare weg om een wijsgerig godsidee direct te verbinden met de concrete religie. Dit is wel gebleken bij aanhangers van het z.g. *intelligent design* die God zagen werken vanuit de wereldse ordentelijkheid. De sprong die ze daarna vanuit hun axioma naar het christendom waagden, was een nog grotere filosofische salto mortale dan hun oorspronkelijke gedachte. Wie een abstract godsidee heeft geformuleerd komt logischerwijs eerder uit bij de drie ringen van Lessings *Nathan der Weise* waarin de onmogelijkheid van het aanwijzen van de ware godsdienst wordt aangegeven.

1 Ger Groot: *Het krediet van het credo*, Amsterdam 2006.
2 VGL. R. Peels e.a. *God bewijzen*, 2013 en *Het disjunctieve atheïsme van Herman Philipse*, 2008.
3 Paul Ricœur: *Soi même comme un Autre*, 1990.
4 Th. de Boer, *Langs de gewesten van het zijn*, 1996.
5 L. M. de Rijk: *Geloven en weten, pleidooi voor een sober atheïsme*, 2010.

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

Een abstract godsidee levert godsdienstig gezien weinig op of zoals Heidegger terecht stelt: tot zo'n God valt niet te bidden.[1] Uiteindelijk is dat toch wat de auteurs beogen: een fundering of garantie van de rede voor hun religieuze praxis.

Naar mijn oordeel is het zoeken naar redelijke garanties of funderingen voor het eigen geloof een volkomen onbegaanbare weg. Evenmin als een godsbewijs overtuigt, overtuigt het tegendeel. Het virulente atheïsme van Philipse en medestanders blijkt ook alleen overtuigend voor degenen die met een zelfde vorm van rede naar het vraagstuk van de religie kijkt. Alleen binnen die context van een geloof en een concrete religie is de godsvraag relevant, maar niet de zin van *bestaan* of *niet bestaan*. Wie de godsvraag stelt, zal dit doen vanuit een eigen overtuiging. Het adagium *fides quaerens intellectus*, het geloof probeert zichzelf te begrijpen, is nog steeds van belang. De vraag is niet of het redelijk is om te geloven, maar hoe kun je redelijk geloven? Bonhoeffer: *Waar geloof is met intellectuele redelijkheid verbonden*. Ofwel: Hoe kun je geloven met je *verstand* op de intuïtieve basis van je *vertrouwen*? Geloven doen mensen *van horen zeggen*: we zijn, wie we zijn, op grond van een traditie die een uitwerking heeft gehad en waarvan we erfgenaam zijn (Husserl, HUA XIV).

Moet die erfenis ongeschonden in stand worden gehouden of moet zij deel worden binnen de dynamiek van het actieve leven? Het eerste creëert een *museale religie*. De tweede keuze is minder eenvoudig. Bonhoeffer's vraag 'Hoe kun je geloven met *intellectuele redelijkheid*?' is nog steeds actueel.

HUSSERL, de aartsvader van de fenomenologie, droomde in de eerste helft van de vorige eeuw nog van zijn *Philosophie als strenge Wissenschaft*. Een van de laatste zinnen is: *Die Philosophie als strenge Wissenschaft, der Traum ist ausgeträumt*. In het vervolg betoogt hij echter dat de filosofie haar opdracht verzaakt en dat ze deze niet mag opgeven. Het gaat het uiteindelijk om waarheid als een oneindige opgave. Wie deze positie

1 *Identität und Differenz*, 1957

van waarheidsvinding verlaat, begeeft zich in de sfeer van het vrijblijvend gebabbel. Voor Husserl was waarheid: *dat wat evident zo is*. Het gaat om waarheid over de werkelijkheid zoals die zich aan ons vertoont. Dat betekent geen *diepzinnige verborgen waarheid*, wel een zo helder mogelijk proberen te begrijpen wat zich in de ervaring voordoet.

Het *Rationalisme* ontstond tussen de heilige huisjes van het toenmalig ethisch denken. Husserl wilde de rede opbouwen vanuit haar fundament: *prima philosophia*. Hij zocht naar de fundamenten van een overkoepelende theorie, maar wil geen systeem bouwen. Ondanks deze tegenstrijdigheid kan het precieze denken van Husserl ons op weg helpen om de vragen rond God en godsdienst te verhelderen.

De methodologische impact van de fenomenologie ligt meer in het perspectief dan in procedures. De nadruk op de ervaring en de fenomenen én de eis van rationaliteit zijn van evident belang evenals het besef dat de verwarrende berichtenstroom van de werkelijkheid zich alleen in voorlopige, tijdgebonden ordeningen laat vatten.

Husserl stelt dat er één rede is die zowel praktisch, logisch, ethisch als theoretisch is. In al ons denken en doen functioneert een vorm van redelijkheid. Het is onmogelijk om grenzen van de rede te kunnen vaststellen met daaromheen sferen van het buitenredelijke, want dan is het vermeende buitenredelijke tot een rationeel thema geworden en heeft aandeel in de rationaliteit. Husserl volgde hierin zijn Marburgse vriend Rudolf Otto.

Alles wat we verwoorden of vertellen heeft een zekere vorm van toetsbare redelijkheid in zich. Het principe van denken is voor iedereen hetzelfde, van een geleerde misschien allicht iets gestructureerder door bepaalde overeengekomen regels.[1] Het is een illusie te menen een algemeen voor alles geldend systeem van regels van de grond af aan uit te kunnen werken. Een overtuigende algemene rede kan wel een filosofendroom zijn, maar zal ons ook onze vrijheid ontnemen. Wetenschap is een discipline: het gaat om geformuleerde denk- en onderzoeksme-

1 VGL. Bert. Waldenfels: *Ornung in Zwielicht* 1987; J. Linschoten. *Idolen van de psycholoog*, 1964.

thoden. In modeldenken worden ervaringen gefilterd om tot *zuivere feiten* te komen en tot theorieën die voorspelbare processen beschrijven. Er zijn echter tal van ervaringen die op dat filter achterblijven, omat ze niet tot de gewenste zuiverheid leiden.[1] Ervaringen die buiten het wetenschappelijke kader vallen, doen er in ons leven en ook voor de humaniora het meeste toe. Van oudsher zijn die ervaringen in taal en beeld gegoten en vaak nu nog herkenbaar.

Het is een illusie dat ons denken op een punt is gekomen waarin al het voorafgaande overbodig is geworden. Het is noodzakelijk om achterom te kijken teneinde te ervaren hoe we geworden zijn tot wat we zijn en te kunnen *vernieuwen vanuit de traditie*. Dat alles wat we over het verleden zeggen in zekere mate een constructie is, waarin de subjectiviteit van de onderzoeker een rol speelt, kan niet leiden tot de conclusie dat alles 'maar subjectief' is. Vanzelfsprekend heeft alle geesteswetenschap een belangrijk subjectief element; zij kan zonder interpretatie niet bestaan. De visie die een historicus, filosoof of religiekenner voorlegt, is een voorstel dat ogen kan openen en worden bediscussieerd. Het bestaan van verschillende visies kan ons verder helpen.[2] Ook het denkwerk van de oude metafysica kan ons nog steeds het nodige te zeggen. Het is een erfenis die onze redelijkheid kan beproeven. *De rede is de stem van de mensheid in de afzonderlijke mens* (Schiller).

De idee van een mogelijke alomvattende waarheid an sich ligt met onze dimensionale beperkingen en reikwijdte voorlopig buiten ons bereik. Waarheid is een idee, een oneindige en tevens normatieve idee, waarmee we kunnen denken en leven. De uitspraak *de roos is rood* is toetsbaar aan een concrete roos. Een belofte kan alleen getoetst worden naar de mate waarin hij wordt ingelost. De waarheid van veel uitspraken 'controleren' we op grond van wat we menen te weten en wat we voor mogelijk houden. Ons leven wordt mede bepaald door een voortdurend ronddraven in verwikkelingen van een talige wereld.

1 Frank Ankersmit: *De sublieme historische ervaring*, 2007.

2 Karl Popper: *Conjectures and Refutations, the growth of scientific knowledge*, 1962.

FRANCIS BACON † 1626: *De natuur is in zoverre te beheersen als de mens haar kent. Daarvoor moet het denken gezuiverd worden van vooroordelen, bedriegelijke redeneringen en overgeleverde dwalingen*. Het is bij controverses in principe mogelijk om valse voorstellingen te corrigeren. Plastische fictie en complottheorieën klinken vaak overtuigender dan de weerbarstige werkelijkheid. Er bestaat mythevorming die voor velen hardnekkiger en geloofwaardiger is dan de werkelijke gang van zaken. Kulverhalen zijn te ontmaskeren maar niet uit te roeien. Het omwille van de democratie alle opvattingen gelijkschakelen als een 'mening', scheelt een hoop discussie en zet het verstand buitenspel. Dat gesprekken steeds sneller discussies worden die berusten op *beeldvorming* en losgezongen van haalbare doelen tot ontluistering leiden is bedenkelijk en onvoorkomelijk door gerichte manipulaties van louter op gewin sturende 'nieuwe media'. Denken dat de waarheid geen geweld wil aandoen, wil redelijk zijn en dat laatste is ook een *normwoord*.

We mogen de gedachte van Husserl niet opgeven dat we in één gemeenschappelijke wereld leven, waarin de mensheid een gemeenschap is van mogelijke *Verständigung* (toenadering *Cf.* vanzelfsprekend). Ons bestaan is gefundeerd op geloof, niet zozeer religieus als wel op seculier geloof.

Wir glauben ehe wir wissen, stelt Husserl. Na de geboorte gaan we in vertrouwen meeleven, meespreken en meedenken in een bestaand ritme. Het meeste van onze kennis is *van horen zeggen*, van thuis, op school etc. Dat vertrouwen is fundamenteel en het is een *basic trust*.[1]

Husserl spreekt over *Urglaube*: ons weten is niet waardevrij, we zijn emotioneel gebonden aan wat we *menen* te weten. De rede is ook door ons gevoel gepersonaliseerd; het gevoel onthult de identiteit van existentie en rede.[2] – Met die bagage bewegen we ons door de wereld. Het gegeven dat de link tussen emotie, persoon en rede het vertrouwen kan ondergraven en emotionele reacties kan losmaken, ligt gevoelig.

1 Erik H. Erikson, *Identity, Youth & Crisis*, 1968.

2 Paul Ricœur: *L'homme Failible*, 1960.

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

EDMUND HUSSERL: *Geloof is geen zaak van willekeur, je kunt niet zomaar beslissen wat je gelooft*. Geloof behoort bij onze levenshouding. We geloven met *hart en ziel*. Geloof en vertrouwen kan de feitelijkheid manipuleren. Het *wat wordt geloofd* en *wie kunnen we vertrouwen* horen we zorgvuldig tegen het licht te houden en te bevragen, willen we redelijk zijn. Geloofsinhoud is *overtuigingstaal*. Het probleem van Nazi-Duitsland was dat in Hitler werd geloofd en dat zijn waandenkbeelden handen en voeten kregen in het maatschappelijk handelen.[1] Sentimenten die de politiek mogelijk maken, ontregelen ze ook.[2] Geloof kan 'terecht' of 'onterecht' zijn: je kunt vertrouwen, enthousiasme en emoties op de verkeerde kaart zetten en hoe vertrouwder het wordt hoe sterker de emotionele binding en hoe lastiger de redelijke correctie. We maken deel uit van een seculier of religieus *bezield verband* met een bepaald *meningenklimaat*. Redelijkheid verschaft ons een mate van vrijheid tegenover het bestaande. Van oudsher begint dat de wijsbegeerte met de verwondering, met kritische vragen die we niet uit de weg kunnen gaan en afstand creëert tot de wereld en onszelf.

HET RATIONALISME keek met de blik van de rede naar religie. Spinoza concludeert in zijn *Tractatus Thelologico-Politicus* dat de *Schrift* geen bron van rationele kennis bevat. Hij beoogde een scheiding tussen theologie en filosofie. In de 19e eeuw kwam de bijbelkritiek op en onthulden de geleerden veel over oorzaken van ziekte, ontstaan van de Aarde en evolutie. De kerken reageerden veelal afwerend op deze ontwikkelingen door de nadruk te leggen op de feitelijkheid – *het echt waar zijn* – van geloofsverhalen.

FRIEDRICH DANIEL SCHLEIERMACHER wil het godsdienstige losweken uit de controverse tussen feitelijkheden en geloofsverhalen. Dilthey en Husserl zoeken naar hun eigen methoden en Rudolf Otto publiceert in 1917 *Das Heilige; Über das Irrationale in der Idee des Göttlichen und sein Verhältnis zum Rationalen* bij de nadruk komt te liggen op het

1 Rüdiger Safranski: *Das Böse oder das Drama der Freiheit*, 1997.

2 Paul Ricœur: *L'homme Failible*, 1960.

'verstaan' en 'begrijpen'. Deze denkers bieden tal van verhelderende inzichten die moeite waard zijn. De Bijbel biedt een bont en tegenstrijdig geheel en de vraag is in hoeverre die kleine bibliotheek niet door allerlei toevalligheden geworden is wat zij is. Hoe dan ook, het is in het Westen hét geloofsboek in de laatste 18 à 19 eeuwen geweest. Dat maakt het bijzonder, vooral door de wijze waarop het werd gebruikt. De functie maakt het tot een religieus boek. De opvattingen over de Bijbel kleuren hetgeen er in werd gelezen. De geloofsleer ontstond uit een wisselwerking tussen Bijbel, wijsbegeerte en cultuur en vormde de leeswijzer en het interpretatiekader. De status van de Bijbel ligt niet in haar zelf, maar in de levende geloofsgemeenschap. Het christendom is een godsdienst en wij zijn erfgenamen van die traditie in haar volle omvang. Dat betekent dat we ons ook kritisch moeten bezinnen op dat. We kunnen wat ons is overgeleverd in alle redelijkheid niet los zien van de Verlichting, Romantiek en allerlei ontwikkelingen. De inhoud en gevoelswaarde van ideeën en idealen veranderen. Voor het lezen van de oude geschriften is een hernieuwde leeswijzer nodig.

Het begrip 'idee' is de *godsidee*, *waarheidsidee* en die van de *rede*. Plato heeft het begrip *idee* in hoge mate vorm gegeven: de ideeën vormden de eigenlijke werkelijkheid in een vaste orde. Ze waren *Urbild & Vorbild* voor het aardse (Heidegger). In de metafysica waren de ideeën van het goede, het schone en het ware als transcendente waarheid richtinggevend. Het geestelijke had prioriteit boven het materiële, het theoretische universele boven het toevallige.

Met de Verlichting krijgen ideeën een minder prominente rol; geen eigen werkelijkheid meer, ze komen naast het verstand te staan. Bij Kant functioneerden drie *transcendentale ideeën*: God, wereld en persoon. Deze vormden de leidraad om de ervaringsoordelen te ordenen. Ideeën staan aan de kant van het denken. Kennis is een avontuur van ideeën, ze zijn door ons ontworpen en niet door de wereld om ons heen.[1] Ze zijn zelf moeilijk bepaalbaar.

1 Karl Popper, 1962. *Conjectures and Refutations, the growth of scientific knowledge*.

FRIEDRICH SCHILLER vindt dat ervaring noch abstractie leiden naar hun oorsprong; hun vroege verschijning in de tijd ontrekt hen aan de waarnemer. We weten het. Ideeën die ons helpen orde te scheppen in de veelheid om de feitelijke werkelijkheid overzichtelijker maken en worden – los van de exacte wetenschappen – niet als spannend of boeiend ervaren. Daarnaast zijn er historisch gegroeide ideeën over samenleving, staat, soevereiniteit, recht etc. met hun eigen plaats, recht en toepasbaarheid Ik denk dat we er van af moeten zien om te pogen in Hegeliaanse zin 'de idee in haar waarachtige gestalte en algemeenheid' te vatten. Onze wereld valt onoverzichtelijk in verschillende overlappende ordeningen uiteen.[1] In die wereld bewegen wij. Van oudsher geven ook ideeën van het *goede*, het *ware*, en vooral *vrijheid, verantwoordelijkheid, rechtvaardigheid, eerlijkheid, liefde, vriendschap, barmhartigheid* oriëntatie. Het zijn de ideeën die onze ervaringen kleuren, ons verlangen voeden en ons tot handelen aanzetten. Husserl: *Ideeën zijn de ontwikkelingsmotoren van de geschiedenis*. De belangrijkste samenvattende idee is niet het *goede*, maar de ons bepalende idee van de *humaniteit*. De idee dat we mens zijn en hebben te zijn. Een idee dat meteen een praktische, ethische opdracht in zich sluit, zoals al door KANT geformuleerd, dat een mens de andere mens niet als middel mag gebruiken. Er is een lange ontwikkeling van hoe via het grensverkeer de gedachte groeide van één mensheid over de etnische verschillen heen naar de verklaring van de rechten van de mens.[2] Ideeën ontwikkelen zich en beoordeeld vanuit onze situaties en relaties en leiden tot handelen. Ze zijn normatief, richtinggevend, nooit absoluut, altijd situatiegebonden en ze overstijgen elke situatie. Menselijkheid en humaniteit als idee en ideaal. Husserls filosofie draait om de *vermenselijking van de mens*. Al het denken, ook het wetenschappelijke, is pas volkomen redelijk als het *erkenntnisethisch*, rationeel/epistemologisch-ethisch, is. Een mens heeft en is zijn ideaal; hij is de *Werkmeister* van zijn leven. Hij is object en subject van zijn leven. Streven naar een gelukt leven, dat draagt in zich het risico van mislukking. En daar komt de mens naar voren als een *Risikofall*. Ideeën kunnen zowel de motor van de geschiedenis zijn als aanleiding dat de geschiedenis lelijk derailleert.[1] Wanneer ideeën een gesloten complex gaan worden, wordt het gevaarlijk; er ontstaan *zuiveren in de leer* tegenover *ketters*. In een open samenleving zijn goede bedoelingen geen garantie voor succes. We kunnen ons door ideeën laten inspireren en kennen daardoor ook het falen, tekortschieten en onmacht...

1 Bertrand Waldenfels: *Ornung in Zwielicht*, 1987.

2 Siep Stuurman: *De uitvinding van de mensheid* 2010.

Bij dit laatste haakt de joods-christelijke godsdienstige traditie aan. Verhalen en liederen over geborgenheid én de verontrustende oproepen van de profeten staan naast elkaar. Geloofsvertrouwen en vertwijfeling liggen in elkaars verlengde.

Door het uiteenspatten van de traditionele metafysica is de spiegel van de geloofsleer als leeswijzer in scherven is gevallen. We kunnen onszelf en onze werkelijkheid spiegelen in de scherven.

Gedurende eeuwen gold in onze wereld als definitie van een mythe *een verzonnen godsdienstig verhaal*. Heilige verhalen golden als *echt*. Door *historisch besef* worden de gehistoriseerde elementen in de joods-christelijke mythe kwetsbaar voor kritiek. Het mythische werd ondergeschikt aan het historische. De joodse traditie gaat ruimhartig met interpretaties om. In de calvinistische zucht naar *eenduidig waar* is dit ondenkbaar.

De geloofsvraag kan niet met historische feiten worden beantwoord. In wezen is het een *relifilosofische* vraag.[2]

Het heeft in de vorige eeuw enige tijd geduurd voor er erkenning kwam van evidente feiten en bij die erkenning zocht men naar een nieuwe leeswijze. In de *Entmythologisierung* van bijbelverhalen ging het om *bestaansverheldering* en bleef er een verhelderende kernboodschap over. Husserl betoogde dat er in de mythologische voorstellingen een rationele kern steekt die er kan worden uitgelicht. De bijbeltaal is mythisch en kan in onze tijd meer niet meer letterlijk geconsumeerd worden.

1 Rüdiger Safranski: *Das Böse oder das Drama der Freiheit* 1997

2 Albert Schweizer: *Geschichte det Leben-Jesu-Forchung* 1966.

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

PAUL RICŒUR liet in *La symbolique du mal* zien dat het eigenlijke wat er in de mythe wordt gezegd met de mythologische context is verweven. De mythe is de wieg van ons weten. Bij Aristoteles komen theologie en wijsbegeerte beide uit de grondhouding van verwondering voort. Ook de mythe is een antwoord op de verwondering over het bestaan van mens en wereld. Verstaan van mythologische verhalen is pogen *terug te vinden* van de verwondering waar ze uit voortkwamen: *Of je neemt de Bijbel letterlijk, of je neemt hem serieus.*

Bijbelwetenschap laat de gelaagdheid van de Schrift zien als neerslag van *uitingen* die alleen door rationele baldadigheid tot een *eenheid* kan worden omgevormd. Er is geïnterpreteerd, gedachten zijn toegevoegd, of buiten beschouwing gelaten en cultuurelementen en folklore werden ermee verweven. Voor het verstaan is zicht op historische context van belang.

Husserl: *We moeten ons te hoeden voor een 'luie rede' en te verzinken in de conventionaliteit; traditie en originaliteit moeten altijd verbonden zijn, het oude opwekkend met het nieuwe verenigen.*

De hedendaagse rationaliteit kan een theïstisch geloof en de idee van de ALMACHTIGE ondergraven. Deze constatering heeft geen oog voor het denken in de traditie, waarin Plotinus, Augustinus, Dyonisius en Cusanus over de *onkenbaarheid* van God spraken en een traditie waarbij ALMACHT geen *ALLESKUNNER* was en de eigenschappen van God geduid worden als *oorsprong van alle macht, wijsheid, weten, goedheid* enz.

Ons lichaam geeft ons een venster op de wereld; het is er mee verknoopt, maakt er deel vanuit en is ervan afhankelijk. Al kennen we van ooit duistere zaken nu de werkelijke oorzaken, lijden en verdriet zijn van alle tijden; het mysterie van leven en dood is altoos met ons bestaan verbonden. We accepteren het wetenschappelijk wereldbeeld van een kleine planeet rondtollend in een eindeloos, uitdijend heelal, alsmede de theorieën over het ontstaan van het leven en de ontwikkeling ervan, maar we verheugen ons toch over de opkomende zon en we verstillen voor het mysterie van leven en dood.

Ondanks het *zoveel beter weten* blijven we ongeneeslijk religieus. Hebreeuwse profeten én evangeliën spreken hen aan en het *Zonnelied* van Franciscus ontroerd als flarden uit het verleden, scherven van de oude spiegel waarin zij even zichzelf herkennen: *Vonken verleden hier gezaaid.* Het is onzinnig om te beweren dat eerst de waarheid van het verhaal door de rede moet worden bevestigd om zinvol te zijn.

De mythische taal is een hulpmiddel om uitdrukking te geven aan ervaringen. Mystieke ervaringen vinden we overal terug. Er is een fundamenteel verschil tussen *ervaren* en *fictie*, resp. *beleven* en *verzinnen*. Husserl noemde dat een *passieve Leistung* d.w.z. dat het niet actief bedacht is, maar waarin het denkend subject toch ook een indirecte rol speelt. Met wat we geloven en wat we weten interpreteren en verwoorden we een ervaring. Een belangrijke kern van die ervaring is *het gevoel dat een mens in de grote wereld past, er mag zijn en daar iets te doen heeft.*

SAFRANSKI: *Het komt er op aan op het gevoel bedoeld te zijn. Men wenst zichzelf als een tekst te kunnen lezen. Het gevoel geaccepteerd te zijn zonder dat je acceptabel bent* en dat betreft de *moed om te bestaan*, een *absoluut geloof zonder een speciale inhoud.*[1] Die ervaring wordt ervaren als een geschenk *c.q.* opdracht. Ook: *Sublieme historische ervaring, die er niet op gericht is onze kennis te vermeerderen, maar die heerst soeverein op haar eigen territoir en is niet onderhorig aan de rationele wetgever van de waarheid. Uit cognitief oogpunt bezit ze geen raison d' être maar ze kan op een nieuwe wijze laten kijken.*[2]

RELIGIEUZE OPVATTINGEN en bijbelse figuren groeien mee met de tijdgeest omdat de actualiteit van het geloof met de werking helpt. Hans Jonas en Max Scheler spraken in de vorige eeuw van een *wordende God*. Husserl: *De godsidee is een Bewußtseinsleistung, d.w.z. een prestatie van het bewustzijn zonder dat die idee door het verstand wordt 'uitgevonden'*. De godsidee is gevormd van horen zeggen – bij de joden wordt de NAAM zelfs bij een pasgeborene ingefluisterd – en de idee wordt spraakmakend.

1 Paul Tillich: *The Courage to Be* 1952.

2 F. R Ankersmit: *De Spiegel van het verleden* 1996.

EDMUND HUSSERL richt zich voor alle ideeën op God, evenals dit voor Plato het GOEDE was, voorbij alle werkelijkheid. Dit geestelijke wordt alleen werkelijkheid doordat mensen geestdragers zijn. De geest is op zich niets, maar ontleent zijn kracht aan de fysieke krachten van haar dragers.[1]

Voor Husserl geldt dat *in de religie een steeds rijkere kern van intuïtief begrip groeit die omkleed is met een buitenredelijke feitelijkheid*.

Een rijkere kern van intuïtief begrijpen gekleed in een mythisch verhaal en gedragen door ritueel. De ideeën waarmee we ons leven vorm geven, werden en worden door een wisselwerking van leven en verhalen steeds voller van inhoud. Dan gaat het niet om de feitelijkheid, maar om de dynamiek van het verhaal zoals te zien aan de hand van het fragment uit *Genesis* 1: *De mens geschapen is naar Gods beeld en gelijkenis*. Niet als feit, waarbij gezocht moet worden naar het imprimatur die de Schepper heeft achtergelaten, maar de scheppingsdaad zelf als voortdurende handeling.[2]

Een handeling die zich in ons moet voltrekken in het besef dat onze menswording een voortdurend project is. In onze tijd kan men God weglaten en zich beperken tot de feiten van de wetenschap, maar het is niet mogelijk om God te frommelen tussen in gaatjes tussen de feiten van de wetenschap.

Deze feiten bepalen ook ons wereldbeeld en dat heeft consequenties voor onszelf, ons geloof, voor God en de wereld. Religie is niet zozeer zingeving of spiritualiteit, alswel documentatie van zinvol leven, die gebruik maakt van de ervaringen van eeuwen en daarmee in contact wil blijven. Het geloven geeft te denken en dat denken zal redelijk moeten zijn.

1 Max Scheler: *Die Stellung des Menschen im Kosmos* 15e druk 2002.

2 Paul Ricœur: *Histoire et vérité* 1955.

Rijksoverheid

Onderwerpen > Mensenrechten > Mensenrechten wereldwijd > Zoeken

Vrijheid van religie en levensovertuiging

Iedereen moet het recht hebben om zijn of haar religieuze of levensbeschouwelijke keuze te maken. Of om van geloof te kunnen veranderen of om niet te geloven. Daarbij maakt Nederland geen onderscheid tussen religieuze groeperingen.

Helaas is er sprake van een toenemende mate van onverdraagzaamheid op basis van religie of levensovertuiging. Ruim driekwart van de wereldbevolking leeft in landen met een beperkte vrijheid van godsdienst of levensovertuiging. Daarom is vrijheid van religie en levensovertuiging een heel belangrijk punt in het Nederlandse mensenrechtenbeleid.

Nederlandse inzet vrijheid van religie en levensovertuiging wereldwijd

Religieuze of traditionele waarden kunnen de fundamentele rechten en vrijheden soms beperken. Bijvoorbeeld voor vrouwen, kinderen en voor lesbiennes, homo's, biseksuelen, transgenders en intersekse personen (LHBTI's). Nederland verzet zich tegen inperking van deze rechten door:

- vrijheid van religie en levensovertuiging bij internationale organisaties hoog op de agenda te zetten. Bijvoorbeeld bij de Europese Unie (EU), de Verenigde Naties (VN), de Organisatie voor Veiligheid en Samenwerking in Europa (OVSE) en de Raad van Europa (RvE);
- voortdurend het belang van vrijheid van religie en levensovertuiging te bespreken. Bijvoorbeeld tijdens gesprekken met de lokale overheid van een land. Of in dialogen met religieuze leiders.
- projecten van het Mensenrechtenfonds te financieren. Zie voor het laatste overzicht de mensenrechtenrapportage die ieder jaar naar de Tweede Kamer gaat.
- de Mensenrechtenambassadeur dit onderwerp in landen waar deze vrijheden onder druk staan te laten bespreken.

Heeft deze informatie u geholpen?

Ja Nee

Vragen?
Bel Informatie Rijksoverheid:
1400

Verantwoordelijk

> Ministerie van Buitenlandse Zaken

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

Ludwig Wittgenstein breekt met het idee dat termen als passie, emotie en gevoel naar iets geestelijks en innerlijks zouden verwijzen, naar een introspectieve gewaarwording (*feeling*) in onze persoonlijke binnenwereld.

William James' stelling, geformuleerd in *What is an emotion?*, luidt: 'een emotie is de gewaarwording van een lichamelijke verandering die het gevolg is van een bepaalde perceptie.'

LUDWIG WITTGENSTEIN BREEKT MET HET IDEE DAT TERMEN ALS PASSIE, EMOTIE EN GEVOEL NAAR IETS GEESTELIJKS EN INNERLIJKS ZOUDEN VERWIJZEN, naar een introspectieve gewaarwording (*feeling*) in onze persoonlijke binnenwereld. Het *gewone taalgebruik* zet ons op het verkeerde been, zegt hij. Door de gelijkvormigheid van woorden als *voelen* en bijv. *schrijven*, veronderstellen we analoog aan de hand waarmee we schrijven een orgaan waarmee we voelen: een innerlijke voelspriet die onze *gevoelens, emoties* e.d. voelt. Dit is onnodig mystificerend en maakt van emoties *dingen in doosjes*, waartoe alleen het subject zelf een exclusieve introspectieve toegang zou hebben.
Volgens Wittgenstein hebben emoties een open en communicatief karakter: een soort taal, een wijze van communiceren, een vorm van regelgeleid communicatief gedrag. Wittgenstein's kritiek maakt deel uit van zijn (latere) taalfilosofische opvattingen waarin taal niet afbeeldend maar organiserend is. Woorden zijn daden met uiteenlopende motivaties en doeleinden. Hun betekenis ligt in het gebruik. Taal wordt gebruikt om te beïnvloeden, te bevelen, te vragen; te vertellen, te zeuren, enzovoort. Zo beschouwt Wittgenstein ook emoties als taaldaden, als handelingen met een wisselende inzet: informatief, suggestief, liefdevol, machtswellustig, of wat dan ook. En ze zijn in principe voor iedereen waarneembaar en communicabel.
Als Wittgenstein zegt dat woorden als pijn, angst en woede niet de namen zijn van subjectieve toestanden of gebeurtenissen in mijn geest, die alleen ikzelf kan waarnemen, dan is dat vooral gericht aan *William James*, die zijn criticaster is als het gaat over emoties. James gaat er traditioneel van uit dat emoties (verschijnselen die met duidelijke en uitwendig zichtbare lichamelijke veranderingen gepaard gaan) tot het innerlijk van de mens behoren. Verrassing, vervoering, lust, angst, woede, begeerte, vormen voor James het paradigma van emoties.

WILLIAM JAMES BEFAAMDE STELLING UIT *WHAT IS AN EMOTION?* luidt: *Emotie is de gewaarwording van een lichamelijke verandering die het gevolg is van een bepaalde waarneming.* Daarmee keert hij zich tegen de *common sense* over de volgorde in het emotieproces waar er eerst de waarneming is van een enerverend feit (*perceptie*), die een affectie in ons opwekt (*emotie*), die weer een *lichamelijke expressie* teweegbrengt. James keert deze volgorde van affectie en expressie om: *My thesis is that the bodily changes follow directly the perception of the exciting fact, and that our feeling of the same changes as they occur is the emotion.*[1]
Het is niet zo, dat we vluchten (*expressie*) omdat we bang zijn (*emotie*), of dat we huilen (*expressie*) van verdriet (*emotie*), of stralen (*expressie*) van blijdschap (*emotie*), maar we zijn blij *omdat* we stralen, verdriet *omdat* we huilen en bang *omdat* we vluchten. De emotie is de *gewaarwording*, het lichamelijk voelen als reactie op een enerverende gebeurtenis of gedachte. Omdat alleen ik zelf ben die mijn eigen lichamelijke veranderingen kan voelen, is een emotie daarmee dus een innerlijke aangelegenheid.
Wittgensteins kritiek op James is, naast het *solipsisme* waar emotie een subjectieve kwestie is, ook dat bij James emoties deel zijn van een causaal proces: de *perceptie* van een gebeurtenis veroorzaakt lichamelijke veranderingen die alleen ik voel. Volgens Wittgenstein maken emoties en de geuite woorden deel uit van regelgeleide taalspelen en praktijken. In die zin zijn zij volgens het taalspel toegankelijk en dus communicabel en discutabel. De relatie tussen aanleiding en emotie is daarmee niet causaal maar redelijk. Voor emoties kunnen goede redenen gegeven worden, of zij kunnen als ongepast, onderkoeld of exorbitant worden bekritiseerd, zoals dat met alle menselijk gedrag het geval is.

1 VGL. Heleen Pott: *De liefde van Alcibiades*; Over de rationaliteit van emoties, Boom 1992.

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

Jean-Paul Sartre stelt, wanneer het waar is dat emoties de gewaarwording zijn van lichamelijke veranderingen als gevolg van bepaalde waarnemingen, dan zouden specifieke emoties aan specifieke lichaamstalige componenten moeten beantwoorden. Angst, vreugde, schaamte, woede, bewondering – zij zouden elk het voelen van een verschillende lichamelijke gesteldheid zijn. *Quod non.*

Is het echt niet waar? Of komen dezelfde lichamelijke processen voor bij zeer uiteenlopende emoties? Dan zou de lichaamstaal van vreugde alleen in intensiteit verschillen van die van woede, terwijl iedereen weet dat woede niet een intensere vreugde is maar iets anders. Is daarom de theorie van James onhoudbaar?

Kritiek op James vanuit de twintigste eeuw lijkt terecht voor zijn causaal-fysiologisch paradigma: de reductie van emoties tot gewaarwordingen van biologisch-lichamelijke processen. Dit lijkt inderdaad de emoties in het doosje van de subjectieve innerlijkheid op te sluiten en gaat zo voorbij aan hun communicatieve karakter. Los van het probleem dat James zo met dezelfde moeilijkheden zit opgezadeld als Descartes, die de passies opvatte als acties van het lichaam (*res extensa*) die passief door de ziel (*res cogitans*) worden waargenomen, waarbij hij fijnstoffelijke deeltjes in het bloed moest aannemen (*esprits animaux*), die de verbinding via de beruchte pijnappelklier tot stand zouden brengen. De *filosofische* excercitie betreft de verbinding tussen *denken & betekenis* en *fysiologie & causaliteit.*

Naast de discussie over het *fysiologisch paradigma*, valt er fenomenologisch heel wat te leren bij James. Zoals zijn bepaling van de emotie als de gewaarwording van het (lichamelijke) effect dat door het appèl wordt veroorzaakt, de emotie als het voelen van de reactie op het appèl – in tegenstelling tot de *common sense* opvatting van de emotie als de reactie op de waarneming van de appellerende situatie of gebeurtenis. James' definitie staat dicht-

bij de hypothese dat het appèl in de reactie wordt waargenomen door in navolging van Wittgenstein emoties als communicatieve handelingen te beschouwen, analoog aan taalhandelingen, waardoor appèl en emotie als vraag en antwoord tegenover elkaar stelt als twee polen van een wederkerige relatie.

James heeft sterke argumenten voor zijn stelling dat emoties de gewaarwording zijn van lichamelijke processen. Als we bij emoties de lichamelijke componenten zouden afzonderen ten gunste van het louter cognitieve aspect, dat wil zeggen de informatie die zij geven, dan houden we een koele, bleke, neutrale kennis over. Het zien van een bloeddorstige leeuw zou mij dan slechts de droge informatie geven: dit beest is gevaarlijk, ik doe er verstandig aan hem te ontwijken. Of in plaats van te *lachen* om een grap zou ik *denken*: ja, dit is heel grappig.

Verder weet iedereen, zegt James, *dat gevoelens van angst en paniek door te vluchten niet minder worden als je het overdenkt. Het gevaar wordt immers kleiner door er van weg te lopen, maar dat dergelijke gevoelens juist toenemen door te vluchten. Voeg daarbij het gegeven dat het waarnemen van panische lichamelijke expressies bij anderen de paniek vaak doet overslaan. Dat kan alleen maar als de emotie inderdaad de gewaarwording van lichamelijke expressie is. Ook lachen kan op die manier aanstekelijk.*

En er zijn meer ervaringsvoorbeelden te noemen die de opvatting van James ondersteunen. Bij een woedeuitbarsting kunnen we onszelf *opfokken* door het heftig te uiten. Verdriet wordt sterker en/of werkt louterend op ons gemoed door de overgave aan tranen. En sommige mensen intensiveren hun seksuele lustbeleving door er allerlei geluiden bij te maken.

Overigens is het een interessante vraag in hoeverre de aanstekelijkheid van (sommige) emoties in de visie van James - het optreden van emoties die de gewaarwording zijn van lichamelijke processen bij anderen - iets te maken heeft met compassie,

het fenomeen dat wij in dit boek trachten te articuleren en te begrijpen. Of gaat het bij de door James bedoelde aanstekelijkheid toch om een *analogie-redenering*?
Hoe dan ook, de emoties vormen ook bij James toch niet helemaal een innerlijke privé-aangelegenheid of *dingen in doosjes*, zoals Wittgenstein beweert.
De gangbare kritiek op James, dat zijn theorie alleen opgaat voor de zogenaamde primitieve, 'grovere' emoties – alleen voor die emoties die wij met de dieren delen, zoals *angst* en *woede* – en niet voor de meer verfijnde en beschaafde emoties, zoals *artistiek genot* of *morele verontwaardiging*, houdt geen stand. Niet alleen zegt James zelf, dat hij zich in zijn theorie beperkt tot emoties met een duidelijke lichamelijke component, maar wat zouden we ons bovendien überhaupt moeten voorstellen bij niet-lichamelijke emoties? De moeilijkheden van de theorie van James en dus van Descartes verdwijnen voor een belangrijk deel, *als lichamelijkheid niet biologisch- lichamelijk wordt opgevat maar fenomenologisch*. Dat wil zeggen, als lichamelijkheid niet wordt gereduceerd tot *causale* lichamelijke processen, maar als onze bestaansconditie. Met alle implicaties van tijdelijkheid, sterfelijkheid, tijdruimtelijke gebondenheid, afhankelijkheid, vitaliteit, tederheid, schoonheid enz. Zoals de indeling van de emoties door de fenomenoloog Max Scheler in:

1. ***De zinnelijke gevoelens*** (pijn, bevrediging), die in het lichaam localiseerbaar zijn;
2. ***De vitale gevoelens*** (behaaglijk, fris, mat), die het lichaam als geheel doordringen;
3. ***De psychische gevoelens*** (het merendeel van wat wij emoties noemen), die intentioneel zijn: het voelen van iets, waarbij het object-correlaat volgens Scheler een 'waarde' is; en
4. ***De geestelijke gevoelens*** (gelukzaligheid, wanhoop).

De eerste groep is duidelijk fysiologisch herleidbaar. Ook in de andere groepen zijn de emoties lichamelijk door de wisselwerking met hun omgeving. Zij fluctueren naar omstandigheden van aard en intensiteit en omdat zij tijdelijk zijn.
Het belang van de theorie van James is zijn bepaling van de emotie als de gewaarwording, niet van een appellerende gebeurtenis, maar van het lichamelijke effect van dat appèl zonder lichamelijkheid te beperken tot fysiologie en causaliteit.

❖

STEEDS MEER BENADRUKT DE WIJSBEGEERTE DE CONTEXTGEBONDENHEID VAN DE WAARHEID. De rede is niet langer gesitueert in een wereld van tijdloze waarheid, maar deze ziet functioneren als instrument bij interactie met de omgeving.
De rede is niet langer een transcendent(aal) absolute, dat a.h.w. boven de werkelijkheid zweeft en daarin een groeiend inzicht verwerft, maar één van de strategieën waarmee wij ons in de worsteling met de wereld overeind houden.
Deze visie, die krachtig is beïnvloed door de pragmatist Richard Rorty, werpt een indringend licht op enkele van de wendingen die de filosofie in deze eeuw heeft doorgemaakt. Zij vergeet echter dat het denken hoe dan ook op het eindpunt van een onweerlegbare waarheid gericht blijft, hoezeer deze pretentie zelf ook instrumenteel wordt ingezet.
De oorzaak is de *reductieve drogreden* die negeert dat er in een evolutionaire ontwikkeling of materiële ontvouwing van de werkelijkheid echt iets nieuws ontstaat dat alleen in eigen termen begrepen kan worden.
Wellicht schuilt in deze onderkenning een belangrijke scheidslijn tussen louter cognitieve wetenschap en filosofie. Zo'n onderscheid getuigt van een verbazingwekkend onbegrip voor de filosofie zelf.

VGL Ger Groot: *Emoties en rationaliteit* in *Streven*. jrg. 61 1994

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

ONS PROBLEEM IS NIET HET GOED & KWAAD, HET PROBLEEM IS HET KWADE IN HET GOEDE: DE MIX TUSSEN GOED EN KWAAD.

Het is ronduit huiveringwekkend dat het kwaad *werkelijk, machtig* en *verleidelijk* is, en dat het goed gedijt in de vermomming van het goede. Het lijkt dan alsof *het heilige* en het onheilige met elkaar verstrengeld is. De geschiedenis is doordrenkt met een sfeer waarin goed met kwaad vermengd is.

De opdracht van de mens is om *goed & kwaad* te scheiden. Het kwade kan alleen bestaan als parasiet op het goede en verdwijnt als materiële *angst* onderkend wordt zodat *vertrouwen* kan opbloeien.

De joodse mystiek legt de nadruk op het tegenstrijdige, het paradoxale, en het onopgeloste mysterie. De tijdelijke wereld komt in het mensenleven door Gods schepping. *'Hiermee is een rijk van vrijheid en mysterie aangeduid dat het verstand te boven gaat.'* Het uiteindelijk ***buitenredelijke*** van de gegevenheid der dingen wordt onbeschroomd aanvaard.

De hoogtepunten van het geloof, die de paradox en het tegenstrijdige belichamen en de grenzen van de redelijkheid geweld aandoen, worden aannemelijk wanneer zij opgevat worden als de sleutels die het drama van het menselijke leven begrijpelijk maken omdat leven anders een te simpele betekenis krijgt of tot zinloosheid vervalt.

Binnen de joodse traditie is de paradox een manier om de wereld, de geschiedenis en de natuur te begrijpen. Spanning, contrast en tegenspraak kenmerken de werkelijkheid. De mens kan de valkuil van het ego niet ontlopen en de geest kan zich niet bevrijden uit de verwarring van vooroordelen waarin het verstrikt raakt.[1]

1 VGL. A. J. Heschel, *A Hebrew Evaluation of Reinhold Niebuhr*, 1956.

HESCHEL VINDT IN DE FENOMENOLOGIE VAN DE JOODSE FILOSOOF EDMUND HUSSERL EEN GESCHIKTE METHODE. Studerend in Berlijn raakt hij onder de indruk van Husserl's werk. De *fenomenologie* was ontwikkeld door Johann Lamberts en uitgewerkt door Immanuel Kant die deze noviteit aanwendde om het verschil te duiden tussen hoe iets is als *zodanig* en hoe het is *zoals het tot ons komt*. Zo werd de fenomenologie het filosofische medium om begrippen als *bewustzijn* en *ervaren* te beschrijven.

In het denken van Husserl ligt het aanvangspunt bij wat intuïtief tot ons komt, datgene wat we *onmiddellijk ervaren*. *Al onze vooroordelen tegenover wat wij waarnemen moeten we laten varen.* Dit is mogelijk door het tweeledige proces van *fenomenologische reductie*: allereerst door alle, niet noodzakelijke, eigenschappen van een voorwerp weg te denken om het eigenlijke ervan intuïtief tot ons kunnen nemen en vervolgens een loslaten van onze natuurlijke instelling dat hetgeen in ons bewustzijn tot ons komt ook in werkelijkheid bestaat. Een dergelijke reductie maakt dat er geen bestaansclaims meer zijn, alleen maar ons bewustzijn van zaken: het *transcendentale bewustzijn*.

Heschels gebruik van deze filosofische methode helpt ons zijn denken te plaatsen in de geschiedenis van de westerse filosofie. Waar Spinoza en Kant beiden probeerden religie *buiten de rede* te plaatsen en de laatste een openbaring van een persoonlijke God als intellectueel onmogelijk en *irrelevant* had bestempeld, zag Heschel, door de verankering van zijn denken in de fenomenologische methode van Husserl, *dé mogelijkheid om tegenover deze stellingen iets anders te plaatsen.*[1]

1 VGL. Elly Spaans, *Denken over doen: Heideggers 'Sorge' en Heschels 'Divine concern'*, 2013.

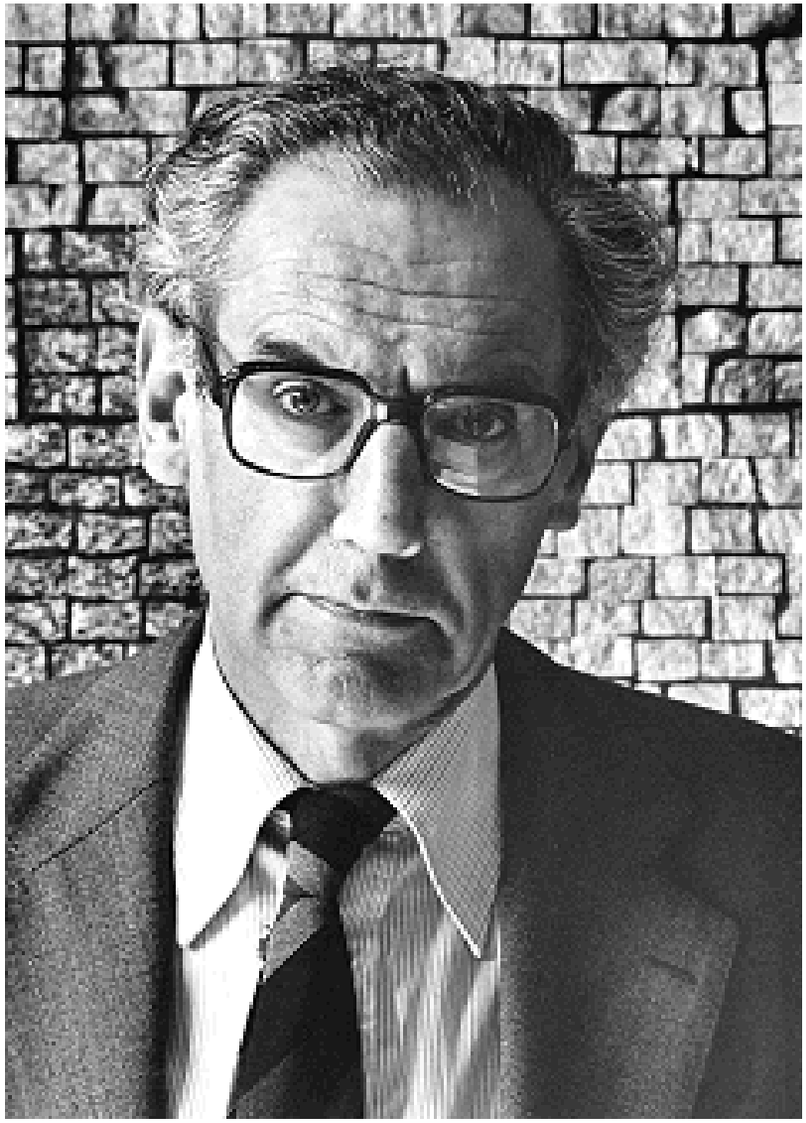

Bert Poll

OVER DE KENNIS VAN GOED EN KWAAD

&

DE ONSCHENDBAARHEID VAN HET HEILIGE

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

HET HEILIGE IS ONSCHENDBAAR, PER DEFINITIE. Het is de ruimte waar God woont — zegt de dichter, in een vluchtig beeld. Het is de tijd waarin de zoon van GOD geboren wordt en gekruisigd, telkens opnieuw; waarin de profeet Allah's woord dicteert, telkens opnieuw; waarin Odyssees vaart en vaart. Het heilige is het idee van het louterende vuur, het vormloze, water, de vruchtbare aarde, de grenzeloze hemel; van de wisseling en terugkeer der seizoenen, maar steeds, wat de mensen er ook voor verhalen over verzin onschendbaar, onaantastbaar.

Wie gelooft in HET HEILIGE, dat wil zeggen, wie raad weet met het begrip, wie zijn wereldbeeld en zelfbeeld erdoor laat kleuren, gelooft ook in de onschendbaarheid en kan het heilige vereren, kan het vrezen en kan het liefkozen, één ding is zeker: *het hoeft nooit verdedigd te worden want het is onschendbaar.*

Wie het heilige accepteert, mogelijk acht, in al zijn onschendbaarheid en onkenbaarheid, maar toch, in welke vorm ook, als iets aanwezigs, doet dat zonder reserve, zonder voorbehoud. En dus, om er twee verdachte termen bij te halen: absoluut, fundamenteel. Of helemaal wel of helemaal niet. Het geloof in het heilige — daarmee is over een ritueel en een verhaal nog niets gezegd — leent zich niet voor geschipper, voor 'een beetje'.

Emil Cioran schreef, 25 jaar geleden, in *La chute dans le temps*: de antifanaticus streeft, in volle onverdraagzaamheid, naar '*de ruïne van het onschendbare*'. Het is een los citaat, uit zijn verband, en zelfs in die vorm laat het zich nog goed begrijpen en respecteren, maar toch: wat hij aanraadt kan niet. Het is niet zomaar een paradox, het blijft onmogelijk. Het onschendbare kan niet verwoest worden. Wel is het nodig, met fanatiek antifanatisme en onverdraagzame verdraagzaamheid, ten strijde te trekken tegen iedere moordenaar, iedere terreur van kerk of staat, die zich onder het mom van heiligheid aandient, maar daarmee is het heilige zelf niet veroordeeld. De notie van het heilige staat los van het misbruik dat men ervan kan maken.

HET PARADIJSVERHAAL HEEFT EEN WONDERLIJKE KERN. Midden in de hof van Eden staat de boom *'der kennisse des goeds en des kwaads'*. Wat doet die boom daar? Waarvoor dient hij? Om niet van de vruchten te eten. God vaardigt een verbod uit: afblijven. Maar maakt juist dat verbod Adam en Eva er niet al bij voorbaat bewust van dat sommige handelingen goed kunnen zijn en andere verkeerd? Onderwijst de waarschuwende God niet zelf enige kennis van goed en kwaad, nog voordat er een hap van de appel genomen is? Bovendien: wat is er mis met de kennis van goed en kwaad? Is dat niet precies de kennis die de Bijbel pretendeert te bevatten, Boek na Boek, Testament na Testament? Is de Bijbel niet, volgens de christenen, Gods eigen woord? Of moeten we het paradijsverhaal zo begrijpen, dat de rest van de Heilige Schrift ongeschreven had kunnen blijven als Adam en Eva niet voor de verleiding waren bezweken? Wat een vreemde, pesterige constructie! Het besef van heiligheid is niet een besef van kennis, maar van onwetendheid. Hoe mensen zich ook noemen, gelovigen of ongelovigen, christenen of mohammedanen — over de kennis van goed en kwaad beschikken zij geen van allen. Sterker nog: die kennis bestaat helemaal niet. Wat wij voor goed en kwaad houden stellen wij zelf vast, in alle vrijheid en willekeur. Wij kunnen er over debatteren, wij kunnen ons beroepen op het verleden, op Bijbelboeken en rechtsregels, op feiten en verkiezingsuitslagen, op de rede en op het gevoel. Wij kunnen elkaar, per cultuur, per periode, met geweld dwingen tot gehoorzaamheid of' met het meerderheidsbeginsel. Wij kunnen de voorkeur geven aan een bestuursstelsel van bovengronds, erkend wantrouwen, zoals het parlementaire, of aan een stelsel van ondergronds, strafbaar wantrouwen, zoals het dictatoriale. Maar vast ligt niets. Iedere wet is vervangbaar, bespreekbaar, ook de wet die vorig jaar met algemene stemmen werd goedgekeurd. Wat dan, in dit verband, is de functie van literatuur? De mensen er steeds weer aan herinneren, gedicht na gedicht, roman na roman, dat niemand beschikt over de kennis van goed en kwaad. En ten tweede: de mensen er steeds weer aan herinneren

dat de wereld van het heilige een wereld is van geloof, en niet van zekerheid en bewijzen. Blind geloof, kinderlijk geloof, angstig geloof, lui geloof, allemaal denkbaar, maar geloof. Dat geloof is geen verdienste. Het verdient geen beloning. Het geeft geen recht op een hemel. Het biedt wel — voor wie het wil aanprijzen — wat extra weerstand in tijd van nood. Anderen kunnen daar weer anders over denken.

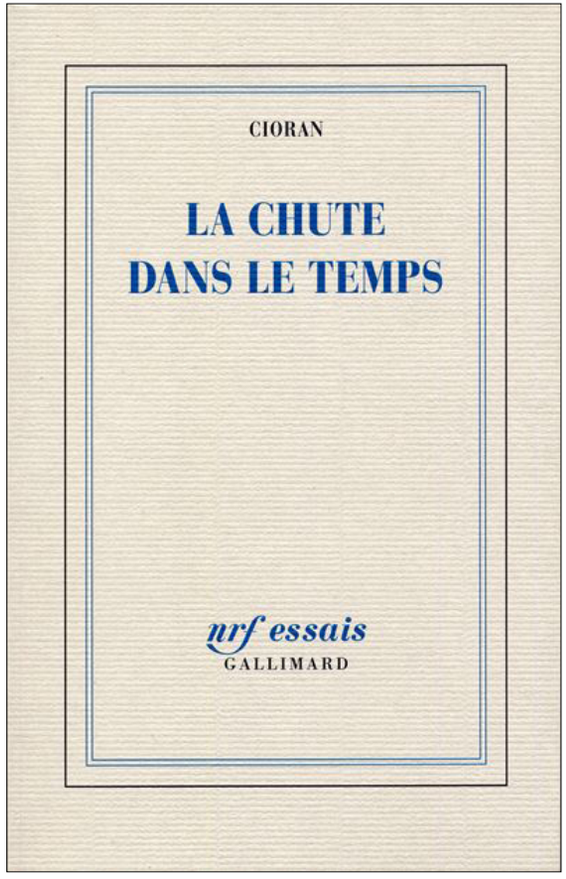

Kornelis Lubbertus Poll (1927-1990) was redacteur van *Het Vaderland* en het *Algemeen Handelsblad*. Poll debuteerde als dichter 1956 met *Rakelings*. In het *Hollands Weekblad/Maandblad*) publiceerde hij essays en speels wijsgerige beschouwingen. Later werd hij redacteur van het *Cultureel Supplement* van NRC/*Handelsblad*. Veel essays en kritieken werden gebundeld in *Zonder mirakels*, *De eigen vorm* en *Het masker van de redelijkheid*.
In 1973 begon Poll aan het project *Formules voor een moraal*, bestaande uit de essaybundels *Verlangen naar almacht*, *Een dienstreis voor burgers*, *Wennen aan de vrede*, de poëziebundel *De logica van November* en de roman *Emma Kwartier*. In zijn beschouwingen neemt hij tal van politiek-culturele verschijnselen op de korrel met hun holle retoriek over vernieuwingsverschijnselen. De roman en de poëzie in de reeks zijn voor de interpretatie afhankelijk van deze beschouwingen. In 1980 verscheen *Het principe van de omweg*.

Onder een lijsterbes in de vogelbuurt
zitten Bouman, Groenman en Den Besten,
aan God gewaagd en aan het Westen,
door hun gezin gestuurd.

Pratend daar met Delfgaauw, Van den Berg,
Dippel, Polak, Van Peursen, Kwant.
Hun gebundeld groot verstand
loert op een dwerg.

Het ventje zegt benauwd: ik geloof u niet.
De reuzen omsingelen met sympathie
de kleine, brengen hem naar Drie-
bergen. Hij geniet
van thee, koek, een glaasje rode port.
Zij knuffelen hem als mens onder de mensen,
kennen zijn voornaam en zijn wensen,
wassen zijn bord.

Zij hebben onverdeeld plezier. Het forum
over alleen-zijn-nu begint na achten.
Dan is het tijd voor rimpels, voor klachten,
als decorum.

Wat zijn zij aardig, deze solide christenen,
dodelijk verontrust om hun kampvuren,
open voor het mysterie van hun buren,
de humanistenen.

Met Niebuhr, Buber, Barth, Marcel en Fromm,
Tillich, Heidegger en vooral Teilhard,
slaan zij zacht en lief elkaar
op hun christendom.

Wat schieten wij erbarmelijk tekort,
zegt spreker zeven, en ook alle anderen
willen zich graag vandaag veranderen:
dat is hun sport.

De dwerg krijgt steeds meer zin. Hij wil groot zijn,
ingrijpen in de loop der historie.
Hij ziet, na jaren zonder glorie,
goddank een noodsein.

Hij looft de Heer, het conferentieoord.
De negen heren gaan tevreden slapen.
Zij breken ijzer, leren knapen
hun ware woord.

O, zo te zijn als zij, zo intens
vaag, voldaan, en ruim als oceanen,
zo binnengaats en altijd samen,
dat kan geen mens.

De nieuwe goden Meulenhoff 1967.

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

Verena Mayer

ABRAXAS | Fenomenologie

Edmund Husserl

denken zonder oordelen

HET GRIEKSE WOORD *phainomenon*, fenomeen, is *dat wat verschijnt.*
FENOMENOLOGIE is *de leer die het verschijnsel centraal stelt.*
Fenomenologie staat tussen het opmerken, observeren en benoemen van een chaotisch aantal feiten en de consequente abstractie van een alomvattend waardeoordeel in.
Fenomenologie probeert structuren te zien in de verwarrende berichtenstroom en stelt het oordeel nog even uit. Er moet ruimte komen voordat de beslissingen vallen.
Fenomenologie kan de wetenschap van het tussenrijk genoemd worden, zij voert een rechtmatig interregnum. Nadat de gegevens zijn samengebracht en voordat de systematische ordening en definitieve beslissingen kunnen inzetten, komt haar de leiding toe in de geestelijke bezinning.
Fenomenologie leeft tussen de empirische werkelijkheid en de waarheidsvraag.
Fenomenologie wil niet oordelen, interpreteren of vertalen.
Fenomenologie wil eerst en vooral begrijpen.
Fenomenologie is de wetenschap van het zuivere bewustzijn. Het is een denken zonder vooroordelen dat verschijnselen hun eigenwaarde tot hun recht wil laten komen.
Fenomenologie is de natuurlijke benadering van mens tot mens, van geest tot geest.▸

Fenomenologische Bibliotheek № 9
ABRAXAS | Zuider-Amstel

Sam Verschooren

HET ZELF

Een kritische analyse van fenomenologische & neuropsychologische benaderingen

MEESTERPROEF
FACULTEIT LETTEREN EN WIJSBEGEERTE
GENT 27 MEI 2014

Fenomenologisch Archief *Zuider-Æmstel*

Inleiding
Het zelf?
Het fenomenale het zelf
Methodes tot zelfkennis
De fenomenologische methode
Epoche en fenomenologische reductie
Eidetische variatie en intersubjectieve verificatie
Fenomenologie en subjectiviteit
Fenomenologie en onderzoek naar subjectiviteit
Varianten in de ziekteleer
De meerwaarde van de fenomenologie
Terminologie en structuur
Fenomenaliteit – op waarneming berustend
De ervaring zoals gegeven in het bewustzijn
Het ego als het centrale autonome 'ik'
Non-egologische uitdaging
De stroom van het bewustzijn
Neuroscepticisme & zelfscepticisme
De gegevenheid van ervaringen
De intentionele kwaliteit van de ervaring
Samenvatting

Dit is een geredigeerde en verkorte versie t.b.v. deze uitgave.
Het origineel is o.a. beschikbaar via:
https://lib.ugent.be
UNIVERSITEITSBIBLIOTHEEK GENT

Het bekendste gebod van het orakel van Delphi luidt: *Ken uzelf*. Zelfkennis is een centrale component van onze cultuur. Binnen de geschiedenis van het Westerse denken zien we lovenswaardige pogingen om aan dit gebod tegemoet te komen. Dit gebod confronteert ons met een dubbelzinnigheid die eigen is aan vragen over onszelf. Is het een aansporing om onze eigen zwaktes en kracht te kennen? Van de menselijke natuur? Is het een zelfstandig iets dat we als een soort essentie van onszelf moeten zien?
We hebben een doorgaans impliciete en vage indruk van ons zelf maar staan niet vaak stil bij wat dit nu juist inhoudt. Wanneer wel worden we nogal snel geconfronteerd met een bevreemdende indruk.[1] We merken dat we dan *dealen* met *iets* dat haast ongrijpbaar is. Vragen komen naar boven drijven die verwant zijn aan andere filosofische thema's over identiteit, de uniek menselijke capaciteiten, bewustzijn, enz. Het zelf lijkt langs de ene kant zo vanzelfsprekend en banaal dat dit soort vragen overbodig zouden moeten zijn. Langs de andere kant raken deze vragen aan de kern van ons bestaan en kan men vaststellen dat een bevredigend antwoord niet onmiddellijk beschikbaar is.
In deze scriptie staat de vraag naar hoe we tot kennis over het zelf kunnen komen centraal. Meer bepaald wordt onderzocht hoe men via de neuropsychologische en fenomenologische benadering probeert om tot kennis hieromtrent te komen.

Het fenomenale zelf is het zelf dat we ervaren in de tijd en – hoewel controversieel – in de ruimte. Dit zelf is zowel objectief als subjectief kenbaar via psychologisch onderzoek. Daarnaast poneert hij ook het bestaan van een *noumenaal* zelf. Hoewel we dit zelf op geen enkele wijze kunnen kennen of ervaren, zou het wel een effect uitoefenen op ons fenomenaal zelf. Dit zou komen doordat het een invloed heeft op de wijze waarop het fenomenale zelf gestructureerd wordt in de erva-

1 Deze gewaarwording veronderstelt al bepaalde cognitieve capaciteiten.

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

ring. Naast deze wetende benadering heeft Kant ook geschreven over het autonome handelen en de zingeving van het zelf in zijn praktische (1788) en moraalfilosofie (1790).
In de 19e eeuw neemt de naturalisatie van de wetenschap nog meer toe, ditmaal met Charles Darwin als boegbeeld. De belangrijkste denker over het zelf in deze context is William James (1842-1910), die een wetenschappelijke filosofie van het zelf beoogde. Deze wetenschappelijke filosofie is in bepaalde opzichten vandaag nog steeds actueel. Zijn benadering hield in dat men de geest van binnenuit ging bestuderen, met een nadruk op de ervaringscomponent. De beleving zelf kwam op de voorgrond te staan. Het zelf kan zowel als object ('mij') en als subject ('ik') bestudeerd worden. Het objectieve zelf kan overigens nog eens opgedeeld worden in materiële, sociale en spirituele zelf, die zelf nog eens opgedeeld kunnen worden.
Vooral het spirituele zelf is van belang hier, omdat dit voorgesteld kan worden als de bewustzijnsstroom. Het 'ik' is dan een gedachte uit die stroom. Belangrijk is eveneens dat we volgens James niet eerst metafysische of betogende vragen moesten beantwoorden om tot wetenschappelijke kennis van het zelf te komen.
In de 20e eeuw kunnen we twee grote tendensen ontwaren in de relatie tussen wijsgerige psychologie en wetenschap, meer specifiek biologie, psychologie en sociologie. In het eerste deel van de 20ste eeuw poogde de filosofie zich los te maken van de wetenschappen, terwijl in het tweede deel een re-integratie werd nagestreefd.
Een ander belangrijk aspect van het 20ste-eeuwse denken was dat onmiddellijke ervaring als verdacht werd beschouwd, omdat het beschouwd werd als een product van sociale en historische invloeden. De fenomenologie stond in deze periode voornamelijk onder invloed van het denken van Hegel en Marx, waarbij men zich vooral interesseerde in de sociale concepties van het zelf. In de analytische filosofie was voornamelijk de gewone taalfilosofie van belang, met onder meer de onmogelijkheid van het bestaan van een privétaal.

Binnen de psychologie waren de theorieën die enige relevantie voor het denken over het zelf hadden de diepte-, humanistische en ontwikkelingspsychologie. Na de Tweede Wereldoorlog wordt het denken over het zelf gefragmenteerd. Deze fragmentatie werd niet als een probleem ervaren, omdat men zich in elke discipline bezig hield met gespecialiseerde vraagstukken waarbij de vraag naar een geünificeerd zelf enigszins op de achtergrond kwam te staan. Een overkoepelende theorie werd niet noodzakelijk geacht om de gespecialiseerde vraagstukken op te lossen.

De fenomenologische methode

De fenomenologische methode probeert vertekende en subjectieve verklaringen te vermijden. Dus geen subjectief *verslag* van ervaring, maar een verslag van subjectieve *ervaring*. Objectiviteit wordt bereikt door een zorgvuldig afgelijnde methodologie.
Fenomenologie is geen directe beschrijving van bewustzijn op basis van introspectie. Het is gebaseerd op filosofische argumenten en analyses. Via filosofische argumentatie kan men dan eventueel tot intersubjectieve consensus komen. Fenomenologen zijn met name geïnteresseerd in fenomenen en de mogelijkheidsvoorwaarden ervan.[1]
Het is een metafysische dwaling om de fenomenologische realiteit louter binnen de geest te lokaliseren en dus geen methode zijn voor fenomenologen.

Epoche en fenomenologische reductie

Fenomenologen zoeken de realiteit van het object niet achter of voorbij het fenomenale aspect. Het verschil tussen verschijning en realiteit zijn geen twee te onderscheiden sferen. Het is eigen aan het fenomeen en onze leefwereld. De wijze van verschijning is van cruciaal belang. Fenomenologie wil in een nieuw *kentheoretisch fundament* voorzien door objectief geldige kennis te verzamelen. Deze *natuurlijke houding* bevraagt kritisch de fundamenten van *ervaring* en logisch denken. Om dit bereiken moeten we de natuurlijke houding tussen *haakjes* plaat-

1 MOGELIJKHEIDSVOORWAARDE (*kennisleer*): Waarheidsgehalte en grenzen van kennis.

sen, zodat we de naïviteit van de *sensus communis,* het zg. gezond verstand, vermijden. Dit komt niet neer op een vorm van wantrouwen en twijfel. Wel moeten we deze onbetwijfelbaarheid proberen te begrijpen en te legitimeren en de geldigheid niet als zoete koek slikken. De fenomenologische term voor deze opschorting van onze natuurlijke realistische genegenheid is de *epoche.*[1] Dit laat ons toe ons meer te concentreren op de realiteit zoals ze gegeven is. Deze houding is geen eindpunt, wel iets wat we moeten blijven bereiken.

Deze epoche is een nieuwe reflectieve houding, een onderzoek van de realiteit waarbij ervaring niet geïnterpreteerd wordt in waarnemende termen. Fenomenologische beschrijvingen vertrekken vanuit onze leefwereld. De methode verschilt van de louter introspectieve met als bedoeling een transcendentale verheldering (van het bewustzijn).

Een filosofische analyse van de realiteit mag de bijdrage die het bewustzijn levert niet negeren. De term *constitutie* is hierbij belangrijk. *Constitutie* is het proces dat de *manifestatie* en het *verschijnen* van het object en zijn *betekenis* mogelijk maakt. Het laat het geconstitueerde toe zichzelf te presenteren in ware gedaante. In dit proces levert het bewustzijn een aanzienlijke bijdrage omdat er zonder bewustzijn geen verschijning mogelijk is.

Bewustzijn constitueert de manier waarop de wereld als betekenisvol verschijnt. Hieruit volgt dat, ondanks de nadruk op de gegevenheid, ervaring geen pure receptie is. Een verschil wordt gemaakt tussen het subject dat wordt opgevat als een object in de wereld en het subject dat wordt opgevat als voor de wereld, i.e. als noodzakelijke mogelijkheidsvoorwaarde voor cognitie en betekenis. Bewustzijn is in de fenomenologische visie geen object naast andere omdat ze geldt als mogelijkheidsvoorwaarde waaronder objecten vooreerst kunnen verschijnen. Vandaar dat een *view from nowhere* vanuit de fenomenologie een onzinnig begrip is.

De *fenomenologische reductie* houdt nauw verband met de *epoche* omdat ze ons samen moeten bevrijden van het natuurlijk dogmatisme en ons bewust maken van onze constitutieve bijdrage tot wat we ervaren.

Samengevat heeft fenomenologie als doel de onveranderlijke structuren van onze ervaring te vatten om te begrijpen hoe het mogelijk is de wereld te ervaren. Men wil de structuren die intersubjectief toegankelijk zijn onthullen, waardoor de analyses open staan voor correctie en controle door een ander die fenomenologevoelig is.

De epoche en fenomenologische reductie zijn elementen in de reflectieve zet die van fenomenologie een transcendentale filosofische onderneming maken. Anders lopen we het risico fenomenologie te verwarren met psychologische op antropologische beschrijvingen. Fenomenologen zijn geïnteresseerd in bewustzijn, ze beschouwen het als onze enige toegang tot de wereld, als wereld-onthullend.

1 EPOCHE: In dit kernbegrip staat de fenomenoloog tussen de vermelding van een chaotisch aantal feiten en de abstractie van een waardeoordeel in. Zij probeert structuren te zien in de verwarrende berichtenstroom en creëert ruimte voordat de beslissingen vallen. – Fenomenologie voert een rechtmatig *interregnum.* Nadat gegevens zijn samengebracht, voordat de systematische ordening en definitieve beslissingen kunnen inzetten, komt haar de leiding toe in de geestelijke bezinning. Zij leeft tussen de empirische werkelijkheid en de waarheidsvraag; zij wil niet oordelen, interpreteren of vertalen maar begrijpen. – Het is de wetenschap van het zuivere bewustzijn dat fenomenen in hun eigenwaarde tot hun recht wil laten komen.
Het is een pedagogische benadering van mens tot mens, van geest tot geest.

Eidetische variatie en intersubjectieve verificatie

De fenomenologische reductie is niet specifiek geïnteresseerd in de causale of substantiële aard van fenomenen, wel hoe ze zichzelf tonen in de ervaring. Er zijn essentiële verschillen in de wijze waarop verschillende soorten dingen zich tonen en daarnaast kan iets zich op verschillende manieren tonen.

Fenomenologie houdt zich ook bezig met de studie van bewustzijn en cognitieve wetenschappen. Dan wordt er aan de epoche en de fenomenologische reductie de *eidetische* variatie toegevoegd. De *eidos* van iets is de essentie ervan, en het is exact dat waarnaar filosofen sinds Plato op zoek gegaan zijn en met hulp van onze verbeelding dingen van al hun niet-essentiële eigenschappen ontdoen door op basis van

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

eerdere ervaringen met het object of door zich verdere variaties in te beelden. Hieruit kan dan een kernset van eigenschappen gedestilleerd worden die resistent is tegen verandering. Dit biedt een helder idee of concept van wat ze willen bestuderen.
Cognitieve fenomenen worden gekenmerkt door een essentiële vaagheid. Het zijn axioma's die nooit rechtstreeks in de werkelijkheid waargenomen worden. Fenomenen classificeren en definiëren met de exactheid en precisie van geometrie is baldadig. Omdat fenomenologische analyses vatbaarder zijn voor fouten en weerlegging is bekrachtiging van *intersubjectiviteit*, d.w.z. *de dynamiek tussen verschillende subjecten* belangrijk. Als stellingen door meerdere fenomenologen onderbouwd worden of onderzoekers op onafhankelijke wijze tot dezelfde ideeën komen, kunnen we er zekerder van zijn. Dat deze methode onbetwistbare waarheden aanbiedt is niet per se rampzalig, het is een tegenkracht voor het vastklampen van ingesleten aannames.

Fenomenologie en onderzoek naar subjectiviteit

Belangrijke is de vraag naar de gegevenheid van subjectiviteit. Als subjectiviteit het perspectief is dat het ervaren van objecten mogelijk maakt maar zelf niet als object ervaren wordt of kan worden, hoe kunnen we subjectiviteit dan onderzoeken? Indien subjectiviteit niet onaangetast in reflectie gegrepen kan worden, zoals door veel fenomenologen beweerd wordt, mogen we die reflectie dan vertrouwen?
Het probleem bij een analyse van subjectiviteit is dat we de subjectiviteit objectiveren in reflectie. Dan wordt subjectiviteit veranderd in een soort van *geobjectiveerde subjectiviteit* en vervreemden we ons van de originele vorm ervan. Pure subjectiviteit onderzoeken is onmogelijk.

Er bestaat een rijke traditie binnen de fenomenologie die zich bezighoudt met het onderzoek naar de ziekteleer van het zelf. Een voordeel dat onderzoek naar pathologische fenomenen biedt is dat het ons de empirische relevantie van de fenomenologie aantonen. Een fenomenologische analyse van bijvoorbeeld schizofrenie levert andere

resultaten op dan de neuropsychologische benadering. Fenomenologisch onderzoek van een aangetast gevoel van het zelf kan bovendien ons begrip van de aard van het zelf bij gezonde individuen helpen verruimen, op soortgelijke wijze als binnen de neuropsychologie. De pathologische studies kunnen namelijk dienen als lerende instrumenten die ons alert maken voor zaken die we normaal voor vanzelfsprekend aannemen.
Filosofie maakt vaak gebruik van gedachte-experimenten om een stelling te valideren of te ontkrachten. Als er geen tegenvoorbeelden gevonden worden, is dit bewijs in het voordeel van de stelling.
Komt deze methode via onze verbeeldingskracht wel tot betrouwbare voorstellingen? Hebben ze wel iets met de werkelijkheid te maken? Is het volstrekt inzichtelijk wat er gemanipuleerd wordt en wat niet?
Wellicht is het effectiever om ons te richten op bepaalde 'afwijkingen' die we tegenkomen in de werkelijkheid zelf. Dan is de vraag naar de mogelijkheid al beantwoord is door de actualiteit. Binnen onze context vertaalt dit zich naar onderzoek bij de *ziekteleer van het zelf*.
Doordat deze varianten al voorkomen in de werkelijkheid zullen de resultaten in de regel betrouwbaarder zijn. Ook zijn de achtergrondvoorwaarden voor deze varianten zijn bekend of te bevragen en scherper vaststellen welke parameters correct gemanipuleerd werden.
Voorzichtigheis is geboden bij de analyse van deze ziekteleer en het gebruik van de resultaten. Empirische bevindingen staan open voor interpretatie die niet afhankelijk is van het fenomeen *an sich* maar ook van de theoretische bagage en hoe het fenomeen benaderd wordt.
De impact van pathologische studies is gecompliceerd en verre van gering.
Is *normaliteit* ook een van de varianten waarop het zelf zich kan manifesteren? Waarom krijgen steeds meer gedragsvarianten krijgt een pathologisch etiket?

WELKE VOORUITGANG IS ER GEBOEKT BIJ HET FENOMENOLOGISCH ONDERZOEK NAAR *HET ZELF*? – WELNU, HET BIEDT PERSPECTIEF VOOR HET ONDERZOEK NAAR DE *AARD VAN HET ZELF!*

De zelf-ervaring geeft aanleiding tot het stellen van vragen over het zelf, ze biedt ons een levendig beeld dat er zoiets als een ZELF bestaat. Voor dit soort onderzoek is de *fenomenologische methode* de uitgelezen discipline. Haar methodes zijn specifiek op de uitleg en analyse van deze concepten gericht.

Door simplistische interpretatie van de fenomenologische methode wordt ze te vaak met argwaan benaderd door cognitieve geleerden en analytisch geschoolde filosofen. Wel dringt vaker het besef door dat de fenomenologische onderzoeksresultaten ons verder kunnen brengen bij het vergaren van kennis over het eerste-persoon perspectief, het zelf, bewustzijn en aanverwante kwesties. Subjectiviteit valt bij deze problemen niet weg te redeneren zoals binnen het *behaviorisme* en *functionalisme*. De fenomenologie biedt een wetenschappelijke methode om met subjectiviteit om te gaan. We hebben zo'n benadering nodig om de relatie tussen het brein en bewustzijn correct te kunnen onderzoeken. Bij de doelstelling om bewustzijn op een reductionistische wijze vanuit processen in het brein te verklaren, is het een voorwaarde om het te reduceren fenomeen op een juiste wijze te verstaan.

De bijdrage die de fenomenologie kan leveren is meer dan een opsomming van vergaarde gegevens. Zij legt via analyses de problemen bloot zodat we de ware complexiteit van fenomenen als het bewustzijn, het zelfbewustzijn, het eerste-persoon perspectief etc. kunnen leren overzien en begrijpen. Ze gaat het obstakel van de subjectiviteit niet uit de weg bij de analyse en voorziet in een conceptueel kader waarin we subjectiviteit kunnen onderzoeken die ontbreekt bij cognitieve modellen. Omdat fenomenologen altijd al bezig geweest zijn met deze en aanverwante kwesties – die het vraagstuk van het zelf raken – zou het contraproductief zijn om de fenomenologie links te laten liggen bij cognitief onderzoek.

Onderzoek naar het zelf kan profiteren van inzichten die we bij de fenomenologie vinden. Aan de andere kant moeten fenomenologen in dialoog treden met andere disciplines om hun relevantie te behouden. Zij moeten durven om gepasseerde visies los te laten en zich mengen met empirisch onderzoek.

Het verst komen we wanneer we het vraagstuk van *het zelf* vanuit een geïntegreerde visie benaderen.

DE FENOMENOLOGIE gaat genuanceerd om met de begrippen die ze gebruikt. Bepaalde begrippen worden specifiek ingevuld zodat we ze niet klakkeloos kunnen interpreteren. Ook zijn er termen ontworpen voor de methode. Al deze termen worden besproken en hun onderlinge relatie bepaald.

BEWUSTZIJN BIJ HUSSERL

De analyse van het bewustzijn is een belangrijk onderdeel van de fenomenologie, zij staat hier zelf zelf op spel. Het is in het bewustzijn dat een willekeurig fenomeen verschijnt, dus een analyse van het bewustzijn moet vooraf gaan aan elke andere analyse. Dit heeft tot twee verschillende vormen van fenomenologie geleid, de *reflectieve* bij Husserl en de *verklarende* bij Heidegger, Husserls leerling die behept was met een gebrekkig zelfrefl epoché ecterend vermogen.

Volgens Husserl zijn er drie grote kwesties die onderzocht moeten worden. Ten eerste is er de vraag naar de eenheid van de bewustzijnsstroom, wat hij het *fenomenale ego* noemt. Daarnaast is er ook de kwestie van het *zelfbewustzijn* met de centrale vraag: *Hoe wordt de bewustzijnsstroom zich bewust van zichzelf?* De derde kwestie draait rond *intentionaliteit*. Hoewel hij een non-egologische theorie voorstaat, gebruikt hij bij de

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

analyse van de *bewustzijnsstroom* toch de term *ego*.[1] Husserl meende dat we in de ervaring zelf geen ego als pure identiteitspool tegenkomen. We kunnen wel op een bepaalde manier over een ego spreken. Ten eerste is er het ego als empirische persoon, waaraan we intersubjectief toegankelijke eigenschappen zoals geslacht, leeftijd etc. toeschrijven. Dit is een ego dat we in termen van het zelf als *verhalende constructie* zouden kunnen interpreteren, het ego als *persoon*. Daarnaast kan men spreken over het ego als de bewustzijnsstroom, *de totaliteit van de ervaringen*. Het ego is in deze betekenis dus niet iets dat buiten de ervaring of onafhankelijk ervan bestaat – in overeenstemming met zijn non-egologisch standpunt. Het is dit ego dat Husserl gebruikt om het bewustzijn te analyseren.

Wanneer we deze som van ervaringen, het *fenomenale ego*, onderzoeken richten we ons op de *essentiële eigenschappen* van de ervaring in deze bewustzijnsstroom. We kunnen deze ontdekken zonder ons te beroepen op de specifieke empirische dragers van die ervaring. We zouden met andere woorden hetzelfde ontdekken bij een analyse van de ervaring zoals we die terugvinden bij mens, dier, of buitenaardse wezen, omdat wat we ontdekken losstaat van bij wat voor soort wezen de ervaring zich manifesteert. Er bestaat dus volgens Husserl een soort van empirisch onafhankelijke essentie van de ervaring.

De bewustzijnsstroom vormt een geheel, en dit geheel duiden we aan met het ego. Zoals gezegd is het ego niet iets dat buiten deze stroom staat. Het ego is het resultaat van deze unificatie, en kan er dus niet aan vooraf gaan of er de voorwaarde voor zijn.

Husserl argumenteert dat we, wanneer we iets aan het ervaren zijn zonder ons *intentioneel* op die ervaring te richten, geen ego tegenkomen. We worden als het ware geabsorbeerd door de ervaring zelf, zonder dat daar een ego aan te pas hoeft te komen. Het is enkel in de reflectie dat we dit ego ontdekken, het maakt dus *in strikte zin* geen deel uit van de ervaring op het moment dat die wordt doorleeft.

1 EGOLOGIE: Denkvorm die het *ego*, het autonome 'ik' als centrale instantie beschouwt.

HET DENKBEELD DE FENOMENALITEIT IS VERWANT MET DAT VAN HET BEWUSTZIJN ALS BEWUSTZIJN OPGEVAT WORDT ALS EEN DENKBEELDIG DOMEIN. *Fenomenaliteit is de dimensie waarbinnen verschijningen kunnen plaatsvinden en daadwerkelijk plaatsvinden.*[1]

Het verwijst naar de specifieke gegevenheid van het gegevene of verschijnende, *het feit dat iets zichzelf kan manifesteren in het bewustzijn.* Fenomenaliteit is het medium dat de voorwaarde vormt voor elke fenomenale structuur en elke ervaring.

In onze dagelijkse omgang met de werkelijkheid zijn we ons niet bewust van de dimensie van fenomenaliteit omdat ze als *omnipresent medium* onzichtbaar blijft. Ze zit als het ware verborgen achter haar eigen vanzelfsprekendheid. We zijn ons er op een bepaalde manier wel altijd van bewust omdat het er simpelweg stilzwijgend in wordt begrepen dat fenomenen nu eenmaal kunnen verschijnen. – Fenomenaliteit wordt niet aan een verschijning toegevoegd, net zo min als het basale zelfbewustzijn bij een ervaring. Ze schijnt door en in de verschijning, het wordt gemanifesteerd door het *daar-zijn* van het object. Het is de *mogelijkheidsvoorwaarde* voor het feit dat het object daar kan zijn voor ons, d.w.z. het is niet iets dat er los of onafhankelijk van bestaat

Belangrijk bij de fenomenaliteit is dat ze voor komt in graden van intensiteit, waarbij de mate waarin bewustzijn van ons bewustzijn binnendringt in onze ervaring van wereldlijke objecten varieert. In momenten van reflectie zijn we ons meer bewust van de fenomenaliteit dan op momenten waarin we als het ware opgaan in het object van de ervaring.

FENOMENOLOGEN ANALYSEREN DE ERVARING ZOALS ZE GEGEVEN IS IN HET BEWUSTZIJN. Ervaring als ervaring nemen is de *what-it's-likeness*. Deze *what-it's-likeness* is uniek voor elk bewustzijn en we kunnen *het is wat het is* van een ander bewustzijn zelf niet ervaren. Als we alles wat daar los van staat wegdenken, blijft het subject over. Ervaring kan niet bestaan zonder iemand die de ervaring ervaart.

1 J. Parnas, L.A. Sass: *The Structure of Self-Consciousness in Schizofrenia*, Oxford 2011.

Zonder ervarend subject kunnen we niet van ervaring spreken.[1] Deze thesis wordt de *Experience/Experiencer Thesis* genoemd en die we zonder bewijs aan een bepaalde metafysica kunnen binden, iets dat *noodzakelijk waar* is om van ervaring te kunnen spreken, onafhankelijk van welke metafysische aannames men heeft, het blijft een noodzakelijk ware uitspraak en wordt er niet door beïnvloed.
Deze argumentatie om via de ervaring het *minimal subject* te definiëren, kunnen we ook gebruiken om iets over de ervaring zelf te zeggen. Ervaring bestaat nooit los van iemand die het ervaart, en is dus altijd subjectief. Het is net deze fundamentele eigenschap van de ervaring die ons toestaat om iets over de aard van *het zelf* te leren wanneer we uitgaan van een analyse van ervaring, zoals ze gegeven is aan *een zelf*.

NON-EGOLOGISCHE UITDAGING

Wanneer we een non-egologische theorie aanhangen, kunnen we niet meer gebruik maken van *het zelf als ervarende dimensie*. Het is dus van belang dat we duidelijk wat deze uitdaging juist inhoudt.
Discussies rond deze theorieën worden bemoeilijkt als er geen onderscheid wordt gemaakt tussen verschillende invullingen van het ego, of een *denkbeeld* dat het ego als pure identiteitspool gebruikt De notie van het pre-reflectieve, inbegrepen zelfbewustzijn is echter onontbeerlijk voor de plaatsbepaling binnen de non-egologische uitdaging.[2]
Volgens een *egologische* theorie is er het object van de ervaring, bijvoorbeeld een film. Daarnaast is er ook de ervaring zelf. Tenslotte is er bij het ervaren ook een *subject van ervaring*, hier de filmkijker. In elke ervaring zit noodzakelijkerwijs een subject van ervaring.
Volgens een *non-egologische* theorie bestaat niet elke ervaring voor een bepaald subject. Ervaringen zijn egoloos. Ervaringen zijn anonieme mentale gebeurtenissen die simpelweg plaatsvinden waarbij niet perse een ego aan te pas komt.

1 G. Strawson: *The Minimal Subject*, Oxford 2011.
2 D. Zahavi: *Subjectivity and Selfhood*, Cambridge 2005.

Minimaal zelfbewustzijn moet binnen deze benadering begrepen worden als de bekendheid/vertrouwdheid die het bewustzijn met *zichzelf* heeft en geen bewustzijn van een *ervarend* zelf. Dit is het absolute tegengestelde van theorieën die beweren dat ervaring niet kan bestaan zonder een subject dat de ervaring ervaart.
Door de geschiedenis heen hebben de non-egologische theorieën kunnen rekenen op steun. David Hume ging als *radicaal empirist* uit van de ervaring en was aanhanger van een non-egologische theorie van het bewustzijn. Hij stelde dat als we de inhoud van ons bewustzijn op een correcte wijze beschrijven, d.w.z. als we enkel letten op wat gegeven is, we geen zelf zullen tegenkomen. Het zelf wordt geïnterpreteerd als een product van reflectie. – Husserl stelt dat er geen ego als pure identiteitspool dat gemeenschappelijk is aan alle ervaringen en voor eenheid zorgt in het bewustzijn aanwezig is. Ervaringen zijn mentale gebeurtenissen die plaatsvinden zonder subject.
Sartre is het op dit vlak eens met Husserl. Hij stelt dat *de stroom van het bewustzijn geen exterieur principe van individuatie nodig heeft, omdat de stroom noodzakelijkerwijs en altijd al geïndividualiseerd is. Zo ook heeft de stroom van het bewustzijn geen transcendent principe van unificatie nodig omdat het een stromende eenheid is. Hiermee weerlegt hij de stelling dat we een ego nodig hebben als unificerend, synthetiserend, en individualiserend principe. De bijdrage van een ego is overbodig en het bestaan ervan moet dus niet aangenomen worden.*[1]
Bij een correcte fenomenologische analyse vinden we ook geen ego. Zolang we opgaan in een ervaring, zolang we ze doorleven, verschijnt er geen ego. Dit ego verschijnt enkel als we een objectiverende houding aannemen tegenover deze ervaring, dus in de reflectie achteraf. Het ego is hier tegelijk een object van reflectie en het subject dat deze reflectie initieert. Het ego wordt benaderd alsof het een ego van een ander persoon betrof, omdat we het objectiveren.
Het ego als object verliest de persoonlijk betrekking die het subject wel heeft.
Zo moeten we de transcendentie van het ego bij Sartre begrijpen.

1 J.-P. Sartre: *La transcendance de l'ego; Esquisse d'une description phénoménologique, 1936.*

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

Deze vormen van *fenomenologisch zelfscepticisme*, waarbij het zelf niet benaderd wordt vanuit zijn ervarende realiteit maar als een *linguïstisch construct* (Nietzsche) of als een product van reflectie. Of iets al of niet werkelijk bestaat hangt in neurowetenschap en filosofie niet af van verschijning of ervaring maar van hun cognitieve wereldbeeld en te staven is volgens hun methoden. *Je zou dit neuroscepticisme kunnen noemen.*

In *Being No One* staat een representationalistische en functionalistische analyse van wat het bewust ervaren eerste-persoon perspectief is, d.w.z. we vertegenwoordigen een eerste-persoon perspectief om een wisselwerking met de werkelijkheid aan te gaan. Deze representatie heeft evenwel geen zijnsstatus. De conclusie is dat er geen zelven bestaan in de wereld. Het zelf is een representationeel construct, een eigenschap van complexe representationele processen. Sommige organismen beschikken wel over zelf-modellen, maar dit zijn *strictu sensu* geen zelven. Het zijn complexe breintoestanden. Deze breintoestanden zijn informatieverwerkende systemen die een zelfmodel generen, maar dit model mogen we volgens Metzinger niet verwarren met de realiteit.[1] We mogen hier niet uit concluderen dat het zelf niet bestaat: *The brain makes us think that we have a self. Does that mean that the self I think I am is not real? No, it is as real as any activity of the brain. It does mean, however, that one's self is not an ethereal bit of 'soul stuff'.*[2]

Het probleem met al deze sceptische visies is dat ze doorgaans een eerder eng concept van het zelf hanteren, bijvoorbeeld als een van de ervaring onafhankelijke entiteit of als een onveranderlijk iets. Dit enge concept wordt dan vervolgens bekritiseerd. Nadat ze beargumenteren dat hun concept van het zelf niet bestaat/kan bestaan, concluderen ze dat er niet zoiets bestaat/kan bestaan als een zelf. Dit is echter op basis van wat ze presenteren aan argumentatie een te sterke conclusie, aangezien er andere invullingen van het concept bestaan die onaangeroerd blijven door de weerlegging van hun invulling van het concept.

1 T. Metzinger: *Being No One*, Cambridge 2003.

2 P. S. Churchland: *Brain-Wise; Studies in Neurophilosophy*, Cambridge 2002.

Bovendien zijn de visie op het zelf als subjectiviteit en de andere visies op het zelf niet noodzakelijk onverenigbaar, integendeel. Je zou kunnen stellen dat het zelf als subjectiviteit een mogelijkheidsvoorwaarde vormt voor de andere noties van het zelf. Zonder het zelf als subjectiviteit kan men zich niet bewust worden van zoiets als het zelf als pure identiteitspool of het zelf als verhalend construct. De visie op het zelf als *minimaal zelf* wordt door deze kritieken niet geraakt. Het zelf dat door deze auteurs wordt aangevallen is het zelf als pure identiteitspool. Dit wordt ook duidelijk indien we het onderscheid tussen het ego en het zelf dat Sartre in zijn later werk maakte bekijken. Hierbij is het ego hetgene wat na reflectie verschijnt, maar eigenlijk niet aanwezig is in de ervaring. Het zelf daarentegen is het impliciete, prereflectieve zelfbewustzijn dat een intrinsiek, constituerend onderdeel vormt van de ervaring zelf.

GEGEVENHEID VAN ERVARINGEN

Na deze korte uitweiding over de *non-egologische* uitdaging kunnen we ons weer richten op de fenomenologische analyse van de ervaring, waarbij we vertrekken vanuit een *egologische* theorie. Belangrijk in deze context is, dat al deze denkers het (gevoel van een) zelf verbinden met de gegevenheid van het ervaarde leven, dus van de ervaring.

Zahavi gaat in op de relatie tussen ervaringen en het eerste-persoon perspectief. Om deze relatie goed te begrijpen, moeten we eerst analyseren hoe ervaringen gegeven zijn. Ervaringen hebben een subjectief *aanvoelen*, een soort van kwaliteit van *what-it's-likeness* of hoe het voelt om deze ervaringen te hebben, zoals Strawson het ook stelde. Deze kwaliteit treffen we niet enkel aan bij sensoriële of emotionele toestanden, maar ook bij andere bewuste toestanden. Bij sensoriële of emotionele toestanden is het vanzelfsprekend dat we deze kwaliteit aantreffen. Gewaarwordingen, *e.g.* iets proeven, en gevoelens, *e.g.* verdriet, voelen altijd op een bepaalde manier aan. Bij andere bewuste toestanden zoals abstracte overtuigingen is dit evenwel minder evident.

HUSSERL stelt dat alle bewuste gedachten ervarende kwaliteiten hebben. Om dit te verduidelijke maakte hij een aantal onderscheidingen.
Elke intentionele ervaring bestaat uit twee verschillende maar onscheidbare momenten. Ze is een ervaring van een bepaald type, zoals denken, willen, hopen. Dit is de *intentionele kwaliteit* van de ervaring. Elke intentionele ervaring is bovendien gericht op iets. Deze component is de *intentionele materie*. Dezelfde intentionele kwaliteit kan met verschillende soorten intentionele materie gecombineerd worden en met verschillende soorten intentionele kwaliteiten gecombineerd worden. Al deze verschillen zijn bovendien proefondervindelijke verschillen. Hoe het voelt om in de ene intentionele toestand te zijn verschilt van hoe het voelt om in de andere intentionele toestand te zijn, dit geldt zowel voor de intentionele kwaliteit als de intentionele materie. Op basis daarvan concludeert hij dat er een *experiëntieel* verschil bestaat tussen deze toestanden.[1] Zo bestaat er een experiëntieel verschil tussen een vrezen dat iets gebeurt en verwachten dat exact hetzelfde gebeurt, net zoals er een experiëntieel verschil bestaat tussen vrezen dat gebeurtenis X plaatsvindt en vrezen dat gebeurtenis Y plaatsvindt.
We kunnen dit experiëntieel verschil verder uitwerken als we kijken naar hoe objecten gegeven zijn. Volgens Husserl kan een en hetzelfde intentionele object op verschillende manieren gegeven zijn. Dit geldt niet enkel voor *spatiotemporele* (ruimtelijke tijdelijke) objecten, zoals een huis of een stoel, maar ook voor ideële en categorische objecten, zoals bijvoorbeeld de stelling van Pythagoras of de evolutietheorie. Bij spatiotemporele objecten kan bijvoorbeeld het perspectief dat we hebben op verschillende manieren gegeven zijn, maar eveneens de manier waarop deze objecten gegeven zijn, i.e. via perceptie, herinnering, verbeelding. Ideële en categorische objecten kunnen ook op experiëntieel verschillende wijze gegeven zijn. Zo is er een experiëntieel verschil tussen iets (grondig) begrijpen en iets slechts oppervlakkig of niet begrijpen.

1 EXPERIËNTIE: ervaring, ondervinding; EXPERIËNTIEEL: proefondervindelijk, empirisch.

Elke bewuste toestand bezit een subjectief karakter. Dit is geen kwaliteit die we alleen bij de sensoriële of emotionele toestanden aantreffen die vanzelfsprekend een subjectief karakter hebben. De redeniering dat dit wel zo is, wordt fenomenaliteit tot zintuigelijke sensatie gereduceerd, waardoor het fenomenale bewustzijn wordt getrivialiseerd. Het subjectieve karakter is ook terug te vinden bij meer abstracte mentale toestanden. Het subjectieve karakter is is precies dat wat die toestand bewust maakt. Deze subjectiviteit staat in een nauwe relatie tot de eerste-persoon gegevenheid van ervaringen.

A mere bare fraud is just what our Western common sense will never believe the phenomenal world to be.[1]

William James, *Talks to teachers*

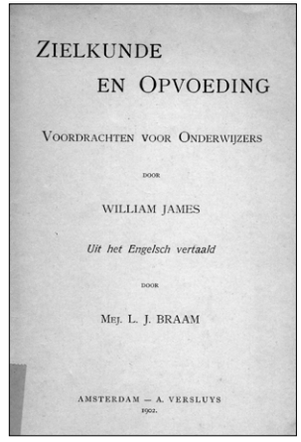
ZIELKUNDE
EN OPVOEDING
VOORDRACHTEN VOOR ONDERWIJZERS
DOOR
WILLIAM JAMES
Uit het Engelsch vertaald
DOOR
MEJ. L. J. BRAAM
AMSTERDAM — A. VERSLUYS
1902.

1 Tevens het motto waarmee Joh. Linschoten *Op weg naar een fenomenologische psychologie* opende.

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

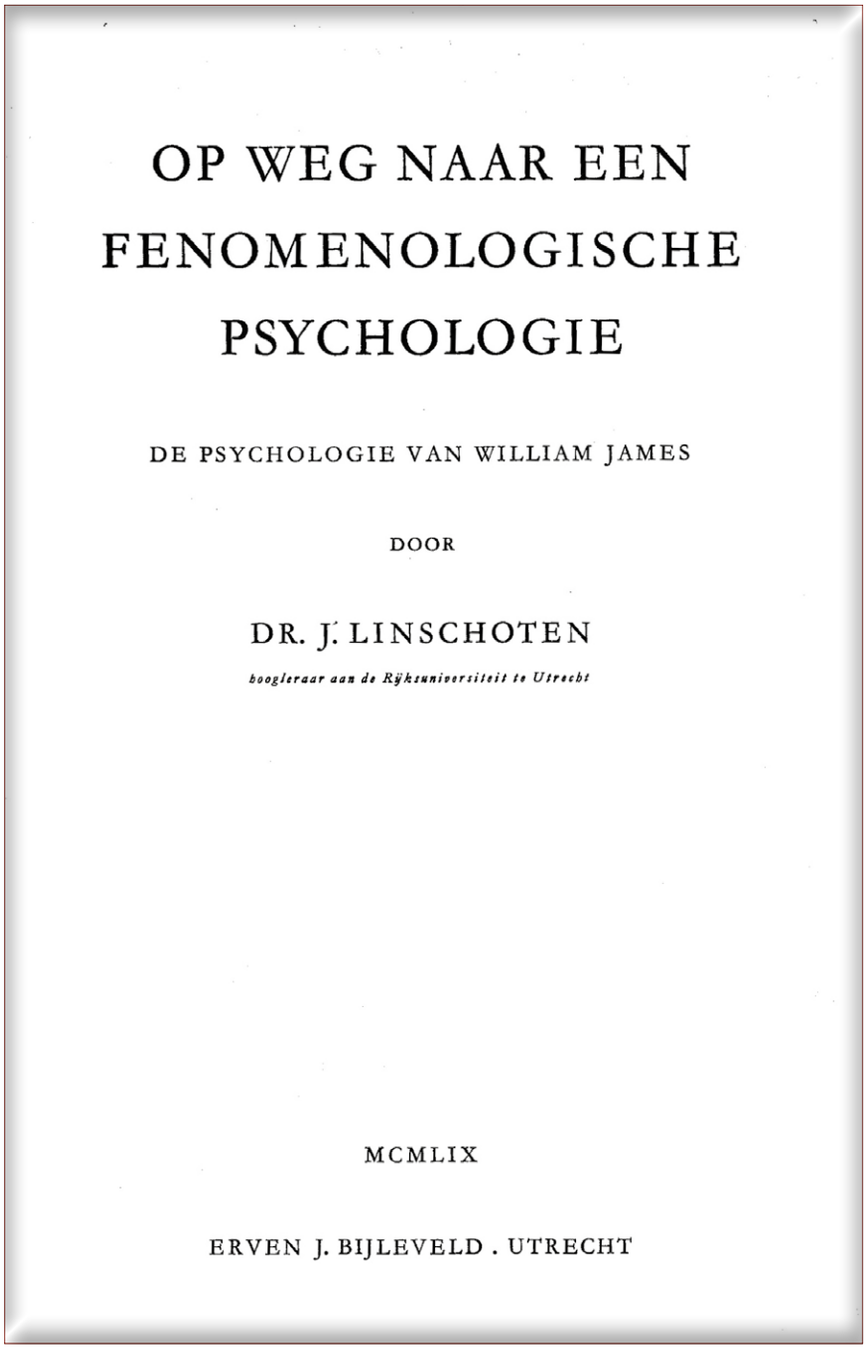

OP WEG NAAR EEN FENOMENOLOGISCHE PSYCHOLOGIE

DE PSYCHOLOGIE VAN WILLIAM JAMES

DOOR

DR. J. LINSCHOTEN

hoogleraar aan de Rijksuniversiteit te Utrecht

MCMLIX

ERVEN J. BIJLEVELD . UTRECHT

THE PRINCIPLES OF PSYCHOLOGY VAN WILLIAM JAMES GELDT ALS EEN KLASSIEK WERK. Het mag waar zijn dat weinig psychologen het werk van begin tot einde hebben gelezen – dit geldt zelfs voor de Amerikaanse psychologen –, zij die het wel lazen zijn het eens met John Dewey: wat men ook op grond van nieuwere ontwikkelingen en van onze meer gedifferentieerde kennis over de inhoud ervan denkt, het werk is even klassiek als Locke's *Essay of Hume's Treatise*.

Het is een origineel werk. Wanneer James het de psychologische kennis aan het einde van de 19e eeuw samenvat, doet hij dat in een geheel eigen stijl en in een oorspronkelijke visie die beide de tijdsgebondenheid van zijn concrete gegevens verre overschrijden. De hele rijkdom van de beschrijvingen en inzichten, opgetast in de 1400 bladzijden van de *Principles* systematisch uit te werken en te verduidelijken, was echter een onuitvoerbare opgave. Temeer omdat James zo geboeid is geweest door de verschijnselen die hij met zeldzame levendigheid schildert, dat hij nooit tot de ontwikkeling van een methodisch streng bepaald systeem kwam. Zijn aard en opvattingen verzetten zich daar trouwens tegen. Systematiek was in zijn ogen een intellectualistisch dwangbuis, een kunstig, maar ook kunstmatig vangnet waarin je vergeefs probeert de wisselende verschijnselen vast te houden. Geen wonder dat hij regelmatig, wanneer hij een probleem tot oplossing brengt, midden in een paradox belandt, een productieve paradox wel te verstaan. Want wanneer in het onsystematische van zijn denken een zwakheid ligt, is deze tevens een symptoom van de kracht van zijn positie. In de woorden waarmee hij Bergson, met wie hij na 1902 correspondeerde:

Dat hij ons geen gesloten systeem geeft, zal natuurlijk fataal voor hem zijn in intellectualistische ogen. Hij roept alleen op en nodigt uit; maar eerst annuleert hij het intellectualistisch veto, zodat wij nu met de werkelijkheid mee kunnen gaan met een wijsgerig geweten dat nooit tevoren geheel onbelast was.

Het had ook omgekeerd kunnen zijn. Want James zag in de Franse wijsgeer niet alleen een geestverwant, maar in zijn schets van Bergson ook zichzelf getekend. Het is ons dan ook niet verwonderlijk dat Berg-

son op zijn beurt schrijft, dat een samenvatting van James' colleges één centrale gedachte op de voorgrond brengt: de noodzaak, de begrippen, de simpele logica, en tenslotte de werkwijze te overschrijden van een te systematische filosofie die het geheel van alle dingen voorop stelt. Noemde James niet een van zijn boeken: *A pluralistic universe*?

Veelvormig en meervoudig zijn ook de beginselen van zijn psychologie die innerlijke tegenspraken niet ontwijkt wanneer het erom gaat de onmiddellijke beleving te verwoorden en in verband te brengen met de natuurwetenschappelijk georiënteerde kennis van lichamelijke verschijnselen.

Paradoxaal is deze psychologie ook in de meest letterlijke betekenis van het woord: ongewoon, ingaand tegen datgene wat men in de psychologie gewend is. Hier komt aan het woord die zich door zijn omvangrijke kennis van psychologische systemen niet heeft laten vastleggen, maar onophoudelijk is blijven zoeken naar de beste wijze, het eigene van de psychologie tot uitdrukking te brengen. Meer dan eens brengt dit hem in de nabijheid van een *fenomenologische psychologie*. In de eigen terminologie van James: zijn psychologie is het onderwerp, de topic van beschouwingen. Maar de behandeling beperkt zich niet tot een zuiver commentaar; als context werd de *fenomenologie* gekozen. Deze context bepaalt de betekenis waarin James voor ons zal verschijnen. Dit is geen willekeurige interpretatie; de psychologie van James opent de weg naar een *fenomenologische psychologie*, al wordt deze weg ook weer herhaaldelijk opgebroken. Het is opmerkelijk dat Husserl, naar aanleiding van een eigen college over psychologie, in zijn dagboek zegt: ‹*James' Psychologie, von der ich nur einiges und ganz weniges lesen konnte, gab einige Blitze. Ich sah, wie ein sehr und origineller Mann sich durch keine Tradition binden ließ und, was er schaute, wirklich festzuhalten und zu beschreiben suchte. Es war wohl dies er Einfluss nicht ohne Bedeutung für mich...*›.

Later noemt hij James de enige die het verschijnsel van de horizon bemerkte; een term die in de fenomenologie een belangrijke functie heeft. Ook tegenover A. Metzger liet Husserl zich in Freiburg gunstig

over James uit. Ten onrechte meent Metzger echter dat James' psychologisme en empirisme Husserl zouden hinderen. Husserl sprak zich daarover immers ondubbelzinnig uit. Zijn het verwantschappen op detailpunten? Latere studies maken uit welke feitelijke invloed James op de ontwikkeling van Husserls denken uitoefende. Ook zonder kennis van de feitelijke verbanden is het onmiskenbaar dat er een fundamentele verwantschap tussen beide denkers bestaat zoals Gurwitsch schrijft in *Théorie du champ de la conscience* uit 1957.[1]

LITERATUUR

J. Linschoten, *Geschiedenis der psychologie* in Langeveld 1971

G. W. Allport, *The productive paradoxes of William James* 1943

J. Dewey, *The principles* 1943

W. James, *A pluralistic universe*. New York 1928

H. Bergson, *Écrits et paroles*. Parijs, 1957

E. Husserl, *Persönliche Aufzeichnungen*, 1956

E. Husserl, *Die Krisis der europäischen Wissenschaften und die transzendentale Phänomenologie*. Den Haag 1954

A. Metzger, *William James and the crisis of philosophy*, N.Y. 1942

E. Husserl, *Logische Untersuchungen*, Bd. II 1901, Bd. II/1 Halle 1922³: *Wie wenig James' geniale Beobachtungen auf den Gebiet der deskriptiven Psychologie der Vorstellungserlebnisse zum Psychologismus zwingen, ersieht man aus der vorliegenden Schrift. Denn die Forderungen, die ich dieser ausgezeichneten Forscher in der deskriptiven Analyse verdanke, haben meine Losung vom psychologistischen Standpunkte nur begünstig*',

In husserl's persoonlijke bibliotheek bleken de meeste zelfstandige publicaties van James aanwezig. Op de verkorte uitgave van de psychologie na vertonen deze geen sporen van bestudering. Van twee overdrukken die James Husserl toezond, vertoont *The knowing of things together* zulke sporen wel, *A world of pure experience* niet.

1 Johan Linschoten in de inleiding bij *Op weg naar een fenomenologische psychologie, 1959*

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

VARIA *philosophica*

De *Revue de Metaphysique et de Morale* (*Phénoménologie-Existence, Recueil, d'études*, Parijs 1953) heeft een nummer uitgegeven over HUSSERL en HEIDEGGER dat opent met de stelling van HERMAN VAN BREDA, dat het vraagstuk van de authenticiteit bij Husserl optreedt in verbondenheid met de fenomenologische reductie. ARON GURWITSCH onderzoekt Husserls verhouding tussen de logica en haar wijsgerige veronderstellingen. Hij baseert zich daarbij vooral op *Formale und transzendentale Logik; Versuch einer Kritik der logischen Vernunft*, HUA XVII 1929/1974. PAUL RICŒUR behandelt de problematiek van Husserl's *Ideen* II. Hij schrijft over de *constitutie van de stoffelijke natuur, de bezielde natuur* en de *constitutie van de geestelijke wereld*. JEAN WAHL laat de diversiteit zien tussen de *realistische* tendentie van *Erfahrung und Urteil*, de *idealistische* tendentie elders en wijst op de empirische aspecten in Husserl's werk.[1]

1 VGL. *Phaenomenologie van de waarneming volgens Aron Gurwitsch*, in Tijdschr. v. Philos., 20 (1958);
A. Gurwitsch: *Théorie du champ de la conscience*, Brugge-Paris, 1957;
Gurwitsch: *On the object of thought* in *Phil. phenomenol. Res.* 1946/47;
Studia catholica; gewijd aan godgeleerdheid, wijsbegeerte en algemeen wetenschappelijke vraagstukken onder theo- en filosofische belichting, jrg. 34, 1959, no. 1.

Verkorte en geredigeerde versie van Jan Ligthart
Letterkundige Studiën I te Groningen bij *J. B. Wolters*, Groningen 1902
De kleine Johannes

MARIE, ONDERWIJZERES UIT EEN ONDERWIJZERSGEZIN,
WAS DE LEVENSLANGE MEDEWERKER,
RAADGEVER EN GELIEFDE VAN JAN.

Jan Ligthart

DE KLEINE JOHANNES

De groei van een jonge ziel
tot in de adolescentie,
waarover Van Eeden zelf schreef:

Het heeft veel van een sprookje, mijn verhaal, maar het is toch allemaal echt zo gebeurd. Zodra je het niet meer gelooft moet je niet meer verder lezen, want dan is het niet voor jou bedoeld.

Fenomenologische pedagogiek

Soeckt door myn' bladeren hoe 't inde wortel staet, ...en leest, gelyck het was,
'T geen ick maer geeren schreev, om dat ick 't geeren las. Huygens

DAT IK HET AANDURF OM *De kleine Johannes* in het openbaar te bespreken komt in de eerste plaats omdat ik dit boek liefheb.

Vlak na het verschijnen werd het me door vriendelijke hand cadeau gegeven met de woorden: 'Probeer dit sprookje eens te begrijpen. Ik voel het wel, maar verklaren kan ik het niet.' Ik las het, en het verging mij als de geefster: ik voelde het, maar ook ik kon niet alles begrijpen.

Maar ik las het nog eens, en nog eens. En bij elke nieuwe lezing zag ik meer, dieper en detaillistischer, totdat uiteindelijk bijna elke bijzonderheid met volkomen heldere stem tot me sprak en ik het grote geheel tot in bijna elk detail begreep.

Toen leefde het boek voor me, tot in de fijnste vertakkingen toe. Overal voelde ik de mensenziel trillen, overal hoorde ik de menselijke geest spreken. Ik kreeg het lief. Wat eerst een losstaand of nietszeggend verschijnsel was, bleek meer en meer een deel van het geheel te zijn.

Een echt boek is als een stuk natuur. Het is eerst in de geheimvolle ruimten van het innerlijk leven ontkiemd en tot ontwikkeling gekomen. Toen het volgroeid was heeft de eigenaar er ons iets van laten zien door de wondere trilling die we taal noemen, mysterieuze samensmelting van ziel en klank. En altijd zal dit echte boek zich van het maakwerk blijven onderscheiden door de rijkdom van gedachte en stemming die zich aan de lezer ontvouwt. Wat deze eerst koud liet, zal hem straks warme belangstelling inboezemen en onmisbaar blijken te zijn in de harmonie van het geheel.

Ten tweede ontleen ik de moed om over *De kleine Johannes* te schrijven aan het feit dat er zo verschillend over dit boek wordt gedacht.

Sommigen verklaarden onomwonden dat ze weinig of niets van dit zonderlinge werkje begrepen. Ze konden de waardering en bewondering niet begrijpen die het onder jongeren verwierf en schreven het succes toe aan de waan van de dag.

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

'Ik zal u iets van de kleine Johannes vertellen. Het heeft veel van een sprookje, mijn verhaal, maar het is toch alles werkelijk zo gebeurd.' Met deze kalme mededeling begint het boek, een mededeling die we letterlijk kunnen opvatten.
Door dit rustige en eenvoudige begin – in zijn kinderlijke eenvoud zo mooi de juiste toon treffend die zo goed bij het sprookje past – over dit simpele zinnetje lees je makkelijk heen als een onbeduidend inleidend woord. Maar achter dit vreemde sprookje zit een doorleefde werkelijkheid. In dit zinnetje reikt de auteur ons de sleutel van zijn binnentuin.
Wie de sleutel niet aanneemt verlaat het oord even wijs als hij er gekomen is en blijft een vreemdeling in deze tuin.

Alles in de kleine Johannes is echt. Het is de vertolking, de dichterlijke uitdrukking van wat werkelijk gebeurd is. De ervaring is hier aan het woord en het sprookje is de poëtische inkleding hiervan. Je kunt De kleine Johannes gerust een autobiografie noemen.
Van Eeden houdt zich met zijn eigen inhoud bezig. Hij daalt af in de diepte van zijn eigen bestaan en probeert in dat geheimzinnige donker wegwijs te worden. In dichterlijke vorm vertelt hij ons over zijn spirituele ontwikkeling. Hij laat de groei van zijn innerlijk leven zien.
'Zodra gij het niet meer gelooft' – zo spreekt hij de lezer toe – 'moet ge niet verder lezen, want dan schrijf ik niet voor u.'[1]
Natuurlijk. Maar wie hem niet gelooft? Nee, wie hem niet begrijpt, wie het sprookje niet verstaat, wie achter de sluier niet de werkelijkheid ziet, moet maar niet verder lezen.
Willst du die andern verstehen, blick' in dein eigenes Herz, zegt Schiller. Ja, en daarna keer ik terug op de inhoud van dit boek over de adolescentie.

1 vgl. R. Otto: 'Wie zich niet kan bezinnen op een moment van diepgevoelde religieuze bewogenheid wordt verzocht niet verder te lezen'. *Het heilige*, Amsterdam 2012

We leven in twee werelden. De eerste is ons dagelijks bestaan. We grazen in de groene weiden van ons persoonlijk en maatschappelijk welzijn. De tweede is een andere wereld.
Ik herinner me de avond nog toen deze waarheid helder en krachtig tot mij doordrong. Ik was zestien jaar en op weg naar huis. Zoals altijd keek ik op mijn eenzame wandeling naar boven, naar de sterrenhemel. De millioenen gouden puntjes in dat diepdonkerblauw schitterden en tintelden me toe en ik neuriede het liedje dat ik als kind geleerd had en waarin de sterretjes zo vertrouwelijk gevraagd wordt:

Sterretjes, zie ik u blinkend staan,
Is het mij vaak door het hoofdje gegaan:
Waar komt ge 's avonds toch wel vandaan?
Waar gaat gij 's morgens weer heen?
Weet ge de weg zo alleen?

De sterren waren voor mij steeds 'sterretjes' geweest, gouden lichtjes, en geen godsdienst- of natuurkundeles had me voor de majesteit van de sterrenhemel de ogen kunnen openen.
Maar nu – plotseling werd ik aangegrepen door het schitterende wonder dat bijna elke nacht tot de mensenziel spreekt.
Het was alsof de sterren loslieten van het uitspansel en me naderden, naderden in letterlijke zin. De tintelende goudpuntjes groeiden langzaam tot kleine ronde goudvlekjes, cirkeltjes met scherpomlijnde omtrek en een gouden uitstraling. En die goudvlekjes breidden zich uit tot grotere cirkels en werden toen gouden bollen, manen, die met aanzwellende snelheid uitgroeiden en groter werden.
Wat altijd een blauw gewelf was geweest met goud besprenkeld, kreeg een dieptedimensie.

Het heelal was vol blinkende bollen, los zwevend in de leegte. Naarmate ze groter werden doken er vanuit de diepte van de hemel steeds nieuwe goudpuntjes op die naderend en uitzettend weer gevolgd werden door miljoenen andere die tot nog toe volkomen onzichtbaar waren geweest maar nu langzaam uit de ondoordringbare verte tevoorschijn kwamen. – Ik zag mijzelf staan aan de oppervlakte van een kleine bol die Aarde heette en steeds kleiner werd naarmate de sterren aangroeiden in aantal en omvang. Had ik tot vandaag alleen oog gehad voor de hemellichamen boven me, nu, alsof ik over de horizon heen kon zien, zag ik ook links en rechts van de Aarde vuurbollen aanzweven, en op het laatst ook onder haar.
Ik sidderde. Een machtige ontzetting greep me aan. Ik stond midden in het heelal. De geweldige *grandeur* van de hemelruimte sprak tot me. Ik voelde me een heelalbewoner.
De schooljongen voelde zich burger van de oneindige ruimte.

Een droevig burgerschap, dat hem moedeloos maakte.

Wat is de mens anders dan een stofdeeltje in de oneindigheid, een ademtocht in de eeuwigheid, een tijdelijke opleving op Aarde en met deze zwevend in de ruimte?
Een eeuwigheid lag achter me, donker verleden. Een eeuwigheid lag vóór me, donkere toekomst. Tussen beide eeuwigheden in leefde ik, een vluchtig verschijnsel, een verschietende ster aan de diepdonkere hemel. Maar waarom dan die geest die dat allemaal overzien kan? Vanwaar het bewustzijn van eigen bestaan en van al het omringende? Dat verheffende geestelijk element – wat was het, vanwaar kwam het?
Die lichtsprank, stralend in zijn stoffelijk *wezen*, was die niet ook een molecuul van het eeuwige licht als het lichaam deel was van de eeuwige materie? Of zou die geest zich nergens hoger, rijker en machtiger manifesteren dan in de mens? Zou de nietige mens geestelijk de hoogste openbaringsvorm zijn?
Het is dan droevig met hem gesteld, met hem die alles kan overzien maar niets doorzien kan.

Hij die alles kennen mocht maar niets kan begrijpen. Hij die met al zijn kracht de machteloosheid zelf is. Hij die kan grijpen naar de waarheid maar haar nooit kan begrijpen. Hij die onafgebroken gebukt gaat onder de wetenschap van eigen onwetendheid. Onnoemelijk beter zou het dan wezen dode stof te zijn waarin geen verlangen leeft; geen geestelijk bestaan te bezitten dat zich van zijn eigen onmacht volkomen bewust is en geen hogere geest boven zich kent.
Zo kon het toch niet zijn? Zoals het klompje stof dat de menselijke vorm had aangenomen maar een klein bouwseltje was in en van het grote heelal, zo was de in die materie werkende geest een minuscuul deeltje van de eeuwige geest, de universele ziel die het heelal doortrilde als een tintelende afglans van het heilige licht.
Die lichtsprank blijft gloren, ook wanneer de materie uiteenvalt.
Geen vluchtig verschijnsel is de mens, maar een eeuwig wezen, voortgekomen uit God en weer reikhalzend naar God. Een eeuwige ziel, dolend in de ballingschap van de tijd, gebonden in de ketenen van het stof, en zuchtend naar bevrijding, naar terugkeer tot zijn oorsprong.

U heeft de Oneindige uitgeademd,
Gij vindt geen rust dan in God zelf.

'Zoekende kinderen van vaders geslachte.' Zo spreekt Peter de Genestet ons toe, dezelfde gedachte uitdrukkend als Jan ten Kate in de twee voorafgaande versregels.
Voelen wij ons allemaal als *zoekende* kinderen van de *Eeuwige*? We laten zo zelden in onze ziel lezen. Alsof we bang zijn anderen deelgenoot te maken van het diepst van ons gemoed. Wie gunt anderen, ja, wie gunt zichzelf een blik in de mysterievolle binnenkamers van zijn innerlijk leven, in het heilige der heilige van zijn bestaan?
Hoe kan de hand naar het zwaard grijpen als de ziel zich haar relatie tot de Eeuwigheid diep en helder bewust is? Hoe kan een harteloos egoïsme tieren

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

als er een verwantschap gevoeld wordt door de relatie die we allemaal hebben tot de Eeuwige?
In ons profane bestaan merken we zo weinig van het verlangen naar God, dat gelijk is aan de sterke dorst van 't hijgend hert naar de waterstromen.
Wanneer we geen vertrouwen hebben dat we het alledaagse kunnen overstijgen, hoe zouden we dan dag aan dag met plezier en liefde kunnen werken aan onszelf en aan de opvoeding van kinderen? Alleen in vertrouwen kunnen we staande blijven, ook wij, 'ongelovigen.'

Zoekende kinderen van Vaders geslachte.

DAAR WAS EEN GROOT EN DICHT BOS. Eeuwenoude stammen droegen zware bladerkronen en heesters met dicht struikgewas ertussen. Paden waren er niet. Als je er doorheen wilt, moet je de takken wegduwen.
In dat woud dwaalden enkele arme kinderen, helemaal alleen. Hoe ze er gekomen waren, ze wisten het niet. Ze wisten alleen dat ze op zekere morgen na een lange, lange nacht vol donkere dromen hier waren ontwaakt. Toen waren ze opgestaan en keken zich heen. En ze hadden zich vreemd en verlaten gevoeld. Waar zouden ze heengaan?

GEEN KOMPAS WEES HEN DE WEG. Ze gingen. Ze volgden een innerlijke drang, zich van niets anders bewust dan dat ze gingen. En... dat ze alleen waren, helemaal alleen.
De een vroeg de ander, maar niemand wist iets, wist iets met zekerheid.
Wel hadden ze, en enkelen vrij sterk, een herinnering aan iets dat in hun lange donkere droom was verdampt, weggevloeid in duisternis. Aan een mooi zonnig landschap met grote frisse velden, heldere beken, blauwe luchten, witte wolken en vriendelijke huizen.
Maar die beelden waren nu als schaduwen, als spookschimmen in de nacht van hun lange droomslaap. En de weg naar dat landschap? Om hen heen was bos, niets dan donker bos.

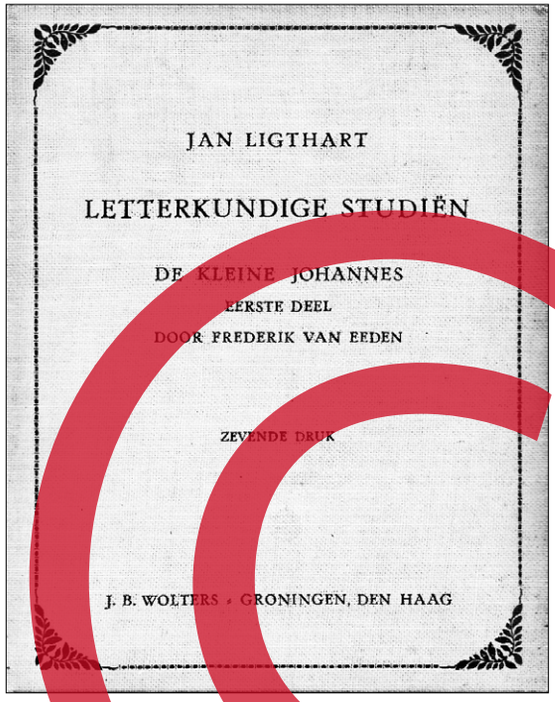
JAN LIGTHART

LETTERKUNDIGE STUDIËN

DE KLEINE JOHANNES

EERSTE DEEL

DOOR FREDERIK VAN EEDEN

ZEVENDE DRUK

J. B. WOLTERS - GRONINGEN, DEN HAAG

Ze zagen de bessen aan de struiken en plukten die. Dan vergaten ze even het droevig-vreemde van hun aanwezigheid daar in dat dichte donkere bos. Soms luisterden ze naar het zingen van de vogels. Dat vulde hun geest in stilzalige stemming. Geen gedachten over verleden of toekomst.
Af en toe, als ze door het volle groen boven hun hoofden een zonneglans zagen, een schittering van goud, was het of de herinnering opleefde aan een onbekend verleden. Alsof hoog tussen de bladeren door de weg was die ze zochten maar die ze met hun voeten nooit zouden betreden. En dan togen ze verder. Met nieuwe moed om te zoeken en – niet te vinden. In hun hart wisten ze: die hen in dit woud had geleid, die hen in dit vreemde oord had doen ontwaken, zou hen er tenslotte ook weer uitleiden. In dit vertrouwen gingen ze verder – zoekende.

Tussen weemoed, strijd en hoop
Vliedt het leven snel voorbij;
Waakzaam, werkzaam wachten wij
Dat het raadsel zich ontknoopt
Wat ons korte leven zij.

Misschien: *Dwalende vinden wij het spoor.*

ER IS IN HET LEVEN ÉÉN TIJDPERK VAN VOLKOMEN ONBEZORGDHEID. Dat is het tijdperk van eerste kinderjaren, het verwondering wekkende begin van ons later zo rusteloze bestaan.
Gelukzaligheid sluit alle denken aan geluk buiten, dus zeker het streven ernaar. Zuiver geluk is onzichtbaar als kristalhelder water.
Laat het kind zijn onbezorgde jeugd, waarin het niet vraagt, niet zoekt, niet strijdt. Al snel zal hij dit paradijsje verliezen. Zijn nieuwgierigheid zal hem uit dit Eden voeren en dan is terugkeer onmogelijk.1
Eénmaal heeft de mens haar paradijs gekend waar onschuld en onbezorgdheid hand aan hand gingen. En daarna?
De aanleg van het kind hangt af hoe het zijn pelgrimstocht door het leven begint en voortzet. Sommigen beseffen pas laat iets van hun eenzame reis. Bij anderen manifesteert de poëtisch-religieuze aanleg zich vroeg als in een verbazingwekkend gevoel tussen alle nuchterheid van het alledaagse. Ze zoeken hun eigen hoekje. In de verscholen plekjes van de tuin wachten hun vriendjes: fluisterende bloemen, ritselende bladeren, beestjes tussen het gras, zingende vogels in het groen.
Hebben we ze niet allemaal gekend?
Niet alle kinderen worden een Frederik van Eeden, maar hoeveel zijn er die zich niet durven, niet kúnnen geven aan de ouderen omdat ze door hen niet worden begrepen! Bang om uitgelachen te worden keert het kind zich af van hen die juist vertrouwen moeten wekken.
Kon die lieflijke fantasie, kon de omgang met de wereld van planten en dieren maar altijd voortduren! Maar die tijd gaat voorbij.
De waarneming roept vragen op. Het 'wat' wordt vervangen door het 'waarom.' Niet het kennen maar het begrijpen wordt het doel. Alles vraagt om verklaring. Waarom moeten de bloemen verdorren en de gouden zonnestralen onderschept worden door dreigende wolken? Waarom moet het ene dier het andere verslinden? Waarom moet alles vergaan? Wat is de bedoeling? Wie heeft die rijke steeds stervende wereld gemaakt? Waarom?

WAAROM ZIJN DE MENSEN ZO LIEFDELOOS TEGENOVER ELKAAR? Diepe vragen komen naar boven. Is er een God, die alles heeft geschapen met een doel? – Al het zoeken en onderzoeken helpt ons niet verder. In haast onafgebroken bespiegeling wegzinkend, verliest de adolescent zijn vrolijke levenslust en energieke bewondering.
Een verademing in deze fase brengt de eerste jonge liefde, die mooie neiging van ons lenteleven. Maar niet meer dan een verademing. Ze vlucht al snel voor het verstandelijk onderzoek. De liefde vraagt vertrouwen. Hoe kan ze blijven bestaan als het 'waarom' wordt afgedwongen door een verklarende geest?
Na de verademing – ten slotte een nieuwe ontnuchtering – volgt een dieper doordringen in de aard van ons bestaan en onze samenleving. In die zogenaamde samenleving zien we niets anders dan ellende, egoïsme en leugens.
En overal is het einde van alles de dood. Vaak verlangen we naar de rust die onze verdwaalde ziel verlost uit die hel van maatschappelijke liefdeloosheid.
In de wetenschap zoeken we licht. Vergeefs. Het koude, gevoelloze, bevredigt ons niet. Ze noteert en registreert de harde feiten verstandelijk.

Hete hoofden, koude harten.

ONS ZOEKEN LEIDT TOT NIETS. Een antwoord op het grote 'waarom' vinden we niet. Maar door de zoektocht naar kennis, het zoeken naar ons eigen geluk, hebben we de treurigheid, het pijnlijke bestaan van onze medemensen leren kennen. Hun verdriet heeft ons bijna onmerkbaar vervuld met een grote, ontfermende liefde. Begonnen met afkeer van de menselijke nuchterheid eindigen we vol innig mededogen met hun dwaasheid, boosheid en ellende. Ons eigen verdriet heeft onze egoïstische neigingen omgebogen tot naastenliefde.

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

FREDERIK VAN EEDEN HEEFT ZIJN EIGEN GEESTELIJKE ONTWIKKELING IN DE GESCHIEDENIS VAN DE KLEINE JOHANNES AFGEBEELD.

De omgeving van Haarlem met haar velden, bossen en duinen is de streek waar hij de natuur leerde liefhebben en door de zorg van zijn kundige vader, en natuurkenner F. W. van Eeden, ook goed leerde kennen.

Het paradijs van een onbezorgde jeugd wordt in het leven van Johannes voorgesteld door een stukje natuur, een plekje diep achter in de tuin *'dat hij het paradijs noemde'* en waar het *'natuurlijk erg heerlijk'* was.

'Daar was' – achter in tuin – 'een groot water waar witte waterlelies dreven en het riet lange fluisterende gesprekken hield met de wind. Aan de overkant lagen de duinen. Het *paradijs* zelf was een klein grasveldje aan de oever. Op warme zomerdagen was hij daar altijd te vinden.'

'Als de zon was ondergegaan, stapelden de wolken zich daar zo, dat ze de toegang van een grot schenen te vormen en in de diepte van die grot schitterde zachtrood licht. Dat was wat Johannes verlangde.'

Het is het oude verlangen van de ziel naar haar bron. Zou dit moment ooit aanbreken? Was er een weg die Johannes naar de lichtgrot kon leiden? Ja, die was er. Aan de kant van de vijver lag een bootje. Het was hem 'streng verboden' om in die boot te gaan. Op een avond werd de verleiding hem te machtig.

'Langzaam maakte Johannes het bootje los.'

Luisterend naar de verleiderlijke lokstem had hij zijn paradijs voor altijd verloren. Zal Johannes nu vinden wat hij zoekt? En zal de zoekende ziel van de dichterlijke Haarlemse jongen hier op aarde de godheid vinden?

Drijvend in de gouden pracht wordt Johannes verrast door Windekind, de belichaming van de Natuur, van al het tere, zuivere, naïeve en mooie in de jonge dichtersziel. In één woord: Windekind is de verpersoonlijking van de poëzie, waarvan de *'kracht, uit hoger kracht ontsproten'* is.

Het is opmerkelijk hoe snel Windekinds autoriteit wordt geaccepteerd. Hij komt als een afgezant uit het rijk der licht.

Windekind zegt Johannes toe dat hij hem veel zal vertellen. Windekind zegt niet: 'nee, nooit!', maar: 'nu niet!' Geen wonder dat Johannes zich vol vertrouwen overgaf. Met een kus op het voorhoofd van Johannes nam Windekind het leven van de kleine zoeker over.

Kostbare schatten worden de kleine Johannes toegezegd. Al zijn gedachten zullen zich daarop richten. Windekind had gezegevierd.

De eerste tocht met Windekind _

- was een bezoek aan de krekelschool en het liefdadigheidsfeest waar Johannes het gouden sleuteltje ontving;
- deed Johannes kennismaken met de tegenspoed en het vertrouwen van de glimworm;
- gaf aanleiding tot een nacht in de duinen en eindigde de volgende morgen toen Johannes zonder Windekind maar mét het gouden sleuteltje weer naar huis ging.

De tweede tocht was op de vrijdagavond daarna en _

- had alleen tot doel het gouden kleinood onder de duinroos te begraven maar bracht, door Windekinds verhaal, Johannes op de hoogte van het eerste deel van de geschiedenis van de jonge meikever die zich van een roeping bewust wilde worden.

Nu, drie weken later in het hartje van de zomer zal hij, weer op een vrijdagavond, aan zijn derde en laatste tocht met Windekind beginnen en daarop –

- uit de mond van een oude mier de geschiedenis van de vredes- en de strijdmieren horen vertellen;
- met eigen ogen zien hoe een religieus getint feestje verstoord wordt door de verstoorde natuur;

- het droevige slot horen van het verhaal van de jonge meikever;
- leren wat bidden is;
- kennismaken met de kabouter Wistik;
- van deze de geschiedenis leren van Kribbelgauw, de grote held van de kruisspinnen;
- door Wistik naar de mond wordt gepraat met de belofte van *het ware boekje*;
- en ten slotte – Windekind verliezen, voor altijd.

Op de derde tocht zal Windekind zijn grootste triomf vieren, maar daarna zijn macht over de kleine zoeker geheel verliezen.

WINDEKIND WERD VERVANGEN DOOR WISTIK. WIST IK! Een betere naam kon moeilijk voor die *vraaggeest* worden uitgedacht. Waarom moest het juist Windekind zelf zijn die Johannes naar Wistik bracht? De paddenstoelen wilden de nieuwsgierige jongen nog waarschuwen. Wie gelukkig wil zijn moet niet meer verlangen dan het leven geven kan!
Ondanks Wistiks grote wijsheid kon hij Johannes geen bevredigend antwoord geven op zijn vragen over zekerheid en waarheid. Wistik bleef in zijn rol: de vragende geest wéét niet. De onzekere Wistik *geloofde*.

Hoe is het de tallozen vergaan, in de val van die listige kabouter? Ze zochten het boekje, zoals de alchimisten de kunst van het goudmaken. En ze verborgen zich daarvoor tussen de boeken. Maar wat vonden ze? Soms nuttige, wetenswaardige dingen maar van het boekje geen spoor. Geen bibliotheek kon het antwoord geven op de vraag waarom alles is zoals het is. Ze konden vaststellen *wat* er is en ook *hoe* dat is. Maar waarom? Om dat waarom was het hun te doen, althans te doen geweest, toen ze hun onderzoek begonnen. Want hoevelen vergaten onder het zoeken wat ze eigenlijk wilden bereiken? En werd uiteindelijk het middel tot doel verheven?

'VAN WIE HOU JE HET MEEST?' HAD HET MEISJE GEVRAAGD.
'Van Windekind!' had hij willen zeggen. Maar hij aarzelde. Windekind had hem gewaarschuwd: 'Je mag nooit tegen een mens mijn naam noemen. 'Beloof je dat?'
Wie anders dan Windekind kon hem zo'n gevoel van geluk geven?
Half hopend met Windekind samen te zijn, half vrezend op een mensenvraag te zullen antwoorden, zei hij: 'Van jou!' en gaf zich volledig aan de vermeende Windekind over zonder diens naam te noemen.
Een zomerveld prijkt met duizenden madelieven, gouden hartjes in zilveren stralenkransjes. Maar Robinetta bracht haar eigen aard, haar eigen opvoeding mee. Zij was zichzelf. Zij reageerde op zijn fantasie. En zo kon het mooie rijk, dat Johannes om haar heen wilde scheppen, niet hetzelfde zijn als Windekinds rijk van mysterie.
Maar Wistik was hem niet vergeten. Na eerst het droomgeluk van Johannes' jeugd te hebben verdreven, zoals de nachtvorst de meibloesems doet verslappen, zal hij nu ook zijn ijzige adem blazen over de bloesemende liefde.

PLUIZER, HET ANALYSERENDE VERSTAND – DR. CIJFER, DE KILLE WETENSCHAP

'ALLEEN MENSEN WORDEN VERLIEFD, EN DAT IS MAAR GOED OOK, ANDERS WAREN ZE ER AL LANG NIET MEER.'
Ziedaar de invloed van *Pluizer*. De mooie, kleurige wolken zijn maar kille, grijze nevels en de mooie, kleurige verliefdheid is een drift tot instandhouding van de soort.
Aan het domme dwalen maakt Pluizers vriend *Hein* een einde. Maar het doodsverlangen in Johannes' woelige adolescentie wordt niet vervuld.

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

STOF ZIJT GE
TOT STOF ZULT GE WEDERKEREN

De zoekende jongen moest niet naar de Dood, maar naar het Leven, en daartoe allereerst naar *dr. Cijfer* om zich onder zijn leiding aan de wetenschap te wijden.
De naam voor de geleerde karakteriseert de zaak.
Het was bij dr. Cijfer dat Johannes zich ging bekwamen maar toch bleef Pluizer zijn eigenlijke leermeester.
Zelf volgde Frederik van Eeden academische colleges maar boven die invloed ging die van zijn eigen onderzoekende geest.

Waarom is die afgrijselijke tocht door de graven in dit 'mooie' boekje opgenomen? U kunt ook vragen: Waarom eindigt het mooie leven in een walgelijk rottingsproces? Waartoe de dood?
Het is het bewustworden van: *stof zijt ge, en tot stof zult ge wederkeren.*
De kleine Johannes, begonnen met de illusie dat hij een godenkind was, moest leren inzien dat hij een mens was als al die anderen. Daarvoor had Wistik de vragen in hem gewekt, Robinetta de 'verliefdheid', en nu ook Pluizer met het beeld van zijn eigen vergankelijkheid.
Zoekend naar het licht werd het steeds donkerder. Proberend te begrijpen, begreep hij steeds minder. Het enige gevolg van zijn werken en denken was het verlies van al zijn verwarmende gevoelens.
Er zit iets troostrijks en bemoedigends in, dat de boze machten vaak op het laatste moment juist zichzelf treffen. In de drift van hun boosaardig begeren missen ze doel en blijkt ten slotte de kwelling een reddingsdaad. Goddank! Het vertrouwen in Pluizer is gebroken.

De lente en de liefde - die zouden Johannes kracht geven om zich aan de macht van Pluizer te ontworstelen. In de lente kwam zijn liefde voor zijn vader terug. In zijn oude huis ervoer hij een droevig gevoel van verloren vertrouwelijkheid. Toen zijn zieke vader even zijn ogen opende fluisterde Johannes: 'Dag vader!'
Teruggevonden.

Zijn vader was stervende en Johannes smeekte de Dood om ook hem mee te nemen. Maar de Dood kende hem beter dan hij zichzelf kende. 'Jij hebt de mensen lief. Je wist het niet, maar je hebt hen altijd liefgehad. Je moet een goed mens worden. Het is belangrijk om een goed mens te zijn.'
En in de zekerheid dat Johannes was voorbereid om een goed mens te worden, liet hij hem alleen in de sterfkamer achter, waar Johannes 'het hoofd boog over de rand van het bed en huilde bij de dode man.'
Met Faust had hij kunnen zeggen: '*Die Träne quillt, die Erde hat mich wieder!*'

TERUGKEER VAN WINDEKIND
JOHANNES' KEUZE

'ZONNEZOON! ZONNEZOON!' – Zo hoorde Johannes de zonnestralen zingen die in de sterfkamer weerklonken. Nog altijd zat hij bij het lijk van zijn vader. Maar wás het zijn vader wel? Zachtjes fluisterde hij: 'Vader! Vader!' Van het koude, donkere en stille sterfbed kwam geen antwoord. Het antwoord kwam van buiten, uit de volgouden atmosfeer en trilde langs gouden snaren door de vensters heen: '*Zonnezoon!*'
Net was er wat rust gekomen of de strijd ontbrandde opnieuw in zijn diep geschokte gemoed.
Nee, hij wilde de vleiende stem van de zonnestralen niet volgen. Het bleke gelaat van de dode man was hem dierbaarder dan het blondgelokte met bloemen omkranste hoofd van het mooie elfje.
'Arme, lieve vader!' fluisterde zijn gevoelige kinderliefde.
Het bleke gelaat zweeg en nog luider, nog inniger zongen de warme stralen: 'Zonnezoon! Zonnezoon!' Hij hoorde in de zingende stralen weer Windekinds stem. En daar, midden in het licht, schemerende in een waas van goud en blauw, wenkte Windekind hem.
Dat was de oude bekoring van zijn kinderjaren.

Zijn overleden vader vergetend vloog hij naar buiten...
Hij wenkte hem met zijn rechterhand. In de linker hield hij iets omhoog. Windekind en het gouden sleuteltje! Geen aarzelen meer. Alle vroegere liefde was weer teruggekeerd en openbaarde zich in volle kracht.
Zou Windekind hem opnieuw uit de mensenwereld wegtrekken, en nu misschien voor goed?
Daar zag hij Windekind. 'Een bootje dreef op de brede vuurbaan. Aan de ene kant van de boot stond Windekind, het gouden voorwerp blonk in zijn hand. Aan de andere kant herkende Johannes de duistere Dood.'
Op hetzelfde moment dat Johannes de boot naderde zag hij een kleine gestalte. 'De roodgloeiende golven rezen en daalden onder zijn voet; kalm en rustig kwam hij dichterbij.'
'Het was een mens, zijn gelaat was bleek en zijn oog diep en donker. *Zo diep als de ogen van Windekind, maar in hun blik was eindeloos zachte weemoed,* zoals Johannes die nooit in andere ogen gezien had.'
Wie is die duistere figuur?
'Noem die namen niet': *'Er bestaan stellig onuitsprekelijke zaken. Dit toont zich, het is het mystieke.' – 'Van dat, waarover niet kan worden gesproken, moet men zwijgen.'*
Ook hier de overtuiging dat het woord, eens door een diepvoelende ziel gesproken, en toen, op dát ogenblik, één met het verhevenste en heiligste gevoel, eigenlijk niets zegt. Ook hier de gedachte van Faust, dat het zuivere gevoel door de gewoon geworden klanken meer verborgen of verduisterd dan geopenbaard of verhelderd wordt:

Name ist Schall und Rauch,
Umnebelnd Himmelsgluth.

'Wie mij kennen wil, gooit die namen weg en luistert naar zichzelf.'

1 Het is veelbetekenend dat de Bijbel in het verhaal van de 'zondeval' Adams daad nergens een zonde noemt. Met de verdrijving uit het Paradijs werd de oorspronkelijke eenheid verbroken. Het overschrijden van de grens kan geïnterpreteerd worden als de pijnlijke maar verruimende verwerving van zelfbewustzijn. Het is de oeroude voorstelling van het menselijke bewustzijn dat eigen keuzes wil maken en zijn grenzen wil verleggen.
(Uit: Kessler & Mok: *Liefdevol opvoeden*, Amsterdam 2008, p. 23)

Gerard Jan Ligthart (1859-1916) was onderwijzer, schrijver en een internationaal vooraanstaand pedagoog.
Rommert Casimir, hoogleraar pedagogiek in Leiden, heeft in 1947 de hoofdgedachten van Jan Ligtharts opvoedkundige denken samengevat in vijf basis stellingen die ook gepubliceerd zijn in onze pedagogische uitgave *Liefdevol opvoeden, een kunst* met als ondertitel: *Op een zinvolle manier grenzen stellen en daarbij je goede humeur bewaren.*

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

MYSTERIUM, TREMENDUM & FASCINANS

HET NUMINEUZE

Op 6 augustus 1885, twee maanden voordat de *De kleine Johannes* gepubliceerd werd, schreef Frederik van Eeden in zijn dagboek:
'Vlakbij zag ik zijn blik in de mijne en zijn bleke gelaat opgeheven in het matte schemerlicht. Zijn gelaat was het mijne, als in een spiegel. Ik ging door en het was alsof een kille schaduw op mij viel – als een ijle mist ging de gestalte door mij heen en het duizelde mij. Ik zag als in een afgrond, in de ruimte van duizend eeuwen. Toen liep ik weer alleen onder de stille wolken, naast de schuimende zee en ik wist wie achter mij verder ging. Ver bleef de nevel vóór mij en mijn weg wisselde niet; – maar de gestalte verdween in de nevel, – voor altijd. –'
Van Eeden noemt het: *'Geen mystieke aantrekking maar directe opstuwing'.*
Is hier, net zoals de ervaring die Jan Ligthart beschrijft in *Bewoner van twee werelden*, sprake van een *numineuze ervaring*?
Hoe dan ook, het zou niet hebben misstaan in de collectie werkelijkheidsbelevingen die Tjeu van den Berk citeert in *Het numineuze* uit 2005: 'Het zijn ervaringen die de droomwereld van het kind raken, alsmede de verbeeldingswereld van de volwassene, ervaringen die de grens tussen de zichtbare wereld en het alomvattende waar wij deel van uitmaken voor een moment uitwissen' (*Biblion*, 2005).

Dit ervaringsgerichte laat *De kleine Johannes* passen in een fonds waarin ook William James en Rudolf Otto vertegenwoordigd zijn. *Al het werkelijke moet ergens ervaarbaar zijn, en alles wat ervaren wordt moet ergens werkelijk zijn* schrijft James in *Essays in radical empiricism*.
Rudolf Otto citeert in *Het heilige* op de eerste bladzijde Faust: *Gevoel is alles, een naam op zichzelf betekent niets.* Jan Ligthart sluit zijn studie ermee af. ¶
Rudolf Otto zegt het zo:
Het gevoel van dit mysterie kan met milde stroom het innerlijk vervullen in de vorm van de verheven stille stemming van verzonken aandacht. Het kan overgaan in een rustig vloeiende gestemdheid van de ziel die lang aanhoudt tot zij uiteindelijk wegsterft en de ziel weer in het alledaagse achterlaat. Het kan ook plotseling uit de ziel naar voren breken. Het ontwikkelt zich tot een teer, gelouterd en opgetogen gevoel. Het kan worden tot het stille en deemoedige huiveren en verstommen van het schepsel voor het – ja waarvoor? Voor wat in onuitsprekelijke geheimenis boven alle schepselen is.
Zo zeggen wij het, om toch iets te zeggen. Het is duidelijk dat wij daarmee eigenlijk niets zeggen. Mysterium is de naam voor het verborgene, het onbekende, niet begrepene en verstane, onalledaagse, niet vertrouwde, zonder dat dit nader kan worden bepaald. Toch is er iets mee bedoeld dat positief is. Dit positieve wordt louter in gevoelens beleefd:
«Gefühl ist alles, Name, Schall und Rauch». (*D.M.*)

IN DE LENTE

Aan Windekind

Daar groent het weer, het tere, frisse leven,
Verborgen lang in harde, bruine knoppen;
Wat lentezon, wat malse voorjaarsdroppen,
En 't heeft zich aan de wijde ruimt gegeven.

't Kijkt boven uit der bomen hoogste toppen,
Naar 't hemelblauw, waar witte wolkjes zweven,
En 't gluurt, ook in zijn nederigheid verheven,
Uit plantjes, die zich tussen 't gras verstoppen.

't Groent overal. En overal is 't mooi!
En overal hetzelfde god'lijk wonder,
Wáár zich in lentelicht een blaadje ontplooi!

Wat vindt het popelblad zich heel bijzonder,
Omdat zijn stam zo kloek naar boven streeft?
't Is allemaal Zonnekind, wat door het Zonlicht leeft.

(G. J. L.)

U.M. *Zuider-Amstel*

DIT BOEK IS EEN CONTINU COMMENTAAR OP VAN EEDEN'S MEESTERWERK, maar maakt u zich geen zorgen. Ligthart's werk heeft niets van doen met hen die hun diepzinnigheden menen te moeten verduidelijken, het heeft even weinig overeenkomst met letterkundigen die dichterlijke schoonheid en vrijheid wegkrabben, zoals de blinde kip de parels van onder haar poten. Ligthart's studie is een werk van gezond literair begrip en stevig onderlegde bewondering.

De verdienste van Jan Ligthart is dat hij objectief blijft en verduidelijkt dat *De kleine Johannes* geen sprookje, geen louter verdichting is maar doorleefde werkelijkheid, nl. de interpretatie van hetgeen waarachtig gebeurd is in Van Eeden's zielenleven in zijn adolescentie. Zo is *De kleine Johannes* geen kinderboek maar een boek voor de jong-volwassene die, boven de genietingen van het materieel leven, zich bewust is van het sociaal eudemonistische ideaal: de grootste som van geluk voor allen.

Met zijn inlevingsvermogen van het kinder- en jongerengemoed toont Ligthart de verschillende stadia van Johannes' geestelijke ontwikkeling aan: hoe het kind uit de eerste, korte periode van volkomen onbezorgdheid, van volstrekte gelukzaligheid, die het denken erover uitsluit, gebracht wordt tot de tweede periode van belangstellend meeleven in de natuur. Een poëtisch-religieuze inborst als Van Eeden, die al vroeg het vaag bewustzijn van zijn overgevoeligheid ervoer, zonderde zich af in eenzaamheid en leefde daar met zijn fantasie. Volwassenen zonder onbevangen blik begrijpen dit geluk van 't gezelschap van planten en dieren boven dat van mensen niet. (*Windekind*: de fijne, poëtisch werkende fantasie van Van Eeden's uitverkoren Johannes. *Oberon*: de natuur, enz.[1] Daarna komt de drang naar het waarom... Het gerijpte verstand wil weten en begrijpen (*Wistik*). Als een verademing in het angstig wordende kinderleven, de allereerste liefde, de zuivere neiging van ons lenteleven die uitloopt op een bittere ontgoocheling (*Robinetta, roodborstje*). Daarop volgt een scherpere weetgierigheid. De puber wil dieper doordringen in het bestaan en zoekt naar de bron zelf, in de werkelijkheid (*Pluizer, dr. Cijfer*). Overal vindt hij liefdeloosheid, ellende, gehuichel, egoïsme en als einde van alles de dood. De kennis van de menselijke ellende en eigen verdriet vervullen de gevoelige jongeman met een ontfermende liefde, en wanneer hij kiezen moet tussen de dood, het zaligzijn in al-weten en het lijden met de lijdende mensheid, dan kiest hij het laatste (de teruggekeerde *Windekind* en *Jezus*(?).

Ligthart laat steeds *De kleine Johannes* voor zichzelf spreken en er niets meer in dan de schrijver zelf deed.[1]

1 Henri Conscience kende in zijn kinderjaren ook die periode van trouw meeleven met de natuur. In zijn *Enige bladzijden uit het boek der natuur* (1846) en in *Een O te veel* (1872) vinden wij er de sporen van die in dit opzicht met *De kleine Johannes* een zekere gelijkenis vertonen.
Van Eeden leerde van zijn vader in Haarlem's duinen plant en dier kennen. Conscience leerde dit in de *Groene Hoek* van de kluizenaar Verbeeck, zijn mentor in *Enige Bladzijden*. Conscience voelt ook vroeg de drang naar het *waarom*. Bij hem wordt de zucht naar kennis gestild door de kluizenaar met de overgeleverde godsdienstige antwoorden.

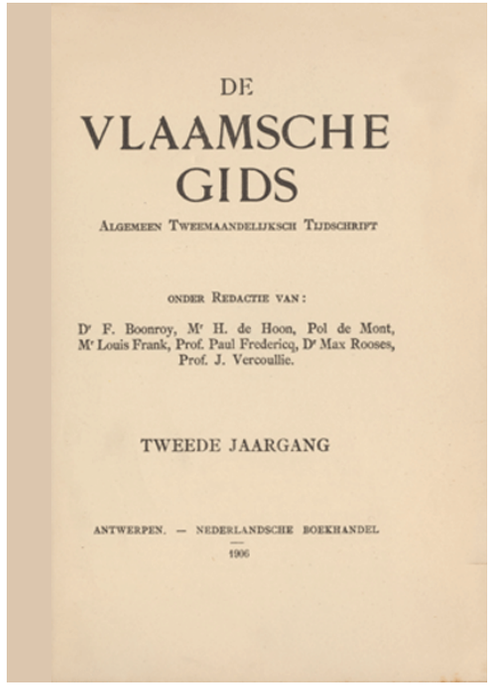
DE
VLAAMSCHE
GIDS
ALGEMEEN TWEEMAANDELIJKSCH TIJDSCHRIFT

ONDER REDACTIE VAN:

Dr F. Boonroy, Mr H. de Hoon, Pol de Mont, Mr Louis Frank, Prof. Paul Fredericq, Dr Max Rooses, Prof. J. Vercoullie.

TWEEDE JAARGANG

ANTWERPEN. — NEDERLANDSCHE BOEKHANDEL
1906

1 *De Vlaamsche Gids*, Jaargang № 2 bij *De Nederlandsche Boekhandel*, Antwerpen 1912.

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

JAN LIGHTHART WERD IN 1859 ALS JONGSTE IN EEN GROOT GEZIN GEBOREN IN DE AMSTERDAMSE JORDAAN. Zijn ouders hadden een kruidenierswinkel.
Hij bezocht verschillende bewaar- en lagere scholen. Zijn genoten opleiding maakte hem tot een bestrijder van mechanische geheugendril. Na zijn onderwijzersdiploma, kreeg hij een aanstelling te Amsterdam. Hij zakte voor de hoofdakte en moest bij een vergelijkend examen te Amsterdam afleggen tegen de methodische C. F. A. Zernike († 1922) en werd in 1885 als hoofd benoemd van een openbare volksschool in Den Haag. Hij bleek een kundig en tactvol leider die zijn ondergeschikten de nodige ruimte gaf. In gemeenschappelijk overleg werd het leerplan herzien; een geschreven blaadje, *Onder één dak*, bevorderde de vruchtbare gedachtewisseling, er werd een nieuw soort *aanschouwend onderwijs* ingevoerd en eenduidigheid gebracht in het totale onderwijsplan. Zijn methode maakte school en er kwamen collega's langs, zoals 100 jaar eerder bij Joh. Pestalozzi, w.o. Ellen Key.[1] Koningin Wilhelmina kwam op bezoek en raadpleegde hem over de opvoeding van haar dochter. Daarnaast doceerde hij Nederlands aan de Rijksnormaalschool en gaf aan volwassenen les in literatuur. Hij werkte mee aan de letterkundige serie *Van alle Tijden*, in *Letterkundige studiën* I verzorgde hij *De kleine Johannes*. Hij schreef artikelen voor *De Schoolwereld*, voor *Oud en Nieuw* voerde hij, met Eduard Heimans en Carl Zernike de redactie. Voor dagbladen schreef hij als als '*meester Jan*'. Op verzoek van uitgever J. B. Wolters belastte Jan Ligthart zich in 1899 met de redactie van een nieuw opvoedkundig weekblad dat hij hij *School* & *Leven* noemde en ook voor ouders was bedoeld. In 1902 werd Rob Casimir mederedacteur. Na Ligthart's dood zette prof. Casimir het blad

1 De Zwitser Pestalozzi was een belangrijk vernieuwer van volksonderwijs (*Anschauungsunterricht*). De Zweeds-libertijnse pedagoog Key († 1926) formuleerde 4 hoekstenen voor De (20e) *eeuw van het kind*: Vroegtijdig onderkennen van individueel talent, concentratie v.d. leerstof, zelfwerkzaamheid en samengaan van school en leven.

nog enkele jaren voort, om daarin Ligthart's nagelaten pedagogische roman *In de Lente des Levens* en het reisverhaal van zijn vrouw Rachel Marie Lion Cachet, *Eret Israel* te publiceren. De voornaamste artikelen van *S&L* zijn na zijn dood gebundeld door het Ligthart Comité in de bekende bandjes van Wolters: *Verspreide Opstellen* I en II, *Over Opvoeding* I en II en *In Zweden*. Voor eigen schoolgebruik werkte J. L. zijn 'zaakonderwijs' uit: *Het volle Leven*, vier *Handleidingen* bij viermaal zes platen, en schreef met zijn vriend en collega Scheepstra e.a. een reeks schoolwerkjes voor *Lezen, Taal, Aardrijkskunde* en *Biologie*. Al deze boekjes sluiten min of meer aan bij *Het volle Leven*, de methode waarover hij bij voorkeur sprak tot in het buitenland zoals in 1910 in Stockholm en Göteborg, in 1914 in Kopenhagen; Ellen Key blies de bazuin voor hem in de Noorse landen.
Hij was een vlot en geestig spreker en schreef in verzorgd Nederlands. *Ligthart was een artiest* zei Casimir; hij was hartelijk en in de samenleving een beminde en geziene persoonlijkheid, die graag hielp zoals bij de oprichting van de *Haagse Schoolvereniging* van J. H. Kann en van *Het Nederlands Lyceum*, waarvan Casimir de eerste rector werd.
Na zijn Noorse reis in 1914 voelde hij zich uitgeput. Op het einde van dat jaar ging hij naar de bad-inrichting van Laag Soeren, waar hij op een wandeling in het water viel en verdronk. Op zijn graf in Dieren heeft zijn vriend Kann een gedenkteken van Zweeds graniet opgericht, met de bekende woorden uit een van L.'s brieven: *De hele opvoeding is een kwestie van liefde, geduld en wijsheid, en de twee laatste groeien, waar de eerste heerst.* Aan zijn school in de Schilderswijk werd een gebeeldhouwde gedenksteen aangebracht. In het *Nederlands Lyceum* staat een bronzen buste en in het Zuiderpark bij de Ligthart-vijver het monument van *Ot en Sien* onthuld door prinses Juliana. In de onderwijswereld leeft is zijn *Jeugdherinneringen* een veelgelezen pedagogisch werk dat zijn hele pedagogiek bevat,

als *de vriend en de beschermer van het kinderhart*, zoals Wilhelmina hem noemde. De Belgische pedagoog Edward Peeters schreef in verschillende talen over hem, het proefschrift van Johan Gunning, de grondlegger van de universitaire pedagogiek, in Zwitserland ontstaan en bij Wolters uitgegeven: ***Jan Ligthart, sa vie et son œuvre***.

HIJ FORMULEERDE ZES PEDAGOGISCHE FUNDAMENTEN:

1. De menselijke natuur is noch geheel goed, noch geheel slecht.
2. Opvoeding is het goede over het verkeerde te helpen zegevieren.
3. De hoofdtaak is het kind te leren dit zelf te volbrengen.
4. Daarvoor is het nodig dat hij met de opvoeder mee wil.
5. Contact tussen kind en opvoeder komt tot stand in een sfeer van vertrouwen en vertrouwelijkheid.
6. Vertrouwen echter vraagt bij de opvoeder goedheid, hart, liefde.

Er heerste orde, maar geen knellende orde. Ordelijkheid wordt geleerd door goede voorbeelden. Opvoeden gaat boven onderwijzen. Waar het eerste verwaarloosd wordt of niet in tel is, kan geen model kan zijn. De school staat in dienst van het léven. Het onderwijs zelf geeft het goede voorbeeld, de vertelling en de goede omgang. De mechanische geheugencultus, de vroeg- en veelleerderij, het verbalisme en de toetsingsmanie heeft van een zegen een vloek gemaakt. Deze wijsheid had Ligthart niet van deze of gene academische pedagoog: hij was een intuïtief, een geboren opvoeder en maakte gemoedelijke grapjes over de officiële en boekjes pedagogiek. Hij was zeker geen vijand van wetenschap, integendeel. Wel was hij was bang dat het kind niet als een levend individu, maar als een abstract fenomeen zou worden beschouwd als het niet vanuit de levendige werkelijkheid en alleen uit boeken werd bestudeerd.
Ligthart kon zichzelf en anderen niet binden aan stelsels, onwrikbare regels en strak voorgeschreven wetten. De opvoeder moet zich-

zelf geven. Doel van opvoeding en onderwijs is de jongeren geleidelijk binnen te voeren in het volwassen leven. Geen geleerderigheid, geen formalisme op school. Het schoolse is de grote plaag, de rot in het hele onderwijslichaam.
Toen hij in zijn school in de Tullinghstraat ging werken, trof hij daar nog het formalistische oude aanschouwingsonderwijs aan. Hij bracht eerst het leven in de school. De leerstofstof wordt uit de natuur, nijverheid en het dagelijkse leven gehaald. Kennismaken met de wereld om het kind heen is het begin. Voor de eersteklassen heeft hij de stof volledig uitgewerkt in handleidingen en met grote wandplaten.

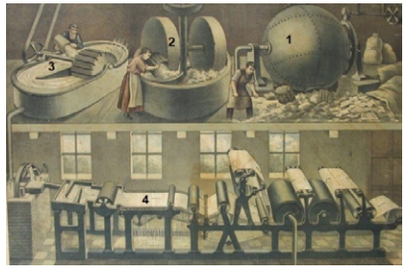

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

Samengevat mag je het *Gesamtunterricht* noemen of *projectonderwijs* en wat sinds de Belg Ovide Decroly († 1936) als onderwijs volgens belangstellingscentra wordt aangeduid.
Kinderen gaan tekenen, kleuren, knippen, boetseren, timmeren. In schooituintjes wordt gezaaid, gepoot, gewied en geoogst. Er worden stenen, dakpannen, rioolbuizen gevormd en gebakken. Er wordt boter en kaas gemaakt en olie geperst. Er wordt gesponnen en geweven. Spel wordt in leerstof verwerkt en lichamelijke oefening krijgt een plaats in het geheel. Het vertellen vormt een integrerend deel en de wandplaten zijn illustraties bij een verhaal. Versjes leren, zingen, rekenen, lezen en schrijven worden onderdeel van het geheel.
In de hogere klassen komt er steeds meer zelfstandigheid. Geen geforceerde concentratie, maar een natuurlijk bij elkaar houden wat bij elkaar hoort! De inrichting van het leerplan voor de hogere wordt door Casimir *de synthese van de geestelijke functies* genoemd.
In zijn leesboekjes volgt Ligthart eenzelfde procedé: de lessen vormen een *doorlopend verhaal* en het gebeuren speelt zich af in een bepaalde context: er is een boekje van *Ot en Sien*, en van *Pim en Mien*. Karakteristiek is dat de kring van het gebeuren, het milieu, steeds breder wordt, zoals de namen van de reeksen aangeven: *Nog bij moeder, Buurkinderen, Dicht bij huis, De wereld in;* in een nevenserie, *Blond en Bruin*, wordt een verband gelegd tussen Nederland en Indonesië.

JAN LIGTHART WAS EEN MAN MET ZELDZAME GAVEN. Hij heeft zich oprecht en eerlijk dienstbaar gemaakt aan de bevordering van het menselijk welzijn. Zo zeker als hij was over het belang van een vernieuwende pedagogiek, zo twijfelachtig was hij in religieus opzicht. Volgens getuigenissen van Casimir en anderen vond hij uiteindelijk het verloren visioen van zijn jeugd weer terug.
Vanuit de protestantse optiek was hij een humanist. Evengoed zou je hem een vertegenwoordiger van de Verlichting en het liberalisme

kunnen noemen Het reduceren van religie tot zedelijk moralisme, de hiërarchie van de confessie, een verkeerd begrepen verdraagzaamheid die niet inziet dat de medemens gewaardeerd kan worden los van een gebrek aan wijsheid; de angst voor het wonderbaarlijke en voor alle uiterlijke eredienst als louter schijn; het streven om door nuttige kennis de wereld ietsje beter te maken; gevoeligheid en filantropie – het is allemaal net zo karakteristiek voor Ligthart als voor de Aufklärung. Zijn neiging tot seksuele voorlichting in schoolboekjes, artikelen, jeugdlectuur zoals in *Een zomervakantie aan de grenzen* heeft hij met de filanthropijnen gemeen.[1]
De Verlichting als liberalisme beheerste de gehele 19e eeuw. In dat licht was Jan Ligthart niets anders dan een kind van zijn tijd. Daardoor en door zijn scepticisme, dat in alle vormen tot uiting komt, is zijn werk historisch, literair en wetenschappelijk nog steeds de moeite waard.[2]

1 DE FILANTROPIJNEN zijn de belangrijkste vertegenwoordigers van de Duitse verlichtingspedagogiek. Ze zijn vernoemd naar het door één van de filantropijnen, Johann Bernard Basedow, in 1774 te Dessau gestichte *Filantropinum* of 'school van de mensenliefde'. Door talrijke publicaties en door het inrichten van voorbeeldscholen zoals dit *Filantropinum*, zijn hun ideeën over opvoeding en onderwijs nationaal en internationaal bekend geworden.
2 VGL. Godfried F. Rombouts in de *Katholieke Encyclopaedie voor Opvoeding en Onderwijs 1952*

No. 3422. Zaterdag 24 Mei 1902. 10e Jaargang.

Eigen Intercommunale Telefoonlijnen.

BUREAUX DER DIRECTIE EN ADMINISTRATIE:
Kalverstraat 44/46. Telephoonnr. 2285.
BUREAUX DER REDACTIE:
St. Nicolaasstraat 37/43. Telephoonnr. 2284.

PUBLIEKE TELEPHOONSTATIONS:
Amsterdam, Kalverstraat 44/46. Telephoonnr. 3228.
Reguliersbreestr. 16. „ 3258.

TUDINGZALEN:
Amsterdam, Kalverstraat 44/46 | Haarlem.
Reguliersbreestraat 16. | Nijmegen, Lange Burchstr. 37
's Gravenhage, Hofspui 6. | Groningen, Noorstraat 58.
Utrecht, Oudegracht 21. | Dordrecht, Voorstraat 251.

De Telegraaf

HET MEEST VERSPREIDE GROOTE DAGBLAD.

Het auteursrecht van den inhoud van dit blad wordt verzekerd overeenkomstig de wet van 23 Juni 1881, Stbl. No. 124.

PRIJS VAN HET ABONNEMENT:
met inbegrip van ZONDAGSBLAD:
Voor Amsterdam per kwartaal . . . . . ƒ 3.75
Voor de overige plaatsen in Nederland . » 4.25
Voor België . . . . » 6.75
Voor het buitenland aangesloten aan de Post-Unie en voor Indië in een zending . . . . . ƒ 9.25
ZONDAGSBLAD afzonderlijk ƒ 1.25 per kwartaal.
Afzonderlijke Nummers 5 Cents, alleen het nummer van Zaterdagavond 10 Cents.
Voor abonnementen wende men zich tot het Bureel, tot den Boekhandel, tot de Postdirecteuren, Kiosken of tot de Courantenbrengers.
PRIJS DER ADVERTENTIEN:
Van 1—4 regels ƒ 1.05, met inbegrip van bewijsnummer.
Elke regel daarboven 25 cents.
Ingezonden mededeelingen 50 ct. p. regel. Bewijsnummer 5 ct.
Op den groenen omslag 1—4 regels ƒ 1.25, met inbegrip van bewijsnummer.
Elke regel meer 30 cents.
Grootere letters naar plaatsruimte.
Hoofdbureau: AMSTERDAM, Kalverstraat 44/46.
Bureau: ROTTERDAM, Teurijstuin 14 (Telefoonnummer 1419).
» 's-GRAVENHAGE, Hofspui 6 (Telefoonnummer 221).
Uitsluitende Agenten voor *Frankrijk, Engeland, België, Italië* en *Zwitserland*: JOHN. F. JONES & Cie., te Parijs 31bis Rue de Faubourg Montmartre; te Londen: 2 Red. Lion Court, Fleet Street E.C.

Van Boeken en Menschen

DOOR

FRANS NETSCHER.

We menen ons aan een niet al te stoute veronderstelling te wagen, wanneer we uit het vele werk dat tussen 1880 en 1900 door de letterkundigen der laatste eindeeuw-generatie is geproduceerd, de ***Verzen*** van Jacques Perk en ***De kleine Johannes*** van Frederik van Eeden aanwijzen. Indien men aan het lezersgeslacht der laatste 20 jaar ook voor een deel de taak wil opdragen en het recht wil toekennen, om het werk der komende geslachten te verlichten, door nu reeds voor een deel de *blijvende* kunst uit de vergankelijke te elimineren, dan mag men in de vele drukken, die beide boeken tot nu toe reeds beleefd hebben, een vingerwijzing zien voor de kunstkeus, die zich ook in de toekomst zal continueren. Van alle kunst der 'tachtigers' zijn deze *Verzen* en *De kleine Johannes* onder de meest herdrukte boeken te rangschikken. Jacques Perk's werk vindt steeds meer lezers, en het aantal lezers van Van Eeden's boek neemt, nu bijna twintig jaar na zijn verschijning, ook nog niet af. En mocht men deze aanwijzing voor het klassiek worden van *De kleine Johannes* nog niet voldoende vinden, dan hebben we er nog één waarvoor dan zeker wel het hoofd zal willen buigen. Het is toch immers een vast teken voor het classicisme van enig werk van geschreven kunst, wanneer het nageslacht er *commentaren* op gaat schrijven?

Welnu, *De kleine Johannes* heeft nu ook reeds zijn commentaar en zijn commentator. We spraken dan van klassieke werken en van commentaren. En dit doet ons denken aan Goethe en aan zijn *Faust* – zeker toch een klassieke auteur en een klassiek werk.

Het tweede deel van dat werk, dat verscheiden gedeeltes bevatte die voor velen uit het publiek moeilijk te begrijpen waren, had er knappe en geleerde bollen toe gebracht allerlei commentaren – soms delen vol – te schrijven die de belangstellenden een verklarende toelichting op Goethe's bedoelingen trachtten te geven. En toen er weer eens zo'n commentaar op dat tweede deel van de *Faust* verschenen was en Goethe werd gevraagd of déze commentator het nu bij het rechte eind had en zijn bedoelingen goed had uiteengezet, antwoordde Goethe korzelig:

Och wat, bedoelingen! Wat weet ik daar nog van? Ik heb het tweede deel van Faust zo geschreven, omdat ik het zo voelde. Meer niet. Bedoelingen heb ik er niet mee gehad.

En zo gaat 't meer met werken van dichters. Ze maken een kunstwerk doodeenvoudig uit een spontane impuls, omdat zij hun stof op een gegeven ogenblik zó en niet anders in een bepaalde vorm in zich voelen opleven. Zonder bijbedoelingen, zonder diepzinnige geleerdheid, zonder filosofische gewichtigdoenerij wordt 't door hen in vorm gebracht. En later komen dan de o zo geleerde com-

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

mentatoren met hun grote brillen en lange haren, die elk zinnetje op een goudschaaltje wegen en allerlei ingenieuze vondsten van diepzinnige gedachten of wereld schokkende bijbedoelingen uit zo'n dichterlijke schepping opdiepen, zó zelfs dat de dichter ten slotte in stomme verbazing over zich zelf staat.

Maar – wees gerust – een commentaar van dusdanige aard is niet die op *De kleine Johannes* welke we hier op het oog hebben. Trouwens de persoon van de commentator staat er ons borg voor, dat we geen dergelijke afschrikwekkende analytische toelichting op Van Eeden's boek van hem te duchten hebben. Die commentator is de heer Jan Ligthart.

Laten we eerst even de heer Ligthart aan onze lezers die hem nog niet kennen mochten, voorstellen. De heer Ligthart dan is hoofd ener school te 's Gravenhage; met zijn collega Scheepstra schreef hij enige boekjes voor school gebruik, en ook van zijn pen alléén verschenen meerdere geschriftjes van bescheiden omvang. In de laatste jaren heeft hij zich ook buiten de onmiddellijk bij de school betrokken kringen, naam en vrienden gemaakt als redacteur van het weekblad *School & Leven*, een uitnemend en sympathiek geredigeerd blad voor opvoeding en onderwijs in school en huisgezin. Ofschoon dus onderwijzer en pedagoog van beroep, heeft hij niet, wat men wel eens smalend een 'schoolmeestersnatuur' noemt. Hij is een gevoelig en dichterlijk aangelegd mens; hij is een intuïtief en emotioneel medelever met de kunst van anderen. Hij behoort tot de gelukkige naturen, die ofschoon zelden of nooit zélf scheppen, toch de gave bezitten geheel door te dringen en zich in te leven in de kunst van anderen, en deze zo volkomen in zich op te nemen, dat zij de aangewezen personen zijn, om niet dadelijk voor iedereen toegankelijke kunstwerken met hun woord te ontsluiten en er de ware zin en het schone van bloot te leggen. U kent ze wel, die gelukkigen; u heeft ze zeker wel eens ontmoet, die exceptionele naturen, die, als je ze over enig kunstwerk spreken hoort, als 't ware

nog verborgen schoonheden plotseling aan het licht brengen, diepe perspectieven openen en er een nieuwe kijk op geven. En tot de dusdanigen behoort de heer Ligthart ook. Wat hij dan ook over ***De kleine Johannes*** geschreven heeft, is geen zogenaamd 'schoolmeesterswerk'. Hij behoort evenmin tot die kwelgeesten der school die je op later leeftijd hartgrondig vervloekt omdat zij onze beste auteurs, een Vondel, Hooft, Potgieter e.a. hebben geplunderd, de mooiste brokken uit hun werken hebben overgedrukt om ze door de schoolleerlingen te laten analyseren, om de rededelen van de knapste zinnen te doen uitpluizen: skeletten maken van de mooie zinslichamen. Daarvoor bezit hij teveel piëteit voor de kunst; daarvoor is hij een te fijngevoelig man. Bij de heer Ligthart is te veel respect voor kunst, om zich tot dergelijke slopersbezigheden te lenen. Kort na het verschijnen, ongeveer twintig jaar geleden, zo verhaalt hij, werd hem door vriendelijke hand *De kleine Johannes* ten geschenke gegeven met de woorden: *Beproef eens dit sprookje te begrijpen. Ik voel 't wel maar verklaren kan ik 't niet.* Toen las hij het. En 't verging hem als de geefster. Hij voelde 't, doch helder in alle delen helder, was 't hem niet. Maar hij las het nog eens, en nóg eens. En bij elke nieuwe lezing zag hij meer en fijner en dieper, totdat ten laatste bijna ieder trekje met volkomen klare stem tot hem sprak, totdat hij het grote geheel en haast ieder détail begreep. En toen is hij aan het schrijven gegaan om hetgeen hij was gaan begrijpen, door zijn gevoel heen, aan het papier toe te vertrouwen. Want hij had het boek lief gekregen, en er werd nog zo verschillend over gesproken, dat hij zich niet langer bedwingen kon hen in aanraking te brengen met de *ziel*, die uit dit werk tot hem sprak.

Eerst verschenen de opstellen, die hij toen ging schrijven, in *School & Leven* en nadat de gehele studie voltooid was, verzamelde hij ze en liet ze in één band, in een boekdeeltje opnieuw uitgeven. Hier ligt dit boek voor ons, dit boek dat een daad van liefde en eerbied is. Liefde en eerbied? Werkelijk? Ja zeker. Kan er liefde en eer-

bied liggen in het uiteenpluizen van een zo fijn en teer kunstwerk als *De kleine Johannes?* Wij geloven van wèl, als je tenminste het doel waarmee het geschied is in aanmerking neemt. We zouden dit gaarne met een voorbeeld willen toelichten.
Stel dat iemand een mooie en zeldzame bloem in de hand heeft, en hij trekt daar de schutblaadjes, de bloemenbladen, de stamper en de meeldraden af, totdat er niets dan het vruchtbodempje overblijft. Dan zouden we dat om de mooie bloem betreuren indien dit uit elkander rukken slechts met een baldadig oogmerk was gebeurd. Maar zo dit gebeurde om ons de wondere geheimenissen der natuur in die: bloem, haar schone samenstelling en de ingenieuziteit van de natuur te leren kennen, dan zouden we voor dat vernielwerk dankbaar kunnen zijn. Want als we een ander maal een dergelijke bloem weer in handen kregen, dan zouden we ons bewonderend genot vermeerderd en verhoogd vinden door onze vermeerderde kennis van de samenstelling van de bloem. We zouden ze dan met een enigszins ander oog aanzien. Haar aanschouwing zou meer bij ons opwekken dan vroeger, toen we ze nog niet hadden zien ontleden.
Zó hebben we ook Ligthart's ontleding van *De kleine Johannes* te beschouwen. Niet als een baldadig man, noch als een wijsneuzige schoolmeester heeft hij deze bloem van kunst ontbladerd, maar alleen om ons eens te laten zien hoe prachtig haar samenstelling is en om ons nóg meer bewondering voor haar schepper af te dwingen. En wanneer we later het boek nog eens lezen, dan zal die herhaalde lectuur, na kennisname van Ligthart's commentaar, ons meerder genot kunnen schenken en ons meer bewondering kunnen afdwingen omdat we met meer kennis en met meer bewonderingsmacht tegenover het werk komen te staan.
En nóg iets.
We zouden verkeerd doen en onrechtvaardig wezen, de commentaar van de heer Ligthart te beschouwen als een soort van woe-

kerplant, die leeft op en ten koste van het werk van Van Eeden en daar zijn levenssappen aan ontrooft. Indien men een vergelijking van die aard zou willen maken, dan geloven we, dat het beeld juister zou wezen als men ze vergeleek met een dier slingerplanten als de kamperfoelie, die zich wel om een krachtiger boom slingeren en er tegen opklimmen, maar die toch met hun eigen wortels in de grond staan en ook hun eigen geurige bloemen dragen.
Zo is ook het werk van de heer Ligthart een boek dat, ofschoon het vastzit aan en opklimt tegen het boek van een ander, zijn eigen verdiensten van stijl, sentiment en uitbeelding heeft: een stuk geheel individueel werk. Op het omslag staat geschreven *Letterkundige Studiën*, en daarachter het cijfer I. Dit lijkt er dus op te wijzen, dat het door een II en mogelijk nog wel door meerdere studiën gevolgd zal worden. *De kleine Johannes* zal dus nog wel een opvolger krijgen. En zijn we wel ingelicht en vergissen we ons niet, dan is de heer Ligthart al bezig in *School en Leven* Van Eeden's *Johannes Viator* te behandelen.
Het lijdt geen twijfel of een commentaar op dit boek, hetwelk er zelfs nóg meer behoefte aan heeft dan *De kleine Johannes*, zal van de heer Ligthart even of nog welkomer wezen dan die we nu reeds dankbaar van hem in ontvangst hebben genomen.

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

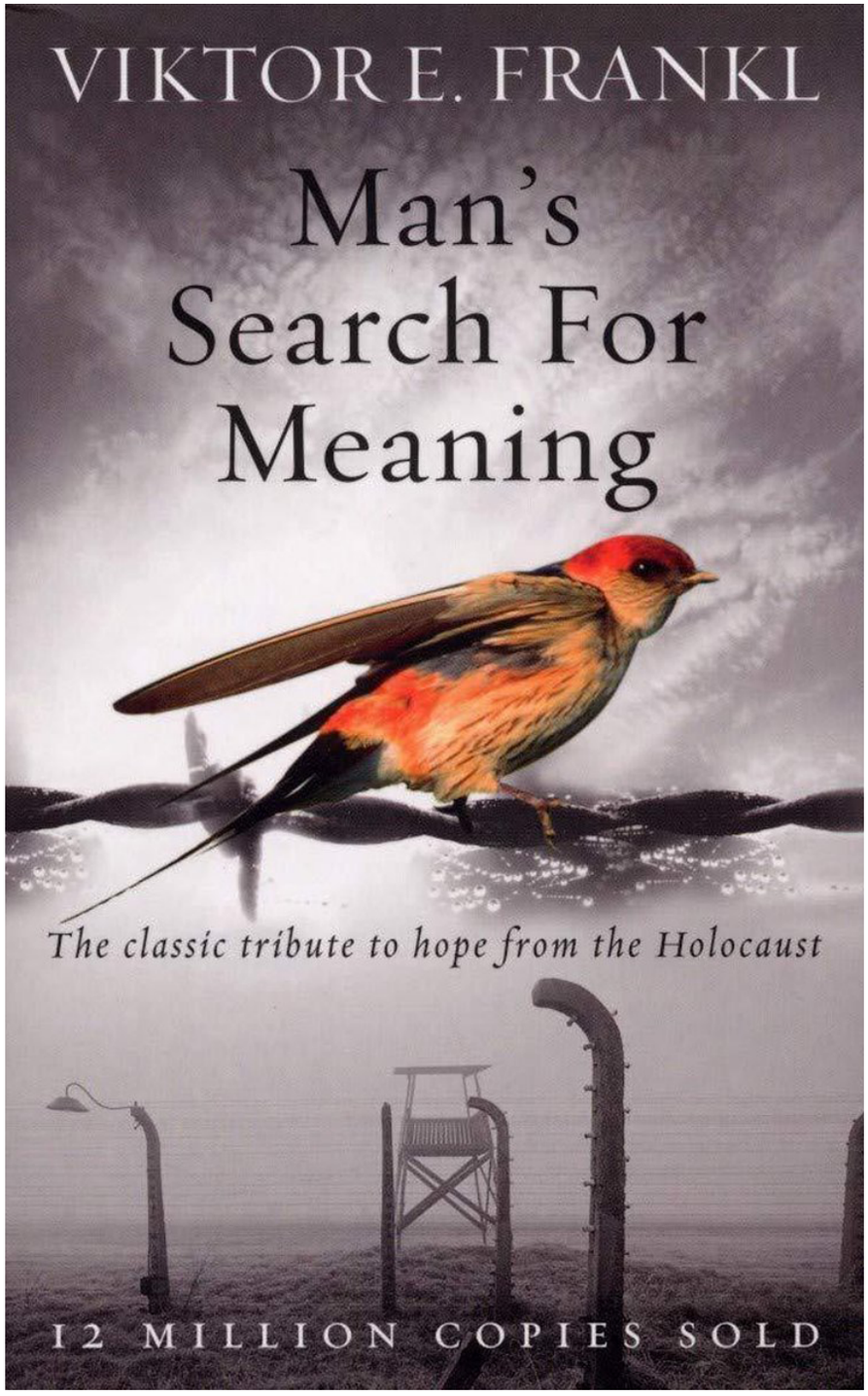

Voor Victor Frankl is het leidende ontwikkelingsprincipe van de mens de *zingeving aan het leven*. Hij overleefde de Holocaust en ervoer dat bij het opgeven van de zin voor leven het leven zelf opgeeft. Dit geldt ook voor minder extreme voorbeelden dan de praktijken van het Nazi-regime. De moed opgeven kan dodelijk zijn; vol goede moed blijven biedt onder die omstandigheden geen enkele zekerheid omdat willekeur leidend is.

Na de oorlog verkondigde hij zijn logotherapeutische boodschap: *De zingeving is de alles overstralende kracht van de innerlijke biografie*. Hij beschrijft zijn ervaringen en ideeën in *De wil zinvol te leven*.

Door zingeving verheft de mens zich boven de *biologische driften* en het *psychologische streven*. Zingeving is een mentale functie en de grond en kracht van de levensloop. Wat betekenen *lust, prestatie* en *zingeving* voor het kind op weg naar volwassenheid? Het is evident dat het lust- en onlustbeleven een overwegende rol speelt. De baby huilt of maakt gezellige geluidjes; de kleuter is lastig of speelt aandachtig. Het prestatiestreven van het kind is door navolging gericht op het veroveren van lichamelijke vaardigheden en vervolgens verovert het zich de eerste denkvormen uit zijn omgeving. Zonder het voorbeeld om zich heen gaat geen kind rechtop lopen. Het heeft geen aangeboren loopreflex. Veelzijdig taalgebruik en gezond denken in de buurt van het kind stimuleren deze ontwikkeling. Het leervermogen in de drie eerste levensjaren zijn ongeëvenaard. Als de relatie verstoord is, een kleine ziekte, de afwezigheid van een vertrouwd persoon verdwijnt de vrolijke prestatiedrang. Van een bewuste zingeving is nog geen sprake, toch speelt zingeving een belangrijke rol. De fenomenen en mensen rondom het kind krijgen een eigen originele betekenis met magische eigenschappen. Deze betekenis is als het morgenrood van de ik-zon die later op zal gaan en het leven licht, kleur en zin gaat geven. Varianten binnen het autismespectrum tonen aan hoe deze eerste zingeving verstoord kan zijn, zodat er bv. geen eigen creativiteit ontstaat. Soms is er geen betekenis of een dwangmatige, alles overheersende betekenis van bepaalde fenomenen.

Na de kleuterperiode en de schoolrijpheid, rond het 6e of 7e jaar, komt het prestatiestreven tot ontplooiing. Zonder dit ontwaken blijft de school een peuterspeelklas; na het ontwaken van dit streven krijgt het leren betekenis en leert het met ijver, overgave en verbazing over van alles. Wie kinderen hun autoriteitsbehoefte onthoudt, doet ze te kort. De kleuter voedt zichzelf op in het spel der zelfleerzaamheid. Alles in de buurt omgeving wordt gebruikt op eigen, originele wijze. Zie hoe elk kind anders speelt met hetzelfde voorwerp om dat te leren wat het op dit moment nodig heeft, om later als volwassene iets eigens in de wereld te brengen. Volwassenen geven het kind verstandig spelmateriaal waarmee het spelenderwijs van alles leert wat van belang is voor later. Deze wereld is een open wereld, geen voorgeprogrammeerde wereld. Het spel voert tot ervaringen die een antwoord zijn op de eigen vraagstelling. Het spel in zijn open vorm schept de mogelijkheid op de eigen wijze creatief te zijn en niet op de wijze, waarop onderwijstechnologieën menen dat alle kinderen verplicht creatief moeten zijn. Het spel brengt deze ervaringen en creatieve oplossingen bovendien op het moment dat het kind er in zijn individuele ontwikkelingsgang aan toe is. Zie hoe een kleuter hetzelfde speelgoedje in de loop van een aantal maanden telkens anders gebruikt.

Opvoeden en onderwijs geven aan jonge kinderen stimuleert als het 'onderwijzend personeel' zelf creatief staat in de reële pedagogische situatie *hier en nu*, van déze groep kinderen, op déze ochtend, met déze pedagoog. Creativiteit kan niet worden ingeblikt in de systematische stappen van het geprogrammeerde onderwijs met de multiple choice proefwerken. Creativiteit kent geen logistieke efficiëntie; het maakt *omwegen*, waarlangs pas het wezenlijke ontdekt wordt. De mens in de creatieve situatie gebruikt meer energie dun strikt nodig is om het doel te bereiken. Maar deze overschot-energie is de kracht die ontwikkeling naar een toekomst op gang brengt. Achteraf kan men de werkmethode om tot de gevonden oplossing te komen analyseren. Maar zodra men deze '*beste methode*' gaat toepassen, in de opvoeding of later in het werk, dan is men per definitie met meer creatief maar herhalend bezig.

Herhalende arbeid kan door machines worden gedaan; voor creatieve geesten is het als zodanig geestdodend. Voor kinderen is reproduceren soms een te gemakkelijk leerproces, het doet geen beroep op de creativiteit voor een aantal jaren van de biografie. Wanneer generaties zo zijn opgevoed slijt de behoefte aan creatieve arbeid! Kind mogen zijn is voor de wordende mens de kans zich eigen te maken wat die ontwikkelingsfase te bieden heeft. Ieder kind rijpt in eigen tempo, er zijn vroeg- en laatbloeiers en soms is er correctieve hulp nodig.

Het te vroeg aanspreken van het prestatievermogen bij geprogrammeerd kleuteronderwijs, sluit de rijpingsperiode van experimenteren met de hoogten en diepten van het sympathie- en antipathie beleven van het vrije open spel af. Een tendens om het kind-zijn in te korten als bloemen vóór de bladvorming en vruchten vóór de bloei heeft gevolgen voor de levensloop. Denk aan de levensvreugde of levensangst die in de diepste lagen van ons bewustzijn zetelt en de grondtoon van ons leven bepaalt.

Het eerste wat de pasgeborene bemerkt is de zekerheid van de regelmaat: slapen, waken, drinken, verschoond worden en slapen. Het kind leert te vertrouwen op de omgeving. De tweede ervaring is de meerdere of mindere gevoelswarmte = liefde die het bij deze regelmatige ontmoetingen ondervindt. In het nog onbewuste zielenleven ontstaat de verwarmende zekerheid: *Je bent welkom op deze aarde. Iedereen houdt van je en is blij dat je erbij gekomen bent.*

Vertrouwen en warme zekerheid als existentiële ervaringen leggen in het eerste levensjaar het fundament van de biografie. Hier ontstaat de latere '*kracht*' om ondanks tegenslagen vertrouwen te behouden in de *goedheid* van het leven of een angstgevoelige '*ondertoon*' die je leven begeleidt.

Levensvreugde en vertrouwen is meer dan een lustbeleving in freudiaanse zin. Het is de vrucht van een vermenselijkte lust die tot levensliefde is uitgegroeid.[1]

1 VGL. William James: *Vormen van religieuze ervaring*, hoofdstuk V: *De zieke ziel* en VI: *De gespleten persoonlijkheid en zijn eenwordingsproces*, Amsterdam 2010 p.99-144; James introduceerde de term *Once Born & Twice Born*.

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

Onregelmatige verzorging, koele rationele, onpersoonlijke ontmoeting met het kind, wisselende begeleiders bemoeilijken de band en de verstandhouding tussen kind en volwassene als een rotsblok op het levenspad. Onlustgevoelens voeden het wantrouwen. *Emotionele verwaarlozing* leidt tot ontwikkelingsobstakels die later naar boven komen. Het *systeem*, de omgeving, legt het fundament voor de grondtoon van de komende biografie, in het door geluksgevoelens gedragen spel van woordjes en lachjes over en weer. En dan komt de ontdekking van de wereld door *het creatieve open spel*. Wanneer het kind in staat is een spel dat de vorige dag afgebroken werd de volgende dag voort te zetten, begint het kind schoolrijp te worden. Het prestatieprincipe is gezonde wijze aan het doorbreken. In de dagdroom van het schoolkind wordt al fantaserend geoefend wat later tot creativiteit in beroep en omgangsleven wordt. Worden alleen intellectuele vermogens ontwikkeld, dan verschrompelen fantasiekrachten en zijn er na het dertigste jaar klachten over moeite met persoonlijke contacten, vereenzaming en gebrek aan initiatieven. Onvoldoende regelmaat en nestwarmte in de eerste jaren leggen een grijze sluier van licht depressieve onlustgevoelens over het leven. Onvoldoende voeding en ontplooiing van de fantasie op de basisschool geeft een sociale vereenzaming en het gevoel dat *mij niets nieuws invalt*.

Na het tiende jaar begint met de naderende puberteit een negatieve fase. De oorzaak ligt in een stap op de weg naar individuatie die in het verhoogde zelfbeleven vervreemdt van de tot nu toe van zelf geaccepteerde omgeving. De kritiek op de meest geliefde mensen wordt niet gespaard en velen spelen met de gedachte: *Zijn dit wel mijn echte ouders? Ben ik niet een aangenomen kind? Waarom zouden ze anders zo boos tegen mij zijn?* De doorbraak naar de puberteit veegt deze gevoelens van de kaart. Er is nu wel iets anders te beleven en te overdenken. Een nieuwe wereld die niet meer vanzelf aanvaard kan worden, maar waarin de eigen zingeving noodzakelijk wordt om zich te kunnen handhaven. Na de beginnende adolescentie gaat de wereld open voor de jongvolwassene. Het kind-zijn is voorbij, het volwassen-zijn nog niet verwerkelijkt.

Is de ondergrond voor een gezond levensvertrouwen in de eerste levensjaren gelegd, dan zal deze verkenning een positief karakter dragen. Is in de basisschooljaren de fantasievolle prestatievreugde gewekt, dan zal deze verkenning een actief karakter hebben. Elk eigen idee zal dan een ideaal kunnen worden.

Negativiteit ten opzichte van de omringende wereld, al teveel opgaan in de passiviteit van het opgaan in virtuele werelden van de vermaaksindustrie zijn de vruchten van manco's in de voorafgegane perioden. De eigen zingeving wordt nu ontwikkeld, maar heeft vaak een te slechte ondergrond om door te kunnen breken. Een vertrouwen op eigen creativiteit en een rijk innerlijk leven zijn de grondslagen voor een gezonde individuatie in deze adolescentiejaren. <*Het menselijk leven bestaat uit drie periodes: twintig jaar om te leven, twintig jaar om te vechten en twintig jaar om wijs te worden. Daarna breekt de leeftijd van volledig mens-zijn aan.*>

Wat is de invloed van de leerperiode tussen de 20 tot begin 40, de *'knokperiode'*? Alles wat het kind heeft opgenomen uit zijn omgeving door nabootsing, liefde voor *'de veilige meerdere'* en wisselwerking met de omringende cultuur leeft in de ziel van deze jonge mensen. De inhoud van eerdere keuzen zijn nog niet door het eigen ik verwerkt en tot een eigen binnenwereld omgevormd. – Dit omwerken tot een eigen binnenwereld is de belangrijkste taak voor de middelste levensfase. Het is een onderdeel van de periode van *knokken* met zichzelf en later met de buitenwereld. Wie deze volgorde omdraait merkt snel dat er tegen de buitenwereld geen verweer is opgebouwd.

Wat in de eerste jaren van buiten kwam en opgenomen kon worden, komt in de middenfase uit de ondergronden van het onbewuste naar boven en kan nu verwerkt worden tot een eigen zijnsvorm.

Rond het twintigste jaar is de mens biologisch volgroeid, rond het veertigste zijn wij karakterologisch volwassen en aan het einde van de derde fase, na het zestigste jaar, kunnen wij de zin van ons leven overzien. De overgang van adolescentie naar de eerste volwassenheid is een glijdende. overgang. Wat eerst nog een tamelijk theoretische verhouding tot cultuur

was, verinnerlijkt zich tot een direct gevoelsmatig reageren in sympathie en antipathie, in lust en onlust:
Himmelhoch jauchzend, zum Tode betrübt (Goethe was toen 27 jaar).
In deze jaren werkt nog een overschot van vitale krachten waardoor we over teleurstellingen worden heen geholpen: een levensfase van vitaal-psychische strevingen, als de fase van de ontwikkeling van de gewaarwordingsziel. het vermogen om op de wereld met eigen innerlijke impulsen te reageren. Hier wordt de eerste metamorfose voltrokken van de biologische lust- onlustbelevingen in de verpersoonlijkte gevoelens van vreugde en verdriet, enthousiasme en verontwaardiging.
In de mens wordt nu de grondslag gelegd voor een min of meer doorleefde eigen geesteshouding vanuit de in de jeugdjaren vergaarde rijkdom aan gevoelens. Nieuw is het doorleven van vreugde en verdriet en het ervaren van het vermogen tot vreugde en lijden.
Deze jaren zijn een soort *gezellentijd*, waarin rondgetrokken wordt om nieuwe ervaringen op te doen en te toetsen. En dit alles wordt gedragen door expansieve levenskrachten. Rond het 28e jaar loopt dit proces in deze vorm af om door te werken op de achtergrond van latere levensfasen. In de periode rond het 30e jaar en daarna kunnen van binnenuit andere levenservaringen naar boven komen. Wat in de schooljaren aan grondslag gelegd werd voor het prestatievermogen wordt nu tot hoofdzaak voor de verdere innerlijke ontwikkeling. De mens gaat als het ware terug in de verwerking van zijn ervaringen en is rond het 40e jaar bezig is met de weerslag van de eerste levensjaren. De kwaliteit van het prestatiestreven is afhankelijk van het evenwicht tussen egoïstische geldingsdrang, altruïstisch gemeenschapsstreven en de balans tussen creativiteit en reproductie. Bij een gebrek aan innerlijke vervulling vervalt de mens in deze fase in carrière jacht en machtsstreven. Is dit een symptoom van angst voor de innerlijke leegte zodra het naar buiten gerichte streven op zou houden? De periode van de zakelijke, verstandelijke ontwikkeling is ook te richten op een nuchter-kritische houding tegenover zichzelf en op de ontwikkeling van een gezonde, evenwichtige *denkgeest*, die het de dertiger mogelijk maakt,

om als Dante en Faust, het leven tot dan toe te overzien om daaruit kracht en verlangen te ontwikkelen voor nieuwe doelstellingen. De jonge veertiger staat dan voor de taak de nieuwe doelstelling te incorporeren in de zingeving. In deze fase dringen diepe lagen van het onbewuste door tot in het bewustzijn. Krachten die gewekt zijn in de meest ontvankelijke periode van het jonge leven waarin vertrouwen en creatieve spelen de eerste metamorfosen zichtbaar werden. De confrontaties, deze ontmoetingen leiden tot berusting en existentiële crisis. Overwint het onlustbeleven, de *tædium vitæ*, de uitzichtloosheid of overleeft de vreugde en dankbaarheid dat het leven opengaat voor levensgebieden die nu echt worden ontsluierd? Volwassenheid wordt niet onherroepelijk in de jeugd bepaald. De verwerking van jeugdervaringen is onderdeel van een dramatisch geschenk waardoor positieve vermogens zich hervormen en negatieve worden aanvaard als weerstanden waardoor groei en ontwikkeling mogelijk werden. Een ongelukkige jeugd leidt niet automatisch tot een mislukte volwassenheid. Baudelaire, Balzac, Dickens, Beatrix Potter, Kenneth Clark, Andersen hebben jeugdervaringen verwerkt en omgezet in creativiteit.
Opvoeding van buitenaf wordt afgelost door zelfopvoeding. Een zelfopvoeding, een systematische innerlijke ontwikkeling, richt denken, voelen en willen bewust op zelfgestelde taken, zodat deze steeds meer instrument kunnen worden in dienst van het ik van de mens. De weg van innerlijke ontwikkeling is de weg naar het totale zelf, steeds in ontwikkeling in dienst van de humaniteit en vol compassie. Dit zelf geeft de kans om *wijs te worden*' Op deze weg komt de overwinnende mens dan in de fase tussen de vijftig en de zestig, in *the age of the eminent leaders*. Het is de fase waarin we kiezen tussen *angst of vertrouwen*. Het samen laten gaan van deze twee is onmogelijk gebleken. De negativiteit uit te roeien is mislukt. De mogelijkheid om vertrouwen te heroveren is nog steeds aanwezig. Deze jaren kunnen ook de mislukte leiders, de kleine zich groot voelende dictators, de misantropen voortbrengen. Deze konden de weg tot de levenspositiviteit niet waar maken. De last was te zwaar, de kracht niet toereikend en dit is niet alleen een privé-aangelegenheid, want zij zijn het die in

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

het sociale leven weer zoveel anderen hinderen op hun levensweg. Wie na een lang leven op zijn jeugd terugkijkt, ziet in zijn ervaringen daar reeds een voorspiegeling van de *Leitmotive* van het leven. Immers, dat wat goed of fout rondom en aan het kind gebeurt, wordt reeds door het wordende zelf geselecteerd toegelaten. Wanneer je ziet hoe verschillende kinderen dezelfde gebeurtenis beleven, dan krijgt men een blik voor die selecterende kracht van het zelf, dat soms heel erge dingen ongemerkt voorbij laat gaan en dan weer kleinigheden voor ons tot centrale levenservaringen maakt.
Wanneer houdt iemand op kind te zijn en wanneer is hij volwassen? Welnu, relatief volwassen kan de mens zijn op iedere leeftijd. Men kan als tienjarige volwassen zijn of onvolwassen, als men zich als een kleuter gedraagt. Je kunt op 20-, 40- en 50-jarige leeftijd volwassen zijn, of niet. Een 60-jarige die zich gedraagt als een 20-jarige is *wel oud maar niet wijs*. Uit *Hondenmuziek*: 'Rachmaninov, ben je nou helemaal gek? Dat slaat nergens op, ga je schoolgeld terughalen, sukkel, hufter, prutser.' (Maarten 't Hart: 2016)
Volwassenheid is een ***relatief begrip****, volwassenheid groeit met ons mee en krijgt telkens een andere inhoud en andere vormen. Meerderjarigheid echter is een* ***juridisch begrip****, dat ten onrechte een volwassenheid voor een ieder op een bepaalde leeftijd suggereert.*
Onder invloed van de emancipatie-ideologie zijn er tendensen ontstaan de minderjarigheid geheel af te schaffen en het kind op elke leeftijd mondig te verklaren of deze, al of niet getrapt, steeds vroeger toe te kennen. Te vroege belasting op intellectueel, emotioneel en intentioneel gebied roept zwaardere verstoringen van de ontwikkeling op dan een te late mondig-verklaring. Wie kind mág zijn in een omgeving die het kind kind láát zijn, die heeft de beste voorwaarden meegekregen om volwassen te kunnen worden in een wereld, die volwassenen dringend nodig heeft.[1]

1 VGL. Bernard Lievegoed: *Kind mogen zijn, volwassen kunnen zijn* in *De kleuter in de gevarenzone*, Zeist 1982

Peter Schumacher, NRC-*Handelsblad* 11-09-1979

IN AMERIKA, SCANDINAVIË EN EEN GROEIEND AANTAL ANDERE LANDEN IS PROF. VIKTOR FRANKL UIT WENEN MET ZIJN *LOGOTHERAPIE* EEN BEGRIP BIJ DEGENEN DIE ZICH BEZIGHOUDEN MET PSYCHOTHERAPIE. Hier in Nederland is hij een betrekkelijke nieuwkomer. Vorige week was Frankl, voor een congres op zijn gebied, even in Nederland, onder meer om één van zijn onlangs hier verschenen boeken, dat in Nederlandse vertaling de ietwat banale titel ***De Zin van het Bestaan*** draagt, te introduceren. Dat gebeurde op een informele bijeenkomst in de hal van een Amsterdams hotel. De kleine, grijze man van ver in de zeventig vertelde over zijn methode om mensen met depressies en fobieën te genezen:

Ik durf te beweren, dat niets ter wereld een mens zo zeer kan helpen om zelfs de gruwelijkste levensomstandigheden te verdragen, als de wetenschap dat zijn leven inhoud en betekenis heeft.

Die gruwelijke omstandigheden waar Frankl over spreekt heeft hijzelf vier jaar lang als jood in Duitse concentratiekampen ondervonden. Hij overleefde die verschrikkingen door te begrijpen dat zijn lijden een doel had. Dat doel was: overleven. De afschuwelijke ervaringen staan functioneel wijze beschreven in *De Zin van het Bestaan*, hebben hem ervan overtuigd dat slechts zijn logotherapie (van het Griekse *logos* = logica, betekenis, maar méér dan dat) psychiatrische patiënten afdoende kan genezen.
Het bezwaar van Frankl tegen de meeste andere psychoanalytische methoden is dat de mensen wordt geleerd zich volkomen op zichzelf te concentreren en zichzelf te onderzoeken, of de oorzaken voor hun kwalen te zoeken bij jeugdervaringen of de sociaal-economische toestand, waarin zij verkeren of verkeerden. *Nee*, zegt Frankl, *probeer te doorgronden wat het nut van je bestaan op aarde is*. Het kan de liefde zijn tot een ander of het werk dat je doet. In zijn boek geeft hij daar een aantal voorbeelden van.
Tijdens ons gesprek vertelt hij over een vrouw die al jaren last had van depressies en de hand aan zichzelf wilde slaan. Frankl zei dat ze dat niet moest nalaten. *Maar ik heb een kind, dan kan ik zoiets toch niet doen!* antwoordde zij. Toen bleek ze dus wel een doel in het leven te hebben.

'Overleven is alleen zinvol als het bestaan betekenis heeft'

Door Peter Schumacher
redacteur NRCHandelsblad

Dr. Victor E. Frankl

In Amerika, Scandinavië en een groeiend aantal andere landen is prof. Viktor Frankl uit Wenen met zijn logotherapie een begrip bij degenen die zich bezighouden met psychotherapie. Hier in Nederland is hij een betrekkelijke nieuwkomer. Vorige week was prof. Frankl, vanwege een congres op zijn gebied, even in Nederland, ondermeer om één van zijn onlangs hier verschenen boeken, dat in Nederlandse vertaling de ietwat banale titel „De Zin van het Bestaan" draagt, te introduceren. Dat gebeurde op een informele bijeenkomst in de hal van een Amsterdams hotel.

De kleine, grijze man van ver in de zeventig vertelde over zijn methode om mensen met depressies en fobieën te genezen: „Ik durf te beweren, dat niets ter wereld een mens zo zeer kan helpen om zelfs de gruwelijkste levensomstandigheden te verdragen, als de wetenschap dat zijn leven inhoud en betekenis heeft".

Die gruwelijke omstandigheden waar Frankl over spreekt heeft hijzelf vier jaar lang als jood in Duitse concentratiekampen ondervonden. Hij overleefde die verschrikkingen door te begrijpen dat zijn lijden een doel had. Dat doel was: overleven. De afschuwelijke ervaringen die op functionele wijze staan beschreven in De Zin van het Bestaan, hebben hem ervan overtuigd dat slechts zijn logotherapie (van het Griekse logos = logika, betekenis, maar méér dan dat) psychiatrische patiënten afdoende kan genezen.

Het bezwaar van Frankl tegen de meeste andere psychoanalytische methoden is dat de mensen wordt geleerd zich volkomen op zichzelf te concentreren en zichzelf te onderzoeken, of de oorzaken voor hun kwalen te zoeken bij jeugdervaringen of de sociaal-economische toestand, waarin zij verkeren of verkeerden. „Nee", zegt Frankl," probeer te doorgronden wat het nut van je bestaan op aarde is". Het kan de liefde zijn tot een ander of het werk dat je doet.

In zijn boek geeft hij daar een aantal voorbeelden van. Tijdens ons gesprek vertelt hij van een vrouw die al jaren last had van depressies en de hand aan zichzelf wilde slaan. Frankl zei dat ze dat niet moest nalaten. „Maar ik heb een kind, dan kan ik zoiets toch niet doen!" antwoordde zij. Toen bleek ze dus een doel in het leven te hebben.

Redding

De mens bezit volgens Frankl de merkwaardige eigenschap slechts te kunnen leven met een toekomstbeeld voor ogen. In de moeilijkste ogenblikken van zijn leven is dit tevens zijn redding, hoewel hij zich soms moet dwingen dit gestelde doel voor ogen te houden. In het verlengde van deze theorie ligt de stelling van Frankl dat bij genezing van psychiatrische patiënten niet gestreefd moet worden naar een spanningloze toestand die evenwicht suggereert. Die spanning moet gehandhaafd worden, want er is behoefte aan een stimulans van potentiele betekenis.

Er moet immers een ideaal in je leven in vervulling gaan. Mensen die de zin van het bestaan hebben verloren en onrustig worden door hun innerlijke leegte, bevinden zich in een toestand die Frankl het existentiële vacuüm noemt. Dit uit zich vaak in verveling. Een verschijnsel dat nog toe zal nemen nu de werkloosheid stijgt en veel mensen niet weten wat te doen met hun vrije tijd. Volgens Frankl zijn verschijnselen als zelfmoord (de belangrijkste doodsoorzaak bij Amerikaanse studenten, zegt Frankl), jeugdmisdaad en alcoholisme alle te te herleiden tot het zich bevinden in een existentieel vacuüm.

De wil-tot-betekenis wordt nog al eens vervangen door wil-tot-macht en het verlangen naar geld. Een andere mogelijkheid die voorkomt bij pogingen dat existentiële vacuüm op te vullen is wat Frankl noemt de wil-tot-lust. In de meer extreme vorm kan men dan ook stellen dat de libido bij het existentiële vacuüm domineert.

Primair

De logotherapie beschouwt liefde niet als nevenverschijnsel van sexuele driften in de zin van sublimering. Liefde, zo stelt Frankl, is een even primair verschijnsel als sexualiteit. De zin van het bestaan kan vervuld worden door liefde, zegt hij. Immers, door een ander te beminnen ontwaren de mensen hun potentiële mogelijkheden die nog wachten op verwezenlijking.

Een heel belangrijke functie in het zoeken naar de zin van het bestaan in het kader van de Derde Weense School van de psychotherapie (na Freud en Adler), zoals Frankls logotherapie wordt genoemd, is het lijden. Het lijden is niet langer lijden, vindt Frankl, op het moment dat men zich de betekenis van dat lijden realiseert, bijvoorbeeld in de zin van een offer. Nuchter voegt hij daaraan toe dat lijden natuurlijk uitsluitend zin heeft als het onafwendbaar is.

In het boek van Frankl openbaart zich een paradox. Bladzijden lang beschrijft hij hoe hij door de „zin" van zijn lijden in te zien de periode van het Nazi-werkkamp weet te overleden.

Tevens maakt hij melding van het aantal malen dat het toeval hem niet in de gaskamer deed belanden. In het tweede deel van zijn boek vertelt hij over wat er door hem heen gaat op een moment dat hij denkt te zullen bezwijken. „Toch had ik", schrijft hij dan, "ook in deze kritieke situatie andere problemen dan mijn kameraden. Zij vroegen zich af: 'Zullen we het kamp overleven? Want als dit niet zo is, heeft ons lijden geen zin'. Mij stond echter de vraag voor ogen: Heeft al dit lijden, al dit sterven om ons heen enige betekenis? Want als dit niet zo is heeft overleven evenmin betekenis, aangezien een leven dat afhankelijk is van het toeval – of men weet te ontsnappen of niet – uiteindelijk niet de moeite waard is te worden geleefd."

Angst

Een ander aspect waarover Frankl in zijn boek wijsheden verkondigt is de anticiperende angst, dat wil zeggen dat dikwijls juist die dingen gebeuren waarvoor men bang is. In dit verband veroorlooft Frankl zich te variëren op de uitdrukking „de wens is de vader van de gedachten" door te poneren: de angst is de moeder van het gebeuren. Deze hyper-intentie, bijvoorbeeld om een orgasme te krijgen of klaar te komen, faalt als je het zelf te veel en te graag wilt, zegt hij. „Lust", zo schrijft Frankl dan ook, „is en blijft een nevenverschijnsel, een bijprodukt, dat vernietigd en bedorven wordt zodra het tot doel wordt gesteld".

Frankl doet tenslotte een felle aanval op iedereen, en dat zijn er heel wat, die de menselijke geest zien als een mechanisme. Want dat heeft de consequentie dat de therapie van geesteszieken een soort techniek is. Frankl gelooft dat het tijdperk van de verpsychologiseerde geneeskunde ten einde loopt en dat de gehumaniseerde psychologie, waartoe zijn eigen logotherapie behoort, krachtig veld wint. Zijn psychiatrisch credo is dan ook: een ongeneeslijk psychotisch mens verliest wellicht zijn bruikbaarheid, maar behoudt zijn menselijke waardigheid. Frankl voegt daaraan toe, dat als de menselijke geest, die door tal van oorzaken in de war is geraakt, uitsluitend wordt benaderd als een beschadigde hersenmachine, euthanasie gerechtvaardigd zou zijn.

Aan het eind van het boek zegt deze man – die ondanks of misschien juist door zijn ervaringen in verschillende Duitse Nazi-kampen toch optimist is gebleven over de toekomst van het menselijk individu – dat het weliswaar de mens is geweest die de gaskamers heeft uitgevonden, maar dat het ook de mens is geweest die die gaskamers waardig heeft bestreden, soms met het Onze Vader of Shema Yisrael op de lippen.

Hoewel het boek De Zin van het Bestaan (het kwam uit bij Kooyker Wetenschappelijke Uitgeverij in Rotterdam) zeker waard is gelezen te worden, was een directe confrontatie met Viktor Frankl aangenamer. Hij weet dan onder het kritische vuur van vragen best te relativeren en ziet in dat zijn „uitvindingen" weinig afwijken van de oude wijsheden, terwijl hij in zijn boek af en toe neigt naar een storend soort zelfingenomenheid.

Overtuigender dan menige frappante succes-story uit zijn boek klonk zijn verhaal over de gedetineerden in de Amerikaanse St. Quintin gevangenis. Zij worden regelmatig bezocht door psychotherapeuten. In tegenstelling tot Frankl trachtten deze mensen de gevangenen te overtuigen van het feit dat ze hun lot voornamelijk te danken hadden aan hun milieu, het systeem en andere invloeden.

Frankl daarentegen liet hen hun huidige situatie aanvaarden en probeerde hen ervan te overtuigen, dat ondanks de soms lange gevangenisstraf of de electrische stoel die hen wacht, het leven een betekenis kan hebben en zin heeft. Hij sprak vanuit zijn eigen kamperervaringen onder de Nazi's. Frankl zei ontroerd te zijn geweest over de reacties van de gevangenen die eindelijk eens een man hadden ontmoet die niet probeerde uit te leggen hoe ze misdadigers waren geworden, maar die op grond van eigen ervaring een methode aanreikte om verder te leven. Zulke reacties versterkten Frankl en zijn inmiddels vele tienduizenden bewonderaars in de overtuiging dat hij op de goede weg is.

Ongetwijfeld slaat Frankls benadering van de menselijke geest bij velen aan, maar de manier waarop hij bepaalde dingen beschrijft in zijn boek (de andere 22 boeken ken ik niet) wekken nog wel eens de suggestie dat logotherapie een soort psychotherapeutische wonderolie is.

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

Redding

De mens bezit volgens Frankl de merkwaardige eigenschap slechts te kunnen leven met een toekomstbeeld voor ogen. In de moeilijkste ogenblikken van zijn leven is dit tevens zijn redding, hoewel hij zich soms moet dwingen dit gestelde doel voor ogen te houden. In het verlengde van deze theorie ligt de stelling van Frankl dat bij genezing van psychiatrische patiënten niet gestreefd moet worden naar een spanningloze toestand die evenwicht suggereert. Die spanning moet gehandhaafd worden, want er is behoefte aan een stimulans van potentiële betekenis
Er moet immers een ideaal in je leven in vervulling gaan.
Mensen die de zin van het bestaan hebben verloren en on- rustig worden door hun innerlijke leegte, bevinden zich in een toestand die Frankl het existentiële vacuüm noemt. Dit uit zich vaak in verveling. Een verschijnsel dat nog toe zal nemen nu de werkloosheid stijgt en veel mensen niet weten wat te doen met hun vrije tijd. Volgens Frankl zijn verschijnselen als zelfmoord (de belangrijkste doodsoorzaak bij Amerikaanse studenten, zegt Frankl), jeugdmisdaad en alcoholisme alle te herleiden tot het zich bevinden in een existentieel vacuüm.
De *wil-tot-betekenis* wordt nog al eens vervangen door *wil-tot-macht* en het verlangen naar geld. Een andere mogelijkheid die voorkomt bij pogingen dat existentiële vacuüm op te vullen is wat Frankl noemt de wil-tot-lust. In de meer extreme vorm kan men dan ook stellen dat de libido bij het existentiële vacuüm domineert.

Primair

De logotherapie beschouwt liefde niet als nevenverschijnsel van seksuele driften in de zin van sublimering. Liefde, zo stelt Frankl, is een even primair verschijnsel als seksualiteit. De zin van het bestaan kan vervuld worden door liefde, zegt hij. Immers, door een ander te beminnen ontwaren de mensen hun potentiële mogelijkheden die nog wachten op verwezenlijking. Een heel belangrijke functie in het zoeken naar de zin van het bestaan in het kader van de *Derde Weense School* van de psychotherapie (na Freud en Adler), zoals Frankls logotherapie wordt genoemd, is het lijden. Het lijden is niet langer lijden, vindt Frankl, op het moment dat men zich de betekenis van dat lijden realiseert, bijvoorbeeld in de zin van een offer. Nuchter voegt hij daaraan toe dat lijden natuurlijk uitsluitend zin

heeft als het onafwendbaar is. In het boek van Frankl openbaart zich een paradox. Bladzijden lang beschrijft hij hoe hij door de 'zin' van zijn lijden in te zien de periode van het Nazi-werkkamp weet te overleden. Tevens maakt hij melding van het aantal malen dat het toeval hem niet in de gaskamer deed belanden. In het tweede deel van zijn boek vertelt hij over wat er door hem heen gaat op een moment dat hij denkt te zullen bezwijken. *Toch had ik*, schrijft hij dan, *ook in deze kritieke situatie andere problemen dan mijn kameraden.*
Zij vroegen zich af: 'Zullen we het kamp overleven? Want als dit niet zo is, heeft ons lijden geen zin'. Mij stond echter de vraag voor ogen: Heeft al dit lijden, al dit sterven om ons heen enige betekenis? Want als dit niet zo is heeft overleven evenmin betekenis, aangezien een leven dat afhankelijk is van het toeval – of men weet te ontsnappen of niet – uiteindelijk niet de moeite waard is te worden geleefd.

Angst

Een ander aspect waarover Frankl in zijn boek wijsheden verkondigt is de anticiperende angst, dat wil zeggen dat dikwijls juist die dingen gebeuren waarvoor men bang is. In dit verband veroorlooft Frankl zich te variëren op de uitdrukking *de wens is de vader van de gedachten* door te poneren: de angst is de moeder van het gebeuren. Deze hyperintentie, bijvoorbeeld om een orgasme te krijgen of klaar te komen, faalt als je het zelf te veel en te graag wilt, zegt hij. *Lust*, zo schrijft Frankl dan ook, *is en blijft een nevenverschijnsel, een bijproduct, dat vernietigd en bedorven wordt zodra het tot doel wordt gesteld.*
Frankl doet tenslotte een felle aanval op iedereen, en dat zijn er heel wat, die de menselijke geest zien als een mechanisme. Want dat heeft de consequentie dat de therapie van geesteszieken een soort techniek is. Frankl gelooft dat het tijdperk van de verpsychologiseerde geneeskunde ten einde loopt en dat de gehumaniseerde psychologie, waartoe zijn eigen logotherapie behoort, krachtig veld wint. Zijn psychiatrisch credo is dan ook: een ongeneeslijk psychotisch mens verliest wellicht zijn bruikbaarheid, maar behoudt zijn menselijke waardigheid.
Frankl voegt daaraan toe, dat als de menselijke geest, die door tal van oorzaken in de war is geraakt, uitsluitend wordt benaderd als een beschadigde hersenmachine, euthanasie gerechtvaardigd zou zijn. Aan het eind

van het boek zegt deze man – die ondanks of misschien juist door zijn ervaringen in verschillende Duitse Nazi-kampen toch optimist is gebleven over de toekomst van het menselijk individu – dat het weliswaar de mens is ge- weest die de gaskamers heeft uitgevonden, maar dat het ook de mens is geweest die die gas- kamers waardig heeft bestreden, soms met het *Onze Vader* of *Shema Yisrael* op de lippen. Hoewel het boek *De Zin van het Bestaan* (*Kooyker Wetenschappelijke Uitgeverij,* Rotterdam) zeker waard is gelezen te worden, was een directe confrontatie met Viktor Frankl aangenamer. Hij weet dan onder het kritische vuur van vragen best te relativeren en ziet in dat zijn 'uitvindingen' weinig afwijken van de oude wijsheden, terwijl hij in zijn boek af en toe neigt naar een storend soort zelfingenomenheid. Overtuigender dan menige frappante successtory uit zijn boek klonk zijn verhaal over de gedetineerden in de Amerikaanse *St. Quintin* gevangenis.

Zij worden regelmatig bezocht door psychotherapeuten. In tegenstelling tot Frankl trachtten deze mensen de gevangenen te overtuigen van het feit dat ze hun lot voornamelijk te danken hadden aan hun milieu, het systeem en andere invloeden. Frankl daarentegen liet hen hun huidige situatie aanvaarden en probeerde hen ervan te overtuigen, dat ondanks de soms lange gevangenisstraf of de elektrische stoel die hen wacht, het leven een betekenis kan hebben en zin heeft. Hij sprak vanuit zijn eigen kampervaringen onder de Nazi's.

Frankl zei ontroerd te zijn geweest over de reacties van de gevangenen die eindelijk eens een man hadden ontmoet die niet probeerde uit te leggen hoe ze misdadigers waren geworden, maar die op grond van eigen ervaring een methode aanreikte om verder te leven.

Zulke reacties versterkten Frankl en zijn inmiddels vele tienduizenden bewonderaars in de overtuiging dat hij op de goede weg is.

Ongetwijfeld slaat Frankls benadering van de menselijke geest bij velen aan, maar de manier waarop hij bepaalde dingen beschrijft in zijn boek (de andere 22 boeken ken ik niet) wekken nog wel eens de suggestie dat logotherapie een soort psychotherapeutische wonderolie is.

PSYCHIATER WERKTE IN AUSCHWITZ AAN LEER OVER DE ZIN VAN HET BESTAAN
Monic Slingerland *Trouw 24-11-1986*

Frankl's vraag voor wie niet leven wil

Psychiater werkte in Auschwitz aan leer over de zin van het bestaan

door Monic Slingerland

BILTHOVEN - De meeste jongeren die in de jaren dertig bij een psychiater terecht kwamen, zaten met vragen op seksueel gebied. Nu krijgen psychiaters die met jongeren werken voor het grootste deel patiënten voor zich die geen enkele reden kunnen bedenken om verder te leven.

De Weense psychiater Viktor Frankl ontwikkelde al voor de Tweede Wereldoorlog een therapie voor mensen die het leven zinloos vinden en wegzakken in een langdurige depressie of zelfmoord willen plegen. Toen de Duitsers Frankl vanwege zijn joodse afkomst naar Auschwitz afvoerden, werd de vraag naar de zin van het bestaan en de vrijheid van de mens voor Frankl zelf zeer dringend. Hij overleefde het kamp. Vanuit zijn ervaringen in Auschwitz, ver voorbij de tot dan toe denkbare menselijke grenzen, bouwde hij verder aan zijn opvattingen, die religieus geïnspireerd zijn en die cirkelen rond de kern van het menselijk bestaan.

De nu 81-jarige Viktor Frankl gaf zaterdag een lezing die georganiseerd was door de Open Filosofische Hogeschool in Bilthoven. Volgens Frankl, die zijn leer de logotherapie noemde, naar het Griekse *logos* dat onder meer zin betekent, is het volstrekt onmogelijk om voor een ander mens de zingevingsvraag te beantwoorden. „Het antwoord op deze vraag kun je alleen zelf vinden," aldus Frankl. Hoewel deze opvatting lijnrecht ingaat tegen de boodschap van sommige geloofsgemeenschappen die het als hun taak zien, anderen juist een pasklaar en universeel antwoord op de zingevingsvraag te verschaffen, biedt Frankl's leer wel degelijk ruimte voor religie.

Hij gaat uit van de vrijheid van de mens, die met het contragewicht van de verantwoordelijkheid in balans wordt gehouden. „Ieder krijgt zijn portie ellende en over de verdeling daarvan heeft de mens geen macht. Wel zijn we vrij in het kiezen van de houding die we aannemen ten opzichte van het lijden. Daarin ligt onze vrijheid en die geldt voor iedereen, ongeacht de omstandigheden waarin je leeft," luidt kort samengevat de visie van Frankl.

Hij wijst zijn patiënten op de verantwoordelijkheid voor het hun toevertrouwde, eigen leven. Hoewel Frankl zelf gelooft in de goddelijke zin en oorsprong van het bestaan, laat hij het aan de patiënt over, te kiezen wie hij denkt dat hem het leven heeft toevertrouwd en aan wie hij uiteindelijk verantwoording schuldig is. „In de logotherapie staat de deur naar de religie open, maar onze patiënten moeten zelf beslissen of zij door die deur gaan of niet," zei Frankl.

De 81-jarige Weense psychiater Viktor Frankl werkte vijftig jaar aan zijn leer over de zoektocht naar de zin van het bestaan. Volgens Frankl leven we in een 'existentieel vacuüm' en zien steeds meer mensen geen enkele reden meer om verder te leven. Zaterdag gaf hij een lezing over zijn leer, de logotherapie. FOTO WERRY CRONE

Opvoeding

Hij verzet zich tegen het uitgangspunt van de psychoanalyse van Freud dat de mens sterk bepaald wordt door omstandigheden als bijvoorbeeld opvoeding en gedrag van de ouders. „Dit is onjuist. We kunnen de omstandigheden inderdaad niet veranderen, maar wat we wel kunnen veranderen is onze houding ten opzichte van die omstandigheden. Ieder heeft de kracht in zich om een persoonlijke tragedie, zoals bijvoorbeeld een incesterervaring, om te zetten in een persoonlijke overwinning, door je leven er niet in negatieve zin door te laten bepalen."

Geen passiviteit

Frankl, die tijdens zijn lezing met steeds grotere gedrevenheid en bewogenheid sprak, is de verpersoonlijking van zijn eigen leer. Hij beschouwt het als zijn opdracht om als overlevende uit het concentratiekamp een optimistisch en hoopgevend pleidooi te houden voor de waarde van het leven. Zijn patiënten krijgen niet de gelegenheid, weg te zakken in passiviteit. „Bij mij liggen ze niet, zoals bij Freud, lui op een divan. Als je mij als psychiater hebt, moet je rechtop zitten en actief zijn."

Hoe mooi dit ook klinkt, Frankl heeft van zijn collega's het verwijt gekregen dat hij te autoritair is omdat hij zijn patiënten weliswaar niet het antwoord op de vraag naar de zin van het bestaan voorzegt, maar het ze wel in de mond legt doordat op zijn vragen die hij zijn patiënten stelt vaak maar één antwoord mogelijk is.

Draadversperring

Toen in Auschwitz twee van Frankl's vrienden afscheid van hem kwamen nemen omdat zij zich in de onder stroom staande draadversperring wilden werpen, zei Frankl tegen hen: „Jullie zeggen dat je niets meer van het leven verwacht, maar denk je dat het leven ook van jullie niets meer verwacht?" Frankl's vrienden voerden hun plan niet uit.

Later formuleerde de Weense psychiater het zo: de mens moet de waarde van zijn of haar leven buiten zichzelf zoeken. Wat de mens tot mens maakt is immers het vermogen om buiten zichzelf waar te nemen, zoals een oog dat nooit zichzelf ziet en daarom juist optimaal functioneert.

Een algemeen en voor iedereen geldend antwoord op de zingevingsvraag bestaat niet, zei Frankl nog eens. „Als je aan Karpow of Kasparow vraagt, wat de beste zet is in het schaakspel, zullen ze je heel verbaasd aankijken en zeggen dat dat van de partij, de stelling en de kracht van de tegenstander afhangt. Zo is het ook met de vraag naar de zin van het bestaan."

DE MEESTE JONGEREN DIE IN DE JAREN DERTIG BIJ EEN PSYCHIATER TERECHT KWAMEN, ZATEN MET VRAGEN OP SEKSUEEL GEBIED. NU KRIJGEN PSYCHIATERS DIE MET JONGEREN WERKEN VOOR HET GROOTSTE DEEL PATIËNTEN VOOR ZICH DIE GEEN ENKELE REDEN KUNNEN BEDENKEN OM VERDER TE LEVEN.

De Weense psychiater Viktor Frankl ontwikkelde al voor de Tweede Wereldoorlog een therapie voor mensen die het leven zinloos vinden en wegzakken in een langdurige depressie of zelfmoord willen plegen. Toen de Duitsers Frankl vanwege zijn joodse afkomst naar Auschwitz afvoerden, werd de vraag naar de zin van het bestaan en de vrijheid van de mens voor Frankl zelf zeer dringend. Hij overleefde het kamp. Vanuit zijn ervaringen in Auschwitz, ver voorbij de tot dan toe denkbare menselijke grenzen, bouwde hij verder aan zijn opvattingen, die religieus geïnspireerd zijn en die cirkelen rond de kern van het menselijk bestaan. De nu 81-jarige Viktor Frankl gaf zaterdag een lezing die georganiseerd was door de *Open Filosofische Hogeschool* in Bilthoven. Volgens Frankl, die zijn leer *logotherapie* noemde, naar het Griekse *logos* dat onder meer

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

zin betekent, is het volstrekt onmogelijk om voor een ander mens de zingevingsvraag te beantwoorden. *Het antwoord op deze vraag kun je alleen zelf vinden,* aldus Frankl. Hoewel deze opvatting lijnrecht ingaat tegen de boodschap van sommige geloofsgemeenschappen die het als hun taak zien, anderen juist een pasklaar en universeel antwoord op de zingevingsvraag te verschaffen, biedt Frankl's leer wel degelijk ruimte voor religie. Hij gaat uit van de vrijheid van de mens, die met het contragewicht van de verantwoordelijkheid in balans wordt gehouden, *Ieder krijgt zijn portie ellende en over de verdeling daarvan heeft de mens geen macht. Wel zijn we vrij in het kiezen van de houding die we aannemen ten opzichte van het lijden. Daarin ligt onze vrijheid en die geldt voor iedereen, ongeacht de omstandigheden waarin je leeft,* luidt kort samengevat de visie van Frankl. Hij wijst zijn patiënten op de verantwoordelijkheid voor het hun toevertrouwde, eigen leven. Hoewel Frankl zelf gelooft in de goddelijke zin en oorsprong van het bestaan, laat hij het aan de patiënt over, te kiezen wie hij denkt dat hem het leven heeft toevertrouwd en aan wie hij uiteindelijk verantwoording schuldig is. *In de logotherapie staat de deur naar de religie open, maar onze patiënten moeten zelf beslissen of zij door die deur gaan of niet,* zei Frankl.

De 81-jarige Weense psychiater Viktor Frankl werkte vijftig jaar aan zijn leer over de zoektocht naar de zin van het bestaan. Volgens Frankl leven we in een *existentieel vacuüm* en zien steeds meer mensen geen enkele reden meer om verder te leven. Zaterdag gaf hij een lezing over zijn leer, de logotherapie.

OPVOEDING

Hij verzet zich tegen het uitgangspunt van de psychoanalyse van Freud dat de mens sterk bepaald wordt door omstandigheden als bijvoorbeeld opvoeding en gedrag van de ouders. *Dit is onjuist. We kunnen de omstandigheden inderdaad niet veranderen, maar wat we wel kunnen veranderen is onze houding ten opzichte van die omstandigheden, leder heeft de kracht in zich om een persoonlijke tragedie, zoals bijvoorbeeld een incestervaring, om te zetten in een persoonlijke over- winning, door je leven er niet in negatieve zin door te laten bepalen.*

GEEN PASSIVITEIT

Frankl, die tijdens zijn lezing met steeds grotere gedrevenheid en bewogenheid sprak, is de verpersoonlijking van zijn eigen leer. Hij beschouwt het als zijn opdracht om als overlevende uit het concentratiekamp een optimistisch en hoopgevend pleidooi te houden voor de waarde van het leven. Zijn patiënten krijgen niet de gelegenheid weg te zakken in passiviteit. *Bij mij liggen ze niet, zoals bij Freud, lui op een divan. Als je mij als psychiater hebt moet je rechtop zitten en actief zijn.* Hoe mooi dit ook klinkt, Frankl kreeg van zijn collega's het verwijt dat hij te autoritair is omdat hij zijn patiënten weliswaar niet het antwoord op de vraag naar de zin van het bestaan voorzegt, maar het ze wel in de mond legt doordat op zijn vragen die hij zijn patiënten stelt vaak maar één antwoord mogelijk is.

DRAADVERSPERRING

Toen in Auschwitz twee van Frankl's vrienden afscheid van hem namen omdat zij zich in de onder stroom staande draadversperring wilden werpen, zei hij: *Jullie zeggen dat je niets meer van het leven verwacht, maar denk je dat het leven ook van jullie niets meer verwacht?* Frankl's vrienden voerden hun plan niet uit. Later formuleerde de psychiater het zo: de mens moet de waarde van zijn of haar leven buiten zichzelf zoeken. Wat de mens tot mens maakt is immers het vermogen om buiten zichzelf waar te nemen, zoals een oog dat nooit zichzelf ziet en daarom juist optimaal functioneert. Een algemeen, voor iedereen geldend antwoord op de zingevingsvraag bestaat niet: *Vraag aan Karpow of Kasparow wat de beste zet is in het schaakspel, zullen ze je heel verbaasd aankijken en zeggen dat het van de partij, de stelling en de kracht van de tegenstander afhangt. Zo is het ook met de vraag naar de zin van het bestaan.*

HENRICUS CORNELIUS RÜMKE introduceerde in 1923 met *Phaenomenologische en klinisch-psychiatrische Onderzoekingen over het Geluksgevoel* de fenomenologische psychiatrie in Nederland. Honderd jaar later is er een revisie nodig. Damiaan Denys vat samen:

- **ACHTERGROND:** De psychiatrie worstelt met subjectiviteit en met de rechtvaardiging van zichzelf als onderscheidende discipline.
- **DOEL:** Herintroductie van de fenomenologische psychiatrie.
- **METHODE:** Persoonlijke reflectie.
- **RESULTATEN:** Een bijdrage leveren aan de fenomenologische psychiatrie door haar focus op subjectiviteit door:

1 **Het integreren van de fenomenologische methode.**
2 **Het beklemtonen van de fenomenologische beschrijving.**
3 **Gebruik te maken van de fenomenologische neutraliteit.**

CONCLUSIE: Door haar klemtoon op de subjectieve beleving biedt fenomenologie de psychiater een mogelijkheid om zich te bekwamen en onderscheiden van andere disciplines in de blijvende oefening van inzicht en begrip in mentale varianten.[1]

100 JAAR GELEDEN werd de *fenomenologische psychiatrie* geboren. Om v.a. 1970 langzaam te verdwijnen.[2]

'Er heerst een crisis van onverschilligheid, gelatenheid en onzekerheid in de psychiatrie. Het risico om te stranden in een wetenschappelijk niemandsland loert om de hoek. Psychiatrische bevindingen kunnen nu eenmaal niet uitgedrukt worden in statistische tabellen of computerdata.'[3]

Het einde van de fenomenologische psychiatrie is nooit echt aangetoond en misschien is ze ook nooit overleden. Wil ze opnieuw betekenis krijgen, dan moet ze gereanimeerd worden.

1 *Tijdschrift voor Psychiatrie* jrg. 60, 2018 № 9, (de toelichting is ingekort en toegespitst).
2 25 november 1922, tijdens het 63ste colloquium van de Zwitserse psychiatrische vereniging.
3 W. Janzarik 1976 *The crisis of psychopathology* in *Der Nervenarzt*, jrg. 47 № 2.

Maurice Merleau-Ponty schrijft over over Husserl's methode:
Fenomenologie is het onderzoek naar het wezenlijke en het bepalen daarvan zoals de essentie van waarneming en het bewustzijn. Ze probeert een directe beschrijving te geven van onze ervaring zoals die is, zonder enige verwijzing naar haar psychologisch ontstaan en naar de causale verklaringen die de wetenschapper, de historicus of de socioloog ervan kunnen geven. De fenomenologie betekent een terugkeer naar de dingen zelf: terugkeren naar deze, aan de kennis voorafgaande, wereld waarvan de kennis altijd spreekt en ten opzichte waarvan elke wetenschappelijke bepaling abstract, aanduidend en afhankelijk is, zoals de geografie dat is tegenover het landschap waarin we allereerst hebben geleerd wat een bos, een weide of een rivier is.[1]

DRIE STROMINGEN IN DE FENOMENOLOGISCHE PSYCHIATRIE

Fenomenologische psychiatrie blijft binnen medisch denkkaders en gebruikt fenomenologie als beschrijvende methode. Anderen ontlenen nadrukkelijker methoden aan de fenomenologie, maar onthouden zich van causale uitspraken over mentaal lijden. Een derde groep neemt afstand van de psychiatrie en integreert de psychoanalyse, linguïstiek en antropologie voor een andere benadering van de lijdende mens. Karl Jaspers gebruikt in 1913 de fenomenologische methode om psychopathologie te benaderen. Hij wordt beïnvloed door Husserl en Dilthey en vindt navolging bij Rümke. Het begin van de fenomenologische psychiatrie is volgens de laatste:
Het zich voor de geest brengen wat in de patiënt werkelijk gebeurt, hoe deze iets in het bewustzijn gegeven is, hoe het deze te moede is. Wanneer het erom te doen is het werkelijke beleven te leren kennen, is de methode van Jaspers de zuiverste. Het persoonlijk oordeel van de onderzoeker is zoveel mogelijk uitgesloten.[2]

Karl Jaspers hanteert de fenomenologie *om subjectieve fenomenen zo objectief mogelijk te begrijpen*. De nadruk ligt op de bewuste beleving van de ander die door empatisch invoelen en begrijpen toegankelijk wordt. Causale verklaringen zijn voor de neurowetenschappen.

1 M. Merleau-Ponty, *Fenomenologie van de waarneming* (1945), Amsterdam 1997.
2 H.C. Rümke *Psychiatrie* I, Amsterdam, 1954.

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

KARL JASPERS' *KLEINE LEERSCHOOL*: WETENSCHAP KENT GEEN VRIJHEID OMDAT HET WEZEN, MET SOCIALE VRIJHEID ONBEWIJSBAAR IS:

Psychologie & sociologie hebben door overschuimende data grote invloed. Hun wetenschappelijke prestaties zijn groots; grotesk zijn hun misvormingen. Hun kennis is omgeven door verduisterende vaagpraat die de mens verzwakt in zijn oordeel door de versluierende realiteiten. Als een woekerzwam tast het de menselijke *essentia* aan. **Marx** (*wetenschappelijk socialisme*) en Freud hebben, naast werkelijke kennis, valse en ruïneuze opvattingen over de mens gestalte gegeven. Hun kwakzalverige 'conclusies' liftten mee op hun academische prestige. Bij de misvorming van psychologie en sociologie tot *Gesamtwissenschaften* zien we bij hun volgelingen merkwaardige verschijnselen optreden. Als profeten boden zij een *materialistisch geloof* aan de 'jonge' seculieren die het humanistisch gedachteniveau nog niet bereikt hebben.[1]

De wil tot macht krijgt de voorrang boven de wil tot waarheid. Mensenkennis lijkt hen te verheffen. Alsof zij de soevereine kennis in pacht hebben, zien deze superieure geestelijke wereldheersers neer op de verlegenheid van de mens. Des te belachelijker omdat zij in morele zin ware dwergen zijn. *Appreciatie* en *compassie* zijn hun vreemd.

Totale Menschenkenntnis, also sprach der Gelehrter, beschikt over de mens. Op grond van reële kennis kunnen reële condities in zekere mate veranderen. Werk- en psychofysische omstandigheden kunnen wijzigen. De opvatting ontstaat dat de mens zelf, door menselijke kennis te veranderen, een te manipuleren wezen is.

Zodra de wetenschappelijke mogelijkheden overschreden worden, ze de neiging krijgen tot het depreciëren van de mens. Deze geletterden menen geloof en waarheid als empirisch object van hun wetenschap te kunnen uitputten, zij vernietigen beide.

Wat blijft is diffuus pseudo-geloof met ideeën die de mens ondergeschikt maken aan *führige* mensbeelden en haar oplost in quasi-geleerde eloquente cliché's en worden aan onszelf ontrukt. – Humaniora wordt mogelijk door het filosoferen en maakt omgekeerd voor het filosoferen de weg vrij. Wij zijn afhankelijk van ons *psychofysisch* bestaan, van de toestand in de wereld, van ons verstand en bewustzijn en maken dit alles tot object van psychologie, sociologie en logica. Wij zoeken in deze bestaansvoorwaarden en in ons denken een onafhankelijk oriëntatiepunt... en filosoferen. Dan zien wij onszelf, en onze wereld waarmee wij verbonden zijn, als het punt waar wij onszelf zijn. Tot hier reikt geen enkele wetenschap, zeker niet de sociale.

Van hieruit ontvangen ook deze wetenschappen hun ware impuls en hun begrensde zin.[2]

1 Volgens Paul Ricœur (Parijs 1969) behoren zij met Nietzsche tot de grote *meesters van het wantrouwen*. DE DWALING VAN FREUD: *Durcharbeitung* van emoties, gevoelens en gedrag op intellectueel niveau.

2 VGL. *Kleine leerschool*, hfst. VIII § 1 *Psychologie & sociologie* en § 6 *De wil tot macht*, Utrecht 1973².

DE FENOMENOLOGIE is een methode die een stijl aanreikt van een eigenheid zoals de verfijndheid van een professionele huisstijl. Een stijl met de dubbele gevoelswaarde van een karakteristieke eigenheid.

Diep in haar hart zou ze willen dat de wereld háár benadert. Met een welhaast naïeve verwondering wil fenomenologie de oorspronkelijke ervaring voor zichzelf laten spreken, zichzelf laten zien. De houding is onbevangen en wordt als vanzelfsprekend ervaren en logisch bevonden. Ze behelst naast het alledaags perspectief op de wereld ook een professionele kijk. Het tijdelijk opzij schuiven van de alledaagse waarnemingen is de crux van de fenomenologie. Ze laat zekerheden verschijnen als vanzelfsprekendheden.

DE WERKELIJKHEID is de ruwe realiteit die weerstand biedt aan het verwezenlijken van betekenissen en verlangens. – De zinloosheid van de werkelijkheid openbaart zich vooral in grensfenomenen zoals onzin, waanzin en dood.

DE WERELD is een gemeenschappelijke creatie, verkregen door de werkelijkheid te verhullen achter een begrijpelijk en veilig netwerk aan betekenissen en verlangens. De persoonlijke kijk kan nooit volkomen tot voorwerp van gedachten worden genomen omdat het overdenken door onszelf wordt gekleurd. We hoeven onze persoonlijke kijk niet te verdoezelen, buiten het familiaire om is het wel iets om rekening mee te houden.

HET IS ONDERDEEL VAN *DENKEN ZONDER OORDELEN*. Onze houding tot de wereld en de ander is subjectief gekleurd, zonder deze persoonlijke inbreng is er überhaupt geen verhouding mogelijk. In de ontmoeting met de psychiatrische patiënt brengt fenomenologie ons tot begrip van onze eigen tussenkomst en de wijze waarop we zelf auteur in het verhaal van de patiënt zijn.[1]

Om te verhinderen dat de psychiatrie zich in de toekomst laat gidsen in een wetenschappelijk niemandsland, kan je, zoals Merleau-Ponty aangaf, door de fenomenologie laten leiden naar de wereld die voorafgaat aan de kennis, ten opzichte waarvan elke wetenschappelijke bepaling abstract, aanduidend en afhankelijk is. Zoals de geografie dat is ten aanzien van het landschap waarin we allereerst hebben geleerd wat een bos, een weide of een rivier is.

1 VGL: D. Denys, *Het tekort van het teveel*, Amsterdam 2020.

113e JAARGANG — No. 61 — DONDERDAG 13 MAART 1958

De Nieuwe Limburger

PROVINCIAAL DAGBLAD

De nieuwe Limburger 13-03-1958

WANNEER MEN AAN OVERSPANNENHEID LIJDT, IN ONZE TIJD GEEN ONBEKENDE ZIEKTE, DAN MOET MEN DEZE NEDERLANDSE UITGAVE VAN EEN SERIE RADIO-LEZINGEN, DIE DE BEKENDE WEENSE HOOGLERAAR, DR. VIKTOR FRANKL, OVER OVERSPANNENHEID DE ZIEKTEN VAN DE TIJDGEEST EN HUN GENEZING HEEFT GEHOUDEN, TER HAND NEMEN.

Niet alleen komt men dan tot een beter inzicht in deze geestesproblemen, maar men wordt van het lezen zelf al een stuk beter.
Professor Frankl benadert de vraagstukken op zeer populaire en concrete wijze en dringt steeds tot het wezen door. Hij biedt een tegenwicht tot de collectieve neurose van vandaag.
Van de besproken onderwerpen noemen wij het *ouder worden*, de *angst*, *slapeloosheid, zwaarmoedigheid, managerziekte, spiritisme* en *hysterie*. Een uitstekend werk.

Prof. dr. Viktor Frankl
Overspannen? Ziekten van de tijdgeest en hun genezing.
Uitgeverij Helmond 1958, 190 blz.

INSPIREREND ECONOMISCH HANDELEN OP BASIS VAN:

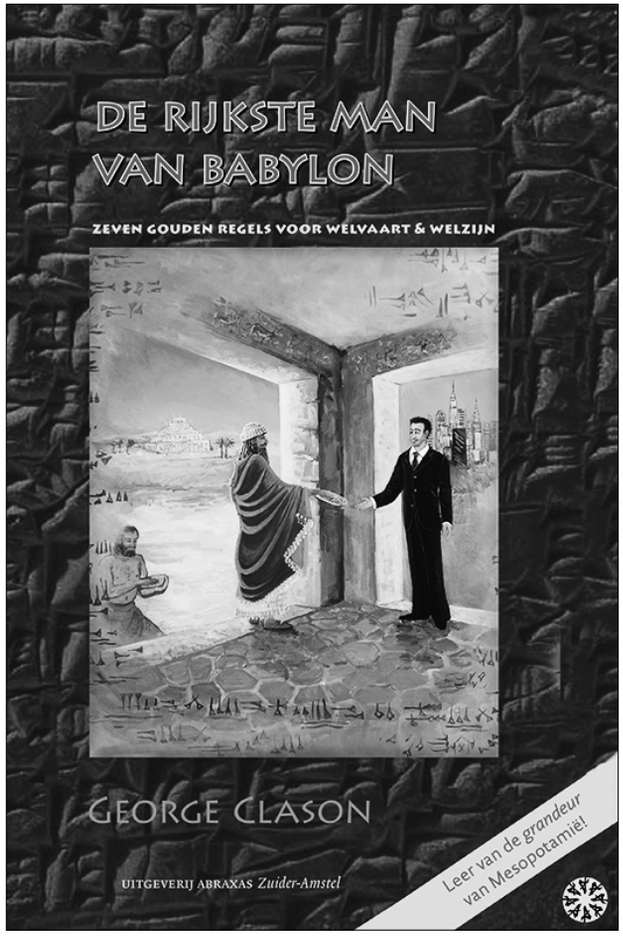

Rendement
Plichtsbesef
Juiste keuzes
Mededogen.

DOOR:
Schulden zo snel mogelijk af te lossen. Je uitgaven verantwoord uit te geven. Je tegen verliezen te beschermen. Goed voor je intimi te zorgen. Geen kwaad over anderen te Je laatste wil zo vast te leggen dat, als je ziel je lichaam verlaat, jouw bezittingen eerlijk en naar behoren verdeeld worden.[1]

Een respectabel mens heeft compassie met hen die door tegenslag getroffen of gebroken zijn. Wees behulpzaam binnen redelijke grenzen en let op de behoeften van je naasten en neem als voorbeeld:

De rijkste man van Babylon.

1 VGL. M. van Ess, Uruk. *Altorientalische Metropole und Kulturzentrum*, Berlijn 2013.

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

UITGEVERIJ ABRAXAS AMSTERDAM

CANON VAN DE FENOMENOLOGIE

Religiewetenschap, Judaïca, Filosofie, Psychologie, Pedagogiek & Literatuur

4e druk

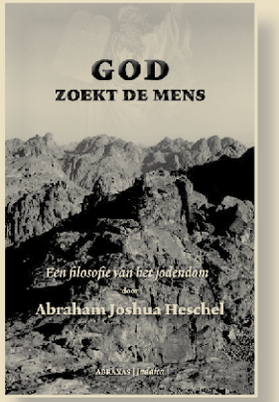

4e druk

5e druk

2e druk

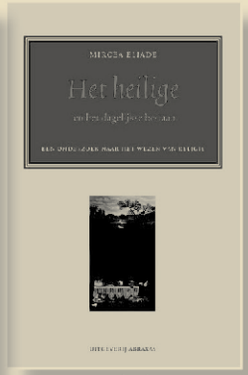

5e druk

1e druk

2e druk

Nawoord van Jan Ligthart

Fenomenologische pedagogiek

Voorwoord van Rudolf Otto

Voorwoord van Peter Sloterdijk

DE FENOMENOLOGIE, DE LEER DER VERSCHIJNSELEN, *staat tussen de vermelding van een chaotisch aantal feiten en de doorgevoerde abstractie van een alomvattend waardeoordeel in. Zij probeert structuren te zien in de verwarrende berichtenstroom, maar stelt het oordeel nog even uit. Er moet ruimte komen voordat de beslissingen vallen.*

Fenomenologie kan de wetenschap van het tussenrijk genoemd worden want zij voert een rechtmatig interregnum. Nadat de gegevens zijn samengebracht en voordat de systematische ordening en definitieve beslissingen kunnen inzetten, komt haar de leiding toe in de geestelijke bezinning. Zij leeft tussen de empirische werkelijkheid en de waarheidsvraag.

Fenomenologie wil niet oordelen, interpreteren of vertalen, maar begrijpen.

Fenomenologie is de wetenschap van het zuivere bewustzijn. Het is een denken zonder vooroordelen dat verschijnselen en mensen in hun eigenwaarde tot hun recht wil laten komen.

Het is een zuivere benadering, van mens tot mens, van geest tot geest.

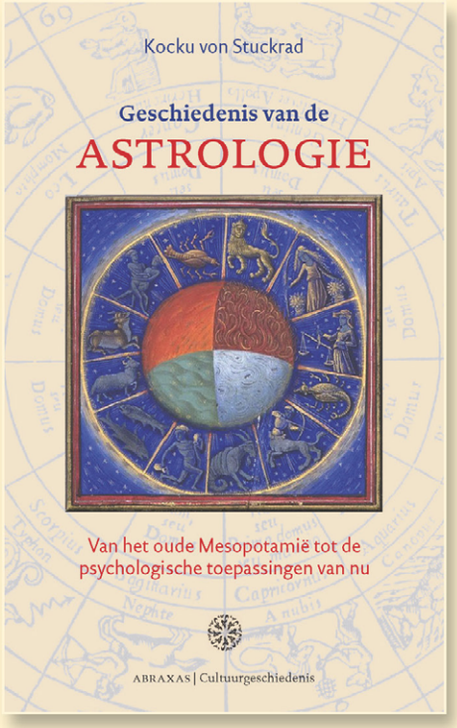

Kocku von Stuckrad is hoogleraar *Religiewetenschap* aan de RU Groningen.

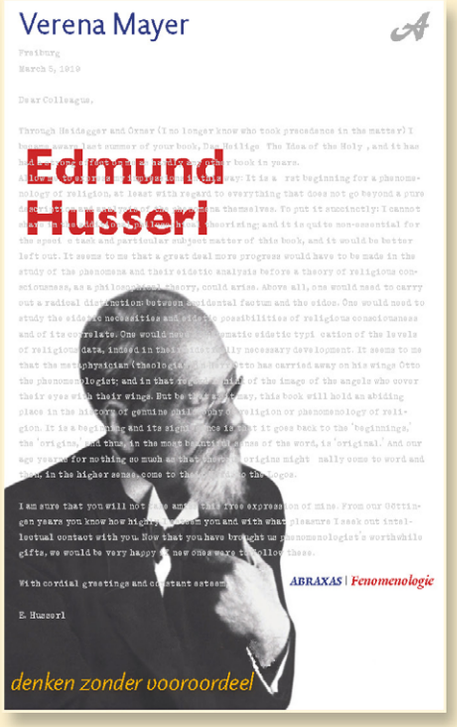

Verena Mayer is hoogleraar *Filosofie* aan de LMU München.

Frederik van Eeden, *De kleine Johannes*	*Populaire Klassieken 1*
Mircea Eliade, *Het heilige en het profane*	*Fenomenologische Klassieken 6*
Abraham Joshua Heschel, *De sabbat*	*Fenomenologische Klassieken 7*
Abraham Joshua Heschel, *God zoekt de mens; een filosofie van het jodendom*	*Judaïca FK 4*
William James, *Vormen van religieuze ervaring*	*Fenomenologische Klassieken 2*
William James, *De wil om te geloven en andere essays*	*Filosofie FK 8*
William James, *De onsterfelijkheid van de mens*	*Fenomenologische Bibliotheek*
Rufus Jones & D. Mok, *Quakers, triomf en tragiek van het geweten*	*Fenomenologische Klassieken 8*
Eva Kessler & Daniël Mok, *Liefdevol opvoeden, een kunst*	*Fenomenologische Pedagogiek 1*
Verena Mayer, *Edmund Husserl, denken zonder vooroordelen*	*Fenomenologische Bibliotheek*
Daniël Mok, *Een wijze uit het westen, beschouwingen over Rudolf Otto*	*Fenomenologische Bibliotheek*
Daniël Mok, *Rudolf Otto, politicus, filosoof en godsdienstkenner*	*Biografische Kleinoden 4*
Paul Neff, *Religie als genade*	*Fenomenologische Bibliotheek*
Rudolf Otto, *Het heilige, over het buitenredelijke van religie*	*Fenomenologische Klassieken 1*
Rudolf Otto, *De genadereligie van India en het christendom*	*Fenomenologische Klassieken 3*
Kocku von Stuckrad, *Geschiedenis van de astrologie*	*Fenomenologische Bibliotheek*

Vijfenzeventig jaar geleden stierf Rudolf Otto na een leven dat gekenmerkt wordt door triomf en tragiek. Verslaafd aan morfine, depressief en gesloopt door malaria kwam er een tragisch einde aan het veelbewogen leven van de Pruisische politicus, theoloog, filosoof en wereldvermaarde godsdienstkenner Louis Karl Rudolf Otto.

—

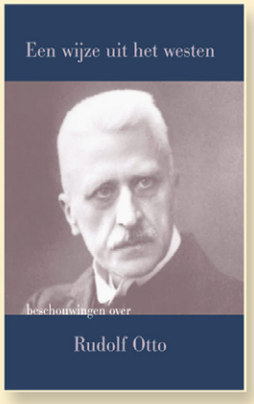

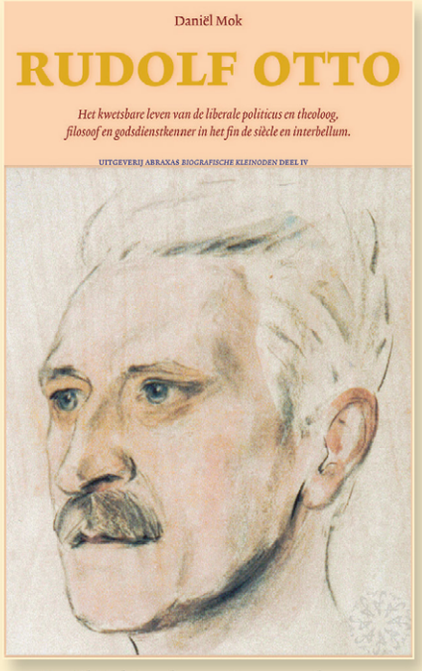

Daniël Mok is redacteur *Geesteswetenschappen* en godsdienstdocent.

Vier jaar lang incasseert de fijngevoelige Rudolf Otto het getreiter van Rudolf Bultmann en de hypocrisie van Martin Heidegger. Met het aanzwellen van het laarzengestamp wordt Otto steeds melancholieker. Op een herfstdag in 1936 begint hij aan zijn laatste, eenzame tocht naar de spookachtige ruines van *Burg Staufenberg*.

†

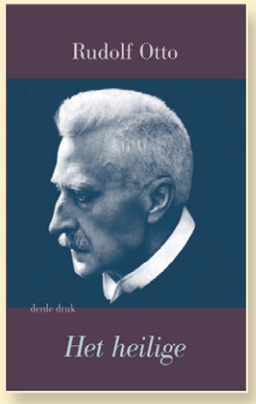

'Rudolf Otto ist ein Meister gewesen. Er ist ein Entdecker gewesen. – Anders als durch die Mühsal des Bergsteigens gelangt keiner in die Region der Erhabenheit, noch gewinnt sein Auge jenen innerlichen Blick, der Rudolf Otto ausgezeichnet hat.'

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

Fenomenologie is de natuurlijke benadering van mens tot mens, van geest tot geest.

DE LEER DER VERSCHIJNSELEN

Het Griekse woord *phainomenon*, fenomeen, is dat wat verschijnt.

FENOMENOLOGIE IS DE LEER DIE HET VERSCHIJNSEL CENTRAAL STELT.
Fenomenologie staat tussen het opmerken, observeren en benoemen van een chaotisch aantal *feiten* en de abstractie van een alomvattend *waardeoordeel* in.

WAARDEOORDEEL: Oordeel of mening waarin een waarde wordt uitgedrukt.

Wij hebben mensen nodig die op de hoogte zijn van de laatste ontwikkelingen. Als ervaren leider kun je niet meer zeggen: 'Doe maar zoals ik het deed, dan komt het wel goed'. Je moet ruimte bieden.
Kortom, een andere vorm van leiderschap onder het motto dat ik anderen behandel zoals ik zelf behandeld wil worden. Goed luisteren, oprechte interesse tonen, iemand echt zien, daar draait het om.
Ik verzamel graag mensen om me heen die dingen beter kunnen dan ik. Het schenkt voldoening als we op die manier samen verder komen.'

(Generaal KL Elanor Boekholt-O'Sullivan, *Trouw* 20-11-2020)

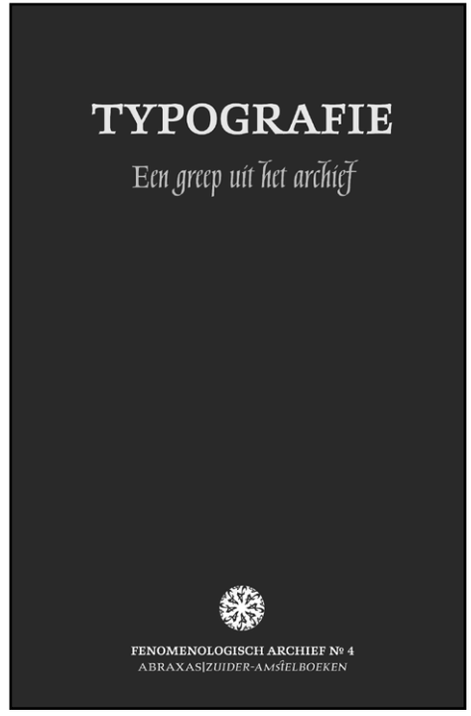

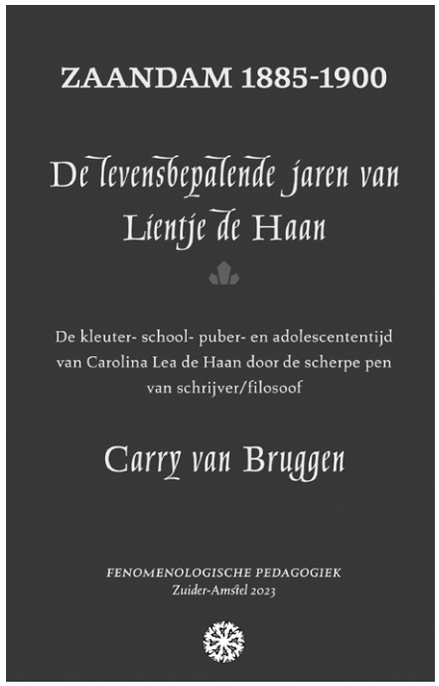

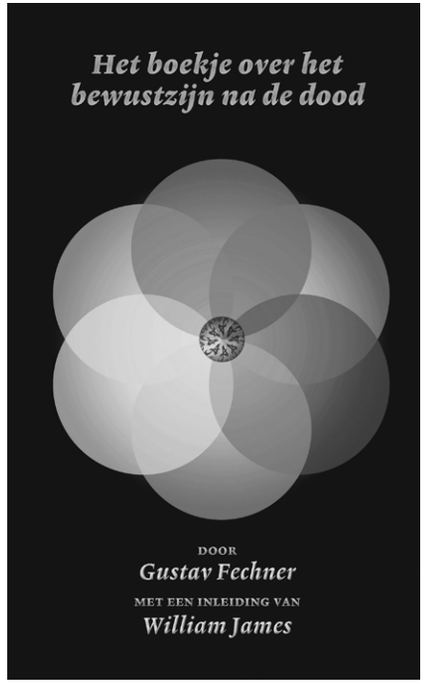

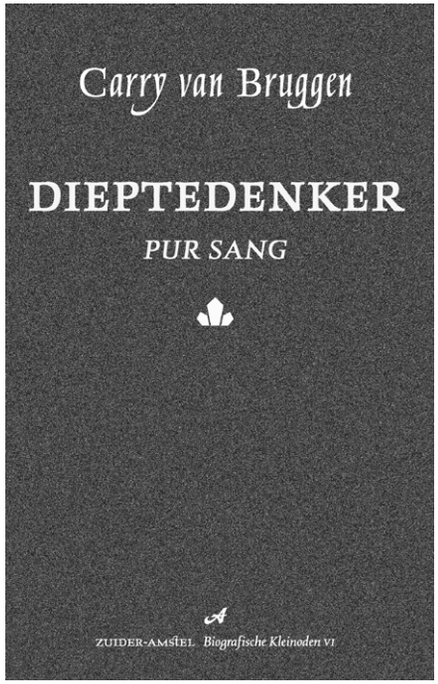

Inkijkexemplaar © 16.09.2026

Uitgeverij Zuider-Amstel

LETTERTYPEN

ADOBE JENSON

Alte Schwabacher

BODONI ORNAMENTS

PMN CAECILIA / Caecilia Sans

DTL-DOCUMENTA

DTL-HAARLEMMER / DTL HAARLEMMER SANS

DUTCH MEDIAEVAL / Dutch Mediaeval / DUTCH MEDIAEVAL

FILOSOFIA

UNICASEOT

GARALDA

SALDEN **Black**, **Black Condensed**, **CAPS**, *Italic*, Roman, *Titling*.

TRINITÉ № 2 *Italic*, № 4 *Medium Italic*, Titling Normal, TITLING CAPS.

G-FZ9S10SVGR

versie 16 september 2026